

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

ՀՀ կրթության և գիտության նախարարություն

Խ. Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան

Մ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Է. ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ,
Է. ՄԵԼՔՈՆՅԱՆ, Ա. ԱԲԳԱՐՅԱՆ

*Գրքի հեղինակները
խորին շնորհակալություն են հայտնում Սյունիքի մարզպետ
Սուրեն Խաչատրյանին
գրքի տպագրությունը հովանավորելու համար:*

•

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՉ

ԵՐԵՎԱՆ • 2010

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)
Հ282

Հեղինակներ՝ Սիեր Կարապետյան,
Էդիկ Գևորգյան,
Էդուարդ Մելքոնյան,
Արմեն Աբգարյան

Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆ. Լավրենտի Բարսեղյան

Գրախոսներ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Վարուժան Պողոսյան,
պատմ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ Արմեն Մարուքյան

Հ282 ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹ-
ՅԱՆ ՄԵԶ: / Մ. Կարապետյան, Է. Գևորգյան, Է. Մելքոնյան, Ա. Աբգարյան,
խմբ.՝ Լ. Բարսեղյան /.— Եր.: «Ձանգակ-97», 2010.— 456 էջ:

Գրքում պատմաքննական վերլուծության են ենթարկված 1915–1916 թվականների Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սփյուռքում և հայրենիքում հրատարակված հուշագրությունները, փաստավավերագրական ժողովածուները և գիտական հետազոտությունները, պատմագրական և մատենագիտական աշխատությունները, հիմնահարցի շուրջ օտար հեղինակների գործերի թարգմանությունները, տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության խորհրդարանական քննարկումների, Մեծ եղեռնի ճանաչման ու դատապարտման միջազգային գործընթացները ներկայացնող ուսումնասիրությունները, պատմագիտական արժեք ներկայացնող տարաբնույթ այլ գրականություն:

Գիրքը նախատեսված է պատմաբանների, ուսուցիչների, ուսանողության, մագիստրոսների և ընթերցող լայն շրջանների համար:

ՀՏԴ 941(479.25)
ԳՄԴ 63.3(2Հ)

ISBN 978-99941-1-850-2

© Հեղինակներ, 2010 թ.
© «Ձանգակ-97», 2010 թ.

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

Քսաներորդ դարի աննախադեպ ոճրագործությունը՝ 1915–1916 թվականների Հայոց ցեղասպանությունը, մեր նորագույն պատմության առանցքն է կազմում: Հետագա բոլոր կարևորագույն պատմական իրադարձությունները պատվում են այդ առանցքի շուրջ և այսօր էլ այն պահպանում է իր պատմաքաղաքական այժմեականությունը:

Չնայած նախորդ իրավակարգի պայմաններում Հայոց մեծ եղեռնի մասին արգելվեց խոսել ու գրել, որովհետև այդպես էր պահանջում գերպետության արտաքին քաղաքականության և բոլորին պարտադրված գաղափարախոսության շահը, այնուամենայնիվ, 1965–ին մեր ժողովուրդը մկանների հուժկու պրկումով կտրատեց տասնամյակների կապանքներն ու լայնորեն նշեց Մեծ եղեռնի 50–ամյա տարելիցը: Ժողովրդի սրտի ու հիշողության գաղտնարաններում մշտապես ու սրբությամբ վառ մնաց անմեղ նահատակների հիշատակը, և մտքերի ու հոգիների վրա դրված արգելքների վերացումից հետո ողջ երկրով մեկ բարձրացվեցին բազում քարեղեն հուշարձաններ:

Հրապարակ հանվեցին նաև պատմագիտական ոչ քիչ թվով աշխատություններ, որոնցում այս կամ այն չափով լուսաբանված է Մեծ եղեռնի պատմությունը: Սակայն արևմտահայերի ցեղասպանության ամբողջական պատմության ստեղծումը շարունակում է մնալ հայ պատմագիտության օրախնդիր հիմնահարցերից մեկը, որն էլ կդառնա լավագույն ոգեղեն հուշարձան:

Հայոց ցեղասպանությունը մեր ժողովրդի պատմության չխունացող և արդիականության օրակարգում մշտական տեղ զբաղեցրած հիմնահարցերից մեկն է, որի գիտատեսական և գաղափարական–քաղաքական բացառիկ կարևորությունը առանձնահատուկ հիմնավորման կարիք չունի: Այսօր, երբ մեր ժողովուրդը հետամուտ է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչմանը՝ դրանից բխող ազգային իղծերի իրականացման ակնկալիքներով, այդ բնագավառի ամեն մի ուսումնասիրություն ձեռք է բերում ուղղակիորեն գործնական նշանակություն: Մասնավորապես մեծանում է պատմագրական ուսումնասիրությունների դերն ու նշանակությունը, որոնցում համադրվում են տարաբնույթ բազում աշխատություններ, հանրագումարի են բերվում հիմնարար ուսումնասիրությունները՝ իրենց գլխավոր եզրակացություններով, միաժամանակ բացահայտվում է պատմության կեղծարարությունը, ցուցահանվում դրա միտումնավորությունը, փաստագրությունն ու միջազգային հանրությանը թյուրիմացության մեջ զցելու նպատակադրվածությունը:

Հայտնի է, որ թե՛ անցյալի, թե՛ ժամանակակից թուրքական պաշտոնական և ոչ պաշտոնական պատմագրությունը, երբեմն էլ նրանց ծայնակցող արևմտյան որոշ պատմաբաններ ճիգ ու ջանք չեն խնայում ոչ միայն ժխտելու Հայոց մեծ եղեռնի բուն փաստը, այլև փորձեր են կատարում «ապացուցել», որ, ընդհակառակը, եթե պիտի խոսվի եղեռնի մասին, ապա խոսք պետք է գնա հայ «ավազակախմբերի» կողմից թուրք ազգաբնակչության կոտորածի մասին: Առավել արտառոց է որոշ հեղինակների մոտեցումը, ըստ որի՝ Մեծ եղեռնի համար միակ հանցավորը իրենք՝ հայերն են: Ուստի հայ պատմագրության առաջնահերթ խնդիրներից է ցուցահանել նման բարբառաբանների սնանկությունը և միջազգային հասարակայնությանը ներկայացնել իրերի ճշմարիտ պատկերը:

Ուսումնասիրության նպատակն է համակողմանիորեն հանրագումարի բերել 1915–1916 թվականների Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ժամանակակիցների հուշագրություններն ու ուսումնասիրությունները, հայ պատմաբանների հետագա հետազոտությունների արդյունքները և դրա հիման վրա կատարել անհրաժեշտ ընդհանրացումներ:

Աշխատության հիմնախնդիրներից է վերհանել Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմությանը նվիրված ուսումնասիրությունները, ի մի բերել դրանցում տրված գնահատականները, իրարամերժ պատկերացումների համադրմամբ վերականգնել այդ հերոսամարտերի իրական ծավալները, ընդգծել դրանց պատմական նշանակությունը:

Ուսումնասիրության կարևոր խնդիրներից է գոյություն ունեցող տարբեր տեսակետների համադրմամբ որոշակիություն մտցնել Հայոց մեծ եղեռնի իրական պատճառների բացահայտման հարցում:

Ոչ պակաս կարևոր խնդիրներ են տերությունների դիրքորոշման, այդ չարագործության պատասխանատուների հարցերը, որոնք նույնպես պատմագրության մեջ արժանացել են տարբեր մեկնաբանությունների:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Մեծ եղեռնի զոհերի թվի հարցը, որտեղ նույնպես չկա միասնական կարծիք:

Համադրելով տարբեր հեղինակների հաղորդած տեղեկությունները՝ փորձել ենք պատասխանել այն այրող հարցին, թե որոնք էին թուրք բարբարոսներին առավել մասշտաբային ու կազմակերպված, համահայկական բնույթ կրող հակահարված չտալու հիմնական պատճառները:

Աշխատության աղբյուրագիտական հիմնական ատաղծը եղել է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սփյուռքահայ և հայրենական պատմաբանների տարբեր ժամանակներում հրատարակած պատմագիտական աշխատությունները, ինչպես նաև դեպքերի ականատես–ժամանակակիցների հուշագրությունները և այլ բնույթի հրատարակություններ: Լայնորեն օգտագործվել են նաև օտար մի շարք հեղինակների սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող այն աշխատությունները, որոնք թարգմանաբար հրատարակվել են հայերեն: Չեռքի տակ ենք ունեցել նաև մեծաքանակ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներ, վիճակագրական, տեղեկատվական, հանրագիտարանային, մատենագրական, գեղարվեստական և այլ բնույթի գրականություն: Ծայր անհրաժեշտության

դեպքերում անդրադարձել ենք նաև գիտական պարբերականներին և ընթացիկ մամուլին:

Ուսումնասիրությունը բովանդակում է դեպքերին ականատես–ժամանակակիցների պատմագիտական ուսումնասիրությունների և հուշագրությունների, ինչպես նաև օտար հեղինակների հայերեն հրատարակված աշխատությունների քննական–վերլուծական նկարագիրը: Դրանցից շատերն արժևորվում են իբրև փաստական նյութի անփոխարինելի գանձարաններ, սկզբնաղբյուրային նշանակության գործեր: Մատնանշվում են դրանցում տեղ գտած մի շարք վիճարկելի դրույթներ և մերժելի տեսակետներ:

Հնարավորության սահմաններում ներկայացված է սփյուռքահայ պատմագրությունը երկու փուլով՝ 1915–1965 և 1965–2009 թվականներին:

Սփյուռքահայ պատմագիտական ժառանգությունը դիտվում է իբրև Մեծ եղեռնի գիտական ամբողջական պատմության ստեղծման կարևորագույն և առաջնային հիմք, իբրև փաստավավերագրական նյութի անսպառ շտեմարան:

Փուլ առ փուլ տրված են հայրենական պատմագրության զարգացման աստիճանները, ներկայացված է այդ բնագավառում կատարված հսկայական աշխատանքը:

Հայրենական պատմաբանների աշխատությունները քննարկելիս առաջնորդվել ենք յուրաքանչյուր պատմաբանի ավանդը արժևորելու, օբյեկտիվորեն գնահատելու և ընթերցողին ամփոփ ձևով ներկայացնելու սկզբունքով:

Առանձին ենթաբաժիններ են հատկացված հայրենական պատմագրության մեջ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրներին՝ փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուներին, բուն ցեղասպանության պատմությանը, ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին:

Պատմագիտական առումով Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման միանգամայն նոր փուլի սկիզբ դարձավ Հայաստանի անկախության հռչակումը, երբ վերացան մտքի ու գրչի սահմանափակումները, գաղափարախոսական կաշկանդումները, համագործակցության լայն հնարավորություններ ստեղծվեցին սփյուռքահայ պատմագիտության ներկայացուցիչների հետ: Այդ փուլը նշանավորվում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտի գիտական գործունեության կտրուկ աշխուժացմամբ, նոր որակի գիտական հետազոտությունների, փաստաթղթերի, թեմատիկ գիտական ժողովածուների աննախընթաց աճով, թեմայի վերաբերյալ դոկտորական և թեկնածուական ատենախոսությունների քանակի շեշտակի ավելացմամբ, հայրենիքում սփյուռքահայ և օտար հեղինակների ուսումնասիրությունների հրատարակմամբ, միջազգային գիտաժողովների անցկացմամբ, հիմնահարցի պատմությանն ու պատմագրությանը նվիրված հատուկ պարբերականների հրատարակմամբ և նոր ու թարմ այլ իրողություններով:

Իհարկե, նշված հրապարակումների, ինչպես նաև գիտաժողովների և այլ միջոցառումների կազմակերպման ու անցկացման հիմնական ծանրությունն իր ուսերին կրում է ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտը (այսուհետ՝ ԴՅԹԻ — Մ. Կ.), սակայն կան նաև այլ հրապարակումներ, որոնք նույնպես ընդգրկվել են սույն աշխատության շրջանակներում:

Նկատի առնելով նյութի հսկայական ծավալները՝ փորձել ենք այն խմբավորել հետևյալ կերպ. 1) փաստավավերագրական ժողովածուներ և համանման արժեք ներկայացնող հուշագրություններ, 2) գիտական ուսումնասիրություններ, որոնք, ըստ թեմատիկայի, ներկայացվել են երեք ենթազուխներով, 3) օտար հեղինակների գործերի թարգմանություններ, 4) Հայոց ցեղասպանությունը տարբեր երկրների խորհրդարանական քննարկումներում, 5) Հայոց մեծ եղեռնի դատապարտման և միջազգային ճանաչման գործընթացը լուսաբանող աշխատանքներ:

Պատմաքննական վերլուծության են ենթարկված նաև Հայոց մեծ եղեռնի 90–ամյա տարելիցի առիթով և դրանից հետո հրապարակված մի շարք աշխատություններ:

Սույն ուսումնասիրությունը նվիրվում է Հայոց մեծ եղեռնի 95–ամյա տարելիցին:

ԳԼՈՒԽ ԱՌԱՋԻՆ

Մեծ եղեռնի պատմագրության սկզբնավորումը

Հայոց մեծ եղեռնի մասին շատ է գրվել. գրել են աննախընթաց մղձավանջից հրաշքով փրկվածները՝ անմոռաց պահելու համար սեփական աչքերի առաջ մորթոտված հարյուր հազարավոր անմեղ զոհերի հիշատակը, չեն գլացել ահավոր սպանդի և, միաժամանակ, հայոց գերմարդկային մաքառումների քիչ թե շատ համակարգված պատմությունը թղթին հանձնել ժամանակի պատմաբանները, հասարակական գործիչները, գրել են իրադարձություններին հաղորդակից օտարերկրյա քաղաքական, ռազմական, դիվանագիտական, կրոնական, մշակութային գործիչները: Գրել են, գրում են ու դեռ էլի շատ կգրեն: Ստեղծվել է, այսպիսով, պատկառելի ծավալով տարալեզու գրականություն, որն իր գերակշիռ մասով միտված է աշխարհին, մարդկությանն ու սերունդներին պատմել ճշմարտությունը հայ ժողովրդին վիճակված դաժան ճակատագրի մասին, պատմության անաչառ դատաստանին հանձնել թուրք մարդասպաններին ու դիմագերծել պատմության կեղծարարներին, որոնք այսօր էլ ճգնում են ժխտել կամ արդարացնել մարդկության դեմ կատարված անօրինակ չարագործությունը:

Փորձելով քողարկել ահավոր ոճրագործության հետքերը՝ երիտթուրքական կառավարողների հոգածությամբ ոչնչացվել է արխիվային մերկացնող փաստաթղթերի մեծ մասը, և պահպանվել են չնչին փշրանքներ միայն:

Այդ առումով դեպքերին ականատես–ժամանակակիցների հուշագրությունների ու պատմագիտական բնույթի ուսումնասիրությունների մի զգալի մասը ստանում են պատմական հավաստի վավերագրերի արժեք, մանավանդ, եթե նկատի առնենք, որ դրանցից շատերը գրվել ու հրատարակվել են իրադարձություններից անմիջապես հետո, թարմ տպավորության տակ, սկսած հենց 1915–ից:

1. Ականատես–ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության այսօրվա ուսումնասիրողի համար խիստ մեծ է Ա–Դոյի (Հովհաննես Տեր–Մարտիրոսյան) ծավալուն աշխատու-

թյան արժեքը¹: Պատմաբան, բանասեր-հրապարակախոս Ա-Դոն, 1915-ին իբրև «Մշակի» հատուկ թղթակից շրջագայելով ռուսական գործերի գրաված Վասպուրականի մի քանի կենտրոնական շրջաններում, գրուցելով ջարդերի ու ինքնապաշտպանության ակտիվ մասնակիցների հետ, ականատես լինելով Վասպուրականի մեծ գաղթին, ստեղծել է ճշմարտապատում մի ուսումնասիրություն:

Պատերազմի ընթացքում Թուրքիայի հայաբնակ բոլոր շրջաններում տեղի ունեցած դեպքերը հեղինակը դիտում է իբրև հայ ժողովրդի պատմության տարեգրության գերագույն էջ, իր իսկ բառերով ասած՝ գերագույնը աղետների և գերագույնը հերոսամարտի:

Գիրքը բաղկացած է 22 բաժիններից, որոնցում պատմաաշխարհագրական ակնարկ է տրվում Վասպուրականի մասին, ներկայացվում է նահանգի ժողովրդագրությունը: Այնուհետև պատմվում է արևմտահայերի՝ թուրքական բանակ զորակոչվելու, կամավորական շարժման, ջարդերի սկսման ու դրանց՝ հետագա ահավոր չափերով ծավալման մասին: Հեղինակը հատուկ շեշտ է դրել վասպուրականցիների գոյամարտի պատմության վրա՝ ականատես-մասնակիցների վկայությունների հիման վրա հավաստիորեն շարադրելով Արձակի, Հայոց Ձորի, Թիմարի, Վարագի, Շատախի, Փեսանդաշտի կռիվների պատմությունը, առավել հանգամանորեն կանգ է առել բուն Վանի հերոսամարտի վրա: Պատմական սկզբնաղբյուրի արժեք ներկայացնող այս գիրքն ավարտվում է Վանի ժամանակավոր հայկական կառավարության գործունեության և ապա՝ Վասպուրականի մեծ գաղթի նկարագրությամբ:

Եղեռնի անմիջական տպավորությունների տակ է գրված դեպքերի ականատես ու մասնակից Մուշեղ արքեպիսկոպոսի յուրատեսակ հուշագրություն-ուսումնասիրությունը², որը պարունակում է նաև ուշադրության արժանի մի շարք դատողություններ առհասարակ հայ ազատագրական շարժման վերաբերյալ:

«Երկու խոսքում» պարզելով իր մեկնակետը գրքի շարադրման սկզբունքների մասին՝ հեղինակը հայտնում է կուսակցական վեճերից և անձնական հաշիվներից վեր կանգնած լինելը՝ խոստանալով լիակատար անաչառությամբ պայմանավորված ազգային նվիրական շահերով: Միաժամանակ նա հայտարարում է, որ, այսպես կոչված, «չեզոքները կամ ոչ կուսակցականները ինքնարդարացումի չքննդանքով չեն կարող և իրավունք չունեն ներքին քայքայումի պատասխանատվությունը զցելու հայ ազատագրական շարժման վրա, որովհետև նրանց զանգվածային անտարբերությունը աղետի թերևս մեծագույն պատասխանատուն է:

Շարադրանքի հենց սկզբում ավելի պարզեցնելով իր միտքը՝ Մուշեղ արքեպիսկոպոսը գրում է. «Մեր խոսքը անոնց մասին է, որոնք կվարդապետեն, թե Հայ ազգին տառապանքը արդյունքն է Հայ հեղափոխական գործունեության, և թե Հայկական վերջին բնաջնջումի եղեռնը ի գործ պիտի չդրվեր, եթե Կովկասի

սահմանագլուխներուն վրա կամավորական շարժումներ սկսված չըլլային»¹: Նա գտնում է, որ նման մտածողություն ունեցողները պարզապես պատմությունը խեղաթյուրողներ են, իր արտահայտությամբ՝ պատմությունը թունավորողներ, կեղծ տրամաբաններ, որոնք, չգիտես ինչ մտայնությամբ, արդյունքը շփոթում են պատճառների հետ, որովհետև կույրերն անգամ աներկբայորեն գիտեն, որ եթե հայ հեղափոխությունը հազիվ երեսունհինգ տարվա կյանք ունի, ապա հայ տառապանքը իր մարտիրոսի ճակատի վրա կրում է դարերի արհավիրքի «աղվեսադրոշմը»: Ուրեմն «Հայ հեղափոխությունը արդյունք է և ոչ պատճառը Հայ տառապանքին», — վերջնականորեն եզրակացնում է հեղինակը²:

Հետաքրքիր է Մուշեղ արքեպիսկոպոսի վկայությունը օսմանյան սահմանադրության հռչակումից ընդամենը 13 օր հետո իր և Ադանայի նոր կուսակալ նշանակված երիտթուրքական պարագլուխ Ջեմալ բեյի միջև կայացած գրույցի մասին, որի ընթացքում նա լիովին համոզվում է, որ երիտթուրքերի համաթուրքական ծրագիրը աղետավոր է լինելու հատկապես հայերի համար, ուստի և Ադանայի 1909-ի կոտորածի վրա բնավ չի զարմանում: Բացահայտելով երիտթուրքերի «ազատական և ֆրանսիական» երևութական, խաբուսիկ լինելը՝ Մուշեղ արքեպիսկոպոսը անվարան գրում է, որ նրանք իրենց գործունեության բոլոր շրջաններում միշտ եղել են վայրագորեն ազգայնական ու համիսլամական, և նրանց համաթրքությունը իրենց դավանած համիսլամության ու պետական կենտրոնացումի ամենավերջին կերպարանափոխությունն է միայն, որովհետև իթիհատի ստեղծման առաջին իսկ օրերից նպատակ էր ընտրված «Թուրքիան թուրքերին» նշանաբանը³:

Այնուհետև, խորամուխ լինելով եղեռնի իրական դրդապատճառների բացահայտման մեջ, հեղինակը պարզաբանում է, որ իթիհատական ազգայնամուլների առջև ամենամեծ խոչընդոտը արևմտահայությունն էր, որովհետև եթե Թուրքիայի սահմաններում բնակվող ոչ թուրք մուսուլմանների թրջացումը նրանց համար ժամանակի խնդիր էր միայն, ապա հայերի համեմատական մտավոր զարգացումը, ճարտարարվեստական ընդունակությունները, իբրև ինքնուրույն ազգ գոյատևելու բնական ու համառ ջանքերը, նրա ազգային-կրոնական ներքին անջատ կազմակերպությունը, վերջապես ազգային գրականությունն ու պատմությունը, ինչպես նաև կապիտուլյացիաներով եվրոպական պետությունների անվանական հովանավորությունը պատճառներ էին, որոնք անձուլելի, անմարսելի էին դարձնում հայերին համիսլամության և համաթրքության հիվանդ ստանոքսի մեջ: Ուրեմն եզրակացությունը մեկն է՝ հայ ազգի բնաջնջումի ծրագիրը իրապես դարբնվում էր իթիհատի կազմակերպությամբ, և նրա պետական հիմքերը դրվում էին 1868-1870 թվականներին⁴ (1868-ը իթիհատական կուսակցության հիմնադրման տարեթիվն է — հեղինակներ): Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը գրում է, որ 1870-1877 թթ. ընթացքում, երբ տակավին ոչ հայ հեղափոխություն գոյություն ուներ, ոչ էլ հայ կամավորներ Կովկասյան սահմանագլխին, հայկական բնաջնջումի ծրագիրն արդեն գոր-

¹ Ա-Դո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914-1915 թվականներին, Երևան, 1917:

² Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Հայկական մղձավանջը (քննական վերլուծումներ), Բուստոն, 1916:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 19:

ծաղրության մեջ էր դրված, և այդ թվականներին պատրաստված տեղեկագրերը վավերականորեն ու փաստացիորեն ցույց են տալիս, որ թալանը, առևանգումը, մարդասպանությունները սովորական դարձած, պետականացած իրողություններ էին¹: Նա այն միտքն է հայտնում, որ թուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունն էր Հայկական հարցի, դրանով իսկ Սան Ստեֆանոյի, Բեռլինի, Կիպրոսի միջազգային պայմանագրերի ստեղծողը և դրանց անմիջապես հաջորդած Սայիդ փաշայի՝ «Հայկական հարցը պիտի լուծենք հայերին բնաջնջելով» շատ որոշակի ու կտրուկ բանաձևը, որի հայրությունն, իհարկե, պատկանում է սուլթան Համիդին:

Մուշեղ արքեպիսկոպոսը կարծիք է հայտնում, որ հայ հեղափոխության, այսինքն՝ անցյալ դարավերջի հայ ազատագրական շարժման ուժգնացման դրդապատճառներն էին իթքիհատի հայաջինջ ծրագրի գործադրության անընդհատ շարունակությունը, խոստացած բարենորոգումների չգործադրվելը, եվրոպական դիվանագիտության հակամարդկային, պողպատե սառնությունը: «Հայ ժողովուրդը ակամա և առանց ուզելու ընդգրկվեց հեղափոխությանը,— գրում է նա,— իբրև իր փրկության վերջին լաստակը, և եթե կան մարդիկ, որոնք հեղափոխությունը հանցանք մը կընկատեն, այդ հանցանքին պատասխանատվությունը թող երթան փնտռեն թուրքերուն և եվրոպացիներուն մոտ... Հայը՝ ի բնե խաղաղ զարգացումի ընդունակ, երբեք պիտի չհոժարեր իր ապահով երջանկությունը, եթե ունենար, վտանգի ենթարկել հեղափոխական արկածախնդրություններով: Եվ եթե ընդվզեցավ, այդ կնշանակե, թե հարկադրված էր ընդվզելու, ճակատագրորեն հարկադրված... Այդ անխուսափելի և կրակե լուծը նախամեծար համարեց իր ամենօրյա տառապանքներեն, իր ամենօրյա լլկումներեն ու բռնաբարումներեն»²:

Իրավացիորեն հայկական շարժումը դիտելով իբրև սոցիալ-քաղաքական հակաբնական կյանքի բնականոն հետևանք՝ հեղինակը, մեր կարծիքով, անշուշտ, սխալվում է՝ գրելով, թե այդ բնականոնությունը խախտվեց այն օրից, երբ շարժումը ղեկավարելու գործն ստանձնեցին տառապանքի շրջանակներից դուրս ապրող մի շարք ռուսահայ մտավորականներ, որոնց ձեռքի տակ հայ հեղափոխությունը արհեստականացավ:

Առաջ քաշելով այն բնական հարցը, թե այդ դեպքում ինչու երիտթուրքերը Հայոց եղեռնը չգործադրեցին Բալկանյան պատերազմի շրջանում, Մուշեղ արքեպիսկոպոսը կատարում է հետևյալ կարևոր եզրահանգումը. «Իթքիհատական թրքամոլ ոճրագործությունը իր կանխամտածված դիտավորություններու գործադրության համար պարտավոր էր սպասել նպաստավոր պայմաններու և պարագաներու... համաեվրոպական պատերազմը երկար ատեն է ի վեր սպասված այդ պատեհությունը կուբերեր կուտար»³: Եվ հեղինակը նշում է նման պատեհության հետևյալ էական բաղկացուցիչները. 1. Հայկական բարենորոգումները հսկող պետությունները ներքաշված էին պատերազմի մեջ, իսկ վերահսկիչ խրտվիլակները ետ կանչվեցին Թուրքիայից: 2. Թուրքիան պատերազմի

հենց սկզբից ջնջեց կապիտուլյացիաները: 3. Ջարդարարական ծրագրի անվրդով գործադրության համար Թուրքիան դաշնակից ուներ Գերմանիային¹:

Հատկապես ընդգծելով Գերմանիայի մեղսակցությունը հայկական Մեծ եղեռնի հարցում՝ հեղինակը բացահայտում է այդ պետության գիշատչական պլանները Ասիայում՝ հենվելով ֆրանսիացի հեղինակ Էմիլ Դյուներկի վավերագրական արժեքավոր գրքի վրա: Եղեռնը բնորոշելով իբրև գերմանական մեթոդի թուրքական գործադրություն՝ Մուշեղ արքեպիսկոպոսը գրում է. «Մենք ջարդվեցանք թուրքին ձեռքով, բայց եվրոպական դիվանագիտության երեսեն: Անոնցմե յուրաքանչյուրը իր շահը միայն փնտռեց մեր արյուններուն, մեր բնաջնջումին մեջ... Գերմանական դիվանագիտության օգտապաշտությունը ամենեն աղետավոր դերը կատարեց անգղիական հակառուս քաղաքականութենն հետո հայկական կոտորածներուն մեջ»²: Այնուհետև, ծավալելով իր դատողությունները, հեղինակը գրում է, որ Ռուսաստանի բնական ձգտումները Հայաստանի հանդեպ այնքան աղետաբեր չպիտի լինեին, որքան եղան Գերմանիայի անբնական ծրագրերը, որովհետև Ռուսաստանը ցանկանում էր Հայաստանը գրավել իր ազգաբնակչությամբ հանդերձ, մինչդեռ Գերմանիան ուզում էր Հայաստանը գրավել առանց հայերի՝ իբրև գերմանացի գաղթականների ամենահարմար բնակավայր: Իսկ ինչ վերաբերում է Լոբանովի «Հայաստանը առանց հայերի» նշանաբանին, ապա, հեղինակի կարծիքով, այն անցման մի կարճատև շրջանի կարգախոս եղավ միայն, որի ստեղծման մեջ իր պատասխանատվությունն ունի հայկական որոշ շրջանների հակառուսական դիվանագիտության անմտությունը:

Վկայակոչելով գերմանացի հեղինակ Կարլ Ռոթի խոսքերը՝ թե Գերմանիան հանդիսացավ թուրքերի անմիջական խորհրդատուն, Մուշեղ արքեպիսկոպոսը գրում է, թե այնտեղ, որտեղ թուրքերն անճարակացան գազանային վայրագության գործադրության մեջ, գերմանացի սպաները եղան ջարդերի, առևանգումի, կողոպուտի և տարագրության առաջնորդները, և Գերմանիան իրեն հպարտ կարող է զգալ թուրքերի պես աշակերտներ ունեցած լինելու համար, աշակերտներ, որոնք գերազանցեցին իրենց ուսուցիչներին:

«Ներքին պատասխանատվություններ» բաժնում Մուշեղ արքեպիսկոպոսը անարդարացիորեն անարգանքի սյունին է գամում դաշնակցությանը՝ գտնելով, որ այն իր արկածախնդրական գործելակերպով լիովին մեղսակից դարձավ Հայոց եղեռնին, կուսակցություն, որն իր գոյության ողջ ընթացքում ջանաց շահագործել ազգն ու ազգային ցավը, և նրա պատմությունը շահագործումի ու կողոպուտի պատմություն է միայն:

Խոսելով կամավորական շարժման մասին՝ Մուշեղ արքեպիսկոպոսը նախ ընդգծում է, որ անձամբ ինքը համակիր է դրան՝ գտնելով, որ այն պիտի նշանակեր թշնամուն ցույց տալ ջարդոտված ու թափառական դարձած հայ ժողովրդի գոյատևելու ազգային կամքը, սակայն, դժբախտաբար, այդ կամքի տեղ դրվեց «Դաշնակցություն» կուսակցության կամքը, և, այդպիսով, կամավորական շարժումը ոչ միայն օգտակար չեղավ, այլև ներքին ցավերի նոր դուռ բացեց:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 21:

² Նշվ. աշխ., էջ 27:

³ Նշվ. աշխ., էջ 42:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:

² Նշվ. աշխ., էջ 65:

Առհասարակ ազգային կուսակցությունների գործունեության վերաբերյալ հեղինակն իր մտքերը ձևակերպում է հետևյալ կերպ. «Եղավ վայրկյան մը, ուր Հայ Կուսակցությունները զիրար ատեցին ու հալածեցին այնքան խորին ատելությամբ, որ ալ հասարակաց թշնամիին դեմ ատելության բաժին չմնաց... Եվ այս կուսակցական հակառակությունները ազատ ասպարեզ տվին թուրքին իր ջարդի պապակը հագեցնելու համար»¹:

Որոշակի արժեք է ներկայացնում ձերբակալության ու քսորի տառապալի ուղիներով անցած Ս. Ակունու հուշագրական ուսումնասիրությունը²: Կ. Պոլսում հայ մտավորականության մասսայական ձերբակալությունների պահին Ս. Ակունին «ժամանակ» թերթի խմբագիրներից էր և ապրիլի 24-ին դարձավ մայրաքաղաքից արտաքսվածներից մեկը: Հեղինակը ոչ միայն նկարագրում է անձամբ տեսածը, այլև փորձում է տալ տեղահանությունների և քսորի ընդհանուր պատմությունը ականատես-տարագրյալների հիշողությունների, ինչպես նաև այն ժամանակ դեռ պահպանված արխիվային վավերագրերի հիման վրա՝ առանձին-առանձին տեղեկություններ հաղորդելով Ջեյթունի, Սեբաստիայի, Կարինի, Խարբերդի, Բաղեշի, Ակնի, Տրապիզոնի, Էնկյուրի և այլ վայրերի բռնագաղթի մասին: Այսպես՝ Սեբաստիայի նահանգի տեղահանության և ջարդի վերաբերյալ նյութերը նա քաղել է տեղի հոգևոր առաջնորդ Գնել եպիսկոպոս Գալեմքարյանի և ուսուցիչ Պ. Գաբիկյանի կենդանի վկայություններից, որոնց խիստ վավերականությունը անտարակուսելի է: Իսկ այդ վկայությունները հավաստում են, որ Սեբաստիայի նահատակումները կատարվել են իթթիհատի ամենանշանավոր դեմքերից մեկի՝ Բեհաեդդին Շաքիրի հրահանգի համաձայն, և կոտորածն ընդհանրապես իրագործվել է մանգաղներով, նաճախով, մահակով, կացնով, սրածայր ձողերով կամ յաթաղանով: «Ավագակները առանց չարչարանքի, զնդակով մեկ անգամեն սպանելու համար, զնդակ գլուխ երկու ոսկի պահանջած են զոհերեն»,— վկայում է հեղինակը³:

Սեբաստիայի ամերիկյան վարժարանի ականատես աշակերտուհի Հայկանուշ Ձաբացյանի բերանով Ս. Ակունին պատմում է, թե ինչպես թուրքերը հայ տարագրյալների քարավանից առանձնացրին 10 տարեկանից բարձր տղամարդկանց ու պահանջեցին 6-ական ոսկի փրկագին, որից հետո քրդերն ու ժանդարմները չվճարողներին սկսեցին պայտել, կամ ձեռքերը խաչել ու գամել ասելով. «Ինչ կա, համբերեցեք, չէ որ ձեր Քրիստոսն ալ ասանկ ձեռքերեն ու ոտքերեն գամեցին, անիկա բնավ չտրտնջաց»⁴: Ահավոր այս արարը փակվում է նրանով, որ դահիճները չոր խոտ ու նավթ են լցնում խոշտանգվածների վրա և բոլորին ողջակիզում:

Հեղինակը ցավով արձանագրում է, որ Սեբաստիայի գրեթե բոլոր քարավաններին վիճակված էր նույն բախտը, իսկ այդ դեպքերի ընթացքում հազիվ թե ընդդիմության փոքրիկ փորձեր եղան⁵:

Խոսելով Կարինի տեղահանության մասին՝ Ս. Ակունին վկայում է, որ նահանգի բնակչության 95 տոկոսը նահատակվեց տարագրության ճանապարհներին: Այս բաժնում հեղինակը մեջ է բերում զինադադարից հետո Կարնո իթթիհատական ակումբի արխիվում հայտնաբերված Թալեաթի և Շաքիրի հեռագրերը՝ ուղղված կուսակցության Մալաթիայի մասնաճյուղի ղեկավարությանը, որոնցով հրահանգվում էր իրենց անմիջական պատասխանատվությամբ բնաջնջել այնտեղ ուղարկված հայ բնակչության զանգվածներին:

Խարբերդի տեղահանության առիթով Ս. Ակունին հարկ է համարում «հիշատակել պատվաբեր նոթ մը, որ հազվագյուտ ըլլալուն չափ ալ գնահատելի է»: Խոսքը Դերսիմի քրդերի վարքագծի մասին է, որոնք խարբերդցիների քարավաններից մոտավորապես 10–15 հազար հայերի հյուրընկալեցին և հակառակ կառավարության բազմաթիվ սպառնալիքներին՝ նույնիսկ զենքի ուժով պաշտպանեցին իրենց մոտ ապաստանած հայերին ու մինչև վերջ կերակրեցին նրանց¹:

Տրապիզոնի ջարդի կապակցությամբ Ս. Ակունին հաղորդում է, որ շուրջ 14 հազար հայերի սպանող այստեղ ղեկավարել է իթթիհատական մեկ այլ բորենի՝ կուսակալ Ջենալ Ազմին, և որ ոճիրն այստեղ իրականացվել է հայերին նավակներով ծովը թափելու վայրագ մեթոդով:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև Գոնիայի, Բրուսայի, Էսքիշեհիրի, Ռոդոսթոյի, Իզմիթի, Պարտիզակի, Ադաբազարի, Կիլիկիայի, Հալեպի, Դամասկոսի, Իզմիրի և այլ վայրերի տեղահանությանը, նշում, որ հիշյալ վայրերում տարագրությունը կրել է մասնակի և համեմատաբար խաղաղ բնույթ:

Աշխատության մեջ համառոտակի խոսվում է նաև Վանի, Մուշի, Սասունի, Մուսա լեռան, Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին, պատմվում են հայերի անձնագրհույությունն ու քաջությունը բնորոշող շատ դրվագներ:

Պատմական իրականության խեղաթյուրում պիտի համարել, սակայն, գրքի սկզբում Ս. Ակունու զարգացրած այն վարկածը, թե իբր պատերազմն սկսվելու պահին արևմտահայերն, ըստ ամենայնի, արտահայտեցին իրենց կատարյալ նվիրվածությունը օսմանյան պետությանը: Այդ թյուրըմբռնումը հավաստելու համար նա վկայակոչում է Ջավեն պատրիարքի նոյեմբերի 7-ի հեռագիրը բոլոր առաջնորդարաններին՝ օսմանյան պետության հաղթանակին ամեն ինչով նպաստելու մասին, հայոց ազգային հիվանդանոցում վիրավորների համար 150 տեղ հատկացնելը, այնտեղ բուժքույրական դասընթացներ բանալը, Թալեաթի շնորհակալական ուղերձը պատրիարքին «Պատրիարքարանի և հայ ազգի հայրենասիրական ձեռնարկումների համար», Թիֆլիսի փոխարքայության իբր սկսած պատասխան բռնություններն ու խստությունները արևելահայերի նկատմամբ և այլ փաստեր: Բանը հասնում է այնտեղ, որ կառավարության կողմից հայ վաճառականների, արհեստավորների, երկրագործների ունեցվածքի զանգվածային բռնագրավումը ներկայացվում է իբրև հոժարական նվիրատվություն:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 137:

² Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920:

³ Նշվ. աշխ., էջ 96:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 97:

⁵ Նույն տեղում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 159:

Մեր կարծիքով՝ տեղահանությունների ու ջարդերի չարդարացված լինելն ընդգծելու համար հարկ չկա հակառակ ծայրից խեղել պատմական փաստերը, որովհետև արևմտահայությունը թե՛ պատերազմի սկզբում, թե՛ դրանից էլ շատ ու շատ առաջ ոչ մի պատճառ չի ունեցել իր «անհուն գոհունակությունը» հայտնելու թուրքական վարչակարգից ու, մանավանդ, գոյություն չունեցող հավատարմության ցույցեր անելու: Այդպես ներկայացնել իրականությունը նշանակում է տուրք տալ բարեխնամ կառավարության վերաբերյալ թուրքական ստահող վարկածին, խոչընդոտել բացահայտելու եղեռնի իրական պատճառները:

Փաստավավերագրական կարևոր արժեք ունի Տարոնի նախկին առաջնորդական փոխանորդ Եղիշե քահանա Տեր-Պարսամյանի հուշապատումը¹, որտեղ միանգամայն իրատեսորեն են պատկերված թե՛ պատերազմի սկզբում կառավարության ձեռնարկած հայակործան միջոցառումները, թե՛ դեպքերի հետագա ընթացքը, թե՛ տարոնահայության ապրած ահռելի ողբերգությունը, որի անմիջական հորձանուտում էլ գտնվել է ինքը՝ հեղինակը՝ իբրև ինքնապաշտպանության ակտիվ կազմակերպիչներից մեկը: Այսպես՝ Ե. Տեր-Պարսամյանը վկայում է, որ երբ 1914-ի հուլիսի վերջին զորահավաքի լուրը հասավ Մուշ, մի կողմից՝ 18-45 տարեկան հայ երիտասարդները մահվան սպառնալիքի տակ գնացին զինվորագրվելու, մյուս կողմից՝ նախապես կազմված ցուցակի համաձայն յուրաքանչյուր տան պարտադրվեց կառավարությանը հանձնել որոշ թվով ծիեր, ընդ որում ծի չունեցողները պարտավոր էին դրանք գնել և հանձնել հայ վաճառականը՝ 3-4, թուրք կալվածատերը՝ 1 ծի, իսկ ծիու գինն էլ 2-3 հարյուր դուրուշից բարձրացավ 15-20 ոսկու: Ականատեսը վկայում է նաև, որ այդ բոլորին զուգահեռ սկսվեց պաշտոնական թալանը հայերի խանութներից. վերցվում էր ամեն ինչ և փոխարենը՝ իբրև ստացական, ապրանքատերերին տրվում էր ոչինչ չպարտավորեցնող թղթի մի կտոր²:

Յետաքրքրական են Ե. Տեր-Պարսամյանի տեղեկությունները փոխադրական գործի կազմակերպման մասին: Նա վկայում է, որ զինվորագրությունից դուրս մնացած ողջ հայ ազգաբնակչությունը՝ կանայք, աղջիկներ, 10-18 տարեկան պատանիներ, հավաքագրվեցին շալակով փոխադրության, քանի որ տներում ծի կամ ավանակ չէր մնացել: Բանակին անհրաժեշտ բեռները շալակով պետք է հասցվեին մինչ Քյոփրիքյոյ և Հասանկալա՝ 10 օրվա ճանապարհ, այն էլ ոչ բավարար սննդի, ծեծի ու չարչարանքների պայմաններում, ուստի յուրաքանչյուր երթ ու դարձին մոտավորապես 100-ից 30-ը մեռնում էին ճանապարհներից: Ե. Տեր-Պարսամյանը եզրակացնում է, որ նման տաժանակրությանը բնականաբար պետք է հաջորդեր ապստամբությունը, որը և կառավարության ցանկացածն էր ջարդի պատրվակ ստեղծելու համար, սակայն հայերը զգուշանում էին³:

Ե. Տեր-Պարսամյանը իրական փաստեր է բերում, այսպես կոչված, բեղելի ասկերի (փոխարժեք) հարկի մասին, որը պարտադրվում էր հայերին զինծա-

ռայությունից ազատվելու դիմաց: Նա հաղորդում է, որ այդ գումարը հասնում էր մինչև 60 ոսկու, որը կազմում էր վճարողի 2-3 ամսվա վաստակը, որը, սակայն, հայերը ուրախությամբ էին վճարում, քանզի լավ հիշում էին, թե ինչպես էին Բալկանյան պատերազմի ժամանակ թուրք զինվորները կռակից խփում գրեթե անգն հայ զինվորներին: Սակայն բանը հարկի վճարումով չէր ավարտվում. վճարողները դառնում էին անկարիա՝ տարապարհակ աշխատանքներ կատարողներ, որն ավելի թեթև չէր, քան զինվորական ծառայությունը¹:

Այնուհետև Ե. Տեր-Պարսամյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է թուրքերի խժոժությունները Տարոնի գյուղերում, հայերի ինքնապաշտպանության բոլոր կարևոր դրվագները: Յետաքրքիր է, որ նա, ջերմորեն արտահայտվելով ինքնապաշտպանության տեղական ղեկավարների մասին, կեղծ ազգասերներ է անվանում դաշնակցական Վ. Փափագյանին ու նրա գործակիցներին, որոնք ստանձնել էին տարոնահայության ինքնապաշտպանության ընդհանուր ղեկավարությունը, սակայն փաստորեն միայն վնաս հասցրեցին գործին:

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրման համար չափազանց մեծ է Արամ Անտոնյանի աշխատության² վավերագրական արժեքը, որտեղ առաջին անգամ հրապարակված են թուրք ջարդարարների պարագլուխների ստորագրած բազմաթիվ գաղտնի փաստաթղթեր, որոնք անմիջականորեն վերաբերում են Մեծ եղեռնի բուն գործադրությանը: Պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո Ա. Անտոնյանը որոնել-գտել է բազմաթիվ վերապրողների և մեղվաջանորեն գրի առել նրանց բոլորի պատմածները: Հարկ է նշել, որ Թալեաթ փաշային ահաբեկողի՝ Սողոմոն Թեհլիրյանի դատավարության ընթացքում վերջինիս փաստաբանները Արամ Անտոնյանին հրավիրեցին Բեռլին, որը և դատարանին ներկայացրեց Թալեաթ փաշայի և ուրիշ թուրք պաշտոնյաների՝ հայերի ամբողջական բնաջնջման վերաբերյալ ստորագրած հրահանգների ու հրամանների բնագրերը: Հիշյալ բնագրերը դատարանը զննման հանձնարարեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության մի բարձր պաշտոնյայի՝ Վ. Ռեոսլերին, որը 1914-1918 թթ. հյուպատոս էր եղել Թուրքիայում և ականատես էր հայկական ջարդերին: Ռեոսլերը կազմեց գաղտնի մի տեղեկագիր, որով լիովին հավաստվում էր Արամ Անտոնյանի ներկայացրած փաստաթղթերի բնագրերի ներքին վավերականությունը: Ռեոսլերի հիշյալ տեղեկագիրը, ինչպես նաև Արամ Անտոնյանի՝ փաստաթղթերին կից ներկայացրած հուշագիրը, վճռական դեր խաղացին Սողոմոն Թեհլիրյանին արդարացնող դատավճիռ կայացնելու գործում³:

Ինչպես նշվում է աշխատության առաջաբանում, հեղինակի շարադրանքի առանցքը թուրք բարձրաստիճան մի պաշտոնյայի՝ Հալեայի գաղթականական տեսչության նախկին գլխավոր քարտուղար Նայիմ բեյի հուշերն են՝ սարսափելի եղեռնի ականատես-վկա հեղինակի անհրաժեշտ մեկնաբանություններով: Այդ հուշերը, ինչպես նաև հիշյալ փաստաթղթերի բնագրերը Արամ Անտոնյանին

¹ Ե. ք. Տեր-Պարսամյան, Տարոնի ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը (1914-1915), Ֆրեզնո, 1920:

² Նշվ. աշխ., էջ 21:

³ Նշվ. աշխ., էջ 27:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 30:

² Արամ Անտոնյան, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Բոստոն, 1921 (աշխատությունը գրվել է 1919-ին):

³ Տես՝ Հուշամատյան Մեծ եղեռնի, Բեյրութ, 1965, էջ 234-235:

եր տրամադրել ինքը՝ Նայիմ բեյը, որը դեռ իր ժամանակին հայերի բնաջնջման վերաբերյալ հրահանգները չկատարելու համար պաշտոնաճակ էր արվել:

Յեղիմակը կատարում է, մեր կարծիքով, մի շատ կարևոր պարզաբանում. նա գրում է, որ ամենից զարհուրելի եղեռնագործությունները և մեծագույն ջարդերը կատարվեցին ոչ թե 1915-ին, այլ 1916-ին և նրանից հետո՝ հեռավոր անապատների մեջ, ուր արդեն մեկ տարի էր, ինչ տանջվում էին իրենց օջախներից բռնի տարագրված հայ զանգվածները¹: Նա գրում է, որ հայ ժողովուրդը անապատ էր քշված արդեն, երբ ի հայտ եկավ նրա նկատմամբ կառավարության ունեցած բուն մտադրությունը: «Այլևս ուժ է ինկած,— գրում է Ա. Անտոնյանը,— նույնիսկ իրենց մնացած կյանքի շուքին բեռը անգամ տանելու անկարող, աղքատացած, թշվառացած, զուլումին ու զարհուրանքին, բոլոր կորուստներուն, բոլոր հիվանդությանց և արհավիրքներուն մեջ խելահեղ դարձած ժողովուրդ մըն էր ատիկա, որ անխուսափելիորեն մահվան դատապարտված էր արդեն այդ տարամերժ անապատներուն մեջ»²: Շարունակելով իր միտքը՝ նա ավելացնում է, որ նույնիսկ այդ զարհուրելի կյանքն էլ կառավարությունը շատ համարեց և անապատների մեջ կազմակերպեց երեք սոսկալի ջարդեր՝ Ռաս-ուլ-Այնում՝ 70000, Ինթիլիում՝ 50000, սրանք Բաղդադի երկաթգծի թունելի վրա աշխատողներն էին, Դեր Ջորում՝ 200000: Յեղիմակի վկայությամբ՝ այս թվերի մեջ չեն մտնում սովից և հիվանդություններից մահացածները, որովհետև միայն Իսլահիեում տիֆից մահացան 150000, Կատմայում և Ազազում՝ 60000, Պապեում՝ 80000, Մեսքենեում՝ 100000, որոնցով և նահատակների թիվն անցնում է մեկ միլիոնից: Յեղիմակը հաղորդում է, որ նշված թվերը վերցված են հատուկ մեռելաթաղ ջոկատների հաշվետվություններից, որոնք անգամ չէին հասցնում թաղել բոլորին, ուստի նեխող դիակները հոշոտելու համար շրջակա գյուղերից իջնող վայրենացած շների ոհմակներն արդեն դիտվում էին իբրև աստծո կողմից ուղարկված բարիք:

Այնուհետև հեղիմակը խոսքը տալիս է վերոհիշյալ Նայիմ բեյին, որը գրում է. «Հայոց եղերական տարագրության և սպանության խնդիրը, որ թուրք անունը մարդկության հավիտենական անեծքին արժանի կդարձնե, անանկ կկարծեն, թե համաշխարհային պատմության մինչև այսօր արձանագրված զարհուրելի դեպքերուն ոչ մեկուն կմնանի: Թուրքիո ընդարձակ հողամասին որ անկյունն ալ որոնվի, ամենամութ խորշն ալ խուզարկվի, ամենամագուս կերպով խողխողված հազարավոր հայու դիակներ և կմախքներ պիտի գտնվեն»³:

Ավելորդ չէ մեջբերել Հալեպի կուսակալությանն ուղղված ներքին գործերի նախարարության ծածկագիր հեռագրերի մի երկու նմուշ, որոնք օգտագործել է Նայիմ բեյը: Ահա դրանցից մեկը. «...ծանոթ անձնավորությանց (խոսքը հայերի մասին է — հեղիմակներ) առաքման նպատակը հայրենիքին ապագա բարօրության ապահովումն է, որովհետև ատոնք՝ ուր որ ալ բնակեցվին՝ դարձյալ ետ չպիտի կենան իրենց անհիծապարտ գաղափարներեն, պետք է աշխա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:
² Նշվ. աշխ., էջ 17:
³ Նշվ. աշխ., էջ 19:

տիլ, որ կարելի եղածին չափ նվազի անոնց թիվը»¹: Նայիմ բեյին այն հարցադրմանը, թե սկսված սովից ու համաճարակներից ոչնչանում է նաև շրջակա գյուղերի արաբ ազգաբնակչությունը, նրան պատասխանում են, որ հոգ չէ, որովհետև մի օր էլ նրանց հերթը պիտի գա:

Երկու ուրիշ հեռագրերով Թալեաթը արգելում էր թուրք պաշտոնյաներին հայերի բողոքների հիման վրա պատասխանատվության կանչել, որը կարող էր սառեցնել մարդասպանների եռանդը, իսկ մեկ ուրիշ հեռագրով էլ հանձնարարում էր նման կարգի բողոքագրերն ընդունել, սակայն հաշվի չառնել:

Խոսելով Ռաս-ուլ-Այնի և Ինթիլիի ջարդերի մասին՝ Ա. Անտոնյանը գրում է, որ 1916-ի փետրվարին այստեղ ժամանեց Վանի նախկին կուսակալ, հայտնի Ջևդեթ բեյը, որը կարծեք, քաջարի վանեցիներից վրեժխնդիր լինելու համար կարգադրեց կոտորել բոլոր ողջ մնացածներին: Յեղիմակը բառացիորեն բերում է գաղթականների առաքման գծով թուրք պաշտոնյա Ադիլ բեյի հետևյալ խոսքերը՝ ուղղված ստորադրյալներին, որոնք, կարծեք, այդ ժամանակներում յուրատեսակ կարգախոս էին դարձել թուրք շատ պաշտոնյաների համար. «Չըլլա, որ հատ մը անգամ ողջ թողուք, պզտիկները մանավանդ, մինչև 7-8 տարեկանները, ջարդեցեք անխնա, որովհետև եթե ողջ թողուք՝ վաղը ատոնք մեզմէ վերժ լուծելու պիտի ելլեն»²:

Ա. Անտոնյանի վկայությամբ՝ միմիայն Հալեպից Ռաս-ուլ-Այնի և Մեսքենեի ճանապարհով շուրջ 200000 հայ ուղարկվեց, և դրանից միայն 5-ից 6000-ը ողջ մնաց. մանուկները Եփրատի մեջ նետվելով մեռցվեցին, կանայք՝ զանազան ճանապարհների վրա, ժանդարմների ու խաժամուժի խժոժությամբ ու վայրենությամբ՝ սպիռված կամ հրազենով սպանվեցին: Նա վկայում է նաև, որ Ջեքի բեյը Դեր Ջորից տեղահանեց հայերին՝ իբր Սոսուլ ուղարկելու համար, բայց ոչ ոք այնտեղ չհասավ: Իշխանությունները ստեղծեցին արհեստական սով, որի հետևանքով հայ գաղթականները նախ՝ կերան եղած էշերը, շները, կատուները, հետո՝ ձիերի, ուղտերի դիակներ, և երբ արդեն ուտելու ոչինչ չմնաց, մարդիկ սկսեցին ուտել մարդկային դիակներ, առավելապես՝ փոքր երեխաների, իսկ մահամերձ երեխաներն արդեն գիտեին, որ մեռնելուց հետո իրենց պիտի ուտեն³: Թուրքերը 550 երիտասարդների բանտարկեցին՝ յոթ օր թողնելով առանց ուտելիքի ու ջրի, որի հետևանքով վերջիններս սկսեցին միմյանց բզկտել ու ողջ-ողջ ուտել: Ահա թե ինչու մի դեղագործի պատրաստած թույնի հաբերը մարդիկ հատը մի ոսկով ձեռքից ձեռք էին խլում:

Գրքի վերջաբանում Ա. Անտոնյանը դնում է թուրք ժողովրդի պատասխանատվության հարցը և աներկբայորեն հայտարարում, որ մեկ միլիոնից ավելի հայերի սպանողի գործում կառավարության հետ հավասարապես հանցավոր են Օսմանյան կայսրություն կոչվող գեհեմի մեջ բնակվող բոլոր իսլամ ժողովուրդները⁴:

Եղեռնի պատմության վերաբերյալ փաստավավերագրական կարևոր աղբյուր է դեպքերի ականատես, տարագրության դառնությունը անձամբ ճա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23:
² Նշվ. աշխ., էջ 56:
³ Նշվ. աշխ., էջ 110:
⁴ Նշվ. աշխ., էջ 243:

շակած ու յաթաղանից մազապուրծ Նազարեթ Փիրանյանի ծավալուն հուշագրությունը¹:

Ինչպես նկատում է հուշագրության առաջաբանի հեղինակը՝ Ե. Մեսիայանը, իր կյանքը և փորձառությունները պատմելով՝ Ն. Փիրանյանը իր ապրած ողբերգական դրվագների մեջ ներկայացրել է ամբողջ տեղահանված ու բնաջնջված կամ գեհեների փրկվելու ճգնաժամային հայության համանման ընդհանուր պատմության մի փոփոխակը: Նա նշում է, որ հայ ազգի կրած կամ աղետի պատմության ապագա գրողները Ն. Փիրանյանի գրքում կարող են գտնել որքան պատմական, այնքան էլ հոգեբանական ճշմարտություններ: Լիիրավ հիմքով առաջաբանի հեղինակը գտնում է, որ Ն. Փիրանյանի գործի պատմական արժեքը ականատեսի ճշմարիտ պատմություններն են՝ իրենց բացարձակ վավերականությամբ:

Գրքի առաջին բաժիններից մեկում Ն. Փիրանյանը խոսում է «թեքալիֆի հարպիե» (պատերազմական նպաստ)–ի մասին, գրում, որ այդ անվան տակ իբր գինվորական կարիքների համար թուրքական իշխանությունները բռնագրավում էին բոլոր հայ մեծաքանակ ու փոքրաքանակ վաճառականների ապրանքները, թափանցում էին նույնիսկ ամենահեռտին գյուղերը, թալանում տառացիորեն ամեն ինչ՝ այդ ամենի դիմաց տալով մի ընկալագիր՝ «Փոխարժեքը գանձելի է պատերազմից վեց ամիս հետո» զավեշտական պարտավորությամբ, որը սովորաբար ստորագրում էր ինչ–որ մի վեցերորդական պաշտոնյա: Նա նույնպես խոսում է հայ շալակավորների անլուր շահագործման մասին, որոնք պարտավոր էին ոտքով անընդհատ ուղերթ կատարել մինչև Կարին, Մուշ, Բիթլիս:

Նկարագրելով հայ տարագիրների համար ստեղծված դժոխային պայմանները՝ Ն. Փիրանյանը վկայում է, որ թուրքերը հաճախ Եփրատի երկայնքով սփռված աքսորյալների հանգրվաններին էին մոտենում աղբատար սայլերով և դիակների հետ միասին տանում ու գետն էին լցնում նաև կենդանի մնացածներին:

Ն. Փիրանյանը սուղ, բայց հուզումնալի էջեր է նվիրել խարբերողի հայդուկային փոքրաթիվ խմբերի հուսահատ կռիվներին:

Եղեռնի հուշապատումների շարքում արժանի տեղ պետք է հատկացնել այնօրյա պոլսահայ ուսուցիչ Գաբրիել Թագվորյանի աշխատությանը², որը, ինչպես ինքն է գրում, երկյուղածորեն նվիրել է իր հոր, մոր, երեք դեռահաս քույրերի, բանտի ընկերների, ինչպես նաև կիրճերի, ձորերի մեջ հոշոտված, կախաղանի վրա խեղդամահ, գնդակահար, անապատների մեջ ծարավահյուծ, ջրամույն կամ խարույկների մեջ մոխրացած, անթաղ կամ թաղված, անհայտ կամ հայտնի մահով գլխատված անհաշվելի հայ նահատակների հիշատակին:

Ներկայացնելով գրքի շարադրման սկզբունքները՝ Գ. Թագվորյանը այն հավատամքն է հայտնում, որ պատմական հուշագրությունը սերտորեն կապված է իրականության հետ, և ձևափոխել այն՝ կնշանակի հեռանալ պատմության կետ–նպատակից՝ ճշմարտությունից: Նա ավելացնում է նաև, որ անհատի սեփական ապրումները լինելով հանդերձ՝ գիրքը միաժամանակ բյուրավորների հուշագրությունն է, որովհետև շատ պարզ է հայկական ողբերգության թե-

ման՝ կանխամտածվածությամբ գործող ոճագործ մի կառավարություն, որը հետապնդում ու կոտորում է իր անմեղ հպատակներին՝ զորավիզ ունենալով իր հետամնաց ժողովուրդը: Միաժամանակ հակազդեցության օրենքով զոհերի մեջ արթնանում և իր բարձրակետին է հասնում ինքնապաշտպանության փրկարար բնագործ՝ ամեն հնարք գործ դնել ի դերև հանելու համար անողոք թշնամու որոգայթներն ու սադրանքները:

Գիրքը գրված է լավատեսական մղումներով, որի հաստատումն է հեղինակի այն միտքը, թե. «Մեր պատմության մեջ 1915–ը կատարած է այն դերը, որ բռնորեն մղելով մեզ կերտելու նոր հայր, որ թոթափած է վերջապես իր անցյալ ռոմանտիկ ոգին և երևան եկած է իրատես, թրծված, խիզախ և ճակատ առ ճակատ կյանքին նայող հայր: Իրերու բերումով, ան պատմության առջև հանդիսավոր հանձնառությունը ստանձնած է նվիրելու, նյութական և բարոյական ամեն հնարավորություններով լեցուն մեր կենսանորոգ հայրենիքի սպասին և անոր լուսաշող ապագայի հանդերձումի սատարումին»¹:

Տալով նախապատերազմյան շրջանի Թուրքիայի ընդհանրական պատկերը և հայ ժողովրդի անագորույն վիճակի խտացված նկարագիրը՝ հեղինակը գրում է. «Քսաներորդ դարում մեջ, նախապատմական մռայլ շրջանի մը անասնաբարոյությունը, սանձարձակությունը, անիշխանությունը, կապրեր ու կվայելեր թուրքը, ի հաշիվ խաղաղ, շինարար, պարկեշտ և ազնվաբարո հայ ժողովրդին: Ինչ հեզմանք քաղաքակրթության»²:

Գ. Թագվորյանը ցավով է հիշում, որ նախկին խարխուլված մտայնությունը, թե թուրքը երազել է ջնջել միայն հեղափոխականներին, հարուստներին ու քաղքենի բարգավաճ դասերին, եղեռնի գործադրման ընթացքում միայն անհետացավ ամբողջովին, և բոլորը համոզվեցին, որ թշնամին նպատակ ունի բնաջնջել բովանդակ հայ ժողովուրդը թե՛ իր հայրենիքում, թե՛ դրսում և սրբել նրա անունը նոր պատմությունից ու կյանքի բեմից: Հեղինակի կարծիքով, եթե մտածողության այդ հեղաշրջումը տեղի ունենար եղեռնի առաջին իսկ օրերին, հայ ժողովուրդը կարող էր թերևս անսպասելի մի հրաշք գործել՝ զանգվածորեն ծառանալով ավազակաբարո կառավարության դեմ, սակայն այդ հստակատեսությունը եկավ միայն այն ժամանակ, երբ արդեն հայ ժողովուրդը մի անշունչ դիակ էր՝ բզկտված ու անդամահատված:

1952–ին Փարիզում հասարակական գործիչ Լևոն Մեսրոպի նախածեռնությամբ հրատարակվեց եղեռնից վերապրողների հուշագրությունների մի չափազանց արժեքավոր ու ծավալուն ժողովածու, որոնք ստացվել էին աշխարհի տարբեր ծագերից³: Ինչպես առաջաբանում նշում է ժողովածուի նախածեռնողը՝ հատորը ոչ թե եղեռնի համակարգված պատմությունն է, այլ ականատես զոհերի վկայությունների հավաքածուն, որն առատ նյութ կարող է մատակարարել 1915–ի լիակատար պատմության ապագա գրողներին: Արձանագրելով, որ մեր պատմության մեծագույն աղետի ամենատխուր վերհիշումն է հրատարակվող գիրքը՝ նա ընդգծում է, որ միաժամանակ այն մեր ժողովրդի անընկճելի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 350:

³ Աղետ և վերածնունդ: Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ, Փարիզ, 1952:

¹ Փիրանյան Նազարեթ, Խարբերողի եղեռնը, Բոստոն, 1937:

² Թագվորյան Գաբրիել, Գորշ գայլը կատղեր էր (վկայություններ և տպավորություններ), Կահիրե, 1953:

կենսունակության վավերաթուղթն է, լուսավոր ապագայի հանդեպ հավատք ներշնչող խանդավառության աղբյուր: Շեշտելով, որ հայ ժողովրդի հույսը Հայաստանն է, ներգաղթը, հայրենիքի հարածուն վերելքը, ժողովածուն կազմող եղեռնի ահավոր տեսարաններին զուգահեռ հատորում զետեղել է նաև հայ ժողովրդի անհավատալի վերածնունդը ավետող լուսանկարներ:

Գրքի սկզբում դրված են Հայկ թորոյանի ընդարձակ հուշերը, որի հեղինակը եղել է թուրքական բանակում ծառայող գերմանացի սպայի համհարզ, որի հետ էլ ծառայության բերումով ճանապարհորդել է Հալեպից մինչև Բաղդադ մոտ 1000 կմ, անցել Եփրատի երկայնքով, ուր ցրված էին տարագիր հայերի քարավանները՝ կոտորակված, սովահար ու տակավին թուրքերի վայրագություններին ենթակա: Հ. Թորոյանին հաջողվում է հարցաքննել աքսորյալներին և գրի առնել տեսածներն ու լսածները: Ծանր տպավորությունների տակ Պարսկաստանում գերմանացի սպան խելագարվում և ինքնասպանություն է գործում, իսկ նրա համհարզին հաջողվում է փախչել Կովկաս: Ինչպես նշում է Լ. Մեսրոպը՝ 1916-ին թիֆլիսի հայկական թերթերում առաջինը Հ. Թորոյանը գուժեց թուրքահայաստանի ներքին նահանգների ողբերգությունը, որի մասին շուկներ էին միայն լսվել մինչ այդ: Դրանից հետո էր, որ անգլիական կառավարությունը թիֆլիս ուղարկեց լորդ Բրայսին, որը և թուրքական բանակի նախկին հայ զինվորի վկայությունները վերածեց «Կապույտ գրքի»: Հիշյալ փաստն ինքնին ընդգծում է Հ. Թորոյանի հուշերի վավերագրական արժեքը:

Հ. Թորոյանի հուշերին հաջորդում են ևս 31 վերապրողների հուշեր, որոնց մի մասը հատուկ հանձնախմբի կողմից գրի են առնվել դեռևս 1916-ին՝ Կովկասում հիմնված որբանոցներում, և որոնցից մեկն էլ ապագայի հայ նշավոր բանաստեղծ, որբանոցի սան Սողոմոն Տարոնցու հուշերն են:

Եվ ահա հատորի կազմման աշխատանքների ընթացքում պարզվեց մի անակնկալ ու կսկծալի իրողություն. Միջազգետի հայկական գաղութներից տեղեկություններ ստացվեցին, որ անապատի արաբական վրանների տակ դեռևս գոյություն ունեն կիսով չափ կամ ամբողջովին արաբացած հայ ընտանիքներ, կանայք ու երեխաներ, շուրջ 5000 մարդ, որոնք թողնված են բախտի քմահաճույքին: Այս հանգամանքն էլ պայմանավորեց ժողովածուի երկրորդ գրքի¹ հրատարակումը: Հիշյալ հատորը, ըստ կազմողի կենդանի-նահատակների, արաբացած հայ-բեդվիկների հուշերի գիրքն էր, որը հնարավոր դարձավ գլուխ բերել տերզորաբնակ տիկին Փառանձեմ Պալյանի ակտիվ աջակցությամբ և աշխատակցությամբ, որը և ստանձնեց հուշ-վկայությունների հավաքման ծանր պարտականությունը: Հատորում զետեղված են վավերաթղթերի արժեք ներկայացնող շուրջ 60 հուշագրություններ:

Ուշացած խոստովանության նոտաներով է գրված Կ. Պոլսում հրատարակվող դաշնակցության օրգան «Ազատամարտի» այնօրյա աշխատակից Լևոն Մոզյանի հուշագրությունը²:

Չանգվածային տեղահանությանը նախորդած ժամանակաշրջանի քաղաքական մթնոլորտի իրական նկարագիրը տալու և կուսակցությունների գործե-

լակերպը ցուցանելու համար հուշագրողը պատմում է հետևյալ միջադեպը. 1913-ին Կ. Պոլսում մեծ շուքով տոնվում էր հայ գրերի գյուտի 1500 և տպագրության 400-ամյակները, երբ հնչակյան և դաշնակցական ուսանողական միությունների ցերեկայիններում հազարավոր հայերի ծափահարությունների ներքո ցուցադրվում են հայ թագավորների ու զինանշանների նկարներ: Նույն երեկոյան 5-6 ուսանողներ ձերբակալվում են և տարվում Կ. Պոլսո զինվորական հրամանատար Ջեմալ փաշայի մոտ, որն ասում է, թե հայերը անջատողական ձգտումներ ունեն, անկախության են ձգտում, ու հրահանգում է իր խոսքերը հաղորդել հայ քաղաքական ղեկավարներին՝ ավելացնելով, որ եթե հայերը շարունակեն նման «դավաճանական գործունեությունը» թուրքական պետության դեմ, թող գիտենան, թե կառավարությունը բավական ուժեղ է նրանց բնաջինջ անելու համար՝ առանց խնայելու ծեր ու մանուկի: «Եվ մեր ղեկավարները,— ցավով շարունակում է հեղինակը,— լսելով այդ բոլորը՝ ծիծաղ ու արհամարհանք միայն ունեցան... Թուրքիո և անոր ուժերուն հանդեպ մեր արհամարհանքը մեծ է, և մյուս կողմէ ալ անսահման վստահություն ունեինք՝ գերագնահատելով մեր ուժերը և նաև մեծ պետությանց միջամտության կարելիությունը»¹: Կամ՝ երբ ձերբակալում են իրեն՝ Լ. Մոզյանին, ու տանում ոստիկանատուն, ոստիկանապետը դեղին վերարկու հագել, իրեն էլ դա դուր չի գալիս: «Կզգայի, թե պատասխանս ծանր էր,— այդ առիթով գրում է Լ. Մոզյանը,— մեծամտության ու արհամարհանքի խառնուրդ այս վերաբերումով շատ վերեն նայելու վարժված էինք մեր դարավոր դրացիին, որ մեր դարավոր թշնամին ալ էր նաև, անոր ուժերուն և կարելիությանց վրա: Այս ընթացքը մեզ ունեցուցած էր քառաչուկ գնդակի մը պես, որ լեցված էր օդով միայն, առաջին հարվածին՝ պատռվելու և պարպվելու ենթակա: Այս ոգիով և այս տրամադրությամբ լեցուն էր որոշ շրջանակներու հայկական մտայնությունը, և ձերբակալությանս այդ առաջին օրը՝ ես կներկայացնեի այդ մտայնությունը հավատարմորեն»²:

Հեղինակը ավստասանք է հայտնում, թե ինչու Դեր Ջորը չկարողացան նախատեսել, օրորվեցին սին նկատումներով ու դրա փոխարեն կիզիչ ճամփաների վրա որևէ ելք գտնելու հույսով ու հավատքով՝ նույնիսկ արկածախնդրության չդիմեցին, ու գտնում էին, որ հարկավոր էր կրակի տալ շուրջ բոլորը, և հոգ չէ, թե իրենք էլ կխանձվեին այդ կրակից, միևնույն է, ի վերջո առանց դրա էլ թշնամու վառած կրակի վրա մոխրացան³:

Եղեռնի պատմության վերաբերյալ հարուստ փաստական նյութ է պարունակում Տրապիզոնի կաթոլիկական թեմի վիճակավոր Հովհաննես արքեպիսկոպոս Նազյանի հուշերի մեծադիր ու սովորածավալ (շուրջ 700 էջ) հատորը⁴:

Գրքի առաջին մասում զարգացվում է այն միտքը, թե Օսմանյան կայսրության մեջ բնակվող հայերի բնաջնջումը հղացված և ծրագրված էր երիտթուրքերի կուսակցության կողմից՝ արտոնված Բ. դռան կողմից և գործադրված՝ քաղաքացիական ու զինվորական իշխանությունների օժանդակությամբ ու քա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

² Նշվ. աշխ., էջ 13-14:

³ Նշվ. աշխ., էջ 40:

⁴ Հովհ. արք. Նազյան, Հուշեր, Ա հատոր, Բեյրութ, 1960: Աշխատությունը ֆրանսերեն լույս է տեսել 1951-ին, հայերենի թարգմանիչն է դոկտ. Հմայակ Ստեփանյանը:

¹ Տեր-Ջոր: Հեղինակ՝ աղետն վերապրողներ, Փարիզ, 1955:

² Լևոն Մոզյան, Աքսորականի մը ողիսականը (Սև օրերու հիշատակներ), Բոստոն, 1958:

ջալերությամբ իսլամ բնակչության՝ տարագրյալների հսկողության համար առանձնացված պահակազորքերի: Չեղինակը նշում է, որ երիտասարդ թուրքերը իշխանության գլուխ անցնելուց հետո ուրիշ բան չէին երազում, քան մեջտեղից վերացնել փոքրամասնություն կազմող ցեղերը՝ ձուլելով նրանց թուրքերի հետ, և այդ տեսակետից հայերն էին, որ կազմում էին առաջին թիրախը, որովհետև նրանք թվաքանակով, ազգային կազմով, սոցիալ-տնտեսական դրությամբ կարևորագույն հավաքականություն էին ներկայացնում: Այնուհետև նա քննարկում է հայկական ջարդերը քաղաքական և կրոնական հայեցակետով ընդհանրապես, երիտթուրքերի առաջ քաշած պատճառաբանությունները՝ արդարացնելու համար իրենց գործադրած բնաջնջման ծրագիրը. հայ կաթոլիկների նկատմամբ երիտթուրքերի ունեցած մասնավոր մոտեցումը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է. «Չայ կաթոլիկները, իրողությամբ՝ թեև ավելի կարգապահ էին և ավելի ներամփոփ՝ բոլորված իրենց Պատրիարքարանին, և թուրքիո կայսրության ամբողջ տարածության վրա սփռված թեմերու իրենց եպիսկոպոսներուն շուրջ, և իբրև կրոնակից Արևմուտքի քրիստոնյաներեն մեծ մասին, երիտասարդ թուրքերու կողմէ նկատված էին որպես սկզբունքով և վարդապետությամբ դավադրական տարր մը, անջատողական հակումներով ներշնչված՝ ընդդեմ թուրքիո բացարձակ անկախության»¹: Բացի այդ, շարունակում է հեղինակը, հայ կաթոլիկները ավելի վտանգավոր տարր էին դիտվում, քան լուսավորչական հայերը, քանի որ նրանք Ֆրանսիայի պաշտպանյալներն էին, և թուրքիայի զինակից երկրների կաթոլիկները ևս շահագրգռված էին նրանցով, որի շնորհիվ կարող էին պատճառ դառնալ եվրոպական երկրների միջամտությանը:

Փաստական տեսակետից արժեքավոր է աշխատության այն հատվածը, որտեղ խոսվում է ջարդերի հենց ընթացքում համաշխարհային հասարակայնության բարձրացրած գայրալի բողոքի մասին, քաղվածաբար մեջ են բերվում բազմաթիվ հատվածներ մեզ համար անհաս մի շարք հատկապես օտարալեզու վավերաթղթերից, քաղաքական, կրոնական ու հասարակական գործիչների նամակներից ու ելույթներից:

Հայերի հանդեպ երիտթուրքերի բռնած թշնամական դիրքի քաղաքական պատրվակներին, որոնցից առաջնագույնը հայկական ապստամբության մասին ստահող առասպելն էր, Յ. Նազյանը ավելացնում է ևս երկուսը՝ բարենորոգումների խնդիրը և օտար մրցակցությունը՝ միջամտող թուրքիայի ներքին գործերին²:

Աշխատության երկրորդ մասը ամբողջությամբ նվիրված է տեղահանության ու եղեռնի գործադրությանը՝ ըստ կաթոլիկական թեմերի՝ Մշո, Կարնո, Տրապիզոնի, Սեբաստիա-Թոքատի, Մալաթիայի, Խարբերդի, Տիգրանակերտի, Մարդինի (Արևելյան Միջագետք), Պրուսիայի, Անգորայի, Կեսարիայի, Ադանայի, Մարաշի, Հալեպի արքեպիսկոպոսության: Յուրաքանչյուր թեմի վերաբերյալ հաղորդվում են արժեքավոր նախագիտելիքներ, ինչպես նաև կարևորություն ներկայացնող վիճակագրական տեղեկություններ:

Վերջում գրքին կցված են վավերագրերի տեքստեր:

Վավերագրական արժեք է ներկայացնում Գրիգոր Պողարյանի հրատարակած գիրքը¹, որտեղ ամփոփված են Համայնի շրջանի Սելիմիե ավանում ապաստանած 13 հայուհիների ու պատանիների՝ դեռևս 1919-ին գրի առնված վկայություններ:

Չեղինակը դրանց կցել է նաև Այնթափի տեղահանության մասին սեփական հիշողությունները, ինչպես նաև բավականին ընդարձակ իր «Տարագրի օրագիրը», որն ընդգրկում է 1915 թ. հուլիս — 1916 թ. դեկտեմբեր շուրջ 500-օրյա ժամանակաշրջանը:

Գրքի հեղինակը նշում է, որ Հայկական հարցի լուծման բանալին արևմտահայության բնաջնջումն էր՝ հղացված իթթիհատի վերնախափի՝ Թալեթի և Էնվերի կողմից: Նա չի բաժանում այն կարծիքը, թե վերջիններիս համաստիճան մեղսակից էր նաև Ջեմալ փաշան, որը, հեղինակի վկայությամբ, դեմ է եղել հայաջինջ քաղաքականությանը և անձամբ հնարավորություններ է ստեղծել բազմաքանակ հայերի փրկության համար. ընդգրկել է նրանց արհեստանոցներում, չի ոչնչացրել իսլամ չընդունողներին:

Գր. Պողարյանը պարզաբանում է, որ համեմատաբար թեթև եղավ այն տարագիրների վիճակը, որոնք, ի տարբերություն հետիոտն աքսորյալների, երկաթուղով ընկան Հալեպ: Նման «բախտավորություն» վիճակվեց նաև Այնթափից տեղահանված առաջին վեց քարավաններին, որոնց, հեղինակի վկայությամբ, արաբ ասպնջական ժողովուրդը, չհամակերպվելով Թալեթի ոճրապատ ծրագրերին, չկտորեց, թեև սովն ու համաճարակները խլեցին տասնյակ հազարավորների կյանքը:

Մեծ եղեռնի անապատային արհավիրքների և հուսահատական ու գերմարդկային ոգորումների պատկերներով է հյուսված Մելքոն Տեր-Մելքոնյանի հիշողությունների մատյանը²: Չեղինակի ծննդավայրը Այնթափն է, որտեղից էլ ճակատագիրը նրան տարել է Չոք-Մարզվան՝ Ալեքսանդրետի ծոցի շրջանը:

Չեղինակը, որ պատերազմն սկսվելու պահին 20-21 տարեկան երիտասարդ էր, վկայում է, որ թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո մթնոլորտը հեղձուցիչ դարձավ, որովհետև «թեքեալիֆի հարպիե» կոչված բռնագրավումները՝ մի կողմից, զինվորագրության արհավիրքը՝ մյուս կողմից, տնտեսապես ողբալի կացության մատնեցին երկրի ժողովուրդներին և, մասնավորապես, հայերին, որոնք ակնհայտ կերպով ավելի էին ենթարկվում կողոպուտի, քան մյուսները³: Նա գտնում է, որ հայերի և թուրքերի հարաբերությունների վատթարացման պատճառը թուրքն էր:

Մ. Տեր-Մելքոնյանը գտնում է, որ բռնագաղթի ենթարկվող ժողովրդի արդար իրավունքն էր ինքնապաշտպանության դիմելը, և, ավաղ, որ ամբողջ թուրքիայում դրան ընդամենը չորս քաղաք դիմեց, ուստի միանգամայն շինծու են թուրքերի հորինվածքները Վանի, Ուրֆայի և Շապին-Գարահիսարի «ապստամբությունների» մասին, որով նրանք ձգտում են արդարացնել տեղահանությունն ու կոտորածը: Նա ամբաստանություն է համարում նաև թուրքերի

¹ Գրիգոր Պողարյան, Տեղասպան թուրքը: Վկայություններ՝ քաղված հրաշքով փրկվածներու զրույցներեն, Պեյրուս, 1973:

² Մելքոն Տեր-Մելքոնյան, Կյանքի և մահվան միջև, Բեյրուս, 1974:

³ Նշվ. աշխ., էջ 87:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 18:

² Նշվ. աշխ., էջ 68:

կողմից Կովկասում ծայր առած կամավորական շարժման վկայակոչումը՝ ընդգծելով, որ տակավին կամավորական շարժում գոյություն չունի, երբ թուրքերն սկսեցին խորթ աչքով նայել հայերին. անարգեցին, հայիոյեցին, հալածեցին, լրտեսեցին ու բանտերը լցրեցին հազարավորների՝ իբրև կասկածելիների, ու կախաղանով պատժեցին շատ անմեղների՝ հայտարարելով նրանց զինվորական փախստականներ կամ պարզապես պետության թշնամիներ: Ուրեմն միանգամայն բնական էր հայերի դիմափոխությունն ընդդեմ թուրքերի՝ ի շահ նրանց թշնամի դաշնակիցներին¹:

Հեղինակը վկայում է, որ հայերի աքսորի վերաբերյալ օրենքը կառավարությունն արձակեց՝ Ազգային երեսփոխանական ժողովին վավերացնել տալու պայմանով, իսկ իրենց՝ ծովեզրյա բնակիչներին, տեղահանելը քողարկեց այն պատճառաբանությամբ, թե ծովեզրերը գտնվում է թշնամու զրահամավերի ռմբակոծման մշտական սպառնալիքի տակ, ուստի բարեխնամ կառավարությունը, զերծ պահելու համար բնակչությանը հավանական վտանգներից, ցանկանում է փոխադրել նրանց ավելի ապահով մի վայր՝ օրինակ՝ Դեր Զոր: Թուրքերը գովում էին անգամ աքսորավայրերի բնակլիմայական պայմանները, «բարեբեր» հողերը, և խաբված մարդիկ նույնիսկ ձգտում էին օր առաջ հասնել այնտեղ: Նա զավեշտով է հիշում, որ ինքն անգամ կարթեր ձեռք բերեց՝ Եփրատում ծուկ որսալու համար²:

Նկարագրելով առհասարակ գաղթականների ահավոր վիճակը՝ Մ. Տեր-Մելքոնյանը նույնպես վկայում է, որ մասնավորաբար աղանաղիները մեծապես օգտվեցին իրենց նախկին կուսակալ Ջենալ փաշայի ընծեռած հնարավորություններից ու նրա տված արտոնագրերով ընկան Դամասկոս և շրջակա քաղաքները՝ ազատվելով գաղթականի անհրապույր կյանքից: Նա հաստատում է, որ «Ջենալ փաշան նույն վերաբերմունքը չունեցավ արաբ ազգին հանդեպ) ուրեմն չդադարեց ընդհանրապես ջարդարար լինելուց — հեղինակներ), բայց արդար ըլլալու համար պիտի խոստովանել, որ շատ մը հայեր, օգտվելով անոր բարի տրամադրություններեն, փրկվեցան ստույգ մահէ: Այն հայերը, որոնք կարողացան մուտք գործել իր ազդեցության գոտիին մեջ, բոլորն ալ, առանց բացառության, մինչև պատերազմի վախճանը ավելի տանելի պայմաններու մեջ ապրեցին և չենթարկվեցին որևէ հալածանքի»³:

Ջենալ փաշայի «հայասիրության» վերաբերյալ նման վարկածները, մեր կարծիքով, հեռու են ճշմարտությունից և երևութական են: Երիտթուրքական եռապետության անդամը վերջին հաշվով անմասն չէր ընդհանրապես հայակործան պլանների մշակումից ու իրականացումից, և, անշուշտ, լիովին պատճառաբանված էր նրա նկատմամբ հայ ահաբեկիչների որոշումը:

Մ. Տեր-Մելքոնյանի վկայությամբ՝ անապատային շրջաններում Դեր Զորի նախճիրին համահավասար անուն վաստակեցին նմանապես Շեղդադիեն և Ռաս-ուլ-Այնը, որոնց անմշակ հողերը բառի իսկական առումով ոռոգվեցին հայերի արյունով, և մակերեսը ծածկվեց անթաղ մեռելներով, իսկ գաղթական-

ների վերջին խլակները զոհ գնացին չեչենների ու չերքեզների գնդակներին: Նա պատմում է Էնթիլիի 5 կիլոմետրանոց երկաթուղային թունելի շինարարությունից հետո, որը համաշխարհային թունելաշինության գլուխգործոցներից մեկն է համարվում, այն կառուցող հայերի մասսայական բնաջնջման մասին, որից իրեն հրաշքով հաջողվեց խուսափել: Մ. Տեր-Մելքոնյանի գրքից տեղեկանում ենք նաև, որ ինքն է ստույգ մահից փրկել տարագրության մեջ գտնվող համբավավոր «Ամենուն տարեցույցի» հեղինակին՝ Թեոդիկին:

Գրքում էջեր են նվիրված փախստական գաղթականներից կազմված զինված խմբերի և հատկապես քաջարի զեյթունցի Արամ Չուլազյանի հայդուկային խմբի մղած անհավասար կռիվներին: Հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի վկայությունը կառավարության հրատարակած այն վայրագ օրենքի մասին, ըստ որի՝ փախստական գաղթականի ինչքը անցնում էր նրան սպանողին:

Գիրքը եզրափակվում է Կիլիկիայի դեպքերի նկարագրությամբ ու նրա անկումով, որտեղ հանգրվան էր գտել հեղինակը:

Ձեյթունի տեղահանության, աքսորի, մի բուռ քաջարի լեռնցիների մղած հերոսական մաքառումների և, վերջապես, Կիլիկիայի վերջնական հայաթափման մասին է պատմում պրոֆ. Գ. Պողոսյանի խմբագրությամբ հրատարակված Լևոն Նորաշխարհյանի մեծարժեք հուշագրությունը¹:

Հեղինակը, որը Ձեյթունի նշանավոր Նորաշխարհյան (Ենիտունյան) գերդաստանի շառավիղներից է՝ 1895-ի հերոսամարտի ղեկավարներից մեկի՝ Նազարեթ Չավուշի որդին, անձամբ ճաշակել է տեղահանության և աքսորի բոլոր դառնությունները, ակտիվ մասնակիցը եղել զեյթունցի մի բուռ քաջերի մղած գերմարդկային մաքառումների, ուստի ինչպես, նշում է պրոֆ. Գ. Պողոսյանը, նրա բերած փաստերը և դեպքերը իրական են ու հավաստի:

Գրքի առաջին մասում, որն ընդգրկում է 1914-1919 թվականները, հեղինակը գրում է, որ Ձեյթունի քաղաքապետ Նազարեթ Չավուշի տմարդի ծերբակալմամբ սկիզբ դրվեց զեյթունցիների նկատմամբ իթիհատականների բարբարոսական քաղաքականության իրականացմանը, և Ձեյթունը դարձավ մեծ ջարդերի անդրանիկ նոխազը: Նա պատմում է, թե ինչպես դավաճան Հայկ Ասմընյանի մատնության հետևանքով Եղիա Նորաշխարհյանի հղացած ապստամբության պլանը վիժեցվեց, և Ձեյթունը իր շրջակայքով զինաթափ արվեց, ու բոլոր ղեկավարները ձերբակալվեցին:

Լ. Նորաշխարհյանի հուշերը խորհել են տալիս, որ այնքան էլ ճիշտ չէ, թե իբր 1915-ին խաբված զեյթունցիները խոնարհաբար ենթարկվեցին տեղահանության հրամանին և դատարկեցին Ձեյթունը: Փաստորեն, զեյթունցիների մեջ եղել է մի թև, որը մինչև վերջ հավատարիմ է մնացել ինքնապաշտպանության դիմելու գաղափարին, և այդ նրանք էին, որ ամրանալով Ձեյթունին մոտակա Ս. Աստվածածնա վանքում՝ մինչև արյան վերջին կաթիլը համառ դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքական զորքերին՝ մարտում սպանելով Սուլեյման հարյուրապետին, որի անվամբ էլ ներկայումս Ձեյթունը վերանվանված է Սուլեյմանլի: Ցավոք, սակայն, այդ թևը փոքրամասնություն էր, և ի վերջո Ձեյթունը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 90:

² Նշվ. աշխ., էջ 96:

³ Նշվ. աշխ., էջ 118:

¹ Լևոն Նորաշխարհյան, Ձեյթունը 1914-1921 թթ., Երևան, 1984:

ենթարկվեց տեղահանության, իսկ հայ ազատագրական շարժման խորհրդանիշը համարվող Ձեյթուն գյուղաքաղաքը հրդեհվեց և մոխրակույտի վերածվեց:

Խոսելով զեյթունցիների բեկորների Դեր Ջոր հասնելու մասին՝ հեղինակը նշում է, որ հայությունը կարողացել էր դիմագրավել տեղահանության բոլոր տառապանքները, ինչը չէր կարող նախատեսել իթթիհատական կառավարությունը, իսկ արաբ ժողովուրդը ձեռք չէր բարձրացրել հայ մանուկների, կանանց ու ծերերի վրա, և գլխավոր վտանգը չէնցնեցնում էին, որոնք իրենց ապրուստն ապահովում էին կողոպուտով, ջարդով, թալանով, ապրում էին թափառելով, վայրի կենդանիների նման անապատում որս որոնելով¹:

Շարադրանքի ընթացքում դիմելով նաև զեյթունցիներ Մինաս Տեմիրճյանի, Փանոս Պոյաճյանի, Սիրանուշ Քասիմյանի, իր քրոջ՝ Սրբուհի Կյուլվանեսյանի և այլոց հիշողություններին՝ նա վկայում է, որ զինադադարից հետո Հավրանի կողմը արքայազն զեյթունցիների մի մասը փրկվեց և վերադարձավ Ձեյթուն, իսկ Դեր Ջոր քված զեյթունցիներից մնացել էին լոկ մի քանի տասնյակ խյակներ: «Հնձվեցան ավելի քան մեկ ու կես միլիոն հայորդիներ,— ամփոփում է Լ. Նորաշխարհյանը,— մեծ ու փոքր, ծեր ու երեխա անխնա կոտորվեցան մարդակերպ հրեշներու սաղայելական հղացումներով: Սերունդներ ամբողջ բնաջնջվեցան անապատներու խորն ու անժանոթ ճանապարհներում վրա: Արյունն ու արցունքը ցամաքած աչքերու մեջ, լքված աշխարհեն, կարավանները կքալեին անընդհատ գիշերվան մութին մեջեն կամ արևի կիզիչ ճառագայթներուն տակ, պատառ մը հացի ու կաթիլ մը ջուրի կարոտով տոչորուն»²:

Եվ, սակայն, հպարտության զգացումով շարունակում է հեղինակը, սպանդի կողքին զեյթունցիները պատվավոր և մխիթարական էջեր էլ արձանագրեցին: Գտնվեցին մի բուռ զեյթունցիներ, որոնք, արհամարհելով թուրքի մատուցած դառը բաժակը, վրեժխնդրությամբ լցված, քաշվեցին Ձեյթունի անառիկ լեռները՝ զեն ի ձեռին պատվով մեռնելու պատրաստ: Այդ քաջարի ռազմիկների անօրինակ մաքառումների պատմությանն էլ նվիրված են հուշագրության հետագա էջերը:

* * *

Հայոց եղեռնապատումն, իհարկե, վերը շարադրվածով չի սահմանափակվում: Իրենց արյունոտ հուշերը թղթին են հանձնել նաև տարբեր հայացքների ու զբաղմունքի տեր բազմաթիվ այլ վերապրողներ: Հիշատակելի են դրանցից Վ. Մինախորյանի³, Մ. Էսմերյանի⁴, Մ. Սասունցու⁵, Ղ. Մակունցի⁶, Ստ. Միսքեյանի⁷, Ա. Նազգաշյանի⁸ և այլոց հուշագրությունները, որոնց վրա հարկ չենք համարում հատուկ կանգ առնել՝ նկատի ունենալով դրանց զուտ պատմողական-նկարագրական բնույթը: Այդուամենայնիվ, դրանք ունեն ճա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 78:

² Նշվ. աշխ., էջ 82:

³ Վ. Մինախորյան, 1915 թվականը (արհավիրքի օրեր), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1949:

⁴ Մ. Էսմերյան, Աքսորի և պատերազմի կրակներում մեջեն, Բոստոն, 1953:

⁵ Մարտիրոս Սասունցի, Ան օրագիր, Բեյրութ, 1957:

⁶ Ղազար Մակունց, Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը: Հուշագրական էջեր, Թեհրան, 1963:

⁷ Ստ. Միսքեյան, Ես Տեր-Ջորի դժոխքեն փախած եմ, Ա հատոր, Փարիզ, 1966:

⁸ Ա. Նազգաշյան, Հայ մտավորականներու ձերբակալությունը և Այաշի բանտը, Բեյրութ, 1969:

նաչողական-վավերագրական արժեք և կարող են օգտագործվել եղեռնի պատմության այս կամ այն կոնկրետ դրվագը լուսաբանելիս:

2. Օտար հեղինակների թարգմանված աշխատությունները

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում արևմտահայության ճակատագրի մասին գրել են նաև ռուս և օտար շատ հեղինակներ՝ դիվանագետներ, հասարակական գործիչներ, դեպքերի ականատես վկաներ: Օտարալեզու գրականության մի մասը հայ գործիչների ջանքերով դեռևս այն հեռավոր ժամանակներում թարգմանվել և հրատարակվել է հայերեն, որոնցից շատերը հիմնարար նշանակություն են ունեցել հետագայի շատ հայ հեղինակների համար և այսօր արդեն ստացել են սկզբնաղբյուրի արժեք: Այդօրինակ հեղինակներից են՝ Վալերի Բրյուսովը, Անդրե Մանդելշտամը, Ջեյմս Բրայսը, Հենրի Մորգենթաուն, Հերբերտ Ադամս Գիբոնսը, Ռենե Պիոնոնը, Յոհաննես Լեփսիուսը, Հենրիխ Ֆիրբյուխերը, Ֆրիտյոֆ Նանսենը, Հանրի Բարբին, Ֆայեզ էլ Ղոսեյնը, Մելան Ջադե Ռիֆաթը և ուրիշներ, որոնցից մի մասի աշխատություններին անհրաժեշտ ենք համարել վերլուծաբար անդրադառնալ՝ դիտելով դրանք իբրև հայ պատմագրության ոլորտի ինքնօրինակ բաղկացուցիչներ, որոնք շատ դեպքերում ունեցել են ելակետային նշանակություն:

Ռուս հեղինակներից հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի մասին գրել են ականավոր գիտնական, գրականագետ, պրոֆեսոր Յուրի Վեսելովսկին, ականավոր պոետ և գիտնական Վալերի Բրյուսովը, նշանավոր արևելագետ, ակադեմիկոս Վ. Ա. Գորդլևսկին, մեծահամբավ պատմաբան, ակադեմիկոս Ե. Վ. Տարլեն, Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր Ս. Կոտլյարևսկին, բազմապիսի փաստաթղթեր ու նյութեր է հրապարակվել ռուսական պարբերական մամուլում: Սակայն, ցավոք, դրանց մի մասն է միայն թարգմանվել հայերեն:

Արևմտահայության ողբերգությունը գտնվել է Վալերի Բրյուսովի ուշադրության կենտրոնում: Այդ ուշադրությունը այնքան մեծ էր, որ նա հատկապես սովորում է հայերեն, կարդում հայկական աղբյուրներ: Նա այցելել է Հայաստան, եղել Երևանում, Էջմիածնում, հանդիպել արևմտահայ փախստականներին, զրուցել տասնյակ մարդկանց հետ, որոնք ականատեսն էին հայկական սարսափներին: 1916-ին նա գրեց «Հայ ժողովրդի պատմական բախտի տարեգրությունը» աշխատությունը, որը հրատարակվեց Մոսկվայում, 1918-ին: Գիրքը Երևանում ռուսերեն վերահրատարակվել է 1940-ին և 1989-ին: Այն հայերեն է թարգմանվել ու հրատարակվել Վենետիկում, 1931-ին¹: Հեղինակը ընթերցողին է ներկայացնում հայ ժողովրդի պատմական ամբողջ հերոսական անցյալը և հասցնում մինչև 1915-ի ցեղասպանության օրերը:

Բրյուսովը նշում է, որ պատերազմում Հայաստանը հանդիսանում է ռուս-թուրքական բանակների բախման ռազմաբեմը, որը մեծ աղետ է հայ ժողովրդի համար, քանի որ մի ամբողջ ազգ սարսափելի կոտորածների է ենթարկվում

¹ Բրյուսով Վ., Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական ճակատագրին, թարգմ. Հ. Մարգարյան, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1931:

թուրքերի կողմից: Նա զայրույթով է խոսում թուրքական գազազած հորդանների կողմից հայ ժողովրդին գլխովին բնաջնջելու իրական վտանգի մասին, խնդիր է դնում ռուսների ու եվրոպացիների առջև՝ օգնության ու փրկության ձեռք մեկնել հայերին: Այդ առումով էլ մեծ հուժանիստը պարտավորվում է պատմել հայ ժողովրդի մասին, համառոտակի ներկայացնել նրա անցած ուղին, նրա պատմական բախտն ու մշակույթը:

Գիրքը կազմված է ինը գլուխներից, որոնցից յուրաքանչյուրը լուսաբանում է հայոց պատմության մի ամբողջական դարաշրջան: Հեղինակն ընդգծում է այն անողորմ ճշմարտությունը, որ հայկական ազգային ինքնուրույն կյանքի վերջին ծիլերը Հայաստանում կործանեցին թուրք օսմանները: Խոսելով թուրքօսմանյան լծի տակ մնացած Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Տիգրանակերտի, Սվասի, Խարբերդի նահանգների և նրանցում բնակվող արևմտահայ ժողովրդի մասին՝ Վ. Բրյուսովը գրում է, որ մոտ կես հազարամյակ տևող օսմանյան լուծը Արևմտյան Հայաստանին բերեց տնտեսական քայքայում, մշակույթի զարգացման սահմանափակում և կասեցում, ազգային դաժան ճնշում և բռնի ծուլման անդադար փորձեր: Նա բացահայտում է թուրքօսմանների վանդալիզմը, որից փրկվելու համար հայերն իրենց հայացքը ուղղում էին Ռուսաստանին, սպասելով նրանցից օգնություն և արևելահայերի հետ վերամիավորվելու ձգտում, որից էլ ծնվում էր արևմտահայերի համակրանքը դեպի Ռուսաստանը և ռուս ժողովուրդը: Նա թուրքական գերիշխանության տակ ապրող հայերի բախտը ողբերգական է անվանում:

Վալերի Բրյուսովը պատմում է հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի մի քանի վառ էջերի մասին: Այդ առթիվ նա ուշագրավ դատողություն է անում, որ ոչ թե հայերն ապստամբեցին, որի պատճառով թուրքերը կազմակերպեցին հայերի կոտորած, ինչպես պնդում են պատմության թուրք կեղծարարներն ու նրանց ձայնավողները, այլ, ընդհակառակը, թուրքերի դաժանությունները և հայ բնակչության ջարդերը ժողովրդին զայրացրին ու հասցրին ապստամբության:

Նա նույնպես հայ ժողովրդի ճակատագրում բացասական է գնահատում եվրոպական տերությունների շահախնդիր միջամտությունը:

Վ. Բրյուսովը կտրականապես մերժում է պանթուրքիզմի պրոպագանդիստների տարածած վարկածները և հայկական կոտորածների «հիմքեր» որոնելու նրանց պատճառաբանությունները: Նա միաժամանակ ժխտում է թուրքերի պաշտպանների կարծիքները, գտնում, որ անհիմն են թուրքերի պնդումները հայերի կոտորածները «պետական անիրաժեշտություն» համարելու մասին, ուր ոչ մի բանով չի կարելի արդարացնել զանգվածային ջարդերը, ամբողջ գավառների ամայացումը, գյուղերից և քաղաքներից վտարված բնակչությանը սովամահության դատապարտելը:

Անդրադառնալով հայ բնակչության կորուստների թվին՝ Վ. Բրյուսովը գտնում է, որ ընդհանրապես անիրական չեն այն հաշվումները, որ ցույց են տալիս, թե սույն պատերազմի սկզբներին Թուրքիայի տիրույթներում կախաղանի միջոցով, սպանություններով, սովամահությունից, հյուժվածությունից, հրկիզումներից, դեպի անապատներն աքսորի ճանապարհներին և այլն, ոչն-

չացվել է մեկ միլիոնից ավելի հայ բնակչություն, իսկ այլ աղբյուրները ցույց են տալիս մինչև երկու միլիոն մարդ:

Մեծ գիտնականն ու քաղաքացին հավատով մոտ ապագայից ակնկալում էր, որ այդ անսահման փորձությունների ու կորուստների համար Հայաստանը վարձահատույց կլինի քաղաքական անկախության վերածնությամբ կամ հայկական նահանգներից ֆեդերատիվ միավորում ստեղծելով: Նա չէր բացառում և ազգային օրգանիզմի նոր մասնատումների հնարավորությունը, որն էլ հենց, ցավոք, բաժին պիտի ընկներ արյունաքամ հայ ժողովրդին:

Մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման գործում կարևոր նշանակություն ունեն Անդրեյ Մանդելշտամի աշխատությունները: Նա Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ հարցերի մասնագետ էր, եղել էր Կոստանդնուպոլսի ռուսական դեսպանության առաջին թարգմանը, Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարությունում վարել տնօրենի պաշտոն:

Հայերեն հրատարակված իր գրքերից մեկում¹ Ա. Մանդելշտամը վկայում է, որ երիտասարդ թուրքերի կառավարությունը, օգտվելով համաշխարհային պատերազմից, գործի դրեց մոտ մեկ միլիոն (ընդգծումը մերն է — հեղինակներ) հայերի սպանությունը ջարդով, սովահարությամբ, ծարավով և խոշտանգումներով:

1915-ի գարնանն ու ամռանը, շարունակում է հեղինակը, կառավարության հրահանգով Թուրքիայի արևելյան նահանգներում բնակվող հայերի մի մասը տեղում ջարդի ենթարկվեց, իսկ ուրիշները քվեցին դեպի հարավ և մահացան տարագրության ճանապարհներին: Հեղինակն ընդգծում է, որ թուրքական իշխանությունները ոչ միայն մտահոգված չէին տարագիրների կյանքի ապահովությամբ և ապրուստով, այլ ընդհակառակը, նրանք քաջալերում և նույնիսկ հաճախ կազմակերպում էին թուրք և քուրդ գյուղացիներին և հրոսակներին, որոնք կողոպտում և սպանում էին տարագիրներին, իսկ թուրքական իշխանությունների հրահանգով զինվորները ջարդում էին իրենց պաշտպանությանը հանձնված անմեղ հայերին, հազարավոր տարագիրներ էլ սովամահ էին լինում կամ մեռնում ծարավից ու հոգնածությունից: Հեղինակը վկայում է, որ երբեմն դահիճները խեղդամահ էին անում իրենց զոհերին, այրում էին ողջ-ողջ, կամ դաժան չարչարանքներով նրանց բրածեծ էին անում, առևանգում ու վաճառում դեռատի կանանց ու մանուկներին:

Վկայելով, որ տարագիրներին կոտորում էին նաև Միջագետքի և Արաբական անապատի վատառողջ արգելակայաններում, ինչպես դա արվեց Ռասուլ-Այնում հավաքված 14000 տարագիրների հետ, Մանդելշտամը եզրակացնում է, որ հայերի տեղահանությունն ու աքսորը ջարդի քաղաքավարի ձևերից մեկն էր:

Մեղադրելով Գերմանիային՝ նա գտնում է, որ վերջինիս համար այնքան էլ անհաճո չէր մի տարրի բնաջնջումը, որն ընդհանրապես դեմ էր գերմանական թափանցումին Թուրքիա: Այնուհետև Մանդելշտամը մեջ է բերում գերմանական դեսպան Վանգենհայմի 1915 թ. մայիսի 31 թվակիր հեռագիրը, որը կատարյալ

¹ Մանտելսթամ Ա., Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը և հայկական հարցը, Ա մաս, թարգմ. Ենովք Արմե, Կ.Պոլիս, 1919:

լույս է սփռում Գերմանիայի խաղաղացած սև դերի վրա եղեռնի հարցում: Ըստ հեռագրի՝ էնվերը խնդրում էր գերմանական կառավարությունից չբռնել իր բազուկը տարագրությունն իրականացնելիս: Այնուհետև գերմանական դեսպանը տեղեկացնում էր իր կառավարությանը, թե իբր հայերի խափանարարական աշխատանքը, որը կազմակերպված ու քաջալերված է Ռուսաստանի կողմից, այնքան մեծ ծավալ է ստացել, որ սպառնում է Թուրքիայի գոյությանը: Մանդելշտամը ցավով ավելացնում է, որ Գերմանիան համակարծիք գտնվեց իր դեսպանին, չբռնեց էնվերի «բազուկը» և չարգելեց հայերի «տեղահանությունները»:

Գերմանական դիվանագիտական փոստից կատարելով բազմաթիվ քաղվածքներ, հեղինակը եզրակացնում է, որ ջարդերի նախաձեռնությունը երբեք արդյունք չէ հայերին վերագրված «դավաճանության» հետևանքով թուրք ժողովրդին պատճառած զայրույթի, ինչպես ջանում են հավատացնել երիտասարդ թուրքերը: Վկայակոչելով Թուրքիայի մեծ վեզիր Դամադ Ֆերիդ փաշայի իսկ արտասանած խոսքերը Փարիզի խաղաղության խորհրդաժողովի Գերագույն խորհրդի 1919-ի հունիսի 17-ի նիստում, որն ասել է, թե պատերազմի ժամանակ քաղաքակիրթ ամեն մի մարդ հուզվեց, լսելով թուրքերի գործած ոճիրները և ինքն իրեն հեռու է պահում մարդկային խիղճը սարսափով թունդ հանող այդ ոճիրները ծածկելուց, Մանդելշտամը եզրակացնում է, որ գլխավոր պատասխանատուները «Իթթիհատ վե թերաքքը» կուսակցության ղեկավարներն են ու նրանց խորհրդականները¹:

Օտար հեղինակների շարքում առանձնանում են անգլիացի լորդ Ջեյմս Բրայսի աշխատությունները²:

Անգլիացի հեղինակն իբրև առաջին քայլ հարկ է համարում ճշտել տարագրության ժամանակ Օսմանյան կայսրության սահմաններում բնակվող հայերի թիվը: Բաղդատելով Հայոց պատրիարքարանի մարդահամարի տվյալները՝ 2100000 և օսմանյան կառավարության տվյալները՝ 1100000, նա հավանական է համարում մոտ 2 միլիոնը:

Երկրորդ անհրաժեշտ քայլը հեղինակը համարում է տարագրությունից փրկվածների թվի ճշտումը: Վկայակոչելով հավաստի աղբյուրներ՝ նա Կովկաս ապաստանածների թիվը հաշվում է 182000, Եգիպտոս փախչողներինը՝ 4200, Էրզրումի, Բիթլիսի և Վանի վիլայեթների վերապրողների թիվն է 12000: Բերելով նաև այլ տվյալներ՝ Բրայսը գտնում է, որ Թուրքիայում տարագրությունից ազատվածների թիվը չի անցնում 600 հազարից: Այդ հաշվով, ըստ Բրայսի, տեղահանության ու ջարդերի զոհ գնացած հայերի թիվը կազմում է մեկ միլիոն և հավանաբար 1200000 կամ ավելի: Նրա կարծիքով՝ ճշտման կարոտ երրորդ հարցն է պարզել, թե այդ մեկ միլիոնից որքանը բնաջնջվեց և որքանը վերապրեց: Նա վկայում է, որ մի շարք վիլայեթներում, ինչպես Վանն ու Բիթլիսը, տարագրություն չեղավ, այլ միայն ջարդ: Ուրիշ վիլայեթներում, ինչպես Էրզրում, Տրապիզոն, տարագրությունն ու ջարդը նույն բանն էին նշանակում, քանի որ

¹ Ա. Մանդելշտամ, նշվ. աշխ., էջ 48-51:

² Բրայս Ջ., Անգլիական կառավարության Կապուլտ գիրքը հայկական մեծ եղեռնի մասին (1915-1916): Կ. Պոլիս, 1919: Նույնի Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Ա մաս, կազմեց Կ. Միրազեան, Կ. Պոլիս, 1920: Նույնի Հայերու տառապանքները Օսմանյան կայսրության մեջ 1915-1916: Թարգմ. Ա. Պուճիկյանյան, Բեյրութ, 1965:

աքսորյալների քարավանները պարբերաբար բնաջնջվում էին դեռ նոր ճամփա ելած: Վստահորեն կարելի է ասել, ավելացնում է նա, որ ջարդերի և տարագրության դատապարտվածների առնվազն կեսը բնաջնջված է: Ամփոփելով իր վիճակագրական պրպտումները՝ Բրայսը գտնում է, որ 1915-ին տարագրությունից հավասար թվով հայեր փախել, ջարդվել և վերապրել են, և յուրաքանչյուր խմբի թիվն ընդունում է 600000:

Այնուհետև նա նշում է, որ չնայած ոճրի քանակական կշիռը անորոշ է մնում, սակայն անորոշություն չկա նրա հղացման ու գործադրության պատասխանատվության հարցում: Նա գտնում է, որ տառապանքի և սպանության այս ահավոր պատուհասը կրոնական նեղմտության՝ մոլեռանդության հետևանք չէր: Չմեղադրելով թուրք գյուղացուն ու քաղաքացուն՝ Բրայսը ամբողջ հանցանքը բարդում է օսմանյան կառավարության պաշտոնատարների վրա, գտնելով, որ այս կամ այն կերպ կենտրոնական կառավարությունն էր, որ հսկում էր ծրագրի գործադրության վրա, որի մտահղացումը միայն իրենն էր: Եզրափակելով իր խոսքը՝ Ջ. Բրայսը գրում է, որ երիտասարդ թուրք նախարարները և Կոստանդնուպոլսի նրանց գործակիցները ուղղակիորեն և անձնապես պատասխանատու են, սկզբից մինչև վերջ, այն հսկայական ոճրի համար, որ ավերեց Մերձավոր Արևելքը 1915-ին:

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության գիտական ու անաչառ լուսաբանման առումով դժվար է գերազնահատել 1913-1916 թթ. Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպան Չենրի Մորգենթաուի քաղաքական-իրապարակախոսական մեծարժեք մենագրության նշանակությունը, որը Ենոպե Արմենի հայերեն թարգմանությամբ լույս տեսավ Կ. Պոլսում, 1919-ին¹: Անվարան կարելի է ասել, որ սույն գիրքը ելակետային դարձավ եղեռնի պատմության հետագա մի շարք հայ և օտար պատմաբանների համար: Գրքի կարևորագույն արժանիքներից մեկը նրա փաստավավերագրական հավաստիությունն է և հեղինակի՝ մինչև վերջ անկեղծ, անաչառ ու անկողմնակալ մնալու ընթացքը: Ինչպես նկատել է գրքի թարգմանիչը, Օսմանյան կայսրությունում ահավոր ոճրի իրականացման պահին գտնվեց մի զգայուն սիրտ, որը բողոքի ձայն բարձրացրեց զարհուրելի դավի հեղինակների դեմ և աշխարհով մեկ բարձրացրած նրա աղաղակը ցնցող ազդակ եղավ Հայ Դատի նկատմամբ հուզումնալից շարժում առաջ բերելու համար: Հատու և ազդու են ամերիկյան դեսպանի գնահատականները երիտթուրքական պարագլուխների մասին: Բնորոշ ընդհանրացում կատարելով՝ նա գրում է. «Ինչպես որ ոճիրը եղած էր այն միջոցը, որով այդ մարդիկ գերագույն իշխանության տիրացած էին, նույնպես ոճիրը մնաց իրենց գործիքը՝ այդ իշխանության մեջ դիրքերնին պահպանելու համար»²: Թալեաթին նա անվանում է ավազակապետ, որը ծագումով թուրք էլ չէր, այլ՝ բուլղար գնչու:

Էնվերի տիրապետող հատկանիշը նրա հանդգնությունն էր, որին մերձավորները փոքրիկ Նապոլեոն էին կոչում: Մորգենթաուն մի երեկո էնվերին տեսել էր իր տանը, Նապոլեոնի և Ֆրիդրիխ Մեծի նկարների միջև նստած, որն

¹ Ամերիկյան դեսպան Չենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի զարտնիքները, Ֆաքսիմիլային իրատարակություն, Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ., էջ 18:

ընդգծում էր 32–ամյա ռազմական նախարարի ունայնամտությունը¹: Արտաք-նապես նա ուներ փափուկ, կանացի տեսք, միշտ խաղաղ էր, սառն ու անխռով: Դեմքը նման էր դիմակի, որը չէր մատնում իր զգացմունքները: Նվագում էր ջութակ, ուներ երաժշտական ճաշակ, տիրապետում էր գերմաներենին:

Գրքի 14–րդ գլխում Զ. Մորգենթաուն խոսում է 1914–ի նոյեմբերի 13–ին սուլթանի կողմից պատերազմ հայտարարելու մասին, որն իրականում ջիհադի, այսինքն՝ անհավատների դեմ «սրբազան պատերազմի» կոչ էր: Դրանից քիչ անց հրապարակվեց Շեյխ–ուլ–Իսլամի հայտարարությունը, որը ամբողջ իսլամական աշխարհին հրավիրում էր ոտքի կանգնելու և ջարդելու իրենց քրիստոնյա հարստահարիչներին: Կրոնապետերը այս հրովարտակը կարդացին մզկիթներում, բոլոր թերթերն այն տպագրեցին խոշոր տառերով: Սակայն, ամերիկյան դեսպանի վկայությամբ, ճիշտ նույն ժամանակ հայտնվեց նաև մի գաղտնի տետր, որը մզկիթներում չկարդացվեց, այլ գաղտագողի տարածվեց բոլոր մահմեդական երկրներում՝ Զնդկաստանում, Եգիպտոսում, Մարոկկոյում, Սիրիայում և այլուր: Այն տպագրված էր Դորանի լեզվով՝ արաբերեն և ցեղային ու կրոնական ատելության մի մոլեգին կոչ էր: Դա բոլոր քիստոնյաներին, բացի գերմանացիներից, բնաջնջելու ծրագրի մի մանրամասն նկարագրություն էր: Կատարելով ընդարձակ քաղվածքներ հիշյալ տետրից, Զ. Մորգենթաուն եզրակացնում է, որ ոճրի և սպանության գրգռիչ այս տետրակի յուրաքանչյուր մասի վրա նկատելի են գերմանական ձեռքի խմբագրման հետքեր², և ավելացնում, որ այդ գրգռիչ տետրը մահմեդականների հոգում առաջ բերեց քրիստոնյաների հանդեպ անսահման ատելություն, կրքերի բռնկում, որոնք հետագայում դրսևորվեցին հայերի և ուրիշ հպատակ ժողովուրդների ջարդերի ժամանակ:

Ուրվագծելով Ջեմալ փաշայի կերպարը՝ Զ. Մորգենթաուն նրան նմանեցնում է իր հռոմեացի նախահոր՝ Մարկոս Անտոնիոսի հետ, որոնց ընդհանրական հատկանիշը անհագ սնափառությունն էր: Նշանակվելով 4–րդ բանակի հրամանատար՝ Ջեմալն ուղարկվեց Սիրիա՝ Եգիպտոսը նվաճելու: Նա ուներ անհաճո և կենդանակերպ դեմք, որի վրա դաջված էր վայրենությունը: Նա համաթրքության ջատագովներից էր և հավասարապես ատում էր արաբներին, հայերին, հույներին, չերքեզներին ու հրեաներին:

Մեծագույն գայրույթով է հեղինակը վերհիշում, թե ինչպես էին երիտթուրքերը մտադրվել դաշնակիցների կողմից Կ. Պոլիսը գրավելու դեպքում ոչնչացնել այն ճարտարապետական գեղեցիկ հուշարձանները, որոնք թուրքական տիրապետությունից առաջ կառուցել էին քրիստոնյաները: Մասնավորապես նրանք մտադիր էին պայթեցնել Այա–Սոֆիայի մզկիթը, որ մահմեդական մզկիթի վերածվելուց դարեր առաջ քրիստոնեական եկեղեցի էր և բյուզանդական կայսրության ամենաշքեղ կառույցներից մեկը: Իր պահանջին՝ խնայել գոնե Այա–Սոֆիայի մզկիթը, հետևում է Թալեաթի ցինիկ պատասխանը. «Միության և Առաջադիմության Քոմիթեին մեջ վեց մարդ չի կա, որ մտահոգ ըլլա հնություն եղող բանի մը համար: Մենք ամենքս նոր բան կսիրենք»³:

Զ. Մորգենթաուն փորձ է կատարում բացահայտել թուրքերի էությունն ընդհանրապես: Այդ առթիվ նա գրում է, որ թուրք մտայնության թաքուն հիմնական ոգին կազմում է խոր արհամարհանքը բոլոր ուրիշ ազգերի հանդեպ:

Անդրադառնալով երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանին Զ. Մորգենթաուն գրում է, որ հպատակ ժողովուրդները՝ հույները, սիրիացիները, հայերը, հրեաները, այլևս «պիղծ գյավուրներ» չպիտի համարվեին, այդ բոլոր ժողովուրդները հավասար իրավունքներ և հավասար պարտականություններ պիտի ունենային: Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է այն ցնծատոնը և խելահեղ համերաշխության տեսարանները, որոնք հաջորդեցին նոր ռեժիմի հաստատմանը. թուրքերը և հայերը հրապարակավ ողջագուրվեցին, թուրք գործիչները, որոնց թվում և Թալեաթն ու Էնվերը, քրիստոնեական եկեղեցիներ այցելեցին և բարենաղթություններ արեցին նոր կարգերի համար, գնացին հայկական գերեզմանատները և զղջումի արցունքներ թափեցին մարտիրոսների ոսկորների վրա: Փոխադարձաբար հայ կրոնավորները աղոթքի իրենց պարտքը հատուցեցին թուրքերի մզկիթները գնալով: Էնվեր փաշան բազմաթիվ հայ վարժարաններ այցելեց, քարոզելով երեխաներին, թե իսլամ–քրիստոնյա պայքարի հին օրերը հավիտյան անցած են, և թե երկու ժողովուրդները հիմա պետք է իրար հետ փարվեն եղբայրների ու քույրերի պես: Երիտթուրքերը քաջալերում էին բոլոր քրիստոնյաներին՝ զենք առնելու և նրանց հավասար իրավունքներով բանակ զորակոչեցին, որոնք թե՛ իբրև սպա և թե՛ իբրև զինվոր կռվեցին իտալական և բալկանյան պատերազմներում ու իրենց քաջության և հնարամտության համար արժանացան թուրք հրամանատարների բարձր գնահատականին¹: Այնուհետև Զ. Մորգենթաուն վկայում է, որ երիտթուրքական շարժման մեջ կային նաև գործիչներ, որոնք հավատում էին, թե սահմանադրական Թուրքիան հնարավոր է²: Սակայն, շարունակում է հեղինակը, այդ բոլոր ցանկությունները երազի պես ցնդեցին, և համաշխարհային պատերազմից առաջ երիտթուրքերը հարություն տվեցին համաթրքության գաղափարին:

Ինչպես նշում է Զ. Մորգենթաուն, համաթրքության այդ գաղափարի իրականացմանը խանգարում էին հայերը, որոնք ունեին ազգային ցանկություններ և բնակվում էին դեպի Ռուսաստանի սահմանները ձգվող վեց նահանգներում և այնտեղ ստվարաթիվ էին: «Դարեր ի վեր,— գրում է նա,— հայերը Օսմանյան կայսրության արևելյան մասին ամենեն քաղաքակիրթ և ամենեն ճարտարվեստ ցեղը հանդիսացած են... Անոնք բոլոր մեծ քաղաքներու ազգաբնակչության կարևորագույն մեկ տարրը կկազմեն: Ամեն կողմ անոնք ծանոթ են իրենց ճարտարվեստով, իրենց ուշիմությունով և կանոնապահ կյանքով: Անոնք իմացականապես և բարոյապես այնչափ գերազանց են թուրքերեն, որ առուտուրի և ճարտարվեստի մեծ մասը իրենց ձեռքն անցած է: Հույներուն հետ հայերը կայսրության տնտեսական ուժը կկազմեն»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 31:

² Նշվ. աշխ., էջ 139

³ Նշվ. աշխ., էջ 167:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 234

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 238:

Այն, ինչ չհաջողվեց Արդուլ Յանիդին, իրենց գլխավոր նպատակը դարձրին երիտթուրքերը, որոնք 1915-ին ձեռնամուխ եղան թուրքիան այլամերժորեն թուրքերի հայրենիքը դարձնելու գործին:

Յ. Մորզենթաուի համառոտակի շարադրում է Վանի ինքնապաշտպանության ընթացքը և անառարկելիորեն մերժում «հայկական ապստամբության» մասին ստահող վարկածը:

Նա վկայում է, որ Վանի նահանգը թուրքական կայսրության ամենագեղեցիկ ու բերրի մասերից մեկն է, պատմական հուշարձաններով հարուստ, իսկ Վան քաղաքը Փոքր Ասիայի մեծագույն քաղաքն է, ուր 1915-ի վերջերին ապրում էին 30000 հայեր, որոնք մահմեդականներից շատ էին և կայսրության ամենախաղաղ, երջանիկ ու բարգավաճ համայնքն էին կազմում: Սակայն պատերազմն սկսվելուն պես դրությունը փոխվեց. բանակի պարենավորման համար Վանում սկսվեցին գրավումներ, բռնագրավվեցին վանեցի հայերի բոլոր անասունները, ամբողջ ցորենը, ողջ ունեցվածքը՝ փոխարենը տալով անարժեք թղթի կտորներ¹: Այնուհետև նա պարզաբանում է, որ թուրքերը ամբաստանում էին հայերին ու նրանց էին վերագրում Կովկասում կրած անհաջողությունները: Այն իրողությունը, որ ռուսական ուժերի կարևոր մասը կազմված էր հայերից, թուրքերին անզուսպ զայրույթ էր պատճառում: Դրանից բացի, ավելացնում է հեղինակը, թուրքերը հավաստում էին նաև, թե Վանի և ուրիշ հայկական նահանգների հայ զինվորներից շատերը դասալքել էին, անցել սահմանը, միացել ռուսական բանակին, և ճանապարհներին ու երկրին նրանց ծանոթությունը կարևոր ազդակ էր դարձել ռուսների հաղթանակների գործում²: Բացի այդ, շարունակում է նա, պատերազմի սկզբում երիտթուրքական գործիչները Կարինում և Վանում կոչ արեցին հայ գործիչներին՝ զնալ Արևելյան Հայաստան և այնտեղ հայերին ապստամբեցնել Ռուսաստանի դեմ, բայց որովհետև մերժվեցին, դա ավելի սաստկացրեց տիրող գրգռվածությունը: Այնուհետև հեղինակը վկայակոչում է թուրքական մի երգիծաբեր, որն այդ առթիվ գրում էր, թե իմանալու համար՝ ինչպես է պատերազմի ընթացքը, միայն որևէ հայի երեսին նայեցեք. եթե նա ժպտում է, նշանակում է դաշնակիցներն են հաղթում, իսկ եթե երեսը ծուռ է, նշանակում է հաջողությունը գերմանացիներինն է:

Չափազանց կարևոր է Յ. Մորզենթաուի նման քաջատեղյակ անձնավորության վկայությունն այն մասին, որ 1914-1915-ի աշնան և ծմռան ողջ ընթացքում, թեև մթնոլորտը լցված էր խռովությունների կանխանշաններով, այնուամենայնիվ, հայերը ինքնազսպողության հիանալի ընթացքով շարժվեցին: «Հայ կղերը և քաղաքական պետերը, — գրում է նա, — ժողովրդին մեջ մտան, նախազգուշացնելով հանդարտություն պահել, համբերատարորեն հանդուրժել ամեն անարգանքի և նույնիսկ ծայրահեղությունների, ատով չտալու համար թուրքերուն այն առիթը՝ զոր կփնտրեին: Եթե նույնիսկ անոնք մեր մեկ քանի գյուղերը կրակի տան, — կըսեին այդ պետերը, — փոխվե՞՞ր մի դիմեք, որովհետև ավելի լավ է, որ մեկ քանի գյուղեր ոչնչանան, քան ամբողջ ազգը կտորվի»³:

¹ Նշվ. աշխ. էջ 244:

² Նշվ. աշխ., էջ 245:

³ Նշվ. աշխ., էջ 246:

Ըստ Յ. Մորզենթաուի՝ Վանի կանոնավոր պաշարումն սկսվեց ապրիլի 20-ին (նոր տոմարով — հեղինակներ): Հայերի ամբողջ կռվող ուժը բաղկացած էր 1500 հոգուց, որոնք ունեին 300 հրացան և անբավարար քանակությամբ ռազմամթերք, մինչդեռ Ջևդեթն ուներ կատարելապես սպառազինված և պարենավորված 5000-անոց բանակ: Զխորանալով Վանի ինքնապաշտպանության մանրամասների մեջ, սակայն շեշտելով անհատական դյուցազնության բազմաթիվ դեպքերը, հայ կանանց համագործակցությունը, հայ պատանիների եռանդն ու կորովը, ամերիկացի միսիոներներ դոկտոր Էշերիի ու նրա կնոջ՝ օրիորդ Կրեյս Եկի անձնագրողությունը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ այդ և հազարավոր ուրիշ պարագաներ այդ զարհուրելի ամիսը դարձրին ժամանակակից հայոց պատմության ամենափառավոր էջերից մեկը, և գործի հիանալի կողմն այն է, որ հայերը հաղթանակեցին¹: Նա վկայակոչում է դոկտոր Էշերին, ըստ որի, Վանի նահանգում ռուս զինվորները հավաքել և հրկիզել են 55000 դիակ:

Հայոց ցեղասպանության դրվագների նկարագրությանն է նվիրված Մորզենթաուի գրքի «Ազգի մը սպանումը» 24-րդ ծավալուն գլուխը:

Ամերիկացի հեղինակը վկայում է, որ 1915-ի սկզբին թուրքական բանակում ծառայող հայ զինվորները մի նոր օրենքի ենթարկվեցին: Մինչ այդ նրանք պատերազմողներ էին, բայց այժմ նրանց բոլորի գեներն առնվեցին, ու նրանք վերածվեցին գործավորների: Փոխանակ իրենց երկրի համար հրետածիգ կամ հեծելազորք ծառայելու, նրանք ճանապարհաշինարարների ու բեռնակիր կենդանիների վերածվեցին: Ամեն տեսակի բեռներ շալակած ու դրանց ծանրության տակ կքած, քշելով թուրք վերահսկիչների խարազաններով ու սվիններով նրանք հոգնատանջ քարշ էին գալիս լեռներում՝ երբեմն մինչև գոտկատեղը ձյան մեջ խրված ճանապարհ բացելով: Նրանց չէին թողնում քնել, տալիս էին չնչին սնունդ, հիվանդներին ու ուժասպառներին անխնամ թողնում էին ճանապարհներին, իսկ տեղ հասածների մեծ մասին սովորաբար սպանում էին: Մասսայական սպանությունների մեթոդը ամենուրեք գրեթե նույնն էր. այստեղից-այնտեղից հավաքում էին 50 կամ 100 հոգիանոց խմբեր, չորսական դասակներով կապում իրար և տանում գյուղից քիչ հեռու մի ամայի վայր: Հանկարծ հրացանների պայթյունը լցնում էր օդը, և թուրք զինվորները տխրադեմ վերադառնում էին: Նրանք, որ սպանվածներին թաղելու էին ուղարկվում, հանդիպում էին լրիվ մերկ դիակների, որովհետև, ըստ սովորության, թուրքերն արդեն գողացած էին լինում նրանց զգեստները: Սպանողները իրենց զոհերի տառապանքի վրա մի «նրբություն» էին ավելացրել՝ ստիպելով գնդակահարվելուց առաջ փոքր սեփական գերեզմանները:

Այնուհետև ականատես հեղինակն անցնում է զինահավաքման նկարագրությանը, գրելով, թե որքան էլ ահավոր լինեին անզեն զինվորների ջարդերը, այդուհանդերձ դրանք անհնար էր համեմատել այն վարմունքի հետ, որ գեներ պահելու կասկածին ենթարկված հայերի գլխին պայթեց: Նախ գյուղերում և քաղաքներում ազդագրեր փակցվեցին, որոնցով հրամայվում էր գեները տանել զինվորական կայան: Ի դեպ, հրամանը վերաբերում էր միայն քրիստոնյաներին, իսկ նրանց հարևան իսլամներին արտոնված էր պահել իրենց գեները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 248:

Հալածված ժողովրդից շատերը գլխիկոր հնազանդվեցին հրամանին, և թուրք պաշտոնյաները ցնծագին կերպով գրավեցին հրացանները՝ իբրև նշան, թե «հեղափոխություն» էր ծրագրվում և իրենց զոհերին դավադրության ամբաստանությամբ լցրեցին բանտերը: «Հազարավորներ զենք չհանձնեցին,— շարունակում է հեղինակը,— պարզապես անոր համար որ՝ հանձնելիք զենք չունեին, մինչդեռ բավական մեծ թվով անձեր համառորեն մերժեցին հանձնել, ոչ թե որովհետև ապստամբություն մը կսարքեին, այլ որովհետև կուզեին պաշտպանել իրենց կյանքը և իրենց կիներու պատիվը...

Այն պատիժը, որուն ենթարկվեցան այս անաստողները, կկազմէ ժամանակակից պատմության ամենեն ասավոր գլուխներեն մեկը»¹:

Պատկերը կատարյալ դարձնելու համար ամերիկացի հումանիստը սթափության է կոչում բոլոր նրանց, ովքեր միամտաբար կարծում էին, թե չարչարանքը վաղուց ի վեր դադարել է վարչական ու դատական միջոց լինելուց, ու ավելացնում, որ ամենախավար դարերն անգամ չեն ներկայացրել այնպիսի զարհուրելի տեսարաններ, քան այն ժամանակ բովանդակ թուրքիայում տեղի ունեցածները: Պահված զենքեր փնտրելու պատրվակի տակ ոչ մի նվիրակություն չճանաչող թուրք ոստիկան զինվորները կողոպտում էին եկեղեցիները, ամենածայրահեղ սրբապղծության ենթարկում խորաններն ու նվիրական առարկաները, զգայազուրկ անելու աստիճան գանակոծում քահանաներին: Երբ եկեղեցիների մեջ զենք չէին գտնում, հրացաններով, ատրճանակներով և սրերով զինում էին եպիսկոպոսներին ու քահանաներին, նրանց կանգնեցնում էին պատերազմական ատյանների առջև՝ իբրև օրենքի հակառակ զենք կրողներ, կամ էլ «զինված» պատեցնում էին փողոցներում՝ պարզապես ամբոխի մոլեռանդ գայրույթը գրգռելու նպատակով: Ոստիկան զինվորները կանանց հետ վարվում էին նույն անգթությամբ ու անպատշաճությամբ, ինչպես որ վարվում էին նրանց ամուսինների հետ: Իբր թե զենք պահող կանայք մերկացվում ու գանահարվում էին դալար ճյուղերով: Գանահարվում և բռնաբարվում էին նաև հղի կանայք:

Այնուհետև սկսվում էր բանտարկվածներին իրենց «հեղափոխական» լինելը և զենքի տեղը խոստովանեցնելու արարը: Խոշտանգիչները բարակ ծիպոտներով գանահարում էին իրենց զոհի ոտքերի տակը: Նախապես ցավը զգալի չէր, բայց երբ ծեծը կամաց-կամաց ուժեղացվում էր, ցավը փոխարինվում էր զարհուրելի տառապանքի, ոտքերն ուռչում ու պատռվում էին, և հաճախ պետք էր լինում ոտքերը կտրել: Նկարագրվում են նաև զոհին «խոստովանեցնելու» զանազան ուրիշ մեթոդներ. զատ-զատ քաշում էին նրանց հոնքերի և մորուքի մագերը, ձեռքերի և ոտքերի եղունգները, հրաշեկ երկաթներ էին դնում կրծքի վրա, հրաշեկ աքցանով պոկում էին միսը և վերքի վրա եռացրած յուղ լցնում: Երբեմն զոհի ձեռքերին և ոտքերին խաչելության նման փայտի կտորներ էին գամում, և երբ չարչարվողը ցավից գալարվում էր, նրան ասում էին. «Թող հիմա Քրիստոսդ գա և քեզ օգնի»: Խոշտանգումները կատարվում էին զիչերները, և թուրքերը բանտի շուրջ թմբուկ էին զարկում և սուլիչներ հնչեցնում՝ զոհերի աղաղակները խլացնելու նպատակով: Խոշտանգումներն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 253:

այն աստիճան սարսափազդու դարձան, որ երբ լուր էր ստացվում խուզարկուների մոտենալու մասին, հայերն իրենց թուրք դրացիներից զենք էին գնում և հանձնում սոսկալի պատիժներից խուսափելու համար¹:

Երբ ամերիկյան դեսպանը այս ամենի մասին տեղեկացնում է Պոլսի ոստիկանապետ Պետրի բեյին, վերջինս չի թաքցնում, որ չարչարանքների մանրամասները քննարկված են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գիշերային խորհրդակցություններում, և չարչարանքի յուրաքանչյուր նոր մեթոդ ընդունվում էր իբրև մի սքանչելի գյուտ, իսկ նիստերին ներկա եղողները շարունակ տանջում էին իրենց միտքը՝ որևէ նոր չարչարանք հորինելու ճիգով: Ոստիկանապետը հայտնում է նաև, որ իրենք հետազոտել են իսպանական Հավատաքննության արձանագրությունները և չարչարանքի ուրիշ պատմական հիշատակարաններ ու որդեգրել նրանցում եղած բոլոր նյութերը: Հրեշտածին ոստիկանապետը հայտնում է նաև, որ սահմանված մրցանակը շահել է Վանի կուսակալ Ջևդեթ բեյը, որը հռչակված էր «Բաշկալեի պայտահար» անունով, որովհետև չարչարանքի այս «մասնագետը» հորինել էր այն, ինչ որ թերևս բոլոր չարչարանքների գլուխգործոցն էր — իր հայ զոհերի ոտքերին պայտ գամել²:

Սակայն Մորզենթաուն այս բոլոր վայրագությունները համարում է հազիվ նախնական քայլեր միայն, որոնք նախորդեցին հայ ազգի բնաջնջմանը: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ երիտթուրքերը ավելի մեծ հնարագիտություն ցուցաբերեցին, քան իրենց նախորդը՝ Աբդուլ Համիդը: Գահընկեց սուլթանի հրամանն էր միայն «սպանել, սպանել», մինչդեռ երիտթուրքերը բոլորովին նոր ծրագիր գտան: Փոխանակ հայ ցեղը մեկ անգամից ջարդելու, որոշեցին տարագրել: «Նախապատրաստելով» հայերի տարագրման վայրերը՝ Օսմանյան կայսրության հարավային և հարավարևելյան կողմերում տարածվող Սիրիայի անապատը և Միջագետքի հովիտը, հեղինակը գրում է, որ թեև այդ երկրամասի մի հատվածը ժամանակին ծաղկուն քաղաքակրթության թատերավայր էր, բայց վերջին հինգ դարերի ընթացքում զարկվեց այն խորշակին, որը ճակատագիրն է դառնում թուրքական վարչության ենթարկված որևէ երկրի և հիմա այն տխուր, ամայի մի անապատ է՝ առանց քաղաքի և ավանի և առանց որևէ կյանքի, բնակեցված միայն սակավաթիվ վայրի և մոլեռանդ բեդևի ցեղերով: Արդ, թուրքական կառավարությունը մտադրվեց կայսրության զանազան մասերում ապրող 2000000-ից ավելի հայերին հավաքել և նրանց փոխադրել այդ անապատային և անհյուրընկալ վայրերը:

Մորզենթաուն հայտնում է այն միտքը, որ եթե երիտթուրքերը նման տարագրությունը ձեռնարկած լինեին անկեղծ մտքով, էլի դա գերագույն անգթություն և անարդարություն պիտի դիտվեր, որովհետև նրանք ներկայացնում էին երկրի տնտեսական ուժը, որոնց չէր կարելի միլիոններով քշել Ասիայի անշեն մասերը: Սակայն իրողությունն այն է, որ թուրքերը որևէ մտադրություն չունեին հայերին այդտեղ բնակեցնելու և շատ լավ գիտեին, որ նրանց գերակշռող մեծամասնությունը չպիտի հասներ սահմանված վայրը, իսկ հասնողներն էլ կամ ծարավից, կամ սովից պիտի մեռնեին, կամ պիտի սպանվեին անապատի մահ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 254:

² Նշվ. աշխ., էջ 255:

մեղական վայրի ցեղերի կողմից: «Տարագրության իրական նպատակը,— եզրակացնում է հեղինակը,— ավազակություն և ավերածություն էր. անիկա ճշմարտապես ջարդի նոր մեթոդ կներկայացներ: Երբ Թալեթ այդ տեղահանություններուն հրամանը կուտար, լոկ մահվան վճիռը կարտասաներ ամբողջ ցեղի մը. շատ լավ գիտեր ատիկա և ինձի հետ ունեցած իր խոսակցություններուն մեջ ոչ մեկ մասնավոր ջանք չէր ըներ իրողությունը քողարկելու»¹:

Սորգենթաուն հավաստում է, որ տարագրությունները տեղի ունեցան 1915-ի գարնան ողջ ընթացքում: Մեծ քաղաքներից միայն Պոլիսը, Իզմիրը և Քյոթահյան խնայվեցին: Ուրիշ տեղերում հրամանից մեկ հայ անգամ գերծ չմնաց, որքան էլ զարգացած կամ հարուստ լինեի, կամ սոցիալական որ շերտին էլ որ պատկանեի: Գյուղերում սովորաբար մեկ-երկու օր առաջ փակցվում էին ծանուցումներ, որոնք հրամայում էին հայերին որոշված ժամին ներկայանալ հրապարակ, իսկ այլ վայրերում, մունետիկը շրջում էր փողոցներում և հրամանը հաղորդում բանավոր: Շատ տեղերում էլ ոչ մի ազդարարում չէր կատարվում, այլ պարզապես ոստիկան զինվորները ցցվում էին հայերի տների առջև և հրամայում էին բոլոր բնակիչներին՝ հետևել իրենց: Ոստիկանությունը նրանց վրա էր ընկնում, ինչպես Վեզուվի հրաբուխը Պոմպեյի վրա. կանանց տանում էին լվացքի տաշտից կտրելով, մանուկներին խլում էին անկողիններից, հացը փռի մեջ կիսաեփ էր մնում, ընտանեկան ճաշը կիսատ էր մնում, տղաները դուրս էին բերվում դասարաններից, մշակները թողնում էին իրենց արորը: Նույնիսկ բռնադատվում էին նոր զավակ բերած կանայք: Մի շարք դեպքերում հայերին որոշ ժամեր կամ օրեր էին տրվում՝ իրենց գույքը տնօրինելու համար, բայց դա էլ պարզապես ավազակության էր հանգում: Հայերը կարող էին գույքը ծախել միայն թուրքերին, իսկ գները գույքի արժեքի չնչին մասն էին կազմում: Հայերին ծանուցում էին նաև, թե որովհետև իրենց տարագրությունը ժամանակավոր է և պատերազմից հետո նրանք պիտի վերադառնան, արգելվում էր տները ծախել: Բայց հազիվ էին հայերը գյուղերից հեռանում, և ահա մահմեդական մուհաջիրները (Թուրքիայի որոշ մասերից գաղթածներ) փոխադրվում էին հայկական թաղերը: Հայերի բոլոր թանկարժեք իրերը՝ դրամ, մատանիներ, ժամացույցներ և գոհարեղեն, տարվում էին պահեստները՝ «ապահով պահվելու» համար մինչև իրենց վերադարձը, բայց թուրքերն անմիջապես դրանք բաժանում էին իրար մեջ: Սակայն այս ավազակությունները տարագիրներին ցավ չէին պատճառում, որովհետև նրանց աչքերի առջև ավելի սոսկալի տեսարաններ էին տեղի ունենում: Տարագիրների քարավանների մեկնումից առաջ տղամարդկանց բաժանում էին իրենց ընտանիքներից, չորսական խմբերով կապում միմյանց, բնակավայրերից դուրս էին տանում ու գնդակահարում: Շարունակ տեղի էին ունենում հրապարակային կախաղան-մահապատիժներ, առաջ դատելու, այն միակ հանցանքով, որ կախվողները հայեր էին:

Ոստիկան զինվորները առանձնակի եռանդ էին ցուցաբերում զարգացած և ազդեցիկ հայերին ոչնչացնելու գործում: Սորգենթաուն, վկայակոչելով ամերիկյան հյուպատոսներից և միսիոներներից ստացված տեղեկագրերը, պատմում է, թե ինչպես էնկյուրիում 15-70 տարեկան բոլոր հայ տղամարդկանց ձեր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 256:

բակալեցին, չորսական խմբերով իրար կապեցին և ուղարկեցին դեպի Կեսարիա: Հինգ-վեց ժամ հետո, երբ նրանք հասան մի մեկուսի ծոր, նրանց վրա հարձակվեց թուրք գյուղացիների խուժանը՝ զինված բրերով, մուրճերով, կացիներով, գերանդիներով, բահերով ու սղոցներով: Այս կերպ ոչնչացվեցին էնկյուրիի բոլոր հայ տղամարդիկ, որոնց մեջ էին նաև բոլոր հարուստներն ու կրթվածները: Նրանց չարաչար կտրատված մարմինները թողնվեցին ծորի մեջ ու վայրի գազանների կեր դարձան¹:

Երբ քարավանների շարժվելու ազդանշան էր տրվում, նրանք բաղկացած էին լինում բացառապես կանանցից, երեխաներից ու ծերունիներից: Դիմադրության ընդունակ տղամարդիկ վաղօրոք արդեն ոչնչացված էին: Քարավանի մեկնումից առաջ երբեմն կանանց առաջարկվում էր մահմեդական դառնալ: Սակայն կրոնափոխները, որոնք շատ քիչ էին, պարտավոր էին իրենց գավակներին հանձնել իսլամ որբանոցներին և իրենք էլ ամուսնանալ մահմեդականների հետ: Եթե այդպիսին չգտնվեի, կրոնափոխը նույնպես ենթակա էր տարագրման: Սովորաբար քարավանին միանում էր ոստիկան զինվորների մի պահակախումբ՝ իբր առաջնորդելու և նրանց պաշտպանելու նպատակով:

Ըստ նրա՝ ստուգված տվյալներով ադ վեց ամսվա ընթացքում դեպի Սիրիական անապատ քշվեցին 1200000 հայեր:

Հազիվ էին հայերը հեռացած լինում իրենց բնակավայրերից, երբ սկսվում էին հալածանքները: Թուրք սայլապանները, իրենց վարձակալների վերջին դրամը կորզելուց հետո հանկարծ նրանց գույքը թափում էին ճանապարհի վրա և գյուղ էին վերադառնում՝ նոր զոհեր գտնելու: Այնպես որ, կարճ ժամանակ անց երիտասարդ թե ծեր դատապարտված էին ոտքով քայլելու: Այն ոստիկան զինվորները, որոնց կառավարությունն ուղարկել էր աքսորականներին պաշտպանելու համար, մի քանի ժամ անց դառնում էին նրանց հարստահարիչները: Նրանք իրենց պաշտպանյալներին հետևում էին՝ սվինները հրացանների վրա հագցրած, խթանելով դանդաղ քայլողներին: Թուրքերը նույնիսկ սվիններով խթանում էին հղի կանանց, և եթե նրանցից մեկը ճանապարհի վրա զավակ էր ծնում, նույնպես պետք է անմիջապես ելներ ու միանար քայլողներին:

Հ. Սորգենթաուն կարևոր տեղեկություն է հաղորդում այն մասին, որ ճամփորդության ողջ ընթացքում հայերը տևական պայքար են մղել իսլամ բնակիչների դեմ, վկայություն, որը, ցավոք, հաճախ չի պատահում: Նա գրում է, որ ոստիկան զինվորներն առաջ էին անցնում՝ հայտնելու քուրդ ցեղերին և թուրք գյուղացիներին, թե իրենց զոհերը մոտենում են: Կառավարությունը նույնիսկ բանտերը բացեց և ազատ արձակեց դատապարտյալներին: Դրանով կարծեք թե Սորգենթաուն ճգնում է փոքր-ինչ մեղմել այն ճնշող տպավորությունը և միաժամանակ բացատրություն տալ, թե ինչու առհասարակ աքսորի ճանապարհներին հայերը կազմակերպված դիմադրություն գրեթե ցույց չեն տվել: Մեր կարծիքով՝ այդ հարցը ավելի խոր պատճառներ ունի և կարիք է զգում առանձին համակողմանի ուսումնասիրության:

Սորգենթաուն խորին կսկիծով արձանագրում է, որ ճանապարհին հայերը հազարներով մեռնում էին սովից, ծարավից, տիֆից, դիզենտերիայից ու խոլե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 259:

րայից, հետ մնացողները տեղում սպանվում էին, իսկ թափոքին անընդհատ հետապնդում էին դիակների համար իրար հետ զգվտող շները, օդում պտտվում էին գիշակերների երամները:

Յեղիմակի վկայությամբ՝ ամենազարհուրելի տեսարանները տեղի ունեցան գետերի և, մասնավորապես, Եփրատի մոտ: Երզնկայի մոտ գետի մի ափուցի վրա հազարավոր դիակներն այնպիսի մի թումբ էին կազմել, որ Եփրատը հունը փոխել էր: Ամբողջ ճանապարհի ընթացքին մինչև Ռաս-ուլ-Այն, որը Բաղդադի գծի առաջին կայանն է, այդ թշվառ ուղևորների կյանքը մի կատարյալ արհավիրք եղավ:

Սեբաստիայի քարավանը միացավ Խարբերդի քարավանին, և ամբողջ քարավանի թիվը հասավ 18000-ի: Նրանք հինգ օր քայլեցին՝ առանց հացի ու ջրի, գրեթե մերկ, անապատի խանձող արևի տակ: Նրանց լեզուները ածուխ էին դարձել, և երբ հինգ օր հետո մի աղբյուրի հասան, ամբողջ քարավանը դեպի ջուրը գնաց, սակայն ոստիկանները ճանապարհը կտրեցին և արգելեցին անգամ մի կաթիլ ջուր խմել: Նրանց նպատակն էր ջուրը վաճառել գավաթը 1-3 ոսկով: Երբեմն էլ դրանք վերցնում, բայց ջուր չէին տալիս: Երբ ջրհոր էր հանդիպում, շատ կանայք ուղղակի իրեց նետում էին նրա մեջ, և երբ դուրս էին գալիս, մյուսները լիզում էին նրանց թաց շորերը: Տասնյոթերորդ օրը 18000-ից միայն 150 կանայք և երեխաներ հասան Յալեա:

Մորզենթաուն մեկնաբանում է մանրամասնություններ պատմելու իր նպատակը՝ անգլիախոս հասարակությանը հասկացնել, թե ինչ է թուրք կոչված ազգը: «Ես համոզված եմ, — ցավով ու զայրությամբ գրում է ամերիկյան դեսպանը, — որ մարդկային ցեղին ամբողջ պատմությունը այսչափ ահավոր դրվագ մը չի պարունակել: Անցյալին մեծագույն ջարդերը և հալածանքները գրեթե աննշան կթվին, բաղդատվելով 1915-ին հայ ցեղին կրած տառապանքներուն հետ... ուր գոնե 600000 և թերևս մինչև անգամ 1000000 անձեր ոչնչացան»¹:

Նա գտնում է, որ անտարակույս կրոնական մոլեռանդությունը շարժիչ դրդապատճառ էր, բայց այն մարդիկ, որոնք իրապես հղացան ոճիրը, անաստվածներ էին, որոնք նույնքան քիչ հարգանք ունեին մահմեդականության, քրիստոնեության հանդեպ և որոնց միակ դրդապատճառն էր քաղաքականությունը:

Հաջորդ՝ 25-րդ գլխում Մորզենթաուն պատմում է Թալեաթի հետ իր մի հանդիպման մասին, որի ընթացքում բուլղոզի դաժանությամբ թուրք ներքին գործոց նախարարը պահանջում է իրենց հանձնել տարագիր հայերի համար Ամերիկայից իբրև օգնություն ստացված գումարները: Ամերիկյան դեսպանը փորձում է ազդել իրերի ընթացքի վրա, ասելով, որ երիտթուրքերը փափագում են Թուրքիան տեսնել իբրև ժամանակակից առաջադիմական աշխարհի մի մասը, մինչդեռ հայերի նկատմամբ վարվելակերպը թուրքերին մղում է հետամնաց ժողովուրդների շարքը: Թալեաթը պատասխանում է, որ հայերը մերժեցին գինաթափ լինելու պահանջը, դիմադրեցին Վանում և Ջեյթունում, օժանդակեցին ռուսներին և ապագայում նրանցից պաշտպանվելու միայն մի միջոց կա՝ տարագրել հայերին: Նա հայտնում է հայերի նկատմամբ իր երեք հիմնական նկատառումները. 1. հայերը հարստացել են ի հաշիվ թուրքերի, 2. նրանք որոշել են

¹ Նշվ. աշխ., էջ 267:

անջատ պետություն կազմել և թուրքերի վրա բռնակալել, 3. նրանք բացեիքաց օգնել են ռուսներին և դրանով պայմանավորել թուրքերի ձախողումները: Ահա թե ինչու իրենք անդառնալի որոշում են ընդունել՝ պատերազմը վերջանալուց առաջ անզոր դարձնել հայերին¹: Երբ Մորզենթաուն փորձում է առարկել, որ Հայկական հարցը արդյունք է դարավոր հոռի վարչության և անարդարության, Թալեաթը պատասխանում է, որ միևնույն է, հայերի երեք քառորդի հարցն արդեն լուծված է, Բիթլիսում, Վանում և Երզրումում այլևս հայ չի մնացել, և թուրքերի ու հայերի միջև ատելությունն այնքան է ծավալվել, որ իրենք ստիպված են ավարտին հասցնել գործը, այլապես հայերը վրեժխնդիր կլինեն: «Մեր հայկական քաղաքականությունը բացարձակորեն որոշված է, — եզրափակում է խոսակցությունը թուրք ծիվաղը, — և ոչինչ չկրնար զայն փոփոխել: Անատոլի որևէ կողմը ալ հայ չենք ուզեր: Անոնք կրնան անապատին մեջ ապրիլ, բայց ուրիշ ոչ մեկ տեղ»²:

Դեսպանը մի վերջին անգամ փորձում է համոզել մարդակուլ պետական գործչին, որ հայերի բնաջնջումը տնտեսապես կխարխլի Թուրքիայի հիմքերը, որ թուրքերը կհեղինակազրկվեն ամբողջ աշխարհում, և Թուրքիան երբեք չի կարողանա փրկվել այդ անպատվությունից, որ, ի վերջո, դա զարհուրելի սխալ է: Սակայն ոչ մարդկային կերպարանքով նախարարը (նրա դաստակները սովորականից երկու անգամ երկար էին) անվրդով պատասխանում է, որ տնտեսական վնասը հաշվված է՝ այն չի անցնի 5 միլիոն ոսկուց, իսկ ինչ վերաբերում է սխալին, այո՛, իրենք կարող են սխալներ գործել, բայց երբեք չզղջալ: «Հայերի մասին Թալեաթի հետ շատ մը խոսակցություններ ունեցա, բայց երբեք չհաջողեցա ամենաթեթև չափով իր սիրտը շարժել», — հուսահատ գրում է դեսպանը³: Հայերի մասին խոսակցությունն ավարտվում է նրանով, որ Թալեաթը ցինիկորեն պահանջում է իրենց հանձնել ամերիկյան ապահովագրական ընկերություններում գտնվող հայերի գումարները, քանի որ դրանց տերերն ու ժառանգները այլևս կենդանի չեն: Եվ վերջապես դեսպանը հիշյալ գլուխն ավարտում է Թալեաթի՝ հանրահայտ դարձած հետևյալ պոռոտախոսությամբ. «Հայկական խնդիրը լուծելու տեսակետով՝ երեք անսկան մեջ ես ավելի գործ կատարեցի, քան Աբդուլ-Համիտ երեսուն տարվան մեջ»⁴:

Մորզենթաուն կանգ է առնում Էնվերի հետ իր հանդիպումների վրա, նշում, որ պատերազմական նախարարը Թալեաթից տարբեր կերպար էր, որը կարողանում էր հաջողությամբ ծածկել իր զգացմունքները, քաղցրաբար էր պաղարյուն և քաղաքավարի: Հանդիպման ժամանակ Էնվերն արդարանում է, ասելով, որ ինքը դեռ երեք ամիս առաջ կանչել է հայերի պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոս Եղիայանին և ասել նրան, որ եթե հայերը փորձեն հեղափոխություն անել կամ ռուսներին օգնել, ինքը չի կարող նրանց պատահելիք չարիքները արգելել: Սակայն, ցավոք, իր զգուշացումը արդյունք չունեցավ, հայերը հեղափոխություն հարուցեցին և օժանդակեցին ռուսներին: Նրանք տիրացան Վան քաղաքին, ուժանակներ նետեցին կառավարական շենքերի վրա և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 280:
² Նշվ. աշխ., էջ 281:
³ Նույն տեղում:
⁴ Նշվ. աշխ., էջ 284:

բազմաթիվ իսլամներ սպանեցին, ուրիշ տեղերում էլ ապստամբություններ էին նախապատրաստում: «Մենք չենք կրնար թույլատրել մեր իսկ երկրին մեջ գտնվող մարդոց, որ մեր կռնակեն զարկեն մեզ: Մենք ստիպված ենք արգելել ատիկա, խնդիր չէ, թե ինչ միջոցի դիմել հարկադրված ենք: Բացարձակապես ճշմարիտ է, որ ես հակառակ չեմ հայերուն՝ իբրև ժողովուրդ: Ամենամեծ հիացումը ունիմ իրենց մտացիությանը և ճարտարահմարությանը համար, և ոչինչ ինձի ավելի հաճույք պիտի պատճառեր, քան տեսնել, որ անոնք մեր ազգին մեկ մասը եղած են: Բայց եթե անոքն մեր թշնամիներուն միանան, ինչպես ըրին Վանի նահանգին մեջ, այն ատեն փճացվելու են»¹: Այնուհետև էնվերը միանգամից «դասեր է տալիս» Ռուսաստանին, Ֆրանսիային, Մեծ Բրիտանիային և Ամերիկային, որոնք բարիք չեն անում հայերին, երբ քաջալերում են նրանց: Եթե այդ երկրները չքաջալերեին հայերին, նրանք կթողնեին ներկա կառավարության դեմ ելնելու իրենց բոլոր ջանքերը և կդառնային օրինապահ քաղաքացիներ: Դեսպանի այն առարկությանը, թե իսկ ինչու չպատժել միայն հանցավորներին, ինչու մի ամբողջ ժողովուրդ նահատակել՝ անհատների կարծեցյալ հանցանքների համար, ռազմական նախարարը պատասխանում է, թե այդ տեսակետը ճշմարիտ է խաղաղության ժամանակ, սակայն պատերազմի ժամանակ պետք է գործել վայրկենապես ու վճռականորեն: Էնվերը չի զլանում «դասեր տալ» նաև հայերին, որոնք, նրա կարծիքով, սխալ են գործում՝ ռուսներին կառչելով: Ըստ նրա՝ ռուսներն իրապես ավելի պիտի ուզեին հայերին մահացած տեսնել, քան ողջ, որովհետև հայերը նույնքան վտանգավոր են ռուսների համար, որքան թուրքերի: Եթե հայերը անկախության հասնեին Թուրքիայում, Ռուսաստանում էլ պիտի ջանային նույնն անել: Շինժու մեղադրանք ներկայացնելով հայերին ու քրդերին՝ միայն Վանի նահանգում բոլոր թուրքերին կոտորելու և 30000-ին էլ փախստական դարձնելու համար, էնվերը երեսպաշտորեն խոստանում է նեղություն չտալ Պոլսի 70000 հայերին, բացի դաշնակցականներից և առհասարակ դադարեցնել հայերի ջարդերը: Զրույցի վերջում էնվերը նույնպես «խորհմաստորեն» խորհուրդ է տալիս հայերին օգնելու ամերիկյան դրամը տալ իրենց, և իրենք կհոգան հայերի կարիքները, պատճառաբանելով, թե պետք չէ, որ հայերը գիտենան, որ իրենք ԱՄՆ-ի նման պաշտպան ունեն: Դա նրանց պիտի ըմբոստության քաջալերի, և իրենք էլ ստիպված պիտի լինեն շատ պատուհասել հայերին: Ամերիկյան դեսպանը մի քանի առիթներով փորձում է Հայկական հարցի վրա հրավիրել նաև եպարքոս և արտգործնախարար Սայիդ Հալիմի ուշադրությունը: Դեսպանը հույս ուներ, թե նախարարապետի վերաբերմունքը հայերի հանդեպ այլ կլինի, որովհետև նա թուրք չէր, այլ եգիպտացի, և բացի այդ, կրթված ու դաստիարակված մարդ էր: Բայց սխալվում էր. եպարքոսը հայերին ճիշտ նույնչափ թշնամի էր, որչափ Թալեաթն ու էնվերը: Հանդիպումներից մեկի ժամանակ բարկությունից կարմրած դեմքով Սայիդ Հալիմը մի երկար պարսավաճառ է արտասանում ողջ հայ ժողովրդի հասցեին և հայտարարում, թե հայ «ապստամբները» Վանի նահանգում սպանել են 120000 թուրք: Երբ դեսպանն առարկում է եպարքոսի այլ և այլ անհեթեթ հայտարարություններին, վերջինս անպատկառորեն հայերի չարչարանքների ողջ պա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 287:

տասխանատվությունը վերագրում է ամերիկացիների՝ հայերի հանդեպ տածած համակրանքին¹:

Որևէ արդյունքի չհանգեցրին Մորգենթաուի հանդիպումները նաև արտգործնախարար Խալիլ բեյի հետ: Խալիլն ինքն է այցելում ամերիկյան դեսպանին, կցկտուր բացատրություններ տալիս հայկական վայրագությունների մասին, ցավ հայտնում գործված ծայրահեղությունների ու չարաշահումների համար, բայց վերջին հաշվով կրկնում է Վանի «ապստամբության», հայերի անկախության ձգտման, ռուսներին օգնելու վարկածը և ստեղծված պայմաններում հայերին դեպի հարավ տարագրելու ստիպողական անհրաժեշտությունը: Քիչ ավելի ուշ Խալիլը պահանջում է ամերիկյան դեսպանից՝ դադարեցնել ամերիկյան հյուպատոսների կողմից հայերի մասին Ամերիկա տեղեկագրեր ուղարկելը:

Մորգենթաուն այն համոզումներն է հայտնում, որ 1915–1916 թվականներին արևմտահայությանը տարագրելու գաղափարը թուրքերին թելադրել էին գերմանացիները²:

Հայերի դեմ գործադրված գերմանական պետական քաղաքականությունը ամերիկյան դեսպանը իրավամբ բխեցնում է սուլթանի և Վիլհելմ Բ-ի բարեկամությունից: Ահա թե ինչու, ամերիկյան դեսպանի մոտ միտք է հղանում բոլոր երկրների դիվանագիտական ներկայացուցիչների միացյալ դիմում ուղարկել օսմանյան կառավարությանը՝ բռնարարքները դադարեցնելու մասին, գերմանական դեսպան Վանգենհայմը անմիջապես ցուցադրում է իր հակակրանքը «դավադիր» ու «ապստամբ» հայերի հանդեպ, հայտարարելով, որ ինքը ոչինչ չպիտի անի այդ «ըմբոստ անպիտանների» համար³: Գերմանական դեսպանի լայիրշությունը հասնում է այնտեղ, որ նա պահանջում է ԱՄՆ-ից՝ ռազմանյութ չվաճառել Անգլիային և Ֆրանսիային, և այդ պայմանով միայն իրենք կմտածեն հայերին օգտակար լինելու մասին: Վանգենհայմի կարծիքով հայերն ապացուցեցին թուրքերին թշնամի լինելը, հետևաբար այդ երկու ժողովուրդները չեն կարող նույն երկրում ապրել: Նա առաջարկում է հայերի մի մասին տեղափոխել Ամերիկա, մյուս մասին էլ իրենք կուղարկեն Լեհաստան և նրանց փոխարեն հայկական նահանգներ կբերեն լեհ հրեաներ:

Եվ սակայն 1915-ի հուլիսի 4-ին Վանգենհայմը բողոքի պաշտոնական ծանուցագիր ներկայացրեց եպարքոսին, բայց ոչ Թալեաթին ու էնվերին, որը լուր ձևականություն էր: Այդ կարծեցյալ բողոքը հանձնելու պահին անգամ գերմանական դեսպանը Մորգենթաուին բացատրում էր այն պատճառները, թե ինչու Գերմանիան չէր կարող իրականապես գործնական քայլեր անել՝ հայկական ջարդերը վերջացնելու համար:

Ամերիկյան դեսպանի արտահայտությամբ՝ Վանգենհայմը այնքան ռիսեթիմ չէր հայերի հանդեպ, որքան Պոլսի գերմանական ծովային կցորդ Յունանը, որը մեծ ազդեցություն ուներ և, գերմանացի մի դիվանագետի բնորոշմամբ, էնվերից ու Թալեաթից ավելի թուրք էր: Նա էնվերի բարեկամն էր, գերմանական կայսեր անձնական գաղտնի պատվիրակը: Երբ Մորգենթաուն փորձում է հայե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 300:

² Նշվ. աշխ., էջ 306:

³ Նշվ. աշխ., էջ 310:

րի հարցում օգտվել Հունանի կապերից ու հեղինակությունից, վերջինս Հայկական հարցի մասին արտահայտվում է ծայրահեղ բիրտությամբ: Նա ասում է, թե թուրքերը պարտավոր են իրենց պաշտպանել, ուստի կատարելապես իրավունք ունեն իրենց արածների համար: Եվ Հունանը վկայակոչում է Գատը-Քյոյուն իբր հայտնաբերված հայերին պատկանող 70000 հրացանները: Ծովային կցորդի կարծիքով՝ բոլոր հայերն աշխատում են թուրքիայի ուժի խորտակման ուղղությամբ, ուրեմն մի բան է մնում անելու՝ տարագրել նրանց, իսկ էնվերը բարեսիրտ մարդ է, անձնապես նա չի կարող նույնիսկ մի ճանճի վնասել, բայց երբ հարցը գալիս է ինքնապաշտպանության, նա ոչ աջ կնայի, ոչ էլ ձախ¹:

Հայկական հարցի նկատմամբ իր թշնամանքը չէր թաքցնում նաև Գելիբոլու թերակղզում ամերիկյան դեսպանի որդուն ընդունած գերմանական ոչ անհայտ գեներալ Լիման ֆոն Սանդերսը, որը դեսպանին մեղադրում է թուրքերի չարագործությունների մասին ամերիկյան մամուլում նյութեր հրապարակելու համար:

1916 թվականի սկզբին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Հենրի Մորգենթաուն պաշտոնաթող եղավ և վերադարձավ հայրենիք:

Փաստավավերագրական և գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում ամերիկյան իրավաբան-միջազգայնագետ Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի «Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը» գիրքը²: Առաջաբանում հեղինակը պարզաբանում է, որ թուրքիայում ինքը գտնվել է մի այնպիսի դիրքում, որ հնարավորություն է ունեցել մոտիկից ճանաչելու հայերին, ինչպես նաև ծանոթանալու երիտասարդ թուրքերի նոր ռեժիմին ու նրանց իսկական նպատակներին: Նա ակամատես էր նաև Կիլիկիայի (Ադանա) և Հյուսիսային Սիրիայի 1909-ի հայկական նախճիրին, երբ իր աչքերի առաջ հոսեց հայերի արյունը: Այս պարզաբանումը հեղինակը տալիս է անտեղյակության մեջ չմեղադրվելու համար:

Գրքի առաջին գլխի բովանդակության հանրագումարային իմաստն այն է, որ ցույց է տրվում, թե ինչպես 1915-ի ապրիլին օսմանյան կառավարությունը թուրքիայի մի ծայրից մյուսը սկսեց գործադրել պարբերաբար և խնամքով պատրաստված մի ծրագիր՝ հայ ցեղը բնաջնջելու համար: Վեց ամսվա ընթացքում մոտավորապես մեկ միլիոն հայեր սպանվեցին: Չոհերի թիվը և նրանց սպանելու եղանակը ժամանակակից պատմության մեջ աննախընթաց է:

Գիբոնսը վկայում է, թե ինչպես դեռևս 1914-ի աշնանը թուրքերը բանակի համար քրիստոնյաների և իսլամների զորահավաք սկսեցին, և հայերը նույնպես զինվորական փրկագին վճարեցին, բայց մի քանի շաբաթ անց փրկագնի ստացականները չէղյալ համարվեցին և նրանց տերերին էլ սկսեցին զինվորագրել: Պոլսի շրջանակներում գտնվող հայ երիտասարդ զինվորները տեղակայվեցին գործող բանակում, ինչպես Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, իսկ ավելի տարիքավորներն ու հեռավոր վայրերի հայերը ուղարկվեցին ճանապարհների, երկաթուղիների և ամբարտակների շինարարության վրա աշխատելու: Ուր էլ որ ուղարկվեցին հայերը, նրանք բարեխղճորեն կատարեցին ի-

րենց պարտքը, քաջ զինվորներ և ուշիմ, ժրաջան ու շինարար աշխատավորներ դուրս եկան:

Հեղինակը հավաստում է, թե ինչպես 1915-ի ապրիլին Պոլսից հրամաններ ուղարկվեցին Փոքր Ասիայի տեղական իշխանություններին՝ գործադրել ամեն միջոց՝ կանխարգելելու հայերի կողմից փորձվելիք ապստամբական որևէ ձեռնարկ:

Նա վկայում է, թե ինչպես մի շարք վայրերից տեղական իշխանությունները պատասխանեցին, թե իրենք չեն նշմարել որևէ կասկածելի գործունեություն հայերի կողմից և հիշեցրին կառավարությանը, թե հայերը ոչ մի վնաս չէին կարող հասցնել, քանի որ գենք չէին կրում, իսկ ամենից կորովի տարրը բանակում էր գտնվում: Բայց թուրք պաշտոնյաների մեծագույն մասը պատրաստակամ և եռանդագին Պոլսից եկած թելադրանքը կատարեց, և հայկական ջարդերի մի նոր թվական սկսվեց:

Այնուհետև Գիբոնսը նկարագրում է, թե ինչպես նախ այդ ձեռնարկը ամենաքիչ դժվարություններով գործադրելու համար, դեռևս քաղաքներում և գյուղերում մնացած հայ բնակչության տղամարդկանց հրամայվեց հավաքել քաղաքից դուրս մի վայրում՝ ժանդարմների հսկողության տակ, ուստի ոչ ոք աչքից չվրիպեց: Դրանց բոլորին սրի քաշեցին: Խոշոր քաղաքներում հայերի մեծ մասն իրենց տներում սպանվեցին:

Շինարարության վրա աշխատողներից կազմեցին 300-500 հոգուց բաղկացած խմբեր և գնդակահարեցին: Այնուհետև սկսեցին հեռագրել Կ. Պոլիս՝ Թալեաթ բեյին, թե «հայկական հեղափոխությունը» ջախջախված է: Թալեաթն էլ իր հերթին շնորհակալական հեռագրեր հղեց նրանց, և այդ հեռագրերը ցույց տվեցին չեզոք դիվանագետներին ու թղթակիցներին:

Նա վկայում է, որ մայիսից մինչև օգոստոս՝ օսմանյան կառավարությունը մեթոդիկ կերպով հետապնդեց մի ծրագիր, քան հնարավոր խիստ հոռի ջարդը: Փոքր Ասիայի յուրաքանչյուր նահանգ հեռագրվեց բովանդակ հայությանը դեպի Միջագետք տեղահան անելու մասին:

Հրամանը որոշ էր և մանրամասն: Ծերերը, հիվանդները և հղի կանայք բացառություն չէին կազմում: Միայն Խարուստ վաճառականները, դրամատերերը և գեղադեմ կանայք ու աղջիկները արտոնված էին ազատ մնալ՝ մահմեդական կրոնը ընդունելու պայմանով: Երկու օրից մինչև վեց ժամ էր տրված պատրաստության համար: Տնային առարկաներ, անասուն կամ ավելորդ զգեստ արգելված էր տանել: Եվ պիտի քայլեին հետիոտն՝ կիզիչ արևի տակ, անջրդի ձորերով և ձյունապատ լեռների կիրճերով: Գնափորդությունը տևում էր երեքից մինչև ութ շաբաթ:

Հ. Ա. Գիբոնսը վկայում է, որ ինքն ունի նույնօրինակ փաստեր՝ ամերիկյան, անգլիական, գերմանական և շվեյցարական ականատեսների տված, որոնց վկայությունները իրար հաստատում են:

Եղեռնի հանցավորների և պատասխանատուների բացահայտման առումով մեծ արժեք է ներկայացնում ֆրանսիացի պատմաբան և հրապարակախոս

¹ Նշվ. աշխ., էջ 314:

² Հ. Ա. Գիբոնս, Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը: 1915-ի հայկական դեպքեր: Իրողություններ և պատասխանատվություններ: Թարգմ. Ա. Սաղաթեյան և Ե. Մարյան: Նյու Յորք, 1916:

Ռենե Պինոնի «Հայերու բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ-թուրքական գործելակերպ» գրքուկը¹:

Ֆրանսիացի հեղինակը գրում է, թե ջարդի պատմության մեջ աչքի զարնողը կանոնավոր և սիստեմատիկ կազմակերպվածությունն է, որի մեջ գերմանացիները պիտի գտնեն իրենց դաշնակիցներին ու աշակերտներին: Գործողությունն սկսվում է ոչ թե մի ժողովրդի՝ մյուսի վրա հարձակվելով, այլ գյուղերում կառավարության կողմից փակցրած հայտարարությամբ: Ամեն ինչ անցնում է առեւտրի կարգապահությամբ: Քաղաքներում չեն սպանում՝ հիվանդություններից խուսափելու համար: Քարավանները միացվում են որոշված օրը և որոշված ժամին: Կանխապես լուր է տրվում քրդերին և ավազակներին, որոնք զալիս են ժամադրության:

Շարունակելով իր դատողությունները Մեծ եղեռնի պատասխանատուների մասին՝ Ռ. Պինոնը հայտնում է այն միտքը, որ երիտթուրքերից բացի կա նաև մեկ ուրիշ պատասխանատվություն, այդ այն է, թե թուրք դահիճը մի ազատ կառավարություն չէր, այլ ուղղակի կախում ուներ Գերմանիայից: Պոլսի գերմանական դեսպանը ավելի ազդեցություն ուներ, քան ունեին նախարարները, Արևմտյան Հայաստանի բոլոր գլխավոր կենտրոններում կային հյուպատոսներ: Նրանք, անշուշտ, օր օրի տեղեկանում էին մի ամբողջ ժողովրդի բնաջնջման մասին, որ տեղի էր ունենում գերմանական գործակալների աչքի առաջ, սակայն դեսպանատունը ոչինչ չարեց արգելելու կամ մեղմացնելու համար սարսափները, այլ ինքն իսկ տեղեկացրեց իր կառավարությանը թուրքերի աղետավոր ծրագրի մասին, և կառավարությունը լուռ մնաց կամ հավանություն հայտնեց: Այնուհետև Ռ. Պինոնը փաստեր է բերում այն մասին, որ տեղ-տեղ գերմանական հյուպատոսները իրենք են քաջալերել ու անձամբ ղեկավարել ջարդերը: Հիշատակվում է մասնավորապես Պ. Ռոսլերը՝ Հալեպի հյուպատոսը, որի դերը տեղի ջարդերի գործում անուրանալի է: Նույնը ասված է նաև Ռիքսայի գերմանական հյուպատոսի մասին, որը նույնպես վարում էր ջարդերը: Վկաները նաև հաստատում են, որ գերմանացի սպաները ղեկավարում էին զանգվածային գնդակահարությունները: Նա պատմում է, թե ինչպես Վաշինգտոնի գերմանական դեսպան Պ. Բեռնսդորֆը նախ ուրացավ ջարդերի իրականությունը, իսկ հետո հայտարարեց, թե ռուսներն էին, որ ստիպում էին էջմիածնի կաթողիկոսին՝ տարածել նման պատմություններ: Իսկ հունիսի 6-ին գերմանական «Վոլֆ» գործակալությունը պաշտոնական հայտարարություն հրապարակեց այն մասին, թե հայերի կոտորածների մասին լուրերը սուտ են, թե էրզրումի, Երզնկայի, Ալմի, Բիթլիսի, Մուշի և Կիլիկիայի հայերը որևէ շարժում չեն կատարել՝ հանրային անդորրը խանգարելու ուղղությամբ, որը անհրաժեշտ դարձնում մասնավոր խստություններ կիրառել նրանց դեմ, և այդ մասին գիտեն չեզոք պետությունների հյուպատոսները:

Ավելի ուշ, վկայում է Ռ. Պինոնը, գերմանական դեսպանությունը ներկայացրեց մի տեղեկագիր, որով արդարացվում էին ջարդերը այն պատճառաբանությամբ, թե հայերը դավաճանում էին թուրք կառավարությանը, և օժանդակում էին ռուսներին, իսկ գերմանական մամուլը որդեգրեց դեսպան Վանզեն-

հայնի այն թեզը, թե Գերմանիան չի կարող միջամտել օսմանյան կառավարության ներքին գործերին: Բանը հասավ այնտեղ, որ գերմանական մամուլը սկսեց «ապացուցել», թե հանցանքը հայերինն է, իսկ ոմն կոմս Էռնեստ Ռենտալովը հայտարարեց մամուլում, թե Թուրքիան ոչ միայն իրավունք ունի, այլև պարտավոր է պատժել ըմբոստ և արյունածարավ հայերին¹: Կոմսի կարծիքով՝ հեղափոխական հայերն են, որ Ռուսաստանի և մանավանդ Անգլիայի դրդումով պատրաստեցին ապստամբություններ և լրտեսություններ, իսկ թուրքերը վրեժ լուծեցին միայն, ի գործ դրեցին իրենց կառավարական իրավունքը, ճնշեցին հայկական շարժումը առանց ջարդելու: Իթքիհատական կառավարությունը վերջ տվեց քրդերի չարագործություններին, բայց հայերի հեղափոխական շարժումները գոյատևեցին:

Ռ. Պինոնը եզրակացնում է, որ հարյուր հազարավոր հայերի ջարդն ավերեց ամբողջ Ասիական Թուրքիայի ճարտարարվեստը և առևտուրը, որը մի կատարյալ աղետ էր Օսմանյան կայսրության համար:

Հայոց եղեռնի պատճառության անգերազնահատելի վավերաթուղթ է հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ, Մերձավոր Արևելքի Միսիոներական ընկերության և Գերմանա-հայկական ընկերության նախագահ, աստվածաբանության դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի «Հայաստանի ջարդերը» գաղտնի տեղեկագիրը, որի հայերեն թարգմանությունը լույս տեսավ Պոլսում, 1919-ին²:

«Տարագրություն» բաժնում գերմանացի դոկտորը տալիս է տեղահանության մանրամասն աշխարհագրությունը, հատվածներ է բերում ամերիկյան հյուպատոս Ջեկսոնի տեղեկագրից, որից երևում է, որ թուրքերը ձերբակալել ու ոչնչացրել են բոլոր հայ երեւելիներին՝ տարագրությունը առանց աղմուկի և ընդդիմության գլուխ բերելու համար:

Այդտեղից երևում է նաև, որ ամենավարագ միջոցներով հայ ազգաբնակչության զենքերը հավաքելուն զուգահեռ տեղի է ունեցել թուրք ազգաբնակչության զինումը: Իթքիհատական ակումբները ներքին գավառներում կազմել էին հրոսակախմբեր՝ բանտերից ազատված ոճրագործներից, որոնց տրված էր ամենայն ազատություն և լիազորություն³:

Լեփսիուսը վկայում է, որ զանազան նահանգների քաղաքների ու գյուղերի տարագրությունը շուտով վերածվեց կանոնավոր բնաջնջումի:

Վկայակոչելով Ջեյթունի, Շապին-Գարահիսարի, Վանի ինքնապաշտպանական գոյամարտերը, ինչպես նաև մի քանի նմանօրինակ գործողություններ՝ Լեփսիուսը գտնում է, որ դրանք միմյանց հետ ոչ մի առնչություն չունեին, իրարից մոտ 400 կմ հեռու էին, և տեղի ունեցան տարբեր ժամանակներում: Նա ժխտում է դրանց կանխամտածված շարժում լինելու կեղծ վարկածը, որ գործադրվեց մեթոդիկ եղանակով:

Նկատենք, որ հակառակ շատ հեղինակների, որոնք ժխտում են Ջեյթունի դիմադրության գոյությունը 1915-ին, Լեփսիուսը այն ևս համարում է գոյամար-

¹ Պինոն Ռ., Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ — թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56:

² Լեփսիուս Յո., Հայաստանի ջարդերը. Գաղտնի տեղեկագիր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի: Թարգմ. Մ. Շամտալճյան, Կ. Պոլիս, 1919:

³ Նշվ. աշխ., էջ 27-32:

տի օջախ: Ցավոք, նա չի անվանում «քանի մը նմանօրինակ իրողությունների» տեղանունները:

Նա հավաստում է, որ պատերազմի առաջին օրվանից բովանդակ հայ մամուլը հրավիրում էր հայ ժողովրդին՝ օսմանյան հայրենիքի միությունը պաշտպանելու: Հայ լուսավորչական եկեղեցու պատրիարքը շրջաբերական հեռագիր ուղարկեց բոլոր իր թեմերին՝ ամեն տեսակ զոհողությամբ հավատարմություն դրսևորել և պաշտպանել օսմանյան հայրենիքը: Այդ փաստերի հիման վրա էր, որ թուրքական մամուլն էլ իր հերթին հայտարարեց, թե հայ ժողովրդի ընթացքը ըստ ամենայնի ողջամիտ է եղել՝ սկսած ռուս-թուրքական թշնամության առաջին օրից:

Երբ պատերազմական նախարար Էնվեր փաշան փետրվարին Կովկասի ճակատից Կ. Պոլիս վերադարձավ, հայոց պատրիարքին մասնավոր գոհունակություն հայտնեց հայ զորագնդերի վարմունքի և քաջության համար, նույնիսկ նշեց Հովհաննես Չավուշի անունը, որն իր մարդկանցով փրկել էր փաշայի սպայակույտը տազնապալի մի կացությունից և պատվանշանի արժանացել:

Սկզբում Լեփսիուսն այն կարծիքն է հայտնում, թե ռուս-թուրքական պատերազմի առաջին հինգ ամիսներին որևէ նշան չկար կարծել տալու համար, թե կենտրոնական կառավարությունը բացասաբար տրամադրված լիներ հայերի հանդեպ¹:

Սակայն, քննարկելով երիտթուրքերի պանիսլամական և պանթուրքական ծրագրերը, Լեփսիուսը գալիս է այն եզրակացության, որ տարագրության որոշումը և նրա մասը կազմող ջարդերը բացեիքաց պայմանավորված են երիտթուրքական պարագլուխների՝ հայերի գլխից բարենորոգումներ ստանալու գաղափարը մեկընդմիջտ հանելու ցանկությամբ: Նրանց կարծիքով՝ կյանքի, ինչքի ապահովության, քաղաքացիական հավասարության, ազգային մշակույթի և լեզվի հանդեպ հարգանքի վերաբերյալ հայերի հավակնությունն իսկ արդեն գերագույն դավաճանություն է, հետևաբար պետք է պատժվի, եթե պարագաները նպաստավոր լինեն: Դրան հետևում է Լեփսիուսի այն միտքը, թե հայերին բնաջնջելու դիտավորությունը գոյություն ունեւ պատերազմի հենց սկզբից:

Իր ամփոփիչ խոսքում Հ. Լեփսիուսը այն միտքն է հայտնում, թե հայերը երբեք կողմնակից չէին Ռուսաստանի կողմից Թուրքիայի ոչնչացմանը, որովհետև դաշնակցության ազգային ծրագիրը նախատեսում էր, որ հայ ժողովուրդն իր բաժինը պիտի ստանա այդ նույն Թուրքիայից: Ուստի, շարունակում է Լեփսիուսը, Թուրքիան պիտի օգտագործեր հայ տարրը իբրև զորավոր պահակ ամբողջ Կովկասի սահմանագլխի վրա: Սակայն երիտթուրքական կոմիտեն կուլ գնաց համաթրքության դոնքիշտության պատրանքային գաղափարին, վազեց համիսլամական տիեզերական կայսրության հետևից և ծրագրեց հայ ցեղի բնաջնջումը, որն այնքան սատար էր եղել Թուրքիայի բարգավաճմանը²:

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության համակողմանի ուսումնասիրման համար բացառիկ նշանակություն ունի թուրք հասարակական գործիչ, լրագրող, երիտթուրքական կուսակցության երբեմնի ղեկավար անդամ Մևլան Ջադե Ռիֆաթի

աշխատությունը¹: Բազմիցս ներկա գտնվելով իթթիհատի գաղտնի նիստերին, հեղինակը քաջատեղյակ էր նրանց գործերին, և այդ առումով աշխատությունը վավերագրական հավաստի փաստաթղթերի հավաքածուի նշանակություն ունի: Հեռանալով «Իթթիհատից» և անցնելով «Իթթիլաֆ» կուսակցության շարքերը, հենց պատերազմի ժամանակ Մ. Ռիֆաթը ենթարկվեց հալածանքների, արտորվեց կայսրության ներքին նահանգներից մեկը: Հետագայում Մ. Քեմալի դեմ կազմակերպված դավադրությանը մասնակցելու մեղադրանքով դատապարտվեց: Մահացավ 30-ական թվականներին՝ Հալեպում (ծննդյան և մահվան ստույգ թվականները հայտնի չեն):

Մ. Ռիֆաթի աշխատությունը բաղկացած է եղել չորս մասից, սակայն իրատարակվել են 1-2 մասերը՝ 1929-ին, Հալեպում, թուրքերեն լեզվով: Հետագայում մի քանի անգամ իրատարակվել է արևմտահայերենով: Հայերեն վերջին իրատարակությունները եղել են 1968-ին և 1975-ին, Բեյրութում:

Նկարագրելով 1915-ի հունվարին Սարիղամիշի գլխավորած թուրքական բանակի ծանր պարտությունը, որտեղ թուրքերը կորցրին 75000 զինվոր, Ռիֆաթը գրում է, որ այդ ահռելի պարտությունից հետո ռուսները Վանի, Տրապիզոնի, Էրզրումի և Երզնկայի ուղղություններով սկսեցին առաջխաղացումը, որի ժամանակ ռուսական զորքին առաջնորդում էին հայ կամավորները, որոնց սրտերում եռում էր վրեժը: Նա նշում է, որ մինչ այդ դաշնակցական ղեկավարները իթթիհատի ղեկավարների հետ համաձայնության էին եկել և 1914-ի հունիսին կայացած Էրզրումի 8-րդ համագումարում վավերացրել էին ռուս-թուրքական պատերազմի պարագայում հայերի չեզոքությունը պահպանելու որոշումը:

Սակայն իթթիհատական կառավարությունը, տեղեկանալով հայ կամավորների՝ ռուսական բանակին առաջնորդելու մասին, այդ պարագան հարմար առիթ նկատեցին դաշնակցության հետ կնքած համաձայնությունը չեղյալ համարելու համար և Պոլսում ու գավառներում գտնվող բոլոր դաշնակցական շեֆերին մեկիկ-մեկիկ ձերբակալելով՝ քշեցին զանազան վայրեր ու ճանապարհին սպանեցին²: Այդ շարքում նա հիշատակում է Ջոհրապի, Վարդգեսի, Տիրան Քելեկյանի, Խաժակի, Ռ. Ջարդարյանի, Հ. Շանկյուլյանի, Ակնունու, Ն. Տաղավարյանի անունները: Այնուհետև նա ավելացնում է, որ զինվորագրվող հայ երիտասարդներին էլ ճանապարհների շինության ուղարկելով՝ սկսեցին տաժանակիր աշխատանքներով ոչնչացնել: Հեղինակը հայությանը մինչև վերջին անհատը բնաջնջելու որոշման գլխավոր պատճառներից մեկն էլ համարում է Վանի գրավումը, Ջևղեթին փախուստի մատնելը, Արամ Մանուկյանին ժամանակավոր կառավարության կառավարիչ նշանակելը:

Մ. Ռիֆաթը գրում է, որ հպանցիկ ակնարկով հնարավոր չէ ոճիրի ողջ ահավորությունը ներկայացնել, դրա իրական պատճառներն ու պատասխանատուները պարզելը համարում է մեծ ծառայություն պատմության առջև, ուստի նպատակահարմար է համարում նույնությամբ արձանագրել տեղի ունեցած իթթիհատի գաղտնի խորհրդակցությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 172:

² Նշվ. աշխ., էջ 227:

¹ Մևլան Ջադե Ռիֆաթ, Օսմանեան Ցեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները: Երևան, 1990, ֆաքսիմիլ իրատարակություն:

² Նշվ. աշխ., էջ 90:

Թալեաթի նախագահությամբ գումարված այս գաղտնի նիստում առաջին խոսքը տրվում է դոկտոր Նազըմին, որը խնդիրը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Հարգելի՛ ընկերներ, առանց արյունահեղության կատարված հեղափոխություններուն պտուղը խակ, լեղի և անմարսելի կըլլա... Հայերը, հակառակ իրենց չեզոքություն պահելու խոստումին՝ ռուսական բանակի կամավոր արծառագրված հրոսակային խմբեր կազմելով, մտած գյուղի և քաղաքի բնակչությանը առանց խղճահարության սպանած և տեղ-տեղ ապստամբություններ հանելով մեր վրա հարձակվելով մեր բանակին նահանջի գծին սպառնալ սկսան: Վանի մեջ Արամ Մանուկյան անուն հայ ապստամբապետ մը, մեր ազատության հերոս էնվերին քեռայրը՝ կուսակալ Ջևհեթ պեյը, փախուստի մատնելով, առժամյա կառավարություն մը հիմնեց: Արևելյան Շ. Գարահիսարի հայերն ալ բերդը գրավելով աշտարակներուն վրա ապստամբության դրոշ պարզեցին»¹:

Թալեաթը հաստատում է Նազըմի խոսքերը և ավելացնում. «Այո՛, այս իժերը կրկին գլուխ կբարձրացնեն, վերջնականապես ասոնց հաշիվը մաքրել պետք է»²:

Կրկին խոսք է վերցնում դոկտոր Նազըմը և ասում. «Հայերը մահացուցիչ վերքի մը կնմանին. այս վերքը նախապես անվնաս կկարծվի, բայց երբ ժամանակին կարող վիրաբուժի մը գործողության չենթարկվի և չհանվի, անպատճառ կսպաննե — գործել և արագ գործել պետք է: Եթե 1909-ի մեջ Ադանայի և այլ վայրերու մեջ կատարել տվածին նման տեղական ջարդերով պիտի գոհանանք, օգուտի տեղ վնաս կհասնի, մեր մաքրագործել առաջադրած ուրիշ տարրերը, արաբները, քրդերը, կարթնցնե և վտանգը մեկի տեղ երեք կըլլա... Եթե այս մաքրագործումը ընդհանուր և վերջնական պիտի չըլլա, օգուտի տեղ վնաս կբերե. պետք է հայ ազգը արմատախիլ ըլլա, մեր հողի վրա անհատ մը անգամ չմնա, հայ անունը մոռացվի: Հիմա պատերազմի մեջ ենք, ասկե հարմար առիթ չի գտնվիր, մեծ պետությանց միջամտությունը և թերթերու բողոքի ձայնը նկատելի իսկ չի կրնար ըլլալ, ըլլալու պարագային խնդիրը կատարված իրողություն մը կդառնա և կփակվի. այս անգամվան գործողությունը բնաջնջումի գործողություն մը պիտի ըլլա, հայերէն անհատ մը իսկ չմնալու պայմանով բնաջնջումը անհրաժեշտ է...»³:

Սիստի մասնակից Հասան Ֆեհմին առաջարկում է հայերի գեներ վերցնելու ընդունակ երիտասարդներին ուղարկել առաջին գիծ և ոչնչացնել, իսկ տանը մնացած ծերերին, կանանց ու երեխաներին կմաքրեն թուրք հավատացյալները:

Ելույթ ունենալով՝ ֆինանսների նախարար Ջավիդը «եզրակացնում է», որ հայերը երկար դարեր ապրած այս հայրենիքի դեմ դավաճանելով, բոլոր առիթներն օգտագործելով, թուրքի թշնամիների հետ ձեռք ձեռքի տվին, ի վնաս թուրքի աշխատեցին, այն թուրքի, որն իրենց հանգստությունը, բարգավաճումն էր ապահովում: Նա միտք է հայտնում, որ թուրքն այս երկրում միայն անվանական իշխող է: Նա արևի կիզիչ ճառագայթների տակ աշխատում է, բերքը բերում ու վաճառում է քաղաքի վաճառական հային՝ հարստացնելով նրան և ապահո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 92:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 97-99:

վելով նրա հանգստությունը: «Տնտեսական իշխանությունը հայու ձեռքն է,— ամփոփում է նա,— հայերէն ոչ մեկ մնալու պայմանով բնաջնջումը մեր ազգային քաղաքականության տեսակետեն որչափ որ ստիպողական պետք մըն է, նույնչափ ալ թուրքին տնտեսական իշխանությունը հիմնելու համար կարևոր է, քվեի դիմենք»¹:

Թալեաթի առաջարկությամբ տեղի է ունենում քվեարկություն, և միաձայնությամբ ընդունվում է մեկ հայ իսկ չմնալու պայմանով հայերի բնաջնջման մասին որոշում:

Նշենք, որ այս և Ռիֆաթի բերած մյուս վավերագրերը իբրև հավաստի փաստաթղթեր օգտագործվել են հետագա գրեթե բոլոր հայ և օտար հեղինակների կողմից, և որևէ կասկած չի հայտնվել դրանց արժանահավատության մասին:

Բնութագրելով Մասնավոր կազմակերպությունը՝ իբրև իթթիհատի ոճրագործ, մարդասպան և թալանչիներից բաղկացած կառույց, որը ղեկավարվում էր եռյակ գործադիր կոմիտեի կողմից՝ Շաքիր, Շյուքրի, Նազըմ, Մ. Ռիֆաթն այն անվանում է պետություն պետության մեջ, կուսակցություն կուսակցության մեջ, որը դարձել էր մի վտանգավոր մարմին: Նրա ընդհանուր թիվը հասնում էր 8-10 հազարի, որոնք բաժանված էին 1050 հոգիանոց խմբերի: Նրանք որևէ վախ չունեին, որովհետև գործած ոճրագործություններն ու վայրագությունները գնահատվում էին իբրև ծառայություն հայրենիքի հանդեպ:

Եռյակ գործադիր կոմիտեն իր առաջին նիստը գումարեց «Իթթիհատի» կենտրոնում, և առաջին ելույթն ունեցավ Բեհաեդդին Շաքիրը, որն առաջարկեց Մասնավոր կազմակերպության շարքերը համալրել բանտերից ազատված ոճրագործներով: Առաջարկը արժանացավ միահամուռ հավանության:

Մկան Ջադե Ռիֆաթը ամբողջությամբ մեջ է բերում Թալեաթի ստորագրած հրահանգի տեքստը՝ հայերի տեղահանության մասին, ինչպես նաև 1915 թ. մայիսի 14-ի 3 հոդվածներից բաղկացած համապատասխան օրենքը², որն անմիջապես սկսեց գործադրվել գավառներում:

Ինչպես վկայում է Մ. Ռիֆաթը, մասնավոր կազմակերպության չեթեները որոշակի վայրերում դիակների կարոտ ազոավների նման սպասում էին տարագրված հայերի խմբերին, որ նրանց էին հասցնում ոստիկան զինվորներն ու վերադառնում: Մկան Ջադե Ռիֆաթը ամբողջությամբ մեջ է բերում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի 1915-ի մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությունը հայերի կոտորածների մասին: Հայտարարությունը ջարդերի պատասխանատու էր հռչակում օսմանյան պետական անձանց և բոլոր մասնակիցներին:

Բերվում է նաև հիշյալ բողոքագրին տրված թուրքական կառավարության պատասխանը, որը բացարձակապես հերքում էր հայերի ընդհանուր ջարդի մասին մեղադրանքը և տալիս որոշ «պարզաբանումներ», որոնք հանգում են հետևյալին. հայ ժողովրդին ամեն պատեհ առիթով օսմանյան կառավարության դեմ ապստամբության մղողները Անտանտի տերությունների, մասնավորապես Ռուսաստանի և Անգլիայի գործակալներն են... Ռուսական կառավարությունը, թրքահպատակ հայերին զինվորագրելով և զինելով, մեր սահմաններն է ուղար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 101:

² Նշվ. աշխ., էջ 119:

կում: Սրանք էլ Վանի, Շենիկի, Խանասորի, Գավաշի և Թիմարի հայերին օսմանյան պետության դեմ զինված ապստամբության և թուրքերին ու քրդերին սպանելու են մղում: Բերվում է նախկին օսմանյան երեսփոխան Արմեն Գարոյի՝ Գարեգին Փաստրնաճյանի օրինակը, որը հայ կամավորների խմբապետներ Դրոյի և Խեչոյի խմբերի հետ անցել է օսմանյան սահմանը: Մյուս կողմից՝ ֆրանսիական և անգլիական ծովային հրամանատարները Ադանայում, Դորթ Ցոլում, Իսկենդերունում և այլ վայրերում հայերին ապստամբության են մղում: Ուստի օսմանյան կառավարության պարտականությունն է խռովությունները զսպել և ընդհանուր ապահովությունը երաշխավորել՝ հարկ եղած բոլոր միջոցների գործադրությամբ: Անհրաժեշտություն զգացվեց դաշնակից տերությունների գործակալների հետ հարաբերություններ պահպանող հայ հեղափոխականներին ձերբակալել ու բանտարկել: Թուրքական կառավարության զսպողական միջոցների գործադրության մեջ ժողովրդի ոչ մի տարր մասնակցություն չի ունեցել: Գավառներում կատարված խուզարկությունների ժամանակ հայերի մոտ հազարավոր ռումբեր և ռուսական հրացաններ են գտնվել: Որ կառավարությունը նպատակ չունի ընդհանուր հալածանք սկսել հայերի դեմ, վկայում է այն փաստը, որ Պոլսի 77735 հայերից ձերբակալվել են ընդամենը 235 հոգի: Եթե որոշ կարգի հայեր փոխադրված են ուրիշ վայրեր, ապա դրա պատճառը նրանց պատերազմական գոտու մեջ բնակվելն է, կամ նրանց հանդեպ եղած կասկածը: Բ. դուռը իր ցամաքային և ծովային սահմանների պաշտպանության համար հարկ եղած կանխամիջոցները գործի դնելն իր պարտականությունն է համարում և դրա համար ոչ մի օտար տերության պարտավոր չէ հաշիվ տալ: Ինչու Ռուսաստանի մոտ մարդասիրական զգացումներ չեն արթնանում, երբ նա Կարսի շրջակայքում հազարավոր մահմեդականների նույն հայերի ձեռքով սպանել է տալիս: Կարծված դեպքերի կամ սույն հեղափոխական շարժումները կազմակերպողի պատասխանատվությունը Եռյակ համաձայնության տերություններին է պատկանում: Նրանք բողոքներն անգամ հայկական շարժումները պաշտպանել և քաջալերել են նշանակում¹:

Չետաքրքրությունից զուրկ չեն Ջեմալ փաշայի խոստովանություններն ու խորհրդածությունները Չայոց եղեռնի մասին, որ հատվածաբար բերում է հեղինակը:

Թուրք մարդակերը հետին թվով անվրդով հայտարարում է, թե ինքը կառավարության՝ հայերի տարագրության որոշումից տեղեկություն չունի, որովհետև այդ ժամանակ մեկնած է եղել Սիրիա՝ իբրև 4-րդ բանակի հրամանատար, և Պոլսում տեղի ունեցած խորհրդակցություններին չի մասնակցել, իր կարծիքն էլ չեն հարցրել: Տեղեկանալով հայերի տարագրման մասին՝ ինքը Չալեպից մինչև Պոզանթի է գնացել, ականատես եղել հայերի թշվառ վիճակին և հրամայել բանակային պահեստներից հայ գաղթականներին հաց բաշխել, իսկ զինվորական բժիշկներին կարգադրել է օգնել հիվանդներին: Այնուհետև ինքը հակառակվել է Ադանայի և Չալեպի հայերի տարագրմանը, պատճառաբանելով, որ դա բացասաբար կանդրադառնա բանակի տնտեսական վիճակի վրա, բայց հաջողության չի հասել: Դրա փոխարեն իրեն հաջողվեց շուրջ 150000 հայ

գաղթականների բնակեցնել Սիրիայի, Բեյրութի և Չալեպի նահանգներում: Ուստի նա գտնում է, որ անարդարացի է Պոլսի պետական Աստանի դատավճիռը՝ իրեն ևս մահվան դատապարտելու մասին¹:

Գալով հայերի տարագրության խղճալի տեսարաններին՝ Ջեմալը դրան հակադրում է ռուսական գրավման ժամանակ Գոնիայում և Սեբաստիայում ապաստանած քուրդ և թուրք գաղթականների «ոչ նվազ խղճալի» տեսարանները:

Լուտանք թափելով Չ. Մորգենթաուի, Ա. Սանդեշտամի և նրանց նման «հիմար և ապուշ պնակալեզների» վրա, որոնք իբր ջանում են ամբողջ հանցանքը թուրքերի վրա բարդել և մամուլի միջոցով բարբաջանքներ են տարածում աշխարհով մեկ, հայակեր թուրքը շարունակում է. «1915-ի կեսերուն Ջեյթունի և Ուրֆայի մեջ ծագած խռովությունը հայոց կատարյալ զինյալ հեղափոխութենն ուրիշ բան չէր: Մուսա լեռան կողմերն ալ ծագած ապստամբությունը այս հեղափոխության շարքեն էր: Ըստ իս փաստված իրականություն է, որ Իսկենդերունի ծոցին սկիզբը եղող Ռաս-էլ-Խընզըրէն սկսյալ մինչև Տեորթ-Յոլ, Մուսա լեռ, Չալեպ, Այնթափ, Ուրֆա և Ջեյթունի կողմերը ծագելիք հայ հեղափոխությունը՝ Սուրիան Անատոլուէն բաժնել ծրագրող ֆրանսիական և անգլիական Արևելյան Միջերկրականի բանակներու հրամանատարներուն (Չանագ Գալեի ամենասաստիկ ընդհարումների ժամանակ) հայերու տված հրահանգին համաձայն կատարված է: Արդեն այս կողմերը հայերը շատոնց պատրաստված ըլլալուն, միայն գործի սկսելու համար հրամանի կսպասեին»²: Եվ առանց կասկածելու իր ասածների շինծու լինելուն, թուրք մարդասպանը կոչ է անում օտար պետությունների պաշտոնյաներին՝ քանի որ պատերազմն արդեն ավարտված է, պատվավոր գործ կատարել և հանրային կարծիքի առջև խոստովանել այդ ամենը:

Մկան Ջադե Ռիֆաթը մերկացնում է «Իթթիհատ վե թերաքքը» կուսակցության անդամների շվայտ և ցոփ կյանքը, խայտառակություններն ու ոճրագործությունները, որոնք միայն Կ. Պոլսին հատուկ չէին: Նա գրում է, որ գավառների կուսակալների, պատերազմը վարող հրամանատարների, իթթիհատի ներկայացուցիչների ու քննիչների և կենտրոնական վարչության անդամների կողմից տրված զինու սեղանները, շռայլություններն ու շնությունները ամեն տեղ էին հայտնի: Դրա համար էր, որ Կ. Պոլսում և գավառներում գտնվողները փոխանակվում էին և իրար գերազանցում: Մասնավոր շոգեկառքերը դեպի Սիրիա, Սիրիայից դեպի Կ. Պոլիս կանոնավոր սիրուհիներ էին փոխադրում, և այդ փոխադրությունը ավելի կանոնավոր էր, քան զինվորական փոխադրությունները: Սիրիայում կատարվող խայտառակությունների վրա ավելացող ոճրագործությունների մագերը ցից-ցից էին կանգնում: Չեղինակը բերում է Լիբանանի Ալեյ գավառակում կազմված պատերազմական ատյանի օրինակը, որը, արաբ իսլամ և քրիստոնյա երևելիներին ու մտավորականներին ձերբակալելով, շինծու և աննշան պատճառներով կախաղան էր բարձրացնում: Միայն 1916-ի մայիսի 6-ին Դամասկոսում և Բեյրութում 21 նշանավոր արաբներ կախաղան հանվեցին: Թվարկելով նրանցից շատերի անունները՝ հեղինակը վկայում է, որ այդ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 127-131:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 125-126:

մահապատիժներն առաջ բերեցին արաբ հասարակայնության խորը ցասումը, որից վախենալով, իթթիհատականներն սկսեցին Սիրիայի ազդեցիկ և սիրված երևելիներին մաս առ մաս, խուճը-խուճը իրենց ընտանիքներով Անատոլիայի խորքերն աքսորել¹:

Հայերին բախտակից արաբների նկատմամբ կիրառված ոճրագործությունների վերաբերյալ Մ. Ռիֆաթի սույն վկայությունները չափազանց կարևոր են, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ պատմագրության մեջ այդ հարցը գրեթե չի շոշափվել: Մանավանդ որ հեղինակը վկայում է, թե այդ մահապատիժները Հեջազի ապստամբության պատճառներից մեկը հանդիսացան²:

Նա ամփոփիչ տվյալներ է բերում Առաջին համաշխարհային պատերազմի արդյունքների մասին, որոնք զուրկ չեն հետաքրքրությունից: Այսպես՝ Անտանտի տերությունների կողմից պատերազմին մասնակցել է 43,5 Գերմանիայի և նրա զինակիցների կողմից՝ 20,5 միլիոն զինվոր: Պատերազմին մասնակցած զինվորների ընդհանուր թիվը՝ 64 միլիոն: Մոտավորապես 15 միլիոն զոհվել է, դրա կեսի չափ էլ մահացել է: Անտանտի պատերազմական ծախսերը կազմել են 889, հակառակորդինը՝ 489 միլիարդ օսմանյան ոսկի: Պատերազմի գլխավոր արդյունքը հետևյալն է. «Թեև մարդկությունը գիտության և ճարտարվեստի մեջ խելք թոցնելու աստիճան հառաջացած, սակայն մարդկություն և քաղաքակրթություն բառերուն նշանակությունն անգամ դեռ չէ հասկացած»³: Կարծում ենք, որ սա գլխավորապես ասված է Հայոց եղեռնի առիթով:

Մ. Ռիֆաթը ամփոփում է «Իթթիհատ վե թերաքքը» կուսակցության 10-ամյա տիրապետության գործած ավերածությունները Օսմանյան կայսրությունում: Այդ կապակցությամբ իշխանության գալու պահին վիճակագրության համաձայն Օսմանյան տերությունն իշխում էր 30893950 անձերի վրա: Նրանք Անկարայի նոր հանրապետությանը փոխանցել են միայն 8500000 հպատակներ: Ուրեմն 10 տարվա մեջ իթթիհատը կորցրել է 22,5 միլիոն հպատակներ:

Թուրքիան հողային տարածքներ կորցրեց Եվրոպայում, Աֆրիկայում, Արաբիայում, Սիրիայում, Սիջազետքում, Սիջերկրականում, որոնք մնացած տարածքներից հինգ անգամ ավելի են և նյութական ու հոգևոր առումով ամենակարևոր շրջաններն էին⁴: Սակայն, հակառակ այսչափ կորուստների, ստորությունների և ոճիրների, «Իթթիհատ վե թերաքքը» կուսակցությունը պատասխանատվությունից զերծ է մնացել:

Ուշադրություն է գրավում իթթիհատական կուսակցության սոցիալական կազմի վերաբերյալ հեղինակի տված պատկերը. նախարարներ ու մարաջախտներ, հրամանատարներ ու սպաներ, գիտնականներ ու կրոնականներ, բանաստեղծներ, ու հրապարակագիրներ, քարտուղարներ ու պաշտոնյաներ: Ինչպես նաև՝ մարդասպաններ ու ելուզակներ, գողեր ու դրամաշորթներ, կառապաններ ու վարիչներ, նավավարներ ու մակույկավարներ, բեռնակիրներ, աղբահավաքներ ու խաղամուլներ: Իզական սեռից՝ թագուհիներ ու իշխանուհիներ, տիկիներ, գրագիտուհիներ ու բանաստեղծուհիներ, ուսուցչուհիներ ու դաս-

տիարակչուհիներ, դայակներ, սպասուհիներ և հանրային կանայք: «Իթթիհատ վե թերաքքը» կուսակցությունը իրականին մեջ Օսմանյան կայսրությունը քանդելու նպատակով «Սիոնիստ» հրեաներուն տաղանդեն ծնած էր»,— հանկարծակի եզրակացնում է հեղինակը¹:

Հեղինակը բաժինը եզրափակում է 1928-ին Հայկական լույս տեսնող թերթերից մեկում տպագրված մի հոդվածով, որն ամենացայտուն ձևով է ներկայացնում իթթիհատականներին. «Անոնց սնունդը՝ մարդկային մարմիններ, խնածնին՝ արյուն-արցունք, շնչածնին՝ վառողի ծուխ, արդարություննին՝ կախաղան, եղբայրություննին՝ տարագրություն, հավասարություննին՝ սպանություն և ազատություննին՝ բանտի խորերն էին... Ժամանակ եղավ, որ մեռյալներու ոսկորներով ապարանքներ շինեցին: Բարձերնին որբերու մագերով լեցուցին և սենյակնին այրիներու քողերով զարդարեցին: Անոթներու ծիչը անոնց երաժշտության ձայն կուգար: Որբերուն արցունքները գավաթներու մեջ լեցուցին և նահատակներու վերջին շունչը համադամի տեղ գործածեցին... հարստության համար ամբողջ կայսրություն մը կորսնցուցին...»

Հիմա ամեն մեկը մեկ անկյուն... մեկը սպանված, մյուսը կախաղան հանված, մեկը թշնամիի գնդակով, մյուսը բարեկամի հրամանով, մեկը Թուրանի լեռներում, մյուսը գերման հողի վրա: Յուրաքանչյուրը տեսակ մը մահով մեռնող և անհետացող այս մարդիկը ահա այս ոճիրները գործող թշնամիներ էին, այն թշնամիները, որոնք հիմա անհիշատակ, աննշան և անխնամ գերեզմաններու մեջ, անցյալի մահազոհներու ժամանակը չմոռանալու համար միայն կհիշվին և մտածեցեք անգամ մը, որ ասոնք ոչինչէ ամեն ինչ և ամեն ինչէ ոչինչ ըլլալուն համար 8-10 տարին բաված էր»²:

Հայ ժողովրդի այլազգի երախտավորների շարքում ուրույն տեղ ունի լեհ նշանավոր արևելագետ, լրագրող, հասարակական-քաղաքական գործիչ Բոգդան (Ալեքսանդր) Անտոնևիչ Գեմբարսկին (1905-1978): Ծնվել է Պետերբուրգում, 1924-ին մշտական բնակություն է հաստատել Վարշավայում: Երկրորդ համաշխարհային տարիներին զինվորագրվել է հակաֆաշիստների բանակին, եղել է 1944-ի Վարշավայի ապստամբության կազմակերպիչներից մեկը, ընկել գերմանական համակենտրոնացման ճամբար: 1956-ին այցելել է Հայաստան:

1961-ից մինչև կյանքի վերջը զբաղվել է Հայկական հարցով, այն բարձրացրել միջազգային ասպարեզ: Նամակագրական կապեր է ունեցել Մ. Սարյանի, Պ. Սևակի, Զ. Շիրազի, Ն. Ջարյանի, Գ. Էմինի և այլոց հետ:

Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ արժանի տեղ պետք է գրավի Գեմբարսկու «Նամակներ աշխարհին» գիրքը, որը կազմել, խմբագրել, ծանոթագրել և համապատասխան վերջաբանով հրատարակության է ներկայացրել հեղինակի հայ բարեկամ Համլետ Կարճիկյանը³:

Գիրքն ամփոփում է լեհ հրապարակախոսի 1960-70-ական թվականներին հրապարակած հակաթուրքական հոդվածները, որոնցում դատապարտվում է 1915-ի Հայոց ցեղասպանությունը և բարոյա-իրավաբանական փաս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 148-150:

² Նշվ. աշխ., էջ 151:

³ Նշվ. աշխ., էջ 168:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 168-169:

¹ Սույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 171-172:

³ Բոգդան Գեմբարսկի, Նամակներ աշխարհին, Երևան, 1990:

տարկումների հիման վրա պահանջ է առաջադրվում վերականգնել հայ ժողովրդի իրավունքները նրա բռնազավթված հայրենիքի գոնե մեկ հինգերորդ մասի վրա: Գրքի առաջաբանի յուրօրինակ դեր է կատարում Մարտիրոս Սարյանի նամակը Բ. Գեմբարսկուն, որտեղ աշխարհահռչակ նկարիչը երախտագիտության խոսքեր է ուղղում «Մեծ մարդուն, արդարամիտ լեհին», որն արժանի է հայ ժողովրդի պատմության մեջ մնալու մեծ փառքին:

Գիրքն սկսվում է 1961 թ. նոյեմբերի 20-ին Վարշավայի «Կորյունկի» («Ուղղություններ») շաբաթաթերթում Բ. Գեմբարսկու տպագրած «Նամակ իմ հին թուրք ծանոթին» այժմ արդեն հանրահռչակ հոդվածով: Իսկ այն օրերին հոդվածի հայերեն և ռուսերեն տարբերակները երևանաբնակ լեհուհի Մարիա Գրոխոսկայի թարգմանությամբ մեզանում ձեռքից ձեռք էին անցնում մեքենագիր, շատ վատ ընթերցելի վիճակում, իսկ տարածողներն էլ հետապնդվում էին: Դիմելով իր «հին թուրք ծանոթին», որն, անշուշտ հրապարակախոսական հնարք է, Գեմբարսկին հայտնում է ի լուր աշխարհի, որ հրեաների դահիճ գերմանացի Այխմանը եղել է թուրքերի ուշին աշակերտը միայն և այն, ինչ նա արել է 1942–44 թվականներին հրեաների նկատմամբ, կրկնողությունն էր ավելի մեծ չափով նույն բանի, ինչ որ թուրքերը գործել են հայերի նկատմամբ դեռևս 1915–ին, իսկ դա եղել է մարդկության պատմության մեջ առաջին ծրագրված, գիտական հիմքի վրա հենված ամբողջ ժողովրդի ոչնչացում: «1915 թվականի կոտորածի ժամանակ,— գրում է Գեմբարսկին,— որը շարունակեց հաջորդ հինգ տարիների ընթացքում, ... զոհվեցին ընդհանուր թվով երեք միլիոն հայեր, որը կազմում է ամբողջ ժողովրդի 60 տոկոսը... Վերադառնալով ներկայիս և հաշվի առնելով քանակական վիճակը 1911 թվականին, ինչպես և նրանց բնական աճի տոկոսը վերջին 50 տարիների ընթացքում, ընթացիկ 1961 թվականին նրանք պետք է հասնեին 10 միլիոնի, իսկ իրականում հազիվ չորս միլիոն են»¹:

Հայտարարելով, որ հայերի դեմ արշավանքի հենց առաջին տարում 1915–ին, զոհվեց մոտ երկու միլիոն հայ, Գեմբարսկին Թալեաթին համարում է Հիտլերի հանճարեղ նախորդը, իսկ երկրորդ հանցագործ համարում է Այխմանի նախորդ էնվեր փաշային, որոնք երկուսն էլ արժանի, բայց, ցավոք, չափազանց մեղմ պատիժ ստացան՝ սպանվեցին հայ վրիժառուների ձեռքով:

Լեհ հրապարակախոսը նշավակման արժանի երրորդ ջարդարար է հռչակում թուրք մտավորականությանը, որը ինքնական օժանդակեց ոճրագործների կազմակերպած ազգայնամուլ հալածանքին: Մարտավարական հնարք պետք է համարել, անշուշտ, ազնվագույն լեհի այն պնդումը, թե այդ նույն ժամանակ թուրք հասարակ ժողովուրդը, մուսուլման հոգևորականությունը և ազնվական տոհմերը կամ բոլորովին չեն մասնակցել կոտորածին, կամ նույնիսկ փորձեր էին անում հայերին փրկելու²: 1915 թվականին հայերի կոտորածը, հեղինակի կարծիքով, կոտորածի բնույթ չունեին, այլ նրանք ներկայացնում էին «ոստիկանական կարգադրությունների» հրամաններ, որոնց արդյունքները հասցրին միլիոնների անխուսափելի սոսկալի մահվան: Պատկերելով իրականացվող ոճրագործության սխեման՝ նա ցույց է տալիս, որ նախ և առաջ իշխանությունների

կողմից հրաման էր արձակվում, որի համաձայն, բոլոր հայերը պարտավոր էին թողնել տվյալ վայրը սովորաբար երկու ժամվա ընթացքում՝ նոր բնակավայր հասնելու համար: Թուլատրվում էր հետը վերցնել միայն ձեռքի ուղեբեռ, խիստ արգելվում էր օգտվել որևէ տրանսպորտից: Հետիոտն երթը ամառվա կիզիչ արևի տակ ուղեկցում էին զինված ոստիկանները: Եթե որևէ մուսուլման փորձում էր ջուր տալ հայերին, սպանվում էր տեղն ու տեղը: Ուժասպառ ընկնողները նույնպես տեղում սպանվում էին: Երթի հետևից քարշ էին գալիս չեչենների ու թափառաշրջիկների հրոսակախմբերը, որոնք ոստիկանների լուռ համաձայնությամբ առևանգում էին կանանց, աղջիկներին, բռնաբարում ու նահատակում նրանց: Եվ դա կատարվում էր գաղտնի հրահանգի համաձայն, որի իմաստը արքայազների ճանապարհին մեռցնելն էր: Նրանցից կազմում էին նաև «աշխատանքային բաժանմունքներ», աշխատեցնում ռազմական ճանապարհների շինարարության վրա՝ յուրաքանչյուր բաժանմունքի տրվում էր երկու կիլոմետր, հետո բոլորին ոչնչացնում էին:

Նամակագիրն այնուհետև գրում է, որ կանանց, երեխաներին ու ծերերին քշում էին ավելի հեռու, մինչև բնաջնջման ճամբարներ, որոնք տեղադրված էին Միջագետքի անապատում: Օրական մահացությունը անցնում էր տասը հազարից:

Տեղահանումն ընդգրկեց այդ տարաբախտ ժողովրդին պատկանող բոլոր անձանց: Այն հայը, որը հանդիպում էր ճամբարից կամ աշխատանքային բաժանմունքից դուրս, սպանվում էր տեղն ու տեղը: Կասկածի դեպքում ստուգում էին թլպատվածությունը:

Լեհ հայասերը գրում է նաև հայկական գնդերի զինվորների մասին, որոնք այնպես դյուցազնաբար կռվում էին էնվեր փաշայի կյանքի համար, սակայն հենց նրա հրամանով բաժանվեցին ընդհանուր բանվորական դրուժինաների, և հանձնարարությունը կատարելուց հետո ամբողջ դրուժինան ոչնչացվեց նահատակող վաշտի կողմից: Այս մասին Բ. Գեմբարսկին գրել է նաև փաստավերագրական վիպակ՝ «Մահվան դատապարտվածները» վերնագրով (Երևան, 1991):

Արևմտյան Հայաստանի տարածքի յուրացումը թուրքերի կողմից դիտելով իբրև հատուկ մի պարզև ժողովրդասպանության համար՝ նամակի հեղինակը հռետորական հարց է տալիս՝ ինչո՞ւ հայերին նահատակելը պարզև պիտի արժանանա, երբ լեհերին ու հրեաներին նույն ձևով նահատակելը պաշտոնապես ճանաչված է իբրև մարդկության դեմ գործած ոճիր: Թե այդ դժբախտ հայերը ինչ—որ բանով վատ են լեհերից ու հրեաներից¹:

Նամակում խոսքն ուղղելով թուրք ժողովրդի «Ճմարիտ խիղճը» հանդիսացող գրականագետներին, արտիստներին, ուսուցիչներին, համաշխարհային համբավ վայելող թուրք գիտնականներին, երիտասարդության դաստիարակներին ու բարեկամներին՝ լեհ մարդասերը կոչ է անում նրանց թուրք հասարակության առջև դատապաշտպան դառնալ մինչև օրս էլ աշխարհով մեկ ցրված հայերի համար, հենց այն պատճառով, որ նրանց հայրերն են խլել հայերի ոտքի տակից հայրենի հողը՝ 3 միլիոն կյանքով հանդերձ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7

² Նշվ. աշխ., էջ 8:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:

Նամակի վերջում Բ. Գեմբարսկին ավստսանք է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանության հարցը թուրքիայում ընդմիջտ քողարկված է ամոթալի լռությանը, եթե ոչ բացարձակ արհամարհանքով:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ բաց նամակը հասցեագրված է ՄԱԿ-ի գլխավոր քարտուղար Ու Տանին: Գլխավոր քարտուղարի ուշադրությունը հրավիրելով 1915-ի հայկական ցեղասպանության փաստի վրա, որի հետևանքով ամբողջ Արևմտյան Հայաստանը դարձել է աշխարհի ամենակուլտուրական ժողովուրդներից մեկի գերեզմանոցը, իսկ հրաշքով փրկվածների ժառանգները պանդուխտ են օտար երկրներում, Բ. Գեմբարսկին առաջ է քաշում «թուրք պետության և ժողովրդի, որպես ամբողջության, պատասխանատվության հարցը 50 տարի առաջ կատարված եղեռնի համար: Նա գտնում է, որ եթե առհասարակ կա հատուցում 3 միլիոն կոտորվածների դիմաց, ապա դրա միակ ձևը կարող է լինել իսկական ժառանգներին, այսինքն՝ աշխարհով մեկ ցրված հայերին իրենց նախնիների հողերի գեթ մի մասը վերադարձնելը¹: Այդ կապակցությամբ Բ. Գեմբարսկին առաջարկում է կոնկրետ նախագիծ, որի շուրջ կարելի է գալ փոխադարձ համաձայնության:

Հայ դատի լեհ պաշտպանը համանման բովանդակությամբ բաց նամակ է ուղղել նաև Հնդկաստանի պրեզիդենտ Ռադիակրիշնանին: Նամակում ուշագրավ փաստարկ է բերվում երիտթուրքերի կուսակցության քաղբյուրոյի 1914 թ. հոկտեմբերի 5-ի գաղտնի խորհրդակցության սղագրությունից, որտեղ նյութվում էր արևմտահայության բնաջնջման պլանը: Քաղբյուրոյի անդամ Ջավիդը միակն էր, որ առաջարկեց հայերին արտաքսել, բայց չոչնչացնել: «Ես լավ գիտեմ հայերին, — ասել է նա: — Կատարելով նրանց ցանկությունների թեկուզ մեկ հինգերորդը, մենք կարժանանանք նրանց շնորհակալությանը»²:

Ըստ այդմ էլ նամակագիրը մատնացույց է անում, որ ստեղծվելիք արևմտահայկական պետության իր առաջարկած տարածքը կազմում է պատմական Հայաստանի մեկ հինգերորդը: Անխոնջ գործիչը երազական հույս էր փայփայում, որ հայ ժողովրդի հանդեպ բարի կամքով տրամադրված և երևան այցելած պրեզիդենտը թուրքական դեսպանի միջոցով կարող է այդ մասին խոսակցություն սկսել թուրքիայի կառավարության հետ:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ, իր բառերով ամենանշանակալի նամակը ուղղված է հայ ընթերցողներին: Նա նշում է, որ ինքը հատկապես կուզենար կարծիքներ փոխանակել հայկական վտարանդիության քաղաքական շրջանների հեղինակավոր մարդկանց հետ:

Բացատրելով իր նամակների երևան գալու շարժառիթները՝ հեղինակն ընդգծում է, որ Հայկական հարցն այսօր բարոյական կարգի հիմնախնդիր է, իսկ դա որոշակի տեսակարար կշիռ ունի, քանի որ բարոյական սկզբունքներն այժմ պաշտոնական փաստարկներ են միջազգային քաղաքականության ասպարեզում: Հորդորելով հայերին օգտվել գաղութարարությանն ընդմիջտ վերջ տալու վերաբերյալ ՄԱԿ-ի բանաձևից, որը հայերի համար ուղղակի պայքարի հրավեր է, նամակագիրը ճշմարիտ ուղի է ցույց տալիս: «Եթե դուք ինքներդ թե-

րագնահատում եք ձեր նյութական և բարոյական ուժերը, — գրում է նա, — ապա փոխարենը դրանք լրիվ գնահատում են ձեր թշնամիները: Մի՞թե դուք կարծում եք, որ թուրքական կառավարությունը հետևի ոտնաթաթերին կկանգներ խորհրդային Միության առջև, եթե հայկական կոտորածի հորեյանական տարում չվախենար հենց ձեզնից»¹:

Նամակով հեղինակը ցանկանում է պարզել՝ արդյոք հայերը հավատո՞ւմ են մեր սերնդի օրոք մեռյալ Արևմտյան Հայաստանի հարություն առնելու հնարավորությանը և մտադի՞ր են արդյոք բարենպաստ պայմանների դեպքում միջազգային համաժողովում առաջադրել անկախության կոնկրետ պահանջներ առնվազն այդ տարածքի մի մասի համար:

Բ. Գեմբարսկու հաջորդ նամակը ուղղված Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին, «Շրջանի հայկական քառակուսին ունի իր լուծումը» վերտառությամբ, հեղինակի առաջադրած նախագիծն է Արևմտյան Հայաստանի խաղաղ ազատագրման վերաբերյալ:

«Սիրիական անապատ» հավելվածում, որը տպագրվել է դեռևս 1965-ին, Կրակովում, Բ. Գեմբարսկին վերաշարադրում է Հայոց ցեղասպանության իրականացման ողջ սարսափազդու ընթացքը՝ որոշ նոր մեկնաբանություններով ու եզրահանգումներով հանդերձ:

Ժողովածուն ամփոփելով հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի կենսագրականով Համլետ Կարծիկյանը Բոգդան Գեմբարսկու անունը անառարկելիորեն դնում է աշխարհի մեծ հումանիստների՝ Բայրոնի, Բարբյուսի, Գորկու, Սախարովի անունների կողքին:

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ վերոհիշյալ օտար հեղինակների հայերեն թարգմանված ու հրատարակված աշխատություններում կուտակված է զգալի քանակությամբ փաստավավերագրական նյութ, որը լույս է սփռում Մեծ եղեռնի այս կամ այն դրվագի վրա:

Այդ աշխատությունները մի որոշակի չափով պարունակում են նաև օգտակար տեսական ընդհանրացումներ ու եզրահանգումներ, որոնք, անշուշտ, նկատի կարող են առնվել հետագա ուսումնասիրություններում:

Մոսկվայի «Ռուսկի վեստնիկ» հրատարակչությունը 10000 տպաքանակով լույս է ընծայել վեցսուրբազգի զինվորական Ռաֆայել դը Նոգալես Սենդեսի «Չորս տարի կիսալուսնի տակ» գիրքը², որը, ինչպես նշում են առաջաբանի հեղինակներ Մ. Առաքելովը և Վ. Չայցևը, ևս մի քայլ է 20-րդ դարի սկզբին օսմանյան թուրքիայում իրականացված հայ ժողովրդի ցեղասպանության փաստի միջազգային ճանաչման համար պայքարում:

Առաջաբանի հեղինակները նշում են, որ այդ գիրքը չկա Ռուսաստանի և, հավանաբար, այլ երկրների գրադարաններում. այն գնել ու ոչնչացրել են, իսկ ավելի վաղ փորձել են սպանել հեղինակին՝ իբրև հայ ժողովրդի ցեղասպանության կենդանի վկայի: Գիրքը վերջին անգամ իսպաներեն հրատարակվել է 1936-ին: Հայոց ցեղասպանության ականատես վկա, Վեցսուրբա վտարանդ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 26:

² Նշվ. աշխ., էջ 40:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Рафаель де Ногалес Мендес. Четыре года под лунным светом. Издательство "Русский Вестник", Москва, 2006, 368 стр.

ված Միհրան Քեհյանի արիության և անձնագոհության շնորհիվ պահպանվել է այդ հրատարակության մի օրինակը, որից էլ իրականացվել է ներկա թարգմանությունը:

Առաջաբանում կարևոր պարզաբանում է արվում առ այն, որ իբրև քաղաքագետ Նոգալեսը հայերի կողմում չէ. նա կրկնում է թուրքական պաշտոնական քարոզչության կեղծիքը և, ցավոք, փորձում է ցեղասպանության ողջ մեղքը բարդել զոհերի վրա: Իբրև զինվորական նա մասնակցել է հնագույն հայկական մայրաքաղաք Վանի պաշարմանը և իր իսկ խոսքերով ոչ քիչ վնաս է պատճառել այդ քաղաքի հերոսաբար մարտնչող խաղաղ բնակչությանը: Սակայն նա այնպիսի գեղարվեստական ուժով է պատկերել ցեղասպանության տեսարանները, որ գիրքն ընթերցելիս անհնար է անտարբեր մնալ:

Առաջնորդողի հեղինակների հավաստմամբ՝ լինելով բազմակողմանի զարգացած և հիմնավոր կրթություն ստացած անձնավորություն՝ վենետիկացի զինվորական գրողը ջանացել է բարեխղճորեն նկարագրել այն ամենը, ինչ տեսել ու լսել է: Նա կարողացել է նկատել սկզբունքային այնպիսի կարևոր փաստեր, որոնց վերլուծությունը ժամանակակից պատմաբանին հնրարավորություն է տալիս նորովի իմաստավորել Հայոց ցեղասպանության մասին ձևավորված մի ամբողջ շարք կարծրացած պատկերացումներ:

Ընդգծելով, որ սովորաբար թուրքական պաշտոնական քարոզչությունը տարածում է այն կարծիքը, թե իբր հայերի ցեղասպանությունը պայմանավորված էր Առաջին համաշխարհային պատերազմի հանգամանքներով և որ Ռուսաստանի համակիր հայերը մշտական վտանգ էին թուրքական բանակի համար ու կարող էին նրան հարվածել թիկունքից, առաջաբանի հեղինակները Նոգալեսի գրքի հիման վրա ցույց են տալիս, որ ոչ գերմանացիները և ոչ էլ նույնիսկ թուրքական պրոֆեսիոնալ զինվորականներն էին հայոց ողջակիզման մտահոգացողներն ու իրականացնողները: Նրա գլխավոր կազմակերպիչները «Միություն և առաջադիմություն» մասոնական տիպի կազմակերպության գլխավոր անդամներ Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և նրանց թիկունքում թաքնվող Նազըմն ու Կարաստոն էին, որոնք, իբրև ռազմական ստրատեգներ, ոչնչություն էին ու մտածում էին ոչ թե «հայրենիքի», այլ սեփական քսակի մասին: Վենետիկացի գրողը ցույց է տալիս, որ այդ մարդկանց հիմնական մտահոգությունը Օտտոմանյան կայսրության քրիստոնյաների և առաջին հերթին հայերի հաշվին հարստանալու անհագուրդ ծարավն էր:

Չափազանց կարևոր է Նոգալեսի վկայությունը պատերազմի սկզբին հրապարակված մի հրովարտակի մասին, որով երիտթուրքերը չէին ճանաչում կապիտուլյացիաների մասին պայմանագրերը (դրանք այն պայմանագրերն էին, որոնք Թուրքիայում օտարապատակներին հատուկ կարգավիճակ էին ապահովում), հրաժարվում էին Անտանտի երկրներին պարտքեր վճարելուց և չեղյալ էին հայտարարում նրանց հետ կնքած պայմանագրերը: «Այդ նույն դեկրետով, — շարունակում է հեղինակը, — քողարկվելով պանիսլամիզմով, նրանք հայտարարում էին Սրբազան պատերազմի ընթացքում պետական սահմանների և հայերի ու այլ քրիստոնեական ժողովուրդների հնարավոր ոչնչացման մասին»¹:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23:

Տողատակի ծանոթագրության մեջ նշվում է, թե իբր հավանաբար խոսքը գնում է «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի շրջաբերական նամակի մասին, որը տեղական կազմակերպություններին ուղարկվեց 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին: Չենք կարծում, սակայն, որ նման պարզաբանումը ճիշտ է: Հազիվ թե Բելգիայում, Գերմանիայում և Իսպանիայում սովորած պրոֆեսիոնալ բարձրաստիճան զինվորականը, ինչպիսին Ռաֆայել Նոգալեսն էր, չկարողանար իրարից զանազանել հրովարտակը շրջաբերական նամակից: Մնում է կարծել, որ նրա ձեռքի տակ եղել է հրովարտակ կոչվող պետական պաշտոնական փաստաթուղթ, որտեղ հստակորեն նշվել է հայերի մոտալուտ ոչնչացման մասին: Իսկ դա կարևոր է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթեր պահանջողներին պատասխանելու առումով:

Նոգալեսի բնութագրմամբ՝ «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի գլխավոր փաստաթուղթը, 1913–1917 թթ. Թուրքիայի ներքին գործերի նախարար, 1917–1918 թթ. Մեծ վեզիր Մեհմեդ Թալեաթ փաշան (1874–1921) ռեակցիայի խտացումն էր՝ նրա ամենաարյունոտ տարբերակով: Չնայած նրան, շարունակում է հեղինակը, որ շատ խոսակցություններ կային երիտթուրքերի ու նրանց կատարած հրեշավոր հանցագործությունների մասին, քչերը գիտեն այդ տարօրինակ աղանդի պատմության և հատկապես նրա ծագման մասին, որը արժանավոր առաջադիմական քաղաքական կուսակցությունից պատերազմի ժամանակ վերածվեց ծայր աստիճան բարբարոս հորդայի:

Ռաֆայել Նոգալեսի կարծիքով՝ քանի դեռ երիտթուրքական կուսակցության գլուխ կանգնած էր խելոք և ազնիվ Մահմուդ Շևքեթ փաշան, իբր կուսակցության ներսում տիրում էր կարգուկանոն ու ազնվություն: Սակայն 1913-ին նրա սպանությունից հետո այդ կազմակերպությունից միայն անունը մնաց, որի տակ քողարկվում էին բռնությունն ու արյունոտ զաժանությունը: Գալով իշխանության և պատերազմի մեջ մտնելով երիտթուրքերը չէին խորշում ոչնչից՝ սկսած սպանություններից և վերջացրած անամոթ զանձագողությամբ, և հասցրին կայսրությունը գրեթե լիակատար կործանման¹:

Էնվերի մասին Նոգալեսը գրում է, որ նա չունեւր ոչ զորավարի տաղանդ և ոչ էլ քաղաքագետի խորաթափանցություն, իսկ նրա կարիերան թուրքական բանակի գլխավոր հրամանատարի պաշտոնում չի կարելի հաջողված համարել, իսկ նրա գլխավորած թուրքական 3-րդ բանակի ջախջախումը Կովկասում օրինաչափ պարտություն էր: Մի գիշերվա ընթացքում լավ վարժված բանակից հետք անգամ չմնաց, և այդ ամենը կատարվեց Էնվերի չբավարարված պատվախնդրության պատճառով: Նա վերածվեց ամենամեծ գողի ամբողջ Թուրքիայում, զիջելով միայն Հաքքի և Ջեմալ փաշաներին, որոնք պետական գանձարանը մաքրագարդելու արվեստում հավասարը չունեին:

Ջեմալ փաշայի մասին Նոգալեսը գրում է, որ նա լիբանանյան և արաբական քրիստոնյաների դահիճն էր, դաժան ու ցածր անձնավորություն: Իբրև զինվորական նա պիտանի չէր անգամ ջոկի հրամանատար լինելու, իսկ ծովային գործում նրա ընդունակությունների մասին չարժե անգամ խոսել: Մինչդեռ նա

¹ Նշվ. աշխ., էջ 26:

զբաղեցնում էր ծովային նախարարի և Սիրիայի ու Պաղեստինի գեներալ-նահանգապետերի ու զորքերի հրամանատարի պաշտոնները¹:

Ինչպես Ռ. Նոգալեսն է գրում՝ այդ կոմիտեի տեղական ղեկավարների մեջ միայն մի անձնավորություն կար, որ առանձնանում էր իր անձնական հատկանիշներով: Դա Թալեաթ անունով հրեա հավատափոխն էր (դյունմե) Սալոնիկից, որն էլ ցեղասպանության ու տարագրման գլխավոր կազմակերպիչն էր: Վարպետորեն կարողանալով ձուլ որսալ պղտոր ջրում՝ նա կարողացավ փոստային մանր ծառայողից բարձրանալ ամբողջ կայսրության գլխավոր վեզիրի աստիճանին:

Նոգալեսը չի կարողանում ժխտել, որ այդ գազանային սպանությունների համար մեծ պատասխանատվություն է ընկնում նաև «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեի վրա, որի ղեկավարությունը վախենում էր, որ հայերը համաձայնության կգան գերմանացիների հետ՝ նրանց պաշտպանությամբ համաքրիստոնեական լիզա ստեղծելու նպատակով:

Նոգալեսը թույլ է տալիս նաև փաստական ակնհայտ սխալներ: Այսպես նա գրում է, թե մասսայական սպանություններն ու հարկադրական տեղահանություններն սկսվեցին 1885 թվականի գինված ապստամբությունից հետո, որը բարձրացրին հայկական քայքայիչ տարրերը բացահայտ անջատողական ու նիհիլիստական լոզունգների տակ՝ Տրապիզոնի, Էրզրումի և Բիթլիսի նահանգներում: Մինչդեռ հայտնի է, որ նշված թվականին Արևմտյան Հայաստանում որևէ ապստամբություն չի եղել: Խռովությունը, որը ճնշվեց համիդիե գնդերի, այսինքն՝ քրդական ոչ կանոնավոր զորքերի կողմից, որոնց Օտտոմանյան կայսրության կառավարությունը հանձնարարել էր կարգ ու կանոն մտցնել այդ տարածքում, դարձավ երկուստեք վրեժխնդրության արյունալի ակտերի անվերջանալի շարքի պատճառ: Ի վերջո դա թուրքերին հանեց համբերությունից և հանգեցրեց 1894–1895 թթ. կոտորածին. Սասունում՝ 1894–ի օգոստոսին, ապա Տրապիզոնում, Ակչեհիրում, Բիթլիսում, Չեյթունում, Կուրունում, Մարաշում և հատկապես Էրզրումում, որտեղ կյանքին հրաժեշտ տվեցին առնվազն հինգ հազար մարդ²: Ակնհայտ է, որ 1890–ական թվականների զոհերի թիվը նվազեցված է թուրքական չափանիշներով:

Խորհելու տեղիք է տալիս Նոգալեսի այն միտքը, որ եթե Օտտոմանյան կայսրության հայերը անիմաստ ինտրիգների վրա ժամանակ կորցնելու և ձեռքները ծալած Անտանտից օգնություն սպասելու փոխարեն հենց սկզբից ամենուրեք ընդվզեին, եթե, հետևելով այն ժողովուրդների օրինակին, որոնք արժանի են և գիտակցում են իրենց ազգային գերազանցությունը, պատսպարվեին լեռներում և ապստամբություն բարձրացնեին՝ լցված իրենց անկախությունը ամեն գնով ձեռք բերելու վճռականությամբ, այսօր Հայաստանն ազատ կլիներ՝ Բուլղարիայի, Սերբիայի և Հեռնոգորիայի նման: Իսկ եթե լիակատար անկախ էլ չլիներ, ապա, ծայրահեղ դեպքում, հարգված կլինե՞ր նրա իսկ դահիճների կողմից³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28:

² Նշվ. աշխ., էջ 44:

³ Նշվ. աշխ., էջ 128–129:

Դրա համար էլ հեղինակը եզրակացնում է, որ եթե որևէ մեկին առաջին հերթին պետք է խղճալ սպանվածների մեջ, ապա դրանք հայ տղամարդիկ չեն, այլ նրանց կանայք ու անմեղ երեխաները, որոնք իրենց կյանքով հատուցեցին իրենց հայրերի ու որդիների եսասիրության ու վախկոտության համար¹:

Նոգալեսը մանրամասնություններ է հաղորդում տարագրյալների անտանցելի վիճակի մասին: Նա գրում է, որ այն փողոն ու թանկարժեք իրերը, որը որոշ տարագրյալների հաջողվել էր փրկել, ավելի ուշ նրանցից խլում էին պահապանները, որոնք կաշառք էին պահանջում նույնիսկ ջրհորից ջուր վերցնելու համար:

Նրանք, ովքեր սեփական սայլեր ունեին, շատ շուտով զրկվում էին դրանցից, որովհետև ավազակները գիշերը գողանում էին քաշող անասունները: Իսկ վարձակալված կառապաններն ու սայլապանները երկու օր հետո հրաժարվում էին շարունակել ճանապարհը:

Տարագրվածները գիշերում էին բաց երկնքի տակ, փշալարերով պատած ճամբարներում, հակասանիտարական պայմաններում, ինչպես, օրինակ՝ Կադմեի ճամբարում: Նման պայմաններում այդ համակենտրոնացման ճամբարներն արագորեն վերածվում էին վարակի օջախների, որտեղ ծաղկում էին համաճարակի բոլոր տեսակները, այդ թվում տիֆն ու ջրծաղիկը:

Համաճարակների տարածմանը զուգահեռ դաշտերն ու ճանապարհները լցվում էին դիակներով, որոնց վրա հարձակվում էին անապատի բորենիները: Շնագայլերի թիվն այնքան մեծ էր, որ օրը ցերեկով կարելի էր տեսնել, թե ինչպես են նրանք խժռում դիակները, իսկ երբեմն էլ դեռ չնահացած մարդկանց:

Հեղինակը հիշում է մի դեպք, երբ այդ գիշատիչները բզկտել էին մի երեխայի, որը մոր հետ քնած էր եղել: Արթնացած մայրը խելագարված բղավում էր և որդու մնացորդները բերել էր թուրքական հոսպիտալի առջև²:

Մամուրեթի հովտում դիակներ խժռելու էին գալիս նաև գայլերի ոհմակները, որոնք իջնում էին լեռներից: Նրանք օգուտ էին տալիս՝ մաքրելով դաշտերն ու ճանապարհները դիակներից:

Իսկական և շատ ավելի վտանգավոր պարագիտներ էին մարդիկ՝ ավազակների բազմամարդ շայկաները, որոնք ամենուրեք հարձակվում ու թալանում էին անպաշտպան տարագրյալներին: Նրանց ականայից օգնում էին հսկիչ պահակները, որոնք որոշել էին շարժվել գիշերները, որպեսզի փրկվեն ուժեղ շոգից:

Փոքրիկ բնակավայր Ինթիլին դարձել էր իսկական բանդիտական որջ: Այստեղ բանդիտները հարձակվում են տարագրյալների քարավանի վրա ու բուլորին մինչև վերջին թելը թալանում: Նոգալեսը կարգադրում է թալանվածներին հաց բաժանել իր սեփական պաշարներից, չնայած դա արգելված էր: Թալանչիները հարձակվում են նաև Նոգալեսի վրա, չնայած համազգեստին, և նա փրկվում է միայն իր ձիու շնորհիվ³:

Հալեալը աստիճանաբար լցվում էր աղքատներով ու ժանտախտով վարակված հիվանդներով: Նրանք քաղաքի փողոցներում մեռնում էին հարյուրներ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 129:

² Նշվ. աշխ., էջ 129:

³ Նշվ. աշխ., էջ 131:

րով և վարակ էին տարածում քաղաքի բնակչության մեջ այն աստիճան, որ օրեր էին լինում, երբ դիակառքերը չէին բավականացնում բոլոր մեռածներին գերեզմանոց տեղափոխելու համար¹:

Նույնը պատահեց նաև Դամասկոսում, իսկ մեկ տարի անց՝ Երուսաղեմում:

Նոգալեսի վկայությամբ՝ միայն Հալեպում տիֆից մահացավ 35 հազար մարդ, Հալեպից մինչև Մոսուլ ընկած տարածքում՝ բնակչության կեսը, իսկ Ռաս-ուլ-Այն գյուղում, որը Բաղդադի երկաթուղու վերջին կայարանն էր, մահացածների թիվը հասավ 88 տոկոսի²:

Նա պատմում է նաև այն մասին, թե ինչպես թուրքական իշխանությունների պահանջով Գերմանիայի զինվորական թղթակիցներից մեկը ոչնչացրել է իր ֆոտոապարատի բոլոր ժապավենները, որպեսզի արտասահմանում չիմանալին ճշմարտությունը կոտորածների ու տեղահանությունների մասին³:

Մարդին քաղաքի մոտ, Թել-Արմենի կամ Կոտոլ-Յիսար գյուղում Նոգալեսը տեսնում է մի քանի հսկայական փոսեր, որոնք լցված էին խիստ քայքայված քրիստոնյաների դիակներով: Բացի այդ, ամենուրեք երևում էին թաղված, կամ քարակույտերով թեթևակի ծածկված դիակներ, որոնց տակից երևում էին արյունոտ մազեր, բորենիների կրծած ձեռքեր ու ոտքեր: Թել-Արմենի հրաշքով փրկված նեստորական դոնապանը պատմում է Նոգալեսին, թե ինչպես են ժանդարմները, արաբները և տեղական խաժամուժը անսպասելիորեն հարձակվել քրիստոնյաների վրա և անգթորեն բոլորին կոտորել՝ թույլ չտալով ուշքի գալ:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացների ներկա փուլում Ռաֆայել Նոգալեսի գիրքը ձեռք է բերում ոչ միայն աղբյուրագիտական, այլ նաև փաստավավերագրական ու գաղափարական-քաղաքական կարևորագույն, անփոխարինելի արժեք: Փաստական արժանահավատ հենքի վրա ողջ շարադրանքի ընթացքում հեղինակը հետևողականորեն շեշտադրում է այն անժխտելի իրողությունը, որ 1915–1916 թթ. Հայոց մեծ եղեռնը ծրագրվել ու իրականացվել է երիտթուրքական կառավարողների կողմից՝ պետական քաղաքականության մակարդակով, նրանց իսկ արձակած գրավոր և բանավոր որոշումներով, հրամաններով, կարգադրություններով ու ցուցումներով:

Հայ ժողովրդի ճակատագիրը խորապես մտահոգել է նորվեգացի աշխարհահռչակ բևեռախույզ, գիտնական Ֆրիտյոֆ Նանսենին: Մեծ գիտնականը տարբեր առիթներով անդրադարձել է Հայկական հարցին, գրել գրքեր, հոդվածներ, ճառեր արտասանել: Նա 1925 թ. ամռանը, որպես Ազգերի լիգայի հատուկ հանձնաժողովի նախագահ, որը պետք է ուսումնասիրեր 50 հազար հայ գաղթականների՝ Սարդարապատի շրջանում տեղափոխելու հարցը, եղավ Հայաստանում և վերադարձին գիրք գրեց Հայաստանից ու հայ ժողովրդից իր ստացած տպավորությունների մասին:

Հայ ժողովրդի մասին ջերմ սիրով ու նուրբ դիտողականությամբ գրված այդ գիրքը¹ պարունակում է նաև անդրադարձներ հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի և, մասնավորապես, Հայոց ցեղասպանության մասին:

Ուրույն մեկնաբանություններով հայոց պատմության շարադրանքը հասցնելով մինչև 19-րդ դարի վերջերը, Ֆ. Նանսենը դիպուկ բնորոշում է տալիս Աբդուլ Համիդին, գրելով, որը գահ բարձրանալուց հետո նա շուտով ապացուցեց, որ ինքը հարյուրամյակների ընթացքում Թուրքիայի ունեցած սուլթաններից ամենապիղը, նենգն ու դաժանն էր: Նա համակված էր հայերի նկատմամբ անհազատությամբ, որովհետև նրանց համարում էր Թուրքիայի գործերում մեծ տերությունների միջամտության կարևոր պատրվակներից կամ պատճառներից մեկը:

Մերկացնելով մեծ տերությունների դավաճանական դիրքորոշումը հայ ժողովրդի նկատմամբ 90-ական թվականներին, որոնց թողություն պայմաններում ընթացան կոտորածները, մեծ մարդասերը գրում է. «Այսպիսին է Եվրոպան: Ըստ հին հունական մի առասպելի, նա թույլ էր տվել, որ մի ցուլ մոլորեցնի իրեն: Միշտ չէ, որ մարդ կարող է հպարտ զգալ իրեն որպես եվրոպացի»²:

Աշխատության «Հայերը քսաներորդ դարում» գլուխը Նանսենը սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայում «լիբերալ» երիտասարդ թուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցությունը աճում էր և դաշնակցել էր հայերի հետ, որոնք այս շարժմանը բերում էին ուժ, ունակություն, հեռատեսություն և նրա վերջնական հաղթանակի գործում մեծ ավանդ մտցրին) ընդգծումը մերն է — հեղինակներ»³:

1908 թվականի հուլիսին տեղի ունեցած երիտթուրքական հեղափոխության հաղթանակից հետո, ինչպես գրում է Նանսենը, հաստատվեց մի լիբերալ սահմանադրություն, որը հավասար իրավունք էր տալիս բոլոր ցեղերին ու դավանանքներին: Ամբողջ կայսրության մեջ ուրախությունը մեծ էր: Կոստանդնուպոլիսը լուսավորված էր, բանտերի դռները բացվել էին: Ժողովուրդը շարքերով գնում էր 1896 թվականին կոտորված հայերի մեծ գերեզմանոցը: Մահմեդական առաջնորդները գովաբանեցին զոհվածներին, որպես ազատության մարտիրոսներ:

Բայց, շարունակում է հեղինակը, հայերի բերկրանքը երկար չտևեց: «Թեև երիտասարդ թուրքերի նոր ղեկավարները կրոնական նախապաշարումներից ազատ էին, եթե չասենք անկրոն, բայց շուտով պարզվեց, որ նրանց նպատակն էր հիմնել թուրքական գերիշխանություն՝ հնարավորին չափ քիչ զիջումներ անելով ոչ թուրք ազգաբնակչությանը, ինչպիսի դավանանքի էլ նրանք լինեին, լինեին արաբներ, քրդեր, հայեր, հույներ և այլ ազգություններ: Ամբողջ կայսրության մեջ խոսակցական լեզուն լինելու էր թուրքերենը: Հայերի նկատմամբ երախտագիտությունը ազատության պայքարում նրանց օգնության համար, կարող էր շատ կարճ տևած լինել (ընդգծումը մերն է — հեղինակներ)»⁴:

Խոսելով 1909 թ. Կիլիկիայի կոտորածի մասին՝ Նանսենը նշում է, որ երբ այստեղ հեռագիր ստացվեց սուլթանի ռազմական հեղաշրջման մասին, երիտ-

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 134:

³ Նշվ. աշխ., էջ 135:

¹ Ֆրիտյոֆ Նանսեն, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1993:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

³ Նշվ. աշխ., էջ 139:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 140:

թուրքերի հակառակորդ, հին ռեժիմի կողմնակից մահմեդականները Կիլիկիայի բոլոր քաղաքներում ու գյուղերում թափվեցին հայերի վրա, որոնք շատ էին խանդավառվել իրենց ազատագրումով, կողոպտեցին, այրեցին ու սպանեցին: Նրանց անգթությունը անհրապարակ ձևեր ընդունեց, և սպանվեցին մոտ 20000 հայեր:

Ձարգացնելով իր դատողությունները՝ Նանսենը գրում է, որ շուտով ակներև դարձավ երիտասարդ թուրքերի ծրագիրը՝ հիմնել համաթուրքական մի կայսրություն, որտեղ ամենուրեք իշխեր թուրքական լեզուն և ամբողջովին թուրքական կառավարություն լիներ: Քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին, պետք էր ճնշել, որովհետև նրանք իրենց քաղաքակրթության և բանիմացության մակարդակով շուտով կդառնային երկրի գլխավոր ուժը: Միանգամայն ճիշտ է նկատել հեղինակը, որ թուրքերի պարտությունը Բալկանյան պատերազմում էլ ավելի վատացրեց հայ քրիստոնյաների վիճակը, որովհետև եվրոպական թուրքիայի կորստից հետո հազարավոր թուրք գաղթականներ Մակեդոնիայից ու Թրակիայից եկան Անատոլիա, իրենց հետ բերելով անչափ ատելություն դեպի բոլոր քրիստոնյաները, և այդ բանում նրանց դրդում, քաջալերում էր կառավարությունը:

Նանսենը, վկայակոչելով իրեն հայտնի փաստաթղթեր, հավաստում է, որ Հայաստանի քրիստոնյա բնակչությանը «նոսրացնելու» հարցը որոշված է եղել նույնիսկ համաշխարհային պատերազմից առաջ: Ըստ նրա՝ հայ ղեկավարներն զգում էին, թե ինչ է լինելու և դիմում էին տերությունների կառավարություններին: Այդ նպատակով էլ Էջմիածնի կաթողիկոսը նշանավոր հայ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ մի պատգամավորություն ուղարկեց Եվրոպա: Այդ քայլը կատարեցրեց երիտթուրքերին, որոնք վայրագ սպառնալիքներ կարդացին հայերի գլխին, Նուբար փաշային հրավիրեցին զինվորական դատարան, թեև նա ոչ թե թուրքական, այլ եգիպտական քաղաքացի էր, որպես դավաճանի նրան դատապարտեցին իր բացակայությամբ և զրկեցին պատվից, գույքից ու կայքից, մի դատավճիռ, որն իրականում կիրառվեց ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ¹:

«Հայերը համաշխարհային պատերազմի օրերին» համեմատաբար ծավալուն գլխում Նանսենը տեղեկացնում է, որ երբ 1914 թ. հուլիսի վերջերին սկսվեց համաշխարհային պատերազմը, հայերը երզրումում խորհրդաժողով հրավիրեցին, որտեղ քննարկեցին պատերազմի դեպքում իրենց վերաբերմունքը, նկատի ունենալով այն փաստը, որ իրենց երկիրը սահմանագծով բաժանված է երկու մասի: Ժողովին մասնակցում էին նաև երիտթուրքերի մի քանի ներկայացուցիչներ: Թուրքերը ապագա ինքնավարության ոսկե խոստումներով փորձեցին հայերին ապստամբեցնել ռուսների դեմ: Հայերը մերժեցին, արտահայտվելով թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու մտադրության դեմ, թեև խոստացան պատերազմի դեպքում կատարել իրենց քաղաքացիական պարտքը:

Նա վկայակոչում է 1915 թ. փետրվարի 15-ի թվակիր մի փաստաթուղթ, ուղղված Սիրիայի դիկտատոր Ջեմալ բեյին, որտեղ նշվում էր, որ երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեն որոշել է հայրենիքն ազատել այդ անիծված ցեղի բռնակալությունից և իր հայրենասիրական ուսերի վրա կրել

այն նախատինքը, որ այդ քայլը կբերի օսմանցիների պատմությանը: Կոմիտեն որոշել է բնաջնջել թուրքիայում ապրող բոլոր հայերին, առանց թույլ տալու, որ որևէ մեկը փախչի...

Կառավարությունը վալիներին ու բանակի հրամանատարներին ջարդերի կազմակերպման մասին կտա անհրաժեշտ թելադրանքներ¹:

Այնուհետև Նանսենը տեղեկացնում է, թե ինչպես Վանի ինքնապաշտպանության փաստը ենվերը հատուկ կոմյունիկեով ներկայացրեց Բեռլին՝ իբրև հայ հրոսակախմբերի՝ մահմեդական ազգաբնակչության վրա թիկունքից հարձակվելու ապացույց, որի հետևանքով Վանի վիլայեթի 180000 մահմեդականներից միայն 30000-ին է հաջողվել փախչել և փրկվել: Հետագայում Բեռլինում հրատարակված մի տեղեկագրում թուրքերը սպանված մահմեդականների թիվը հասցրին 180000-ի: Այսպիսով 18-ը դարձավ 180000: Վիճակագրական տվյալների այս խաղը որակելով իբրև «ապշեցուցիչ սուտ»՝ հեղինակը գրում է, որ իրականում Վանի վիլայեթում, իրոք, կային 180000 մահմեդականներ, որոնցից 30000-ը՝ թուրքեր, 150000-ը՝ քրդեր: Ռուսական բանակի առաջխաղացման ընթացքում թուրքերը փախան դեպի արևմուտք, իսկ քրդերը մնացին իրենց տեղերում, և ոչ ոք նրանց չնեղեց: «Այս ամբողջ միջադեպը, — գրում է նա, — տիպիկ օրինակ է այն մեթոդի, որով թուրքերը վարվել են հայերի հետ և փորձել այնպես ձևացնել, թե հայերը ապստամբներ ու դավաճաններ են: «Մյուս ապացույցները» հայերի հանցավոր լինելու մասին նույն տիպի են:

Փոքր Ասիայում գերմանական հյուպատոսների և Կոստանդնուպոլսի դեսպանների տեղեկագրերը միանգամայն պարզ ցույց են տալիս, որ ոչ մի ապացույց չկա հայերի դավաճանության կամ ապստամբական ծրագրեր ունենալու մասին²:

Այնուհետև նորվեգացի հումանիստը գրում է Պոլսում ապրիլի 24-ի գիշերը կատարված հայ մտավորականության ձերբակալությունների մասին, նշում, որ առանց հարցաքննության ու դատի Փոքր Ասիա աքսորվեցին շուրջ 600 աչքի ընկնող հայեր՝ երեսփոխաններ, ուսուցիչներ, գրողներ, բժիշկներ, օրենսգետներ, խմբագիրներ, քահանաներ: Նրանցից միայն 8 հոգի վերադարձան, մնացածներն անհայտացան: Այսպիսով, բոլոր նրանք, ովքեր ընդունակ էին Հայկական հարցը պաշտպանելու, հարմար ձևով հեռացվեցին ասպարեզից³:

Այնուհետև, ինչպես գրում է հեղինակը, 1915 թվականի հունիս ամսին սկսվեցին սարսափները, որոնց հավասարը հայտնի չէ պատմությանը: Կիլիկիայի, Անատոլիայի, Միջագետքի բոլոր գյուղերից ու քաղաքներից հայ քրիստոնյաներին քշեցին դեպի մահվան ճամփան: «Գործը կատարվեց սիստեմատիկ կերպով, շրջան շրջանի ետևից մաքրվում էր, անկախ այն բանից, թե այդ բնակչությունը պատերազմական բեմերին մոտիկ էր, թե դրանցից հարյուրավոր կիլոմետրեր հեռու: Պետք էր մաքուր ավել բոլոր հայերին»⁴: Նա այն միտքն է հայտնում, որ տեղահանումներն անսահմանորեն ավելի վատ էին ու դաժան, որովհետև վայրկենական մահվան փոխարեն նրանք իրենց զոհերին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 144:

² Նշվ. աշխ., էջ 150:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 151:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 143:

ստիպում էին ենթարկվել ամեն տեսակի ոչ մարդկային տառապանքների: Այս բարբարոսական տեղահանման պլանը իշխանության դեմքը փրկելու համար էր, անշուշտ, երբ առաջադրվում էր իբրև «ռազմական անհրաժեշտ միջոցառում»: Այդ շարանները օրավուր փոքրանում ու փոքրանում էին, այնքան, որ քան քաղցը, ծարավը, հիվանդությունը, սպանող լրիվ կատարում էին իրենց գործը: Հաճախ տիետաների կամ քրդերի խմբերը խոյանում էին այս շարանների վրա, կողոպտում, տանջում, սպանում ու բռնաբարում էին:

Նանսենը տարօրինակ է համարում, որ Կոստանդնուպոլսի, Ջնյուռնիայի և Հալեպի հայերին «մոտավորապես» խնայեցին շնորհիվ այն բանի, որ այս քաղաքներում շատ եվրոպացիներ կային, որոնք կտեսնեին, թե ինչ է տեղի ունենում: Իսկ Ջնյուռնիայի հայերի տեղահանումները, նրա կարծիքով, կասեցրին գերմանական սպաները:

Նա նշում է, որ մի քանի տեղերում՝ Բիթլիս, Սուլ, Սալաթիա, Ուրֆա, Տիգրանակերտ և այլն, վալիները ավելորդ համարեցին տեղահանության մեթոդը և հայերին կոտորեցին առանց հետագա նեղությունների:

Նանսենը գրում է, որ թուրքական բանակի հայ զինվորները նույնպես, որոնք այնպես քաջաբար կռվել էին, որ նույնիսկ էնվեր փաշան հրապարակավ չխնայեց իր փաղաքշական խոսքերը նրանց քաջության, հավատարմության ու կարգապահության մասին, հետագայում զինաթափվեցին, թիկունքում դրվեցին տաժանակիր աշխատանքի և վերջում գնդակահարվեցին իրենց ընկերների կողմից՝ իրենց սեփական սպաների հրամանով¹:

Նանսենը կարծեք հասու չէ Գերմանիայի խաղաղած քստմների դերին, այլապես չէր գրի, թե գերմանական կառավարության ջանքերը՝ զազանությունները դադարեցնելու կապակցությամբ, ոչ մի արդյունք չտվեցին:

Նանսենի տվյալներով, որոնք հիմնականում վերցված են գերմանական դեսպանների և հյուպատոսների տեղեկագրերից և որոնք նրա կարծիքով իրենց դաշնակցի չարագործության լավագույն մերկացումներն են, 1916 թ. ապրիլին 14000 տեղահանվածների կոտորեցին Ռաս-ուլ-Այն ճամբարում: Եփրատի ափին, Մեսքենում, Հալեպից արևելք, մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարում թաղվել է 35000 մարդ: 1915-ի ընթացքում Դեյր-էզ-Չոր (Եփրատի ափին) են ուղարկվել 60000 տեղահանվածներ, որոնց մեծ մասն անհետացել է, իսկ 1916-ի հուլիսին այստեղ է բերվել 20000 մարդ, որոնցից 8 շաբաթ անց մնացին միայն մի քանի արհեստավորներ: 1916-ի ապրիլին Մոսուլ ուղարկվեցին 19000 հայեր, և 300 կմ անապատային ճանապարհը հաղթահարեցին ընդամենը 2500-ը:

Նանսենը առաջ է քաշում այն հարցը, թե ինչու հայերը չկարողացան կազմակերպված դիմադրություն ցույց տալ և այդ կապակցությամբ հայտնում է հետևյալ ուշագրավ միտքը. «Հայերի թշնամիները հավակնում են այս բոլորի վրա նայել որպես այլասերված անզորության ապացույց, երբ նկատի են ունենում, որ այդպիսի մեծ թվով մարդիկ առանց դիմադրության թույլ են տալիս, որ իրենց կոտորեն կամ քշեն հեռուներ՝ դեպի ստույգ մահ: Սակայն հենց այս փաստը անմիջականորեն հակասում է թուրքերի օգտագործած ոչ ճիշտ ան-

բաստանությանը, թե իրենց զոհերը եղել են վտանգավոր ապստամբներ: Բացի այդ, մարդիկ պիտի հիշեն, որ կարող տղամարդկանց մեծ մասին տարել էին բանակ՝ պատերազմական ծառայության, և ամբողջ հայ ազգաբնակչությանը պարբերաբար զինաթափ էին արել, ուստի նրանց համար այնքան էլ հեշտ չէր դիմադրություն ցույց տալ զինված ժանդարմներին, զինվորներին ու կամավորներին: Այսուհանդերձ, որոշ դեպքերում, երբ առիթ է եղել, հայերը քաջաբար պաշտպանել են իրենց և ունեցել որոշ հաջողություններ, օրինակ՝ Վանում և Կիլիկիայում, Սուևտիայի մոտակայքի լեռներում, որտեղ հայերից մի քանիսը զենք ունեին, և այն էլ՝ կայծքարի փակադակով հին հրացաններ:

Ուրֆայում հայերը ոչնչացան հերոսական, բայց անհուսալի պայքարից հետո: Մի ժողովուրդ, որը կարող էր հանուն արդար դատի (որին նրանք հավատում էին) կռվել այնպիսի հախուռն արիությամբ, ինչպես կռվեցին հազարավոր հայ կամավորներ կովկասյան և սիրիական ճակատներում, կարող է ապահով կերպով մերժել վախկոտության մասին բոլոր տեսակի ամբաստանությունները¹: Մեր կարծիքով, սակայն, մեծ նորվեզացու առաջ քաշած կռվանները չդիմադրելու մասին, լիովին չեն փարատում տարակուսանքները: Հիրավի, ինչու հայերը ավելի լուրջ ու կազմակերպված դիմադրություն ցույց չտվեցին, ինչու թույլ տվեցին, որ իրենց հետ վարվեն այնպես, ինչպես կամենան: Կարծում ենք, որ դրա իրական պատճառներն ավելի խորն են թաղված և կարոտ են հետագա հատուկ ուսումնասիրության:

Խոսելով այն մասին, թե ինչ գայրույթի փոթորիկ բարձրացավ աշխարհում ընդդեմ թուրք բարբարոսների, հեղինակը գրում է, որ իբրև հանդարտեցման միջոց եղան հանդիսավոր խոստումներ, որ հայերը կստանան լրիվ փոխհատուցում անկախության ու ազատության ձևով, պայմանով, որ նրանք միանան Անտանտին և իրենց կարող տղամարդկանց ուղարկեն կռվելու: Աշխարհի բոլոր մասերից սկսեց հայ կամավորների անընդհատ հոսանք: Հայկական լեզեռներ կազմակերպվեցին Սիրիայի անգլո-ֆրանսիական բանակում: Կովկասում, ռուսական ճակատում հայ երիտասարդները կատաղի եռանդով հավաքվեցին ռուսական դրոշի տակ: Ի հավելումն ռուսական կանոնավոր բանակում եղած 150000 հայերի, կազմվեցին հայ կամավորների վաշտեր, որոնք իրենց սեփական ղեկավարների, հատկապես հայազգի հերոս Անդրանիկի հրամանատարությամբ փառավոր մարտեր մղեցին թուրքերի դեմ: Ավելի քան 20000 հայ զինվորներ զոհվեցին հանուն դաշնակիցների գործի:

Իր խոսքը հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Ֆրիտյոֆ Նանսենը ավարտում է թևավոր դարձած հետևյալ նախադասություններով. «Եվ վերջապես դա սոսկ մի կոտորված, բայց տաղանդավոր փոքրիկ ազգ էր, որը չունեի նավթաբեր տարածություններ կամ ոսկու հանքեր:

Վայ հայերին, որ երբևէ քաշվել են եվրոպական քաղաքականության մեջ: Ավելի լավ կլիներ, եթե Հայաստան անունը երբեք արտասանված չլիներ եվրոպական որևէ դիվանագետի կողմից:

Բայց հայ ժողովուրդը երբեք չի լքել իր հույսը: Նրանք քաջաբար շարունակել են աշխատել ու սպասել... սպասել տարեցտարի:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 154-155:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 158-159:

Նրանք դեռ սպասում են»¹:

1995 թ. լույս տեսավ գերմանացի հրապարակագիր և հասարակական գործիչ Յայնրիխ Ֆիրբյուխերի «Հայաստան 1915» մեծարժեք գիրքը²: Գրքի պատմագիտական արժեքը չափազանց մեծ է, որովհետև հեղինակը Առաջին համաշխարհային տարիներին եղել է Թուրքիայում Գերմանիայի զինվորական առաքելության գերագույն հրամանատար, մարշալ Լիման ֆոն Սանդերսի անձնական թարգմանը և իր գիրքը հրապարակել է պատերազմի ավարտից անմիջապես հետո: Չնայած այն արգելվեց, բայց ունեցավ ևս երկու հրատարակություն, թարգմանվեց նաև ֆրանսերեն: 1991-ին հրատարակվեց գրքի ռուսերեն թարգմանությունը՝ պրոֆ. Վարդգես Միքայելյանի առաջաբանով³: Գիրքը ծավալով մեծ չէ, սակայն բովանդակությամբ ընդգրկում է և նպատակաուղղված:

«Խաչքար» գլխում, որը գրքի մուտքն է, հեղինակը նկարագրում է Երզնկայի և Սվազի միջև գտնվող Քեմախի կիրճը, որի գլխապտույտ բարձունքից 1915-ի հունիսին տասնյակ հազարավոր կանանց ու երեխաների, աննկարագրելի կտտանքների ենթարկելուց հետո, ողջ-ողջ ցած են նետել: Այդ ծորը հիշեցնում է անեծքի այն վիհը, որ Դանթեն նկարագրել է «Դժոխքում»: «Քեմախը, Կովկասի այս ամոթալի խարանը,— գրում է Ֆիրբյուխերը,— ամբողջ երկրագնդի հիշողության դաշտը պետք է դառնա, որտեղ մարդկությունը գիտակցի իր մեղակցությունը, հանցանքը քավելու պարտավորվածություն ունենա, քանի որ ամենաարյունոտ ոճիրներն այստեղ են գործվել»⁴:

Պարզաբանելով իր նպատակը՝ շատ սեղմ նկարագրել պատմության մեծ քրիստոնյաների ամենաահավոր հալածանքը, հեղինակը ցանկություն է հայտնում, որ փոքրիկ գիրքը նահատակների համայնական գերեզմանին դրված համեստ խաչքար դառնա:

3. Ֆիրբյուխերը գրում է, որ պատերազմի հենց առաջին տարում 100000 դասալիք կար: 1916-ին Սիրիայում և Միջագետքում այնպիսի փախեփախ երսկավել, որ Ջեմալ փաշան հրամայեց մահապատժի ենթարկել յուրաքանչյուր 10-րդ դասալիքին: Նրանց զանգվածաբար կախում էին, զնդակահարում⁵: Գերմանացի սպան Դամասկոսում ամեն օր տեսնում էր մի բեռնատար մեքենա, որի թափքից ծորում էր դիրքերը լքած ու զնդակահարված թուրք զինվորների արյունը: Նա տեսել էր նաև 24 կախաղաններ, որոնց վրա ճոճվում էին դասալիքների մարմինները: Դասալիքների մասին ասվածը հաստատագրում է, որ դրանց գերակշիռ մասը ոչ թե հայեր էին, այլ թուրքեր:

«Դրվագներ Թուրքիայի պատմությունից» գլխում անդրադառնալով Օսմանյան կայսրության անցյալի տարբեր դրվագներին, Ֆիրբյուխերը դրանով աշխատում է պարզաբանել, թե ինչպես հնարավոր դարձավ անպաշտպան հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Նա գրում է, որ օսմանյան պատմության գլխավոր կարգախոսն է եղել բռնություն, բռնություն և դարձյալ բռնություն:

Անցնելով թուրք ժողովրդի բնութագրմանը՝ Ֆիրբյուխերն ուղղակի հայտարարում է, որ բառի բուն իմաստով թուրք ժողովուրդը քաղաքակրթված չէ:

Սակայն Թուրքիան պատերազմել է, պատերազմել ու դարձյալ պատերազմել: Ասպատակությունների թվով նա կարող է համաշխարհային դափնեպսակ նվաճել: «Մի խոսքով,— ավարտում է իր միտքը գերմանացի հեղինակը,— Գերմանիայի համար ամոթ էր նման ոհմակի՝ եվրոպական սանրվածքով ոճրագործների հետ դաշնակցելը, որոնք միայն հարմար պահի էին սպասում, որպեսզի իրագործեն բոլոր ժամանակների ամենամեծ կոտորածն ու թալանը»¹:

3. Ֆիրբյուխերը ուրվագծում է հայ ժողովրդի ընդհանուր նկարագիրը, նշում, որ նրանք իրենց երկրի բնիկներն են, իսկ հին հայերենը հնդեվրոպական լեզու է:

Հրապարակագիրն այն միտքն է հայտնում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայ ժողովուրդը բնականաբար ինքնուրույն կյանքով է ապրել, որը բխել է իր ազգային նկարագրի, մշակույթի առանձնահատկություններից: Այն հարցին, թե ինչու, սակայն, նա չի մերվել, ինչու է հարուցել երկրի տերերի ատելությունը, Ֆիրբյուխերը տալիս է հետևյալ պատասխանը. «Ամեն ժողովուրդ ունի իր ինքնությունը պահպանելու, զարգացնելու իրավունք... Եվ հետո՝ ում մերվեր հայությունը՝ թուրք էֆենդիությանը, որն աշխարհի ամենաբարոյագուրկ իշխող դասն էր, ժողովրդին՝ խեղճուկրակ, տառապած, բութ, գրել-կարդալ չիմացող այդ անդեմ հավաքականությանը, որը հեզ անասունի նման կրում էր բռնակալների լուծը»²:

Այնուհետև հեղինակն ընդգծում է, որ խաղաղաբարո կենցաղի, մտավոր փայլուն կարողությունների շնորհիվ շատ ու շատ հայեր դարձան Առաջավոր Ասիայի ամենալավ մանկավարժները, բժիշկները, թարգմաններն ու վաճառականները: Արևելյան Անատոլիայում հայությունը գյուղատնտեսության բարգավաճման միակ կայուն հիմքն էր, կայսրության արհեստավորները հիմնականում հայերն էին, առևտուրն էլ էր նրանց ձեռքում: «Երբեմն հայ վաճառականներին հանդիմանում էին թուրքերի տգիտությունն ու ծուլությունը շահագործելու համար,— գայրանում է հեղինակը,— բայց մի՞թե նրանք պարտավոր էին նույնքան բութ ու անբան լինել»³:

Հեղինակը գալիս է այն համոզման, որ թուրքերը ոչ մի կերպ չկարողացան ներել որոշ հայերի խիստ հարստանալը: Նրանք տեսնում էին, որ իրենց երկիրը փլուզվում է, բայց մտքերից էլ չանցկացրին, որ կործանումը կարելի է կանխել անցյալի մեթոդներից հրաժարվելու, գլխից մինչև ծայրանդամները վերափոխվելու ճանապարհով: Նրանք զգում էին, որ ի վիճակի չեն նորը ստեղծել, քանի որ միշտ եղել էին բռնասեր, ղեկավարվել բիրտ ուժով: Ի՞նչ էր մնում անել: Կամ զիջումներ կատարել, հասնել փոխըմբռնման, կամ շարունակել կոտորել, վերացնել հայերին⁴:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 176:

² Յայնրիխ Ֆիրբյուխեր, Հայաստան 1915, գերմանացի սպայի վկայությունը, Երևան, 1995:

³ Генрих Фирбюхер. Армения 1915. Уничтожение Турцией культурного народа. Ответ. ред. Вардкес Микаелян. Перевод с немецкого В. Микаелян. Изд. АН Армении, Ереван, 1991.

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 6:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 17:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 26:

² Նշվ. աշխ., էջ 27:

³ Նշվ. աշխ., էջ 28:

⁴ Նույն տեղում:

«Արդուլ Համիդի տապալումը» գլխում Ֆիրբյուխերը ուրույն մեկնաբանություն է տալիս 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխությանը, այն որակելով իբրև պատմության մեջ եզակի զինվորական հեղաշրջում, որի շարժիչ ուժը դարձան Սակեդոնիայում հաստատված մի խումբ սպաներ:

«Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն բացարձակ իշխանության հասավ: Սակայն քաղաքակրթության և մարդասիրության դրոշի փոխարեն նրանք պարզեցին օսմանյան արնագույն դրոշը, որը մի ամբողջ ազգի պատրանքը դարձավ, և իշխանության նոր տերերը ավարտին հասցրին գահընկեց մարդասպանի ոճիրը¹:

Գերմանացի հեղինակը խոսում է Հայ հեղափոխական դաշնակցության մասին, նշում, որ այն կազմավորվեց Արդուլ Համիդի օրոք հայությանը բաժին ընկած ծանր ճակատագրի հետևանքով: Կուսակցության առաջնորդներն եղբայրաբար համագործակցում էին երիտթուրքերի հետ, որովհետև վերջինների ժողովրդավարական բարեփոխումների, ազգերի իրավահավասարության և այլ ծրագրային պահանջները լիովին համընկնում էին իրենց ազգային-ազատագրական ու ժողովրդավարական ձգտումներին: Երբ 1909-ին Արդուլ Համիդի գործակալներն սկսեցին հետապնդել երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ դաշնակցականները, կյանքերը վտանգելով, թաքցրին նրանց: Սակայն 1911-ին երիտթուրքերը հայերին զլացան նույնիսկ խոստացված խորհրդարանական 10 տեղերը, և խաբվածները, ճարահատ, կուլ տվեցին ներքին ընդվզումը: Հայ քաղաքական առաջնորդները շարունակում էին հուսալ և կրկին հավաստել իրենց նվիրվածությունը նոր վարչակարգին: Բալկանյան պատերազմի ժամանակ, երբ հեղինակի պատկերավոր արտահայտությամբ «երկրի բոլոր կարկատանները պատառոտվում էին», նրանք դավաճանական ոչ մի քայլ չկատարեցին, իսկ 1914-ի նոյեմբերին, երբ Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ, դաշնակցությունը պարտավորվեց պաշտպանել օսմանյան «հայրենիքը»: «Այսօր, երբ հետադարձ հայացք ենք նետում իրադարձությունների վրա, — գրում է հեղինակը, — հայ կուսակցապետերը այն մի խումբ անձանց հավատալու ու վստահելու զոհն են թվում, որոնք շատ շուտ ցույց տվեցին իրենց իսկական դեմքը...

Հայերը կարծում էին, հույսեր փայփայում... Երիտթուրքերի իշխանավորները, սակայն, իրենց հաշիվներն ունեին: Ըստ այդմ էլ գործում էին: 1915 թվականին նրանք սառնասրտորեն կոտորել տվին հայ բարեկամներին, ովքեր 1909-ին փրկել էին իրենց կյանքը»²:

Բնութագրելով երիտթուրքերի կառավարությանը՝ Ֆիրբյուխերը նշում է, որ առաջին իսկ օրվանից նրանց պարագլուխներն ընտրեցին բռնապետության ուղին: «Հաստատվել էր կիսագրագետ մտավորականության ու սպաների ահաբեկչություն, որոնք Նապոլեոնի կենսագրականը ուղեցույց ձեռնարկ էին համարում և կարծում էին, որ նրան կապկելը լիովին բավարար է Նապոլեոն դառնալու համար»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 32:

² Նշվ. աշխ., էջ 33:

³ Նշվ. աշխ., էջ 34:

Շուտով ամբողջ երկիրը ցեղապաշտական այնպիսի մոլուցքով բռնկվեց, որ ոչ թուրքական ամեն ինչի դեմ անողոք հալածանք էր մղվում: Հեղինակը նշում է, որ էնվերը անպատկառության կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Թալեյրանի, Մետերնիխի, Բիսմարկի արժանի հետևորդն էր: Թուրքիայում թուրք ազգաբնակչությունը հազիվ ինը միլիոն էր, իսկ էնվերը երազում էր այնպիսի տարածքներ նվաճել, ուր առնվազն 31 միլիոն թուրք էր ապրում, այսինքն՝ հավակնում էր հասնել մինչև Չինաստան:

«Ոճրի հղացումը» գլխում Ֆիրբյուխերը գրում է, որ թուրքերը բացեիբաց մեղադրում էին հայերին՝ պատերազմում կրած անհաջողությունների համար և սպառնում նրանց ոչնչացնել: Նրա համոզմամբ 1915 թ. ապրիլի 21-ին արդեն կառավարությունը վերջնականապես վճռել էր բնաջնջել հայերին: Նա հաստատում է նաև, որ իշխանությունների նպատակը ոչ թե հայ ժողովրդին տեղահանելը, այլ բնաջնջելն է եղել:

«Մի՞թե գերմանացի ոչ մի պետական գործիչ գիշերը չգարթնեց խղճի խայթից, — զայրագին գոչում է հեղինակը, — որպեսզի բոսֆորյան պաշտոնակիցների դեմքին գոռար, որ նրանք շղթայվելու արժանի դևեր են...

1915 թվականի եղեռնագործությունը անըմբռնելի է այն աստիճանի, որ իրավամբ թվում է պատմության ամենաարյունոտ դժնդակ առեղծվածը: Սովորական, մարդկային բանականության համար հայերի սպանող անընդունելի ու անմեկնաբանելի է՝ ոճիր, որի հետ չի կարելի հաշտվել»¹:

Հեղինակը քաղվածքներ է բերում Մարզվանի (Սեբաստիայի կուսակալություն) քուլեջի մի ամերիկյան միսիոներ գեկուցագրից. քաղաքի 12000 հայերից կենդանի մնացին մի քանի հարյուրը: Պայտել էին Սեբաստիայի եպիսկոպոսին: Ձիլե գյուղի տղամարդկանց կապկպել էին իրար, հավաքել գյուղի կենտրոնում, բոլորի աչքի առաջ սպանել: Կանանց ստիպել էին մահմեդականություն ընդունել ու քանի որ հրաժարվել էին, խողխողել էին զավակների ներկայությամբ: Խարբերդի ամերիկյան քուլեջի հայ ուսուցիչներին տանջահար էին արել: Պոկել էին պրոֆեսորներ Թենեքեջյանի, Բուջիկանյանի մազերը, մորուքը, զլխիվայր կախել, մի ուրիշ պրոֆեսոր խելագարվել էր: Կուսակալն անձամբ էր մասնակցել պրոֆեսոր Լյուլեջյանի խոշտանգմանը: Դիարբեքիրում 26 երևելիների սպանել էին, բռնաբարել կանանց, 674 տղամարդու լցրել էին լաստերը ու թափել Եփրատը: Հինգ քահանայի մերկացրել էին, վրաները ձյութ լցրել, պտտեցրել քաղաքի փողոցներում: Մի ենթասպա հինգ ոստիկանների հետ Ուրֆայի ճանապարհին գնդակահարել էր 700 անզեն հայերի: Լիջեի գավառապետին, որը չէր ենթարկվել կուսակալի հրամանին՝ հայերին կոտորելու վերաբերյալ, Դիարբեքիրից ոչ հեռու խողխողել էին: Սասունից Խարբերդ էին փոխադրել 3000 տղամարդու և, բացառությամբ երեքի, բոլորին մորթել²:

Ֆիրբյուխերը Վանի կուսակալ, էնվերի փեսա Ջևդեթ բեյին ներկայացնում է իբրև ջարդարար: Նա գրում է, որ Վանը չենթարկվեց ջարդարարների կամքին, մի ամիս դիմադրեց, որի ընթացքում տասնութ թուրքեր (ընդգծումն իմն է-Մ. Կ.) սպանվեցին, մինչդեռ Բեռլինի օսմանյան դեսպանն աշխարհով մեկ տարածեց,

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 47-49:

որ Վանում հայերը 150000 թուրք են կոտորել: Մինչդեռ իրականությունն այն է, որ պաշարման ամբողջ ընթացքում Ջևհեթ բեյը ավերել է 200 գյուղ, սպանել 26000 բնակչի, և քաղաքը փրկվեց ռուսների անսպասելի առաջխաղացման շնորհիվ:

Նա վկայակոչում է վենեսուելացի Ռաֆայել Նոգալես Մենդեսի «Չորս ամիս կիսալուսնի ներքո» գիրքը, որտեղ Ջևհեթը ներկայացված է իբրև մարդու տեսքով գազան:

Մեկ այլ առիթով Ֆիրբյուխերը խոսում է Հալեպից հարավ Մեսքենեի մի մեծ համակենտրոնացման ճամբարի մասին, ուր հայերը սովամահության էին դատապարտված: Ըստ թուրքական տվյալների՝ այդ վայրերում 55000 հոգի է թաղված, իսկ Դեր Չոր արքայական 66000 հայերից գրեթե ոչ ոք չի փրկվել:

Նա վերստին վկայակոչում է Նոգալես Մենդեսին, որը պնդում է, թե «թուրքական բանակի հայր» գերմանական մարշալ ֆոն դեր Յուլցը, որը համարձակվել էր ցավակցաբար խոսել հայերի կրած տառապանքների մասին, սովամահ է արվել խալիլ փաշայի կարգադրությամբ¹:

«Վերջ տանք, բավական է» գլխում, տրվելով խոհափիլիսոփայական մտքերին, Ֆիրբյուխերը հարց է տալիս. «Պատմության ամենամեծ ողբերգությունը երբևէ կատարվե՞լ էր մարմնավորողին՝ նկարչին, գրողին, որը կարողանա գալիք սերունդների հայացքը բևեռել մեր դարի՝ խելագար, դիվային սողոմ-գոմորի վրա...»

Երբ աշխարհին Շեքսպիր, Վոլտեր, Գյոթե տված Եվրոպան կուրացավ պատերազմի արյունոտ մտքից, լեռնային երկրում ապրող մի ժողովուրդ նահատակվեց գլխովին: Ու այդ մասին մոռացան:

Մենք իրավունք չունենք տրվելու մոռացմանը: Մեզնից ամեն ոք պարտավոր է նայել իր եության խորքը, լսել՝ հոգում կեղծ ծայնանիշներ չեն հնչում, որոնք վաղը կարող են պատերազմի ազդակոչերի, մեկ օր անց մահվան քայլերգի փոխվել²:

Առանձին գլխում դնելով կայգերական կառավարության մեղքի բաժնի հարցը՝ Ֆիրբյուխերը անվարան եզրակացնում է. «Վիլհելմ 2-րդի՝ դիվանագիտական ու ռազմական հիմարությունների ու հանցագործությունների այն ահռելի մեղքից զատ, որ ընկած է գերմանական հերոսատերների ուսերին, պատերազմի տարիների կայգերական կառավարությունը պատասխանատու է նաև 1915 թվականի նոդկալի ոճիրների համար»³:

Սակայն, կայգերական կառավարությունը համամիտ էր դաշնակցի գործած ոճիրներին, հեղինակը կտրականապես պատասխանում է՝ իհարկե՝ ոչ: Նա պնդում է, որ Թուրքիայում գտնվող շատ գերմանացիներ, որոնք ազդեցություն ու հեղինակություն ունեին, անհնարինն արեցին հայերին օգնելու, պաշտպանելու համար:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչու, այնուամենայնիվ, Գերմանիան մտքով իսկ չանցկացրեց իրաժարվել Ստամբուլի դահիճների դաշին-

քից, Ֆիրբյուխերը գրում է. «Մեր կառավարությունը ոճրագործների այդ խմբի հետ համագործակցում էր, որովհետև նրանք բոլոր խաղաթղթերը ծեռքերում էին պահել և ստիպում էին ենթարկվել իրենց ավելի զորեղ կամքին: «Հաղթանակ» կոչվող ուրվականը դրդում էր շատ ու շատ բան՝ այդ թվում բարոյական չափանիշներ զիջել»¹: Մեր կարծիքով՝ այստեղ առկա է գերմանական կառավարության հանցանքը ինչ-որ չափով մեղմելու միտում:

1915-ի մայիսին էնվերը բարոն Վանգենհայմին տեղեկացրեց, որ հարկ կլինի տվյալ պահին խռովության գոտիներում ապրող բոլոր հայ ընտանիքներին Միջագետք տեղափոխել, և մայիսի 3-ին դեսպանը հեռագրեց Բեռլին. «Էնվերը համառոտեց խնդրում է, որ այդ նախաձեռնությանը չմիջամտենք: Իհարկե, հնարավոր է, որ կիրառվող միջոցները չափազանց ծանր լինեն հայ ժողովրդի համար, սակայն, իմ համոզմամբ, մենք ի վիճակի ենք միայն որոշ քայլեր մեղմել տալ, սկզբունքորեն արգելել մենք չենք կարող»²: Դրան հետևում է հեղինակի բերած՝ դեսպանի հունիսի 17-ի հաղորդումը. «Թալեաթը առանց թաքցնելու հայտարարեց, որ Բարձր դուռը որոշել է օգտվել համաշխարհային պատերազմից, երկրի ներքին թշնամիներին (քրիստոնյաներին) վերացնել: Նա հույս հայտնեց նաև, որ միջազգային դիվանագիտությունն իրենց չի խանգարի»: Եվ վերջապես բերվում է դեսպանի հուլիսի 7-ի տեղեկությունը. «Տարագրության ձևերը ակնհայտ են դարձնում, որ կառավարության բուն նպատակը Օսմանյան կայսրությունում հայ ազգը գլխովին բնաջնջելն է»³: Գերմանացի հրապարակախոսի մոտ կասկած չի մնում, որ կայգերական կառավարությունը շատ լավ գիտեր, թե ինչ է կատարվում Հայաստանում, որի դեսպանին 1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեաթն արդեն հայտարարում էր, որ Հայկական հարց այլևս գոյություն չունի ու պարծենում, որ այդ հարցը լուծելու համար ինքը մի օրում ավելին արեց, քան Աբդուլ Համիդը՝ 30 տարում:

Ինչ վերաբերում է գերմանացի ժողովրդին, հեղինակն ավստսանքով նշում է, որ երբեք ոչ մի ազգ նման նենգությամբ չի խաբվել, և նույնիսկ ռայխստագում չգիտեին ճշմարտությունը, իսկ Լեփսիոսի՝ պատգամավորների համար հայթայթած տեղեկատվական նյութերը հասցեատերերին չհասան:

Ֆիրբյուխերը իր գիրքը եզրափակում է հետևյալ խոսքերով. «Այդպես հայ ժողովրդին դավաճանեցին, խաբեցին ու լքեցին»⁴:

Հայոց ցեղասպանության ականատես վկաներից է դանիացի միսիոներուհի Մարիա Յակոբսոնը, որի հուշերի գրքից մի պատառիկ Վ. Խ. Այվազյանի ջանքերով հրատարակվել է հայերեն⁵: Նրա ծավալուն գիրքը հրատարակվել է դանիերեն, անգլերեն, արևմտահայերեն (Անթիլիաս, 1979):

Պատերազմի տարիներին Յակոբսոնը որբանոց է բացել Խարբերդում, 1921-1922 թթ. իր ընկերուհի Պետերսոնի հետ անցել է Լիբանան և Սիրիա, շարունակել զբաղվել հայ որբերի խնամքով: Նրա վկայությունները, ինչպես իրա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 52:
² Նշվ. աշխ., էջ 54:
³ Նշվ. աշխ., էջ 55:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 56
² Նույն տեղում
³ Նույն տեղում
⁴ Նշվ. աշխ., էջ 61:
⁵ Մարիա Յակոբսոն, 1915, պատառիկներ օրագրություններից, Երևան, 1995:

վամբ նախաբանում է նշել գրքուկի հրատարակիչը, այդ չտեսնված հանցագործության կենդանի փաստերն են:

Հուշագրության սկզբում նկարագրելով թուրքական բանակի մատակարարման ողբալի վիճակը՝ դամիացի միսիոներուհին գրում է, որ բեռնափոխարուները կատարվում են բռնագրավված գրաստներով, որոնք տեղափոխում են մզված ցորեն, իսկ զինվորներին տրված կերակուրները չեն ուտվում: Հիվանդանոցները լիքն են տիֆով հիվանդ զինվորներով:

1915-ի փետրվարի 7-ին օրագրության մեջ նշվում է, որ այդ օրը եկեղեցում կարդացվում է մի հրովարտակ, որը զորակոչ էր հայտարարում, և ավելացնում էր, որ նրանք, ովքեր փախուստի կոչվեցին, կպատժվեն որպես գող, և նրանց տները կայրվեն: Նշվում էր նաև, որ սա մահմեդականի և քրիստոնյայի պատերազմ չէ, այլ պատերազմ է նրանց դեմ, ովքեր աստծուց չեն վախենում: «Հայերը շատ դժբախտ են,— գրում է օրագրողը,— որովհետև նրանք պետք է պատերազմեն քրիստոնյաների դեմ, և, այսպիսով, օգնեն մահմեդականներին»¹:

Փետրվարի 9-ին օրագրության մեջ պատմվում է երեք հայ և չորս քուրդ փախստական զինվորների մահապատժի մասին: Նա գրում է, թե այս երկրում մարդը արժեք չունի: Տիֆը գնալով տարածվում է, և երբ մի զինվոր է մեռնում, նրան նետում են փոսը, որից հետո նրա մասին այլևս չեն մտածում, կարծես անասուն էր եղածը: Ձինվորներն ստանում են օրական երկու փոքր հաց և հինգ գդալ ապուր: Շատ հասարակ բան է քրդերին մտրակելը, որոնք թուրքերեն չիմանալու պատճառով չեն հասկանում, թե ինչ են հրամայում իրենց և սովորություն չունեն թուրք սպաներին բարևել: Մինչ զինվորները մեռնում են կեղտից ու քաղցից, սպաները լցնում են իրենց գրպանները:

Մայիսի 4-ի օրագրությունը տեղեկացնում է, որ ժողովուրդը սարսափի մեջ է: Բոլորն ասում են, թե այս ամենը նախապես ծրագրված է և պարզ է, որ լինելու է ջարդի սկիզբը, քանի որ զենքերը հանձնելու համար տրված է հինգ օր ժամանակ: Սակայն ամենքն էլ ասում են, որ չպետք է հանձնեն: Մտածում են եթե հանձնեն, թուրքերը կկատաղեն ու վրեժխնդիր կլինեն:

Հունիսի 8-ին միսիոներուհին գրում է, թե բանտերի մեջ ֆիզիկական տանջանքների են ենթարկում մտավորականներին: Գայմագամի հրամանով խոշտանգեցին պրոֆեսորներ Լյուլեճյանին, Պուճիգանյանին, հետո նրանց քարշ տվեցին զուգարան, որտեղ մնացին մի ամբողջ օր:

Նկարագրելով խարբերդի հայերի ահավոր վիճակը՝ Յակոբսոնը գրում է. «Ես չեմ կարող բառեր գտնել նկարագրելու այս ժողովրդի ցավերը, տառապանքներն ու սարսափը: Մարդը խելագարվում է, երբ լսում է նրանց պատահած սոսկալի դեպքերի մասին: Կարծես սատանայական հնարամտությունները հասել էին իրենց գագաթնակետին, տանջում ու չարչարում էին զոհերին»²:

Յակոբսոնը պատմում է, թե ինչպես էին թուրքերը գենք փնտրելու պատրվակով մտնում հայերի տները, տղամարդկանց ձերբակալում, ծեծում ու չարչարում, նրանց վազեցնում են, ոտքերը դնում ջրի մեջ, մտրակում են մինչև ոտ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:
² Նշվ. աշխ., էջ 17:

քերից արյուն հոսի: Գեղվանքում նրանք բանտարկյալներին նստեցրել էին շիկացած երկաթների վրա:

Հունիսի 17-ին միսիոներուհին արձանագրում է, որ բոլոր բանտարկյալները սպանվել են լեռներում, իսկ ձերբակալությունները շարունակվում են: Լուրեր են պտտվում, թե բոլոր հայերին աքսորելու են Ուրֆայի կողմը, որը կնշանակի հայ ժողովրդի մաքրագործում:

Օրագրում հուլիսի 6-ը նշված է իբրև խարբերդում սոսկալի դեպքերի օր: Ձինվորները պաշարել են քաղաքը և 13 տարեկանից բարձր բոլոր տղամարդկանց ձերբակալում են: 800 հոգու տարան Խան Քոյ և, ըստ այնտեղից փախած դեղագործ Մելքոն էֆենդու պատմածի, բոլորին գնդակահարեցին, իսկ երբ գնդակները վերջացան, ողջ մնացածներին սպանեցին կացիններով ու սվիններով¹:

Տեղեկություն է ստացվում, որ Իչմեում մորթել են բոլոր տղամարդկանց, Կարմիր Խոնազի բոլոր երիտասարդներին սպանել էին աքսորի ճանապարհին:

Հուլիսի 9-ին միսիոներուհին գրել է, որ թուրքերը հայտարարում են, թե այն կանայք ու աղջիկները, որ մնացել են, պետք է մահմեդականություն ընդունեն: Սա նշանակում էր, որ պետք է ամուսնանային թուրքերի հետ, իսկ փոքր տղաները պիտի թուրքանային: Դրա պայմանն այն է, որ պիտի թլպատվեին:

Երզնկայից փախած մի խումբ պատմում էր, որ տղամարդկանցից շատերն արդեն սպանված են, կանայք ու աղջիկները՝ բռնաբարված: Քայլել չկարողացող ծերերին ու հիվանդներին թուրքերը թողել են գերեզմանատանը, որպեսզի մեռնեն: Խմբի մեջ եղած տղամարդկանց պարզապես մորթել են:

Հուլիսի 21-ին Յակոբսոնը գրել է, որ խարբերդում թույլատրվել էր մնալ միայն հայ ընտանիքների, որոնք կոշկակար էին, թիթեղագործ, ժամագործ, արծաթագործ, կազմարար: Թուրքերը տեղափոխվում էին հայերի տները, որոնք ավելի լավ էին: Փողոցները լի էին աղբով ու աղտեղությամբ, իսկ առաջ այնպես գեղեցիկ ու մաքուր էին:

Թուրքերը մզկիթների մեջ հայտարարում էին, որ եթե որևէ թուրք պահի մի հայի, ապա կկախվի և տունն էլ կայրվի: Նաև ասում էին, որ խուզարկվելու են բոլոր թուրքերի, նույնիսկ վալիի տունը:

Օգոստոսի 7-ին միսիոներուհին ականատես է լինում մի հսկայական հրավառության՝ այրվում էր Չմշկածազի դաշտը իր մի շարք գյուղերով:

Թուրքերն այլևս չէին դժվարացնում մաքրագործման հարցը. հայերին մի քիչ դուրս էին հանում գյուղից ու սպանում: Այդպես վարվեցին Հուսեյնիկ գյուղում:

Խույլու գյուղում (Թլկատին) բոլոր կանանց հավաքել ու սպանել էին: Նրանց հրամայել էին հագուստները հանել, այնուհետև իրար վրա դարսելով, գլխատել էին: Ներքևում գտնվող կանայք առաջին հարվածից չէին մեռնում, ուստի մեռած ձևացողները հետո կարողացան փախչել:

Օրագրության հրատարակված հատվածն ավարտվում է 1915 թ. սեպտեմբերի 26-ի գրառումներով, որը տեղեկացնում է, թե բոլորին ներում են շնորհել, որովհետև ամեն ինչ արդեն վերջացած է²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 21:
² Նշվ. աշխ., էջ 42:

Պատմության կեղծարարության յուրահատուկ մեթոդ է ընտրել թուրք ականատես պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկը, որի գիրքը հրատարակել են ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը և արևելագիտության ինստիտուտը¹: Այն թուրքերենից թարգմանել և առաջաբանը գրել է Սամվել Մուրադյանը:

Թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկ Ալթընայը (1880–1937) 1915 թ. էսքիշեհիրի հայոց տեղահանության ականատեսներից է: Այնուհետև 1918–ին նա եղել է Էրզրումում և Գյումրիում: 1919–ին Ստամբուլում նա հրատարակել է երկու հոդված՝ իր տեսածների մասին, որոնք հետագայում երկու անգամ հրատարակվեցին առանձին գրքով: Ներկա թարգմանությունը կատարված է Անկարայի 1994–ի թուրքերեն հրատարակությունից:

Առաջաբանի հեղինակը Ահմեդ Ռեֆիկին դասում է թուրք այն փոքրաթիվ մտավորականների շարքին, ովքեր ընդունում են հայերի ցեղասպանության փաստը իբրև պատմական իրողություն և խորապես գիտակցում են կատարվածի ողբերգականությունը նաև սեփական ժողովրդի պատմության կտրվածքով: Նրա կարծիքով՝ Ահմեդ Ռեֆիկը օժտված էր տեսածը հասկանալու, պատճառը պրպտելու, փաստագրելու և հրապարակավ ասելու կարողությամբ ու ազնվությամբ, ճշմարտությունը ցուցահանելու պատմաբանի համարձակությամբ²:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու մասից՝ «Էսքիշեհիր», որտեղ նկարագրված է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. և «Էրզրում», որտեղ պատկերված են թուրք ազգաբնակչության նկատմամբ, այսպես կոչված, «հայկական հրոսակախմբերի» կարծեցյալ «զազանությունները» 1918 թվականի գարնանը: Այստեղից էլ աշխատության վերնագիրը՝ երկու կոմիտե (նկատի ունի երիտթուրքական և դաշնակցական կոմիտեները) և երկու ոճիր: Ինչպես իրավամբ նկատում է Ս. Մուրադյանը, թուրք հեղինակը փաստորեն չի տարբերակում հարձակվողն ու պաշտպանվողը, ուստի հայերի ու թուրքերի գործողությունները դիտարկում է նույն հարթության վրա, հավասարապես դատապարտում դրանք՝ անկախ նրանց ծավալներից, դրդապատճառներից ու նպատակներից: Դրան զուգահեռ նշվում է նաև, որ Ահմեդ Ռեֆիկը առաջիններից էր, որ ոչ միայն ոճրագործություն հայտարարեց երիտթուրքերի կազմակերպած Հայոց ցեղասպանությունը, այլև փաստեց նրա ծրագրվածությունը և բացահայտեց ծրագրողների շահագրգռությունները, ուստի անուրանալի է նրա առանձնահատուկ տեղը թուրքական պատմագրության մեջ: Ընդգծվում է թուրք հեղինակի սկզբունքային ու ելակետային այն եզրակացությունը, որ կայսրության հայ բնակչության հանդեպ գործադրված անողորմ կոտորածն ու աքսորը ողբերգություն էր նաև թուրք ժողովրդի համար, ուստի երիտթուրքերը հանցագործներ էին նաև սեփական ժողովրդի նկատմամբ: Ուշադրություն է հրավիրվում թուրք պատմաբանի այն դատողության վրա, ըստ որի, սեփական ժողովրդի ազատագրությունը շաղկապվում էր հայերի ենթադրյալ հաղթանակի հետ³:

Իր՝ Ահմեդ Ռեֆիկի հեղինակային խոսքում նշվում է, որ խնդրո առարկա ժամանակաշրջանը օսմանյան պատմության ողբերգական էջերից մեկն է: «Օսմանյան պատմության մեջ, հարկավ, բավականաչափ խառնաշփոթ և զրեթ սարսափահարույց ժամանակաշրջաններ են եղել, սակայն ոչ մեկը համեմատելի չէ այս բռնակալների կառավարման հետ: Ազնիվ դրդումներով սկսված, բայց հսկա մի պետության անկմամբ ավարտված այս ժամանակահատվածը օսմանյան պատմության ամենացավալի շրջանն է»¹,— գրում է ընդհանուր պատմության պրոֆեսորը:

Գրքի առաջին մասում Ա. Ռեֆիկը պատկերում է էսքիշեհիրի իրականությունը 1915 թվականի աշնանը, գրում, որ հայերի կայարանամերձ բոլոր գեղեցիկ տները բռնագրավվել էին, երեք դոյակներ էլ բաժին էին ընկել գլխավոր ոճրագործներ Թալեաթ, Ջանփուլադ և Հաքքի բեյերին: Դատողություններ անելով երկրի ահավոր ծանր վիճակի մասին նա նշում է, որ օսմանյան պատմության մեջ երբեք չի եղել մի շրջան, որ նմանվի Սեհմեդ 5–րդի՝ անարդարության և կազմալուծման ժամանակաշրջանին: Թուրքական պառլամենտի պատգամավորների մեծ մասը զուրկ էին օրենքն ու իրավունքը պաշտպանելու կարողությունից, նշանակված էին իթթիհատի կողմից ու նրա հավատարիմ սպասավորներն էին: Հույն և հայ պատգամավորների մոտ իրենց ազգակիցների տեղահանումներն ու սպանությունները բողոքի ձայն չէին առաջացնում: Բարձրագույն պաշտոնյաները թալանում ու վատնում էին ազգային գանձարանը, իսկ ժողովուրդը, որը մի ժամանակ ձեռքներին դրոշակներ, առջևից զուռնաներ, ինքնաձուլակներ էր իթթիհատականների հետևից, այժմ սովամահ էր լինում, բայց և զոհաբերվող ոչխարների պես գնում էր այդ արկածախնդիրների իշխանության պաշտպանման համար իրենց դիակներից պատնեշներ կառուցելու²: Անգամ Բյուզանդիան իր անկման վերջին օրերին այս աստիճան չէր բարոյալքվել:

Յեղինակը զուտ թուրքավարի է մեկնաբանում պանթուրքիզմի հանդես գալը, գտնելով, որ թուրանականության խնդիրը մեջտեղ հանեցին իշխանավորները՝ ի հակակշիռ Հունաստանը հույներին, Հայաստանը հայերին, Արաբիան արաբներին կարգախոսների: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելը պարարտ հող ծառայեց Թուրանի գաղափարի իրականացման համար, որի կույր գործիքը դարձավ լուսավորության նախարարությունը:

Ահմեդ Ռեֆիկը այն համոզմունքին է, թե դարեր շարունակ օսմանցի փառանքները հայերից և ոչ մեկի քիթը չեն արյունոտել: Թուրք, հայ և հույն պարոնները շքեղ ու բարեկեցիկ կյանք են վարել: Հայ վարպետներն ստեղծել են օսմանյան արվեստի ամենասքանչելի գեղարվեստական գործեր: Եվ այս իրավիճակը շարունակվեց այնքան, մինչև օսմանյան հայրենիքում ապրող ժողովուրդները տարվեցին ազգային գաղափարներով: Թուրքիայի գործերին Եվրոպայի խառնվելը և ոչ մահմեդականների դիմակ հագնելը էապես վնասեց գործին: Հայերի գաղտնի մտադրությունները ամբողջովին երևան եկան պատերազմի սկզբնա-

¹ Ահմեդ Ռեֆիկ, Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, Երևան, 1997:

² Նշվ. աշխ., Առաջաբան, էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 9:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 23:

կան շրջանում: Նրանք բացահայտորեն հայտարարում էին, որ պատերազմում թուրքերը ջախջախվելու են և կոչ էին անում ամեն կերպ օգնել ռուսներին¹:

Վանի ինքնապաշտպանությունը համարելով ապստամբություն՝ Ահմեդ Ռեֆիկը գտնում է, որ իշխանությունները դրանց կազմակերպիչներին պատժելու փոխարեն որոշեցին իսպառ բնաջնջել հայերին և այդ ձևով մեջտեղից հանել վեց վիլայեթների հարցը: Անատոլիայի արևելյան սահմաններում կատարվող շուտափույթ ձեռնարկումները վերաճեցին կոտորածների, և «հայրենիքի հազարավոր հայ ու թուրք զավակներ ճգնվեցին կոմիտեի ոտքերի տակ»²:

Թուրք հեղինակն արձանագրում է, որ պատերազմի սկզբում Ստամբուլից բազմաթիվ հրոսակախմբեր ուղարկվեցին Անատոլիա, որոնք կազմված էին բանտերից ազատված մարդասպաններից ու հանցագործներից: Նրանք ռազմական նախարարության մարզահրապարակում մեկ շաբաթ վարժվելուց հետո «Հատուկ կազմակերպության» միջոցով ուղարկվում էին Կովկասի սահման: Ընդգծվում է, որ հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնություններում ամենից մեծ հանցագործություններն այս հրոսակախմբերն են կատարել: Մեր կարծիքով՝ հեղինակի նման շեշտադրումը միտում ունի նեղացնել ոճրագործությունների մասնակիցների շրջանակները:

Նկարագրելով բեռնատար վագոններով էսքիշեհիր հասնող տարագիր հայերի ծանր վիճակը՝ ականատես պատմաբանը արձանագրում է, որ մի քանի օրվա ընթացքում քաղաքի կայարանի շրջակայքը լցվեց շուրջ 20000 ընտանիքներով: Որոշ ժամանակ այստեղ մնալուց հետո նրանց անասուն տեղափոխող վագոններով աքսորեցին դեպի Կոնիայի անապատները: Նրա վկայությամբ՝ արտաքսվեցին նաև էսքիշեհիրի, Իզմիթի և Ադաբազարի հայերը, որոնց գույքը նույն գիշեր թալանվում էր, իսկ տները հրկիզվում էին՝ հետքերը ծածկելու նպատակով:

Ընդհանուր պատմության ապագա պրոֆեսորը խիստ ուշագրավ դատողություն է անում, որ գերմանացիներից նրանք, ում սրտերը լի էին մարդասիրական զգացումներով, ատելություն էին տածում այս հանցագործությունների նկատմամբ: «Սակայն եթե պաշտոնական Գերմանիան ցանկանար, — շարունակում է նա, — խոչընդոտ կհանդիսանար կոտորածներին: Սայիդ Հալիմ փաշան «Իթթիհատի» կույր գործիքն էր: Էնվերն ու Թալեթը, սովորաբար, Գերմանիայի խոսքից մեկ քայլ չէին կարող դուրս գալ: Հնարավոր չէր ոճիրն իրականացնել՝ ապավինելով միայն հանցագործ ուժերին: Անկասկած է այն, որ նրանք ապավինում էին Գերմանիայի հաղթանակին, հույս էին տածում Գերմանիայի միջոցով լռեցնել տալ այս մեծ ոճրի արձագանքները, անմեղ զոհերի ողբի ձայնը խեղդել գերմանացիների հաղթական երգերով: Գերմանիան ինքն իր հերթին տարված էր Անատոլիայում եկամուտներ կորզելու շահադիտությամբ: Նա իր վրա էր վերցրել լռակյաց ու անտարբեր դիտորդի դերը: Անգամ միջնադարում չեն հիշատակվում կատարված նման հանցանքներ»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 31–32:
² Նշվ. աշխ., էջ 33:
³ Նշվ. աշխ., էջ 44:

Վկայակոչելով էսքիշեհիրում Ջեմալ փաշայից ստացված հեռագիրը՝ իթթիհատի «աչքի բիրը» հանդիսացող Ահմեդ Չերքեզին գնացքից իջնելուն պես ծերբակալելու մասին Ա. Ռեֆիկը փորձում է այն տպավորությունն ստեղծել, թե փաշան հովանավորել է հայերին, պաշտպանել իրեն ենթակա տարածքներ մուտք գործած աքսորյալ ժողովրդին: Ա. Ռեֆիկի այն հարցին, թե ինչ եղավ Վարդգեսի ու Ջոհրապի հետ, Ահմեդ Չերքեզը պատասխանել էր, որ Վարդգեսի գլուխը անձամբ է բացել մաուզերի գնդակով, ապա ոտքի տակ է առել Ջոհրապին ու մի մեծ քարով ջախջախել նրա գլուխը¹:

Թուրք պատմաբանը վկայում է նաև Ստամբուլի հայ մտավորականության աքսորի մասին, որոնց մի մասը ուղարկվել էր էսքիշեհիր և որոնց ինքն անձամբ ճանաչում էր՝ Տիրան Քելեկյան, Բյուզանդ Քեչյան, Թորգոմյան և ուրիշներ: Նա ցավով է արձանագրում, որ այդ բռնությունների դեմ ոչ ոք ձայն չէր բարձրացնում: Կղզու շքեղ ամառանոցում Հալաճյան էֆենդին խնջույքներ էր կազմակերպում իթթիհատականների համար, իսկ հայ երեսփոխանները շարունակում էին շողորթթել Թալեթին ու նրա հանցակիցներին:

Հեղինակը հաստատում է, որ մեծ ոճրի իրականացումն արդարացված պատկերելու նպատակով նախապատրաստական քարոզչական հիմնավոր աշխատանք էր կատարվել. լուրեր էին տարածում, թե հայերը միանալու էին թշնամուն, Ստամբուլում ապստամբություն էին բարձրացնելու, սպանելու էին «Իթթիհատի» առաջնորդներին ու ձգտելու էին բացել նեղուցը: Այնուհետև նա գրում է, որ այս նողկալի խաբեությունները կարողացան համոզել միայն հասարակ ժողովրդի այն հատվածին, որը չէր գիտակցում իր քաղցած լինելը: Եվ ապա Թուրքիայի ապագայի վերաբերյալ նա հայտնում է այն ոչ ստանդարտ միտքը, թե ավելի լավ կլիներ, որ իթթիհատականների օրոք հայերը հաջողություն ունենային, այդժամ և՛ Թուրքիան, և՛ թուրքերը փրկված կլինեին արկածախնդիրների գերիշխանությունից, հայերը հավերժ կվայելեին թուրքերի երախտագիտությունը: «Եթե հայերը տարված լինեին անկախության ու փրկության գաղափարներով, — շարունակում է Ա. Ռեֆիկը, — նրանց իղծերի իրականացման գեթ մի փորձն անգամ կարող էր ամեն ինչ տակնուվրա անել, քանզի իթթիհատականների անկումը պատճառ կհանդիսանար երկրում համաձայնության ու խաղաղության կողմնակից կուսակցության իշխանության գլուխ գալուն: Եթե հնարավոր լիներ դուրս պրծնել գերմանական երկաթե օղակից, համաձայնություն ձեռք կբերվեր անգլիացիների հետ, և Թուրքիան ավելի նպաստավոր դիրքեր կզբաղեցներ»²: Նա ցավով է ավելացնում, որ մինչդեռ տեղահանման հարցը հայերի ապստամբության ու պայքարի ողբերգական ու վերջին պատասխանն էր, իսկ դրա քաջալերումը՝ գերմանացիների հաղթանակը:

Թուրք հեղինակը փորձում է համոզել, որ էսքիշեհիրում ազգաբնակչությունը տեղահանումներին չի մասնակցել, և հայերի նկատմամբ առավելապես բռնություններ էին կատարում առանձին պաշտոնյաներ, ժանդարմներ ու ոստիկաններ, իսկ շատ վայրերում սպաներն իրենց ձեռքերը չեն թաթախել այդ արյունալի չարագործությունների կաթսայում: Նա ընթերցողին է փոխանցում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 49:
² Նշվ. աշխ., էջ 51:

Բուրսայից և Անկարայից եկողների պատմածները, թե ինչպես են պաշարել տներն ու հարյուրավոր ընտանիքների լցնելով կառքերը՝ գետերը թափել: Տեսնելով այս գազանությունները՝ մի քանի կին ուղղակի խելագարվել էին:

«Այս ողբերգությունն իմանալով,— գրքի առաջին բաժինը եզրափակում է Ահմեդ Ռեֆիկը,— հնարավոր չէր չվշտանալ: Միանշանակ էր, որ մի օր սրա պատասխանը պահանջվելու էր: Այս ամենը մարդկության անվան տակ կատարված հանցագործություններ էին: Երբևէ ոչ մի իշխանություն այս աստիճան դաժան չի գործել: Արյունով ուղեկցվող հայերի տեղահանումները երկիրը զրկեցին կարևոր մի տարրից: Այս անմարդկային գործողություններին հաջորդեց այն, որ կանգ առան ալրաղացները, բնակչությունը մատնված էր առանց հացի մնալու վտանգի...»¹:

Գրքի երկրորդ «երգում, 6 մայիսի 1334» բաժինը նվիրված է Երզրումի և Ալեքսանդրապոլի իրականության նկարագրությանը 1918–ի գարնանը: Եվ... կարդալով «հայկական գազանությունների» վերաբերյալ հորինվածքները, միանգամից հօդս են ցնդում հեղինակի ազնվության, օբյեկտիվության և անաչառության մասին նախորդ տպավորությունները:

Հեղինակի պատկերացմամբ՝ ռուսական զորքերի հարձակումը խախտեց Արևելյան Անատոլիայի անդորրը, և դարեր շարունակ համատեղ ապրած երկու ժողովուրդները՝ թուրքն ու հայը, վերջ դրեցին իրենց մտերմությանը, նրանց միջև խորը անդունդ առաջացավ: Նրա խոստովանությամբ՝ իշխանությունները, որոնք դաժան ու անարդար էին գործել ժողովրդի հանդեպ, ուժասպառ էին արել թուրքերին, իսկ հայերի շրջանում ազատության ու փրկության ձգտումներ էին արթնացրել, որի ամենամեծ ապացույցը հայկական կոմիտեներն էին: Բանից պարզվում է, որ թուրքը չգիտեր, թե ինչ բան է ռումբը, այդ հայկական կոմիտեներն էին, որ թուրքիա ռումբ մտցրին և դրանով փորձեցին նույնիսկ սպանել փառիշտահին: Եվ այդ ռումբերն այժմ Անատոլիայում էին պայթելու, բռնարար իշխանությունների անգթության պատճառով թուրք ժողովուրդը խեղդամահ էր արվել «հայկական հրոսակախմբերի կողմից հոսեցված արյան հեղեղում»²:

Խեղաթյուրելով Վանի հերոսամարտի պատճառները՝ հեղինակն այն համարում է ցավալի ընդհարում, որովհետև ռուսական զորքերի առաջխաղացմանը զուգընթաց հայերի դաժանությունն ու խիզախությունն էլ ավելի էր բռնում, և Անատոլիա ներխուժած ռուսական բանակին միակ աջակցողները հայերն էին: Խեղաթյուրվում են նաև հայկական կամավորական շարժման պատճառները: «Նորույթ» է նաև հեղինակի այն տեղեկությունը, թե իբր Երզրումն ազատագրելիս ռուսների առաջին քայլն այն եղավ, որ չթողեցին հայկական գումարտակներին քաղաք մտնել, քանի որ շատ լավ գիտեին, որ հակառակ դեպքում թուրքերը դաժանաբար ոչնչացվելու են: Եվ ահա թուրքերը հայ հրոսակախմբերից ահաբեկված թողնում էին իրենց տները և ապաստան էին որոնում երկրի խորքերում:

Սարիղամիշից մինչև Տրապիզոն ընկած շրջաններում ռուսական գերիշխանության հաստատումը հեղինակը բարեբախտություն է համարում թուրք ժողովրդի համար: Սակայն վիճակը փոխվեց, երբ, ըստ հեղինակի, բուլշևիզմի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 52:

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

հաղթանակի հետևանքով ռուսները դիմեցին փախուստի, և նշված շրջաններում իշխանությունն անցավ հայկական կոմիտեների ձեռքը:

Ամբողջ իշխանությունը հայերի ձեռքում էր կենտրոնացած հատկապես Երզնկայում և Երզրումում: Նրանք երբեմն փողոցներից հավաքում էին թուրք աշխատավորներին, խումբ–խումբ կտրում կոկորդներն ու փոսը գցում:

Ըստ թուրք հեղինակի՝ հիմնական ջարդերը սկսվեցին ավելի ուշ, երբ Երզնկայի, Տրապիզոնի և Երզրումի մատույցներում օսմանյան զորքեր երևացին: «Հայկական հրոսակախմբերը քաղաքից դուրս դիմադրում էին օսմանյան բանակի առաջխաղացմանը՝ ներսում ժողովրդին զորանոցները լցնելով ու դռները փակելով կտտորում: Երբեմն զլուխները կտրելով, դիակները ջրհորն էին գցում... Երզրումն այս արյունոտ վայրագության ամենաողբերգական էջն է»¹:

Ահմեդ Ռեֆիկն առիթը բաց չի թողնում վերստին անարգանքի խոսք ասելու Ստամբուլի կառավարողների հասցեին, որոնք գրաքննությամբ բոլոր դժբախտությունները թաքցնում էին ժողովրդից: Չարաշահումների աղբյուր նա համարում է Էնվեր փաշային, որն իր բացահայտ տգիտության պատճառով Սարիղամիշում 150 հազար թուրք էր զոհաբերել, բայց պատասխանատվության չէր կանչվել: Այն ժամանակ, երբ Ստամբուլի ազգաբնակչությունը սովամահ էր լինում, «Իթթիհատի» բարձր աստիճանավորներն զբաղված էին ճոխ խնջույքներով, իսկ Շվեյցարիան նրանց կանանց զվարճատեղին էր: «Այլևս ոչ ոք չէր մտածում հայ հրոսակախմբերի արյունոտ դաշույններից սպանված ու սովամահ եղած դժբախտ թուրքերի մասին»,— ողբածայն գրում է հեղինակը: Շարունակելով շինծու ողբն ու կականը՝ նա բացականցում է, որ երբ Ստամբուլում «Իթթիհատի» այրերը շամպայն խմելով սազ ու երաժշտություն էին լսում, Երզրումում հայերի բռնություններից այրվող փլատակների տակ պառկած թուրքերը հոգի էին տալիս, որոնց ողբը մինչև երկինք էր հասնում:

«Տրապիզոնից մինչև Երզրում, ավերածություններից բացի, ոչինչ չէր երևում: Ոչ մի գյուղում, ոչ մի տան որևէ կենդանի էակ չկար: Հայերի բռնություններին այժմ հաջորդում էր սովը»²,— ամփոփում է կեղծ ողբասացը:

Հետագա էջերում թուրք հեղինակի երևակայությունն ավելի է բորբոքվում, և նա գրում է, որ ռուսների նահանջից հետո հայերն այն աստիճան էին ավերել գյուղերն ու ավանները, որ Արդահանից մինչև Երզնկա, Տրապիզոնից մինչև Կարս ոչ մի գյուղում որևէ կենդանի շունչ չէր մնացել, իսկ Երզնկան կարծես վերածվել էր թուրքերի կառափնարանի³:

Ամենուրեք հրդեհված տների ու քանդված պատերի տակ լի էին թուրքերի դիակներ՝ դեռևս չնեխած մարմիններ, կտրված ձեռքեր, գանգեր ու ազդուկներ:

Անդրադառնալով Երզրումին՝ նա գրում է, որ այստեղ նույնպես փողոցներում հազարավոր թուրքերի դիակներ էին կուտակված: Գյումրիում նույնպես, ըստ հեղինակի, քաղաքի հանձնման լուրն իմանալով, հայերն սկսեցին կտտորել թուրքերին, որը հայ–թուրքական կտտորածի վերջին փուլն էր: Կատարելով դերերի մտացածին տեղափոխություն, հեղինակը կեղծ վկայություն է տալիս,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 61:

² Նշվ. աշխ., էջ 77:

³ Նշվ. աշխ., էջ 81–83:

թե իբր այստեղ հայերը թրքուհի օրիորդներին բռնելով, բուրի աչքի առաջ պարտադրում էին իրենց քմահաճույքը կատարել, անասնաբար վրեժխնդիր էին լինում նրանց անմեղ մարմնից, ապա սվինի հարվածով բացում էին որովայնը և գցում կրակը: Պատերին կանանց կրծքեր, անգամ այր մարդկանց անդամներ էին կախված, ճանապարհի երկու կողմերում որովայները բաց կանանց մերկ դիակներ էին դրված:

Գրքի վերջում Ահմեդ Ռեֆիկը գրում է հետևյալ տողերը, որը, մեր կարծիքով, հնչում է իբրև լավագույն ինքնամերկացում. «Եվրոպան անկասկած պատժի է ենթարկելու նրանց, ովքեր բռնագաղթի են ենթարկել հայերին: Բայց տեսնեք կորոնի արդյոք Եվրոպան այս հանցագործության մեղսակիցներին: Պատմությունն անգամ չի արձանագրել այսպիսի դաժանություններ»¹: Այո՛, թուրք հեղինակը, իր կամքից անկախ, պարզ ու հստակ մատնացույց է անում, թե վերջապես որտեղ է թաղված շան գլուխը:

Նորագույն հեղինակներից խիստ ուշագրավ է գերմանացի գիտնական, լրագրող Վոլֆգանգ Գուստի գիրքը²: Վ. Գուստը գործադրել է ուրույն մեթոդ՝ դիմելով ցեղասպանության ականատեսների վկայություններին, նրանց եզրակացություններին, ինչպես նաև օգտագործել է թուրքական և գերմանական արխիվների նորահայտ վավերագրեր:

Գրքի առաջին բաժնում ներկայացված են հայերի բնաջնջման միջոցառումները, շեշտադրված են Ս. Թեհլերյանի դատավարության ժամանակ հրապարակված փաստերը:

«Ցեղասպանություն» բաժնում առաջ է մղված ամերիկացի գեներալ-մայոր Ջեյմս Չարբորդի որակումը Հայոց ցեղասպանության մասին՝ «Բոլոր ժամանակների ամենահավոր ոճիր» արտահայտությամբ: Նա հրապարակում է գրհերի թվի մասին գերմանական դեսպանատան տվյալները՝ մեկ ու կես միլիոն մարդ:

Վկայակոչվում է Սարգվանի ամերիկյան քոլեջի տնօրեն Թեոդոր Էլմերի բնորոշումը, թե հայերի հալածանքները իրենց չափերով գերազանցեցին այն բոլոր կոտորածները, ինչ առաջին քրիստոնյա նահատակներին պատճառել էին Հռոմի ամենադաժան տիրակալները³:

Մեջբերված է Տրապիզոնի իտալական հյուպատոս Չ. Գորինիի ինքնահարցումը, թե արդյոք աշխարհի բոլոր մարդակերներն ու վայրի կենդանիները իրենց թաքստոցներից այստեղ չեն եկել՝ կատարելու հին ու նոր պատմության մեջ նմանը չունեցող մի ոճիր:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ 1915-ին Փոքր Ասիայում կատարվածը եղել է կազմակերպված ոճրագործություն:

«Չերբակալություններ և խոշտանգումներ» բաժնում տրված է մտավորականության ձերբակալությունների ու խոշտանգումների, զենքի բռնագրավման գործողության նկարագիրը:

Հաջորդ բաժնում ներկայացված է թուրքական բանակում զորակոչված հայ զինվորների բնաջնջումը⁴:

Առանձին ներկայացված է պարզապես հայ տղամարդկանց ոչնչացումը, որոնք ոչ ազգային գործիչներ էին, ոչ էլ զինվոր: Այդ մասին բերվում է ամերիկյան քոլեջներից մեկի տնօրինուհի Մերի Լուիզ Գրեֆմի, Հալեպի գերմանական դպրոցի տնօրեն Մարտին Նիպագի և այլոց վկայությունները⁵: Հետագա իրար հաջորդող բաժիններում ներկայացված են տարագիրների ամբողջ քարավանների բնաջնջումը, բռնագաղթը, երեխաների տառապանքն ու մահը, կանանց ու աղջիկների ճակատագիրը, բռնագաղթի ենթարկված հայ ազգաբնակչության ունեցվածքի անսքող թալանն ու կողոպուտը, բռնի մահմեդականացումը, ոչնչացման ճամբարների դժոխային պայմանները: Հանրածանոթ այդ տեսարանները լրացված են բազմաթիվ նոր վկայություններով:

Վ. Գուստը նկարագրել է Վանի 1915 թ. ինքնապաշտպանությունը՝ օգտագործելով ամերիկուհի Գրեյս Հիգլեյ Քնափի, գերմանուհի դաստիարակ Քեթե Էթոլդի, շվեյցարացի միսիոներ Շարորի օրագրությունները, որոնք իրադարձությունների ականատեսն են եղել: Հեղինակը մերժում է Վանի կարծեցյալ ապստամբության մասին վարկածը, թիկունքին հասցված դաշույնի հարվածի առասպելը և գտնում, որ այն եղել է օրինական ինքնապաշտպանություն⁶: Հպանցիկ ձևով հեղինակը գրում է նաև Շապին-Գարահիսարի, Մուշի և մի փոքր ավելի շատ՝ Սասունի ինքնապաշտպանության մասին:

Բացառապես օտարերկրացիների հիշողությունների (գերմանացի Բրունո Էվարտ, դանիուհի Կարեն Էպպե, շվեյցարացի բուժակ Քյունցլեր և ուրիշներ) հիման վրա է գրված Ուրֆայի ինքնապաշտպանության բաժինը, որը, սակայն, հեռու է բավարար լինելուց: Շփոթված է ինքնապաշտպանության տևողությունը, չի հիշատակվում ոչ մի հայ մարտիկի անուն և այլն:

Առավել հանգամանորեն Վ. Գուստը անդրադարձել է Մուսա լեռան հերոսամարտին և այս դեպքում հեղինակի միակ աղբյուրը բողոքական քահանա Տիգրան Անդրեասյանի հայտնի հիշողություններն են:

Քննարկելով Արամ Անտոնյանի «Մեծ ոճիրը» գրքի ի հայտ գալու հանգամանքները՝ հեղինակը հակված է այն ընդունել իբրև արժանահավատ աղբյուր⁷:

Խոսելով 1915 թ. հունիսի 17-ին Կոստանդնուպոլսի ռազմական նախարարության մերձակա հրապարակում կախաղան հանված 20 հնչակյան հայ գործիչների մասին՝ հեղինակն այն համոզմունքն է հայտնում, որ երիտթուրքերը հրապարակային մահապատժով փորձել են ստեղծել համահայկական դավադրության տպավորություն, մի բան, որ երբեք չի եղել⁸:

Համապատասխան փաստաթղթերի հիման վրա Վ. Գուստը պարզաբանում է «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթը մահսուսե»), ժանդարմե-

¹ Նշվ. աշխ., 89:

² Վոլֆգանգ Գուստ, Հայերի ցեղասպանությունը, աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը: Երևան, «Հայաստան», 2002, 294 էջ: Գերմաներենից թարգմանությունը՝ Ռուզան Յորդանյանի:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 21-22:

² Նշվ. աշխ., էջ 23-24:

³ Նշվ. աշխ., էջ 167:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 186-189:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 190:

րիայի, չեթեմերի և բանտերից ազատված մարդասպանների դերը Մեծ եղեռնի գործադրման ժամանակ¹:

Համոզմունք հայտնելով, որ երիտթուրքերը Թալեաթի գլխավորությամբ նախօրոք մշակել են հայերի բնաջնջումը, հեղինակն այնուհետև ներկայացնում է այդ ծրագրի 10 սկզբունքները²:

Վ. Գուստը կասկած չունի, որ բուն նպատակը եղել է ոչ թե տեղահանումը, այլ հայերի իսպառ ոչնչացումը, ինչը հաստատում են շատ հեռագրեր և դատի տրված երիտթուրքերի հարցաքննությունների շատ արձանագրություններ: Իսկ բնաջնջմանը հակադրվողներին սպառնացել է պաշտոնազրկում կամ մահ³:

«Նրանք պատերազմ են մղել հայերի դեմ,— գրում է հեղինակը,— որին որպես ժողովուրդ ցանկացել են վերացնել: Եվ նրանք բացահայտորեն խոսել են այդ մասին գաղտնի հեռագրերում ու մտերմիկ նամակներում»⁴: Բազմաթիվ օրինակներով Վ. Գուստը ցույց է տալիս, որ Թալեաթը և էմվերը օտարերկրացիների ներկայությամբ բացահայտորեն խոսել են հայերի ցեղասպանության մասին⁵:

«Ցեղասպանության վիճակագրությունը» բաժնում հեղինակը հանգամանալի վերլուծության է ենթարկում Հայոց ցեղասպանության զոհերի թվի վերաբերյալ պատմագիտական գրականության մեջ շրջանառվող տվյալները և գտնում, որ որպես ճիշտ մեծություն, գրականության մեջ հաստատվել է առաջին ցեղասպանության մեկ միլիոն հայ զոհերի թիվը: Այդ կապակցությամբ նա հայտնում է այն ուշագրավ միտքը, որ պատմական գրքերում բոլորովին չի հիշատակվում երիտթուրք ղեկավարների տենչերի զոհը՝ նրանց կողմից կեղեքված սեփական ժողովուրդը⁶:

Խոսելով հայերի նյութական կորուստների մասին՝ հեղինակը գրում է, որ թուրք թալանչիների հարստացման կարևորագույն աղբյուրը հայերից խլված փողերն ու բարիքներն են եղել: Նա հիշատակում է հաշտության պայմանագրի համար Փարիզ ժամանած հայկական պատվիրակության Օսմանյան կայսրությունում հայերի կորցրած ունեցվածքի հաշվարկած ընդհանուր գումարը՝ 14,6 միլիարդ ֆրանսիական ֆրանկ, կամ վերահաշվարկված՝ 6 միլիարդ մարկ⁷:

Փաստերի համադրմամբ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ հայերի բնաջնջման ծրագիրը երիտթուրքերի կողմից մշակվել է պատերազմից առաջ, որը և եղել է Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու շարժառիթներից մեկը⁸:

Առանձին գլխում Վ. Գուստն անդրադառնում է Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիայի դիրքորոշմանը: Նա գրում է, որ գերմանական ժողովրդի հիմնական զանգվածը երբեք չի իմացել այն, ինչ գիտեր ամբողջ աշխարհը, և դրա պատճառը եղել է գրաքննությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 195–201:

² Նշվ. աշխ., էջ 203–204:

³ Նշվ. աշխ., էջ 210–214:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 215:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 219–221:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 225–226:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 230–231:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 231–237:

Միակ գերմանացի պատգամավորը, որը փորձել է հրապարակայնորեն խարազանել հայերի սպանող, եղել է սոցիալ–դեմոկրատ, հետագայում Գերմանիայի կոմկուսի հիմնադիր Կարլ Լիբկնեխտը, որը 1916 թ. հունվարի 11–ին Ռայխստագում հանդես է եկել հարցապնդմամբ ու վկայակոչել է Լեփսիուսին, սակայն պառլամենտի նախագահը բարձր զանգահարումով ընդատել է նրան:

Գերմանացի հեղինակը գտնում է, որ, ի տարբերություն գերմանական քաղաքացիների, գերմանական դիվանագետներն իմացել են ամեն ինչ, սակայն դրսևորել են անտարբերություն: Այդպես են վարվել դեսպաններ Վանգենհայմը, Յոհենլուեն: 1915 թ. նոյեմբերի 15–ին Կ. Պոլսում դեսպանի պաշտոնն ստանձնած Պաուլ Վոլֆ–Մետերնիխը վճռականորեն բողոքել է հայերի հանդեպ դաժան վերաբերմունքի դեմ: «Նրա միջամտությունը,— գրում է Վ. Գուստը,— թերևս ունեցել է մասնակի հաջողություն, քանի որ չի կայացել նախատեսված մնացած 80 հազար հայերի տեղահանումը մայրաքաղաքից՝ Կոստանդնուպոլսից, որտեղից 30 հազարին արդեն քշել էին, իսկ 30 հազարն իրենք էին փախել»¹: Այդ հարցում զգուշավոր է եղել հաջորդ դեսպան Ռիխարդ ֆոն Քյուլմանը:

Հեղինակը վկայակոչում է շվեյցարացի պատմաբան Քրիստոֆ Դինբլի եզրակացությունը, թե հայերի բնաջնջումը եղել է թուրքական բանակի գլխավոր շտաբում ծառայող գերմանացի բարձրաստիճան զինվորականների՝ բարոն Կոլմար դեր Գուլց, գեներալ Օտտո Լիման ֆոն Սանդերս, Ֆրից ֆոն Շելենդորֆ, ռազմածովային կցորդ Հանս Հունան և շատ ուրիշների համաձայնությամբ և երբեմն ուղղակի նրանց պահանջով²: Իսկ մի դիվանագետ Հունանի մասին ասել է, թե նա ավելի թուրք է, քան էմվերը կամ Թալեաթը:

Նշվում է նաև, որ Դինբլի հետազոտությունները պարզում են, որ գերմանացիները ոչ միայն հայերի դեմ են եղել, այլև կրակել են նրանց վրա և հրահրել տեղահանումներ: Գերմանացի սպա կոմս Էբերհարդ Վոլֆսթել ֆոն Ռայխենբերգը ղեկավարել է կրակը Ուրֆայի, Ջեյթունի և Մուսա լեռան հայերի վրա: Սակայն, ըստ հեղինակի՝ շատ ավելի ավերիչ են եղել այն խորհուրդները, որ գերմանացի մյուս բարձրաստիճան սպաները սովել են ցեղասպանությունը ծրագրողներին:

«Գերմանացի բոլոր սպաները,— գրում է Վ. Գուստը,— ներառյալ Լիման ֆոն Սանդերսը, կրկնել են հայերի հասցեին արված թուրքական մեղադրանքները»³: Կովկասյան ռազմաճակատի ամենաբարձրաստիճան սպան՝ Ֆելիքս Գուլզեն, գրել է, թե ամբողջ հայ ժողովուրդն է մեղանչել, իսկ ֆոն Շելենդորֆը հաստատել է, թե հայերը վաղուց էին ապստամբություն նախապատրաստել, որպեսզի անպաշտպան թուրք բնակչության սոսկալի սպանդ կազմակերպեն: Նրանք բոլորը կրկնել են թուրքական այն կեղծիքը, թե տեղահանումների իրական առիթը եղել է Վանի ապստամբությունը⁴:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244–245:

² Նշվ. աշխ., էջ 246–247:

³ Նշվ. աշխ., էջ 250:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 251:

Գերմանացի սպաները ոչ միայն համաձայնել են թուրքերի ծրագրերին, այլև ստորագրել են տեղահանման հրամանները¹: Ֆոն Շելենդորֆն անձամբ է հոգացել հայերի բռնագաղթի ակնհայտ նպատակի՝ բնաջնջման իրագործումն ապահովելու համար²:

Վ. Գուստի վկայությամբ՝ Քրիստոֆ Դինքլը իր աշխատության մեջ թվարկել է նաև շատ դեպքեր, երբ գերմանական զինվորներն ու ենթասպաները բողոքել են հայերի նախճիրի դեմ, սակայն նրանց անմիջապես հետ են ուղարկել Գերմանիա:

Առանձին գլուխ է նվիրված Թուրքիայի պարտությունից հետո երիտթուրքական հանցագործների ձերբակալումներին, զինվորական դատարաններում տեղի ունեցած հրապարակային դատավարություններին, կայացած մահապատիժներին, ինչպես նաև հայ վրիժառուների արդար գործողություններին: Չետաքրքիր տեղեկություններ կան հայ վրիժառու Չրաչ Փափազյանի մասին, որը ծպտվել է իբրև թուրք և ուղղորդել Արշավիր Շիրակյանի, Արամ Երկանյանի և Սողոմոն Թեխլերյանի գործողությունները Բեռլինում:

Քննարկելով Չայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Հիտլերին վերագրվող «Այսօր ո՞վ է խոսում հայերի բնաջնջման մասին» հայտնի արտահայտության հարցը՝ հեղինակը կատարում է հետևյալ կարևոր եզրահանգումը. «Եթե նույնիսկ հայերի վերաբերյալ Հիտլերի ակնարկների ճշտությունը վիճելի համարվի, ապա անվիճելի է այն, որ հայերի երիտթուրքական ցեղասպանության անպատիժ մնալը կարող էր միայն սաստկացնել գերմանական ցեղասպանների բնաջնջման մոլուցքը»³:

Վ. Գուստի չափազանց արժեքավոր գիրքն ավարտվում է հեղինակի՝ ցեղասպանությունների դատապարտման համար հատուկ միջազգային դատարան ստեղծելու առաջարկությամբ⁴:

Չեխոստահողային ժամանակաշրջանում Չայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Չայաստանում թարգմանաբար հրատարակվել են մի շարք օտար հեղինակների գործեր, որոնց շարքում առանձնանում է ամերիկացի իրավաբան-միջազգայնագետ, փիլիսոփայության դոկտոր Չերբերտ Ադամս Գիբոնսի փոքրածավալ, բայց մեծարժեք գիրքը⁵:

Նախաբանում գրքի հեղինակը գրում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Թուրքիայում հայերի նկատմամբ գազանությունները հետագա ապացույցներ չեն պահանջում, և չափից ավելի ակնհայտ է, թե դրա համար ում վրա պետք է ընկնի պատասխանատվությունը: Ուստի իր բարոյական պարտքն է ընդհանուր ուշադրություն դարձնել «Նորագույն պատմության ամենասև տեղի վրա», լուսաբանել փաստերը և ի հայտ բերել պատասխանատուներին: Ներածականում Թուրքիային քաջածանոթ և պատերազմին նախորդած

¹ Նշվ. աշխ., էջ 253:

² Նշվ. աշխ., էջ 254:

³ Նշվ. աշխ., էջ 277:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 286:

⁵ Չ. Ա. Գիբոնս. Ժամանակակից պատմության ամենասև տեղ. 1915-ի դեպքերը Չայաստանում. փաստեր և պատասխանատվություններ: Խմբագիր՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳՊԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 2003: Թարգմանություն 1916 թվականի անգլերեն հրատարակությունից:

իրադարձություններին ակնատես հեղինակը գրում է, որ ինքը նվազագույն կասկած չունի իր կողմից բերված փաստերի վերաբերյալ, և իր կարծիքը հենված է բազմամյա դիտարկումների ու բոլոր տվյալների մանրագնին ուսումնասիրման արդյունքների վրա:

Գիբոնսը սեղմ, սակայն ցայտուն կերպով տալիս է հայ զինվորականության ոչնչացման, բնակչության տեղահանության և բնաջնջման իրական պատկերները, ամփոփելով, որ Բրայսի նշած 800000-ի փոխարեն զոհերի թիվն արդեն հասել է մեկ միլիոնի: Իսկ Վաշինգտոնում թուրք դեսպանը շարունակում է հայտարարել, թե այդ ամենը հորինվածք է, և կանանց ու երեխաներին երբեք չեն սպանել:

Չեղինակը գրում է, որ հայ հեղափոխականների կողմից թուրքերին ոչինչ չէր սպառնում: Օսմանյան կառավարությունը չափազանց անարդարացիորեն է հիմնավորում հարձակումները իրենց հպատակ հայերի վրա այն փաստով, որ բազմաթիվ հայեր կռվում են ռուսական բանակի շարքերում, քանի որ նրանք, իբրև ռուսական հպատակներ, կատարում էին իրենց պարտքը¹: Նա գտնում է, որ կեղծ են նաև հայերին պետական դավաճանության մեջ մեղադրելու փորձերը²:

Ամերիկացի միջազգայնագետը գտնում է, որ թուրքերի կողմից հայերի հետապնդումը և ջարդերը ոչ մի կերպ չի կարելի դիտել որպես այդ երկու ժողովուրդների դարավոր թշնամության հետևանք կրոնի հողի վրա: Կամ ոչ մի կերպ չի կարելի մեղքը գցել հայ վաշխառուների վրա, որոնք, իբր, անխնա կերպով շահագործում էին պարզամիտ թուրքերին: Նա համոզմունք է հայտնում, որ Փոքր Ասիայում հայկական տարրի պահպանումը անհրաժեշտ է նաև թուրքերի բուն բարեկեցության համար: «Առանց հայերի սատարման,— գրում է Գիբոնսը,— թուրքերը չեն կարող գոյատևել ոչ քաղաքականապես, ոչ էլ տնտեսապես՝ որպես ինքնություն և անկախ ազգ»³: Շարունակելով իր միտքը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ արևմտահայերը ոչ մի տեղ թվական առավելություն չունեն, որ սպառնային Թուրքիայի քաղաքական անկախությանը, սակայն նրանք կարող են ապահովել երկրի տնտեսական անկախությունը⁴:

Գիբոնսը Չայոց ցեղասպանության ողջ պատասխանատվությունը դնում է երիտթուրքական կառավարության վրա, այնուհետև մեղադրում Գերմանիայի դեսպան բարոն Վանգենհայմին, որը կարող էր, բայց չարգելակեց ջարդարարական մեխանիզմի գործադրումը: Նա գտնում է, որ հայերի բնաջնջմամբ գերմանացիները շահագրգռված էին, որովհետև նրանք վերջիններիս առևտրական մրցակիցն էին Փոքր Ասիայում:

Եզրակացության մեջ Գիբոնսը մեղքի բաժին է հանում չեզոք երկրներին և հատկապես ԱՄՆ-ին ու Շվեյցարիային:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

³ Նշվ. աշխ., էջ 24:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 25:

ԳԼՈՒԽ ԵՐԿՐՈՐԴ

Հայոց մեծ եղեռնը սփյուռքահայ պատմագրության մեջ

Մարդկության պատմության մեջ 20-րդ դարի ամենամեծ ոճրագործությունը՝ Հայոց եղեռնը, կաթվածահար արեց հայ ժողովրդին: Ժամանակ էր պետք ուշքի գալու և խորհելու կատարվածի մասին: Ուստի պատահական չէ, որ Մեծ եղեռնին նվիրված պատմագիտական առավել ամփոփ ուսումնասիրությունները սփյուռքահայ իրականության մեջ ի հայտ եկան 2-3 տարի անց միայն, որոնցում առաջին փորձերն էին արվում բացահայտել սպանդի իրական պատճառները, որոշել նրա շրջանակները, պարզաբանել կորուստների մոտավոր չափերը, ի հայտ բերել իսկական հանցավորներին, տալ հայկական հերոսամարտի նկարագիրը, կատարել տեսական ընդհանրացումներ:

Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հաջորդ շուրջ հինգ տասնամյակները լռության ժամանակաշրջան էին հայ պատմագրության մեջ: Այդ ժամանակահատվածում արևմտահայության ողբերգության մասին հնարավոր էր բարձրաձայն խոսել ու գրել միայն սփյուռքում: Սակայն այստեղ հրատարակված պատմագիտական աշխատությունները մինչև 1965 թվականը զխավորապես կրում էին փաստագրական-նկարագրական բնույթ:

Նկատի առնելով որակական այն փոփոխությունները, որպիսիք կատարվեցին Մեծ եղեռնի պատմագրության մեջ 50-ամյա տարելիցի նշումից հետո, երբ առավել մեծ տեղ սկսեցին գրավել գիտատեսական վերլուծություններն ու ընդհանրացումները, նպատակահարմար ենք համարել ըստ դրա էլ պայմանականորեն սփյուռքահայ պատմագրությունը ժամանակագրորեն բաժանել երկու հատվածի և բաժանման սահմանագիծ դիտել 1965 թվականը:

1. 1915-1965 թվականների հրատարակությունները

Եղեռնի զոհերի հիշատակը պահպանելու գործում անգերազնահատելի է «Ամենուն տարեցույցի» մեղվաջան հրատարակիչ Թեոդիկի (Թեոդորոս Լապճինյան) ծառայությունը: Ինքն էլ աքսորված լինելով Թուրքիայի խորքերը՝ պատերազմից հետո նա վերադարձավ Կ. Պոլիս, որտեղ, վերսկսելով «Ամենուն տարեցույցի» հրատարակման շնորհակալ գործը, զուգահեռաբար 1919-ին եղեռնի 4-րդ տարելիցի առթիվ լույս ընծայեց «Հուշարձան ապրիլ տասնմեկի»

գիրքը¹: Բազում հոգսաշատ պրպտումներ պահանջող այս գիրքը պարունակում է Մեծ եղեռնի զոհ դարձած 761 հայ մտավորականների համառոտված կենսագրականներ, տրված են դրանց ճնշող մեծամասնության լուսանկարները: Հանրագիտարանային նշանակություն ունեցող այս մեծարժեք գիրքը, որն անվարան կարելի է ասել, առաջին ուղեցույցը դարձավ եղեռնի պատմության հետագա ուսումնասիրողների համար, լրացումներով ու ճշգրտումներով վերահրատարակվեց 1939-ին, Ալեքսանդրիայում:

Միևնույն ժամանակ ջանքեր գործադրվեցին եղեռնի վերաբերյալ պատմական հավաստի փաստաթղթերի հավաքման ու հրատարակման բարդ ու դժվարին խնդրի իրականացման ուղղությամբ: Այդ ասպարեզում շնորհակալ աշխատանք կատարեց Հայկ Աճեմյանը, որը սեփական պրպտումներով լրացրեց, ծանոթագրեց ու հրատարակեց Մաղաքիա Օրմանյանի կազմած «Թուրքահայ աղետը» խորագրով տեղեկագիրքը²:

Տեղեկագրի հրատարակիչը նպատակ է դրել մաս առ մաս լույս ընծայել թուրքահայ նորագույն աղետի (1915-1918) մասին իր ձեռք բերած պատմական փաստաթղթերը, և դրանցից առաջինն է Մ. Օրմանյանի բավական մանրակրկիտ տեղեկագիրը, որի վրա ինքն ավելացրել է մի շարք կենսագրական համառոտ ծանոթագրություններ հիշատակված պատմական անձնավորությունների մասին, իբրև հավելված Արևմտյան Հայաստանի կրոնական, հասարակական, հեղափոխական և գրական սպանված կամ անհետացած մի շարք գործիչների անուններ, որոնց մասին տեղեկագրում հիշատակություն չկա: Ինչպես ինքը՝ Հայկ Աճեմյանն է նշում, չնայած տեղեկագիրը լոկ մանրամասն անվանացուցակի տպավորություն է թողնում, բայց դրա ճշտությամբ կազմելն էլ մեծ ու դժվարին աշխատանք է, պատասխանատու գործ: Անշուշտ, իրավացի է հրատարակիչը, գրելով, որ եթե մեր դատի և աղետի վերաբերմամբ նման տեղեկագրեր շատ լինեին ու դրանք բոլորն էլ լույս ընծայվեին, ապա դրանք ապագա պատմագրի համար անգնահատելի աղբյուրներ կլինեին:

Տեղեկագիրը, որը վիճակագրական ու կենսագրական տվյալներ է պարունակում անհայտացած հոգևորականների, Կ. Պոլսից 250 աքսորվածների, Վասպուրականի նահատակների, Էրզրումից, Բիթլիսից, Տիգրանակերտից, Խարբերդից, Սեբաստիայից, Մարզավանից տարագրվածների ու հոշոտվածների մասին, հրատարակչի վկայությամբ, հավաքված են շատ վստահելի ու պաշտոնական աղբյուրներից:

Հայկ Աճեմյանը էջմիածնի դիվանատան հին թղթերի միջից հայտնաբերել է Վասպուրականից գաղթած ու այստեղ սովին ու համաճարակներին զոհ գնացած 8126 հոգու ցուցակ, որոնք թաղված են վանքի անտառի հարավակողմում գտնվող գերեզմանափոսում:

Թարմ տպավորությունների տակ է գրված աքսորի տառապալի ուղիներով անցած Սեպուհ Ակունու գիրքը³, որը փաստավավերագրական հարուստ

¹ Թեոդիկ, Հուշարձան ապրիլ, Կ. Պոլիս, 1919:

² Հայկ Աճեմյան, Թուրքահայ աղետը, պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր Տեր Մ. Օրմանյան, Նախկին պատրիարք Թուրքիո Հայոց, Նոր ծանոթագրություններով ու հավելվածներով հրատարակեց Հայկ Աճեմյան, Ս. էջմիածին, 1919:

³ Ս. Ակունի, Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1919:

նյութ է մատակարարում հետագա ուսումնասիրողին: Մեծածավալ այս գրքում հնարավոր մանրամասներով ու ժամանակագրական կարգով ըստ գավառների տրված է ոչ միայն հայերի տարագրության ու ջարդի պատմության ուրվագիծը, այլև ներկայացված են հայոց դուրսագնամարտի դրվագները: Հեղինակը ձեռքի տակ է ունեցել Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանից և այլ աղբյուրներից վերցված վավերագրեր ու փաստաթղթեր, որոնցից կատարված են ընդարձակ հղումներ:

Հեղինակը հետաքրքիր վավերագրական նյութ է շրջանառության մեջ դնում «Իթքիհատի» կոմիտեի հույժ գաղտնի նիստի մասին, որտեղ վերջնական որոշում ընդունվեց հայերի ցեղասպանության մասին: Այդ նիստին թուրքերը թույլ չեն տվել մասնակցել նույն մարմնի ազդեցիկ անդամ Պետրոս էֆենդի Հալաճյանին, որը ժողովի որոշման մասին կարող էր տեղեկացնել հայերին:

Հայոց եղեռնի պատմության ստեղծման առաջին լուրջ փորձերից մեկը պետք է համարել, անշուշտ, մարտիրոսագրության բոլոր ուղիներով անցած ու արհավիրքը սեփական աչքերով տեսած Գրիգորիս վարդապետ Պալաքյանի երկհատոր աշխատությունը, որը հուշագրություն լինելուց ավելի պատմաքննական վերլուծություն է և հարուստ ու մեծարժեք նյութ է մատակարարում հետագա ուսումնասիրողին¹:

Հեղինակը, Մեծ եղեռնի իրական պատճառների մեջ խորամուխ լինելու նպատակադրմամբ, վերլուծում է պատերազմի սկզբին ստեղծված իրադրությունը, գտնում, որ եթե այդ պատասխանատու պահին ամեն ազգ հետամուտ էր ըստ կարելիւյն քողարկելու իր մտքերն ու իղծերը, ահա այդ պատմական օրերին հայերն էին միայն, որ ազգովին կուրորեն նետվում էին գահավեժ բախտախնդրության մեջ ու այդպիսով գրգռում դարավոր չարանենգ թուրք թշնամուն, որն առանց այն էլ վաղուց արդեն պատրվակ էր փնտրում համատարած արյան ծովի մեջ խեղդելու ողջ արևմտահայությանը: Գր. Պալաքյանը սրտի անհուն ցավով է արձանագրում, որ ճակատագրական այդ օրերին ազգային որոշակի քաղաքականություն գոյություն չուներ, և համազգային ընդհանուր կարգախոսի չգոյության պատճառով ամեն հայ և ամեն կուսակցություն անպատասխանատու կերպով գրում, խոսում և գործում էր իր ըմբռնած ու նախասիրած եղանակով: Մինչդեռ իթքիհատական նենգամիտ կառավարությունը ոչ միայն որևէ արգելք չէր հարուցում, այլ, ընդհակառակը, էլ ավելի դյուրություններ էր ընձեռում, որպեսզի հայությունն իր բոլոր խավերով ու շերտավորումներով հանդիսավորապես ու բացահայտորեն ցնծա Ռուսաստանի ու նրա դաշնակիցների հաղթանակների առիթով և ժամանակ չունենա թափանցելու իր սարքած արյունոտ ծրագրերի մեջ: Խորին ափսոսանքով է նա փաստում այն իրողությունը, որ մայրաքաղաքի և գավառի հայությունը միմյանցից բացարձակապես լուր չունեին, և վերջինս չգիտեր, թե որն է ազգային ընդհանուր կարգախոսը և թե ինչպես պետք է գործել, ուստի նա իր ազգային դարավոր երազների ու հույսերի իրականացման պատմական ժամը հասած էր համարում ու այդ պատճառով ինքը ևս աննախընթաց խանդավառության մեջ էր: Եվ վերջապես

¹ Գրիգորիս ժ. վարդապետ Պալաքյան, Հայ Գողգոթան (դրվագներ հայ մարտիրոսագրություններ, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, Բ հատոր, Փարիզ, 1959:

Գ. Պալաքյանը արձանագրում է այն տխուր իրողությունը, որ պատմական այդ ահավոր օրերին հայ քաղաքական կուսակցությունների ղեկավարների կրավորական դիրքի պատճառով ազգի ճակատագիրը փաստորեն վարող Պոլսո ազգային պատրիարքարանը ևս շվարած վիճակի մեջ էր և բոլորովին անընդունակ էր կշռելու կացության ողջ ծանրությունը: Գրելով, որ դեռևս 1914-ի հուլիսին կայացած Կարինի համագումարում դաշնակցությունը որոշել էր Թուրքիայի պատերազմին մասնակցելու դեպքում չեզոք մնալ, իսկ հետո մերժել էր իթքիհատի հրավերը՝ օգնելու նրանց, նա միաժամանակ ընդգծում է, որ «հայ քաղաքական կուսակցությանը ընթացքը հանդեպ թուրք կառավարության միշտ բարեացակամ եղավ և երբեք դավադրական, ինչպես կճգնին ցույց տալ հայ արեան պատասխանատու մեծ եղեռնագործ իթքիհատական փախստականները, անշուշտ իրենց մեծ ոճրին չքմեղանքն ապահովելու հույսով»¹:

Մեր կարծիքով եղեռնի հիմնապատճառը միանգամայն ճիշտ է մեկնաբանում Գ. Պալաքյանը, գրելով, թե «Երիտասարդ թուրքերու ոճրածարավ այս ոհմակը՝ տարված համաթուրանական և համիլամական ցնորամիտ գաղափարներէ, կերազեր արևը մայր մտնող Օսմանյան կայսրութեան հետզհետէ խորասուզվող սահմաններուն վրա, կանգնեցնել հսկա կայսրություն մը, կազմված օսմանյան երկիրներեն զատ Եգիպտոսէ, Կովկասեան իսլամներէ, պարսիկներէ, Աֆղանիստանէ, Պելուճիստանէ, տարածելով մտացածին այս իսլամական մեծ կայսրությունը մինչև Հնդկաստան...»:

Բայց որովհետև այս բոլոր ցեղերու մեջ հայերն էին միայն, որ Եվրոպայի մեջ իրենց ողբ ու կոծովը թուրքերու դեմ գրգռություն առաջ կբերեին և Եվրոպայի հանրային ծայնը կլարեին ընդդեմ ջարդարար թուրքին, ուստի թուրք իթքիհատական կառավարությունը ու քոմիդեն, կուզեին համաշխարհային պատերազմին ընծայած բացառիկ այս պատեհությունը օգտագործել և հայ ցեղը մեջտեղեն վերացնել»²:

Այնուհետև Գ. Պալաքյանը հինգ կետերով մեկնում է հայերի իսպառ բնաջնջման ծրագիրը, որը հետևյալն էր. 1. զորահավաքի պատրվակի տակ հավաքել 20-46 տարեկան տղամարդկանց, որպեսզի հայ ժողովուրդը զրկվեր անձնապաշտպանության հնարավորությունից, 2. ձերբակալել մայրաքաղաքի հանրածանոթ մտավորական և ազգային բոլոր գլխավոր գործիչներին, 3. զինաթափել մնացած ամբողջ հայությանը, 4. նախքան ընդհանուր զինաթափությունը, անմիջապես զինաթափել անպարտելի Ձեյթունը և քանդել այդ արծվաբույնը, 5. ամենից առաջ զինաթափ անել և իսկույն տեղահան անել Վանի հայությանը:

Հեղինակը նոր, մինչ այդ գաղտնի մնացած փաստեր է բերում հերքելու համար թուրքերի կեղծիքը՝ հայերի ապստամբության մասին և ամենահամառ կասկածողներին իսկ տարիամոզելու, թե «Վանի 1915 ապրիլ 7-ի կարծեցյալ ապստամբութենն չորս ամիս առաջ արդեն թուրք կառավարությունը վճռած էր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 53:

² Նշվ. աշխ., էջ 57-58:

հայ ժողովրդի վերջնական բնաջնջումը, տեղահանության նվազ անմեղ ձևին և տարագրության պիտակ անունին տակ»¹:

Խոսելով 1915-ի ապրիլ 11(24)-ին Կ. Պոլսի հայ մտավորականների ձերբակալության մասին՝ Գ. Պալաքյանը նողկանքով է արտահայտվում Պեշիկթաշի տխրահռչակ մուխթար (թաղապետ) Արթին Մկրտչյանի, որի ձեռքով էր կազմված սև ցուցակը, և պատրիարքարանի պաշտոնյա Թալեաթի ծպտյալ լրտես Գամեր Շիրինյանի մասին, որը թուրքերին իրազեկ էր պահում հայերի յուրաքանչյուր քայլին²:

Այսօր վավերագրական արժեք ունեն Այաշի բանտից և Չանկրիի գորանոցից աքսորված հայ մտավորականների ցուցակները, որոնք համառոտ տեղեկություններով կազմել է հեղինակը:

Առանձին գլուխ է հատկացված «Իթթիհատի» կոմիտեի 1915 թ. գաղտնի նիստի որոշմանը՝ արևմտահայության բնաջնջման ծրագրի մասին, որը հետևյալն էր. 1. բացարձակորեն արգելվում էր հայերի տեղաշարժը երկրի ներսում, 2. ձերբակալել քաղաքների հայ մտավորականությանը, որպեսզի վերջիններս չկարողանան ժողովրդին ապստամբեցնել, 3. հայերին զինաթափել մինչև խոհանոցի մեծ դանակները և այդպիսով անհնար դարձնել ապստամբական որևէ հավանական շարժում, 4. ամբողջ Փոքր Ասիայի հայությանը տեղահան անել և Ղեր Ձոր աքսորել ընտանյոք հանդերձ ու անխնա կոտորել օրորոցի մանուկից մինչև 90-ամյա զառամյալ ծերունին, 5. թույլատրել գեղեցիկ հայ հարսներին ու կույսերին թուրք հարեմներ տանելը, 6. մերժել իսլամանալու որևէ առաջարկ, նկատի ունենալով, որ 1895-1896-ի դեպքերը ցույց տվին, թե հայերի հավատափոխությունը չի կարող անկեղծ լինել, 7. հայ ժողովրդի ազգային և անհատական շարժական ու անշարժ ամբողջ հարստությունը, տեղական բանկերում ավանդ տրված դրամը, ոսկյա և արծաթյա զարդերը գրավել հարքունիս, իբրև անտեր թողնված գույք՝ հատուկ կազմված հանձնաժողովների միջոցով, 8. դեպի սպանդ տարվողների սև ցուցակները պիտի կազմեին գավառական ոստիկանական իշխանությունները և մի պատճենը ուղարկեին Պոլիս՝ ներքին գործոց նախարարություն, որպեսզի իթթիհատի կոմիտեն օր օրին տեղեկանար, թե որքան հայ սպանվեց և որքան դեռ մնաց:

Այս հրեշավոր ծրագիրը գործադրելու համար ընտրվեցին հետևյալ միջոցները. 1. Փոքր Ասիայի բոլոր քաղաքների բանտերում գտնվող մահապարտներին, թիպարտներին և բոլոր ոճրագործներին ներման արժանացնելով նրանցից կազմված հրոսակային (չեթեական) խմբերով անխնա կողոպտել ու ջարդել հայերին, այդպիսով իբր ապահովելով օսմանյան բանակի թիկունքը, 2. կենտրոնի հայաջինջ հրամանները չգործադրող բոլոր կուսակալներին, կառավարիչներին և տեղակալներին անմիջապես պաշտոնանկ անելով, նրանց փոխարինել կամակատար, հլու անձերով, 3. «Իթթիհատի» ընդհանուր ժողովի այս որոշումների գործադրության անթերի հսկողությունը հանձնել իթթիհատական կոմիտեի գավառական բոլոր մասնաճյուղերին³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 70-71:

² Նշվ. աշխ., էջ 52, 76:

³ Նշվ. աշխ., էջ 111-113:

Այսպիսով, ամփոփում է հեղինակը, դաշնակից պետությունների դեմ հայտարարված ջիհադը՝ սուրբ պատերազմը, գործադրվեց միայն անզեն ու անպաշտպան հայ ժողովրդի դեմ՝ ամենավայրագ եղանակներով:

1930-50-ական թվականներին սփյուռքում Մեծ եղեռնի պատմության ուսումնասիրությունն ինչ-ինչ պատճառներով թուլանում է: Մեր կարծիքով՝ դրա պատճառը թերևս հանրապետական թուրքիայում բարձրացրած հայահալած քաղաքականության նոր ալիքն էր, որը այնտեղ մնացած հայության բեկորները չվտանգելու մտահոգություն էր առաջացնում: Նշանակություն կարող էր ունենալ նաև այն ընդհանուր ընկճվածությունը, որ եղեռնից հետո տիրում էր սփյուռքահայության ամենատարբեր շերտերում: Ինչևէ, այդ շրջանում եղեռնի վերաբերյալ լույս են տեսնում հատուկեմտ գրքեր միայն:

Սկզբնաղբյուրային արժեք ունի Վան-քաղաքամիջի ինքնապաշտպանության ղեկավարներից մեկի՝ Ջինվորական մարմնի նախագահ Հայկ Կոսոյանի «Վան-քաղաքամիջի ապրիլյան կռիվները» հուշագրություն-ուսումնասիրությունը¹, որը գրվել է դեպքերի թարմ տպավորության տակ, հենց ինքնապաշտպանության օրերին և այդ առումով էլ առ այսօր պահպանել է գիտաճանաչողական արժեքը:

Գիրքն սկսվում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո 1914-ի հուլիսի 21-ին սուլթանական իրադեով՝ զորաշարժի հայտարարությամբ, Վանի Պատերազմական ատյանի ստեղծմամբ և Ջինվորական պիտոյից Հայթայթիչ մարմնի (թեքալիֆի հարպիե) կազմակերպմամբ: Հիշյալ մարմնի պարտականությունն էր բնակչությունից հավաքել մեծաքանակ շաքար, նավթ, օճառ, բրինձ, ցորեն, մանուֆակտուրային ապրանքներ, կաշի, կտավ, յուղ և այլն: Կուսակալության յուրաքանչյուր գավառակը պիտի հանձնե 200 թիթեղ դավուրմա, 250 օխա (25 փութ) յուղ, յուրաքանչյուր գյուղը՝ 10 ոչխար և այլն: Քաղաքի յուրաքանչյուր թաղամասը պիտի տար 50 զույգ գուլպա, 50 զույգ ձեռնոց, 50 զույգ շապիկ-վարտիք, 50 բաճկոն, 5 թաղիք, 3 ջուլ կամ կարպետ, 7 սավան, կաթ, մածուն, որի համար հրապարակներում դրված էին մեծ կաթսաներ: Թվարկելով այս ամենը՝ հեղինակը նշում է, որ հենց առաջին օրը՝ հուլիսի 22-ին, այդ ամվան տակ Վանի ամբողջ շուկան թալանի մատնվեց՝ ապրանք թաքցնողներին Պատերազմական ատյանին հանձնելու սպառնալիքով:

Պատմվում է հուլիսի 25-ին Պատերազմական ատյանի հայտարարած զորահավաքի մասին, երբ զենքի տակ կանչվեցին 20-45 տարեկանները: Նշվում է, որ այս հանգամանքը տազնապի մատնեց զինակոչիկներին, որոնք տարիներ շարունակ զինվորական հարկ էին վճարել և իսպառ անվարժ էին զինվորական կյանքին: Սակայն դա չխանգարեց, որ քաղաքացի հայերը մեծ ցույցով Արամի առաջնորդությամբ զինվորական պաշտոնատան առաջ լցվեին՝ արձանագրվելու:

¹ Հայկ Կոսոյան, Վան-քաղաքամիջի ապրիլյան կռիվները, Երևան, 1992: Գիրքն առաջին անգամ հրատարակվել է Թեհրանում, 1927-ին:

Յեղիմակը պատմում է այն անհանգստության մասին, որը պատեց հայերին, երբ կուսակալ Թահսին բեյին փոխարինելու եկավ ոճրագործ Ջևդեթը, որը հայտնի էր «Բաշկալեի նալբանդ» անունով:

Նա գրում է նաև ջիհադի հայտարարման մասին, որը ակներև խորթություն և թշնամանք հրահրեց մահմեդականների ու քրիստոնյաների միջև:

Խոսք է գնում նաև քրդերի դասալքությունը խրախուսելու, հայ զինվորներին զինաթափելու, իբրև բեռնակիրներ օգտագործելու, ապա ոչնչացնելու մասին:

Յ. Կոստյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում այն մասին, որ արյունալի դեպքերը Վասպուրականում սկսվեցին 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին, ռուսական զորքի նահանջից անմիջապես հետո: Կոտորածներ տեղի ունեցան Աղբակում, Սարայի շրջանում, Շատախում:

Յամառոտակի պատմելով Իշխանի և Վռամյանի նահատակության մասին հեղինակն անցնում է ինքնապաշտպանության նախապատրաստության նկարագրությանը, վկայում, որ ինքնապաշտպանության պահին Վան-քաղաքամեջը ուներ 400 տուն հայ բնակչություն՝ 2500 շնչով, 250 տուն թուրք՝ 1250 շնչով: Դա պատմական Վան քաղաքն էր, որտեղ հայերն ունեին Ազգային Առաջնորդարան, Յիսուսյան անվամբ երկսեռ դպրոց, Շուշանյան անվամբ մանկապարտեզ, յոթ հարուստ եկեղեցիներ, «Յայրիկյան» գրադարան-ընթերցարան: Ամերիկյան միսիոներությունն ուներ մի ժողովարան-եկեղեցի, երկսեռ դպրոց և մանկապարտեզ: Քաղաքի կենտրոնում էր Վանի շուկան: Կային թուրքական պետական 19 հաստատություններ՝ նահանգապետարանը, ոստիկանատունը, դատարանը, բանտը, քաղաքապետարանը, Բանկ Օտտոմանը, հեռագրատունը, զինարանը, թեքալիֆի հարպիեն, Ազիզիե զորանոցը և այլն: Թուրքերն ունեին 15 մզկիթ, պահեստներ և այլն:

Յեղիմակը վկայում է, որ քաղաքամեջի ինքնապաշտպանության գործը սկզբից ևեթ իր վրա վերցրեց տեղի Յ. Յ. Դաշնակցության մարմինը, որը 1914-ի հոկտեմբերից դարձավ Ձինվորական մարմին՝ բաղկացած 7 հոգուց. Դավիթ Սարգսյան (խանութպան), Լևոն Գալճյան (առևտրական), Յայկ Կոստյան (ուսուցիչ), Սիիրան Թորոմանյան (օժանդակ), Սիիրդատ Սիրզախանյան (կալվածատեր), Յարություն Խլղաթյան (պղնձագործ), Սարգիս Շահինյան (վաճառական)¹:

Ձինվորական մարմինը իր տրամադրության տակ ուներ 80 տասանոց մաուզեր՝ 200-ական փամփուշտով, 82 զանազան հրացան՝ 150-ական փամփուշտով: Կռվի առաջին օրը դրան ավելացան ժողովրդականների, ռամկավարների ունեցած զենքերը, և դարձավ 90 մաուզեր, 101 հրացան²:

Քաղաքամեջն ուներ 60000 փամփուշտ, 12000-ը լցվեց կռիվների ժամանակ, իսկ մայիսի 7-ին Ձինվորական մարմնի պահեստի կեսը դեռ անձեռնմխելի էր: Կային նաև 6 փոքր, 6 միջակ և 4 մեծ ռումբեր, իսկ կռվի ժամանակ թուրքական հրասանդների նետած ռումբերից ձեռք բերվեց 80 օխա վառոդ:

Ձինվորական մարմնի պատրաստած հատակագիծ-քարտեզի համաձայն որոշված դիրքերի գիծը շրջափակում էր հայկական թաղամասը, իսկ այդ գծի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 33:
² Նշվ. աշխ., էջ 35-37:

վրա ընկնող մյուս տներն ու հաստատությունները պետք է պայթեցվեին կամ գրավվեին: Դիրքերը բաժանվեցին 4 շրջանների՝ իրենց շրջանապետերով: Ինքնապաշտպանության շտաբը դարձավ Առաջնորդարանի շենքը: Շտաբի պետն էր Յայկ Կոստյանը:

Յեղիմակի վկայությամբ՝ քաղաքամեջում հերոսամարտն սկսվեց ապրիլի 7-ին, եվրոպական ժամանակով ժամը 9-ին: Մանրամասնորեն նկարագրվում է, թե ինչպես հայերը մեծ հնարամտությամբ ու հերոսությամբ կռվի հենց սկզբում գրավեցին թեքալիֆի հարպիեի շենքը: Թուրքերը հրդեհեցին այն, բայց օրհորդ Աղավնու շնորհիվ այն հաջողությամբ մարվեց:

Նշանակալից գործողություն էր կառավարական զինապահեստի հրկիզումը, որը հաջողությամբ իրականացրեց վանեցի հրծիգ Արամ Կապարուկյանը: Յրո ճարակ դարձավ հսկայական քանակությամբ զենք և զինամթերք:

Ձինվորական մարմինը կազմակերպեց նաև ամրաշեն խմբեր, մատակարարման մարմին, բժշկական ծառայություն, զինագործարան, դերձականոց:

Յայկ Կոստյանը հատկապես կանգ է առնում ապրիլի 10-ի կռվի վրա, որը սարսափելի էր: Այդ օրը թշնամու հրանոթային կրակն ավերեց վանեցիների բուլոր դիրքերի վերնահարկերը: Նույն օրվա գիշերը Ձինվորական մարմինը գունարեց խորհրդակցություն, խմբագրեց հայտարարություն և զինվորական կարգապահական հրահանգներ, որոնք դիրքերն ուղարկվեցին ապրիլի 12-ին¹:

Յետագա շարադրանքում հուշագրողը մանրամասնորեն նկարագրում է ապրիլի 11-17-ի հերոսական կռիվները: Անհուն խանդաղատանքով է գրում նա 10-15 տարեկան պատանիների՝ Բաբկեն Իսաջանյանի, Մարտիրոս Գուրոջյանի, Յովհաննես Ազգասեթյանի, Ժուռ Անուշի մանչ Ոստանիկի (Ուռուս), Ասլան Ասլանյանի և այլոց մասին, որոնք պատրույգագերծում էին թշնամու հրասանդներից նետված ռումբերը, որոնք պետք է պայթեին 15-35 վայրկյան անց, ու վառող հայթայթում: Այդ փոքրիկ հերոսների ջանքերով, որոնցից մի քանիսը զոհվեցին, ոչ միայն առատորեն հայթայթվեց ամենօրյա գործածության վառող, այլև հարյուր օխա էլ պահեստավորվեց²:

Յեղիմակը պատմում է Ջևդեթի հետ անարդյունք բանակցությունների մասին, որից հետո էլ հերոսամարտը շարունակվեց: Նա մանրամասն նկարագրում է Այգեստան սուրհանդակ ուղարկելու չորս փորձերը, որոնցից միայն վերջինը հաջողությամբ պսակվեց: Սակայն մեծագույն դժվարությամբ Այգեստան հասած երկու սուրհանդակները ուրախալի լուրերով քաղաքամեջ վերադարձան թուրքերի փախուստից հետո միայն:

Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է ապրիլի 23-ից վերսկսված կռվի մանրամասները:

Անհուն բերկրանքով է հեղինակը նկարագրում ապրիլի վերջին օրերից սկսված թուրքերի փախուստը, այգեստանցիների հաղթական մուտքը քաղաքամեջ, հաղթանակի բուռն ցնծությունը, փոխադարձ ողջագուրանքները:

Իսկ մայիսի 7-ին երկու թևերով Վան մտան հայ կամավորների խմբերը՝ Յամազասպի, Դրոյի, Քեռու և Վարդանի գլխավորությամբ: Դրոն կարճ ու ազդու

¹ Նշվ. աշխ., էջ 79:
² Նշվ. աշխ., էջ 90:

ճառ արտասանեց և ապա հրամայեց հրացանային հինգ համազարկով ողջու-
նել վանեցիներին, որին վերջիններս պատասխանեցին բերդի թնդանոթի հի-
սուն համազարկով:

Գրքի վերջում անուն առ անուն բերված են 30-օրյա կռվի ընթացքում քա-
ղաքամիջում զոհված 34 և վիրավորված 69 վանեցիների ցուցակները, որոնցից
զինվոր էին համապատասխանաբար 12-ը և 16-ը¹:

Գիրքը եզրափակվում է թավրիզաբնակ վասպուրականցիների Յայրենակ-
ցական միության վարչության հավաստագրով՝ Յ. Կոստյանի գրքում շարադր-
ված փաստերի արժանահավատության մասին:

Եղեռնի պատճառները բացահայտելու պատմաքննական փորձ է կատար-
ված Դաշնակցություն կուսակցության գործիչ Կարո Սասունու գրքուկում²: Նա
գտնում է, որ ապրիլյան եղեռնը համաշխարհային արյունոտ պատերազմի հա-
րազատ զավակն է, իսկ նրա արտաքին պատճառները շատ են, բարդ ու միա-
ժամանակ հայ ժողովրդի կամքից անկախ:

Նպատակադրվելով պարզաբանել, թե ինչ տեղի ունեցավ 1915-ին, Կ.
Սասունին գրում է, թե անսպասելի հարվածից հայությունը շփոթված էր, պատ-
րիարքարանը, առաջնորդարաններն ու եկեղեցիները վերածվել էին խոհեմու-
թյուն ու հնազանդություն քարոզող հաստատությունների, հայ հարուստներն ու
առևտրական դասակարգը իրենց գլուխը կրիայի պատյանի մեջ էին քաշել, հայ
մտավորականությունը պառակտված էր, հավաքական կամք ու վճռականու-
թյուն չուներ՝ ամբողջ ազգի գլուխը կանգնելու և պատմության առջև պատաս-
խանատու ներկայանալու, որովհետև նրանց ուշացած միությունը տեղի էր ու-
նենում արդեն բանտերում ու արքորի ճամփաների վրա, մահվան բախտակ-
ցությամբ³: Նա գտնում է, որ միակ շաղկապող օղակը կարող էին լինել հայ հե-
ղափոխական կուսակցությունները, բայց նրանք էլ սպասողական ու անվճռա-
կան կեցվածք էին ընդունել, շշմեցնող հարվածի այդ օրերին հեղափոխական
կազմակերպությունների կապը կտրվել էր, ամեն շրջան թողնվել էր բախտին, և
հայ ժողովրդի մնացած հոծ զանգվածը, իբրև անհովիվ մի բազմություն, աչքե-
րը չորս կողմն էր դարձնում ու մնում անպատասխան, իսկ դեպքերն ընթանում
էին գահավեժ կերպով, տեղահանված ամբողջ ժողովուրդը արքորի անվերջա-
նալի ճանապարհներին սպանդանոցի դատապարտված հոտի էր վերածվում:

Դաշնակցական հեղինակը պարսավում է նաև իր կուսակցությանը, ո-
րը, նրա կարծիքով, վճռական քայլերի չզիմեց, սպասողական դիրք ընդու-
նեց՝ ժամանակ շահելու և ահռելի փորձությունից նվազագույն վնասով
դուրս գալու ակնկալությամբ, իսկ հայ ժողովուրդը հինգ-վեց ամիսների ըն-
թացքում փոշիացավ: Նա արձանագրում է նաև, որ այդ համատարած խա-
վարի մեջ, սակայն, պատահեցին նաև մի շարք դրդազանց ընդվզումներ և ա-
զատամարտեր, որոնք այդ վայրերի ժողովրդի փառապսակն են կազմում, ո-
րը դանակը ոսկորին հասնելուց հետո ցնցվեց և կյանքի ու մահվան անհա-
վասար պայքարի ելավ թշնամու դեմ:

Ժամանակագրական հաջորդականությամբ թվարկելով Սասունի, Շատա-
խի, Վանի, Խնուսի, Շապին-Գարահիսարի, Սուետիայի, Ուրֆայի գոյամարտե-
րը, Կ. Սասունին գրում է, որ դրանք, առաջին երկուսից բացի, սկսվեցին միայն
այն ժամանակ, երբ հեղափոխական ղեկավարները, առաջնորդներն ու զանա-
զան երևելիները բանտարկված ու քշված էին: Ուրեմն, եզրակացնում է նա, տե-
ղի ունեցած դեպքերը վերջին վայրկյանի պոռթկումներ էին, զերազանցապես
ինքնապաշտպանության կռիվ, առանց կապ ունենալու ուրիշ որևէ վայրի պոռթ-
կումների հետ, ուստի և ապստամբության ու նախահարձակման փաստերը իս-
պառ բացակայում են: Իբրև իր ասածի հաստատում նա վկայակոչում է այն
փաստը, որ անգամ Վանը, որը ամենակարճ, բայց ամենափայլուն գոյամարտը
վարեց, դեպքի պայթյունից 24 ժամ առաջ այդ վճիռը չուներ, այլապես Վռամ-
յանն ու Իշխանը չէին ընդունի վալիի հրավերը՝ դրանով իսկ բռնելով մահվան
ճանապարհը¹:

Փորձելով պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչու այդպես ընթացան
դեպքերը, Կ. Սասունին գտնում է, որ 1915-ին հայ ժողովրդի բարոյական և ֆի-
զիկական գոյավիճակը այդ օրերի անմիջական արդյունքը չէր, այլ այն կազմա-
վորվել էր նախորդ 6-7 տարիների ընթացքում, և հետևաբար հայության վար-
վելակերպը տրամաբանական հետևանքն էր թուրքիայում սահմանադրական
շրջանում ձևավորված մտայնության, ուստի այդ պարզաբանությամբ միայն
կարելի է բացատրել, թե ինչու մի ամբողջ ժողովուրդ բռնեց համակերպության
ճանապարհը:

Դատապարտելով դաշնակցության անվճռականությունը, նա գտնում է,
որ եթե պատերազմի բռնկումից անմիջապես հետո այդ կուսակցության տա-
տանումը որոշ չափով արդարանալի էր՝ դրության անորոշության պատճառա-
բանությամբ, ապա եղեռնի առաջին շաբաթներին նման դիրքավորումը նույն
արդարացումը չուներ, որովհետև դաշնակցության անվճռական պատասխանը
իթիհատին, թե իրենք չեզոք կմնան՝ վճռական նշանակություն ունեցավ թուր-
քերի համար, որոնք համոզվեցին, որ եթե դաշնակցությունն իրենց հետ չէ, ու-
րեմն իր թշնամիների հետ է: Նա գտնում է, որ ստեղծված պայմաններում հնա-
զանդությունը անխելք ինքնաուրացում էր, ձեռնտու թշնամուն՝ դյուրությամբ
ջարդն իրականացնելու, իսկ կրավորական ինքնապաշտպանությունը, որին
կոչ էր անում դաշնակցությունը, ինքնախաբեություն, վերջին շունչը փչելու մի
ջանք էր, որ իր նպատակին չէր կարող ծառայել: «Ինքնապաշտպանությունը
Թուրքիո մեջ, այն ժամանակաշրջանին կարելի էր միայն ապստամբությամբ,
վճռական ու խիզախ, Վանեն մինչև Կիլիկիա»²,— գրում է Կ. Սասունին և միա-
ժամանակ ափսոսանքով ավելացնում, որ մինչդեռ ապստամբության հոգեբա-
նությունն իսկ գոյություն չուներ, այդպիսի ծրագիր նախագծված չէր, դաշնակ-
ցությունն այդպիսի ծրագիր գլուխ բերելու համար նախապատրաստված չէր:
Դրա մեղքը, սակայն նա փորձում է բարդել հայ կղերականության, ռանկավար-
ների, չեզոքների և ունևոր դասակարգի վրա, որոնք բռնել էին համակերպվելու
ճանապարհը և սաստում էին դաշնակցությանը՝ խելոք մնալ ու նոր փորձանք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 131:

² Կ. Սասունի, Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

² Նշվ. աշխ., էջ 42:

չքերել հայ ժողովրդի գլխին, և երբ բռնկվեց ապրիլյան ճգնաժամը, դաշնակցությունն այլևս անգոր գտնվեց սեփական ուժերով ամեն տեղ դիմադրության դիմելու և բազմությանը իր ետևից փրկարար ապստամբության ճանապարհ դուրս բերելու համար:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Փարիզում Զ. Թյուրայանի հրատարակությամբ լույս տեսավ «Դրվագներ հայկական եղեռնեն և վերածնունդ» գիրքը¹, որը պարունակում է ջարդերից ու տարագրությունից փրկված մի քանի անձանց սրտածնվիլ հուշերը (Ա. Ժամկոչյան, Կ. Դովսեփյան, Խ. ճանիկյան, Բ. Մարգարյան), տեղեկություններ Բալուի, Տրապիզոնի, Իզմիրի կոտորածների, Խարբերդի, Մալաթիայի, Տիգրանակերտի, Կարինի, Այնթափի, Բաբերդի, Մարզվանի, Զիլի, Սեբաստիայի, Կեսարիայի տեղահանությունների, Տավրոսի և Ամանոսի, Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության մասին: Համառոտված ներկայացված են Կ. Պոլսի մտավորականության ձերբակալությունը, իթիհատի կազմակերպած ջարդերն ու տեղահանություններն ըստ Զ. Լեփսիուսի և Զ. Մորգենթաուի:

Հնչակյան այս հրատարակության առաջաբանում նշվում է, որ իրենք, իբրև սոցիալ-դեմոկրատներ, և հետևաբար միջազգային եղբայրակցության (ինտերնացիոնալի — հեղինակներ) ջատագովներ, բնավ նպատակ չունեն ատելության հուրը մշտավառ պահելու հայ սրտերի մեջ՝ ընդդեմ թուրք ժողովրդի, որի բազմաթիվ անդամները տեղ-տեղ ոչ միայն մերժել են թուրքական կառավարության արձակած ջարդի հրամանները գործադրել, այլև իրենց կյանքի գնով պաշտպանել են թշվառ հայ տարագիրներին: Շեշտվում է, որ գրքի միակ նպատակն է մեկ անգամ էլ անարգանքի սյունին գամել անպատիժ մնացած իթիհատականներին, որոնց պիտի պատժել այնպես, ինչպես պատժվեցին պատերազմի գերմանական հանցագործները:

Հայոց ցեղասպանությանը սերտորեն առնչվող մի շարք կարևոր վավերագրեր են հրատարակված ու մեկնաբանված Գաբրիել Լազյանի մեմագրության մեջ²: Մեմագրության երկրորդ մասում, որը կրում է «Եվրոպական պատերազմ, Հայաստանի Հանրապետություն, Հայաստանի խորհրդայնացում» ընդհանուր վերնագիրը, հեղինակը գրում է, որ եվրոպական պատերազմի բռնկման հենց սկզբից համակրանքը Համաձայնականների (Անտանտի — հեղինակներ) և, մասնավորապես, Ռուսաստանի կողմն էր, այն հույսով, որ վերջինը պիտի գրավեր Թուրքիան և գոհացում պիտի տար հայ ազգային պահանջներին:

«Վկայություններ կամավորական շարժումի մասին» ենթագլխում հեղինակը գրում է, որ Կովկասում կամավորական շարժումն սկսվեց Ռուսաստանի ներքնջունով ու քաջալերությամբ: Մեջբերումներ կատարելով դաշնակցական գործիչներ Բարսեղ Շահբազի, Մալխասի, Կոմսի, Կ. Սասունու, Արմեն Գաբոյի, Ալ. Խատիսյանի, Զ. Ջավրիկի, Իշխանի և այլոց հուշերից ու տարբեր խորհրդակցություններում ունեցած ելույթներից՝ Գ. Լազյանը եզրակացնում է, որ Կովկասում արևմտահայերի մասնակցությամբ առաջ եկած կամավորական շարժումը երբեք

¹ Զ. Թյուրայան, Դրվագներ հայկական եղեռնեն և վերածնունդ, 1915-ի ջարդերու մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրներով, Փարիզ, 1946:
² Գաբրիել Լազյան, Հայաստան և Հայ Դատը (Հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ), Կահիրե, 1957: 1991-ին Երևանում հրատարակվեց գրքի ֆաքսիմիլային տարբերակը:

համապատասխան չէր Կարնո Գերագույն ժողովի որոշումներին: Չնայած դրան, Ավետիք Շահխաթունյանից բացի, որը զգուշացրեց նման շարժման ծանր հետևանքների մասին, ոչ ոք դեմ չեղավ կամավորական շարժմանը, որովհետև քաղաքական հզոր ազդակներն ստեղծել էին մի ռազմաշունչ մթնոլորտ, և կարծում էր, թե Ռուսաստանը պիտի իրագործեր հայերի ազգային իդեալը:

Գ. Լազյանի կարծիքով՝ այս կամ այն չափով կամավորական շարժումը պատրվակ ծառայեց թուրքերի համար, որպեսզի կատարվի հայերի տարագրությունը և մեկ միլիոն հայերի կոտորածը¹:

Նա ուշադրության արժանի վարկած է առաջ քաշում քսան հնչակյան գործիչների կախաղան հանելու հանգամանքների մասին: Հենվելով Ա. Խատիսյանի հիշողությունների վրա (Ա. Խատիսյան, Քաղաքապետի մը հիշատակները, «Հայրենիք») ամսագիր, 1932, թիվ 12), նա գրում է, որ ռուսական իշխանությունները առաջադրանք են տալիս դաշնակցությանը՝ հմուտ ահաբեկիչներ ուղարկել Թուրքիա և սպանել էնվեր փաշային: Նույնը առաջարկում են Անտանտի տերությունները հնչակյաններին, սակայն նրանց վարիչներից Արշավիր Եսայանը ահաբեկիչների անունները մատնում է թուրքերին, որոնք և կախաղան են բարձրացվում:

«Ռուսական նահանջը և Տարոնի եղեռնը» ենթագլխում Գ. Լազյանը գրում է, որ Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակը մի քանի անգամ նահանջեց, այդ պատճառով էլ ազատագրված հայ բնակչությունը նոր աղետների ենթարկվեց:

«Տեղահանությունները և համաձայնականներու ազդարարությունը» ենթագլխում Գ. Լազյանը, խոսելով 1915-ի մարտին Կովկասյան ճակատում էնվեր փաշայի կրած պարտության, Դարդանելում անգլո-ֆրանսիական նավատորմի ձախողանքի մասին, գրում է, որ թուրքերը զգացին, որ մահու և կենաց կռիվ է սկսված Օսմանյան կայսրության համար, իսկ հայերը ազգովին պատրաստ չէին դիմագրավելու ահավոր վտանգին: Նա ընդգծում է, որ օսմանյան սահմանադրության 1908-1914 տարիներին հայ պահպանողական դասը մեկ մտահոգություն ուներ՝ ճակատել ու կռվել Զ. Զ. Դաշնակցության ազդեցության դեմ: Հեղինակն արձանագրում է այն ճակատագրական փաստը, որ 1890-1908-ին ազատագրական արյունալի պայքար մղող հայդուկները ցած էին դրել զենքը, հուսալով, որ օսմանյան սահմանադրության ընձեռած ազատ պայմաններում մեր ժողովուրդը պիտի գտներ իր փրկությունը:

Մուշի և Սասունի 1915 թվականի յոթամսյա հերոսամարտի ճշմարիտ պատմության վերականգնման առումով մեծ արժեք են ներկայացնում խմբապետ Սասունցի Մուշեղի (Մուշեղ Ավետիսյան) հուշերը, որը զետեղված է Ռուբենի «Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները» հուշագրության 7 հատորյակի վերջին 7-րդ հատորում²:

Խմբապետ Մուշեղի քայքայված առողջության պատճառով նրա հուշերը գրի է առել ու խմբագրել Արամ Սահակյանը:

¹ Նշվաշխ., էջ 180:
² Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 7, Երևան, 1990 (Թեհրանի 1982-ի հրատարակության վերատպություն), էջ 22-122: Գիրքը առաջին անգամ հրատարակվել է 1951-1952 թթ.:

ինչպես նշվում է հրատարակիչների առաջաբանում, Ռուբենի հուշագրությունը պետք է բաղկացած լիներ 10 հատորից, որի 7–8 հատորները նվիրված պիտի լինեին Տարոնի անօրինակ հերոսամարտին: Սակայն վերահաս մահը խանգարեց իրականացնելու այդ մտադրությունը, ուստի հրատարակիչները այդ բացը լրացնելու համար դիմեցին Ռուբենի զենքի ընկերոջը՝ խմբապետ Սասունցի Մուշեղին: Հրատարակիչների (Ալեք Փիլիպոս, Հերի Քարյան, Տրդատ Գազանճյան) կարծիքով դա խիստ կարևոր էր, որովհետև ինչպես իրենք են ընդգծում, ապագա պատմաբանների համար անհասկանալի պիտի լինեին, որ Վանը, Շապին–Գարահիսարը, Ուրֆան և Սուևտիան ունեցել են իրենց հերոսամարտերը, իսկ Տարոնը՝ ոչ: Այն Տարոնը, որը հայ ժողովրդի դիմադրական ողնաշարն էր, որի ծոցից դարեր շարունակ դուրս են եկել առասպելական հերոսներ, որոնք իրենց կյանքի գնով կերտեցին հայոց ազատամարտի լուսեղեն էջերը, որը ժողովրդի երևակայած Սասունցի Ղափիթը իրականություն դարձրեց և 1915–ի Մեծ եղեռնի ժամանակ ունեցավ իրեն արժանի հերոսամարտ, որի առջև նսեմանում են բոլոր մյուսները:

Սասունցի Մուշեղի մասին հրատարակիչները գրում են, որ նա դաստիարակվել էր Հրայրի շնչով, եղել Գևորգ Չավուշի և Ռուբենի գործակիցը, աշխատել Սիմոն Ջավարյանի և բժիշկ Ջավրիկի հանձնարարականներով: 1913–ից Ռուբենի ղեկավարությամբ Մուշեղը Կորյունի և Փեթարա Մանուկի հետ միասին ձեռնամուխ է լինում ժողովրդին կրկին զինելու գործին, սակայն «Այդ մարզին մեջ, դժբախտաբար, մեծ բան չկրցան անել, որովհետև 1915 թվականի ահավոր փոթորիկը շուտ պայթեցավ հայ ժողովրդի գլխուն»¹:

Հուշագրողը տալիս է վկայություններ, որոնք կարևոր են եղեռնի ժամանակ ինքնապաշտպանական կուռ համակարգ չստեղծելու պատճառները պարզաբանելու տեսակետից:

Ռուբենին և նրա զինակիցներին մնում էր գործը սկզբից սկսել, և նրանց առաջին մտահոգությունը եղավ հաշվառման ենթարկել Մշո դաշտի բոլոր գյուղերի զենքերն ու կռվողներին: Պարզվեց, որ զենքը քիչ էր, մեծ մասամբ՝ հին չախմախլիներ: Ռուբենը Գոմսա Կորյունին երզում ուղարկեց՝ նորագույն զենք ձեռք բերելու: Վերջինս քարավանապետ Միջոյի միջոցով որոշ քանակությամբ զենք փոխադրեց Տարոն: Սակայն, ինչպես գրում է հեղինակը, արդեն ուշ էր, որովհետև երբ 1914–ի կեսերին քաղաքական կացության սրման հետևանքով ժողովուրդը ցանկացավ զինվել, հունական իրացաններն արդեն անգտանելի էին դարձել:

Հեղինակի վկայությամբ՝ հրավիրվում է փորձված հայդուկապետների նոր ժողով, որտեղ դրվում է ինքնապաշտպանության անհրաժեշտության հարցը: Խոսք է գնում փրկության հույսը ռուսական բանակների օգնության հետ կապելու մասին:

Սասունցի Մուշեղը վկայում է, որ Սասուն բարձրանալու որոշում ընդունվեց 1915–ի մարտի 10–ի Գոմսի կռվից հետո, երբ կռվող խմբերը և Ռուբենը հավաքվեցին Շենիկում: Այստեղ են փոխադրվում Մշո դաշտի թաքստոցներում պահված զենքն ու զինապաշարը:

¹ Եշվ. աշխ., էջ 50:

Հիշողությունների հաջորդ բաժնում Սասունցի Մուշեղը մանրամասնորեն պատմում է 1915 թ. մարտ–օգոստոս ամիսների Սասունի յոթամսյա հերոսամարտի մասին:

Սասունի ընդհանուր ճակատը բաժանվեց պաշտպանության յոթ շրջանների:

Հեղինակի վկայությամբ՝ Սասուն և Տարոնի կռիվներն ընդգրկեցին մի ընդարձակ շրջան՝ Ս. Հովհաննեսի անտառներից, Փեթարից, Կուռթիկ լեռից մինչև Մուշ քաղաքի ուսը՝ Արջգլոր, Առաքելոց վանքից մինչև Ծիրինկատար, իսկ Ս. Կարապետի և Պաղլուի շրջանները դիմադրության ամրոցների էին վերածվել: Մուշ քաղաքի դիմադրության գլուխ էր կանգնել Կոտոյի Հաճին, որը ութ օր միայն կարողացավ դիմանալ և իր ֆիդայիներով մնաց թնդանոթների կրակի տակ: Մուշեղի հավաստմամբ՝ Ռուբենը որոշեց օգնության հասնել Մուշին և, հակառակ բոլորի թախանձանքին, Փեթարա Մանուկի, Կելիեկուզանցի Հովսեփի, Ալեանցի Միսակի և Գրգեի խմբերի գլուխ անցած՝ շարժվեց դեպի Մուշ: Նրանք կռիվներով հասան մինչև Մուշեղաբերդ, սակայն անկարելի եղավ Մուշ հասնել՝ խիտ պաշարման հետևանքով, և Ռուբենը ստիպված էր վերադառնալ Սասուն:

Մուշեղը պատմում է նաև Մշո Զիարեթ, Մեղդին, Խեպեան և Սորտար գյուղերի դիմադրության մասին, որը տևեց մինչև հուլիս, որից հետո այդ գյուղերի խմբերն անցան Սասուն, իսկ վերջինիս անկումից հետո անցան Ս. Կարապետի անտառները և կռիվներով դուրս եկան Մանազկերտ ու փրկվեցին:

Պատմվում է նաև Վարդոյի և Խնուսի շրջանների դիմադրության մասին, որոնց բնակչությունը փրկվեց շնորհիվ ռուսական զորքի և հայ կամավորների:

Խմբապետ Մուշեղը տեղեկություններ է հաղորդում Կոմսի (Վահան Փափազյան) գործունեության մասին, գրում, որ նա Մուշում հիվանդանում է տիֆով, փոխադրվում Քանա լեռ, որտեղ առողջանալուց հետո անցնում է Սասուն՝ Ռուբենի մոտ, որտեղից որոշվում է նրան նորից ուղարկել Քանա լեռան շրջանը՝ ռուսների հետ կապ հաստատելու համար:

Հուշագրողը պատմում է Մշո դաշտի արևելյան կողմում Չախուրի շամբերի մեջ խմբապետներ Մարտիրոսի և Հասրեթի ղեկավարությամբ մոտ տասը հազար ժողովրդի դիմադրության մասին, որոնց փրկեց Անդրանիկը:

Վերստին անդրադառնալով Սասունի կռիվներին, խմբապետ Մուշեղը գրում է, որ կռվի միջոցներն անբավարար էին, իսկ ճակատն ընդարձակ էր, գլխավոր դիրքերը գտնվում էին իրարից երկու ժամվա հեռավորության վրա: Խնայողությամբ չօգտագործելու դեպքում փամփուշտը ոչ թե յոթ ամիս, յոթ օր էլ չէր բավարարի: Օրավուր ծանրանում էր պարենավորման խնդիրը: Մուշեղը վերհիշում է, որ հատկապես ծանր կռիվներ տեղի ունեցան Շենիկի և Սեմալի համար, որոնք տևեցին երկու շաբաթ, և ի վերջո Ռուբենը հրահանգեց լքել այդ շրջանը և ամրանալ Գելիեզուզանի դիրքերի վրա, որտեղից էլ անցնում են վերջնական դիրքերը՝ Անդրքի լեռները:

Նույն այդ օրերին անմախընթաց կռիվներ են տեղի ունենում Տավորիկի շրջանում, իր՝ Մուշեղի գլխավորությամբ:

Խմբապետ Մուշեղը տալիս է վերջին օրերին տեղի ունեցած ճակատամարտի նկարագիրը, որտեղ սասունցիները դրսևորեցին արտակարգ հերոսու-

թյուն, իսկ կանանց խմբերը՝ Կուլեի, Անթառամի և Շուշանի ղեկավարությամբ, լեռներից խոշոր քարեր էին գլորում թշնամու վրա: Երեկոյան քրդերը զինադադար առաջարկեցին, որը և Ռուբենի խորհրդով ընդունվեց:

Հուլիսի կեսերին վիճակը վատթարացավ. զորքը և թնդանոթներն ավելի էին նեղացնում կռվի սահմանները: Խմբապետը հիշում է, թե ինչպես, երբ ինքը հաջորդ օրը գնաց առաջավոր դիրքերը՝ Ռուբենի մոտ, վերջինս և կրակում էր, և միաժամանակ խոսում էր իր հետ: Նա ցավով է հայտնում, որ երեկ սպանվել է Կորյունը, որի դիակն ընկել է թշնամու ձեռքը և ցուցադրվել Մուշ քաղաքում, կառավարական շենքի առջև:

Շատ չանցած Մուշեղը ստանում է Ռուբենի հրահանգը՝ հավաքել մնացած ուժերը և շտապել Անտոք: Պարզ էր արդեն, որ յոթամսյա կատաղի կռիվներից հետո Սասնո բոլոր դիրքերն էլ թշնամու գերագանց ուժերի առջև սկսել էին տեղի տալ:

Խմբապետ Մուշեղը հատուկ ուշադրություն է նվիրել Գոմաց վանքի և Մագե կամրջի կռիվներին: Նա պատմում է, թե ինչպես Փսանաց գավառի ժողովուրդը՝ 15000 մարդ, բարձրացել էր Գոմուց վանք և ամրանալով այնտեղ՝ Ստեփան վարդապետի և Դավիթ Երիցյանի ղեկավարությամբ 15 օր դիմադրել էր թշնամուն և սպառել փամփուշտները: Այնտեղից Տալվորիկ կարելի էր անցնել միայն Մագե կամրջով, որն էլ ամուր փակված էր քրդական աշիրեթների կողմից: Ռուբենի հրահանգով վերցնելով 100 կռվողներ, Մուշեղը շտապում է Գոմուց վանքին օգնության և դիրքեր բռնում Մագե կամրջի շրջակայքի քարակույտերի մեջ, սկսում հրացանաձգություն, ապա ճարահատյալ անցնում դաշունամարտի, հարկադրում քրդերին՝ դիմել փախուստի, զրավում փրկարար Մագե կամուրջը և Փսանաց գավառի ժողովրդին անցկացնում Տալվորիկ:

Հատուկ գլուխ նվիրելով Ռուբենի հետ դեպի Մանազկերտ իրենց նահանջին, խմբապետ Մուշեղը ջանում է վեր հանել պատմական ճշմարտությունը և պարզաբանել այդ նահանջի օբյեկտիվ հանգամանքները: Այդ առնչությամբ նա գրում է, որ Սասնո և Տարոնի կռիվները տևեցին մոտավորապես յոթ ամիս, որից ավելի անկարելի էր դիմանալ: Աչքերը հառած դեպի սահմանը, նրանք զուր տեղը սպասել էին ազատարար բանակների հայտնվելուն: Եվ ահա Անտոքի ծերպերի մեջ խորհրդակցության են հավաքվում ժողովրդի ներկայացուցիչներն ու ֆիդայիները, այնքան հյուժված, որ միմյանց չէին ճանաչում: Միակ իրողությունը, որ պարզում է Ռուբենը, ռուսական բանակի նահանջի փաստն է, իսկ ամենադաժանը փամփուշտի սպառումն է, որի մասին գիտեն բոլորը: Ոմանք առաջարկում են կրակել միմյն վերջին փամփուշտը և ապա մեծովփոքրով նետվել ժայռերից ցած: Մեկն էլ առաջարկում է մեծ խարույկ պատրաստել ու նրան ճարակ դառնալ: Սակայն դառնության այս խոսքերի ետևում նկատելի է ընդհանուր հոգեբանությունը.— քանի որ հավաքական ինքնապաշտպանությամբ անկարելի եղավ փրկությունը ապահովել, ազատ թողնենք կռվողներին ու ժողովրդին և թող ամեն մարդ իր գլխի ճարը տեսնի, այս ձևով թերևս բազմաթիվ կյանքեր փրկվեն: Այսուհետև հայոց բարձրաբերձ լեռներն ու ծերպերը թող լինեն ժողովրդի ապաստարանը¹: Խմբապետը հիշում է, որ այդ

¹ Եզվ. աշխ., էջ 83:

վճռական պահին բոլորի հայացքներն ուղղված էին Ռուբենին և ցանկանում էին, որ վերջինս հավանություն տա ընդհանուր տրամադրությանը, որովհետև քաջ գիտեին, որ անձամբ Ռուբենի կարծիքը մնալն էր և Սասնո լեռների վրա նահատակվելը: «Ռուբեն վերջապես համակերպեցավ ընդհանուր տրամադրության,— գրում է Մուշեղը:— Այլևս անկարելի էր այդ կացության մեջ ուրիշ ճանփա ընտրել. ուստի կարգադրեց, որ յուրաքանչյուրը իր գեներն ու փամփուշտները միասին առնէ և տեր կանգնի իր ընտանիքին: Որքան կարելի էր ժողովուրդը պետք էր ցրված պահել, իրարմէ միշտ հեռու, լեռներու, ձորերու և անտառներու խորերը...»¹:

Մուշեղի վկայությամբ՝ Անտոքի վրա հավաքված 5000 ժողովրդի կեսը Միջոյի ղեկավարությամբ փորձեց անցնել Աղբակի շրջան, սակայն հանդիպեց քրդերին և անհավասար մարտում ընկավ իր ընկերների հետ: Մյուս կեսը Ռուբենի առաջարկությամբ հաջողությամբ անցավ Կռիշիկ լեռը և թաքնվեց նրա անտառներում, իսկ Ռուբենն ու իր զինակիցները թաքնվեցին Ֆռֆռքարի քարայրներում, որտեղ քսան հոգով անցկացրին 10 օր: Հետագայում մեծ դժվարությամբ նրանք հասան Եղկաթի ձորը: Նրանց միացավ նաև Քանից 10 հոգով այստեղ եկած Կոմսը: Կազմվեց 35 հոգիանոց խումբ, որը հասավ Նեմրուսի գագաթը: Այստեղ կայացավ վերջին խորհրդակցությունը: «Իսկապես հասած էր ճակատագրական պահը,— գրում է խմբապետ Մուշեղը:— Այլևս նետվեինք կրակի մեջ, որմէ դուրս գալ պիտի ըլլար հրաշքի համազոր:

Երկար պետք չունեցանք վիճելու, Մանազկերտ տանող մեկ մեր դիմաց, մեռած մարդիկ էինք արդեն, անոթի, հյուժված, շատերս մահ կփնտրեինք, ուստի միաձայնությամբ որոշեցինք մութը կոխելուն ճամփա իյնալ»²: Եվ իրոք, գործի դնելով հնարագիտության բոլոր հնարավոր եղանակները, խումբը կարողացավ աննկատ անցնել թուրքերի և քրդերի հոծ կուտակումների միջով և հասնել Մանազկերտ, ուր արդեն գտնվում էին ռուս կազակները: Երեք օր Մանազկերտում կազդուրվելուց հետո խումբը ճանապարհվեց Իգդիր, ուր դիմավորելու էին եկել Արամ Մանուկյանը, Արմեն Գարոն, Մալխասը և ուրիշներ: Եվս երեք օր անց խումբը դիմավորողների հետ միասին մեկնեց Երևան:

Հուշագրողը պատմում է նաև, թե ինչպես Ռուբենը իր գործակիցներով, որոնց թվում և ինքը, վերադարձել են Խնուսի շրջանը, մեկ տարի մնացել այնտեղ և կազակների օգնությամբ լեռներում, ձորերում փնտրել, գտել և թիկունք են ուղարկել տասնյակ հազարավոր հայերի: Ռուբենի մտահոգումն էր նաև Ալազյազի շրջանի մաքրագործումը մահմեդական ազգաբնակչությունից և այնտեղ Տարոնի ու Սասունի փրկված հազարավոր հայերի տեղավորումը, որն իրականացվեց հաջողությամբ: Այդ կապակցությամբ խմբապետ Մուշեղը նկարագրում է Թալիմի բերդի առումը, որը ֆիդայական վարպետությամբ իրականացրին Մորուք Կարոն, Փեթարա Մանուկը, Չոլոն, խմբապետ Մուշեղը և ուրիշներ:

Փրկված սասունցիները հատուկ զորամասով մասնակից դարձան նաև Սարդարապատի հերոսամարտին:

¹ Եզվ. աշխ., էջ 85:

² Եզվ. աշխ., էջ 93

Եղեռնի պատմագրության առաջին ժամանակահատվածին են վերաբերում, անշուշտ, նաև մի շարք արժեքավոր հրատարակություններ:

Այդ շարքում առաջինը պետք է հիշատակել պատվելի Տիգրան Անդրեասյանի գրքույկը¹: Ակամա ակնատեսը դառնալով Ձեյթունի տարագրությանը և երբեմնի հերոս զեյթունցիների դառնադետ ճակատագրին՝ Տ. Անդրեասյանին հաջողվում է հրաշքով խույս տալ տարագրությունից, մի կերպ հասնել հայրենի Սուետիա և հայրենակիցներին պարզաբանել երկրում տիրող իրական վիճակը: Անվարան կարելի է ասել, որ Տ. Անդրեասյանի պատմածները վճռական նշանակություն ունեցան սուետիահայերի համար՝ Մուսա լեռանն ապավինելու որոշում կայացնելու գործում: Ինքը՝ Տ. Անդրեասյանը, դարձավ Մուսա լեռան հեռուսամարտի ոգեշնչողներից ու գործուն կազմակերպիչներից մեկը:

Հիշատակելի են նաև Վ. Մալեգյանի², Ս. Սապահ-Գուլյանի³, Է. Չոբուրյանի⁴, Հ. Տաշյանի⁵, Տ. Տոնիկյանի⁶, Ա. Քեչյանի⁷ և բազում այլ հեղինակների գործերը:

Առանձնակի պետք է հիշատակել Ջավեն արքեպիսկոպոսի «Պատրիարքական հուշերս: Վավերագիրներ և վկայություններ» սովորածավալ աշխատությունը, որը սեղանի գիրք է դարձել հետագա շատ ուսումնասիրողների համար⁸:

1915–1965 թթ. սփյուռքում լույս տեսած պատմագիտական ժառանգությունը ամուր հիմք դարձավ պատմագրության հետագա փուլի սկզբնավորման ու զարգացման համար:

2. 1965–2008 թվականների ուսումնասիրությունները

Սփյուռքահայության կյանքում բացառիկ իրադարձություն էր Մեծ եղեռնի 50–ամյակը: Բազմապիսի սգահանդեսներին և այլ միջոցառումներին զուգահեռ, այդ առիթով հրապարակվեցին նաև հուշամատյաններ, պարբերականների բացառիկներ, պատմագիտական աշխատություններ, որոնցում եղեռնի պատմության ուսումնասիրումը բարձրացվեց մի նոր աստիճանի:

Եղեռնի 50–ամյակի նշման նախապատրաստության յուրատեսակ կոչնակ դարձավ ամերիկահայ պրոֆեսոր Սանասե Սևակի գրքույկը⁹, որտեղ, ի պատասխան պատմության թուրք կեղծարարների, որոնք ջանում են ուրանալ Հայոց եղեռնը, հեղինակն առաջարկում է ստեղծել «Պատմագիտական ուսումնասիրությանը ընկերություն», որի նպատակը պիտի լինի ստեղծել եղեռնի և առհասարակ Հայկական դատի ճշմարիտ, իրական փաստերով հագեցած պատ-

¹ Անդրեասյան Տ., Ձեյթունի անձնատվությունը և Սուետիո ինքնապաշտպանությունը, Գահիրե, 1915:

² Մալեգյան Վ., Տարագրի մը հուշատետրը, Կահիրե, 1915:

³ Սապահ-Գուլյան Ս., Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916:

⁴ Չոբուրյան Է., Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ.Պոլիս, 1920:

⁵ Տաշյան Հ., Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, Վիեննա, 1921:

⁶ Տոնիկյան Տ., Հայկական փոթորիկը, Կահիրե, 1929:

⁷ Քեչյան Ա., Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքին, Պուլքեշ, 1939:

⁸ Ջավեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշերս: Վավերագիրներ և վկայություններ, Կահիրե, 1947:

⁹ Սանասե Սևակ, Հայկական Մեծ եղեռնը և մենք (թրքական հայասպանություն), Պատասխան բարեկամներու, Նյու Յորք, 1964:

մությունը և հիմնել «Հայկական հրատարակչական Կեդրոն», որի խնդիրը պիտի լինի ամերիկյան թուրքահաճո իշխանությունների կողմից մերժված հայկական գրքերի հրատարակումը: Իբրև առաջին քայլ պրոֆեսորը առաջարկում է հրատարակել «Ապրիլյան եղեռնի վավերագրական (դոկումենտալ) պատմագիրը»: Հրապարակախոսը կարևոր է համարում «Հայկական հրատարակչական Կեդրոնին» կից կազմել նաև հայ և օտար փաստաբանների մի կաճառ՝ թուրքերի կողմից կողոպտված հայկական հարստությունների իրավական և օրենսդրական պայմաններն ուսումնասիրելու և թուրքիային պարտադրելու, որ ներկայանա միջազգային արդարադատության դատարանին՝ ուշացած հատուցում անելու համար կողոպտված ու բզկտված հայությանը, ինչպես որ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո արվեց հրեաներին:

Հիսունամյակի առթիվ հրատարակությունների առաջնեկն ու չգերազանցվածը Ռամկավար ազատական կուսակցության «Ձարթօնք» օրաթերթի լույս ընծայած «Հուշամատյան Մեծ եղեռնի» մեծադիր ու շքեղ հատորն է՝ բաղկացած 1140 էջից¹: Հատորը պատրաստել է «Ձարթօնքի» խմբագրապետ Գերսամ Սհարոնյանը՝ գործակցությամբ թերթի խմբագիր Նազարեթ Թոփայանի:

Ինչպես նշվում է հատորի առաջաբանում, «Ձարթօնքը» սփյուռքում առաջիններից մեկն էր, որ շեշտեց մեծ պատրաստությամբ ու բացառիկ կարևորությամբ Մեծ եղեռնի հիսունամյակը նշելու անհրաժեշտությունը՝ համազգային արտահայտություններով, փառաշուք հանդիսություններով, գիրք-գրքույկներով, գեղարվեստական ստեղծագործություններով, որպեսզի արժանավորապես հարգվի հիշատակը մեկուկես միլիոն նահատակների, որպեսզի մեկ անգամ ևս մերկացվի թուրքական ցեղասպանությունը, որպեսզի առիթը օգտագործվի վերածարծելու համար հայոց հողային դատը և նոր թափ տրվի հայապահպանման ճիգերին սփյուռքում:

Սփյուռքահայ հայտնի հասարակական գործիչ Անդրանիկ Անդրեասյանի ընդարձակ ներածականից հետո սկսվում է գրքի առաջին «Պատմական» խորագիրը կրող գլուխը, որը բացվում է պրոֆեսոր Ա. Ն. Մնացականյանի «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը և ազգային վերածնունդը» ծավալուն հոդվածով²: Այստեղ վեր են հանվում օսմանյան թուրքերի հայաջինջ քաղաքականության ակունքները, որոնք հասցվում են մինչև օսմանյան պետության կազմավորման ժամանակները, նկարագրվում են առաջին զանգվածային կոտորածները 19–րդ դարի վերջերին, տրվում է թուրքական ցեղապաշտների դիկտատուրայի հաստատման և Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ու իրագործման պատմությունը, առանձին ենթաբաժին է հատկացվում արևմտահայերի ինքնապաշտպանական մարտերին:

Գլխի երկրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է Ստեփան Շահբազը, կրում է «Ապրիլ 24–ի Հիսունամյակին առթիվ ճշմարտությունների վավերաթուղթերու և ժամանակին բերած լույսերուն տակ» վերնագիրը³: Այստեղ ցեղասպանության ծրագրի իրագործումը ներկայացվում է իբրև քաղաքական նպատակ, և բեր-

¹ Հուշամատենան Մեծ եղեռնի (1915–1965), Բեյրութ, 1965:

² Նշվ. աշխ., էջ 11–72:

³ Նշվ. աշխ., էջ 72–154:

վում են պատմական անհերքելի վկայություններ այդ մասին, մերկացվում են Մեծ եղեռնի պատմության նենգափոխման թուրքական ջանքերը:

Սփյուռքահայ պատմաբան Լևոն Չորմիսյանի հոդվածը նվիրված է եղեռնի պատճառներին ու պատասխանատուներին: Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ ինչ էլ եղած լինի հայերի հանցանքը թուրքերի հանդեպ, ինչ սխալներ էլ որ գործած լինեն հայ քաղաքական գործիչները, ինչ դժվարություններ ու նեղություններ էլ պատճառած լինեն թուրքերին, ինչ ընդվզումներ, վատություններ, նույնիսկ դավաճանություններ կատարած լինեն հայ անհատները կամ կազմակերպությունները թուրքական պետության հանդեպ, միևնույն է, հնարավոր չէ որևէ արդարացուցիչ պատճառ ցույց տալ հայ ժողովրդի ամբողջությունը բնաջնջելու դիտավորությունը հետապնդող քաղաքական ոճրին, որ թուրքերը գործադրեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին: Հեղինակի կարծիքով՝ եղեռնի հիմնապատճառը հետևյալ մտայնությունն է. «Օսմանյան կայսրության մեջ հայերը կկազմեն կայսրության և պետության գոյությունը վտանգի ենթարկող տարր մը: Կարելի չէ երկիրը և պետությունը պահել, թուրքերուն զարգացումը և զորացումը ապահովել, որքան ատեն հայեր կբնակին երկրին մեջ և իրենց աշխատանքով, գործունեությամբ երկրին իրական տերը դառնալու դիրքին վրա կգտնվին: Առանց հայերը բնաջնջելու կարելի չէ թուրքերու կյանքը և զարգացումը ապահովել»¹: Նա գտնում է, որ Բեռլինի դաշնագիրը հայ-թուրքական հարաբերությունների արմատական հեղաշրջման սկզբնավորում եղավ, որից հետո հայերը հռչակվեցին իբրև խային միլլեթ (ապերախտ ազգ): Երկրորդ գլխավոր պատճառը Լ. Չորմիսյանը համարում է Հայկական հարցը արմատապես և վերջնականորեն լուծելու անհրաժեշտությունը:

Քննարկելով եղեռնի պատասխանատուների հարցը, նա գտնում է, որ եթե այդ ծրագրի պատրաստումը ամբողջապես իթքիատական պարագլուխների մտահղացումն է, ապա դրա իրականացմանը մասնակցել է թուրք ժողովուրդը գրեթե ամբողջությամբ, մի քանի աննշան բացառություններով:

Հաջորդ հոդվածը Լևոն Վարդանինն է, որտեղ պատմվում է ցեղասպանության ծրագրման ու նախապատրաստության, իթքիատականների հրեշային մտայնության ու գործելակերպի մասին²:

Հոդվածին հետևում է բաղդատական տեղեկագիր՝ Օսմանյան կայսրության մեջ բռնագաղթից առաջ և հետո հայ բնակչության մասին ըստ վիլայեթների: Տվյալները վերցված են Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի արխիվներից, իսկ տեղեկագիրը կազմված է զինադադարի ժամանակ:

Հաջորդ գրեկերի (Գրիգոր Կերկերյան) հոդվածը նվիրված է «Մեծ ոճիրը» գրքի (Բոստոն, 1921) հեղինակ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերին: Մանրակրկիտ հետազոտությունների, փաստաթղթերի բաղդատման, թարգմանությունների ու բնագրերի համադրման հիման վրա հեղինակը գալիս է այն անվարան եզրակացության, որ Արամ Անտոնյանի հրատարակած թուրքական պաշտոնական վավերագրերը անտարակուսելիորեն վավերական են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 156:

² Նշվ. աշխ., էջ 173-215:

Պրոֆեսոր Մանասե Սևակի «Գերման-թուրք եղբայրակցության դավադրությունը և հայասպանության ներքին ծալքերը» հոդվածում, որի տվյալները վերցված են շվեյցարացի պատմաբան Ս. Ցուրլինդենի՝ պատմագրության վերաբերյալ երկհատոր աշխատության համապատասխան գլուխներից, բացահայտվում է կայզերական Գերմանիայի պետական, քաղաքական, դիվանագիտական գործիչների և զինվորականության խաղացած քստմնելի դերը հայերի ցեղասպանության կազմակերպման և իրականացման գործում:

Հուշամատյանի հաջորդ՝ «Ձարդերը շրջան առ շրջան» գլխում զետեղված են հոդվածներ Բյուբանիայի, Յոզղաթի, Կեսարիայի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Դիարբեքի, Տարոնի, Կարինի, Տրապիզոնի, Կիլիկիայի և այլ շրջաններում տեղի ունեցած ջարդերի, հայ հոգևորականության և մտավորականների նահապետության մասին:

Գլխի վերջում ներկայացված է դահճապետ Թալեթի և այլ մարդասպանների հեռագիր-հրահանգների հավաքածու, որոնք եղեռնի անմիջական իրականացման վերաբերյալ անհերքելի ապացույցներ են:

«Հուշագրական» գլուխը պարունակում է սահմուկեցուցիչ պատառիկներ վերապրողների հուշերից:

«Գրական» բաժնում ներկայացված են շուրջ քսան հեղինակների՝ եղեռնին նվիրված գեղարվեստական գործերից հատվածներ:

«Գոյամարտ» բաժինը առանձին-առանձին պատմում է Վանի, Շապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին:

Հուշամատյանի վերջին՝ «Վկայություններ... Ուրացումներ...» գլուխը հատկացված է օտար հեղինակների՝ Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնրիի, Ռիչմոնդ Չերչիլի, Անդրե Մանդելշտամի, Եվգենի Տարլեի, Հենրի Մորգենթաուի, Հերբերտ Գիբոնսի, Ռենե Պիտոնի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Ֆրիտյոֆ Նանսենի աշխատություններից քաղված վկայություններին, ինչպես նաև թուրք պատմաբանների նենգափոխումներին և ուրացումներին:

Հատորում զետեղված են շուրջ 400 նկարներ ու քարտեզներ:

Եղեռնի կեսդարյա տարելիցին է նվիրված Համավասպուրական հայրենակցական միության «Վարագ» պարբերաթերթի բացառիկը¹:

Հատորի «Մեծ եղեռն» բաժինը բովանդակում է եղեռնի վերաբերյալ համառոտ տեսություն, տեղեկություններ նահատակ մտավորականների մասին, Թալեթի, Էնվերի, Հիլմի փաշայի, Ջենալի, Խալիլ փաշայի, Շաքիրի, Ազմի, Պետրի բեյի և այլոց ահաբեկումների պատմությունը, հատվածներ իթքիատական կառավարության «Լքյալ գույքերու մասին» օրենքից, որը թույլատրում էր տարագրված ու բնաջնջված հայության գույքի թալանն ու կողոպուտը և այլ նյութեր:

Երկրորդ՝ «Հերոսամարտ» բաժնում զետեղված են նյութեր Վասպուրականի հերոսամարտի մասին, որոնցում հատկապես հետաքրքրական են Վանի ինքնապաշտպանության Ձինվորական մարմնի քարտուղար Օննիկ Մխիթարյանի օրագրից կատարված քաղվածքները և քաղաքամեջի Ձինվորական

¹ Վարագ բացառիկ, նվիրված Մեծ եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50-ամյակի տարեդարձներուն, Բեյրութ, 1965:

մարմնի ղեկավար Հայկակ Կոստյանի՝ «Մեր զինապայքարի 50-ամյակի առթիվ» հոդվածը:

Սփյուռքահայ եղեռնապատումի մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է Հայկազն Ղազարյանի ստվարածավալ մեծագրությունը¹, որը լույս է տեսել Սիմեոն Վրացյանի առաջաբանով: Այդ ինքնատիպ ու նշանակալից աշխատության հեղինակը մի քանի տասնամյակներ աշխատակցել է սփյուռքահայ մամուլին, մասնավորապես Ամերիկայի «Հայրենիք»-ներին և իր կյանքի գլխավոր նպատակն է դարձրել փաստերի ու թվերի հիման վրա ներկայացնել ցեղասպան թուրքիան ու թուրքերին: Գնկատագրորեն Հ. Ղազարյանը մեկն է եղեռնից փրկվածներից, որի գերդաստանը՝ պապերը, տատերը, ծնողները, հինգ եղբայրներն ու քույրը, զոհ են գնացել սպանդին: Ծնվել է նա 1892-ին, Սեբաստիայում, պատանեկան տարիներից անդամագրվել է դաշնակցությանը, ստացել իրավաբանական, ապա զինվորական կրթություն, իբրև սպա ծառայել է նախ թուրքական, ապա երեք տարի՝ անգլիական բանակում:

Նշանակում ստանալով անգլիական ծովային հրամանատարության կենտրոնում, որը տեղավորված էր Պոլսի թուրքական ծովային նախարարության շենքում, Հ. Ղազարյանին աներևակայելի առիթ է ներկայանում այդտեղ ծանոթանալ մի շարք փաստաթղթերի, որոնք վերաբերում են հայերի հալածանքին, հայ սպաների ու զինվորների տարագրությանն ու սպանությանը, նրանց ընտանիքների ոչնչացմանը, հայ պաշտոնյաների արտաքսմանը, հայերի տների բռնագրավմանը: Թուրքական արխիվներում նա հայտնաբերում է նաև չափազանց կարևոր միջնախարարական շրջաբերականներ:

Ծառայությունից հետո հաստատվելով Ամերիկայում՝ Հ. Ղազարյանը շուրջ 30 տարի աշխատակցում է «Հայրենիքին», որտեղ շարունակաբար հոդվածներ է տպագրել եղեռնի մասին՝ լայնորեն օգտագործելով իր ձեռքն ընկած վերոհիշյալ վավերագրերը: Հենց այդ հոդվածներն էլ կազմում են հիշյալ մեծագրության հենքը:

Աշխատության 27 բաժիններում Հայկազն Ղազարյանը ցուցադրում է Մեծ եղեռնի ամենատարբեր դրվագներ՝ թուրք ջարդարարական մեքենայի գորախմբերի կազմակերպումը, Տրապիզոնի, Սեբաստիայի, Խարբերդի, Անկարայի, Նիկոմիդիայի, Բյուրանիայի, Պրուսայի, Ադանայի, Տիգրանակերտի, Բաբերդի նահանգներում տեղի ունեցած տեղահանություններն ու ջարդերը, Շապին-Գարահիսարի հերոսամարտը, հայ եկեղեցական և կրթական գործիչների կոտորածը, հայերի լքված գույքի ու կայքի թալանը և այլն: Մեծագրության մեջ հրապարակված են կարևորագույն գաղտնի փաստաթղթեր, ջարդարարական ժողովների արձանագրություններ, չորս մեծ պետությունների խորհրդի գաղտնի նիստերի արձանագրությունները և այլ վավերագրական նյութեր: Քննարկվում են իթթիհատի և թուրքական մյուս կուսակցությունների փոխհարաբերությունների, Մալթա աքսորված ոճրագործների, վեց հայ պետական երեսփոխանների սպանության հարցերը:

¹ Հայկազն Ղազարեան, Ցեղասպան թուրքը, տպարան Համազգային, Բեյրութ, 1968, 424 էջ:

Մեծագրությունն ավարտվում է «Ցեղասպան թուրքը» վերտառությամբ բաժնով, ուր ամփոփ ձևով ներկայացվում են մեծ ոճրի պատասխանատուները և հանրագումարի բերվում հայ ժողովրդի կորուստները:

Եղեռնի պատասխանատուները խմբավորվում են չորս հիմնական աստիճանների և 18 ենթախմբերի մեջ: Առաջին աստիճանի ոճրապարտ է հռչակվում «Իթթիհատի» ողջ կազմակերպությունը, որի ավերիչ մտայնությամբ շատ քիչ բացառությամբ շաղախված էին գրեթե բոլոր թուրքերը. հեղինակի պնդմամբ, նայած շրջանին, ցեղասպանությանը մասնակցել են թուրք ազգաբնակչության 66-75 տոկոսը:

Ոճրի երկրորդ աստիճանի պատասխանատուներ են դիտվում Թուրքիայի և Գերմանիայի պետական պաշտոնյաների մեծագույն մասը: Երրորդ աստիճանին կանգնեցվում են ջարդի գաղափարական քարոզիչները՝ գրողներ, լրագրողներ, թերթերի խմբագիրներ, իսկ չորրորդ աստիճանը հատկացվում է «Իթթիհատի» հակառակորդ քեմալականներին ու որոշ մեծ պետությունների:

Համաձայն հեղինակի ամփոփագրի՝ 1915-ի գարնանից մինչև 1918-ի հոկտեմբերի 30-ի զինադադարը, ցեղասպանությունը գործադրվել է 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ բնակչության նկատմամբ, կողոպտվել ու քանդվել են 2000 եկեղեցիներ, հազարավոր տներ ու ազարակներ: Սպանվել են 300000 տղամարդիկ, 400000 կանայք, 400000 մանուկներ, 250000 հարսներ ու աղջիկներ, 100000 զինվորներ, ընդամենը՝ մեկ միլիոն չորս հարյուր 50 հազար մարդ: Նյութական կորուստների ընդհանուր գումարն է հինգ միլիարդ դոլար:

Մեղադրելով մեծ տերություններին հայ ժողովրդին անլուր ողբերգության նկատմամբ ցուցաբերած քար անտարբերության համար՝ պատմաբանը գիրքն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Եվ մեկուկես միլիոն հայերու դիակին հաշիվը բաց կմնա տակավին որպես հավիտենական ամոթ մը քրիստոնյա պետությանց ճակատին»¹:

Նոր սերնդի հիշողության մեջ եղեռնի սարսափները և հայ նահատակների հիշատակը մշտավառ պահելու համար նպատակաուղղվածություն ունի Ներսես Շիրինյանի պատմահուշագրական գիրքը²: Ականատեսի գրչով գրքում պատմվում է պատերազմն սկսվելու, հայերի տարագրության և ահավոր կոտորածների մասին:

Իթթիհատականների ոճրապարտ ծրագրի մերկացմանն է նվիրված Ա. Ամուրյանի «Հայ դատ» (Բեյրութ, 1977) գրքից քաղվածաբար հրատարակված գրքույկը³: Այստեղ ընդարձակ մեջբերում է հրատարակված 1910 թ. հոկտեմբերի 13-ի՝ Սալոնիկում բացված «Իթթիհադ վե թերագգը» կուսակցության 13 օր տևած համագումարում դոկտոր Նազմի արտասանած ճառից, որը հանգում է «Պետք է բնաջնջել հայերը մեր կայսրության մեջ» եզրակացությանը: Վերլուծելով դոկտոր Նազմի ճառը և իթթիհատի ընդունած համապատասխան որոշումը, Ա. Ամուրյանը ընդհանրացնում է, որ դա կանխամտածված ու պե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 421:

² Ներսես Շիրինյան, Անդունդն դեպի բարձունք, Բեյրութ, 1974:

³ Ա. Ամուրյան, Կանխամտածված և նախօրոք ծրագրված ցեղասպանություն, Թեհրան, 1979:

տության քաղաքականության աստիճանի բարձրացված ծրագրված ցեղապանություն է:

Գրքույկի վերջում Ա. Ամուրյանը մեջ է բերում ապրիլյան եղեռնի առնչությամբ մի կարևոր վկայություն, որը պատկանում է ֆրանսիացի պատմաբան և բանասեր Շառլ-Անդրե Ժուլիենին: Ութսունչորսամյա պատմաբանը իր ռադիոտեղաբերումից մեկուսի վկայել է, թե ինչպես ինքը, Ռուսաստանում գտնված ժամանակ, 1921-ին, հանդիպել է այստեղ ժամանած էմվեր փաշային ու հարցրել. «Դուք չե՞ք, որ ղեկավարեցիք կամ վարեցիք հայերի ջարդը»: Էմվերը պատասխանել է «Գիտե՞ք, շատ չափազանցեցին, 150-160 հազար ջարդվեցին միայն»: Շ. Ժուլիենի մոտ առաջանում է այն զգացողությունը, թե նա շան կամ շնագայլի մասին էր խոսում ու նայելով այդ ճիվաղին, մտածում, որ նա վիզը շատ հարմար է գիլյոտինի համար:

Սվյուռքահայ պատմագրության գեղեցիկ նմուշներից է «Ազդակ» օրաթերթի հրատարակությամբ լույս ընծայած «Յերոսապատում Մեծ եղեռնի» ժողովածուն, որը վկայում է երիտթուրքերի ծրագրած պետական ոճրի դեմ ծառանալու հայկական դյուցազնամարտի մասին¹:

Ինչպես նշվում է առաջաբանում, գրքի նպատակն է եղեռնի և սուգի ակափորությունը ներկայացնելու փոխարեն ընթերցողին, հատկապես հայ երիտասարդությանը, հաղորդակից դարձնել չխոնարհված եղեգների հերոսապատումին, որովհետև հայաստանության սև և քստմնելի թղթածրարը միայն խոց ու վիրավորանք պիտի փոխանցեր սերունդներին, եթե Տարոնի աշխարհից մինչև Վան և Մուսա լեռից մինչև Ուրֆա և Շապին-Գարահիսար հայկական դյուցազներգության նոր էջեր չգրվեին:

Զարգացվում է այն ուշագրավ միտքը, որ եթե մինչև Մեծ եղեռնի 50-ամյակը ամեն ապրիլի հայության նոր սերունդներին էր փոխանցվում Սև թվականի ափորությունը, և հային մնում էր չնոռանալ իր նահատակներին ու հարգել սուգը, ապա եղեռնի հիսնամյակին իր վերքերը կապած հայությունը դուրս հորդեց իր եկեղեցիներից ու ակումբներից՝ սգահանդեսի փոխարեն իր ազգային իրավունքներին տեր կանգնելու, թուրքերից հաշիվ պահանջելու և արդարությունը հաստատելու համար: Իսկ երբ հասավ եղեռնի վաթսունամյակը, նվիրագործվեց հայերի միասնական պահանջատիրությունը, երբ նրանց խիտ շարքերը բողոքի ցույց կատարեցին ամբողջ աշխարհում՝ թուրքական գրավումի տակ տառապող իրենց հողերի վերատիրացման վճռական պահանջը առաջադրելով:

Ժողովածուն սկսվում է Նազարեթ Պերպերյանի «Փշոտ դափնեպսակ» ուսումնասիրությամբ, որտեղ փորձ է արվում անկողմնակալ պատասխան տալ այն հարցին, թե ինչու 1915-ի հայկական հերոսամարտը չունեցավ ընդհանուր համակարգված ու կազմակերպված բնույթ: Հեղինակն իբրև քննարկվելիք հիմնահարցի գլխավոր եզրեր՝ առանձնացնում է իթիհատականների հետ համագործակցության, սահմանադրության շրջանում հայ կյանքի ներսում ստեղծված նոր պայմանների և հայ կամավորական զնդերի կազմակերպման հարցերը: Նրա կարծիքով՝ 1908-ից առաջ տիրող պայմանների համեմատ 1915-ին ավելի ձեռնտու կացություն գոյություն ուներ ընդհանուր ինքնապաշտպանություն

¹ Յերոսապատում Մեծ եղեռնի, Պեյրուք, 1978:

ձեռնարկելու համար, սակայն հայ հեղափոխական կուսակցությունները և, մասնավորապես, Դաշնակցությունը, չպարզեցին ընդհանուր դիմադրության դրոշը: Ինչո՞ւ: Նա գրում է, որ անտեսելով կայացած գոյամարտերում դաշնակցական մարտիկների և ղեկավարների տիրական դերը, հայ քաղաքական մտածողության մեկ թևը՝ հանձին խորհրդահայ պատմագրության, Դաշնակցության վրա է բարդում ինքնապաշտպանության ծրագրի չդիմելու հանցանքի ողջ պատասխանատվությունը¹: Այդ հարցում ինքնաքննադատական մոտեցում են ցուցաբերում նաև դաշնակցական որոշ գործիչներ՝ Կոմս, Ռուբեն, Մ. Վարանդյան, Ս. Վրացյան, որոնք դաշնակցական հեղափոխականի խստապահանջությամբ ընդունում են, որ իրենք չկարողացան տեր կանգնել ստեղծված ահավոր կացությանը: Սակայն, հեղինակի կարծիքով, այդ երկու մոտեցումներում էլ ճիշտն այն է, որ 1914-ին միայն «Դաշնակցություն» կուսակցությունը կարող էր իրագործել Արևմտահայաստանի ընդհանուր ապստամբությունը և կազմակերպված ինքնապաշտպանությունը, բայց ոչ մի ճշմարտություն չկա դրան հետևող այն ամբաստանության մեջ, թե «Դաշնակցություն» կուսակցության ղեկավարությունը խուսափեց այդ պարտավորությունից:

Փորձելով պարզաբանել իրական պատճառները, մեր կարծիքով, ոչնչով չհիմնավորված տեսակետ է արտահայտում հեղինակը, գրելով, թե հայաստանության հետ կապված բոլոր հարցերի բանալին գտնվում է նրանում, որ նույնիսկ համիդյան ջարդերը և 1909-ի աղետը տեսած հայությունը չէր կարող նախատեսել գալիք ցեղասպանությունը, որովհետև միջազգային արդի պատմության իսկ չափանիշով՝ աննախընթաց ու աննախատեսելի էր թուրքերի ծրագրած ոճիրը:

Հեղինակի կարծիքով՝ երկրորդ գլխավոր պատճառը անկախ Հայաստանի իրականացման ճանապարհին հայության ցուցաբերած ծայրահեղորեն զգույշ և պահպանողական կեցվածքն էր, և հայ ժողովուրդը շատ սուղ գին վճարեց այդ զգուշավորության համար: Հողվածագրի պնդմամբ՝ հայ պահպանողականությունը՝ կղեր և ազգային իշխանություն, համիդյան կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը բարդեցին դաշնակցության վրա, և վերջինս այդ ճնշման տակ հարկադրված էր նվազագույնի հասցնել իր քաղաքական պահանջները և միայն 1919-ին կարողացավ հայտարարել իր վերջնական նպատակը՝ *ազատ, անկախ և միացյալ Հայաստան*: Նա հայ պահպանողականությանը մեղադրում է նաև 1909-ի հայտնի դեպքերից հետո, երբ պահպանողական քարացած մտայնությունը դեմ էր դուրս գալիս հեղափոխական կռվի վերադարձին: «Այո՛,— հաստատագրում է հեղինակը,— հայ ժողովուրդը մեղքի բաժին մը ուներ հայաստանության ծրագրի անարգել գործադրության մեջ, և այդ մեղքը կուզար 1878-են իսկ, որովհետև արտաքին թե ներքին աննպաստ պայմաններու դասավորումով՝ հայ ազատագրական շարժումը պարտադրաբար շատ զգույշ շարժեցավ և Անկախ Հայաստանի պահանջով ամբողջական ճակատումի չդիմեց Օսմանյան պետության դեմ»²: Ավելին՝ հեղինակը պնդում է, որ 1908-1914 թվականներին դաշնակցության ուժերը սպառվեցին պահպանողակա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15-16:

² Նշվ. աշխ., էջ 22:

նության դեմ պարտադրված պայքարում, երբ հայկական դպրոցներից, ազգային իշխանություններից և ընդհանրապես հայկական ազգային միջավայրից դուրս էր մղվում հեղափոխական ամեն շունչ:

Շարունակելով պատճառների թվարկումը՝ նա 1915-ի հերոսամարտերի կազմակերպված չլինելն ու ընդհանուր դիմադրության բնույթ չունենալը բացատրում է նաև նրանով, որ թուրքը իր մահացու հարվածը տվեց պատմական աննախատեսելիորեն պատեհ ռոպեին: Դաշնակցության գաղափարախոսը չի խորշում խոստովանել, որ Բալկանյան պատերազմում Թուրքիայի պարտությունը, 1914-ի հունվարին կնքված ռուս-թուրքական համաձայնագիրը, Առաջին աշխարհամարտում Թուրքիայի և Ռուսաստանի իրար դեմ պատերազմի մեջ մտնելը եղան այնպիսի անակնկալ իրադարձություններ, որ հայությունը իր ազգային թե հեղափոխական ղեկավարությամբ հազիվ թե կարողացավ համընթաց քայլել քաղաքական դեպքերի զարգացման հետ: Ակամայից մտածում եմ՝ շատ չե՞ն, արդյոք, անկանխատեսելիությունները, անսպասելիություններն ու անակնկալությունները ազատագրական շարժման առաջապահ կուսակցության գործիչների համար: Մեր կարծիքով՝ ցավոք, շատ են:

Հեղինակը ավելացնում է նաև, որ թեև 1914-ի հուլիս-օգոստոսին Կարինում տեղի ունեցած «Դաշնակցություն» կուսակցության 8-րդ ընդհանուր ժողովը քննեց պատերազմի ընթացքում ինքնապաշտպանության դիմելու հարցը, այդուհանդերձ, չկարողացավ քաղաքական հստակ որոշումներ կայացնել պատերազմի ընթացքում հայության որդեգրելիք կեցվածքի մասին: Ճիշտ է, ընդհանուր ժողովի դաշնակցական ղեկավարները մերժեցին իթիհատի պարագլուխների պահանջը՝ Ռուսաստանի դեմ մղելիք պատերազմին թուրքական բանակին հայկական կամավորական զնդեր տրամադրելու մասին, բայց այդ մերժումը միաժամանակ քաղաքացիական հավատարմություն էր թելադրում արևմտահայությանը: Այնպես որ «Դեպքերու այդ արագ հոլովույթին մեջ հայությունը ներկայացավ Առաջին աշխարհամարտին իրողապես առանց քաղաքական հստակ որոշումի, որուն հետևանքով հայկական յուրաքանչյուր շրջան ինքը տնօրինեց իր ճակատագիրը»¹, — ամփոփում է նա:

Նազարեթ Պերպերյանը չի վարանում նաև խոստովանել մեկ ուրիշ սխալ հաշվարկի մասին: Նա գրում է, որ 1914-ի վերջերին, երբ արդեն ակնբախ էր, որ թուրքը պիտի օգտվեր պատերազմական իրադրությունից՝ հայկական պահանջներին վերջ դնելու համար, տիրապետող մնաց այն մտայնությունը, որ «Իթիհատը» պիտի բավարարվեր հայության գլխատուճով միայն, այսինքն՝ իր հարվածը պիտի ուղղեր դաշնակցության ղեկավարների, եկեղեցական և ազգային անվանի գործիչների դեմ, և վերջիններս էլ պատրաստ էին ինքնակամ զոհ գնալ յաթաղանին՝ ժողովուրդը փրկելու նախանձախնդրությամբ: Սակայն այդ մտայնությունը միայն ոյուրացրեց թուրքի գործը՝ գլխատված զոհի տեղահանությունն ու բնաջնջումը իրականացնելու համար:

Այս տեսանկյունով էլ նա բացատրում է Տարոնի ինքնապաշտպանության ծախողանքը, որի ղեկավարները իրենց կյանքով վճարեցին այն համոզման գինը, թե թուրքը պիտի հարվածեր միայն ըմբոստ տարրերին և ոչ թե անզեն ժո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 24:

ղովրդին: Այդ համոզումով էլ Ռուբենն ու իր գործակիցները, Սասուն քաշվելով և ապստամբության դրոշ պարզելով, հույս ունեին, որ թշնամին պիտի աշխատի Սասունը ճզմել: Մինչդեռ թուրքերը նախ կոտորեցին Մշո դաշտի հայությանը և նոր միայն հարվածը կենտրոնացրին Սասունի վրա:

«Մեծ եղեռնի հերոսապատումը ընդհանրական չեղավ, — ընդհանրացնում է Ն. Պերպերյանը, — որովհետև հայ ժողովուրդը կհավատար թուրքին հետխաղաղ գոյակցության՝ իբրև ազգային անջատ, բայց դրացի միավորներ: Սակայն հայասպանության փաստը արդեն իսկ ահավոր գին էր մեր ժողովրդին համար, որպեսզի վերջնական և անխախտ համոզում դարձնե այն, որ թուրքը, — օսմանցի, իթիհատական, թե քեմալական — միշտ ունի հայաջնջումի իր ծրագիրը և կսպասե՝ հարմար պատեհության»¹:

Գրքի հաջորդ նյութը Սարգիս Մահսերեճյանի «Վանի ապրիլյան ինքնապաշտպանությունը կամ ազատ Հայաստանի նախաքայլը» ուսումնասիրությունն է:

Վանի նահանգի մասին համառոտ պատմական տեղեկանք տալուց հետո հեղինակը մանրամասնորեն պարզաբանում է նախապատերազմական իրավիճակը, Ա. Վանյանի, Իշխանի զոհվելը և Արամ Մանուկյանի՝ ինքնապաշտպանության գլուխ անցնելը: Ապրիլի 5-ին նա հրավիրում է երեք կուսակցությունների ղեկավարների ժողով, որտեղ կազմվում է Զինվորական մարմին՝ նախկին ֆիդայիներ Կայծակ Առաքել (դաշնակցական), Բուլղարացի Գրիգոր (դաշնակցական) և Արմենակ Եկարյան (Արմենական, ապա՝ Ռամկավար): Զինվորական մարմինը պատրաստում է ինքնապաշտպանության հատակագիծ, Այգեստանը բաժանում 7 շրջանների և 73 դիրքերի՝ իրենց շրջանապետերով ու դիրքապետերով: Զինվորական ուժն էր 1053 զինվոր: Տեղեկատու մարմինը գրանցում է 505 հրացան՝ 75000 փամփուշտով, 550 ատրճանակ՝ 39000 փամփուշտով, որոշ քանակությամբ վառող և մի քանի ռումբ: Նրանց դեմ կանգնած էին 6 հազարանոց կանոնավոր զորագունդ, որը հետո պիտի կրկնապատկվեր, 12 թնդանոթ և թուրք ու քուրդ խուժանը: Ապրիլի 6-ին կառուցվեցին երեք շերտ պաշտպանական ամրություններ, և ապրիլի 7-ին վանեցիները կազմ ու պատրաստ էին: Նկարագրվում են ապրիլի 7-ի մարտական գործողությունները, ամրաշենների խմբի ստեղծումը: Նկարագրվում է նաև Գր. Բուլղարացու հնարամտությամբ Համուդ աղայի զորանոցի հրկիզումը, որը մինչ այդ կատարյալ պատուհաս էր հայկական դիրքերի համար:

Ապրիլի 21-ից հետո Ջևղեթը որոշեց սովահար անել վանեցիներին: Սկսվեցին համաճարակներ, որոնց դեմ պայքարում էր Կարմիր խաչի խումբը: Սկսվեց գաղթականների ներհոս, որը բարդացրեց պարենային վիճակը:

Հեղինակը նշում է, որ ապրիլի 28-ը եղավ թուրքական ընդհանուր հարձակման վճռական օրը, որը նույնպես հետ մղվեց:

Այնուհետև հեղինակն անցնում է Վան-քաղաքամեջի իրադարձությունների նկարագրությանը: Պատմվում է Ջևղեթի հետ հայոց առաջնորդական տեղապահ Եզնիկ ժ. Վրդ. Ներկարարյանի անհաջող բանակցությունների, 7 դաշնակցականներից կազմված Զինվորական մարմնի ստեղծման մասին: Այստեղ կա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

յին 4 շրջաններ և 20 դիրքեր: Ունեին 90 մաուզեր, 100 հրացան, 20 ատրճա-
նակ, 60 հազար փամփուշտ: Խզված էր կապը Այգեստանի հետ:

Այնուհետև մանրամասնորեն նկարագրվում են մարտական գործողու-
թյունները: Որոշակի հետաքրքրություն են ներկայացնում հեղինակի մեջբե-
րումները վեներուելացի զինվորական Ռաֆայել դը Նոգալեսի հուշերից:

Չեղինակը նշում է, որ Վանի կռիվների վերջին օրը դարձավ մայիսի 3-ը,
հաջորդ օրը հայտնի դարձավ թուրքերի փախուստի մասին, իսկ մայիսի 5-ին
Վան մտան դաշնակցական Խեչոյի, Երեկոյան Դրոյի կամավորական զնդերը,
իսկ 6-ին՝ գեներալ Նիկոլաևը: Մայիսի 7-ին Արամը նշանակվեց Վանի շրջանի
նահանգապետ: Նրա ջանքերով կազմակերպված Վանի նահանգը, չնայած ըն-
դամենը 70-օրյա զոյությանը, հեղինակը գնահատում է իբրև անկախ Հայաս-
տանի իսկական կորիզ, նախաքայլ դեպի անկախություն:

Խ. Մահսերեճյանի ուսումնասիրությունն ավարտվում է անհրաժեշտ ծա-
նոթագրություններով, ինչպես նաև Նժդեհի և Ռուբենի՝ Վանի հերոսամարտին
տված բարձր գնահատականներով:

Աշխատության հաջորդ նյութը Շահանդուխտինն է՝ «Շապին-Գարահիսա-
րի ինքնապաշտպանությունը (1915, հունիս 2-28)» վերնագրով: Այն բացվում է
Շապին-Գարահիսարի և շրջակա 40 հայկական գյուղերի վիճակագրական
տախտակով, որում նշված են գյուղերի եկեղեցիների անունները, տների քա-
նակը, բնակչության թիվը: Պատմագիտական առումով որոշակի արժեք է ներ-
կայացնում պատմական հակիրճ ակնարկը Շապին-Գարահիսարի աշխարհագ-
րական, սոցիալական և ազգային կյանքի մասին: Տեղեկություններ են հաղորդ-
վում պատմական հեռավոր անցյալի, ապա 1890-ական թվականների ազա-
տագրական խմորումների, հայդուկային խմբերի կազմավորման մասին,
տրվում են խմբապետ Ռուբեն Շիշմանյանի (Զեռի), Ղուկաս Դովլաթյանի (Ղու-
կաս Աղբար), Վարդան Շահինյանի, Դանիել Չավուշի, Անդրանիկի, Սեբաստա-
ցի Մուրադի, Հարություն Շահրիկյանի, Սահրատի, Հայկ Տերտերյանի, Գրիգոր
Ղարիբյանի և այլոց անունները: Չեղինակի պատմական ատաղձն է եղել շա-
պինգարահիսարի Արամ Հայկազի «Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպա-
նությունը» օրագրային բնույթի հուշագրությունը:

Չեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ շապինգարահիսարի
գործիչները թերահավատորեն էին վերաբերվում օսմանյան սահմանադրությա-
նը և ինքնապաշտպանության էին նախապատրաստում երիտասարդությանը:
Գ. Վահունին ազատագրական ոգի էր հաղորդում երիտասարդությանը, իսկ
Ղուկաս Աղբարը (Դովլաթյան), որը հետագայում դարձավ Շապին-Գարահիսա-
րի հերոսամարտի ոգին, Բալկանյան պատերազմի շրջանում անցնում էր գյու-
ղից գյուղ և բոլորին լսելի դարձնում նոր կարգախոսը. «Ծախել շապիկները
զենք գնելու համար»:

Նկարագրելով պատերազմի սկիզբը՝ հեղինակը նշում է, որ զորակոչվե-
ցին 400 շապինգարահիսարի երիտասարդներ, իսկ այնուհետև սկսվեց բնակ-
չության քողարկված կողոպուտը: Մեր կարծիքով՝ փաստագրորեն չի հաստատ-
վում հեղինակի այն պնդումը, թե Բաբերդ և Երզնկա ուղարկված 400 զինվո-
րագրված երիտասարդները բոլորն էլ դասալքել և վերադարձել ու թաքնվել էին

իրենց տներում, և կառավարությունը նրանց և զենք հայտնաբերելու համար էր,
որ մասսայական խուզարկություններ էր կատարում, բայց ապարդյուն¹:

Նշվում է նաև, որ հերոսամարտից առաջ թուրքերը հիմնահատակ ավերե-
ցին Բյուրք, Անդրեսա, Մշակոնց, Կթանոց, Այծպտեր, Սևինտուք, Արդավիս,
Չրախի, Պուսեիտ և Աներդի հայկական գյուղերը: Սեբաստիո կուսակալ Մուամ-
մերի հրահանգով սպանվում է Ս. վարդապետ Օդաբաշյանը: Կառավարությանը
հաջողվում է ձեռք գցել զենք ունեցողների ցուցակը և դրանք հայթայթողների
անունները, ինչպես նաև կուսակցական ղեկավարների անունները՝ դաշնակ-
ցականներ՝ Վահան Հյուսիսյան, Հմայակ Գարակոչյան, Հ. Մարկոսյան, ինչակ-
յաններ՝ Շապուհ Օզանյան, Ա. Տուրիյան, Տ. Կարինյան, որոնք, սակայն, թաքն-
վում են: Թուրքերը նրանց փոխարեն ձերբակալում են մեծահարուստ Ն. Հյու-
սիսյանին, Ա. Թուրունջյանին, Կարապետ Կարմիրյանին, Լևոն Գարակոչյանին
և ուրիշներին: Ձերբակալություններին հետևում է զենքի փնտրտուքը. հայ ղեկա-
վարները թուրքերին են հանձնում որոշ քանակությամբ հնացած զենքեր: Այնու-
հետև դավադրությամբ թուրքերն սպանում են առաջնորդ Վ. Ծ. վրդ. Թորիկյա-
նին և անարգում նրա անթաղ մարմինը:

Շապինգարահիսարիցիների համբերության բաժակը լցրեց բանտից ա-
զատված ավազակ Քելի Հասանը, որը 200 թուրք զինվորների գլուխ անցած՝
խուզարկում էր տները՝ քանդելով սալահատակները, տախտակամածները, ա-
ռաստաղները՝ զինամթերք ու դասալիքներ որոնելու պատրվակով: Թուրքերը
կոտորում էին զանձարկղերը, պահարանները, թալանում արժեքները, խոշ-
տանգում կանանց ու երեխաներին: Նրանց լացն ու ճիչը լսող թաքնված հայ
զինյալներն այլևս չդիմացան և քաղաքի եկեղեցու թաղ, Բերդի թաղ, Միջին
թաղ և այլ հայկական թաղերից կրակ բացեցին թուրքերի վրա:

Կռիվն սկսված էր: Ողջ հայ բնակչությունը՝ 5062 հոգի, տեղափոխվեցին
բերդ, որը կառուցված էր դեռ հռոմեական ժամանակներից: Նրանցից 1500-ը
արական սեռի էին, իսկ կռվի ընդունակ՝ 250-ը: Կռիվների ղեկավարությունը
հանձնվեց Ղուկաս Աղբարին (Դովլաթյան), կազմվեց Ձինվորական խորհուրդ:
Ժողովուրդը մի քանի ժամվա մեջ լավ ամրացված ամրոցի վերածեց բերդը:
Կառուցվեցին 7 դիրքեր: Յուրաքանչյուր դիրքի տրամադրվեցին 8-25 հոգիա-
նոց խմբեր՝ իրենց ղեկավարներով, տասնապետներով, հերթապահներով, պե-
տերով ու փոխանորդներով: Բերդի բնակիչները երկու օրում սպառեցին Կանաչ
գյուղերի նեխած ջուրը և սկսվեց ջրի սոսկալի տագնապ: Սակայն քարերից մեծ
դժվարությամբ մաքրվեց մի հին ջրհոր և որոշ ժամանակ ջուրը բավականաց-
րեց: Բերդի պաշտպաններն ունեին 150 տաճկական մաուզեր, 50 կարաբին և
այնալու հրացաններ, հունական և բուլղարական հրացաններ, 40 հեծելազորի
բազմահարված «ֆելենտա» հրացաններ և 80 ձեռնառումը, ինչպես նաև փոքր
ատրճանակներ ու սրեր: Ղուկաս Աղբարի հրահանգն էր՝ ոչ մի փամփուշտ ա-
ռանց նպատակի, ոչ մի ռումբ՝ առանց գոնե 5 թուրք սպանելու: Ձինվորական
խորհրդի հրահանգները կարճ էին և հատու՝ 1. Բացարձակ հնազանդություն
խմբապետին, 2. Կուսակցական վեճեր և խռովություններ հարուցող անձը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 139-140:

կզնդակահարվի, 3. Ոչ ոք չպիտի հեռանա բերդից, 4. Խախտողներին տեղում մահապատիժ¹:

Օրական 30 կանայք երկու քարայրներում 24 ժամվա ընթացքում թխում էին 8 հազար հաց: Սուղ էր վառելիքը, կրկին պակասեց ջուրը:

Սեբաստիայի կուսակալը մի հայ կնոջ միջոցով երեք անգամ հաշտության առաջարկ արեց՝ անձնատվության պայմանով, բայց մերժում ստացավ:

Այնուհետև Շահանդուխտը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է հունիսի 20-ի արյունալի և հուսահատ կռվի ողջ ընթացքը: Այդ օրը ոսոխը հարձակվում էր՝ «քայլող անտառների նման բարձրանալով դեպի բերդ»: Հայերն ստիպված էին մի կողմ դնել զինամթերքի խնայողության մտահոգությունը և միանվագ ու անդադար կրակել 5-6 հազարանոց թուրքական կանոնավոր բանակի ու մի այդքան էլ խուժանի վրա: Հանկարծ բերդի պաշտպանների մեջ խուճապ առաջացավ. դիրքերից մեկի ուղղությամբ թուրքերին հաջողվել էր հայկական հագուստներով ծպտված իբրև հայկական օգնական ուժ մոտենալ ու գրավել բերդի դուռը, քանդել մուտքը պաշտպանող պատը: Սակայն 14 տարեկան Հ. Թևեքեյանը հացթուխ կանանց ռումբ հասցրեց, որը նետվեց խռնված թուրքերի վրա: Խուճապահար թուրքերը նահանջեցին, և ճակատամարտն ավարտվեց հայերի փայլուն հաղթանակով: Թշնամին հեռացավ՝ թողնելով անթիվ դիակներ: Հայերը թաղեցին իրենց 25 զոհերին՝ Հ. Գարակոչյանին, Ավագ Տուրիկյանին, Գ. Կարմիրյանին, Ռուբեն և Գրիգոր Պարոնվարդյան եղբայրներին, Ե. Վեցիկյանին և ուրիշների:

Սակայն ինչ որ չկարողացավ անել թշնամին, արեց սովը: Անդրանիկ Պարոնվարդյանը և Նշան Սերեճյանը ուղարկվեցին թուրքերի հետ բանակցելու, բայց չվերադարձան:

Հաղթանակից մի քանի օր հետո Ղուկաս Աղբարը հրավիրեց բոլոր մարտիկների ժողով և ցույց տվեց ճանապարհը. գիշերային ուժգին հարձակումով ճեղքել պաշարման օղակը և կռիվը շարունակել շրջակա լեռներում՝ հսկելով բերդի մեջ մնացած ժողովրդին, սպառնալ սրի քաշել թուրքական գյուղերը, եթե նրանք վայրագորեն վարվեն բերդի բնակիչների հետ: Սակայն սեբաստացի երկու երիտասարդներ իրենց կյանքը փրկելու համար թուրքերին մատնեցին այս ծրագիրը, և օղակն ավելի սեղմվեց: Հրաժարվելով Ուղտի դռան ուղղությամբ ճեղքելու նախնական պլանից, հայերը նահանջն սկսեցին բերդի դռան առջևից: Սկսվեց գիրկընդխառն կռիվ, և նահանջին մասնակցող 1000 հոգուց 100-ը նահատակվեցին: «Մնացյալները երեք ճակատի վրա հարվածելով թշնամին, մոխրացած դաշտի փլատակներում մեջեն կանցնին դաշտ, ուր կցրվին և մոտ երկու տարի հոս ու հոն կռվել է ետք բոլորն ալ կսպանվին»²,— վկայում է հեղինակը:

Հաջորդ օրը՝ հունիսի 28-ին, Նաթան քահանա Տատյանը բերդի դռան վրա ամրացրեց անձնատվության ճերմակ դրոշը: Թշնամին չէր հավատում աչքերին, և 6 ժամ հետո միայն բարձրացավ բերդ՝ այնտեղ բեմադրելու 20-րդ դարի ցեղասպանության արարներից մեկը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 153:

² Նշվ. աշխ., էջ 166:

«Կարելի է ըսել,— ամփոփում է Շահանդուխտը,— որ կան բախտավոր և անբախտ հերոսամարտեր: Գարահիսարի հերոսամարտը եթե քիչ մը բախտավոր ըլլար, եթե անոր հասներ դուրսեն տարրական օգնություն մը՝ ուտեստեղեն և զինամթերք, թուրքը բնավ պիտի չկարենար ընկճել զայն...»

Շապին-Գարահիսար հայկական գոյամարտի մեծագույն վկայություններն մեկը եղավ ստրկությունը արհամարհող և գիտակից մահով թշնամին շննեցնող հերոսական ժողովրդին:

Գարահիսարը չկա այսօր, բայց կտևե հայ ժողովուրդը: Այս է մեր հաղթանակը և թշնամիին հայաջինջ ծրագրին ձախողությունը»¹:

«Տարոնի Միջնաբերդին վերջին ծառացումը» շուրջ 100 էջանոց ուսումնասիրության հեղինակը դարձյալ Նազարեթ Պերպերյանն է²:

Պատմաաշխարհագրական համառոտ ակնարկից հետո հեղինակն անցնում է Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին Տարոն աշխարհի կացության նկարագրությանը: Իրավացի է Ն. Պերպերյանը, գտնելով, որ Տարոն աշխարհը բանալիի նշանակություն ունի ոչ միայն հայ ազատագրական շարժման, այլև 1915-ի հայասպանության հիմնահարցերն ըմբռնելու տեսակետից, որովհետև անցյալ դարավերջին այն դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժումների միջնաբերդը և իբրև այդպիսին՝ համիդյան ու իթթիհատական թուրքիայի աչքի փուշը: Եվ պատահական չէր, որ իթթիհատական պարագլուխների առաջնահերթ ռազմավարությունն էր ճգնել հայկական ծառացումների այս լեռնային օրրանը:

Հեղինակը չի թաքցնում այն ճակատագրական հանգամանքը, որ պատերազմի նախօրյակին Տարոնի հայությունը չունեի նախասահմանադրական շրջանի ֆիդայական դիմագիծը, և մինչև իսկ փորձառու ֆիդայիներն էլ մի կողմ էին դրել իրենց զենքերը³:

Ն. Պերպերյանը ներկայացնում է 1908-ի սահմանադրությունից հետո Տարոն աշխարհի ազգային և պետական ղեկավարության պատկերը. կենտրոնը Մուշ քաղաքն էր, ուր գտնվում էր առաջնորդարանը և գործում էր դաշնակցության «Դուրան-Բարձրավանդակի Կենտրոնական կոմիտեն»: Եղեռնի նախօրյակին Մուշի առաջնորդն էր Ներսես Եպիսկոպոս Խարախանյանը:

Հեղինակը նշում է, որ Տարոնի հայության թե՛ ֆիզիկական, թե՛ տնտեսական քայքայումն սկսվեց գորահավաքով, որը հայասպանության ավելի մեծ ու ահավոր ծրագրի գործադրության առաջին հանգրվանն էր: Նա վկայում է, որ Սասունում գրեթե մարդ չզինվորագրվեց, իսկ Մուշում թուրքերին հաջողվեց որոշ թվով երիտասարդների զինվորագրել: Ձորահավաքին զուգընթաց կատարվում էին նաև բռնագրավումներ, և այդ ճանապարհով մի քանի ամսվա մեջ Տարոնի հայ գյուղերը մեծ մասամբ պարավեցին տղամարդկանցից և ունեցվածքից:

Նշվում է, որ 1915-ի հունվարից սկսած Սասունի շրջանները ինքնապաշտպանության դրության մեջ էին:

Ցույց է տրվում, որ Մուշի առաջնորդարանը և դաշնակցության Դուրան-Բարձրավանդակի Կենտրոնական կոմիտեն կոտորածների վտանգն ըմբռնում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 167:

² Նշվ. աշխ., էջ 173-270:

³ Նշվ. աշխ., էջ 196:

էին անցյալի չափանիշներով և ժողովրդին կոչում էին զգուշավորության, որը բացասական հետևանքներ ունեցավ:

Խոսելով ինքնապաշտպանության ծրագրի մասին՝ հեղինակը վկայակոչում է դեռևս 1914-ի դեկտեմբերի սկզբին դաշնակցության կոմիտեի հրավերով Մուշում կայացած խորհրդակցությունը, որտեղ որոշվեց ամբողջ Տարոնը բաժանել ինքնապաշտպանության ութ շրջանների: Նույն օրերին խորհրդակցություն տեղի ունեցավ նաև առաջնորդարանում, որը, սակայն, որևէ որոշում չկայացրեց: 1915-ի հունվարին տեղի ունեցավ երկրորդ խորհրդակցությունը, և ինքնապաշտպանության ղեկավարման գործը դրվեց Ռուբենի և Կորյունի (Գոմսա Իսո) վրա:

Ն. Պերպերյանը հանգամանորեն նկարագրում է Մուշ քաղաքի հնգօրյա հուսահատ և հերոսական պաշտպանությունը: Խարախանյան սրբազանի մահից (1915 թ. ապրիլի 23) և Կոմսի ծանր հիվանդությունից հետո այստեղ առաջնորդ դարձավ Վարդան վարդապետը, կուսակցական ղեկավարությունն ստանձնեց հին հայդուկ Չաջի Չակոբ Կոտոյանը, իսկ Կոմսը ապաքինվելուց հետո Ռուբենի պահանջով անցավ Սասուն (1915 թ. մայիսի 25):

Մինչև հուլիսի 10-ը թուրքերը Մուշի հայկական թաղերին մոտ գտնվող բարձունքներում տեղադրեցին թնդանոթներ և փաստորեն քաղաքը վերցրին երկաթե աքցանի մեջ: Ճգնաժամային այդ պահին առաջնորդարանի և դաշնակցական ղեկավարների միջև առաջացավ տարակարծություն: Վարդան վարդապետը կողմնակից էր տարագրությանը, իսկ վերջինները ընդունում էին ինքնապաշտպանությունը: Շուտով Սերվեթ բեյի ուղարկած ոստիկանները առաջնորդարանում ձերբակալեցին Վարդան վարդապետին և 70 անձանց, որոնց տարան քաղաքից դուրս և գնդակահարեցին:

Քաղաքի դիմադրական ուժերը կենտրոնացան երեք հայկական թաղերի մեջ. Ս. Մարինե թաղ, Չորի թաղ: Առաջին թաղի 15 մարտիկների խմբապետն էր դաշնակցական կոմիտեի անդամ Տիգրան Սկրտչյանը, երկրորդինը՝ Չակոբ Կոտոյանը, երրորդինը՝ Լևոն Ասլանյանը, որն ուներ 6-7 մարտիկ: Հերոսամարտի ընդհանուր ղեկավար նշանակվեց Չաջի Չակոբ Կոտոյանը, օգնական՝ Տիգրան Սկրտչյանը:

Մշո դաշտի դիմադրական կռիվները ավելի երկարատև եղան և տևեցին ամիսներ: «Բայց Դաշտը լավ զինված չէր,— գրում է հեղինակը:— Մյուս կողմ գրկվելով Սասուն բարձրացած իր ղեկավար մարտիկներեն և կռվի լավ զենքերեն, Դաշտը տկար դիմադրություն մը կրնար ցուցաբերել տակավին, Դաշտի ժողովուրդն ալ ուներ այն միամտությունը, թե անգն ժողովուրդը, կինն ու երեխաները պիտի չկոտորվեն, այլ թուրքը պիտի հարված է աչքի զարնող ֆետայիները և զինյալ տղամարդիկը միայն»¹:

Հեղինակը գրում է, որ այս պայմաններում Դաշտի գյուղերը մեծամասնությամբ չկարողացան դիմադրել և մի քանի օրվա մեջ կոտորվեցին, սակայն, այսուհանդերձ, գտնվեցին գյուղեր, ուր Մշո դաշտի հայությունը հերոսաբար ծառացավ նույնիսկ վերջին վայրկյանին: Այդ գյուղերից գլխավորներն էին

Կառնենը, Ս. Կարապետի վանքի շրջանը, Ավրանը, Ալիջանը, Վարդենիսի շրջանը և այլն:

Կառնենի կռիվը, որը գլխավորում էր հին հայդուկ Կառնենի Սկրտիչը, տևեց հուլիսի 12-ի ամբողջ օրը, ուր հայ հերոսները բոլորը նահատակվեցին:

Ալիջանի դիմադրությունը, որը գլխավորում էին Պատիկ Միսակը, Մխիթարը և Հայկ Միրջանյանը, տևեց չորս օր և պսակվեց հաջողությամբ:

Ավրանցիները գյուղում դիմադրեցին մեկ օր, հետո դուրս եկան գյուղից, կռվեցին ևս 12 օր և բոլորը նահատակվեցին:

Վարդենիսի շրջանի հայությունը ապավինեց Շամբ ծանծաղ լճին, ուր կար եղեգների անտառ: Այստեղ ինքնապաշտպանությունը տևեց 15 օր: Նրանք փրկվեցին ռուսական զորքի մոտենալու շնորհիվ: Վեց հազար մարդ ռուսական զորքի հետ անցան Արարատյան դաշտ¹:

Ս. Կարապետի շրջանի գյուղերի ինքնապաշտպանությունը գլխավորում էր առասպելական հերոսի անուն հանած Սորտարցի Արամը: Այստեղ հավաքված էր շուրջ 20 հազար ժողովուրդ, որոնք ունեին 100 հրացան և 100 ատրճանակ: Ինքնապաշտպանությունը շարունակվեց մինչև 1916-ի հունվար, և ժողովրդի բեկորները փրկվեցին ռուսական զորքի կողմից, իսկ Արամը նահատակվեց Սուլուխի կամրջի (Գևորգ Չավուշի դիրքի) մոտ:

Երեք ամիս տևեցին Նեմրութի կռիվները: Այստեղ ինքնապաշտպանության կազմակերպմանը ձեռնամուխ եղան Փալապեխ Կարապետն ու Շամիրամցի Սողոմ, որոնք հավաքեցին 300 երիտասարդների, սակայն իրենք նենգաբար ընկան թշնամու ձեռքը: Նեմրութ լեռը բարձրացածների դիմադրությունը ղեկավարեցին Սողոյի եղբայր Շամիրամցի Արամը, հին ֆիդայի Այվազ Գևորգյանը, Հարություն Տերոյանը և ուրիշներ: Հերոսամարտը տևեց ապրիլի 15-ից մինչև հուլիսի 15-ը: Նրանք նույնպես փրկվեցին ռուսների շնորհիվ, համարեցին հայ կամավորական զնդերը և իրենց մասնակցությունը բերեցին Հայաստանի անկախության կերտմանը:

Ուսումնասիրության վերջին բաժինը նվիրված է Սասունի հերոսամարտին: Հենց սկզբում հեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ Սասունը, իբրև հայոց ազատամարտի միջնաբերդ, ըմբոստացումի ուղին էր բռնել դեռևս 1914-ի վերջերին, որովհետև հին ու դաժան օրերի իր փորձառությամբ չէր կարող հավատ ընծայել թուրքի կեղծ հայտարարություններին և ապավինում էր միայն իր սեփական զենքին:

Նշվում է, որ Սասունի ինքնապաշտպանության նախապատրաստությունը գլխավորում էին 1915-ի փետրվարին այստեղ եկած Ռուբենն ու Կորյունը, որոնց քիչ ուշ միացավ Մճոն:

Ըստ հեղինակի՝ 1915-ի ապրիլից սկսած Սասունը պաշարված էր չորս կողմից, սասունցիք պատերազմական դրության մեջ էին, և այդ վիճակը պիտի շարունակվեր մինչև հուլիս: Տևական կռիվ էր մղվում 150 կմ երկարությամբ ճակատի վրա²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 245:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 249:

² Նշվ. աշխ., էջ 258:

Նշվում է, որ թուրքերի այս ընդհանուր հարձակման պայմաններում Ռուբենը, Կորյունը և Մճոն վերադասավորեցին հայկական ուժերը և դիմադրությունը կենտրոնացրին վեց ճակատների վրա: Հեղինակը մեկ առ մեկ հիշատակում է այդ վեց ճակատամասերը և պաշտպանությունը ղեկավարող հերոսներին. Տալվորիկի և Խիանքի ճակատի հրամանատարն էր խմբապետ Մուշեղը, որի օգնականներն էին Ալիջանցի Տիգրանը և Բսանցի Դավիթը: Շենիկ-Սեմալի ճակատի ղեկավարումը հանձնվեց Չոլոյին, Շենիկի Ղազարին, Սեմալի Մանուկին և Արամին: Աղբիի ճակատը վստահվեց Աղբկա Մարտեին և Մշեցի Արոյին: Գեբին-Խուլբի ճակատը հանձնվեց Իշխանաձորի Արթինին, Հեղինցի Վահանին և Սաղտունցի Հովհաննեսին: Գելիեզուզանի ձգված ճակատը, որն ընդգրկում էր Անտոքի բոլոր կողերը, հանձնվեց Կորյունին և Մճոյին: Այստեղ մարտական ղեկավարներ էին Մորուք Կարոն, Ղազար Պետոյանը, Արգոյի Հովսեփը, Քյաթիկ Կիրակոսը, Տեր Քաջի Ադամը, Գաբոյի Պետրոսը, Ղազար Ֆարհատյանը: Կենտրոնը ղեկավարում էր Ռուբենը, որի օգնականներն էին Մուխսի Ֆարհատի Արոն, Պզտիկ Արամը, Ավրանի Արամը, Հրայրի եղբայր Մանոն:

Հեղինակի վկայությամբ՝ պաշարված Սասունում առկա էր կորովի և կռվի ընդունակ 15000 ժողովուրդ:

Ի տարբերություն մի շարք հեղինակների, որոնք Սասունի հերոսամարտի պատմությունն ավարտում են լեռնական ժողովրդի համընդհանուր կոտորածով՝ որպես արդյունք իբր դաշնակցության անհեռատես, փաստորեն դավաճանական գործելակերպի, Ն. Պերպերյանը տալիս է բոլորովին այլ մեկնաբանություն: «Թեև Սասնո հերոսամարտը օգոստոսի 3-ին այսօրինակ վախճան մը կունենար,— շարունակում է նա,— բայց որդեգրած ռազմավարությունը փաստորեն կհաջողեր, և սեպտեմբերի կեսերուն Սասունի ժողովրդին 90 տոկոս համեմատությունը ողջ էր տակավին ու ապաստանած էր անառիկ լեռներուն գիրկը: Թշնամին իզուր կփորձեր ձեռք անցնել Սասունի հայությունը. անոր փորձերը միշտ ապարդյուն կանցնեին, որովհետև դիմադրությունը միշտ կշարունակվեր՝ այս անգամ հրոսակային կռիվներու ձևով և տևական տեղափոխությամբ:

Այս կացության մեջ, ռուսական զորքերու հառաջխաղացքով, թուրքական զորքերը արդեն իսկ կբռնեին նահանջի ճամբան: Այսուհանդերձ, Սասնո լեռները մինչև 1916-ի գարունը շարունակեցին պահպանել իրենց արի զավակները, մինչև որ հայ կամավորական գունդերը վերանվաճեցին Տարոնը՝ 1916-ի առաջին ամիսներուն»¹:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է այն ամփոփմամբ, որը պատմությունը պիտի վկայի Սասունի հայության մեկ ամբողջ տարի՝ 1915-ի փետրվարից մինչև 1916-ի փետրվար, թուրքին դիմադրելու և անկախ Հայաստանի կերտմանը իր վճռական մասնակցությունը բերելու մասին:

«Մուսա լեռ՝ Միջնաբերդ և Փրկության տապան»: Այս վերնագիրն է կրում Նուպար Չալխուտյանի ուսումնասիրությունը (էջ 271-335): Արժեքավոր է պատմաաշխարհագրական և վիճակագրական մանրամասն տեղեկանքը Սուե-տիայի հայկական վեց գյուղերի՝ Բիթիաս, Հաջի-Հաբիբլի, Ցողուն Օլուք, Խղրբեկ, Վազըֆ, Քերուսիե, ինչպես նաև Մուսա լեռան (Մովսեսի լեռ) մասին:

¹ Նույն տեղում:

Նշվում է, որ հայկական վեց գյուղերի բնակչության ընդհանուր թիվն էր 6811 մարդ, որից 2580-ը նախընտրեց բռնել տարագրության ճամփան, իսկ մնացած 4231 հոգին, որոնցից՝ 1711 կին, 1237 տղամարդ, 1288 անչափահասներ բարձրացան լեռը:

1915 թ. հուլիսի 30-ին ստացվեց Անտիոքի գայմագամի ստորագրած հրահանգը տեղահանության մասին, որով Սուե-տիայի հայերին նախապատրաստվելու համար տրվում էր 8 օր: Անհրաժեշտ էր լավագույնս օգտագործել այդ 8 օրը:

Շտապ կարգով Ցողուն Օլուքի քահանա Աբրահամ Տեր-Գալստյանի տանը հրավիրվեց խորհրդակցություն, ուր հինգ գյուղերն ուղարկել էին իրենց ներկայացուցիչներին: Քերուսիեից ոչ ոք չկար, որովհետև նրանք որոշել էին տարագրվել: Հեղինակը բերում է խորհրդակցության մասնակիցներից մի քանիսի ելույթների ամբողջական տեքստը, որոնք այսօր ունեն վավերագրերի նշանակություն¹: Ապստամբության որոշում ընդունածներն ունեին 133 հունական «կրա» հրացան, 7 մաուզեր, 450 որսորդական և հին հրացաններ, յուրաքանչյուր հրացանի համար կար 80-100 փամփուշտ, վառող ու կապար՝ 30000 փամփուշտի համար:

Հեղինակը նշում է, որ վերապատվելի Տիգրան Անդրեասյանի և Մովսես Տեր-Գալուստյանի համոզիչ պատճառաբանություններից հետո մերժվեց գյուղերից մեկում ամրանալու գաղափարը և որոշվեց բնակավայր հաստատել Մուսա լեռան գագաթի վրա, որի բարձրությունը մոտ 1700 մետր էր և մակերեսը մոտ 80 քառ. կիլոմետր:

Հուլիսի 31-ին սկսվեց լեռ բարձրանալու գործողությունը, որը տևեց 3 օր: Օգոստոսի 1-ին ժողովրդի մեծ մասը հասավ Թաթար Ալան կոչված վայրը, որը գագաթից բավական ցածր էր:

Օգոստոսի 7-ին թուրքական զորքերը ձեռնարկեցին առաջին հարձակումը, որը տևեց 6 ժամ: Թշնամին տվեց 10 սպանված և 20 վիրավոր, հայերը ոչ մի կորուստ չունեցան: Հեղինակը նշում է, որ այս առաջին հաղթանակը հոգեբանական մեծ նշանակություն ունեցավ և ամրապնդեց լեռան պաշտպանների կորովը:

Երկու օր հետո՝ օգոստոսի 10-ին, տեղի ունեցավ երկրորդ ճակատամարտը՝ Պազաճըզ կոչված դիրքի ուղղությամբ: Այս ճակատամարտը տևեց 12 ժամ, ուր թշնամին տվեց 100, իսկ հայերը՝ 3 սպանված: Հեղինակը նշում է հատկապես աչքի ընկած երկու մարտիկների անուններ՝ Պետրոս Գալուստյան և Հակոբ Գարակյոզյան: Վերջինս 5 կրակոցով շարքից հանեց 4 թնդանոթածիզների, ինքն էլ ընկավ հերոսաբար:

Երկրորդ ճակատամարտից հետո Տամլաճըզ վայրում գումարվեց ժողով, որտեղ ստեղծվեց Կենտրոնական վարչական ժողով (ատենապետ՝ Տիգրան Անդրեասյան) և զինվորական կենտրոնական վարչություն, որի վարիչ նշանակվեց 21-ամյա Մովսես Տեր-Գալուստյանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 286-290:

Մարտիկները բաժանվեցին 43 տասնյակների, իրենց տասնապետերով: Կառուցվեցին զորանոցներ, պատանհանների ջոկատները կատարում էին կապավորի դեր (տելեֆոնի տղաներ):

Ծովի դիմաց պարզվեցին երկու ճերմակ սավան-դրոշներ՝ կարմիր խաչով և փրկության խոսքերով: Երեք հոգի ուղարկվեցին Ալեքսանդրետ՝ նավ գտնելու և խնդրագիր հանձնելու համար, որոնք ձեռնունայն վերադարձան:

Երկրորդ ճակատամարտին հաջորդեց երկարատև անդորր: Օգոստոսի 19-ին Աստվածածնի տոնի առթիվ գլխավոր զորանոցի մոտ մատուցվեց հանդիսավոր պատարագ, որն ընդհատվեց թշնամու ստվարածավալ ուժերի հարձակմամբ:

Նուպար Չալխուտյանը մանրամասնորեն նկարագրում է նաև այս երրորդ ճակատամարտը, որին թուրքական կողմից մասնակցում էին 4000 զինվորներ, 10 թնդանոթով, և անհաշիվ խուժան: Այս անգամ հարձակումը կատարվում էր վեց ուղղությամբ: Հայերի համար նպաստավոր էր թանձրացող մեզը: Թուրքերը երկու հայ դավաճան եղբայրներից տեղեկացել էին հայերի դիրքերի և ուժերի մասին: Ի վերջո թուրքերին հաջողվեց գրավել պաշտպանության առաջին երկու գծերը և մոտենալ Տանլաճըզին: Սակայն երբ նրանք անցան Մեծ ջուրը և մոտեցան ցից գառիվերին՝ վերևից կանայք նրանց վրա գլորեցին հսկա քարեր և ժայռի կտորներ ու հետ մղեցին թուրքերին: Վերջիններս իրենց ուժերը կենտրոնացրին Թաթար Ալանի ուղղությամբ և մինչև գիշեր գրավեցին այն՝ հայտնվելով հայերի վերջին դիրքերից 200 մետր հեռավորության վրա: Հայերը կռվում էին մեկը տասի դեմ: Թշնամին արդեն կրակ էր տեղում բնակավայրերի ու զորանոցների վրա, իսկ ժողովուրդը խուճապահար փախչում էր դեպի մոտակա անտառները: Եթե թշնամին կարողանար առաջանալ ևս մի քանի հարյուր մետր, հայերին պիտի մնար կամ հանձնվել, կամ անձնասպան լինել: Այս պայմաններում հայերի մեջ եղան նաև դասալիքներ:

Ճգնաժամային ճակատամարտը սկսվեց մի բլրի շուրջ, որն ստացավ «Մահվան բլուր» անունը: Հեղինակը նշում է, որ եթե այդ բլուրը ընկներ թշնամու ձեռքը, Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը կդասվեր անխոհեմ արկածախնդրությունների շարքը, և վճռված պիտի լիներ չորս հազար հայերի ճակատագիրը: Այդ իրականությունը կռվողներն զգում էին բնագոյաբար, դրա համար յուրաքանչյուրը դարձել էր հոմերական հերոս, և կրակում էին անգամ ծանր վերքեր ստացածները¹:

Եվ օգնության եկավ հրաշքը. հայ դասալիքները, որոնք լսում էին իրենց կռվող ընկերների գոռում-գոչյունը և համազարկերի ժխորը, հավաքվեցին և որոշեցին վերադառնալ ճակատ: Նրանցից մեկի առաջարկած ծրագրով կազմվեց 50 հոգիանոց մի խումբ, որը թիկունքից հարձակվեց թշնամու վրա՝ առաջացնելով խուճապային նահանջ: Մահվան բլրի պաշտպաններն իրենց հերթին խոյացան փախչող թշնամու վրա: Հաղթանակը կատարյալ էր: Հայերը տվեցին 10, թուրքերը՝ 500 սպանված: Լուսաբացին ամբողջ Մուսա լեռը գտնվում էր հայերի ձեռքում: Հայերի ձեռքն ընկավ նաև 9 մաուզեր և 10 հազար փամ-

փուշտ: Երկու դավաճան եղբայրները հրապարակայնորեն դատվեցին և զորանոցի առջև անմիջապես գնդակահարվեցին:

Այդ պարտությունից հետո թուրքերը որոշեցին փոխել ռազմավարությունը՝ պաշարել լեռը և սովի մատնել ժողովրդին:

Սեպտեմբերի 5-ին ծովի հեռու կապույտի վրա երևաց մոխրագույն մի զանգված, որից ծխի քուլաներ էին բարձրանում: Նավը մեծ արագությամբ մոտենում էր: Դա ֆրանսիական «Գիշեն» ռազմանավն էր, որը խարխիս գցեց ծովեզերքից մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա: Ափ ուղարկվեց մակույկ, որով հաչեր թունանյանը նավ վերադարձավ և նավապետ Պրիստինի պատմեց եղելությունը: Վերջինս խոստացավ ամեն ինչ հաղորդել Կիպրոսում գտնվող ծովակալ Դարթիժ դը Ֆուրնեին, որն իր հերթին ցուցում պետք է ստանար Փարիզից: «Գիշենը» ռմբակոծեց թուրքերի դիրքերը և հեռացավ:

Սեպտեմբերի 7-ին թուրքերը վերսկսեցին հարձակումը: Գնակատամարտը տևեց 10 ժամ, և ի վերջո թուրքերը նահանջեցին:

Սեպտեմբերի 10-ին «Գիշենը» վերադարձավ «Տեսքս» մարտանավի հետ: Այդ օրն էլ սկսվեց Մուսա լեռան վերջին և հերոսական ճակատամարտը: Նշելով, որ այդ օրը յուրաքանչյուր մուսալեռցի գերազանցեց ինքն իրեն, հեղինակը հատկապես ընդգծում է Եսայի Յաղությանի անունը, որի վճռականությունը և զինվորական բարձր հատկությունները մեծապես նպաստեցին այդ օրվա հաղթանակին¹: Թշնամին ի վերջո նահանջեց՝ տալով հարյուրավոր սպանված, իսկ հայերը կորցրին երկու մարտիկ:

Գնակատամարտից հետո «Գիշենից» եկավ մակույկ և հայտնեց, որ ծովակալ Դարթիժ դը Ֆուրնեն հրահանգ է տվել լեռան հայերին փոխադրել ապահով վայր: Ժողովրդին հրահանգ տրվեց իջնել ծովեզերք, որը տևեց երկու օր: Սեպտեմբերի 12-ին «Գիշենին» և «Տեսքսին» միացան երեք ուրիշ մարտանավեր՝ «Տեսթրե», «Ադմիրալ Շարնե», «Ֆոտր», և բազմաթիվ մակույկներով սկսվեց փոխադրության գործողությունը: Իրիկնադեմին մարտանավերը բարձրացրին խարխիսները և ուղղություն վերցրին դեպի Պորտ Սաիդ:

Վերջում հեղինակը երախտիքի ջերմ խոսք է ասում Ֆրանց Վերֆելի մասին, որը 1933-ին կերտեց «Մուսա լեռան 40 օրը» անմահ վեպը:

Եվ վերջապես ժողովածուի վերջին նյութը եվա Դերվիշյանի «Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը կամ դյուցազնաշունչ հայության վկան» ուսումնասիրությունն է²:

Ուրֆայի հերոսամարտը մյուսներից տարբերվում էր նրանով, որ այն մղվում էր բուն քաղաքի ներսում, բնական ամրություններից զուրկ պայմաններում, երբ չկար փրկության որևէ հույս:

Պատմաաշխարհագրական ակնարկից և 1895-ի Ուրֆայի ինքնապաշտպանության հպանցիկ նկարագրություններից հետո հեղինակն անցնում է 1908-1915 թթ. իրադարձություններին: Նա նշում է, որ պատերազմի նախօրյակին Ուրֆայի հայ բնակչության թիվն անցնում էր 30 հազարից, իսկ մոտակա միակ հայկական Կարմուճ գյուղում ապրում էին 5 հազար հայեր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 311:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 318:

² Նշվ. աշխ., էջ 337-413:

Ընդգծվում է, որ պատերազմի սկզբին Ուրֆայի հայ երևելիները նույնպես սխալ ճանապարհի վրա էին, ենթադրելով, թե քանի որ պատերազմը շուտ կավարտվի, պետք չէ առճակատման գնալ կառավարության հետ, այլ հարկավոր է նրա հրահանգները կատարելու ճանապարհով ժողովրդին անվնաս դուրս բերել ստեղծված կացությունից: Ոչ մեկի մտքով չէր անցնում թուրքի ոճրային ուղեղի մեջ պատրաստվող եղեռնը: Հեղինակը պատմում է Հայոց Քաղաքական ժողովի խորհրդակցության մասին, որը հրավիրված էր առաջնորդարանում: Այստեղ էլ մեծ գումար հանգանակվեց՝ թուրք պաշտոնյաներին հարկ եղած դեպքում կաշառելու նպատակով: Երբ խոսք գնաց ապստամբություն բարձրացնելու մասին՝ պահպանողական թևը դեմ արտահայտվեց և առաջարկվեց համակերպվել ու «խոհեմ» քաղաքականություն վարել: Հանկարծ ժողովարահ մտավ փախստական Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը և ցավ հայտնելով թուլամորթ ու համակերպվող մարդկանց հետևելու համար, հայտարարեց, որ ինքը թույլ չի տա, որ Ուրֆայի հայությունը տարագրվի և ավելացրեց «Իսկ դուք բոլորդ ալ անխուսափելիորեն պիտի երթաք մորթվելու՝ հակառակ ձեր պատրաստած կաշառքներուն»¹: Այնուհետև հեղինակը բառացիորեն մեջ է բերում պատվելի ճոճազանի վկայությունը, որն այսօր ունի վավերագրի արժեք: Ըստ այդ վկայության, հակառակ Ուրֆայի կրոնական ու ազգային առաջնորդների, որոնք զգուշություն և հնազանդություն էին քարոզում, կար երիտասարդություն, որը կարծես ավելի լավ էր հասկացել թուրքին ու կողմնակից էր ինքնապաշտպանության: Դրանցից էր Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, որի մեջ մարմնացած էին Ուրֆայի հայության զգացումները և որը մեծ գործ էր կատարել հայությանը զինելու և կազմակերպելու ուղղությամբ: Պատվելին վկայում է նաև, որ Ուրֆայում ավելի շատ զենք ու հայ քաջեր կային, քան Ձեյթունում: Նրա վկայությամբ կուսակցությունները, իբրև կազմակերպություն, չուզեցին առաջնորդել ինքնապաշտպանության գործը, պատճառաբանելով, որ ժամանակը խառն է, և իրենք չեն ուզում պաշտոնապես ստանձնել պատասխանատվությունը: Ուստի ինքնապաշտպանության միակ խիզախ և անկախ պատասխանատուն և առաջնորդը եղավ Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, որն իր եղբայր Սարգսի, Հարություն Ռասֆելենյանի և մյուս ընկերների հետ քաջաբար կռվեց ու նրանց հետ միասին նահատակվեց:

Հեղինակի նկարագրությամբ՝ Ուրֆայի մղձավանջային օրերն սկսվեցին 1915-ի հունիսի 8-ին, երբ ձերբակալվեցին 16 երևելի և կուսակցական դեմքեր: Քրդական տարագով ծալված Մ. Յոթնեղբայրյանը երկու անգամ գաղտնի այցելեց նրանց և աշխատեց համոզել պատրաստ լինել փախուստի, բայց մերժում ստացավ: Ձերբակալվածներին կոտորեցին բանտի ճանապարհին:

Դաշնակցության հրավերով կայացավ մի նոր ժողով, որը որոշեց ապստամբել միայն այն ժամանակ, երբ տեղահանության վերաբերյալ հրահանգ ստացվի: Հունիսի 25-ին տեղի ունեցան նոր ձերբակալություններ, իսկ 1500 երիտասարդներ արդեն զինվորագրված էին: Մ. Յոթնեղբայրյանին չհաջողվեց սրանց էլ համոզել՝ հաջորդ օրն իսկ սկսելու ապստամբությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 357:

Իր 30 ընկերներով Մ. Յոթնեղբայրյանն ամրացավ Կարմուճ գյուղի մոտ գտնվող Ս. Վանեսի լեռան վրա: Թուրքական զորքը պաշարեց լեռը, բայց 3 ժամ տևած կռվից հետո Մ. Յոթնեղբայրյանն ու Հ. Ռասֆելենյանը ճեղքեցին պաշարումը և իջան քաղաք՝ Ուրֆա:

Հուլիսի 10-ին կառավարությունը առաջնորդ Արտավազդ վարդապետից պահանջեց 48 ժամվա ընթացքում հանձնել բոլոր զենքերը: Հայ թնդանոթածիզ սպա Միհրան Հերարոյանի առաջարկով հավաքեցին և հանձնեցին անպետք զենքերի մի կույտ: Հուլիսի 26-ին առաջնորդը նույնպես ձերբակալվեց: Հուլիսի 28-ին բանտարկյալներին տարան դեպի Տիգրանակերտ և ճանապարհին բոլորին կոտորեցին¹:

Հեղինակը պատմում է, թե ինչպես օգոստոսի 4-ին երկու ժամվա հեռավորության վրա գտնվող մի վայրում թուրք զինվորներն ու չեթները հանկարծակի հարձակումով ոչնչացրին 1500 ուրֆացի հայ անզեն զինվորներին, որոնցից փրկվեցին միայն երկու հոգի: Դրանից մի քանի օր անց թուրք զինվորները պաշարեցին Ռասֆելենյանների տունը, ուր թաքնված էր Մ. Յոթնեղբայրյանը և փորձեցին պատվազրկել Հարությունի մորը: Այդ ժամ թաքստոցից դուրս թռավ Հ. Ռասֆելենյանը և առաջին զնդակով գետին տապալեց թուրք չավուշին: Այլևս անիմաստ էր հետևել սկզբնական որոշմանը՝ ապստամբելու համար տեղահանությանն սպասելու համար: Սկսվեց ապստամբության նախապատրաստությունը: Անհրաժեշտ էր գաղտնի վերադասավորել դիրքերն ու կռվողներին, ճշտել զինամթերքի թիվը, ապահովել պարենամթերքը: Ուրֆայի կանայք թուրք զինվորների աչքի առաջ իրենց փեշերի տակ զենք ու փամփուշտ էին փոխադրում, 10-14 տարեկան փոքրիկները կատարում էին կապավորի դեր: Կռվի ազդանշանը պիտի լիներ Մայր եկեղեցու և ավետարանականների ժողովասրահի զանգերի միաժամանակյա ուժգին և անընդհատ ղողանջները:

Սեպտեմբերի 29-ի առավոտյան թուրք ոստիկանները պաշարեցին ջարդից փրկված երկու հայ զինվորների՝ Սարգիս և Գրիգոր Թարախչյանների թաքստոցը: Սկսվեց փոխհրաձգություն, և ... սկսեցին ղողանջել զանգերը: Քառորդ ժամը բավարար եղավ, որ բոլոր դիրքերի և տների պատուհանների հետևում փայլեն զենքերի փողերը: Հերոսամարտն սկսված էր:

Ապստամբները զինաթափեցին հայկական թաղերում գտնվող թուրք ոստիկաններին: Քաղաքի մյութեսարիֆ Ալի Հայդարի հաշտարար նամակին ուրֆացիները պատասխանեցին, որ իրենք չեն ցանկանում «ոչխարային համակերպությամբ» զոհվել անապատներում, ուստի կռվելու են մինչև վերջին փամփուշտն ու մարդը²:

Է. Դերվիշյանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է մարտական գործողությունների ողջ ընթացքը, թուրքական հարձակման փուլերը: Հայկական թաղերի վրա թուրքերի առաջին հարձակումը տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 30-ին՝ երեք ուղղություններով: Մ. Յոթնեղբայրյանի հրահանգով թույլ տրվեց, որ նրանք մտնեն թաղերից ներս և ապա ռումբերի հարվածներով ոչնչացրին նրանց: Այդ օրը թուրքերը թողեցին 450 դիակ, հայերը տվեցին 8 զոհ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 366:

² Նշվ. աշխ., էջ 371:

Մ. Յոթնեղբայրյանն ու Յ. Ռասթկելենյանը շրջում էին դիրքից դիրք, տալիս անհրաժեշտ հրահանգներ: Նրանք իրենց կողքին ստեղծեցին հինգ հոգիանոց զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Հարություն Սիմյանը, Խորեն Քյուլիեյանը, Լևոն Եղբերկերյանը, Հովհաննես Իմիրզյանը և Արմենակ Աթաբայանը: Ընտրվեց մատակարար մարմին, սարքավորվեց հիվանդանոց, բացվեց զինագործարան: Հայկական թաղամասը բաժանվեց վեց շրջանների, որոնք բոլորը միասին ունեին 32 դիրք: Նշանակվեցին շրջանային խմբապետեր և տասնապետեր:

Թուրքերի երկրորդ ուժգին հարձակումն սկսվեց հոկտեմբերի 1-ի արշալույսին, սակայն Մ. Յոթնեղբայրյանի ցուցումով ոչ մի պատասխան գնդակ չարձակվեց: Թուրքերը ներխուժեցին հայ կաթողիկե եկեղեցու բակը, կենտրոնացան հայկական թեմրին թաղի թիկունքում և Շաքոյան դիրքի մոտ և այդպիսով ընկան Յոթնեղբայրյանի սարքած ծուղակը. ռումբերի տարափը կատարյալ կոտորած առաջացրեց թուրքերի մեջ: Յոթնեղբայրյանը անձամբ դիրք էր բռնել եկեղեցու դիմաց: Թուրքերը թողեցին հարյուրավոր դիակներ և խուճապահար փախուստի դիմեցին: Թեմրին թաղի թուրքերի հաշիվը մաքրեց Գևորգ Ալահայտոյանը: Այդ կռվին մասնակցում էին նաև օրիորդներ Խանում Քեթեմճյանը և Մարիամ Չիլինկիրյանը, որոնց Յոթնեղբայրյանը նվիրեց երկու գերի թուրք զինվորների հրացաններն ու փամփուշտները:

Է. Դերվիշյանը պատմում է հոկտեմբերի 11-ին գերմանական սպա Մ. Էքարտի և Մ. Յոթնեղբայրյանի հանդիպման մասին: Գերմանացին փորձում է համոզել Ուրֆայի հերոսին՝ վայր դնել զենքը, խոստանալով նրան անվնաս տեղափոխել Գերմանիա և չհալածել ուրֆացիներին, որին Սկրտիչը պատասխանում է. «Եթե ձեր մեջ տակավին քաղաքակիրթ և քրիստոնյա մարդու զգացում կա, փրկեցեք անապատներում մեջ անգն ու անպատասպար կոտորվող բազմությունները: Ուր են մեր ղեկավարները, ուր է մեր առաջնորդը, բերեք միայն այս վերջինը ու անմիջապես վար դնե՛մ զենքերս»¹: Էքարտը հեռանում է՝ սպառնալով անձամբ ղեկավարել հրետակոծությունը:

Հոկտեմբերի 12-ին թնդանոթային կրակը վերսկսվում է անսովոր ուժգնությամբ: Թուրքերը մեծ կորուստներ են տալիս, սակայն դիմադրողների շարքերն էլ գնալով նոսրանում էին: Համալրում չկար, իսկ պաշարման օղակն ավելի էր սեղմվում: Ռասթկելենյանն առաջարկում է, որ կռվող տղաները իրենք սպանեն իրենց մայրերին ու քույրերին, որպեսզի նրանք չընկնեն թուրքերի ձեռքը:

Հոկտեմբերի 13-ին չորսժամյա ռմբակոծությունից հետո թուրքերը գրոհում են բոլոր ճակատներով, որոնց փոքրաթիվ հայկական ուժերը դեռևս դիմադրում են: Կռվի մեջ են մտնում նաև փամփուշտ լցնող զինագործները: Թուրքերի ձեռքն են ընկնում նաև մինչ այդ չգրավված տները: Ահավոր կռիվ է տեղի ունենում հատկապես Հայր Աբրահամի շրջանում: Թուրք զինվորների դիակների կույտեր են գոյանում, բայց և ընկնում են տասնյակ հայ քաջեր: Ջախջախված թուրքական զորքի փոխարեն տեղ է հասնում նորը:

Հաջորդ օրը Սկրտիչն ու Հարությունը ամրացնում են խիստ փոքրացած հայկական թաղը, կառուցել տալիս նոր դիրքեր: Նրանք շրջում են դիրքերը և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 393-394:

հորդորում հայերին հետևյալ խոսքերով. «Հոս, ձեր տուներու շենին, թե անապատներու մեջ, միևնույն է վախճանը, քաջությանը վերջացնենք քաջությանը սկսած մեր գործը»¹:

Նույն սաստկությամբ կռիվը շարունակվեց մինչև հոկտեմբերի 18-ը: Այդ օրը ամերիկյան հաստատությունների տարածքում ուրֆացիները լարում են վերջին թակարդը և վերջին դասը տալիս Ֆախրի փաշային կոտորելով բազում թուրք զինվորների: Նույն գիշերը նրանք փորձում են ճեղքել օղակը, բայց ապարդյուն, և որոշում են մնալ թաղերի մեջ և մեռնել դիրքերի վրա: Մեծ թվով ընտանիքներ դիմեցին հավաքական անձնասպանության:

Հաջորդ օրը՝ հոկտեմբերի 19-ին, թուրքերը ամեն կողմից խուժեցին հայկական թաղերը: Ռասթկելենյանը մի քանի քաջերով ամրացավ առաջնորդարանում, սակայն Մայր եկեղեցու գավիթը գրաված թուրքերի արձակած գնդակներից մեկը մխրձվեց նրա ճակատին: Ընկավ «խաչեն նոր վար առնված Քրիստոսի տեսք ունեցող» հերոսը²:

Հոկտեմբերի 20-ին դիմադրությունը շարունակվում էր միայն երկու թաղերում: Թուրքերի գրաված թաղերում բազմաթիվ կանայք ու աղջիկներ անձնասպան եղան: Թուրքերը դադարեցրին թնդանոթային կրակը և դիրքեր գրավեցին տների մեջ: Այդ վիճակը շարունակվեց երեք օր, մինչև որ մեկ առ մեկ ընկան ուրֆացի կտրիճները:

Հեղինակն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Կիրակի, 23 հոկտեմբեր: Խոր ու մեռելային լռություն: Ամբողջ ամիս մը վճռականությամբ ու մոլեգնությամբ մարտնչված այդ հրաշք ժողովուրդին՝ ուրֆացի հայության ծառացումը հասած է իր վախճանին: Հերոսական պայքար է մը ետք, իր վախճանին հասած է հայ ժողովրդի արիության, անձնազոհության, հերոսական մահով ու պատմեչի վրա մեռնելու վճռականության պերճախոս օրինակը՝ Ուրֆայի աննախընթաց հերոսամարտը»³:

Ուսումնասիրությանը կից «Վկայություններ» բաժնում գետեղված է Արամ Սահակյանի խոսքը՝ Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանի հեղափոխական դիմագծի մասին: Նշելով, որ հայ հեղափոխական շարժումը չի ճանաչում երկրորդ Սկրտիչ Յոթնեղբայրյան, Ա. Սահակյանն ընդգծում է, որ «Ղաշնակցություն» կուսակցության նոր անդամագրված հերոսը Ուրֆայի ղաշնակցության ընդհանուր ժողովում առաջարկեց վերջ տալ թուրքերի հետ սիրաբանությանը և հայ ժողովրդին զինել մինչև եղունգների ծայրը, որը պիտի լինի ղաշնակցության միակ գործը: Այդ էր պատճառը, որ նրա գործերն ու գաղափարները ձեռք բերեցին համահայկական նշանակություն:

Հաջորդ վկայությունը Ավետիս Ահարոնյանի «Ուրֆայի հերոսամարտը» ընդարձակ հոդվածն է: Մեծ գրողի կարծիքով Ուրֆայի աննախընթաց, անզուգական հերոսամարտը մեն-մենակ բավական է մի պատմություն զարդարելու դարերի համար, իբրև հայ հեղափոխական պատմության փառք ու պսակ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 395:

² Նշվ. աշխ., էջ 397:

³ Նույն տեղում:

Ա. Ահարոնյանը մեջ է բերում Ֆախրի փաշայի բացականչությունը. «Ինչ կլինեն մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի ուրֆացիներ մեր դեմ այսպես ծառանային»¹:

Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանի մասին նա գրում է. «Գայլ Վահանն է վերածնվել արդյոք այս զարմանալի տղամարդի մեջ, թե ավելի հին դարերից մի առասպելական հերոս, որ գերեզմանից դուրս եկած սուսերամերկ հանկարծ ցցվում է թուրքի առջև մռնչալով՝ հետ քաշիր արյունոտ թաթը, այս ես եմ ասում, վասնզի իմ ցեղը հավիտենական է»²:

Ա. Ահարոնյանը նշում է, որ իթթիհատի սահմանադրությանը և թուրքական հյուրիեթին հազիվ 20-ը անց երիտասարդը իմաստուն արիություն ունեցավ հայտարարելու, թե սուտ է այդ բոլորը, հայ ժողովուրդը պիտի զինվի անընդհատ, և իր խոսքը պահեց:

Ա. Ահարոնյանը հաղորդում է, որ Մ. Յոթնեղբայրյանի ինքնասպանության լուրն ստանալով, Ֆախրի փաշան կարգադրում է հրանոթի 24 համազարկով ծանուցել թուրք խուժանին անզուգական առաջնորդի մահը:

«Հայկական ամբողջ ազատագրական շարժումը, Յ. Յ. Դաշնակցությունը, որին անունով գործեց ու կռվեց մինչև վերջ, երկրորդ Սկրտիչ Յոթնեղբայրյան չունի», — հավաստում է Ա. Ահարոնյանը: Նա արժանին է հատուցում նաև Մ. Յոթնեղբայրյանի զինակիցներին. Հարություն Ռասպկելենյանին որակում է իբրև քրիստոսապատկեր, որի թաղման ականատեսներից մեկն ասել է. «Նա խաչեն նոր առնված Քրիստոսի տեսք ուներ, ճակատին՝ արյան պսակ»: Այդ նա էր, որ 40 աստիճան տաքության մեջ թաց լաթը ճակատին դիրքից դիրք էր վազում, խրախուսում, ամրապնդում շարքերը:

Ա. Ահարոնյանը թվարկում է նաև Ալահայտոյանի, Սարգիս Յոթնեղբայրյանի, Հարություն Սիմյանի, Արմենակ Ադդարյանի, Լևոն Չերչյանի, Վաղարշ Մեսրոպյանի, Գառնիկ Շամյանի անունները, որոնք իրենց անպարտելի առաջնորդի օրինակով պատմեցին վրա կնքեցին իրենց շքեղ կյանքը և ընկան Հայոց աշխարհի համար, որ այնպես պինդ սիրեցին: «Ուրֆացին անձնատուր չի լինում երբեք. նա գիտե մեռցնել ու մեռնիլ վիթխարի մահով», — ասում է Ա. Ահարոնյանը:

Հոգվածագիրը խանդաղատանքի խոսքեր է ասում նաև Ուրֆայի հայուհիների՝ տիկին Եղիսաբեթ Յոթնեղբայրյանի (Սկրտիչի կինը և արժանավոր համհարզը), տիկին Սուլթան Սիմյանի (Ռասպկելենյանի քույրը), օրիորդներ Սարիամ Չիլինկիրյանի, Խանում Քեթենճյանի, տիկին Խաթուն Գոնտուրաճյանի մասին, որոնք կամ ընկան դիրքերում, կամ թույն ընդունեցին և իրենց զավակների ձեռքից բռնած նետվեցին իրենց իսկ հողեհած տների բոցերի մեջ:

«Պատմությունն ի՞նչ է, — հարցնում է Ա. Ահարոնյանը: — Բարբարոսություն, ուխտադրուժ տմարդություն, թե՞ արդարության և իրավունքի հաղթանակ: Այս հարցի պատասխանը պիտի տան մեր հետնորդները, և դրա համար է, որ պիտի սերտեն, որպես ամեն լուսաբացի աղոթք, Ուրֆայի հերոսամարտին մեծ դասը...»

¹ Նշվ. աշխ., էջ 406:

² Նշվ. աշխ., էջ 407:

Պատմություն, ազգ և հայրենիք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իրար հաջորդող անթիվ սերունդների հերոսական թանձրացում»¹:

Հայոց մեծ եղեռնի վերաբերյալ 1965-ին և դրանից հետո սփյուռքում հրատարակված բազում գրքերի մեջ հիշատակելի են նաև Գ. Ահարոնյանի², Աղան Տարոնցու³, Գ. Սյուրմենյանի⁴, Լ. Չորմիսյանի⁵, Լ. Ազատյանի⁶ և շատ ուրիշների աշխատությունները:

Սփյուռքահայ աշխարհահռչակ պատմաբան Վահագն Դադրյանը Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում ընդունված հեղինակություններից է:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ամենատարբեր հիմնահարցերի վերաբերյալ Վ. Դադրյանը գրել է բազմաթիվ գրքեր ու հարյուրավոր ուսումնասիրություններ, որոնցից շատերը թարգմանվել են աշխարհի տարբեր լեզուներով: Սակայն, ցավոք, դրանցից թարգմանաբար հայերեն են հրատարակվել միայն երկուսը: Առաջինը «Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտության քննարկումներով» գիրքն է, որը լույս է տեսել ԱՄՆ-ում, 1995-ին⁷:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու ուսումնասիրություններից, որոնցից առաջինը կրում է «Հայկական ցեղասպանությունը հետպատերազմյան օսմանյան խորհրդարանին մեջ (հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելույթները)» վերնագիրը: Սույն ուսումնասիրության եզակի արժեքը կայանում է նրանում, որ վավերագրական ձևով ներկայացված են օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների մերկացումները և թուրք պատգամավորների ու պետական պաշտոնյաների մասնակի խոստովանությունները, զղջումի արտահայտությունները, ինչպես նաև ներկայացվող մեղադրանքներին ընդդիմանալով կատարված ոճրագործության կապակցությամբ: Իբրև ներածության ամփոփում հնչում է հեղինակի այն միտքը, թե Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարի գլխավորած հանձնախմբի՝ կառավարական պաշտոնյաների հանցագործությունների ստուգումների հիման վրա Պատերազմական ատյանը 1919-1920 թթ. արձակեց մի շարք վճիռներ և, որ ամենաէականն է, հաստատեց, որ հայկական Մեծ եղեռնը կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքը զցած «Իթթիհատ» կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող իր արբանյակների կողմից:

Ինչպես նշվում է աշխատության հակիրճ նախաբանում, իթթիհատական ոճրագործների դեմ քրեական դատ բանալու գործում կարևոր դեր խաղաց օսմանյան երեսփոխանական ժողովը, որը, չնայած ճնշող մեծամասնությամբ կազմված էր իթթիհատական հացկատակներից, հասարակական կարծիքի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 413:

² Ահարոնյան Գ., Խոհեր հիսնամյակի ավարտին (1915-1965), Պեյրուք, 1966:

³ Աղան Տարոնցի, Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին, Պեյրուք, 1966:

⁴ Սյուրմենյան Գ., Տաճկահայ զինվոր և զինվորականություն, Պեյրուք, 1967:

⁵ Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության: Հ.Գ. (1908-1922): Պեյրուք, 1975:

⁶ Ազատյան Լ., Հայ որբերը Մեծ եղեռնի, Լոս-Անջելոս, 1995:

⁷ Փրոֆ Վահագն Տատրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտության քննարկումներով, «Պայքար», 1995 (ԱՄՆ):

Ճնշման տակ ստիպված էր վիճակահանությամբ կազմել հինգերորդ հանձնախումբը, որի պարտականությունն էր հարցաքննության ենթարկել պատերազմի ժամանակ Սայիդ Չալիմի և Թալեաթի գլխավորած երկու իրարահաջորդ կառավարություններում իբրև նախարար ծառայած կառավարական պաշտոնյաներին և որոշել՝ պետք է նրանք իբրև հանցագործներ դատվեն, թե՞ ոչ: Այդ առթիվ խորհրդարանային այս մարմինը պատրաստեց մեծ թվով հարցաքննական թղթածրարներ և կարողացավ ձեռք բերել մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր: Սակայն հանձնաժողովը չկարողացավ իր եզրակացություններն ամփոփել և երեսփոխանական ժողովին ներկայացնել քվեարկության համար, քանի որ սուլթան Վահիդեդդինը լուծարեց այդ ժողովը և արձակեց երեսփոխաններին՝ իրենց թաքուն և խափանարար գործունեության համար: Բայց և այնպես այդ մարմնի հավաքած տեղեկությունները և փաստաթղթերը ավելի ուշ մեծ օգուտ ունեցան դատավարության ընթացքում: Հեղինակը եզրակացնում է, որ երեսփոխանական ժողովի վիճաբանությունները դատական հետապնդման նախաքայլ հանդիսացան այն իմաստով, որ դրանք հանգեցին հինգերորդ հանձնախմբի կազմավորման և արդյունավետ գործունեության¹:

Երեսփոխանական ժողովը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահն էր նախկին արտգործնախարար մուլի իթթիհատական և Թալեաթի մտերիմ խաչիլը, իսկ փոխնախագահը՝ «բարեխառն» իթթիհատական Հյուսեին Ջահիդը:

Այնուհետև Վ. Դադրյանը ներկայացնում է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև դեկտեմբերի 12-ը տեղի ունեցած հինգ նիստերի սղագրական նկարագիրը, որոնց հետևում է յուրաքանչյուր նիստի նշանակության վերաբերյալ հեղինակի վերլուծությունները, ամփոփումներն ու գնահատականները:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում, որը հեղինակը բնորոշում է իբրև առճակատման առաջին փորձաքար, ժողովի քարտուղարությանը հղվեցին հայ, հույն և թուրք երեսփոխանների մի շարք թագիրներ՝ դիմումնագրեր: Դրանցից առաջինը Այտըն (Չմյուռնիա) նահանգի հույն երեսփոխան Էմմանուել Էմմանուելիտի դիմումն էր, որով առաջարկվում էր ժողովի քննարկման առաջնահերթ նյութ դարձնել պատերազմի ժամանակի կառավարության վարքագիծը: Իր հերթին Տրապիզոնի երեսփոխան, իրավաբան Հաֆեզ Մեհմեդ Էմինը առաջարկեց քննարկել թուրքական կառավարության պատերազմին մասնակցելուն առնչվող փաստաթղթերը: Իր առաջարկները պաշտպանեցին տասնչորս ուրիշ երեսփոխաններ, որոնցից երկուսը՝ հայեր, երկուսը՝ հույներ էին:

Է. Էմմանուելիտի դիմումնագիրը բաղկացած էր ութ կետերից, որոնցից առաջինում ընդգծվում էր, որ հայ ազգին պատկանելուց զատ ուրիշ ոչ մի հանցանք չունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կանանց և երեխաներին, սպանվեցին: Երկրորդ և երրորդ կետերում ասվում էր, որ քառասուն դարերից ի վեր երկրի քաղաքակրթության հիմնաքարը հանդիսացող հույն տարրից 250000 մարդ օսմանյան սահմաններից արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և բնաջնջվեցին, իսկ պատերազմից հետո էլ 550000 հույներ արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և սպանվեցին Սև ծովի շրջանից, Չանաքկալեի, Մարմարա ծովի և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

կղզիների մարզերից: Հինգերորդ կետում խոսվում էր երեսփոխաններ Ջոհրապ և Վարդգես Էֆենդիների բնաջնջման մասին¹:

Սակայն, ինչպես նշում է Վ. Դադրյանը, այն դիմումնագիրը, որը հետևողական հանդիսացավ և իր անառարկելի դրոշմը դրեց ժողովի հինգերորդ հանձնախմբի կազմության և աշխատանքների վրա, պատրաստված էր Դիվանիեի արաբ երեսփոխան Ֆուատի կողմից, որը պաշտոնապես գրանցվեց և վիճաբանության հիմնահարց դարձավ նոյեմբերի 4-ի նիստում: Հեղինակի բնորոշմամբ՝ տասը կետերից բաղկացած այդ դիմումնագիրը ընդհանրական էր և շոշափում էր ոչ միայն հայկական ջարդերը, այլ նաև կառավարության մի շարք ապօրինի արարքներ:

Ներկայացնելով հայկական Մեծ եղեռնի քննական հետապնդումը թելադրող 5-րդ կետը, որտեղ խոսվում է մարդկային և իրավական կանոնների դեմ մեղանշող, օսմանյան սահմանադրության ոգին ոտնակոխող ժամանակավոր օրենքների և հրամանագրերի ընդունման և դրանցով իսկ երկիրը ողբերգության բեմի վերածելու մասին՝ Վ. Դադրյանը բացահայտում է ժամանակավոր օրենք հորջորջված տեղահանության օրենքի ընդունման (27.05.1915) կապակցությամբ իթթիհատականների գործած զարտուղի և օրինազանց գործողությունները, ցույց տալիս, որ այդ օրենքի հաստատումից շաբաթներ առաջ արդեն Թալեաթը տեղահանման գործողություններ էր ձեռնարկել Ջեթունում, Մարաշում, Պոլսում և երկրի այլ շրջաններում: Այդ առնչությամբ հեղինակը մեկնաբանում է օրենքի ցարդ անհայտ մնացած 4-րդ հոդվածը, ըստ որի՝ տեղահանությունները պետք է իրականացնեին պատերազմական նախարարության իշխանությունները, մինչդեռ գրեթե ամբողջությամբ ի կատար ածվեցին ներքին գործերի նախարարության և նրա նահանգային ոստիկանության (ժանդարմերիա), գաղտնի ոստիկանության և բանտային հանցագործների ոհմակների կողմից, որոնք «Հատուկ կազմակերպության» պիտակի տակ գլխավոր ջարդարարները հանդիսացան: Նշվում է նաև, որ տեղահանության օրենքը խորհրդարանի քվեարկությանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին, երբ հայերը բնաջնջված էին, թուրքերը՝ պարտված:

Այնուհետև Վ. Դադրյանն անդրադառնում է Ֆուատի ծանուցագրի 10-րդ կետին, որտեղ նշվում է, որ իշխանության մարմինները, երկրի ներսում քաոս և խառնակություն ստեղծելով, մարդկանց կյանքը, սեփականությունը և պատիվը վստահեցին իրենց իսկ օժանդակած հրոսակախմբերին և դրանով իսկ աղետալի ոճիրների մասնակից դարձան²:

Վ. Դադրյանը ներկայացնում է Հայկական եղեռնի հարցի արծարծմանը մասնակից վեց հայ երեսփոխաններին՝ Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյան, Իզմիրի երեսփոխան Օննիկ Իսհան, Էրզրումի երեսփոխան Հովսեփ Սաղաթյան, Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոշկեզենյան, Մարաշի երեսփոխան Հակոբ Խուլաքյան, Սվազի (Սեբաստիա) երեսփոխան Տիգրան Պարսամյան: Բացակայում էին Մուշի երկու հայ երեսփոխաններ Գեղամ Տեր-Կարապետյանը, որը հիվանդ էր, Վահան Փափազյանը, որը հեռացել էր երկրից, Պոլ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

² Նշվ. աշխ., էջ 10:

սի երեսփոխան Պետրոս Չալաճյանը: Եղեռնի ժամանակ գազանաբար սպանվել էին հայ երեսփոխաններ Ջոհրապը, Վարդգեսը և Վռամյանը (Օսնիկ Դերձակյան): Մերթ ընդ մերթ հայերին գորավիզ էին կանգնում 10 հույն երեսփոխաններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Էմմանուելիտին, Էֆքալիտիսը, Չարավամպիսը, Յուվանիտին:

Վիճաբանությունների ասպարեզ նետվեցին երեք հարակից հարցեր. ինչպիսի՞ն էր ոճրի բնույթը և տարողությունը, ովքե՞ր էին պատասխանատուները, ինչպե՞ս կարելի է դարձանել հասցված վնասները և կորուստները:

Ըստ Վ. Դադրյանի՝ հանգամանալի նկարագրության, խորհրդարանական վիճաբանության առաջին հանգրվանը բացվեց հույն երեսփոխան Էմմանուելիտիի հարցապնդմամբ, թե ներկայի թուրքական կառավարությունը ինչ է մտածում խնդրի մասին և ինչ քայլերի պիտի դիմի: Պատասխանի համար բեմ բարձրացավ նախկին իթիհատական, ներքին գործերի նախարար Ֆեթիի Օքեարը: Կրկնելով թուրքական սովորական հանգերզը, թե խնդրո առարկա զուհերը միայն հայերը, հույները կամ արաբները չէին, այլ թուրք ժողովրդի զանգվածները նույնպես՝ նախարարը խոստացավ իրենց բնակավայրերը վերադարձնել աքսորյալներին և նյութական հատուցում տալ նրանց:

Այնուհետև հրապարակվեց Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանի դիմումագիրը (թագրիր), որն ստորագրել էին նաև հայ երեսփոխաններ Խրլաքյանը, Իսսանը, Պոչկեզենյանը, Մադաթյանը և Պարսամյանը: Չայ երեսփոխանները հարց էին տալիս կառավարությանը, թե ինչ դիրք ունի Տեղահանության (27.05.1915) և Լքյալ գույքերի (26.09.1915) օրենքների գործադրության առթիվ գործված ոճիրների կազմակերպիչների և գործադրողների, ինչպես և այդ ոճիրների զոհերի հանդեպ:

Գնահատելով միստի նշանակությունը՝ Վ. Դադրյանն արձանագրում է, որ առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխանները մերթ փաղաքշելով, մերթ սաստելով և մերթ էլ երկիմաստ կամ թաքուն արտահայտություններով իրենց թուրք պաշտոնակիցներին մարտահրավեր նետեցին Մեծ եղեռնի առնչությամբ գործված ոճրապարտ արարքների համար: Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարը հարկադրված էր անձամբ ներկայանալ խորհրդարան՝ բացատրություններ և խոստումներ տալու համար: Միաժամանակ հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում թուրք երեսփոխանների ճղճիմ ճիգերի և համառ փորձերի վրա, որոնց նպատակն էր նսեմացնել Չայոց ցեղասպանության տարողությունն ու իմաստը, այն դնել թուրքերի կրած այլազան կորուստների հետ նույն մեծարի վրա, և կամ հայերին վերագրել գրգռիչ և նախահարձակի դեր¹: Կարևորվում է Տրապիզոնի երեսփոխան Չաֆեզ Մեհմեդի բացահայտ խոստովանությունը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի ոճրագործությունների, կառավարական հրահանգներով հայերի ջարդի և ծովամույն անելու վերաբերյալ:

Չեղինակն առանձնակի ուշադրություն է հրավիրում 1915-ի մայիսի 27-ի կառավարական որոշման վրա, որը հետապնդում էր երկու նպատակ. ա) տեղահանության պիտակի տակ գործադրել ցեղասպանությունը, բ) իրավական

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

հիմք ստեղծել այդ ոճրի համար: Տեղահանության օրենքը, որը խորհրդարանի վերջնական հաստատմանը պիտի ներկայացվեր 1915-ի սեպտեմբերին, այդպես էլ չներկայացվեց: Չեղինակը զավեշտական է համարում այն փաստը, որ այդ ժամանակավոր օրենքը հայ երեսփոխանների պնդմամբ երեսփոխանական ժողովի հաստատմանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին միայն և առանց այլևայլի մերժվեց, որն արդեն գործադրված էր: Չհայտարարվեց, սակայն, որ այդ օրենքը ապօրինի էր և հակասահամադրական¹:

Մատնանշվում է նաև, որ հայ երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը համարձակություն ունեցավ հասկացնել տալու թուրք երեսփոխաններին, թուրք հանրությանը և կառավարությանը, որ տեղի ունեցածը մի վիթխարի ոճիր էր, որից անմասն մնացածների թիվը շատ քիչ է:

1918 թ. նոյեմբերի 18-ի միստին ներկա էին արտագործնախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆը, կրթական նախարար Ռիզա Թեֆիքը, Պետական խորհրդի նախագահ Շերիֆ փաշան: Վ. Դադրյանի բնորոշմամբ՝ այնքան տպավորիչ էր Չալեպի երեսփոխան Արթին Պոչկեզենյանի ելույթը, որ արտագործնախարարը, զգալով կացության լրջությունը, պահանջեց, որ միստը գաղտնի լինի, բայց այդ առաջարկը չընդունվեց: Չայ երեսփոխանը մատը դրեց թուրքերի համար անախորժ և խռովահույզ հարց հանդիսացող Մեծ եղեռնի վրա՝ այն որակելով իբրև կտտացող մի վերք: Չայ երեսփոխանը հայկական կոտորածները որակեց իբրև երկինք ու երկիր դրդացնող վիթխարի ոճիր, որը օսմանյան պատմության ամենատխուր և ամենաարյունալի էջն է: Առաջ քաշելով պատասխանատուների հարցը՝ Ա. Պոչկեզենյանը հայտնեց այն միտքը, որ բուն ամբաստանյալը թուրք ազգը չէ, այլ թուրք կառավարությունը, նախորդ վարչակազմը: Նա «չեթեամիտ վարմունք» համարեց մի քանի հրեշների և ճիվաղների գործած ոճրի համար մի ամբողջ ազգ ամբաստանելը: Սակայն, չուրանալով, որ մի շարք վայրերում ժողովուրդն, այնուամենայնիվ, մասնակից է դարձել չարագործություններին, հայ երեսփոխանը նրանց համար «հայտնագործում է» հետևյալ արդարացումը. «Այո՛, կարգը մը տեղեր խուժանը և ցած դասակարգի մարդիկ կառավարության դրկած չեթեներու ըրած ոճրային արարքներուն մասնակցեցան: Ասոնք իրենց արարքներուն հետևանքները կշռելու և չափելու անկարող հասարակ մահկանացուներ էին. երբ ոչխարի հոտ մը ճայիճի մեջ կիյնա, ատոր հանցավորը ոչխարներն են, թե ոչ գիրենք առաջնորդող հովիվը. ես կպնդեմ, որ եթե կարգ մը տեղեր ասոնք ոճիրներուն մասնակցած են, հանցանքը կառավարական պաշտոնյաներունն է»²:

Շարունակելով խոսքը՝ Ա. Պոչկեզենյանն ասաց, որ իսկական հայ բնօրրան և հայրենիք, հայի բույն եղող մի քանի նահանգներ կան, ուր ներկայումս ոչ մի հայ չի կարելի գտնել. 70-80 հազար հայ պարունակող նահանգում 70-80 հայ հնարավոր չէ գտնել: Դեր Ջորի և Ռաս-ուլ-Այնի միջև գտնվող տարածութ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 23:

յան վրա գայլերի և թռչունների հոշոտումներից մնացած հայերի ոսկորներից բլուրներ են առաջացել¹։

Գնահատելով չորս ու կես ժամ տևած նիստի նշանակությունը՝ Վ. Դադրյանը նշում է, որ հայ երեսփոխաններ Պոշկեզենյանին և Նալբանդյանին հաջողվեց մի քանի թուրք և հույն երեսփոխանների աջակցությամբ կրկին արծարծել հայկական ցեղասպանության հարցը իր այլազան ծախքերով։ Պոշկեզենյանը Մեծ եղեռնը որակեց իբրև աշխարհը դրոշացնող ահավոր ոճիր և այդ որակումը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով դիմեց աճպարարության թուրք ազգը տարանջատելով թուրք կառավարությունից՝ ոճրի գլխավոր հեղինակ ճանաչելով վերջինիս։

Վ. Դադրյանն ընդգծում է երեսփոխան Պարսամյանի ելույթի բացառիկ նշանակությունը, որը, լինելով բունդ իթիհատական, այնուամենայնիվ, ոգեկոչեց սպանված հայ երեսփոխանների հիշատակը և ջարդարարներ անվանեց թուրք պաշտոնյաներին, պաշտպանության տակ վերցրեց Վանի երեսփոխան Վռամյանին ու վանեցիներին²։

Հեղինակի գնահատմամբ՝ Մատթոս Նալբանդյանի ճառը իր ողջ էութամբ մի ներհուն պատասխան էր թուրքական ուրացումի և դրժումի բոլոր ելույթներին։ Նա հայտարարեց, թե իրավաբանական կամ տրամաբանական ոչ մի հիմք չկա, որ երկրի տարբեր անկյուններում հայերը տեղահանվեն ու ջարդվեն Վանի դեպքերի պատճառով, դեպքեր, որոնց հանգամանքները դեռ պետք է պարզել։ Հայ երեսփոխանը հակադրվեց նաև այն պնդումներին, թե այդ մեծ ոճիրը մի փոքր խմբակի սարքած գործն էր և հասկացրեց, որ կազմակերպված նախճիրի իրագործմանը մասնակցեցին պետական հաստատություններ, կառավարական և զինվորական կառույցներ, ինչպես և բնակչության հատվածներ։

Վ. Դադրյանի կարծիքով՝ այս նիստում ամենապարսավելի դերը խաղաց Մուշի թուրք երեսփոխան, Մշո դաշտի 70–80000 հայ բնակչության բնաջնջման գլխավոր պատասխանատու, մոլի իթիհատական Իյաս Սամին։ Եղելությունը չարափոխելու և չքմեղանալու, նոր վարկած ձևավորելու միտումով նա Վանի հայ երեսփոխաններ Վռամյանի և Փափազյանի՝ 1915 թ. հունվար–փետրվարին կառավարությանն ուղարկած խնդրագրերը որակեց իբրև վերջնագրեր։ Կուռ տրամաբանությամբ և անհերքելի փաստերով վեր հանելով Վանի հազվագյուտ հերոսամարտի ինքնապաշտպանական բնույթը, Վ. Դադրյանը վճռականորեն մերժում է այն, իբրև հայկական աղետի սկզբնապատճառ ցույց տալու ճիգերը։ «Վան դրոշապատճառ մը չէր, այլ նպատակահարմար շարժառիթ մը,— այդ առիթով ամփոփում է նա իր մտքերը,— և այս տարբերությունը ամենալավը ըմբռնած էին Հայկական ցեղասպանության կազմակերպիչները»³։

Դեկտեմբերի 9–ի նիստում հայ երեսփոխանների համառ պահանջով ընթերցվեց Մշո նոր մահացած երեսփոխան Գեղամ Տեր–Կարապետյանի կազմած և Սեբաստիայի երեսփոխան Տիգրան Պարսամյանի կողմից նույնպես ստորագրված դիմումնագրի լրիվ տեքստը։ Փաստաթղթի հեղինակները հակահարված էին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:
² Նշվ. աշխ., էջ 44:
³ Նշվ. աշխ., էջ 55:

տալիս հայերի զոհերի թիվը 100000–ի իջեցնելու թուրքական փորձերին և այն հասցնում էին 1,5 միլիոնի։ Վճռական բողոք էր հայտնվում դատարկված Արևմտյան Հայաստանը այլազգիներով բնակեցնելու գործողությունների դեմ։

Վ. Դադրյանն այդ դիմումնագրի ամենակենսական և զարմանալիորեն խիզախ մասը համարում է այն հայտարարությունը, որ Արևելյան նահանգները հայ ազգի պատմական բնօրրանն են, հարազատորեն հայկական հողեր են և կազմում են հայերի նվիրական հայրենիքը, մի բան, որ մինչ այդ որևէ մեկի կողմից չէր արվել։ Գ. Տեր–Կարապետյանն առաջինն էր նաև, որ նահատակների թիվը հասցնում էր մեկուկես միլիոնի։

Դեկտեմբերի 11–ի նիստը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվեց Թուրքիայի հույն բնակչության նկատմամբ պատերազմի ժամանակ կիրառված բռնարարների քննարկմանը, և այդ առնչությամբ հիշատակվեցին նաև հայերը։ Մասնավորապես մի թուրք երեսփոխան հաստատեց Տրապիզոնում հայերին Սև ծովում խեղդելու փաստը։ Նիստում թուրք հռչակավոր բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը փորձեց թուրք ազգի կրած տառապանքները բաղդատել հայերի կրած դժբախտությունների հետ՝ իբրև զուգակշիռ եղելություններ և պնդել, որ հայերի դեմ գործված ոճիրները բուն թուրքերի կողմից չեն կատարված։ Անամոթությունը լիովին բավարարում է թուրք բանաստեղծին՝ հայտարարելու, թե թուրք ազգն այնքան կարեկից է պանդուխտների ու տնանկների նկատմամբ, որ սիրահոժար իր երկրում ապաստան է ապահովել հայերի և հրեաների նման ազգերի համար։ «Թուրքը այսօր ալ ցուլի մը նման հուժկու ըլլալով հանդերձ ոչխարի մը չափ անմեղ և խաղաղ է... Չարագործությունները այս Ազգին ոգիեն, այս Ազգին սրտեն, այս Ազգին խղճեն, այս Ազգին գաղափարներեն բխած չարագործություններ չեն»,— ինքնամոռաց կուրծք է ծեծում թուրք ազգայնամուլը և միաժամանակ մեղադրական կարդում Մ. Խրիմյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Գամառ Քաթիպյանի հասցեին, որոնք ազգայնականության կրակ իրահրեցին հայերի շրջանում¹։

Վ. Դադրյանը բացառիկ կարևորություն է տալիս թուրք երեսփոխաններից մեկի վկայությանը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի և Սամսոնի կառավարչի՝ հայերին Սև ծովում ծովամույն անելուն անմիջականորեն մասնակցելու վերաբերյալ։ Նա գտնում է, որ դրանով բացահայտորեն մերկացվում է թուրքական գավառային վարչամեքենայի գործուն մասնակցությունը ցեղասպանության կազմակերպման գործողություններին, վարչամեքենա, որը բացարձակորեն և անմիջականորեն ենթակա էր կենտրոնական կառավարության հրամաններին²։

Դեկտեմբերի 12–ի վերջին նիստը նախագահում էր երեսփոխանական ժողովի նախագահը՝ Հալիլ Մենթեշեն, որը պատերազմի ժամանակ արտագործնախարարն էր և մի կարծ ժամանակ՝ արդարադատության նախարարը և որը մի քանի ամիս անց պետք է ձերբակալվեր ու դատի տրվեր իբրև Հայոց ցեղասպանության ոճիրների մեղսակից։

¹ Նշվ. աշխ., էջ 67:
² Նշվ. աշխ., էջ 74:

4. Դադրյանի բնորոշմամբ՝ այս նիստի հատկանշական կողմերից մեկն այն էր, որ այն սկսվեց հույների նախաձեռնած հարցերի արծարծմամբ, սակայն դուրս եկավ հունից և ծանրացավ հայկական ցեղասպանության արհավիրքի և հատկապես Տարոն-Տուրուբերանում կատարված նախճիրի վրա: Այդ տեսակետից վճռական դեր խաղաց Սիսի երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը: Նրա ելույթը շառաչուն պատասխան էր թուրք բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի այն պնդումին, թե հայերի դեմ կատարված ոճիրը չպետք է թուրքերին վերագրել, և թե թուրք ազգն էլ արժանի է կարեկցության և մխիթարության¹:

Նիստի ծանրության կենտրոնը դարձան Մուշի երեսփոխան Խոջա Իլյաս Սամիի ճառերն ու պատասխանները: Նախ նա կոչ արեց հարցը հնարավորին չափ շուտ փակել և այլևս դրան չանդրադառնալ: Նա ամեն կերպ ճգնում էր ժխտել մահմեդական կրոնավորների խաղացած ծանրակշիռ դերը ոճիրների իրագործման մեջ: Քուրդ ոճրագործ երեսփոխանը փորձում է ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել Վահան Փափազյանի վարքագիծը և ունկնդիրներին հրամցնել այն համոզումը, թե հայկական տեղահանությունը և նախճիրը միայն մի պատճառաբանություն ունի. Թուրքիան մահու և կենաց պայքարի մեջ գտնվելու պահին հարված ստացավ ռուսների հետ ընկերակցած հայկական զինյալ խմբերից և հուժկու հակահարված տվեց: Սակայն Խոջա Իլյասն անգամ ստիպված էր ընդունել, որ զոհված հայ զանգվածների ութսուն տոկոսը անմեղ մարդիկ էին²:

Եզրափակման մեջ 4. Դադրյանն ընդգծում է, որ երեսփոխանական ժողովի նիստերի ուսուցանասիրությունն ունի արտակարգ նշանակություն, քանի որ առաջին և վերջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին դիմագրավել ուղղակի և շեշտակի կերպով իրենց դեմ մղած մեղադրանքները՝ հայերի տեղահանության և ջարդին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ եղան մանրամասն խոստովանություններ, զղջումի արտահայտություններ և դարմաններ գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ: Հիշեցնելով, որ երեսփոխանական ժողովը վերջին հաշվով մուլի իթթիհատական մարմին էր, հեղինակը տարակուսանք է հայտնում, որ եթե չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, հազիվ թե նիստերը նույն բովանդակությամբ և ընթացքով տեղի ունենային:

4. Դադրյանի հատորում գետեղված երկրորդ երկասիրությունը կրում է «Պետութեան մը և պետական կուսակցութեան մը միաձույլ դերը հայկական ցեղասպանութեան մեջ» վերնագիրը:

Ներածության մեջ հեղինակը «ցեղասպանություն» հասկացությունը բնորոշում է իբրև զանգվածային ոճիր, որը նախադրում է գերակշիռ ուժերի եղեռնափորձ կիրարկումը ընդդեմ անհամեմատորեն անզոր զոհի, որը կարող է մի փոքրամասնություն, ազգություն կամ ուրիշ որևէ հավաքականություն լինել: Նրա կարծիքով՝ ցեղասպանությունը ամենից առաջ կուտակված և համադրված հզորանքի մի արտահայտությունն է՝ պայմանավորված պարտադրիչ որոշ կա-

ռուցվածքների առկայությամբ և դրանց լծակային օգտագործմամբ¹: Չարգացնելով իր միտքը՝ 4. Դադրյանը գրում է, որ արդի պատմության մեջ առհասարակ պետությունն է, որ մարմնավորում է ամեն տեսակի պարտադրիչ հզորանք, այնտեղ են կուտակված ուժի աղբյուրները, այնտեղից են բխում պարտադրանքի հնարամիջոցները: Եվ պատահական չէ, որ ցեղասպանության պատմությունն ուսումնասիրած պատմաբանների և այլ մասնագետների ճնշող մեծամասնությունը առանց այլևայլության ցեղասպանությունը դիտում է իբրև պետական ոճիր:

Կոնկրետացնելով խոսքը Հայոց ցեղասպանության վրա՝ այդուհանդերձ, հեղինակն առաջարկում է այլընտրական վարկած, ըստ որի, ոչ թե պետությունն ինքնին, այլ բռնատիրական միջոցներով այդ պետությունը նվաճած և նրա կառուցվածքին միաձուլված միահեծան քաղաքական կուսակցությունն է, որ զատորոշվում է իբրև հայկական ցեղասպանության բուն հեղինակ: Հասկանալի է, որ խոսքը վերաբերում է, այսպես կոչված, երիտասարդ թուրքերի հաստատած «Իթթիհատ վե թերագզը» քաղաքական կուսակցությանը, որը 1908-ի հուլիսին նվազագույն արյունահեղությամբ տապալեց համիդյան բռնակալական վարչակարգը և վերահաստատեց 1876-ի սահմանադրությունը:

Երիտասարդ թուրքերի գազանային էությունը բացահայտելու համար 4. Դադրյանը անդրադառնում է նրանց կուսակցության ակունքներին, գրում, որ իթթիհատական հեղափոխությունը զուրկ էր մշակված գաղափարախոսությունից, և նրա ղեկավարների հիմնական և միակ մտասևեռումը համիդյան վարչակարգի տապալումն էր, որն անդունդի եզրին էր հասցրել կայսրությունը: 1908-ի հեղափոխությունից հետո «Իթթիհատը» մնաց իբրև մի դավադիր խմբակցություն, որը մատնված էր անձարակության: Հեղափոխության ջահակիրները չէին զբաղվել հետհեղափոխական երևան գալիք խնդիրների լուծման հարցերով: Իթթիհատական ղեկավարների մեջ պակասում էին կառավարական փորձառությամբ խմորված վարչագետ անձինք: Նրանց մեջ ավելի շատ էին արյունկալ բախտախնդիրները, որոնք հայրենասիրության պիտակի տակ պատրաստ էին ամեն կարգի ծայրահեղության դիմելու ներառյալ մարդասպանությունը:

Առանձին գլխում 4. Դադրյանը վերլուծում է Ադանայի 1909 թ. ապրիլյան կոտորածի հանգամանքները և հանգում այն եզրակացության, որ դա մի փորձաքար էր Մեծ եղեռնի կազմակերպման համար: Նա վկայակոչում է իթթիհատական երեսփոխան Հակոբ Պապիկյանի զեկուցագիրը, որով հաստատվում էր իթթիհատականների մասնակցությունը Ադանայի վայրագ եղերերգության կազմակերպմանն ու զործադրմանը: Այլ փաստեր ևս վկայակոչելով՝ հեղինակը Ադանայի եղեռնի գլխավոր հանցագործ է հռչակում իթթիհատական պարագլուխ դոկտոր Նազըմին: Այն միտքն է հայտնվում նաև, որ Ադանայի եղեռնագործների անպատիժ մնալը խթանեց իթթիհատականների ցեղասպանական հակումները, որոնք հետագայում նոր թափ ստացան²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 87:

² Նշվ. աշխ., էջ 88:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 107:

² Նշվ. աշխ., էջ 118:

Հաջորդ գլխում քննարկվում են Բալկանյան պատերազմի արդյունքները և կարծիք է հայտնվում, որ դրանք մեծ դեր խաղացին Հայոց ցեղասպանության գաղափարի սաղմնավորման գործում:

Վ. Դադրյանն արտահայտում է վիճահարույց այն տեսակետը, թե ռուսական ազդակը, հակառակ իր հայանպաստ առաջադրության, հայերի համար դարձավ աղետալի՝ 1914 թ. օգոստոսի 2-ին ստորագրված գերմանա-թուրքական դաշինքի պարագայում: «Թե գերմանացիներուն և թե թուրքերուն համար ռուսական հարցը ձևով մը դարձած էր Հայկական հարց, այսինքն՝ Ռուսիան խորտակելու ծրագրին մեջ կիյնար հայերը խորտակելու պայմանը»,— գրում է նա¹: Դրանով է նա բացատրում գերմանական զինվորական և քաղաքական իշխանությունների լռելյայն գործակցությունը հայկական նախճիրին, և գերմանացիները անպաշտոն նեցուկի դեր կատարեցին այդ եղեռնագործության մեջ: Հայերին հետապնդելու, լրտեսելու և հսկողության տակ առնելու նպատակով ոստիկանական ընդհանուր տնօրինության համակարգում ստեղծվեց հատուկ մասնաճյուղ՝ ոստիկանապետ Պետրի բեյի գլխավորությամբ: Ականավոր հայերի, հատկապես կուսակցական ղեկավարների, ազգային մտավորականների և եկեղեցական գործիչների համար բացվեցին անձնական թղթապանակներ՝ նրանց բոլոր գործողություններին հետևելու և արձանագրելու նպատակով, Վ. Դադրյանը հաղորդում է, օրինակ, որ Ձոհրապի բոլոր այցելությունները ռուսական դեսպանատուն՝ լրտեսված և նշված էին նրա հատուկ թղթապանակում: Լրտեսական այդ նոր մեթոդները թուրքերը կիրառում էին գերմանացիների ցուցումներով: Իսկ երբ սկսվեց պատերազմը, ստեղծվեց գերզաղտնի մի մարմին, որի պարտականությունն էր սարսափի և ահաբեկման ենթարկել հայությանը: Այդ մարմնի անդամներն էին ապահովության ընդհանուր տնօրեն, ժանդարմերիայի պետ Ջանփոլադը, ոստիկանության պետ Պետրին, նրա օգնական Սուտաֆա Ռեշադը, ընդհանուր ապահովության բաժինների վարիչներ Ազիզ և Էսատ բեյերը: Դրանք բոլորն էլ վճռական դեր խաղացին հայկական ցեղասպանության կազմակերպման մեջ: Պատերազմից հետո Էսատ բեյը անգլիական իշխանություններին հանձնեց գերզաղտնի իթթիհատական մի փաստաթուղթ, որը հայկական ցեղասպանության ծրագրի նախնական ուրվագիծն էր:

Վ. Դադրյանի կարծիքով՝ գերմանական թելադրությամբ և աջակցությամբ ստեղծված ամենակարևոր կառույցը «Հատուկ կազմակերպությունն» էր՝ «Թեշքիլթար մախսուսեն», որի սկզբնական գլխավոր նպատակադրումը դաշնակից երկրների և հատկապես Ռուսաստանի դեմ լրտեսական և խափանարարական գործողություններ ձեռնարկելն էր: Սակայն թուրքական 3-րդ բանակը ռուսական բանակի կողմից ջախջախվելուց հետո իթթիհատական պարագլուխները Բեհաեդդին Շաքիրի պնդմամբ «Հատուկ կազմակերպության» համար սահմանեցին նոր առաքելություն՝ Թուրքիայի հայ ազգաբնակչության բնաջնջումը: Պետության մեջ պետության նման գործող այս կազմակերպությունն ուներ իր ծածկագրերը, համազգեստները, յուրահատուկ անձնակազմը և ֆինանսները: Հեղինակի բնորոշմամբ՝ «Հատուկ կազմակերպությունը» իթթիհատի մահասփյուռ այն դժոխային մեքենան էր, որի միջոցով այդ կուսակցությունը կարողա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 125:

ցավ ներթափանցել թուրքական պետական հաստատության մեջ, այլափոխել այդ պետության կառուցվածքային բնույթը և պարտադրել այդ պետությանը իթթիհատական կուսակցության առաջադրությունների որդեգրումը¹: Ահա այդ կազմակերպությունն էլ դարձավ Հայոց ցեղասպանության գլխավոր գործիքը:

Երկասիրության վերջին՝ «Իթթիհատի կուսակցական կազմակերպության ցեղասպանական կարողականությունը» բաժնում Վ. Դադրյանը վերստին ընդգծում է, որ իթթիհատը ոչ միայն քաղաքական կուսակցություն էր, այլև դավադրական գաղտնի կազմակերպություն, և միայն այդպիսի կուսակցությունը կարող էր կազմել արյունարբու ոճրագործներից բաղկացած ջարդարար ոհմակներ և ավարտին հասցնել ցեղասպանությունը: Իսկ կառավարական գրեթե բոլոր մարմիններն ու իշխանությունները լծվեցին իթթիհատի կուսակցական ոճրապարտ ծրագրերն իրագործելու նպատակին: «Հայկական ցեղասպանությունը ցայտուն արտահայտությունն է միահեծան և բռնակալ կուսակցության մը այն ոճրապարտ նպատակադրության,— ամփոփում է իր խոսքը հեղինակը,— որով ազգ մը կործանեցավ շնորհիվ Իթթիհատ կուսակցության դավադրական միաձուլման Օսմանյան պետության հետ»²:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրությունների շարքում առանձնակի կարևորություն ունի «հայ-ավստրիական պատմաբան (այդպես է նրան որակել Վիեննայի համալսարանի նոր պատմության ինստիտուտի ռեկտոր Վոլֆգանգ Բիլլը) Արտեմ Օհանջանյանի աշխատությունը, որը հրատարակել է ՀԳԱՀ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը³:

Ինչպես գրքի առաջաբանում նշում է Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Բիլլը, Ա. Օհանջանյանը հենվել է հիմնականում Ավստրո-Հունգարիայի գործիչների զեկուցագրերի վրա, որոնք իբրև փաստաթղթեր ճշմարտացիության տեսակետից հեռու են վիճելի լինելուց և խոսում վկայություններ են: Իբրև գրքի արժանիք նշվում է նաև, որ ազգությամբ հայ հեղինակը զարմանալի անաչառության է հասել:

Հայոց եղեռնին նվիրված բաժինը Ա. Օհանջանյանն սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայի մուտքը պատերազմ հայ ժողովրդի համար կրկնակի զգույշ լինելու նշան պետք է ծառայեր: Հայոց պատրիարք Ջավենի շրջաբերականը պահանջում էր յուրաքանչյուր հայից՝ կատարել իր պարտքը ի պաշտպանություն հայրենիքի: Հայկական թերթերն առանց բացառության գրում էին հայրենիքի հանդեպ հայերի հավատարմության մասին:

Սակայն ժողովրդին հանգստացնելու նման ճիգերը նպատակին չհասան. հայերը տագնապած էին և թերահավատ, որովհետև կառավարությունը մահմեդականներին զենք էր բաժանել: Ահա թե ինչու, ըստ Ա. Օհանջանյանի, երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը Կովկասում կամավորական ջոկատներ կազմեցին, որոնց ընդհանուր թիվը վեց հազար էր, և միացան ռուսական բանակի ստորաբաժանումներին: «Եթե հիշենք,— գրում է հեղինակը,— որ ռուսական բանակ էր հավաքագրվել 250000 հայ, ապա հայ կամավորական զոււմարտակ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 130:

² Նշվ. աշխ., էջ 133:

³ Արտեմ Օհանջանյան. 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997:

ները, դրանց հետ համեմատած՝ էական նշանակություն չունեին: Սակայն թուրք տիրակալների և նրանց դաշնակիցների մեջ սրանք միայն ավելի մեծ թշնամանք առաջացրին»¹:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շարադրանքում Ա. Օհանջանյանը լայնորեն օգտագործել է Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան մարկիզ Յոհան ֆոն Պալափիչինի, դեսպանի խորհրդական կոնս Կարլ ֆոն Թրաուքմանսդորֆի, Ադրիանապոլսի հյուպատոսներ Մաքս Հերցֆելդի, Արթուր Նադամլենցկու, Հալեպի հյուպատոս Ալոիս Դանդինի, Տրապիզոնի հյուպատոսներ ֆոն Սորիցի, երեսուտ Կվյատկովսկու, ռազմական կցորդներ բարոն Վլադիմիր Գիզլի, Յոզեֆ Պոմյանկովսկու, արտգործնախարարներ կոնս Բերթ-խոլդի, կոնս Բուրյանի, կոնս Չերնինի և այլոց զեկուցագրերը, նրանց հղած ու ստացած հեռագրերը, նամակները, լրտեսագրերը, հուշերը և այլ փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Այսպես Պոմյանկովսկին իր հուշերում գրում է, որ Դարդանելում անգլիական նավատորմի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո խիստ գաղտնի հրաման տրվեց Փոքր Ասիայում բնակվող հայերին Հյուսիսային Արաբիա կամ Միջագետք՝ Եփրատի անապատը տեղափոխելու մասին, և այդ բարբարոսական հրամանի կատարումը իրականում հավասար էր Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: Ապրիլին սկսեցին կոտորել զինվորական ծառայության համար պիտանի հայերին՝ ազգաբնակչության մյուս մասին անպաշտպան դարձնելու նպատակով: Ապա մինչև 1915 թ. աշունն ընկած ժամանակաշրջանում, առանց սեռն ու տարիքը հաշվի առնելու, հայերին ժանդարմների հսկողությամբ քշեցին դեպի հարավ: Ճանապարհին տղամարդկանց խմբերով սպանում էին, իսկ գեղեցիկ կանանց՝ տանում թուրքական հարեմները: Մնացածը մեռան քաղցի, զրկանքների և ուժասպառության հետևանքով, և միայն մի խղճուկ մասը հասավ Եփրատի ափերը, որտեղ, ամեն միջոցից զուրկ և առանց որևէ օգնության, կարճ ժամանակ անց մահացավ²:

Բերված փաստերից տեղեկանում ենք, որ Վանի ինքնապաշտպանության մասին ավստրիական թերթերը հաղորդում էին այնպես, ինչպես թուրքական մամուլը՝ թե իբր հայերը ռուսների հետ միասին պատերազմ էին վարում Թուրքիայի դեմ: Նրանք հաղորդում էին նաև 150000 մահմեդականների ջարդերի մասին, որ իբր իրագործել էին հայերն ու ռուսները:

Հայերի կոտորածների աննախադեպ չափերը հարկադրեցին Պալափիչինին՝ զգուշացնելով Թալեաթին, որ Թուրքիան դրանով ինքն իրեն է վնասում: Հեռագրերից մեկում նա նշում է, որ Տրապիզոնի հայերի արտաքսումը Մոսկվա մեծ հեռավորության և օթևանի ու սննդի բացակայության պայմաններում հավասարագոր է մահվան դատապարտման:

Այլ կարծիքի էր, սակայն, Հալեպի հյուպատոս Դանդինին, որը բռնագաղթի մեղքը վերագրում էր հայերին, համաթելով, որ կառավարությունը հայերի թշնամական դիրքը փոխելու ապարդյուն ջանքերից հետո ստիպված էր նրանց տեղահանել արևելյան վիլայեթներից: Նա գրում էր, որ հայերի արյունոտ կո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 85:

² Նշվ. աշխ., էջ 90-91:

տորածների մասին լուրերը հավատ չեն ներշնչում, այլ պարզապես երկրի ներսում տեղի են ունեցել վտանգավոր հայկական տարրի մեծ թվով զանգվածային մահապատիժներ: Հյուպատոսը առաջին հերթին մեղադրում էր Անտանտին, որը, նրա կարծիքով, այդ շրջաններում քրիստոնյաներին անհեռանկարային ոտնձգությունների էր սադրել կառավարության դեմ¹:

Շարունակելով ավստրիական հյուպատոսի միտքը, Ա. Օհանջանյանը ուշագրավ փաստեր է բերում նաև որոշ վալիների դժգոհության մասին, թուրքեր, որոնք ճիշտ չէին համարում կառավարության գործողությունները հայերի դեմ և չէին ցանկանում կատարել բռնագաղթի հրամանները: Դրանցից էին Հալեպի վալի Ջելալ բեյը, որին տեղափոխեցին Կոնիա, Դիարբեքրի վալի և Լիջեհի կայմականը, որոնց պաշտոնից հեռացրին և ապա գաղտնի սպանեցին: Հայերի հալածանքներին դեմ էին նաև կոմիտեի անդամ Ահմեդ Ռիզա բեյը, շեյխ Ուլ Իսլամը, երիտթուրք և լիբերալ ընդդիմության առաջնորդ Իսմայիլ Հաքքին և նման բարձր դիրքի էլի ուրիշ թուրքեր: Ա. Օհանջանյանը քաղվածք է կատարում Իսմայիլ Հաքքիի հրապարակած լրագրային մի հոդվածից, որտեղ ասվում էր. «Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենասարսափելի ոճրագործություններն են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչն ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են քողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Այնինչ մենք, իբրև իսկական օսմանացիներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի սոսկալի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողորմաբար հալածում են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում: Մենք ամբողջ սրտով կարեկցում ենք մեր հայրենակիցների դժբախտությանը»²:

Դեսպանի խորհրդական Թրաուքմանսդորֆի Վիեննա ուղարկած մի զեկուցագրից, որը գետնեղված է «Եղեռնի թվերը» բաժնում, տեղեկանում ենք, որ հայության մի մասին փրկելու նպատակով ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն Թալեաթին առաջարկել է թույլ տալ նրանց արտագաղթել Ամերիկա: Սկզբում Թալեաթն ընդունել է այդ առաջարկը, սակայն հետագայում հարուցել է ամենատարբեր դժվարություններ:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամլենցկու մի հաղորդման մեջ խոսվում է դասալիքների ընտանիքներին պատժելու գործողությունների մասին և պարզաբանվում, որ քրիստոնյաների դասալքության պատճառը նրանց նկատմամբ բիրտ վերաբերմունքն էր, զինվորներին որպես ճանապարհաշինարարներ օգտագործելը:

Բաժնում ներկայացված է Վատիկանի նվիրակ Հ. Հուֆերի՝ 1915 թ. աշնանը Վիեննայում կազմած հուշագիրը բռնագաղթի ենթարկված հայերի ճակատագրի մասին, որին նա ականատես էր եղել Էրզրումում: Ըստ նրա՝ «տեղահանում» բառը նշանակում էր տղամարդկանց ոչնչացում, կանանց առևանգում,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 99:

² Նշվ. աշխ., էջ 102:

բռնի մահմեդականացում: Նա նշում է, որ թուրքերն իրենք սպանված հայերի թիվը համարում են 500000, տեղահանվածներինը՝ 900000:

Հիշատակվում է գնդապետ Կրեսի վկայությունը, ըստ որի, թուրքական իշխանությունների կողմից մի հին եկեղեցուն բացված որբանոցում տեղավորված էին 500 ծնողազուրկ երեխաներ: Նրանք պառկած էին բարակ ծղոտե խսիրների վրա, առանց վերմակների, թեթև գիշերանոցներով: Երեխաները ցրտից դողում էին: Նրանք օրական երեսուն գրամ հաց և մի թաս ջրիկ ապուր էին ստանում: Նրանք բոլորը լուռ էին, ու անտարբեր, աչքերի մեջ՝ ահ ու սարսափ¹: Անդրադառնալով Մեծ եղեռնի գոհերի թվի հարցին, Ա. Օհանջանյանը բաղդատում է տարբեր վկայություններ և հանգում այն եզրակացության, որ մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի վերջը պետք է զոհված լինեն մեկ միլիոնից ավելի հայեր:

Ա. Օհանջանյանը բերում է նաև ավստրո-հունգարական պաշտոնյաների մի շարք վկայություններ, որոնք ժխտում են այն կարծիքը, թե իբր հայերին տեղահանում էին միայն սահմանամերձ շրջաններից և պարզում, որ նրանց անպատներ են տեղահանել բոլոր մարզերից: Այսպես՝ Պալավիչինին հաղորդում է Ադրիանապոլսից հայերի վտարման մասին:

Նա նշում է, որ անկարելի է նկարագրել արտաքսումների ժամանակ տեղի ունեցող տեսարանները: Հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին դուրս էին քշում անկողնուց և ուժով տանում:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամլենցկին իր զեկուցագրերից մեկում խոստովանում է, որ այն եղանակը, որով տեղի է ունենում հայերի վտարումը, հակասում է մարդասիրական բոլոր սկզբունքներին: «Այս գործելակերպը, — գրում է հյուպատոսը, — որը ստորագրյալներս տեսել ենք այստեղ, ցույց է տալիս, որ գործ ունենք ոչ միայն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացման, այլև, և ավելի շուտ, նրա բնաջնջման հետ... բաներ են կատարվում, որոնց ըմբռնելու ի վիճակի կլինի միայն բոլորովին աղճատված բանականությունը և բարբարոսական ու գազանային հոգին»¹:

Պալավիչինին հաղորդում էր, որ հալածանքները շարունակվում են նախկին դաժանությամբ: Նոր հավաքատեղին Հալեպն է, որտեղ, սակայն, քչերն են հասնում, որովհետև տեղահանվածներին ոչ հաց են տալիս, ոչ էլ ջուր: Հալեպում բնակվող մի շվեյցարացու ձեռքակալել և զինվորական դատի էին տվել, որովհետև նա հայերին հիսուն հատ հաց էր բաժանել: Մի տեղ հավաքել են 2000 հայերի և սպանել ինչպես գազանների:

Պալավիչինին խոսում է թուրքական կառավարության կողմից ճարակորեն սարքված և տարածած մի հուշագրի մասին, որով հայերը ներկայացվում էին որպես ըմբոստ հպատակներ և Անտանտի լրտեսներ: Հավանություն տալով հայերի մասնակի տեղահանումներին՝ նա գտնում է, սակայն, որ կատարվածը ընդմիջտ անարգանքի բիծ կմնա թուրքական կառավարության համար:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ա. Օհանջանյանի «Պատասխանատուները» բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ երիտթուրքերի քաղաքագետները բազմիցս նշել են, որ կոտորածների շարժիչ ուժը ենվերն ու Թալեաթն էին: Սակայն հեղինակը վկայակոչում է պատմաբան Վոլֆդիտեր Բիլի կարծիքը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 110:

ըստ որի, գլխավոր շարժիչ ուժն, անշուշտ, Թալեաթն էր, նա էր վալիներին ցուցումներ ուղարկում, սակայն բռնագաղթի մասին որոշումը, այնուհանդերձ, ընդունել է ամբողջ կաբինետը:

Ա. Օհանջանյանը վկայակոչում է Պալավիչինիի, Նադամլենցկու, Թրաթմանսդորֆի և այլոց մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ապացուցում են, որ հայերի հալածանքների հրամանները տվել է թուրքական կառավարությունը¹: Այդ փաստաթղթերը մերկացնում են նաև թուրքական կառավարության մեղքը ուրիշի վրա բարդելու ծախողակ փորձերը:

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության վերաբերյալ սփյուռքահայ ստվար ու բազմաբովանդակ պատմաճարակալական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական և այլ բնույթի գրականության մատակարարած նյութը կարևոր աղբյուր է հայրենական պատմաբանների համար՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության գիտական պատմությունը նոր աշխատություններով հարստացնելու ճանապարհին:

Վահագն Դադրյանի արդիական կարևորագույն նշանակություն ունեցող հայերեն երկրորդ գիրքը հրատարակվել է Երևանում, 2005-ին²: Այն պատասխան է թուրքերի՝ Հայոց ցեղասպանության պատմական իրողությունը ժխտելու փորձերին: Անհերքելի փաստաթղթերի ու վկայությունների հիման վրա հեղինակն ապացուցում է թուրքական բոլոր փաստարկների անհիմն և շինծու լինելը:

Վ. Դադրյանը վճռականորեն մերժում է արդի թուրքական իշխանությունների «միջհամայնքային բախումների» մեղադրանքը, ցույց տալով, որ հայերը իբրև անզոր ու անպաշտպան փոքրամասնություն, ի վիճակի չէին զինված հակամարտության մեջ մտնել թուրքերի և այլ մահմեդականների հետ: Այդ կեղծիքը բացահայտելու համար նա նախ և առաջ հիշատակում է այն փաստը, որ դեռ Ռուսաստանի դեմ պատերազմ սկսելուց երեք ամիս առաջ՝ 1914 թ. օգոստոսին, 20-45 տարեկան բոլոր առողջ հայ տղամարդիկ, իսկ հետագայում նաև 18-20 և 45-60 տարեկանները, զորակոչվեցին օսմանյան բանակ, և հայ մայրնքում մնացին ահաբեկված ծերունիներ, կանայք ու երեխաներ, որոնք մտածել անգամ չէին կարող զինված բախումների մասին:

Հենվելով օսմանյան գլխավոր շտաբում Ավստրո-Հունգարիայի ռազմական ներկայացուցիչ զեներալ-մայոր Պոմյանկովսկու և պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ԱՄՆ դեսպան Մորգենթաուի վկայությունների վրա՝ Վ. Դադրյանը ցույց է տալիս, որ թուրք կառավարողներն ունեին հայերին ոչնչացնելու ծրագիր և այն իրագործելու համար նախ հետևողականորեն ոչնչացնում էին զինակոչիկներին՝ Հայաստանն անպաշտպան դարձնելու նպատակով:

Վ. Դադրյանը պարզաբանում է, որ «քաղաքացիական պատերազմի» մասին փաստարկն սկսեց արծարծվել 1985-ից հետո, երբ 69 թուրք և ամերիկյան գիտնականներ ԱՄՆ-ի երկու ազդեցիկ թերթերում՝ «Նյու Յորք թայմսում» և «Վաշինգտոն պոստում» հրապարակեցին ցեղասպանությունը ժխտող հայտարարություն: Դրա հեղինակները պատերազմի շրջանում տեղի ունեցած «միջ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 116-119:

² Վահագն Տատրյան, Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները. Աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն: Թարգմանությունը՝ Լիլիթ Թութխայանի: Չորրյան ինստիտուտ, Երևան, 2005, 91 էջ:

համայնքային լուրջ բախումների» դեպքերը համեմատեցին «վերջին տասնամյակում Լիբանանում ընթացող» քաղաքացիական պատերազմի հետ: Նման դիրքորոշման անհեթեթությունը հեղինակը հավասարեցնում է այն ծնած տգիտությանը: Նա ցանկալի սփոփանք է համարում դրանից հետո «Նյու Յորք թայմս» օրաթերթում զետեղված ավելի քան 150 ամերիկյան գիտնականների և գրողների կոչը, որում նրանք իրենց վրդովմունքը հայտնեցին ընդդեմ թուրքերի կողմից Հայոց ցեղասպանության մշտական ժխտման¹:

Նշվում է նաև, որ երկու հանրահայտ թուրք պատմաբաններ նույնպես մերկացրին 69 ստորագրյալների ժխտողական կեցվածքը: Նրանցից մեկը Բրաունի համալսարանի պրոֆեսոր Էնգին Աբաթլընն է, որը եզրակացնում է, թե հայերի տեղահանումները կայսրության ողջ տարածքում և դրանց հետևանքները, հիրավի, համապատասխանում են «ցեղասպանություն» սահմանմանը: Մյուսը Ստամբուլի Բողազիչի համալսարանի պատմության պրոֆեսոր Սելիմ Դերինգիլն է, որը կտրականապես հայտարարում է, թե խիղճ ունեցող ոչ մի պատմաբան չի կարող ընդունել «քաղաքացիական պատերազմի» վարկածը, քանի որ դա մշանակում է ծաղրել պատմությանը²:

Հայերի ապստամբության վերաբերյալ փաստարկի իմաստակությունը ցուցահանելու նպատակով Վ. Դադրյանը դիմում է Թուրքիայի դաշնակիցներ կայգերական Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի պետական արխիվներում պահվող արձանագրություններին, նշում, որ այդ երկու երկրների պաշտոնյաները համամիտ են, որ հայերի ապստամբություն գոյություն չունեն: Բեռլին ուղարկված 72 էջանոց զեկույցում դեսպան Մետերնիխը գրում էր, որ ընդհանուր կազմակերպված ապստամբություն չի եղել, չկա նաև հավաստի ապացույց, որ այդպիսի ծրագրված ապստամբություն պատրաստվում էր կամ կազմակերպվում:

Օսմանյան 3-րդ բանակի շտաբի պետ, Գերմանիայի գեներալ Ֆելիքս Գուզեն գրում էր, որ չկար ոչ մի ապացույց, որ հայերը մշակել կամ մտադրվում էին մշակել ընդհանուր ապստամբության ծրագիր, մինչդեռ այդ բանակի զբաղեցրած գոտում էր ոչնչացվել հայ արական սեռի բնակչության 90 տոկոսը:

Նույնն է վկայում Էրզրումի փոխհյուպատոս գերմանացի Էրվին Շյոբներ-Ռիխտերը, որը հայտնում էր, որ բացառությամբ Վանի, ապստամբությունները կրում էին հանպատրաստից, սոսկ ինքնապաշտպանական բնույթ:

Ջեյթունում, Ուրֆայում, Ֆրնտրծագում և Մուս Դադում տեղի ունեցած դիմադրության դրսևորումների ինքնաբուխ բնույթի մասին է վկայում գերմանական փոխհյուպատոս Հերման Հոֆմանը, իսկ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վալտեր Ռյուլերը շեշտում է, որ Ուրֆայի ապստամբությունը վերահաս ոչնչացումը կասեցնելու փորձ էր:

Ադանայի գերմանական հյուպատոս Օյգեն Բյուզեն երկու անգամ զեկույց է ուղարկել, որ իր տարածքում հայերի ապստամբության նախադրյալներ իսպառ գոյություն չունեն:

¹ Վ. Դադրյան, Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները, Երևան, 2005, էջ 15:
² Նշվ. աշխ., էջ 16:

Սամսունում գերմանական փոխհյուպատոս Կուկիոֆը վկայել է, որ օսմանյան հայության ճնշող մեծամասնությունը խռովություններին ոչ մի ձևով չի մասնակցում:

Մինչև 1915 թ. ապրիլը Էրզրումի ամրոցի պարետ, գերմանացի գեներալ Պոսելդտը տեղի հայերին ներկայացնում է որպես թուրքերի կողմից հալածանքների ու սադրանքների ենթարկվող անմեղների:

Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայնը կանցլերին ուղարկած իր զեկույցում գրել է, որ 1908 թ. սահմանադրական կարգերի, այսինքն՝ Իթթի-հատական վարչակազմի հաստատումից հետո հայերը հրաժարվել են հեղափոխության գաղափարից, և ներկայումս նման հեղափոխություն կազմակերպելու համար որևէ կազմակերպություն գոյություն չունի¹:

Հակամարտությանը հայերի անպատրաստության չափը բնորոշելու համար Վ. Դադրյանը վկայակոչում է այն փաստը, որ երբ թուրքական 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշան հրամայեց հավաքել հայ բնակչության մոտ երկու զենքը, վերջիններս, որոնք զինված չէին, ստիպված էին զենք գնել՝ իշխանություններին հանձնելու և այդպիսով հարձակումներից ազատվելու համար:

Խոսելով գերմանական տարբեր պաշտոնյաների կողմից գրանցված քիչ թե շատ կարևորություն ունեցող ապստամբության չորս դեպքերի մասին՝ Վան, Շապին-Գարահիսար, Մուսալեռ, Ուրֆա, հեղինակը նկատում է, որ դրանք ներկայացվում են ոչ միայն իբրև տեղական բնույթի և չկապակցված միջադեպեր, այլև ամենակարևորը՝ վերահաս տեղահանումների ու հետևաբար անխուսափելի ոչնչացումից փրկվելու հանպատրաստից, հուսահատ վերջին փորձեր²:

Իսկ գեներալ-մայոր Պոմիանկովսկին Վանի ապստամբությունը ներկայացնում է որպես հուսահատ գործողություն, քանի որ հայերը գիտակցում էին, որ Վանի շրջակայքում սկսված սպանդից հետո հերթը հասնելու է իրենց:

Իր կողմից Վ. Դադրյանն ավելացնում է, որ չնայած վերոհիշյալ գործողությունները կրում էին բացարձակապես ինքնապաշտպանական բնույթ, այդ ապստամբությունները ճնշելու նպատակով թուրքական կանոնավոր բանակի գործողությունների արդյունքում դրանց գրեթե բոլոր մասնակիցներն սպանվեցին: Վանի ապստամբությունը նա առանձնացնում է երկու առումներով. 1. Թուրքերն այն պատրվակ դարձրին կանխամտածված ծրագրերի իրականացման համար, 2. Վանում հայերը հաղթեցին: Ընդգծվում է, որ վերջին պահին Վանի պաշտպաններին փրկեց առաջ խաղացող ռուսական բանակը, այլապես նրանք նույնպես դատապարտված կլինեին:

Նշվում է, որ Մուսա լեռի պաշտպանները նույնպես փրկվեցին պատահականորեն: Փրկված ավելի քան 4000 հայերի մեծ դժվարությամբ էվակուացրին և եզիպտոսի Պորտ Սահլո նավահանգիստ հասցրին ֆրանսիական «Գիշեն» հածանավը, «ժաննա դը Արկ» հրամանատարական նավը, ֆրանսիական երեք այլ ռազմանավեր և մեկ բրիտանական հածանավ:

Վանի ապստամբության հանգամանքները վերագնահատելու նպատակադրումով Վ. Դադրյանը վկայակոչում է դեսպան Մետերնիխի Բեռլին ուղար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16-17:
² Նշվ. աշխ., էջ 18:

կած մի գրությունը, որտեղ նշվում էր, որ հայերի այն պնդումը, թե Վանի ապստամբությունը հրահրել էին թուրքական պաշտոնյաները, զուրկ չէ ճշմարտությունից: Վկայակոչվում է նաև Երզրումի փոխիուպատոս Շյոնբերի երիցս հիշատակությունը Վանի վալի Թահիր Ջևդեթի սադրիչ գործողությունների մասին իր իսկ հրավերով բանակցությունների գնացած հայ գործիչների դավադիր սպանությունը, հայ պատգամավորի անհետացումը ու նրա եզրակացությունը, որ նման միջոցներով ապստամբություն հրահրելն ուղղակի վայել չէ քաղաքակիրթ լինելու հավակնող կառավարությանը¹:

Օսմանյան հայերի դավաճանության վերաբերյալ թուրքական մեղադրանքը հերքելու նպատակով Վ. Դադրյանը վկայակոչում է Թուրքիայի հայ համայնքի առաջնորդի շրջաբերական նամակը, որով պատրիարքը կոչ արեց բոլոր հավատացյալ հայերին ամենուրեք ենթարկվել պետական պաշտոնյաներին և որպես օսմանյան նվիրյալ հպատակներ հավատարիմ լինել իրենց պարտքին, իսկ 1914 թ. օգոստոսին հայկական խոշորագույն քաղաքական կուսակցության՝ Դաշնակցության ղեկավարները հրապարակավ հայտարարեցին օսմանյան պետությանը իրենց հավատարմության մասին: Նրանք արեցին հնարավորը՝ ռուսական Անդրկովկասում թափ առնող հայ կամավորականների շարժումը կասեցնելու համար, սակայն դա նրանց չհաջողվեց²:

Ընդգծվում է նաև այն անառարկելի փաստը, որ ռուսական բանակի կազմում կռվելու պատրաստակամ հայ կամավորների հիմնական մասը եվրոպական և հյուսիսամերիկյան տարբեր երկրների հպատակներ էին:

Այդ առիթով հեղինակը հարց է առաջ քաշում. ինչո՞ւ է անտեսվում այն փաստը, որ Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակում կռվում էին հազարավոր ազերիներ ու քրդեր, կամ 1915 թ. Դարդանելում և Պաղեստինի ճակատում բրիտանական ուժերի կազմում թուրքերի դեմ կռվում էին Ռուսաստանից և Եվրոպայից եկած հազարավոր հրեա կամավորներ: Հարցադրման հեղինակի եզրակացությունը մեկն է. հայերին թիրախ դարձնելու և ցեղասպանության ենթարկելու որոշման հիմքում ընկած էր ոչ թե ռուսական բանակում կռվող մի քանի հազար հայ կամավորների առկայությունը, այլ սկզբունքային ու ռազմավարական տարաբնույթ նկատառումներ³:

Վ. Դադրյանը զայրույթով հերքում է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսին թուրքերի ներկայացրած այն պնդումը, թե իբր տեղահանված հայ բնակչությունը վերաբնակեցման նպատակով պարզապես տեղափոխվել էր երկրի այլ շրջաններ, առանց պարզաբանելու, որ այդ շրջաններն էին Միջագետքի մահաբեր անապատները, որտեղ տեղահանվածներին սպասում էին միայն մահ ու ոչնչացում: «Այս պնդման դաժան ու բացարձակ ցինիզմը կարող է գերազանցել միայն այն լկտիությունը, — գրում է հեղինակը, — որով արհամարհվում է կոնգրեսականների կամ որևէ այլ մտածող անձի խելահասությունը»⁴: Այս առիթով հիշատակվում է պատերազմի ժամանակ Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դեյվիսի մի զեկույցը, որտեղ նկարագրվում է, թե ինչպես հայ զաղթականների մեծ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 21:

³ Նշվ. աշխ., էջ 22:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 23:

խմբեր հանում էին Միջագետք տանող ճանապարհից և քշում դեպի Խարբերդ՝ այդ գավառի սահմաններում նրանց ոչնչացնելու համար: Ամերիկացի պաշտոնյան Խարբերդն անվանում է սպանդի գավառ¹:

Վկայակոչվում է նաև պատերազմի ժամանակ Միջագետքի գավառներում ծառայած մի թուրք գեներալի հետպատերազմյան հուշագրությունում տեղ գտած շեշտակի հարցադրումը, թե հարյուր հազարավոր աքսորյալների համար ոչ մի ապաստարան ոչ պատրաստվում էր և ոչ էլ նախատեսված էր²:

Փաստառատ նյութերով ցույց տալով «Օսմանյան դավաճան հայերն սպանեցին մեկ միլիոն մահմեդական և հարյուր հազար հրեա» հայտարարության անհեթեթությունը՝ Վ. Դադրյանն ավելացնում է, որ այն հավասար է դրա ստորոթյանը: Եվ որպեսզի այդ անհեթեթ պնդումը չարժանացնի հավելյալ բացատրությունների պատվին, մեջ է բերում ֆրանսիացի փիլիսոփա Մոնտեսքյոյի դիտարկումը. «Ոչ ոք զերծ չէ հիմարություն ասելուց՝ ահավոր է սակայն, երբ այն արվում է լրջությամբ»³:

Վ. Դադրյանը ճշմարտությունից հեռու է համարում հուշագրի այն պնդումը, թե իբր զոհված հայերի թիվը վերջին 80 տարիների ընթացքում եռապատկվել է: Այդ առթիվ նա մատնացույց է անում 1919 թ. մարտին Օսմանյան կայսրության ներքին գործերի նախարարության հրապարակած հայտարարությունը, ըստ որի, ռազմական ժամանակաշրջանի տեղահանումների արդյունքում սպանվել են շուրջ 800000 հայեր: Այդ թիվը չի ներառում ոչնչացված հայ զինակոչիկներին և բռնի իսլամացված անթիվ երեխաներին, աղջիկներին ու կանանց, որոնք ծուլվեցին թուրքերի հետ: Իսկ Թուրքիայի դաշնակից երկրների՝ գերմանական ու ավստրո-հունգարական տվյալների համաձայն՝ Հայոց ցեղասպանության զոհերի թիվը տատանվում է 1,2–1,5 միլիոնի միջև⁴:

Անդրադառնալով 1915 թ. մայիսի 24-ի դաշնակիցների (Անտանտի) հռչակագրի իրավական և քաղաքական կարևորությանը՝ հեղինակը նախ պարզաբանում է, որ այդ փաստաթղթում Ֆրանսիան, Մեծ Բրիտանիան և Ռուսաստանը մեղադրեցին երիտթուրքերի վարչակազմին՝ հայերի զանգվածային սպանությունների թողստության և օժանդակության համար ու միաժամանակ զգուշացրին, որ հաշվի առնելով մարդկության դեմ Թուրքիայի այդ նոր հանցագործությունները՝ դաշնակիցները պահանջում են պատերազմից հետո դատի ենթարկել և պատժել բոլոր կազմակերպիչներին:

Սակայն սույն կարևորագույն փաստաթուղթը թուրքերի կողմից մերժվում է իբրև պատերազմական ժամանակաշրջանի թշնամի երկրների քարոզչություն: Այդպիսիք որակվեցին նաև հրապարակված բրիտանական պաշտոնական փաստաթղթերը: Մինչդեռ, ինչպես գրում է Վ. Դադրյանը, անգլիացի պատմաբան Առնոլդ Թոյնբին, որը 1916-ին կազմել էր Հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող բրիտանական ամենամանրագին վավերագրությունը, մոտ կես դար անց իր հուշերում վերահաստատեց Հայոց ցեղասպանության իրողությունը և գրեց, որ սուլթան Աբդուլ Համիդի 1894–1896 թթ. կազմակեր-

¹ Նույն տեղում:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 24:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 25:

պած կայսրության հպատակ հայերի ջարդերը սիրողական էին և չնչին՝ 1915 թ. մեծապես հաջողված ոչնչացման փորձի համեմատությամբ, որն իրականացվեց օրինականության շղարշի ներքո, կառավարության սառնարյուն գործողությունների միջոցով¹:

Հեղինակը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ հետպատերազմյան թուրքիայի ռազմական դատարանները իրենց իսկ հետաքննության արդյունքում հաստատեցին, որ օսմանյան հայ բնակչության զանգվածային սպանությունների կենտրոնացված կազմակերպման գլխավոր պատասխանատուն է «Իթթիհատի» կենտրոնական կոմիտեն, և բազմաթիվ բարձրաստիճան ու ցածրաստիճան պետական պաշտոնյաներ դատապարտվեցին, ովքեր ենթարկվել էին հրամանին և իրականացրել զանգվածային սպանությունները: Այլ կերպ ասած՝ հետպատերազմյան թուրքիայի ռազմական դատարաններն իրենց իսկ հետաքննության արդյունքում վերահաստատեցին երիտթուրքերի վարչակազմի հանցավորությունը՝ ինչպես որ դա ներկայացված է Անտանտի երկրների 1915 թ. մայիսի 24-ի հռչակագրում²:

Անդրադառնալով թուրքական ռազմական դատարանի կողմից երիտթուրքերի պարագլուխների դատապարտմանը, հեղինակը դատավճռի բնագիր տեքստի միջոցով հերքում է այն կտրական հայտարարությունը, թե իբր այդ պարագլուխներից ոչ մեկը չի մեղադրվել հայ ժողովրդի ջարդերի կազմակերպման և իրականացման համար: Նա ցույց է տալիս, որ ատյանը հետաքննել և հաստատել է, որ հայերի ջարդերը կազմակերպել և իրականացրել են իթթիհատական ղեկավարները, և մեղավոր ճանաչված ու մահվան դատապարտվածների թվում էին ներքին գործերի նախարար, հետագայում մեծ վեզիր Թալեաթը, պատերազմի հարցերով նախարար Էնվերը և ռազմածովային ուժերի նախարար, 4-րդ բանակի գլխավոր հրամանատար Ջեմալը:

Հերքվում է նաև այն կեղծիքը, թե իբր ատյանը չի դատապարտել Բեհեդդին Շաքիրին և Ջեմալ Ազմիին, ու ցույց է տրվում, որ նրանցից առաջինը մահվան դատապարտվեց հարբերդի, իսկ երկրորդը՝ Տրապիզոնի դատավարության վերջում³:

Ընդգծելով թուրքական արխիվների կարևորությունը Հայոց ցեղասպանության վավերագրության գործում՝ Վ. Դադրյանը տեղեկացնում է, որ ավելի քան վեց տասնամյակ թուրքական իշխանությունները հետազոտողների մեծ մասի համար փակ էին պահում այն պահոցները, որոնք պարունակում էին նյութեր Հայկական հարցի վերաբերյալ: Այդ արխիվներից կարող էին օգտվել միայն նրանք, ովքեր հայտնի էին իրենց թուրքամետությամբ կամ բացահայտ կողմնակալությամբ, իսկ մյուսներին մուտքն արգելված էր: Իսկ երբ 1989-ի հունվարին մեծ հանդիսությամբ արխիվների մի մասը բացվեց հանրության համար, ապա բազմաթիվ նախապայմանների հետևանքով մուտքն այնտեղ մնաց և դեռ մնում է խիստ սահմանափակ: Առկա է նաև որոշակի փաստաթղթեր չտրամադրելու գործելակերպը:

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 26:

³ Նշվ. աշխ., էջ 34:

Պարզաբանվում է, որ չնայած հետպատերազմյան թուրքական ռազմական ատյանին հաջողվել էր գտնել և ներկայացնել բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ պաշտոնական և ոչ պաշտոնական հրամաններ հայ բնակչության հիմնական մասը ոչնչացնելու վերաբերյալ, որոնք հաստատում էին բարձրագույն հրամանատարության, ներքին գործերի և արդարադատության նախարարների, երիտթուրքերի ամենավերին ղեկավարության մեղսակցությունը, այնուհանդերձ, ռազմական դատարանի այդ արխիվների հետքն անգամ չկա, դրանք պարզապես անհետացել են¹:

Այն հարցին, թե իրոք օսմանյան իշխանությունները պատժեցին պատերազմի ընթացքում հայերի ջարդերի կազմակերպիչներին, ինչպես նշված է ամերիկյան կոնգրեսականներին ուղարկած թուրքական հուշագրում, ըստ որի, իբր 1376 անձ դատապարտվել է, որոնցից 62-ը դատապարտվել են մահվան և դատավճիռն ի կատար է ածվել, Վ. Դադրյանը պատասխանում է, որ այդ ամորձատված դատավարությունները պարզապես զավեշտախաղ էին: Իշխանություններին չէր հետաքրքրում ջարդերի կազմակերպիչներին դատելու և պատժելու հարցը, այլ նրանց առաջին հերթին մտահոգում էր լայնատարած ապօրինի յուրացումներին ու կողոպուտներին վերջ դնելու խնդիրը: Հայ զոհերի հարուստ ունեցվածքն ըստ օրենքի պետք է մտներ երկրի գանձարան, մինչդեռ այն հափշտակում և յուրացնում էին ջարդերի կազմակերպիչներն ու իրագործողները:

Հավաստելով հայերի ոչնչացման վերաբերյալ Հիտլերին վերագրվող արտահայտության իսկությունը, որը կասկածի տակ է դրվում թուրք դեսպանի հուշագրում, Վ. Դադրյանը գտնում է, որ այն միայն մեկն է այն օրինակներից, որոնք բնորոշում են Հայոց ցեղասպանության և հրեաների ողջակիզման միջև առկա պատմական և իրավական փոխկապակցվածությունը:

Որ Հիտլերին ոգևորել ու խրախուսել է Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչների անպատժելիությունը, հեղինակի կարծիքով, ցույց է տալիս նաև այն փաստը, որ դեռևս 1931-ի հունիսին հայերի ոչնչացումը հայտնվել է իր իսկ Հիտլերի ձեռքով կազմված պատմության ընթացքում տեղի ունեցած զանգվածային սպանությունների ամենահաջողված գործողությունների ցուցակում:

Նա այն համոզումներն է հայտնում, որ թեև 1939-ի փաստաթուղթը Նյուրնբերգում գերմանացիների դատապաշտպանների կտրուկ առարկությունների հետևանքով ի վերջո հաշվի չառնվեց, դա ամենևին էլ չի նշանակում, թե փաստաթուղթն անվավեր է: Եթե Նյուրնբերգի դատավարության ընթացքում Հիտլերի հայտարարությունը պարունակող փաստաթղթի սկզբնաղբյուրի և ծագման վայրի վերաբերյալ առկա էր որոշակի անորոշություն, ապա ավելի ուշ ապացուցվեց, որ փաստաթղթի սկզբնաղբյուրն է Հիտլերի գաղտնի ելույթի գրառումը՝ կատարված Գերմանիայի զինված ուժերի բարձրագույն հրամանատարության հակահետախուզական վարչության Աբվերի պետ ծովակալ Կանարիսի կողմից: Փաստաթղթի իսկությունը հավաստում է նաև ամերիկացի հայտնի փորձագետ Լ. Վայնբերգը: Այնուհետև ներկայացվում են միջազգային իրավունքի մի քանի խոշոր փորձագետների կարծիքները, որոնք գտնում են, որ Հայոց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 35:

ցեղասպանության անպատժելիությունը նախապատրաստեց հրեական ողջակիզումը, քանի որ ոչինչ այնքան չի խրախուսում հանցագործին, որքան այն վատախոսությունը, որ ինքն անպատիժ կմնա¹:

Վ. Դադրյանը փաստերով առարկում է թուրք դեսպանի հուշագրի այն պնդմանը, թե իբր ՄԱԿ-ը երբեք չի ճանաչել Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ առթիվ նա հիշեցնում է, որ շատ ավելի վաղ, քան Ռաֆայել Լեմկինը մշակեց և ներմուծեց «ցեղասպանություն» տերմինը, միջազգային իրավունքում տեղի ունեցավ մարդկության դեմ հանցագործությունների վերաբերյալ նոր դրույթի բյուրեղացումը, երբ 1915 թ. մայիսի 24-ին դաշնակիցների (Անտանտի) հռչակագիրը հաստատեց մի նոր դավանանք, ըստ որի, մարդկության դեմ հանցագործությունները համանշանակ են ցեղասպանության: Իսկ 1985 թ. օգոստոսին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողովը որոշեց քվեարկության դնել մի բանաձև, որի զեկույցի հեղինակն էր բրիտանական փորձագետ Քենջամին Ուիթեկերը: Ութամյա հետազոտության արդյունքում նա եզրակացրեց, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում հայերի դեմ թուրքերի կատարած գործողությունները ՄԱԿ-ի ցեղասպանությունների վերաբերյալ կոնվենցիայի համաձայն հանդիսանում են «ցեղասպանություն»: Հակառակ թուրքերի գործադրած բոլոր ջանքերի՝ ամերիկյան փորձագետ Քերիի նախագահությամբ հանձնաժողովը ծայների 14 կողմ, 1 դեմ և 4 ձեռնպահ հարաբերակցությամբ ընդունեց բանաձևը: Դեմ քվեարկողը ԽՍՀՄ ներկայացուցիչն էր: Եվ միայն թուրքիան է, որ շարունակում է չընդունել այդ քվեարկության արդյունքները²:

Արժևորելով ԱՄՆ-ի արխիվների կարևորությունը՝ Վ. Դադրյանը գրում է, որ ի տարբերություն Մեծ Բրիտանիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի, պատերազմական շրջանում թուրքիայում գործում էր ԱՄՆ-ի հյուպատոսական լայն ցանց: Ամերիկյան հյուպատոսարաններ կային Խարբերդում, Տրապիզոնում, Հալեպում, Սերսիսում (Ադանա), մայրաքաղաք Ստամբուլում, Ուրֆայում, Սամսունում, Էրզրումում՝ մինչև 1917 թ. ապրիլը, երբ ԱՄՆ-ը մտավ պատերազմի մեջ և խզեց դիվանագիտական կապերը թուրքիայի հետ: Հյուպատոսարանները հնարավորություն էին տալիս ԱՄՆ-ին՝ մոտիկից փաստագրել տեղի ունեցող իրադարձությունները, և հենց այդ հանգամանքն էլ չափազանց կարևորություն է հաղորդում ամերիկյան արխիվներին, որոնք խիստ անհրաժեշտ են հայերի տեղահանումների ու ջարդերի մանրակրկիտ ուսումնասիրության համար:

Հեղինակի դիտարկմամբ՝ նույնքան կարևոր էր պատերազմի առաջին երեք տարիներին ԱՄՆ-ի չեզոքության փաստը. քանի որ ամերիկյան ներկայացուցիչները հնարավորություն ունեին չեզոքության դիրքերից վավերագրել աննախադեպ զանգվածային սպանությունների սկիզբն ու ընթացքը:

Ընդգծվում է, որ թուրքերը, կասկածի տակ դնելով ամերիկյան պաշտոնյաների վկայությունների ճշմարտացիությունը, գլխավոր թիրախ են դարձրել դեսպան Մորգենթաուին: Մինչդեռ հեղինակի բառերով՝ վավերականության ու կատարյալ հավաստիության առումով Մորգենթաուի պատերազմական շրջանի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 39:

² Նշվ. աշխ., էջ 43:

զեկույցները գերազանցում են նրա գրքի կարևորությամբ: Նրա երկու սկզբնաղբյուրները՝ պատերազմական զեկույցների հավաքական և հետպատերազմյան գիրքը, միանշանակ հաստատում են երիտթուրքերի վարչակազմի դեկավարների ցեղասպանություն իրականացնելու մտադրությունը և նույնքան շեշտակի հավաստում ծրագրավորված ցեղասպանության վերջնարդյունքը:

Վ. Դադրյանի դիտարկմամբ՝ Մորգենթաուի գլխավոր դրույթները հաստատում և ամրապնդում են նրան այդ պաշտոնում փոխարինած դիվանագետները, որոնք շարունակում էին զեկույցել հակահայկական արշավի սարսափների մասին: 1916 թ. հոկտեմբերի 1-ին ԱՄՆ-ի գործերի ժամանակավոր հավատարմատար Հոֆման Ֆիլիպը առաջարկեց պետքարտուղարությանը՝ սպառնալ հետկանչելու ամերիկյան դիվանագիտական ներկայացուցիչներին մի երկրից, ուր նման բարբարոսական մեթոդներ ոչ միայն հանդուրժվում են, այլև իրագործվում ներկայիս կառավարության հրամանով:

Ուրիշ աղբյուրներում չի հանդիպում և խիստ ուշագրավ է ԱՄՆ-ի հաջորդ դեսպան Աբրամ Էլկուսի 1916 թ. հոկտեմբերի 17-ի գաղտնագիր հեռագիր-զեկույցը Վաշինգտոն այն մասին, որ տեղահանումները շարունակվում և ուղեկցվում են աներևակայելի դաժանություններով... Նպատակասլացորեն կիրառվում է բռնի դավանափոխությունը, աղջիկներն ու երեխաներն առևանգվում են: Թուրք պաշտոնյաները սանձարձակորեն կիրառում են ոչնչացման քաղաքականությունը սովի, տանջանքների ու դաժանության այնպիսի մեթոդներով, որոնք նույնիսկ թուրքական պատմության մեջ աննախադեպ են¹:

Խստորեն դատապարտելով թրքամետ հեղինակ Պոլ Լաուրիին, որը փորձում է հարցականի տակ դնել Մորգենթաուի՝ որպես սկզբնաղբյուրի վստահելիությունը և վավերականությունը, Վ. Դադրյանը սույն հույժ կարևոր աշխատությունն ավարտում է ամերիկյան դեսպանի՝ 1915 թ. նոյեմբերի 18-ին պետքարտուղար Ռոբերտ Լանսինգին ուղարկած ինն էջանոց անձնական և գաղտնի նամակից քաղված հատվածներով, որոնք անհայտ պատճառներով հանվել են 1939 թ. պետքարտուղարության հրապարակած փաստաթղթի տպագիր տարբերակից: Այդ քաղվածքները հակիրճ ձևով ամփոփում են Մորգենթաուի եզրակացությունը հայ ժողովրդի սպանության մասին. «Ես հաստատապես համոզված եմ,— գրել է Մորգենթաուն,— որ սա բոլոր ժամանակների ամենասոսկալի ոճրագործությունն է... ջարդեր, որոնք ուղեկցված են բռնաբարություններով, թալանով և բռնի դավանափոխությամբ... Դժբախտաբար, քրիստոնյա Մեծ տեղությունները չպատժեցին հայերի նախորդ ջարդերի կազմակերպիչներին, հետևաբար, այս մարդիկ վստահ են, որ հանցագործությունները, որոնք հանդուրժվել են նախկինում, այս անգամ նույնպես կմնան անպատիժ... Նրանց համար սա բարենպաստ հնարավորություն էր ի կատար ածել հայ ժողովրդին ոչնչացնելու իրենց վաղեմի երազանքը և մեկընդմիջտ վերջ դնել հայկական բարենորոգումների հարցին, որն այնքան հաճախ պատճառ էր հանդիսանում թուրքական գործերին եվրոպացիների միջամտության համար»²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 46:

² Նշվ. աշխ., էջ 49:

Շնորհակալ աշխատանք է կատարել Երևանի «Գլաժոր» համալսարանը՝ պրոֆեսոր Ժ. Դ. Ջհանգիրյանի հովանավորությամբ և Ս. Դ. Յովհաննիսյանի թարգմանությամբ ռուսերեն լույս ընծայելով աշխարհահռչակ ցեղասպանագետ Վահագն Դադրյանի մեծարժեք ու սովորածավալ մենագրությունը՝ նվիրված Թուրքիայում Յայոց ցեղասպանության (1915–1923) 90–ամյակին¹:

Վ. Դադրյանի աշխատությունը բաղկացած է ինը բաժիններից, որոնցից յուրաքանչյուրում քննարկվում են ցեղասպանության հետ առնչվող որոշակի խումբ հիմնահարցեր:

Պատմական ընդարձակ էքսկուրսների արդյունքում Վ. Դադրյանը հանգում է այն եզրակացության, որ եվրոպական տերությունների միջազգային ջանքերը ձեռնարկվում էին այնպես, որ ինքնին կարող էին վատթարացնել հայերի վիճակը: Բարձրացնելով Օսմանյան կայսրության ենթակա ազգությունների ինքնագիտակցությունը և ամրապնդելով նրանց հույսերը և միաժամանակ չամրապնդելով դրանք ուժային լծակներով՝ միջազգային խաղընկերները դրանով իսկ այդ կայսրության կառավարողներին ինչպես ազդակ, այնպես էլ արդարացում էին տալիս այդ ազգություններին մեծ վնաս հասցնելու համար՝ սաստկացնելով շահագործումը: Գիտնականի կարծիքով՝ հենց այդպես է տասնիններորդ դարի վերջին տասնամյակներին ծագել ու բյուրեղացել Յայկական հարցը՝ յուր լցնելով թուրք–հայկական կոնֆլիկտի վրա, որում այդ հարցը գտավ իր ամենակոնկրետ արտահայտությունը²:

Յեղափոխական կազմակերպությունների հանդես գալը գիտնականը բացատրում է այն հուսահատությամբ, որին հայերին հասցրեց եվրոպական տերությունների անկարողությունը բարենորոգումների իրականացման հարցում: Դրա արտահայտությունն էր 1896 թ. օգոստոսի 13–ին Օտտոմանյան բանկի գրավումը դաշնակցականների կողմից³:

Պատմաբանը գտնում է, որ Աբդուլ Յամիդը դարաշրջանի զանգվածային սպանությունների սերիան սկսեց Սասունի 1894 թ. կոտորածից:

Վերլուծելով եվրոպական դիվանագետների գեկուցագրերը՝ հեղինակը հանգում է այն հետևության, որ կենտրոնական իշխանությունները, իսկ ավելի ճշգրիտ՝ պալատը և անձամբ սուլթան Յամիդը մասնակից էին կոտորածի իրականացմանը՝ առանց տարիքի և սեռի խտրության: Այդ գեկուցագրերը վկայում են, որ հարկերի հետ կապված հարցը իշխանությունների կողմից օգտագործվում էր իբրև հայերին կոտորելու առիթ:

Վ. Դադրյանը գտնում է, որ մարդկային ահռելի կորուստներն ու նյութական ավերածությունները, լինելով զանգվածային կոտորածների անբաժան մասը, այնուամենայնիվ, չեն տալիս նրա լիակատար պատկերը: Կան ևս երկու լրացուցիչ բաղկացուցիչներ, որոնք անհրաժեշտ է նկարագրել ու քննարկել: Դրանցից մեկը հանցագործության իրականացումից հետո հանցագործների գրաված դիրքն է, երկրորդը, որը սերտորեն կապված է առաջինի հետ, և ա-

¹ Вааки Н. Дадрян, История Армянского геноцида (этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа), Ереван, «Гладзор», 2007, 584 стр.

² Նշվ. աշխ., էջ 44:

³ Նշվ. աշխ., էջ 46:

քին աշխարհի հակազդեցությունը, կամ ավելի շուտ՝ հակազդեցության բացակայությունն է:

Այն ժամանակների թուրքական պաշտոնական հաղորդագրությունները ոչ միայն ժխտում էին հայերի նկատմամբ կիրառված գազանությունները, այլև վերջիններիս մեղադրում էին տեղական մուսուլմանների դեմ կատարած հանցագործությունների մեջ: Առ այսօր գրեթե բոլոր թուրք պատմաբանները, արևմտյան ակադեմիկները և նրանց համախոհները Սասունի ապստամբությունը նկարագրում են իբրև «մեծ հեղաշրջում», իբրև հայկական բռնության բռնկում ընդդեմ թուրքական իշխանությունների ու անմեղ մուսուլմանական բնակչության, որի հետևանքով այդ մուսուլմանական գյուղերի ողջ բնակչությունը ոչնչացվեց:

Ռուսական ներկայացուցիչ Ս. Պրժևալսկին իր գաղտնի գեկուցագրում թվարկեց բոլոր մեթոդները, որոնք կիրառում էր թուրքական ոստիկանությունը՝ անաչառ հետաքննությունը խոչընդոտելու համար:

Առկա է նաև բրիտանական փոխխուպատոս Խոլլուորդի եզրակացությունը, որը հանձնաժողովը անկախ տեղում վարեց իր սեփական հետաքննությունը:

Այն հարցին, թե ինչպիսին եղավ տերությունների պատասխանը տեղի ունեցածին, Վ. Դադրյանը պատասխանում է, որ նրանք այդպես էլ չդիմեցին որևէ պայմանագրի, որոնցով նրանք պարտավորություն էին վերցրել պաշտպանելու հայերին: Յերթական անգամ նրանք չկարողացան առաջարկել ավելի լավ բան, քան նոր բարենորոգումների ևս մեկ պլան, որն ստացել է «Սայիսյան ռեֆորմների նախագիծ» անունը, որը մանրամասնորեն մշակվեց 1895–ի մայիսին: Իսկ հետագա ամիսներին սուլթանը դիմեց զանազան խարդախությունների ու խորամանկությունների՝ այդ բարենորոգումները ձգձգելու և վերջապես դրանից հրաժարվելու համար¹:

Ջարգացող իրադարձությունների խորապատասխանի վրա Վ. Դադրյանն անհրաժեշտ է համարում անդրադառնալ 1895 թ. սեպտեմբերի 18–ին օսմանյան մայրաքաղաքում տեղի ունեցած ցույցին, որը կազմակերպել էր Յնչակյան կուսակցության ղեկավարությունը մեկ այլ քաղաքական կուսակցության՝ արմենականների անդամների աջակցությամբ:

Ինչպես նկատում է Վ. Դադրյանը, դա օսմանյան պատմության մեջ առաջին դեպքն էր, երբ ոչ մուսուլմանական փոքրամասնությունը համարձակվում էր հենց կայսրության մայրաքաղաքում դուրս գալ կենտրոնական իշխանությունների դեմ նման ծավալի բողոքով, որը հավասարազոր էր մարտահրավերի:

Յեղիմակը հանգում է այն եզրակացության, որ զանգվածային սպանությունների գործելակերպի ձևավորման գործում, որը հիմնական գեք դարձավ թուրք–հայկական հակամարտության լուծման համար, ամենակարևոր գործոնը անպատժելիությունն էր²:

Վ. Դադրյանը կանգ է առնում Ջեյթունի ապստամբության վրա, որն սկսվեց 1895 թ. հոկտեմբերի 24–ին և ավարտվեց 1896 թ. փետրվարի 2–ին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 150:

² Նշվ. աշխ., էջ 161:

Նրա կարծիքով՝ այդ ապստամբությունը մի քանի առումներով արժանի է ուշադրության: Այստեղ ընթացան մի քանի համառ ճակատամարտեր, որոնց ընթացքում օսմանյան բանակին, ավելի ճիշտ՝ հինգերորդ բանակային կորպուսին, որը տեղակայված էր Մարաշից ոչ հեռու, ոչ մի կերպ չհաջողվեց ճեղքել հայերի պաշտպանական գիծը, և նա ծանր կորուստներ կրեց: Ի վերջո Ռենդի փաշայի փոխարեն գլխավոր հրամանատար նշանակվեց Էդիեմ փաշան: Ընդհանուր առմամբ 24 զուվարտակները, 12 հրանոթները, 2 մյուռնիայից եկած 8000-անոց դիվիզիան և 30000 քրդական, թուրքական և չերքեզական անկանոն զորքերը չկարողացան զենքի ուժով ընկճել 1500 ապստամբներին՝ զինված կայծքարի և 400 նոր տիպի հրացաններով: Հագարավոր թուրք զինվորներ ցրտահարվեցին, հագարավորներ էլ զոհվեցին:

Փաստագրական հետաքրքիր մանրամասներ է պարունակում Վանի 1895 թվականի ամռան հայ-թուրքական ընդհարումների վերլուծությունը:

Հեղինակը գրում է, որ ի տարբերություն օսմանյան ռեժիմի դեմ նախորդ բոլոր հեղափոխական ակտիվության դեպքերի, Վանում իրադարձությունների ժամանակ հնչակներն ու դաշնակները ոչ միայն միավորվեցին, այլև, որը կարևոր է, նշանակալի օգնություն ստացան երրորդ կուսակցությունից՝ արմենականներից:

Վ. Դադրյանը առանձնակի կանգ է առնում Օտտոմանյան բանկի գրավման վրա: Այդ առթիվ նա գրում է, որ կարծեք չցանկանալով հետ մնալ արմենականներից ու հնչակյաններից, որոնք կարևորագույն դեր խաղացին 1894-ի օգոստոսին Սասունի ինքնապաշտպանության և 1895 թ. սեպտեմբերին Բաբը Ալիի ցույցի կազմակերպման ժամանակ, դաշնակցականները ձեռնարկեցին ամենահանդուգն հարձակումը Օսմանյան կայսրության մայրաքաղաքում: Երկար շաբաթներ նախապատրաստվելուց հետո 1896 թ. օգոստոսի 14-ին նրանք գրավեցին Օտտոմանյան բանկը՝ եվրոպական ֆինանսների ամրոցը, որտեղ հիմնական բաժինը կազմում էին բրիտանական և հատկապես ֆրանսիական ավանդները և որը համապատասխանաբար կառավարվում և վերահսկվում էր այդ շահագրգիռ խմբերի կողմից:

Քաղաքում ահաբեկչության մթնոլորտը խորացնելու նպատակով հայ խռովարարները, թիրախ ընտրելով մի քանի մեծ ոստիկանական վարչություններ, ձեռնառումներով ու նռնակներով հարձակվեցին նրանց վրա՝ Սամաթիա և Ղալաթասարայ թաղամասերում: Նախատեսված էր նաև Ղալաթիո կամրջի վրա հարձակվել իր պաշտոնավայրը գնացող մեծ վեզիրի վրա, որը, սակայն, ձախողվեց:

Ամենաարյունահեղ ընդհարումները տեղի ունեցան Սամաթիայում: Ամրանալով մի քանի շենքերում, դաշնակ ապստամբների փոքր խումբը, որի մեջ էին նաև մի քանի երիտասարդ կանայք, տասնչորս ժամ անհավասար և հուսահատ կռիվ մղեց ոստիկանության և գրոհային ջոկատների միացյալ ուժերի դեմ:

Ապստամբներից շատերը վերջին գնդակով վերջ դրեցին իրենց կյանքին:

Զժխտելով, որ բանկի գրավումը կատարյալ մարտահրավեր էր սուլթանի կառավարությանը, որ ամբողջ գործողությունը ներծծված էր հեղափոխական նվիրվածության ոգով և իրականացվեց չլսված քաջությամբ, Վ. Դադրյանը

միաժամանակ գտնում է, որ այնուամենայնիվ, այն իսկական աղետ դարձավ քաղաքի մնացած անգեյն ու անմեղ բնակչության համար¹: Երկու օր շարունակ քաղաքի փողոցներում հոսում էր անպաշտպան հայերի արյունը, որոնց մահվան աստիճան հարվածում էին մահակներով:

Բրիտանական, ֆրանսիական և ավստրիական դիվանագետների հավաստմամբ՝ սուլթանն անձամբ էր զինում մարդասպաններին և հրահանգում ոչնչացնել այն ամենը, ինչ հայկական էր²:

Աշխատության մեջ առանձին բաժին է նվիրված երիտթուրքերի իշխանության գալու ժամանակաշրջանում տեղի ունեցած զանգվածային սպանությունների և նրանց թաքուն մտադրությունների բացահայտմանը:

Այն, որ երիտթուրքերի սահմանադրական հեղափոխությունը լոկ պատրանք էր, հեղինակի կարծիքով՝ ակնհայտ դարձավ 1909 թ. ապրիլի 1-14-ը Ադանայում տեղի ունեցած կոտորածների ժամանակ, որին զոհ գնացին շուրջ 25000 հայեր:

Վ. Դադրյանը հանգամանորեն անդրադառնում է հայերի զորակոչի ու տարագրման հարցերին: Նա գրում է, որ Թուրքիան 1914 թ. օգոստոսի 2-3-ին հայտարարեց համընդհանուր զորակոչ, որը վերաբերում էր նաև հայ տղամարդկանց: Նշվում է, որ սկզբում զորակոչվեցին 20-45, հետո՝ 15-20, այնուհետև՝ 45-60 տարեկանները, որոնց օգտագործում էին որպես բեռնակիր կենդանիներ՝ ռազմական բեռներ տեղափոխելու համար:

Նշվում է, որ դրանից մոտ մեկ ամիս հետո՝ 1914-ի սեպտեմբերի 6-ին, ներքին գործերի նախարարությունը գաղտնագրված շրջաբերականի միջոցով նահանգների իշխանություններին հրաման ուղարկեց հայ քաղաքական և հասարակական լիդերներին հսկողության տակ պահելու մասին³:

Վ. Դադրյանի բնորոշմամբ՝ հայ բնակչությանը լիակատար անօգնականության հասցնելու վերջին և վճռական փուլը դարձավ տեղահանությունը: 1915 թ. մայիսի 26-ին ներքին գործերի նախարարը մեծ վեզիրին դիմեց զեկուցագրով, որով խնդրում էր կառավարության կաբինետում անցկացնել հատուկ օրենք տեղահանության իրավունք տալու մասին: Մայիսի 29-ին մեծ վեզիրը քննարկման ներկայացրեց, իսկ մայիսի 30-ին կաբինետը որոշում կայացրեց այդ մասին: Նոր արտակարգ օրենքը կոչվեց «ժամանակավոր օրենք տեղահանության մասին»:

Հատկապես ուղղված չլինելով հայերին՝ այդ օրենքը իրավունք է տալիս բանակների, բանակային կորպուսների, դիվիզիաների հրամանատարներին, տեղական կայազորների պարետներին՝ հրաման տալ լրտեսության ու դավաճանության մեջ կասկածվող բնակչության խմբերին տեղահանելու մասին, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ այդ էին պահանջում ռազմական ժամանակի պայմանները: Ինչպես հեղինակն է պարզաբանում՝ իշխանություններին, որոնց իրավունք էր տրվում հրաման արձակել տեղահանության մասին, բավական էր միայն, որ նրանք վտանգ զգային և կարող էին դրա հիման վրա հրաման տալ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 183:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում:

Նշվում է, որ այդ օրենքը հետպատերազմյան օսմանյան խորհրդարանի կողմից հակասահմանադրական ճանաչվեց ու չեղյալ համարվեց 1918 թ. նոյեմբերի 4-ին, երբ այդ օրենքին զոհ դարձած հայկական բնակչությունն արդեն ոչնչացված էր¹:

Հեղինակը ներկայացնում է նաև 1915 թ. հուլիսի 10-ի լրացուցիչ օրենքը, որը հրահանգներ էր պարունակում այն մասին, թե ինչպես հաշվառել տեղահանվածների սեփականությունը, երաշխավորել նրա պահպանությունը, կամ աճուրդով վաճառքը և պատերազմից հետո գումարը նրանց տերերին վերադարձնելը: Հեղինակի պարզաբանմամբ այդ ամենը իրականում նշանակում էր տեղահանվածների գույքի բռնագրավում:

Քննարկելով ցեղասպանության ժամանակ տեղի ունեցած սպանությունների հարցը՝ հեղինակը գրում է, որ հակառակ օսմանյան իշխանությունների հավաստիացումներին, որոնք հրապարակել էին վերոհիշյալ արտակարգ օրենքները, հայերը չվերադարձան տարագրությունից, քանի որ տարագրությունը ընդամենը քող էր դրան հետևող բնաջնջման համար:

Ցեղասպանության զոհերի թվաքանակի վերաբերյալ Վ. Դադրյանը գրում է, որ միայն թուրքական կողմի ներկայացրած պաշտոնական տվյալների համաձայն՝ սպանվածների թիվը կազմում էր 800000, չհաշված տասնյակ հազարավոր բանակ զորակոչվածներին, որոնց ոչնչացրին հենց իրենք՝ զինվորականները: Սույն հարցի կապակցությամբ ծանոթագրության մեջ հեղինակը գրում է, որ այդ թիվը հրապարակվել է հետպատերազմյան ժամանակաշրջանի թուրքական ներքին գործերի նախարարության կողմից՝ նախարարության հավաքած վիճակագրական տվյալների հիման վրա: Պարզաբանվում է նաև, որ թուրք պատմաբան Բայուրի 1983 թ. հրապարակած մի աշխատության մեջ այդ թիվը համարվում է իբրև շատ թե քիչ ճշգրիտ հաշվարկ, որը կատարվել է թուրքական իշխանությունների կողմից: 800000 թիվը հաստատված է նաև Մուստաֆա Քեմալի կողմից՝ ամերիկյան գեներալ-մայոր Հարբորդի հետ զրույցի ժամանակ, որը ամերիկյան առաքելության ղեկավարն էր Հայաստանում 1919 թ. սեպտեմբերին:

Պարզաբանվում է նաև, որ այդ թիվը չի ընդգրկում զոհերի մնացած կատեգորիաները, օրինակ՝ նրանց, ում մահապատժի են ենթարկել թուրքական բանակում ծառայելու ժամանակ, երիտասարդ կանանց հսկայական թվաքանակ, որոնց հարկադրել են արտամուսնական կենակցության, մուսուլմանական ամուսնություններ կամ որդեգրումներ, կրոնական հարկադրանքի զոհեր, մարդկանց անհաշիվ քանակ, որոնք զոհ են գնացել տարագրման անտանելի դժվարություններին²:

Վ. Դադրյանն առանձնակի կանգ է առնում «Հատուկ կազմակերպության» («Թեշքիլաթը մահուսետ») գործունեության վրա, նշում, որ այն ստեղծվեց գաղտնի, «Իթթիհատի» լիդերների կողմից, որի հիմնական նպատակներից մեկը Հայկական հարցի լուծումն էր: Նշվում է, որ իր տրամադրության տակ ունենալով հատուկ կողեր, ֆոնդեր, կադրեր, զենք և զինամթերք, այն գործում էր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 284-285:

² Նշվ. աշխ., էջ 300:

իբրև կիսաինքնավար պետություն պետության մեջ¹: Այդ կազմակերպության անդամների խնդիրը կայանում էր նրանում, որ տեղաբաշխվելով թուրքական հեռավոր նահանգներում, դարանից հանկարծակի հարձակվեն տեղահանված հայերի շարասյուների վրա ու ոչնչացնեն նրանց: Այդ կազմակերպության գրեթե բոլոր կադրերը դատապարտված հանցագործներ էին, որոնք ազատ էին արձակվել կայսրության բանտերից ներքին գործերի և արդարադատության նախարարությունների հատուկ կարգադրությունների համաձայն:

Հեղինակն առանձին գլուխ է նվիրել Հայոց ցեղասպանությանը Գերմանիայի մասնակցության հարցին: Նշվում է, որ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին ուժերի վերադասավորման պայմաններում Թուրքիան և Գերմանիան միասնական նպատակ դարձրին խոչընդոտել բարենորոգումների վերաբերյալ ռուսական պլաններին: Այդ խնդրի իրականացումը դրվեց Թուրքիայում Գերմանիայի դեսպան Հանս Ֆրեյզեթ ֆոն Վան-գենհեյմի վրա:

Աշխատության յոթերորդ բաժինը նվիրված է Թուրքիայի ռազմական պարտությունից հետո արդարադատության որոնումներին:

Ինչպես նշում է Վ. Դադրյանը, 1918 թ. նոյեմբերի 23-ին ստեղծվեց կառավարական հետաքննող հանձնաժողով՝ Հասան Մազհարի ղեկավարությամբ, որին տրվեցին լայն լիազորություններ:

Նշվում է, որ 1918 թ. դեկտեմբերի 16-ին սուլթանի հրամանով ստեղծվեց ռազմական արտակարգ դատարան:

Թուրքական օրաթերթերից մեկն իր առաջնորդողում ռազմական դատարանում ընթացող դատական գործընթացն ընդդեմ բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց և «Իթթիհատ» կուսակցության լիդերների՝ բնութագրում էր իբրև «ամենանշանակալի դատական պրոցեսը Օսմանյան կայսրության 600-ամյա պատմության ընթացքում»²:

Մանրամասնորեն վերլուծելով «Թաքվիհմի վեքայի» թերթում ժամանակին հրապարակված մեղադրական ակտը՝ Վ. Դադրյանը նշում է, որ մեղադրանքը բաղկացած էր երկու մասից, առաջինը՝ մեղադրյալներին էր մեղսագրվում այն հանցանքը, որ նախ և առաջ նրանք գիտակցաբար սադրել էին Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելը՝ դիմելով մի շարք ստոր հնարների և խաբեության միջոցների, և երկրորդ՝ օգտվել էին այդ բարենպաստ պայմաններից՝ իրենց գաղտնի նպատակներն իրականացնելու համար³:

Ինչպես նշում է Վ. Դադրյանը, «Իթթիհատի» բարձրագույն ղեկավարությանը մեղադրում էր նաև պաշտոնական հանցագործություններ կատարելու մեջ, քանի որ նրանք բոլորը կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի անդամներ էին⁴: Եռապետությունից երկուսը՝ Էնվերը, ռազմական նախարարն էր և օսմանյան զինված ուժերի գերագույն գլխավոր հրամանատարը և Ջեմալը, որը ծովային նախարարն էր և 4-րդ բանակի հրամանատարը, ռազմական ղեկավարներ էին: Եռապետության երրորդ անդամը՝ Թալեաթը, ներքին գործերի նա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 303:

² Նշվ. աշխ., էջ 416:

³ Նշվ. աշխ., էջ 416-417:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 419:

խարարն էր և հիմնական կապող օղակը «Հատուկ կազմակերպության» և կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի ու ռազմական գերատեսչության միջև:

Որոշակիորեն առանձնացված էին «Իթթիհատ» կուսակցության Կենտկոմի անդամներ Նազիմը և Շաքիրը, որոնք մեղադրական ակտում ութ անգամ հիշատակվում էին իբրև «Հատուկ կազմակերպության» գլխավորագույն կազմակերպիչներ, որը բազմիցս հիշատակվում էր իբրև սպանությունների, հրկիզումների, ավերածությունների, բռնաբարությունների և ամենատարբեր տանջանքների հիմնական գործիք:

Իբրև հիշյալ հանցագործությունները ղեկավարող հիմնական խումբ առանձնացվում էին պատասխանատու քարտուղարները, որոնք խաղում էին նույն դերը, ինչը հետագայում խաղում էին նացիստական երրորդ ռայխի գաուլայտերները:

Երկարատև դատական գործընթացից հետո 1919 թ. հուլիսի 5–ին դատարանը կայացրեց հիմնական դատավճիռը: Դատարանը նախարարներին մեղավոր ճանաչեց ինչպես նրանում, որ նրանց համաձայնեցված գործողությունների հետևանքով Թուրքիան ներքաշվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի մեջ, այնպես էլ հայերի ցեղասպանության իրականացման մեջ:

Գլխավոր հանցագործների նկատմամբ դատավճիռ կայացվեց քրեական օրենսգրքի 45 հոդվածի 1–ին պարագրաֆի, 55 և 170 հոդվածներով: Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը և դոկտոր Նազիմը և կառավարության կաբինետի նախարարները հեռակա դատապարտվեցին մահապատժի:

Այնուհետև Վ. Դադրյանը եզրակացնում է, որ դատական այդ գործընթացները բազմաթիվ դատաքննությունների միայն մի փոքր մասն էին, ընդամենը նախապատրաստություն այն պահի, երբ սուլթանի կառավարությանը հաջորդելու եկավ քեմալիզմը: 1921 թ. հունվարի 13–ին բոլոր ռազմադաշտային տրիբունալները վերացվեցին, իսկ նրանց իրավասությունները հանձնվեցին սովորական ռազմական դատարաններին: Իթթիհատի գրեթե բոլոր կարևորագույն դեմքերին հաջողվեց Թուրքիայից հեռանալ ու թաքնվել՝ մինչև նրանց դատարան կանչելը: Ավելի քիչ նշանավոր շատ իթթիհատականներ նույնպես հեռակա կարգով դատապարտվեցին մահվան կամ բանտարգելության, սակայն շատ դեպքերում նրանք կամ թաքնվեցին, կամ ազատվեցին:

Անփոփելով շարադրանքը դատավարությունների մասին՝ հեղինակը գրում է, որ ստորագրելով Լոզանի հաշտության պայմանագիրը, դաշնակիցները վերջնականապես ճանաչեցին Թուրքիայի նոր ազգային քաղաքականությունը: Պատժիչ արդարադատության սկզբունքը, որը հանդիսավորապես հայտարարվել էր ինչպես Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, այնպես էլ ռազմական գործողությունների ավարտից հետո, պատերազմից հետո մոռացության տրվեց¹:

Աշխատությունում քննարկված են նաև արևելահայության նկատմամբ իրականացված ցեղասպանության հիմնախնդիրները:

Հիշատակելով 1920 թ. օգոստոսի 10–ին կնքված Սևրի պայմանագիրը, ըստ որի, պետք է ստեղծվեր Մեծ Հայաստան, որն իր մեջ պետք է ընդգրկեր

նաև Երզրումը, Երզնկան և նավահանգստային քաղաք Տրապիզոնը՝ Վ. Դադրյանը համոզվում էր, որ հենց այդպիսի ընդարձակ նոր Հայաստանի ստեղծման պլանն էլ դարձավ այն հիմնական դրդապատճառը, որը կյանքի կոչեց, ձևավորեց և վերջնականապես ուղղորդեց քեմալականների ապստամբությունը: Նրա կարծիքով՝ քեմալական շարժման լիդերներն առաջնորդվում էին այն նույն ազգայնամուլական դրդապատճառներով, որոնք իթթիհատականներին հասցրին ցեղասպանության իրականացման. անհրաժեշտ էր ինչ գնով էլ լինի կանխել արևելյան նահանգների կորուստը, որոնք համարվում էին Թուրքիայի սիրտը¹:

Կարծիք է հայտնվում, որ քեմալական ապստամբությունը ոչ միայն նախաձեռնվեց, կազմակերպվեց ու ուղղորդվեց թուրքական զինվորական ակադեմիայի շրջանավարտ–գեներալների կողմից, այլև հենվեց թուրքական բանակի բանակային կորպուսների մնացորդների վրա, որոնց վիճակված էր թարմացնել իրենց կազմը և վերակազմակերպվել ազատագրական բանակի:

Հեղինակի շարադրանքի համաձայն ամեն ինչ սկսվեց Երզրումում՝ Արևելյան Թուրքիայում, որտեղ 1919 թ. մայիսին գեներալ Կարաբեքիրը, իբրև 15–րդ բանակային կորպուսի (նախկին 9–րդ բանակի) հրամանատար, ստեղծեց իր նոր շտաբը: Դրանից անմիջապես հետո սկսվեց նախապատրաստությունը նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության վրա հարձակվելու համար, քանի որ սպասվում էր, որ նա պետք է լինի շահողը Սևրի պայմանագրի պայմաններից: Իսկ այդ պայմանագիրն ինչ–որ չափով պարտադրված էր սուլթանի կառավարությանը, որը ներկայացնում էր պարտված Թուրքիան²:

Վեց շաբաթ անց սկսվեց հարձակումը Հայաստանի վրա:

Ինչպես գրում է Վ. Դադրյանը, նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության վատ համալրված, ոչ պրոֆեսիոնալ ու չնախապատրաստված նորաթուխ բանակը չէր կարող դիմանալ ներխուժման ճնշմանը: Նոյեմբերի 6–ին, ի պատասխան Հայաստանի բավականին երերուն կառավարության հաշտության մասին խնդրանքի, Կարաբեքիրը հայերին փոխանցեց իր պայմանները: Սակայն, Անկարայից ստացված ցուցումների համաձայն, նա ստիպված էր հրաժարվել իր իսկ պայմաններից, չնայած հայերը մեկ օր առաջ ընդունել էին դրանք: Այդ ցուցումները պարունակում էին նոր, միտումնավոր կոշտ պայմաններ, որպեսզի բացառվի դրանց ընդունումը: Այն բանից հետո, երբ, ինչպես ենթադրվում էր, նոյեմբերի 10–ին հայերը մերժեցին այդ նոր պայմանները, գեներալ Կարաբեքիրը վերսկսեց ռազմական կամպանիան՝ նպատակակետ ունենալով Հայաստանի մայրաքաղաք Երևանը և հարկադրել հայերին՝ երկրորդ անգամ հաշտություն խնդրելու:

Այս անգամ նրանք ընկան նոր և կրկին ցեղասպանության միտված հանցավոր դիտավորության թակարդը, որի մասին հեղինակի հավաստմամբ, վկայում է վերջերս նրա իսկ կողմից հայտնաբերված մի չափազանց կարևոր պաշտոնական փաստաթուղթ, որի ծագումը կապված է քեմալական կառավարության արտաքին գործերի նախարարի հետ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 433:

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 457:

4. Դադրյանի գնահատմամբ՝ այդ փաստաթուղթն իրենից ներկայացնում է ցեղասպանության նոր սխեմա՝ այժմ արդեն ուղղված ընդդեմ Անդրկովկասի ռուսաստանյան հայերի:

Չեղինակն ընդգծում է, որ այդ հիմնավորումներից հետո հաղորդվում էր հետևյալ որոշումը. «Դրա համար անհրաժեշտ է Հայաստանը ոչնչացնել ինչպես քաղաքականապես, այնպես էլ ֆիզիկապես»¹:

Ծածկագիրն ավարտվում է հետևյալ պահանջով. «Այս հրահանգները արտահայտում են կառավարության իսկական մտադրությունը: Նրանց պետք է վերաբերվել որպես գաղտնիքի, և նրանք նախատեսված են միայն ձեր աչքերի համար»²:

Ծանոթագրության մեջ 4. Դադրյանը պարզաբանում է, որ 1200 էջանոց ստվարածավալ գրքում մոռացված այդ փաստաթուղթն իրենից ներկայացնում է 1920 թ. նոյեմբերի 8-ով թվագրված ծածկագիր հեռագիր: Այն ուղարկված է այնօրյա արտգործնախարար Ահմեդ Սուլթանի կողմից գեներալ Քյազիմ Կարաբեքիրին: Կարաբեքիրը արևելյան ռազմաճակատի բանակի գլխավոր հրամանատարն էր, որը փաստաթղթավորել է քեմալական ապստամբական շարժման ամբողջ ռազմական կամպանիան: Այդ ռազմական կամպանիայի առաջին փուլը ներառում էր 1920 թ. սեպտեմբերին ներխուժումը Հայաստան, որը 1918 թ. մայիսից ձեռք էր բերել ազատ և անկախ հանրապետության կարգավիճակ:

Հայկական անփորձ բանակը ի վիճակի չէր հակառակորդին լուրջ դիմադրություն ցույց տալ: Հրահանգները, որոնք իրենից նոր ցեղասպանության պլան էին ներկայացնում, տեղավորված էին ծածկագիր հեռագրում, որը Կարաբեքիրին էր ուղարկվել հաշտության բանակցությունների ամենասկզբում:

Հայաստանը ոչնչացնելու Անկարայի գաղտնի պլանի մասին վկայող այդ ծածկագիր հեռագիրը տեղադրված է Կարաբեքիրի գրքի 1960 թ. առաջին հրատարակության 901-րդ էջում:

Ինչպես հեղինակն է գրում՝ այնքան էլ պարզ չէ, թե ինչու է այդ փաստաթուղթը գետնից Կարաբեքիրի գրքում: Սակայն հատուկ ուշադրության է արժանի այն փաստը, որ այդ փաստաթուղթը այլևս որևէ այլ տեղ չհայտնվեց և առ այսօր ոչ ոք չի փորձել գնահատել նրա արտակարգ կարևորությունը³:

Կարծում ենք, որ արևելահայությունը ցեղասպանության ենթարկելու քեմալականների գաղտնի պլանները հաստատող սույն ծայր աստիճան կարևոր փաստաթուղթը, որը հայտնաբերվել ու շրջանառության մեջ է դրվել 4. Դադրյանի տքնաջան հետազոտությունների շնորհիվ, սկզբունքային նշանակություն ունի նաև Հայաստանի խորհրդայնացումը օբյեկտիվ դիրքերից գնահատելու տեսանկյունից: Այս առումով արժե, թերևս, հիշել, որ երբ խոսք էր բացվում Հայաստանի խորհրդայնացման հարցի շուրջ, երջանկահիշատակ ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանը, նկատի ունենալով հարցը «Նորովի» մեկնաբանողներին, զայրույթով ասում էր. «Մարդիկ մոռանում են, որ Կարաբեքիրը Հայաստան էր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 458:

² Նշվ. աշխ., էջ 458-459:

³ Նշվ. աշխ., էջ 475, ծանոթագրություններ 20-րդ գլխի, կետ 4:

ներխուժել՝ գրպանում ունենալով արևելահայությանն իսպառ սրի քաշելու հրամանը»:

Շարունակելով դատողություններն այդ պաշտոնական փաստաթղթի շուրջ՝ 4. Դադրյանը գտնում է, որ այն սեղմ պատկերացում է տալիս ցեղասպանության քաղաքականության հաստատված հաջորդականության առավել բնութագրական առանձնահատկությունների մասին¹:

Չափազանց կարևոր, ուսանելի ու արդիական են 4. Դադրյանի մտքերը Հայաստանի ու հայ ժողովրդի հետագա ճակատագրի մասին: Վկայակոչելով մի շարք հեղինակների աշխատություններ՝ նա ցույց է տալիս, որ եվրոպական պետություններից և ոչ մեկը մտադիր չէր լրջորեն զբաղվել Հայաստանով: Եվ այժմ՝ թուրքական արշավանքի ընթացքում, հայտնվելով որոշում ընդունելու անհրաժեշտության առջև, նրանք սառնասրտորեն ու անխղճորեն իրենցից վանեցին հայերին ու նրանց նորածին պետությանը:

Ինչպես շատ դիպուկ կերպով նկատում է 4. Դադրյանը, Անկարայում կայացված որոշումը՝ ոչնչացնել Հայաստանը, երկար քննարկումների արդյունք էր, որոնք հանգեցրին այն եզրակացության, որ Անգլիայի կամ մեկ այլ դաշնակից պետության միջամտությունը ի պաշտպանություն Հայաստանի՝ քիչ հավանական է²:

Այնուհետև 4. Դադրյանը հայտնում է մի միտք, որը, կարծում ենք, զգաստացուցիչ պիտի լինի հակախորհրդային, հակառուսական մոլուցքով տառապող որոշ մարդկանց համար: «Սակայն վերջին պահին, — պարզ ու հստակ գրում է աշխարհահռչակ պատմաբանը, — մոտերքում գտնվող 11-րդ Կարմիր բանակի մուտքը Հայաստան խորտակեց հայ ժողովրդի մնացած մասին վերջին հարվածը հասցնելու թուրքական կառավարության պլանը: Սեղմագույն ժանկետներում թուրքական ռազմական հաղթանակից անմիջապես հետո խորհրդայնացնելով Հայաստանը, այդ բանակը կանխեց հայ ժողովրդի անհետացումը, որը զրեթե ավարտված փաստ էր»³:

Հետագա շարադրանքում 4. Դադրյանը հանգամանորեն ցույց է տալիս, որ արևելահայության նկատմամբ կազմակերպված ցեղասպանությանը ակտիվորեն մասնակցել են բազմաթիվ իթթիհատական գործիչներ, «Հատուկ կազմակերպության» նախկին անդամներ, զինվորական հրամանատարներ, իսկ թալեթն ու էնվերը իրենց նամակներով ոգևորել են գեներալ Կարաբեքիրին, սովել անհրաժեշտ ցուցումներ:

***

4. Դադրյանի աշխատության վերջին բաժինը Հայոց ցեղասպանության ընդհանուր ամփոփումն է՝ հրեական ողջակիզման հետ համեմատական հեռապատկերում, որտեղ Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկված է իբրև ողջակիզման նախադեպ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 459:

² Նշվ. աշխ., էջ 461:

³ Նույն տեղում:

Աշխատության վերջաբանում հեղինակն անդրադառնում է հայերի վրիժառուական գործողություններին և ներկայացնելով թուրքական պաշտոնական տվյալները՝ նշում, որ Բայբուրդում, Մամախաթունում, Երզնկայում և Երզրունում ընդհանուր առմամբ դրանց զոհ են գնացել 5000–5500 թուրքեր¹։

Պատկառազդու է աշխատության բազմալեզու մատենագիտությունը։ Վ. Դադրյանի աշխատությունը համապարփակ և հիմնարար ուսումնասիրություն է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ, որն ունի գիտատեսական և ճանաչողական կարևորագույն նշանակություն։

Կարծում ենք, որ հրամայական անհրաժեշտություն է նախաձեռնել այդ բարձրարժեք գրքի նաև հայերեն թարգմանությունն ու հրատարակությունը և այդպիսով այն մատչելի դարձնել բազմահազար հայ ընթերցողներին։

ԳԼՈՒԽ ԵՐՐՈՐԴ

1915–1916 թվականների ցեղասպանությունը հայրենական պատմագրության մեջ

Հայոց մեծ եղեռնի արյունաթաթավ պատմությունը Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո տասնամյակներ շարունակ քաղաքական պատեհապաշտության նկատառումներով ի վերուստ պարուրվեց միտումնավոր լռության և մոռացության անթափանց շղարշով, որովհետև դրա գլխավոր սաղրիչներ և պատասխանատուներ հռչակվեցին հայ ազգային քաղաքական կուսակցությունները, նրանց ղեկավար գործիչները և հայոց ազատամարտիկները։

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանի իրադարձությունների վերաբերյալ ծայրահեղ տեսակետներ է արտահայտել պրոֆ. Լեոն (Առաքել Բաբախանյան)։ «Անցյալից» աշխատության հինգերորդ «Համաշխարհային պատերազմ» գլխում կամավորական շարժումը որակելով իբրև չկշռադատված, ռուսական բանակի շտաբի կողմից Դաշնակցությանը հանձնարարված որոշում, նա գրում է. «Սկսվում էր կամավորական շարժումը։ Հայ ժողովուրդն ուներ ռուսական բանակի մեջ հարյուր հազարից ավելի զինվորներ։ Այս բավական չէր։ Կազմվում էր առանձին և հատուկ հայկական կամավոր զինվորություն։ Եվ այս նշանակում էր, թե հայ ժողովուրդն առանձին իր կողմից էր պատերազմ հայտարարում Թուրքիային։ Այսպես էր քառորդդարյա հայդուկային դաստիարակությունը, միշտ հանդուգն, խիզախ, բայց և միշտ անհիմաստ ու երազական... Եթե չլիներ 1914–ի ամառը Հ. Հ. Դաշնակցությանը կամ նրանման մի այլ ֆիդայական հիմնարկություն, կարող էր առաջանալ հայկական առանձին կամավորական շարժում։— Երբեք»¹։

Խոսելով Դաշնակցության՝ Երզրունի ժողովում թուրքերի առաջարկության առթիվ (իսկ նրանք առաջարկում էին հայերին՝ ապստամբել Ռուսաստանի դեմ և իրենց տրամադրել կամավորներ, փոխարենը խոստանալով հայերին ինքնավարություն ռուսական Հայաստանի սահմաններում — հեղ.) կայացրած որոշման մասին՝ Լեոն գտնում է, որ դա միակ կարելին էր սալի և կռանի մեջ տրորվող մի փոքր ազգության համար։ «Նա չընդունեց երիտասարդ թուրքերի առաջարկությունը, — գրում է Լեոն, — հայտարարելով, որ Դաշնակցությունը ծագող պատերազմի մեջ իրեն չեզոք կպահի։ Բայց բարձր մարմնի այս որոշումը

¹ Աշվ. աշխ., էջ 544, տես ծանոթագրություններ վերջաբանի, էջ 554, կետ 1։

¹ Լեո, Անցյալից։ Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 284–285։

մը մնաց մեռած տառ թղթի վրա: Հարց վճռողներ հանդիսացան Կ. Պոլսի կոմիտեն և Կովկասի Արևելյան բյուրոն: Դաշնակցությունը չեզոք չէ, այլ միանում է ռուսներին և տալիս է նրանց այն, ինչ մերժել էր թուրքերին — կամավորական խմբեր, պատերազմ մղելու համար և ապստամբություն թուրքաց Հայաստանում»¹: Լեոն դա համարում է ոճրագործ որոշում, որը կայացվել էր ոչ միայն առանց բուն երկրի գիտության, այլև հակառակ նրա ցանկության: «Ժողովուրդը Կ. Պոլսի և Թիֆլիսի պոռոտախոսներից շատ լավ էր հասկանում — որ իրեն թույլ տրվի անցկացնել պատերազմական փոթորիկը, ինչպես ինքը կարող էր, — շարունակում է նա: — Այսպես չեղավ, դժբախտաբար: Այդ ժողովուրդը, ամենուրև անլեզու մի ամբոխ, «փրկիչներ» չափազանց շատ ուներ և նրա համար, դրա հետևանքով, փրկություն չէր մնում այլևս»²:

Հայերին համեմատության մեջ դնելով լեհերի հետ, Լեոն գրում է, որ վերջիններս չխաբվեցին Նիկոլայ Նիկոլաևիչի մեծախոս դիմումին և այն ընդունեցին առանց հորթային հրճվանքի, նույնիսկ սառն անտարբերությամբ, ոչ կամավորական զնդեր կազմեցին, ոչ էլ ապստամբություն բարձրացրին Գալիցիայում: «Իսկ մենք, — շարունակում է Լեոն: — Մենք նույնիսկ Նիկոլայ Նիկոլաևիչի կոչն էլ չունեինք ձեռներս, բայց այնքան խոսեցինք ու բղավեցինք, թե պետք է, որ մենք էլ կոչ ունենանք, այն էլ ոչ թե Նիկոլայ Նիկոլաևիչից, այլ հենց իրենից՝ Նիկոլայ Բ-ից, որ լրագրողների մեջ, այն էլ, անշուշտ դաշնակցական կամ հնչակյան մամուլի սատարությամբ, կազմվեց մի հրեշավոր սուտ — իբր թե Նիկոլայ Բ-ն կոչ է ուղղել հայերին և նրա մեջ ասել՝ «Հայեր, եկե՛ք է և ձեր տանջանքների վերջը» և այլն: Այս սուտը երկու ձեռքով բռնեց թուրքական կառավարությունը և զետեղեց մեղադրական կետերի մեջ, որոնցով ամբողջ թուրքահայությունը դատապարտվում է բնաջնջման:

Կոնսերվատիվ սենյակի ժողովուրդ չէինք, այլ կտորի ժողովուրդ էինք, ինչ ունեինք՝ հրապարակի մեջ էր: Նույնիսկ ինչ չունեինք էլ, դարձյալ հրապարակի մեջ էինք դնում: Այս պատճառով էլ չափազանց հեշտ էր մեզ թակարդի մեջ գցելը, մեզ լավ ջարդելը և նույնիսկ արմատահան անելը»³: Հայոց ցեղասպանության պատճառների նման պարզունակացումը կարծեք թե վերցնում է անգամ պատասխանատվությունը երիտթուրքական ոճրագործների վրայից և թեթև ձեռքով ամեն ինչ բարդում հայերի վրա, մտայնություն, որը, մեր կարծիքով, հույժ մերժելի է:

Խոսելով Անդրամիկի, Համազասպի և, մասնավորապես, օսմանյան պառլամենտի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Փաստրմաճյան) Թիֆլիս գալու և կամավորական շարժման կազմակերպմանը ձեռնամուխ լինելու մասին՝ Լեոն գրում է. «Ավելի մեծ անտակտություն Դաշնակցությունն իր կյանքում չէր արել: Ոչինչ բան այնքան չկատաղեցրեց երիտասարդ թուրքերին, որքան այն հանգամանքը, որ թուրքական պառլամենտի անդամն անցնում է Թուրքիայի դարավոր ռիսերիմ թշնամու կողմը՝ Թուրքիայի դեմ կռվելու համար: Հայերի պետական դավաճանության ապացույց է այն լուսանկարը, որ ներկայացնում է այդ

պառլամենտի անդամին իր զինվորների հետ: Եվ այդ փոքրիկ մարդն իր փոքրիկ փառասիրությամբ, ով գիտե որքան ուժ է տվել այն ձեռքին, որ ստորագրում էր թշվառ թուրքահայության բնաջնջման ծրագիրը»¹:

Լեոն բառացիորեն մեջ է բերում փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի՝ Գևորգ կաթողիկոսին ուղղված 1914 թ. սեպտեմբերի 2-ի պատասխանը և ցույց տալիս, որ այնտեղ ոչինչ նոր բան չկար, այլ միայն այն, ինչ ռուսաց կառավարությունը առաջարկել էր Թուրքիային 1913-ին և կրճատվել էր Գերմանիայի դիմադրության շնորհիվ: Մինչդեռ ոգևորված հայ գործիչները մեկնաբանում էին այդ պատասխանը այնպես, որ ստացվում էր, թե վարչապետ Գորենիկինը խոստացել է անգամ անկախ Հայաստան: Մինչդեռ ռուսաց կառավարության խոստումն անորոշ էր, մշուշային, ինչպես էր 1878-ին: «Պարզ է, զարհուրելի պարզ այդ նամակի երկրորդ մասը, — շարունակում է Լեոն, — որից երևում է, որ կառավարության դրած պայմաններից մեկը եղել է հայկական ապստամբություններ հարուցանելը Թուրքաց Հայաստանում, և այս պայմանը ընդունել են հայերը: Պատմությունը զարհուրանքով կարճանագրի այս փաստը և կասե, որ այս այլևս հիմարություն չէ, անմտություն չէ, այս՝ եղե՞մ է... Պատերազմի ժամանակ ապստամբեցնել մի ժողովուրդ՝ նշանակում է պարզապես բոլոր իրավունքները տալ պատերազմող երկրի կառավարության, որ նա հրով և սրով ոչնչացնե այդ ապստամբած ժողովուրդը»²:

Նմանատիպ արտառոց տեսակետները տեղ գտան նաև պրոֆ. Լեոյի «Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը» աշխատության մեջ, որտեղ նա անցյալ դարի 90-ական թվականների արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ու Մեծ եղեռնի հիմնապատճառ համարեց «հայկական ապստամբությունները»: Առանց վարանելու Լեոն գրում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեկ միլիոն հայերի բնաջնջման պատճառը հենց այդ ապստամբություններն են եղել, և եթե չլիներ Դաշնակցությունը, ապա հայությունը չէր խեղդվի արյան ծովի մեջ»³:

Չետին թվով Լեոն դատապարտում է Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյի, որի անդամներից մեկն էլ, ի դեպ, ինքն էր և Կովկասի փոխարքայության կազմակերպած կամավորական շարժումը՝ այն որակելով իբրև «զարհուրելի, հրեշավորագույնը բոլոր մարդկային ոճիրներից»⁴:

Եվ արդեն զարմանալի էլ չի թվում, որ բազմավաստակ պատմաբանը ցավալիորեն հանիրավի դատապարտում է Վանի, Մուշի, Սասունի, Բաղեշի, Շապին-Գարահիսարի, Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտերը:

Դե ինչ, չմեկնաբանենք: Ասենք միայն, որ դրանից հետո թուրքերն առանձնապես մեծ նեղություն չէին կրելու՝ իրենց զարհուրելի եղեռնագործությունն արդարացնող «հիմնավորումներ» որոնելիս:

Հայրենական պատմագրության մեջ Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցի շուրջ պարտադրված մոտավորապես քառորդարյա լռության քողը պատռելու առաջին քայլերը ձեռնարկեց և Մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսում-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 286:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 289-290:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 292:

² Նշվ. աշխ., էջ 294:

³ Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, Բ հատոր, Փարիզ, 1935, էջ 113-121:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 111:

նասիրման հիմքերը դրեց ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանը, որը դեռևս 1946-ին պաշտպանեց ղոկտորական ատենախոսություն «Չայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական դեսպոտիզմի դեմ (1850–1870 թթ.)» թեմայով, որը 1955-ին հրատարակվեց իբրև մենագրություն¹։ Ի թիվս անցյալ դարի երկրորդ կեսի հայ ազատագրական շարժման մի շարք առաջնահերթ հիմնահարցերի, նշված հիմնարար մենագրության մեջ Մ. Ներսիսյանը, մերկացնելով արևմտյան պետությունների հակահայկական քաղաքականությունը հայ ազատագրական շարժման վերաբերմամբ, բարձրացրեց նաև Չայոց ցեղասպանության հիմնահարցը՝ գրելով. «Նույն արևմտյան պետությունների «չեզոքության» և հովանավորող քաղաքականության պայմաններում թուրքական ջարդարարները կազմակերպեցին հայ բնակչության զանգվածային կոտորածներ 1909 թվականին Ադանայում և Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ամբողջ Արևմտյան Չայաստանում և Թուրքիայում։ Այդ տարիներին, ինչպես հայտնի է, «Իթթիհատի» դահիճները սրի քաշեցին մեկ միլիոն մարդ։ Ինքնին հասկանալի է, որ հայ ժողովրդի այս զանգվածային ջարդերի համար քիչ հանցանք չունեն նշված պետությունները, որոնք, ինչպես արդեն տեսանք, հանդես եկան հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման դեմ»²։

Առավել հանգամանորեն Մ. Ներսիսյանը Չայոց ցեղասպանության հիմնահարցին անդրադարձավ Չայաստանի ԳԱ «Տեղեկագրում» հրապարակած «Արևմտահայերի մասսայական կոտորածները 1915–1916 թվականներին» ընդարձակ հոդվածում³։

1. Սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրապարակումը

Չայոց մեծ եղեռնի պատմության լուսաբանման ասպարեզում շրջադարձային եղան 1960-ական թվականների սկզբները, երբ նախապատրաստական գործունեություն ծավալվեց հայոց պատմության այդ արյունոտ բաց վերքի 50-ամյա տարելիցը մեր իրականության մեջ առաջին անգամ բարձրաձայն նշելու ուղղությամբ։ Ի թիվս տարաբնույթ այլ ձեռնարկումների, հրապարակ եկան պատմագիտական առաջին հետազոտությունները, որոնց շարքում ելակետային նշանակություն ունի Չայոց ցեղասպանության վերաբերյալ սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրապարակումը։

Չայոց մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրության բնագավառում մեծ ավանդ է ներդրել բազմավաստակ հայագետ-պատմաբան, ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանը։ Չայաստանի կենտրոնական պատմական արխիվում և ԳԱ պատմության ինստիտուտի արխիվի պրոֆ. Լեոյի ֆոնդում նա հայտնաբերեց և «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» 1965-ի թիվ 1-ում «Նյութեր հայկական կոտորածների մասին» խորագրով հրապարակեց թվով ինը ար-

ժեքավոր փաստաթղթեր, որոնք լույս են սփռում շատ հարցերի վրա։ Նախնական խոսքում ականավոր պատմաբանը նշում է, որ սուլթանական Թուրքիայում հայկական զանգվածային կոտորածներ տեղի ունեցան դեռևս 19-րդ դարի վերջերին, երբ արյունարբու սուլթան Աբդուլ Չամիդը 1894–1896 թթ. բնաջինջ արեց մոտ 300000 հայերի։ Սակայն երիտասարդ թուրքերի ազգայնամոլ ու ռազմատենչ կուսակցությունը, որը իշխանության գլուխ անցավ 1908-ին, չցանկանալով լսել անգամ ազգային փոքրամասնությունների որևէ իրավունքի մասին, նախապատրաստեց մի նոր, անօրինական հանցագործություն։ Որպեսզի վերջ տա Չայկական հարցին, նա որոշեց ֆիզիկապես ոչնչացնել օսմանյան ծանր լծից ազատվել ցանկացող հայ ժողովրդին¹։ «Այդ զարհուրելի ծրագիրը, — շարունակում է նա, — թուրքական կառավարությունը ամենայն բարբարոսությամբ իրականացրեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ։ Ջարդերն սկսվեցին դեռևս 1914 թ. վերջերին։ Սկզբում նենգորեն և գաղտնի կոտորեցին դիմադրության ընդունակ բնակչության մեծ մասը։ 1915 թ. ապրիլի 24-ին բանտարկվեցին և ապա ոչնչացվեցին արևմտահայ մտավորականության բազմաթիվ ներկայացուցիչներ։ Ջոհերի թվում էին ականավոր գրողներ, բանաստեղծներ ու հրապարակախոսներ՝ Գրիգոր Ջոհրապը, Դանիել Վարուժանը, Սիամանթոն, Ռուբեն Սևակը, Ռուբեն Ջարդարյանը և շատ ուրիշներ։ Ջարդարարներն այնուհետև անցան անօգնական բնակչության համընդհանուր կոտորածներին։ Սկսվեց կանանց, երեխաների ու ծերերի անխնա բնաջնջում, ընդ որում, նրանց մի մասը կոտորվեց հայրենի գյուղերում ու քաղաքներում, մյուս մասը, որը բռնի տեղահան էր արվել՝ ճանապարհներին, երրորդ մասը ոչնչացավ Միջագետքի անապատներում։

Կոտորածներն իրականացվեցին ամենազազանային ձևերով։ Ականատեսները, որոնց թվում էին հայեր, արաբներ, քրդեր, թուրքեր, եվրոպացիներ ու ամերիկացիներ, սարսափով էին պատմում կատարված զազրելի ոճրագործությունների մասին։

Չայկական կոտորածները, որ առանձնապես ծավալվեցին 1915 թ., շարունակվեցին հետագա տարիներին Միջագետք և կայսրության մյուս անկյուններն արթնրված հայ բնակչության նկատմամբ։ Ջարդեր տեղի ունեցան Արևմտյան Չայաստանի բոլոր մասերում, Թուրքիայի բոլոր հայաբնակ վայրերում»²։

Չայերի զանգվածային կոտորածները Մ. Ներսիսյանը որակում է իբրև ցեղասպանության-գենոցիդի քաղաքականություն, որը մանրամասնորեն մշակվեց և անողորքաբար իրականացվեց երիտթուրքերի կառավարության և մասնավորապես նրա երեք ղեկավարների՝ արյունարբու դահիճներ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի կողմից։

Հրապարակված առաջին երկու փաստաթղթերը արևմտահայերի պատրիարք Յովհաննես արքեպիսկոպոս Արշարունու Պոլսից ուղարկված նամակներն են Գևորգ 5-րդ Սուրենյանին։

Առաջին նամակում, որը գրված է 1912-ի սեպտեմբերի 4-ին, պատրիարքը իր հուսախաբությունն է հայտնում 1908-ի օսմանյան սահմանադրությու-

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Չայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ (1850–1870 թթ.) երևան, 1955։

² Նշվ. աշխ., էջ 339։

³ ՀՍՍՌ ԳԱ «Տեղեկագիր», 1955, թիվ 5։

¹ Մ. Գ. Ներսիսյան, Չայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Երևան, 1982, էջ 352։

² Նշվ. աշխ., էջ 352։

նից, որի հռչակումից հետո ոչ միայն հայերի վիճակը որևէ նպաստավոր փոփոխություն չկրեց, այլև Ադանայի ահավոր կոտորածով սկսվեց չարագործությունների նոր շրջան, որոնց թատերաբեմ դարձան հատկապես Վանի, Աղթամարի, Բաղեշի, Մշո և Սղերդի վիճակները: «Նոր ի նորո հասած հեռագրեր գուժեցին սպանությանց, ավարառությանց, առևանգումներու դեպքեր, և բռնազրոսիկ իսլամացումներ, նույնիսկ անչափահասներու, որ տեղական իշխանության պաշտոնեից աչքին առջև և անոնց անտարբերության, չըսենք՝ գաղտնի համեմատության կամ մեղսակցության շնորհիվ՝ ի գործ կդրվին մերագնեից դեմ, որ անգն ու անպաշտպան կգտնվին խուժուժ ու զինյալ խուժանին առջև, խաղալիք թողված անոր մուլեռանդական վայրագ կրից, որ դեռ ծարավն ունի իր երբեմնի կոտորածներուն և ավարները շարունակելու, և կսպառնա սպառնալու չքացնելու հայ ժողովուրդը, եթե անմիջապես և իրական միջոցներ ի գործ չդրվին պաշտպանելու համար զայն...»

Ահավասիկ, վեհափառ Ս. Հայրապետ, այս է Թուրքիո Չեր հոտին վիճակը հարատև կեղեքում, անվերջ և անասելի տառապանք, անմեկնելի անտարբերություն կառավարության կողմէ, հուզմունք ազգին մեջ, արտասահմանի ազգայիններու կողմէ ալ բողոք և առաջարկ, դիմելու ուր որ անկէ և հասկացնելու մեր վիճակը, լսելի ընել տալու մեր աղերսը և դարման մը ձեռք բերելու համար»¹:

Կարելի է, ուրեմն, անվարան հետևեցնել, որ Մեծ եղեռնի ուրվապատկերը արևմտահայության առջև կանգնած էր Առաջին համաշխարհային պատերազմից դեռ շատ առաջ, 1912–ին, և միանգամայն անհիմն է կոտորածները պատերազմից բխող հանգամանքների հետ առնչելը: Մեր ասածի հաստատումն է պատրիարքի երկրորդ նամակը կաթողիկոսին թվագրված 1913–ի մայիսի 24–ին, որտեղ ուղղակիորեն ասված է. «Գավառական առաջնորդարանն հասած հավաստի տեղեկություններն իրագեկ լինելով, որ բնագավառի հայ ժողովրդյան վիճակը հետզհետե կվատթարանա և հայկական ընդհանուր կոտորածի մը վերահաս վտանգին տակ կգտնվի, և մանավանդ նկատելով, որ Սահմ. Օսմ. կառավարությունն ևս, համիտական կառավարության նման, հետևելով հայահալած գաղտնի քաղաքականության մը, Հայաստանը կուզե պարպել հայ ժողովրդեն, ուղղակի, բայց ավելի անուղղակի միջոցներով մղելով վշտաչարչար թշուառ հայությունը արտագաղթի...»²: Երրորդ և չորրորդ փաստաթղթերը Կ. Պոլսի ռուսական դեսպա Ս. Գիրսի գաղտնի հեռագրերն են՝ ուղարկված Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Ս. Սազոնովին, 1913–ի սեպտեմբեր–հոկտեմբերին, որոնցով դեսպանն ահագանգում է թուրքական կառավարության կողմից մուսուլմանական ավագակախմբերին զինելու և հայկական ջարդեր նախապատրաստելու մասին:

Հաջորդ փաստաթղթերը բուն եղեռնի իրականացման վերաբերյալ պերճախոս վկայագրեր են: Այսպես՝ Մանազկերտի առաջնորդական փոխանորդ Հովհաննես քահանա Տեր–Ավետիսյանի 1915 թ. մայիսի 28–ի նամակում՝ ուղարկված կաթողիկոս Գևորգ Սուրենյանին (փաստաթուղթ 6) վիճակագրական ստույգ ու ցնցող տվյալներ են բերվում ցեղասպանության մասշտաբների մա-

սին: Տեղեկանում ենք, որ Խնուսի 27 հայկական գյուղերի 3322 տուն հայերից ազատվել են 128, Ներքին Բուլանըխի 11 հայ գյուղերի 1000 տնից՝ 21, Վերին Բուլանըխի 15 հայ գյուղերի 2225 տնից՝ 40, Մանազկերտի 27 հայ գյուղերի 1089 տնից՝ 15, Խլաթի 24 հայ գյուղերի 2150 ընտանիքից՝ 20 մարդ և այլն: Ազատվածներն էլ բոլորը մերկ ու բոբիկ են, երեսուն օր հաց չեն կերել, սնվել են բանջարեղենով ու բույսերով, կատարելապես մեռելի դեմք ունեն¹: Գրեթե նույն պատկերն է Արծկեի, Ականցի, Բաղնոցի, և Այնթափի գավառակներում, ուր մարդ է ուղարկված ու ստուգված, որ այնտեղ էլ բոլոր հայ տղամարդիկ սրի են քաշվել, իսկ գեղանի կանայք գերեվարվել են: Հիշատակվում է, որ կոտորածների գլուխ կանգնած է ինքը՝ կառավարությունը:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում արևմտահայերի պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոսի 1915 թ. դեկտեմբերի 28–ի նամակը՝ ուղարկված ամերիկահայերի հոգևոր առաջնորդ, ծայրագույն վարդապետ Վեհունուն (փաստաթուղթ 7):

Այնտեղ նշվում է, որ որևէ գրիչ կամ բերան չի կարող նկարագրել այն զարհուրելի նախծիրները, որոնք տեղի ունեցան վերջին 8–9 ամիսներին Թուրքիայի մի ծայրից մինչև մյուսը, առանց խնայելու ամենափոքր գյուղը կամ գառնայալ ծերունին և կաթնակեր մանուկը, և որ համիդյան կոտորածները չնչին բան են սրա մոտ: Այս անգամ գործադրվածը իսկապես բնաջնջումի ծրագիր է, և Դիարբեքի Ռեշիդ, Բիթլիսի Աբդուլիալիզ, Կարնո Թահսին և այլ կուսակալներ արդեն պարծանքով հեռագրել են կենտրոնական կառավարությանը, թե իրենց նահանգներում այլևս ոչ մի հայ չկա: Այս անգամ խուժանը չէր, որ հարձակվեց խաղաղ ժողովրդի վրա, այլ նույն ինքը՝ կառավարությունը, որն իր ծրագիրը գործադրեց զինվորների, ժանդարմների, ոստիկանների և մանավանդ հրոսակախմբերի ձեռքով: Հրահանգը տրվեց կենտրոնից և ամեն կողմ գործադրվեց անխղճորեն:

Այնուհետև նամակում նշվում է, որ կոտորածը հատկապես ահռելի է եղել Մուշում, Բաղեշում, Տիգրանակերտում, Եղեսիայում, Տրապիզոնում, Շապին–Գարահիսարում, Քղիում, Բալուում, Երզնկա–Քեմախում, ուր գրեթե ոչ մի հայ չի ազատվել: Հայաստանի մյուս նահանգներում ազատվածներ կան, սակայն նրանք կազմում են հազիվ 5 տոկոսը: Լեռներն և բանուկ ճամփաները դիակներով լցվեցին, գետերը օրերով դիակներ էին տանում իրենց ալիքների վրա: Նամակագիրը նշում է, որ մարդկային պատմությունը նման գազանային դեպքեր չի արձանագրել նույնիսկ նախաքրիստոնեական ժամանակներում: Ջիհադը լիովին գործադրվեց, որովհետև հայերը օրենքից դուրս և իսլամի թշնամի հայտարարվեցին և նրանց կյանքը, պատիվը և ինչքը «հեղալ» համարվեցին, սպանությունը, բռնաբարությունը և կողոպուտը կրոնական պարտականության վերածվեցին նույնիսկ պաշտոնական անձանց համար»²:

Նամակի հեղինակը գրում է նաև հազարավոր հայ զինվորների կոտորածի և մահվան սպառնալիքով իսլամացած լինելու մասին: Ինչ վերաբերում է վանքերին ու եկեղեցիներին, ապա դրանք մեծ մասամբ կործանվեցին ու պղծվե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 353–354:

² Նշվ. աշխ., էջ 355:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 357–358:

² Նշվ. աշխ., էջ 361–362:

ցին, որոնց թվում Մշո Ս. Կարապետ, Կարնո Կարմիր վանքերը, Սեբաստիո Ս. Փրկիչ և Ս. Սարգիս եկեղեցիները թնդանոթով հիմնահատակ արվեցին, իսկ հոգևորականությունը գրեթե ամբողջովին կոտորվեց, որոնց թվում էին Կարնո առաջնորդ Սմբատ եպիսկոպոս Սաթետյանը, Տրապիզոնի առաջնորդ Գևորգ ծայրագույն վարդապետ Թուրյանը, Շապին-Գարահիսարի առաջնորդ Վաղինակ ծայրագույն վարդապետ Թորենյանը, Բաբերդի առաջնորդ Անանիա ծայրագույն վարդապետ Յազարապետյանը, Մշո առաջնորդ Վարդան ծայրագույն վարդապետ Յակոբյանը, Տիգրանակերտի առաջնորդ Սկրտիչ ծայրագույն վարդապետ Չլդատյանը, Եվդոկիո առաջնորդ Շավարշ ծայրագույն վարդապետ Սահակյանը, Խարբերդի առաջնորդ Պսակ ծայրագույն վարդապետ Տեր-Խորենյանը և շատ ուրիշներ (թվարկվում են ևս 18 բարձրաստիճան հոգևորականների անուններ): Ամփոփելով գոհերի թիվը՝ Ջավեն արքեպիսկոպոսը գրում է, որ այն մեկ միլիոնից պակաս չէ:

Նամակի վերջում պատրիարքը գրում է, որ հայության բնաջնջմամբ այս ծրագիրը, որ վաղուց հղացված էր, գործադրվեց՝ պատրվակ բռնելով Վանա դեպքերը, Կովկասի սահմանագլխին հայերի շարժումները և իբր թե ներքին գավառներում հայերի ապստամբելու մտադրությունը: Դաշնակից պետությունների սպառնալիքները ոչ միայն արժեք չունեցան, այլև պատճառ դարձան ավելի սաստկացնելու հալածանքը¹:

Ուշագրավ դիտարկումներ է պարունակում ռուսական բանակի շտաբ-կապիտան Կլիմ Շամխալչի 1916 թ. փետրվարի 14-ին Մուշից ուղարկված զեկուցագիրը Կովկասյան 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի հրամանատարին (փաստաթուղթ 8): Այնտեղ նշվում է, որ հաղորդվող տեղեկությունները հավաստի են, որովհետև հիմնված են իրարից անկախ հարցաքննված հայերի և թուրքերի ցուցմունքների վրա: Հաղորդվում է, որ պատերազմի նախօրեին տեղի հայերը դիմել են Պոլսի հայոց պատրիարքարան՝ պատերազմի դեպքում իրենց վարքագիծը ճշտելու վերաբերյալ, պատասխան են ստացել, որ նրանք պարտավոր են ենթարկվել իրենց միապետի կամքին, որից հետո հոժարական զինվորագրվել են թուրքական բանակի շարքերը: Միայն 1915 թ. սեպտեմբերի կեսերին, երբ էրզրումում գերմանական սպաները անցկացրին թուրքական զորքերի սուուգատես, հայ զինվորներից վերցրին զենքը, բացատրելով այդ քայլը քրիստոնյաների դավաճանության մտավախությամբ: Դրանից հետո հայերին ուղարկեցին աշխատանքային, գումակային և այլ օժանդակ գործատեսեր, և հայերն սկսեցին մասսայաբար դասալքել²: Ի դեպ, վերջին պնդումը փաստական այլ նյութերով մերժվում է: Ճիշտ է, հայ զինվորների մի ինչ-որ մաս դասալքել է, բայց այդ երևույթը զանգվածային բնույթ է կրել հենց թուրք զինվորների շրջանում:

Նա վկայում է, որ հայերը կատարում էին զինվորական ծառայություն և վճարում բնամթերային զինվորական հարկ, ընդ որում զինակոչի էին ենթարկվում 20-45 տարեկան բոլոր տղամարդիկ, իսկ զինվորական հարկը նրանցից

¹ Նշվ. աշխ., էջ 365:

² Նշվ. աշխ., էջ 366:

զանձվում էր նրանց ունեցած պարենամթերքի պաշարի մեկ երրորդի չափով, ընդ որում այն հավաքվում էր մի քանի անգամ:

Շտաբ-կապիտանը գրում է, որ Վանի գրավումը կոտորածներն սկսելու ազդանշան դարձավ, ընդ որում Թուրքիայով մեկ լուրեր էին պատվում, թե Վանը գրավել են հայերը, թե ռուսահայերն ու թուրքահայերը կռվում են ռուսական զորքերի շարքերում, դրա համար քրիստոնյաներին պետք է կոտորել, և այդ լուրերն ամենայն հավանականությամբ տարածում էր կառավարությունը:

Ռուսական բանակի սպան ակնմատես հայերի պատմածների հիման վրա նկարագրում է կոտորածի սովորական դարձած հետևյալ եղանակը. փորվում էր մի մեծ փոս, նրա եզրերն էին քշվում կանայք և երեխաները, և մայրերին հարկադրում էին փոսը իրել իրենց երեխաներին, որից հետո մի քիչ հող էր լցվում, հետո կապկապված հայ տղամարդկանց աչքերի առջև բռնաբարվում և սպանվում էին կանայք, ապա վերջապես սպանվում էին տղամարդիկ, և փոսը գրեթե լցվում էր դիակներով: Քրիստոնյաների մի մասին կամուրջներից ցցում էին գետը: Մուշի մոտ Եփրատ գետը թափվեց 25000 դիակ:

Խորհելու առիթ է տալիս Կ. Շամխալչու այն վկայությունը, թե այդ գազանությունների դեմ բողոքեց տեղի մուսուլմանական հոգևորականությունը, ընդ որում Մուշ քաղաքի իմամ շեյխ Ավիս Կադիրը անձամբ դիմեց մյութեսարիֆ Սարվաթ բեկին՝ խնդրելով հարգել Մուհամմեդի օրենքը, որը թույլատրում է սպանել միայն զենք կրելու և դիմադրելու ընդունակ 15-60 տարեկան տղամարդկանց, բայց իբրև պատասխան ստացավ ձերբակալվելու և հրապարակայնորեն հայիոյվելու սպառնալիք: Դրանից հետո իբր քաղաքի հոգևորականության և աշխարհիկ իշխանությունների միջև թշնամանք սկսվեց, և դրանից հետո հոգևորականությունը հետ կանգնեց հասարակական կյանքից ու միաժամանակ սկսեց թաքցնել հայերին՝ ենթարկվելով նահանգապետի և ոստիկանության տուգանքներին ու վիրավորանքներին: Հայերին հովանավորողների շարքում հիշատակվում են Մուշի իմամ շեյխ Ավիս Կադիրը, շեյխ Աբդուլ Համիդը, հարուստ և անվանի անձինք՝ Ջաֆար աղան ու նրա եղբայր Նադիր խանը, Թաղի օղլին և ուրիշներ: «Հայերի ցուցմունքների համաձայն,— գրում է շտաբ-կապիտանը,— առհասարակ ողջ հոգևորականությունը առանց բացառության պաշտպանել է իրենց»¹: Մեր կարծիքով՝ այստեղ առկա է թուրք «մարդասեր» հոգևորականության դերի որոշակի չափազանցում և իրականության խեղաթյուրում: Նման դեպքեր, անշուշտ, եղել են, բայց դրանք այնքան քիչ էին ու հազվադեպ, որ կաթիլ էլ չէին դժոխքի օվկիանոսում: Չպետք է մոռանալ, որ սրբազան պատերազմի և կրոնական մոլեռանդության գլխավոր հրահրիչն ու գրգռիչը հենց այդ մուսուլմանական հոգևորականությունն էր, որը Հայոց ցեղասպանության իրականացման գլխավոր փաղանգներից մեկն էր:

Եվ վերջապես, հետաքրքրությունից զուրկ չէ նաև 9-րդ փաստաթուղթը, որը Ամատունի ստորագրությամբ 1916 թ. ներկայացված մի զեկուցագիր է Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին: Համառոտակի տեղեկություններ հաղորդելով հայկական նահանգներում կատարված բռնությունների ու տեղահանությունների մասին՝ զեկուցագրի հեղինակը խոսում է Տիգրանակերտում, Սարգվանում,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 367:

Շապին—Գարահիսարում, Ձեյթունում, Սուետիայում, Չինկիլիում և Պանդրոնայում հայերի ցույց տված ինքնապաշտպանական մարտերի մասին: Նրա հաշվումներով՝ կոտորածներից ու տեղահանումներից հետո ողջ են մնացել մոտ 530000 արևմտահայեր¹:

Սույն հրապարակմամբ էլ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի ղեկավարությամբ հանրապետությունում հիմք դրվեց Հայոց մեծ եղեռնի վերաբերյալ փաստաթղթերի, արխիվային նյութերի ու վավերագրերի հավաքման, մշակման ու հրատարակման կարևոր աշխատանքին, որի շրջանակները հետագայում մեծ չափով ընդլայնվեցին: Այդ ուղղությամբ երկարատև պրպտումների արդյունք հանդիսացավ 1966-ին ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Геноцид армян в Османской империи» (Сборник документов и материалов) մեծարժեք ու ծավալուն ժողովածուն: Այն կազմել են Մ. Գ. Ներսիսյանը և Ռ. Գ. Սահակյանը: 1982-ին լույս տեսավ ժողովածուի երկրորդ, լրացված հրատարակությունը, իսկ 1991-ին այն հրատարակվեց հայերեն թարգմանությամբ^{2, 3}:

Շուրջ 700 էջից բաղկացած այս ժողովածուն, որն ունի ընդարձակ նախաբան, ծանոթագրություններ, մատենագիտություն, կարևորագույն աշխարհագրական անվանումների ցանկ, փաստաթղթերի և նյութերի ցուցակ և անգլերեն ամփոփում (խոսքը ռուսերեն երկրորդ հրատարակության մասին է — հեղ.), չափազանց կարևոր աղբյուր է Հայոց ցեղասպանության ճշմարիտ պատմությունը ընթերցող լայն հասարակայնությանը ներկայացնելու համար: Ժողովածուն զետեղված են հայկական, ռուսական, արաբական, գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան և այլ աղբյուրներից վերցված փաստաթղթեր ու նյութեր: Դրանց գերակշռող մասը զանազան արխիվներում հայտնաբերված տարբեր պետությունների ղեկավարների, դեսպանների, հյուպատոսների, նախարարների, բարձրաստիճան պաշտոնյաների, կառավարության անդամների պաշտոնական զեկուցագրեր, հաշվետվություններ, ամփոփագրեր, հեռագրեր ու նամակներ, ինչպես նաև թուրքիայում հայերի զանգվածային կոտորածների մասին հոգևորականների ու միսիոներների ցուցմունքներ են: Լինելով արժանահավատ և շատ առումներով արժեքավոր փաստաթղթեր՝ դրանք ճշգրիտ ու ճշմարիտ պատկերացում են տալիս հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության մասին: Ինչպես նախաբանում նշում է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը, ժողովածուի արժեքը մեծանում է նաև նրանով, որ դրանում բերվող անհերքելի փաստաթղթերը մերկացնում են ժամանակակից թուրք այն «մտավորականներին», որոնք այսօր էլ ճգնում են ժխտել օսմանյան թուրքիայում հայերի ցեղասպանության փաստը:

Բովանդակային առումով ժողովածուն բաղկացած է երկու մասից: Ելնելով Մ. Ներսիսյանի առաջ քաշած այն դրույթից, որ Մեծ եղեռնի մասին խոսելիս պետք է նկատի ունենալ ոչ միայն 1915-1916 թթ. համընդհանուր կոտորածը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 373:

² Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под. ред М. Нерсисяна. Ереван, 1982.

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու. Մ.Գ.Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան», 1981:

այլև 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի սկզբի զանգվածային ջարդերը, ժողովածուի առաջին մասում տեղ են գտել սուլթան Աբդուլ Համիդի օրոք (1876-1908 թթ.) հայերի կոտորածներին վերաբերող նյութերը (էջ 1-228):

Առավել ընդարձակ է ժողովածուի երկրորդ մասը (էջ 229-719), որը կրում է «Հայերի զանգվածային կոտորածները երիտթուրքերի կողմից (1909-1918 թթ.) ընդհանուր վերնագիրը:

Ժողովածուի ընդարձակ նախաբանում ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը ներկայացնում է իր մոտեցումները հայերի ցեղասպանության, հայ ազատագրական շարժման պատմության հիմնահարցերի վերաբերյալ, կատարում ելակետային ընդհանրացումներ ու եզրակացություններ, տալիս ուղեւշային գնահատականներ: Ընդգծելով, որ արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի քաղաքականությունը սկիզբ առավ դեռևս 19-րդ դարի վերջերին և անդրադառնալով այդ արյունոտ անցքերի նախապատմությանը, Մ. Ներսիսյանը նշում է, որ արևմտահայությունը ենթարկվում էր սուլթանների ու փաշաների անսանձ կամայականությանը և մշտապես գտնվում էր ջարդերի ու կոտորածների սպառնալիքի տակ: «Ազգային և սոցիալական անտանելի ճնշման, թալանի և բարբարոսական կոտորածների իրադրության մեջ,— եզրակացնում է Մ. Ներսիսյանը,— ծագեց Հայկական հարցը, որը շուտով դարձավ մեծ տերությունների դիվանագիտական խաղերի առարկա: Արևմտյան Հայաստանի բնակչության մեջ ուժեղացավ ձգտումը դեպի ազատությունը, դեպի պայքարը հանուն իր պատվի և մարդկային տարրական իրավունքների, մանավանդ, որ կար սերբերի, հույների ու բուլղարների ոգևորիչ օրինակը: Ի պատասխան թուրքական իշխանությունների դաժան ճնշումների, հայերը, որտեղ դա հնարավոր էր, դիմում էին ինքնապաշտպանության, ազատագրական պայքարի, որը, ինչպես հայտնի է, եղել և մնում է մի ճնշված ժողովրդի անսասան իրավունքը և ազնիվ, սրբազան պարտականությունը:

Բայց թուրքական ռազմավարական բռնապետությունը լսել իսկ չէր ուզում իրեն ենթակա ժողովուրդների որևէ իրավունքի մասին: Ազգային հարցի լուծման համար նա գիտեր միայն մեկ ուղի՝ զանգվածային կոտորածների, ֆիզիկական ոչնչացման ուղին»¹:

Այնուհետև նա նշում է, որ հայ ժողովրդի նկատմամբ Աբդուլ Համիդի արյունոտ քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը: Լինելով մոլի պանթուրքիստներ՝ նրանք գերազանցեցին արյունարբու սուլթանին: Երիտթուրքերի կուսակցության պարագլուխները մինչև իշխանության գրավումը երկերեսանիորեն ծամարտակում էին ազատության, ժողովուրդների եղբայրության, հավասարության, դեմոկրատիայի մասին, սակայն հենց որ իշխանություն ձեռք բերեցին, դարձան սանձարձակ բռնակալներ ու ջարդարարներ: Ինչպես իրավամբ նկատում է Մ. Ներսիսյանը, այդ սանձարձակ ազգայնականները իրենց առջև խնդիր դրեցին «թուրքացնել» կայսրությունը՝ բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին բռնությամբ ծուլելու և ֆիզիկապես ոչնչացնելու միջոցով, և որոշեցին այդ դաժան քաղաքականությունը կիրառել ամենից առաջ հայերի նկատմամբ: «Բանն այն է,— շարունակում է Մ. Ներսիսյանը,— որ հետապնդե-

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, Երևան, 1991, Մ. Ներսիսյանի նախաբանը, էջ 6:

լով ազրեսիվ նպատակներ, նրանք ձգտում էին մասնավորապես զավթել և թուրքիային միացնել Կովկասը: Բայց դրան զգալի չափով խանգարում էր հայ ժողովուրդը, որը, ինչպես հայտնի է, ուներ ռուսական կողմնորոշում, քանզի օսմանյան անտանելի լծից իր ազատագրության հույսը նա կապում էր Ռուսաստանի հետ: Որպեսզի դյուրացներ Կովկասի նվաճումը և վերջ տար Հայկական հարցին առհասարակ, երիտթուրքական կառավարությունը վճռեց բնաջնջել հայ ժողովրդին»¹:

Մ. Ներսիսյանը նշում է, որ երիտթուրքերի անլուր բարբարոսությունը շատ բաներով հիշեցնում է հիտլերյան դահիճների հանցագործությունները Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում, և երիտթուրքերը որոշ առումով եղել են ֆաշիստների նախորդներն ու նախապատերը: Հաստատումն դրա, նա օրինակ է բերում, թե ինչպես 1915–1916 թվականներին Երզնկայում թուրք բժիշկները ղեկավարության գիտությամբ և համաձայնությամբ հիվանդանոցներում ու լաբորատորիաներում հայերին օգտագործել են իբրև փորձակենդանիներ և նրանց վրա կատարել են բակտերիոլոգիական փորձեր, որպիսիք սովորաբար կատարվում էին ծովախոզուկների և ճագարների վրա: Մ. Ներսիսյանը հիշատակում է նաև 1939 թ. օգոստոսին Օբերգալցբուրգում մի խորհրդակցության ժամանակ, երբ նախապատրաստվում էր ֆաշիստական հրոսակների ներխուժումը Լեհաստան, դիվահար ֆյուրերի հանձնարարականը իր գեներալներին ու սպաներին՝ անխնա ոչնչացնել բոլոր լեհերին, չվախենալ հասարակական կարծիքից, որովհետև «Ով է այսօր խոսում հայերի ոչնչացման մասին»²:

Պատասխանելով այն հարցին, թե որքան է եղել Մեծ եղեռնի զոհերի ընդհանուր թիվը, Մ. Ներսիսյանը գալիս է այն եզրակացության, որ կոտորածների զոհ են դարձել մոտ մեկուկես միլիոն մարդ, իսկ շուրջ 700 հազար փախստականներ ապաստան են գտել Կովկասում, Արաբական Արևելքում, Հունաստանում և այլ երկրներում:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ինքնապաշտպանության հիմնախնդրին՝ Մ. Ներսիսյանը զգուշացնում է, որ որոշ փաստաթղթերի ընթերցումից կարող է երբեմն ստեղծվել այն սխալ տպավորությունը, թե թուրքական կառավարության բարբարոսական ոճրագործությունը հայերի կողմից չի հանդիպել արժանի հակահարվածի: Այդ կապակցությամբ նա հարկ է համարում նշել, որ չնայած խիստ անբարենպաստ պայմաններին, հայերը 1915–1918 թթ. շատ անգամ հանդես են եկել իրենց դահիճների դեմ, հաճախ դիմել են ինքնապաշտպանության և զենքը ձեռքներին պայթարել իրենց կյանքի ու պատվի համար: Անձնուրաց քաջությամբ է պաշտպանվել Վանի, Շատախի, Շապին–Գարահիսարի, Ուրֆայի, Մուշի, Սասունի և մի շարք այլ քաղաքների ու վայրերի բնակչությունը: Հաջողությամբ պսակվեց հատկապես Վան քաղաքի ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց մոտ մեկ ամիս: Շնորհիվ ժողովրդի հերոսական պայքարի և ռուսական Կովկասյան բանակի օգնության, որի կազմում կային և հայ կամավորական ջոկատներ, տասնյակ հազարավոր վանեցիներ փրկվեցին: Հա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 9:

² Նշվ. աշխ., էջ 9:

ջող ավարտվեց նաև Սուեիայի շրջանի հայերի ինքնապաշտպանությունը Մուսա լեռան վրա, որտեղ վատ զինված գյուղացիները մոտ 40 օր խիզախորեն մարտնչում էին թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ: Սակայն հայերի ինքնապաշտպանությունը ուժերի անհավասարության պատճառով մեծ մասամբ պարտության մատնվեց:

Չկար գենք, հայոց գավառները կտրված էին միմյանցից, արևմտահայության մարտունակ բնակչության զգալի մասը նախապես զորակոչվել էր բանակ և նենգորեն ոչնչացվել:

«Արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների քաղաքականությունը,— եզրակացնում է Մ. Ներսիսյանը,— եղել է ցեղասպանության քաղաքականություն, որն անողոքաբար իրագործվում էր թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից: Այն, ինչ տեղի ունեցավ մասնավորապես 1915 թ., եղել է չտեսնված բարբարոսություն, կարելի է ասել՝ առաջին ցեղասպանությունը ժողովուրդների պատմության մեջ»¹:

Մ. Ներսիսյանը պարզաբանում է նաև մեծ տերությունների բռնած դիրքը հայ ժողովրդի ապրած ահավոր ողբերգության նկատմամբ, տալիս հատու և անաչառ գնահատականներ: Նրա բնորոշմամբ՝ կայգերական Գերմանիան, որը թուրքիայի «դաշնակիցն» էր, խրախուսում և պաշտպանում էր երիտթուրքերի հանցավոր ծրագրերը և գործողությունները, ամեն կերպ աջակցում էր վանդալներին՝ հայ ժողովրդի բռնագաղթը և կոտորածը կազմակերպելու գործում, գերմանացի սպաները մասնակցություն էին ունենում թուրքական գազանություններին, իսկ գերմանական կառավարության շատ ներկայացուցիչներ փորձեր էին անում արդարացնել թուրք մարդասպաններին:

Անտանտի տերությունները, որոնք հայ ժողովրդին իրենց դաշնակիցն էին համարում, չձեռնարկեցին անհրաժեշտ գործուն քայլեր՝ նրան փրկելու համար: Այդ տերությունները բավարարվեցին միայն նրանով, որ 1915 թ. մայիսի 24–ին հրապարակեցին մի հայտարարություն, որով երիտթուրքերի կառավարության վրա դրեցին հայերի կոտորածի ամբողջ պատասխանատվությունը: Իսկ ԱՄՆ–ը, որն այդ ժամանակ դեռևս չեզոք երկիր էր, նույնիսկ նման հայտարարություն էլ չարեց և ոչ միայն միջոցներ չձեռնարկեց բարբարոսներին սանձահարելու ուղղությամբ, այլև այդ նույն ժամանակամիջոցում ամրապնդում էր իր առևտրական կապերը թուրքիայի հետ, իսկ ԱՄՆ–ի պետական ղեկարտամենտը ստեղծում էր այն տպավորությունը, թե հայերի կոտորածների մասին լուրերը չափազանցված են ու ոչ ճշմարիտ:

Անգլիական կառավարությունը 1916–ի սկզբին մերժեց Ռուսաստանի առաջարկը՝ հայ փախստականներին համատեղ ֆինանսական օգնություն կազմակերպելու մասին: Մաքսիմ Գորկու բառերով՝ արևմտյան տերությունների բռնած դիրքը Մ. Ներսիսյանը որակում է իբրև «զագրելի անտարբերություն»: Միաժամանակ ընդգծում է առաջադեմ հասարակայնության ցասումնալի բողոքը, որն արտահայտեցին Մաքսիմ Գորկին, Վալերի Բրյուսովը և Յուրի Վեսելովսկին Ռուսաստանում, Անատոլ Ֆրանսը և Ռոմեն Ռոլանը՝ Ֆրասիայում, Ջեյմս Բրայսը՝ Անգլիայում, Ֆրիտյոֆ Նանսենը՝ Նորվեգիայում, Կարլ Լիբկնեխտ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

տը, Յոհաննես Լեփսիուսը, Յոզեֆ Մարկվարտը, Արմին Վեգները՝ Գերմանիայում և շատ ուրիշներ:

Վերապահում կատարելով, որ հրապարակվող մի շարք նյութեր պարունակում են մտքեր, որոնց հետ չի կարելի համաձայնել, կան նաև անճշտություններ ու սխալներ, Մ. Ներսիսյանը առանձնացնում է այն փաստաթղթերը, որոնցում գերագնահատվում են մահմեդական խաժամուժի ու քրդական ցեղերի դերն ու նշանակությունը եղեռնի իրականացման գործում: Այդ կապակցությամբ նա շեշտում է այն միտքը, որ հայերի զանգվածային կոտորածների կազմակերպիչները եղել են թուրքական կառավարությունը և նրա տեղական մարմինները: Գիշտ է, նրանց շատ անգամ հաջողվել է հայերի դեմ հրահրել խավարամիտ զանգվածներին, քուրդ ցեղապետերից շատերին և քրեական տարրերին, բայց այդ պրովոկացիան կատարվում էր պաշտոնական իշխանությունների կողմից, այնպես որ հայերի զանգվածային կոտորածների ողջ պատասխանատվությունը ընկնում է Աբդուլ Յամիդի և ավելի ուշ՝ երիտթուրքերի կառավարության վրա¹:

Մ. Ներսիսյանը առաջարկում է վերապահումով մոտենալ նաև այն փաստաթղթերին, որոնցից կարող է ստեղծվել այն թյուր տպավորությունը, թե իբր մեծ տերությունները լրջորեն մտահոգված են եղել տեղի ունեցած արյունալի իրադարձություններով:

«Թվում էր,— լավատեսորեն ավարտում է իր խոսքը ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը,— թե եկել է հայ ժողովրդի վերջը: Բայց որքան էլ դաժան ու անողոր լինի թշնամին, այնուամենայնիվ, նա չկարողացավ ընկճել մեր ժողովրդի ոգին ու կամքը, չկարողացավ իրականացնել իր դիվային ծրագիրը»²:

Մ. Ներսիսյանի հրատարակած մեծարժեք ժողովածուի գիտաճանաչողական հսկայական նշանակությունը ավելի առարկայորեն դարձնելու նպատակարար անհրաժեշտ ենք համարում քաղվածաբար վերաշարադրել նրանում պարունակվող մի շարք բազմաբնույթ խոսույն փաստեր և տեղեկություններ, որպիսիք գրեթե չեն հանդիպում եղեռնին նվիրված գիտական գրականության մեջ: Այդ առումով բնորոշ է ժողովածուի երկրորդ մասի հենց առաջին (թիվ 89) փաստաթուղթը, որը մի հատված է երզրումում գլխավոր հյուպատոսի գեկույցից՝ ուղղված Պոլսի ռուսական դեսպան Ի. Ջինովևին (19.01.1909): Այստեղ նշվում է, որ հռչակված ազատություններով հայերի հրապարակվելը ավելի ու ավելի է գրգռում մուսուլմանների ատելությունը նրանց դեմ: Նույնիսկ առավել առաջադեմ երիտթուրքերի մեջ, որոնք դեռ վերջերս այնպես բացահայտորեն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում հայերին՝ Թուրքիայում ազատագրական շարժման նախաձեռնողներ լինելու համար, անվստահությունը հայերի նկատմամբ աճում է ոչ թե օրեցօր, այլ ժամ առ ժամ...»³:

Ուշադրության արժանի է կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի 1914 թ. նոյեմբերի 8-ի նամակը փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին (թիվ 138), որտեղ նշվում է, թե պատերազմն սկսվելուց հետո թուրքերի կողմից սպասվում են հայերի գլխին գա-

լիք այնպիսի արեւոներ, որոնք դժվար թե կարողանա պատկերացնել մարդկային երևակայությունը: «Ներկայումս,— ասված է նամակում,— երբ ողջ Ռուսաստանի և հաղթական ռուսական զորքի հետ հայերը պետք է ծայր աստիճանի լարեն իրենց ջանքերը ընդհանուր թշնամու դեմ մղվող պայքարում, ես այժմյան պատմական պահի հետ լիովին համապատասխան եմ գտնում թագավորի անունից թուրքահայերին ուղղված կոչ հրապարակել, հայ ժողովրդին ներշնչել, որ այժմ հնչել է Թուրքիայի հայերի դրության հարցի վերջնական ու անդառնալի որոշման ժամը և որ հայ ժողովրդին Թուրքահայաստանի վեց վիլայեթների (Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքիի և Խարբերդի) և իր անբաժան մասի՝ Կիլիկիայի հետ, որպես մեկ օրգանական ամբողջություն, սահմաններում մեծ Ռուսաստանից պետք է ինքնավարություն ընծայվի, որով լրումն կառնի թուրքերի լծի տակ գտնվող քրիստոնյա ժողովուրդների ազատագրման նրա պատմական առաքելությունը...»¹:

Մեր կարծիքով բովանդակալից է Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարար Սազոնովի հետևյալ կարճառոտ հեռագիրը Լոնդոնի ռուսական դեսպանին. «Կասկած չկա, որ Վանի հայերի ապստամբությունը հարուցել է կոտորածը և ոչ թե ընդհակառակը, որովհետև հայերի համար իմաստ չունեն մինչև մեր գործերի գալը շարժում սկսել թուրքերի գերակշիռ ուժերի դեմ (1.05.1915)»²: Մինչդեռ թուրք-գերմանական բլոկը իր հանցագործությունների արդարացման հիմնական կռվան ծառայեցնում էր Վանի «ապստամբությունը»:

Մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում Վանի իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սբորդոնի 1915 թ. մայիսի նամակը Պետրոգրադի իտալական դեսպանին, որտեղ սեղմ կերպով տրված է Վանի ինքնապաշտպանության ճմարտապատում նկարագիրը: Նամակի հեղինակը ուշադրություն է բևեռում երեք կարևոր իրադարձությունների վրա: Առաջինը շրջակա հայկական գյուղերի կոտորածներն են, որոնք Վանի իրադարձություններից շատ առաջ էին սկսվել, և զոհ էին գնացել 16000 մարդ: Հայ գյուղացիները, թեև զինված են եղել, բայց, փոխանակ իրենց զենքով պաշտպանվելու, դա հանձնել են իշխանություններին, թույլ տալով, որ խեղդեն իրենց: Բոլոր այդ կոտորածները կատարվել են արտասովոր անողորմությամբ:

Երկրորդ իրադարձությունը Վանի երեք գլխավոր առաջնորդներին՝ Վռամյանին, Արամին և Իշխանին, վերջ տալու Ջևեթի մտադրությունն էր: Վռամյանն ու Իշխանը ընկան ծուղակը և զոհվեցին, իսկ Արամին հաջողվեց խուսափել դրանից, վերադառնալ Վան և դառնալ ինքնապաշտպանության ոգին:

Երրորդ իրադարձությունը Վանի ռմբակոծության նախօրյակին բոլոր հայ աստիճանավորներին և մեծամեծներին բոլոր զավառներում զնդակահարելն էր:

Այնուհետև նամակագիրն անցնում է Վանի պաշարման նկարագրությանը, նշում, որ կառավարության տրամադրության տակ կային 12 հրանոթ, վիթխարի քանակությամբ զինամթերք, 6 հազար թուրք, քուրդ, չերքեզ զինվորներ, մի շուգենավ, բազմաթիվ առագաստանավեր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 22:

² Նույն տեղում:

³ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու, Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, 1991, երկրորդ մաս, էջ 230:

Հայերը հրանոթ չունեին, իսկ մարտիկներ «քաղաքում» ունեին 100–120 հոգի և 10 հոգի՝ «այգեստանում»:

Իտալացին հիացմունքով վկայում է, որ հայերը կազմակերպվեցին հիանալի արագությամբ ու խորաթափանցությամբ, հիմնեցին գլխավոր շտաբ, կազմակերպեցին ինժեներական ջոկատ, հրաձիգների գումարտակ, «կարմիր խաչ», վիրակապական կետեր, ոստիկանություն: Նրանք խրամատներ փորեցին, բարիկաղներ կանգնեցրին և այնքան խելամիտ եղան, որ ընդունեցին գործողությունների պաշտպանական եղանակ, արգելեցին աննպատակ հրաձգությունը:

Թուրքերի պաշարողական գործողությունները սահմանափակվում էին օր ու գիշեր հայկական դիրքերը ռմբակոծելով ու հայերի տները հրկիզելով: «Քաղաքի» վրա արծակվեց մոտ 10000, «այգեստանի» վրա՝ մոտ 8000 արկ՝ սպանելով մոտ 100 կին ու երեխա: Հայերը ոչ միայն արագորեն վերականգնում էին ավերվածը, այլև իրենք գրավեցին թուրքական դիրքերը և հրո ճարակ դարձրին դրանք¹: Հրկիզվեցին անգլիական հյուպատոսարանը, Օտտոմանյան բանկը, ակցիզային վարչությունը, փոստը, հեռագրատունը: Թուրքերի գիշերային գրոհը ղեկավարում էր Էրզրումից եկած գերմանացի սպան: Պաշարումը շարունակվեց 27 օր:

Հայերը անհամբերությամբ էին սպասում ռուսներին, որոնք վերջապես եկան, և մուսուլմանները մեկ մարդու պես փախուստի դիմեցին:

Հայ կամավորները առաջինը մտան Վան: Նրանց համար հաղթահանող-սային դիմավորում կազմակերպվեց: Նրանց հետևից գնում էին ռուսական կանոնավոր զորամասերը: Հիմնադրվեց քաղաքացիական վարչություն, և ռուսները գեներալ-նահանգապետ նշանակեցին Արամին:

Մերկացնող է Էրզրումի գերմանական հյուպատոս Շոբների 1915 թ. հունիսի 2–ի հեռագիրը Պոլսի դեսպանությանը, որտեղ նշվում է, որ հայ բնակչությունը բոլոր հովիտներից, ըստ երևույթին նաև Էրզրումից, պետք է աքտորվի Դեյր-էզ-Ձորի կողմը: Գերմանական հյուպատոսը մտահոգություն է հայտնում, որ մեծ մասշտաբի այս տեղահանությունը հավասարազոր է զանգվածային ոչնչացման, քանի որ որևէ փոխադրամիջոցի բացակայության պատճառով տեղահանվածների նույնիսկ կեսը հազիվ թե կենդանի հասնի նշանակված տեղը, և, երևի, այս տեղահանությունը իր հետևից բերի ոչ միայն հայերի, այլև ամբողջ երկրի քայքայում: Ռազմական բնույթի հիմնավորումները չեն կարող պատճառաբանում լինել այս գործողությունների համար, որովհետև տեղացի հայերի ապստամբության հնարավորությունը բացառված է, քանզի տեղահանվողները ծերեր են, կանայք ու երեխաներ²:

Առանձնակի հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպիսի պերճախոս վկայագրեր, ինչպիսիք են Էրզրումի հայերի տեղահանության մասին օտարերկրացի ականատեսի հաշվետվությունը (158, էջ 352–356), Պետական դումայի անդամ Պապաջանյանի նամակը արտաքին գործերի նախարար Սազոնովին (162, էջ 358–359), ռուսական Կովկասյան բանակի շտաբի թարգմանիչ Մաքսիմովի նամակը բանակային կորպուսի պետին (163, էջ 359–360), բժիշկ Ջավ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 347:

² Նշվ. աշխ., էջ 349:

րիկի նամակը՝ ուղղված արտգործնախարար Սազոնովին (168, էջ 362–364), Էրզրումի գերմանական զինվորական միսիայում ծառայած երկու զբոյթան քույրերի հայտարարությունը (169, էջ 364–375), Մուշում հայերի կոտորածի ականատես գերմանացու հայտարարությունը (171, էջ 377–382), Շվեյցարիայի հասարակական և գիտական գործիչների կոչը (174, էջ 294–295), արևմտահայոց պատրիարքի նամակը Պողոս Նուբար փաշային (175, էջ 395–399), Դիարբեքի կոտորածի և տեղահանության մասին ընդարձակ տեղեկագիրը (179, էջ 411–420), թուրքական բանակի բժշկի օրագիրը (181, էջ 428–432), «Խարբերդից մինչև Ուրֆա ճանապարհին» գրքից հատվածները (189, էջ 458–466), ամերիկացի քարոզիչ Վեքսի հաղորդումը (194, էջ 477–482) և այլն:

Իսկ ահա 197, 198 և 199–րդ փաստաթղթերը նվիրված են դաշնակից տեղությունների կողմից տեղահանված արևմտահայության բեկորներին ֆինանսական օգնություն կազմակերպելուն: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազոնովը Փարիզի և Լոնդոնի ռուսական դեսպանների միջոցով դիմել է ֆրանսիական և անգլիական կառավարություններին՝ Պոլսի ամերիկյան դեսպանի միջոցով 1 միլիոն ֆունտ ստեռլինգի չափով արևմտահայերին օգնություն ուղարկելու մասին, և որ Ֆրանսիան համաձայնել է, իսկ Անգլիան «խորհուրդ է տվել» այդ բանն անել բարեգործական հաստատությունների միջոցով, այսինքն՝ մերժել է¹:

Ժողովածուի 206–րդ փաստաթուղթը (էջ 511–512) վիճակագրական տեղեկություններ է պարունակում 1916–ին Քղիի գավառում զոհված հայերի թվի մասին:

210–րդ փաստաթղթում հնչում են էմիլ Դումերգի հրացայտ խոսքերը՝ արտասանված Փարիզում, 1916–ի հունվարի 16–ին, որտեղ նա անարգանքի սյունին է զանում երիտթուրքերի պարագլուխներին, որոնք իշխանության գալուց քիչ անց պանիսլամականությունը փոխարինեցին պանթուրքիզմով, այսինքն՝ ամենաթունդ ազգայնամոլությամբ, և իրենց դրսևորեցին իբրև լկտի արկածախնդիրների ավազակախումբ: Նա այն կարծիքին է, որ զարհուրելի կոտորածի համար պատասխանատու են Եվրոպայի առանց բացառության բոլոր ժողովուրդները, հարկավ, ոչ հավասար չափով, բայց պատասխանատվության նույնիսկ ամենաաննշան բաժինը մեծ է:

Ուշադրության արժանի է 209–րդ փաստաթուղթը, որը բացահայտում է մի շարք թուրք բժիշկների ոճրագործությունները 1915–1918 թվականներին, և նաև անսպասելի, որ այդ մերկացումները կատարել են թուրք բժիշկները, բայց արդեն 1918–ին, «Իթթիհատի» տապալումից հետո: Թուրք վիրաբույժ Հայդար Ջեմալի ստորագրությամբ Ստամբուլի թուրքական թերթերից մեկում տպագրվել է մի բաց նամակ ներքին գործերի նախարարի հասցեով, որում հեղինակը հաղորդում է, որ 1915–1916 թթ. երզնկայի հիվանդանոցում 3–րդ բանակային կորպուսի գլխավոր բժիշկ Թեֆիկ Սալեմի կարգադրությամբ բժավոր տիֆով հիվանդներից վերցված արյունը առանց «ակտիվազերծման» օգտագործվել է որպես պատվաստանյութ անմեղ հայերի վրա: Փորձի ենթարկվողներից շատերը արագորեն հիվանդանում էին ու մեռնում: Այդ փորձերի կազմակերպիչ, օս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 499–500:

մանյան բժշկական դպրոցի ախտաբանական կազմախոսության պրոֆեսոր Համիդի Սուադը հայտարարել էր, թե դրանք կատարվել են մահապարտների վրա, մինչդեռ մահաբեր գիտափորձերի օբյեկտները ոչ մի ուրիշ մեղք չունեին, բացի այն, որ հայ էին¹:

Դոկտոր Սելահեդդինի նամակում, որը թուրքական թերթում տպագրվել է 1918-ի դեկտեմբերին, հեղինակն իբրև ականատես և մասնակից պարզաբանում է, որ 1915-ին Երզնկայում թաքնվող հայերից շատերին ընտրեցին և տեղավորեցին քաղաքի կենտրոնական հիվանդանոցում իբրև ենթափորձայինների, որպեսզի նրանց վրա մանրէաբանական փորձեր դնեն, որոնք սովորաբար դրվում էին ծովախոզուկների ու ճագարների վրա: Այդպես զոհվեցին շատ հայեր... Այն ժամանակ ոչ ոք հաշիվ չէր պահանջում կատարված վայրենությունների համար, և մարդիկ կարծում էին, թե այդ ամենը անպատիժ կմնա:

212-րդ փաստաթուղթը մի հատված է Անատոլ Ֆրանսի՝ 1916-ի ապրիլի 9-ին Փարիզում արտասանած ճառից, որտեղ մեծ գրողը նշում է, որ աբդուլհամիդյան կոտորածների տարիներին Ֆրանսիայում շատ քիչ թվով մարդիկ բողոքի ձայն բարձրացրին: Անհասկանալի էր մնում, թե ինչու էին թուրքերը կոտորում հայերին: Բայց ահա պայթեց համաշխարհային պատերազմը, և հանկարծ Հայաստանն ու նրա մարտիրոսության պատճառները միանգամայն այլ լույսի ներքո հառնեցին Ֆրանսիայի առջև: «Մենք հասկացանք,— շարունակում է աշխարհահռչակ գրողը,— որ թուրք կեղեքչի և հայի տևական անհավասար պայքարը՝ բռնակալության պայքարն է, բարբարոսության պայքարը ընդդեմ արդարության ու ազատության ոգու... Մենք վերջապես հասկացանք, որ այդ մեր քույրն է մեռնում Արևելքում և մեռնում է հենց նրա համար, որ նա մեր քույրն է, որի հանցանքն այն է, որ նա համակված էր մեր զգացումներով, սիրում էր այն, ինչ մենք ենք սիրում, մտածում էր այնպես, ինչպես մենք ենք մտածում, հավատում էր նրան, ինչին մենք ենք հավատում, և մեր նման զնահատում էր իմաստությունը, արդարությունը, քերթությունը, արվեստը: Սա էր նրա անքավելի հանցանքը...»

Հայաստանը վերջին շնչումն է, բայց նա կվերածնվի: Արյան այն փոքր քանակությունը, որը նա դեռևս պահպանում է, թանկագին արյուն է, որից հերոսական սերունդ է ծնունդ առնելու: Ժողովուրդը, որը մեռնել չի ուզում, երբեք չի մեռնի...»²: Ֆրանսիացի մեծ գրողն այս ճառն արտասանել է Սորբոնի մեծ դահլիճում, Հայաստանին նվիրված երեկոյին:

Ժողովածուում ընդարձակ հատվածներ են գետեղված Ջեյմս Բրայսի, Յ. Գիբոնսի, Ռենե Պիլոնի, Անրի Բարբիի՝ հայերի ցեղասպանությանը նվիրված գրքերից (էջ 529-559):

Այն հատվածներ է պարունակում նաև Ա. Մանդելշտամի «Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը» գրքից, Վ. Գորդլսկու «Հայերը և պատերազմը» հոդվածից, Թուրքահայաստանի մասին Վ. Տերյանի գեկուցագրից (1917 թ.):

230-252-րդ փաստաթղթերը վերաբերում են 1918 թվականի իրադարձություններին (էջ 605-652):

Տպավորիչ է ֆրանսիացի նշանավոր հնագետ և պատմաբան, Արևելքի հռչակավոր ուսումնասիրող Ժակ դը Մորգանի (1857-1929) ցասումնալի խոսքը Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջման մասին (փաստաթուղթ 253): Այն վերցված է գիտնականի «Ընդդեմ Արևելքի բարբարոսների» գրքից, որը լույս է տեսել 1918-ին, Փարիզում:

Մորգանը նշում է, որ հայերի բնաջնջման մեթոդը, որը մշակվել էր Թալեթի և Էնվերի դիվանատներում՝ գերմանացի խրատատուների աջակցությամբ, գործարկվեց չորս տարբեր ձևերով:

1. Երիտասարդության զինակոչում և ոչնչացում, 2. բնակչության մի մասի կոտորում և կողոպտում, 3. բնակչության մնացուկների տարագրում, 4. կենդանի մնացածների համակենտրոնացում Միջագետքի ճամբարներում, որոնց 60 տոկոսը զոհվեց:

Անվանի արևելագետը գրում է, որ երբ ուշադիր կարդում ես հայերի կոտորածին վերաբերող փաստաթղթերը, ապշում ես այն շրջահայեցությունից ու հմտությունից, որով երիտթուրքական կառավարությունը կազմակերպել էր այդ չարագործությունները:

Աշխարհահռչակ գիտնականը հույս է հայտնում, որ կգա օրը, երբ այդ ոճրագործները ստիպված կլինեն պատասխան տալ իրենց արածների և հատուցել կատարած չարագործությունների համար: Նա չի տարակուսում, որ նրանք փորձելու են քաղաքական ապաստան գտնել արտասահմանում, բայց չի գտնվելու գեթ մի բավականաչափ բարոյագուրկ ազգ, որը նրանց թաքցնի իր դրոշի հովանու ներքո¹:

Հրապարակված են նաև Արմին Վեգների, Յոզեֆ Մարկվարտի, Լյույ Ջորջի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Չերչիլի, Մ. Գորկու, Ֆ. Նանսենի, Ե. Տառլեի ասույթները հայոց ցեղասպանության մասին:

Իբրև ամփոփում կարելի է առանց երկմտելու ասել, որ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուն մի անսպառ շտեմարան է Մեծ եղեռնի պատմությամբ զբաղվողների և սեղանի գիրք՝ յուրաքանչյուր հայ մարդու համար:

Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը առաջիններից մեկն էր, որ իր հեղինակավոր խոսքն ասաց Մեծ եղեռնի 50-ամյա տարելիցի օրերին²: 1965-ի ապրիլի 25-ին «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ նրա հոդվածը՝ Հայոց մեծ եղեռնի մասին: Նա առանձին հոդվածով հանդես եկավ նաև Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առիթով³:

Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ նոր փաստաթղթերի ու նյութերի հայտնաբերման, գիտական մշակման ու հրատարակման բնագավառում լուրջ ներդրում է կատարել ակադեմիկոս Վարդգես Միքայելյանը: 1989-ին, աշխատելով Գերմանիայի արտգործնախարարության քաղաքական արխիվում (Բոնն), ինչպես նաև Պոտսդամի Կենտրոնական պետական, Դրեզ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 67-671:

² Մ. Ներսիսյան, Արևմտահայերի ցեղասպանությունը 1915 թվականին (ռուսերեն), «Պատմա-բանասիրական հարկ», 1965, հ. 2:

³ Մ. Ներսիսյան, Մղձավանցից դեպի վերածնություն, «Սովետական Հայաստան» թերթ, 24.04.1975:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 522:

² Նշվ. աշխ., էջ 528-529:

դենի պետական, Բեռլինյան միսիայի արխիվներում, հեղինակը հրապարակ է հանել մեծարժեք ժողովածու¹:

Հիմնավորելով նման ժողովածուի հրատարակման գիտական ու քաղաքական հրատապությունը, հեղինակը առաջաբանում գրում է, որ պաշտոնական ու ոչ պաշտոնական պատմագրությունն ու հրապարակախոսությունը ճգնում են «ապացուցել» անապացուցելին՝ որ իբր օսմանյան թուրքիայում հայերի ոչ մի ցեղասպանություն էլ չի եղել, այլ ընդհակառակը, հայերն են կազմակերպել թուրքերի կոտորածներ: Ինչ վերաբերում է թուրքերի կողմից հայերի բնաջնջման վերաբերյալ անգլիական, ամերիկյան և ֆրանսիական արխիվային փաստաթղթերին, ապա դրանք, ըստ թուրքերի, կողմնակալ ու կեղծ են, քանի որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր են: Նման պայմաններում, այնուհետև նշում է Վ. Միքայելյանը, թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիայի, որի կառավարության հանցագործ թողությունները հրականացվեց 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, արտգործնախարարության քաղաքական արխիվի փաստաթղթերի և նյութերի հրապարակումը, բնականաբար, ձեռք է բերում առաջնային նշանակություն, քանզի «Առաջին համաշխարհային պատերազմում թուրքիայի թշնամի պետությունների փաստաթղթեր» փաստարկը կորցնում է իր իմաստն ու ուժը²:

Հեղինակը համոզիչ փաստարկներով ցույց է տալիս, որ դեռևս 1919-ին Պոտսդամում դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը» ժողովածուն, որը, անշուշտ, մեծ դեր խաղաց, քաղաքական իրադրության բերումով չէր կարող կատարյալ լինել, որովհետև լույս ընծայվեց բազմաթիվ կրճատումներով, հեղինակին չտրամադրվեցին բոլոր փաստաթղթերը և այլն: Օրինակ է բերվում, թե ինչպես Լեփսիուսի ժողովածուում տեղ չեն գտել այնպիսի քաջատեղյակ և արտակարգ կարևոր պաշտոնյայի փաստաթղթերը, ինչպիսին Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուլերն է³:

Բովանդակային առումով Վ. Միքայելյանը իր հրատարակած փաստաթղթերն ու նյութերը բաժանում է 13 խմբի, որոնցից յուրաքանչյուրը վկայում է թուրքիայում 1915-1918 թթ. հայերի բնաջնջման, արևմտահայության տեղահանության, տարագրյալների նկատմամբ թուրք զինվորների և ավազակախմբերի կամայականությունների, հարյուր հազարավոր հայերի իսլամացման, նրանց հնձող սովի, ցրտի ու համաճարակների, թուրքական բանակ կանչված հայ զինվորների զինաթափման ու ոչնչացման, ցեղասպանության՝ կառավարական մակարդակով պլանավորվածության, կայզերական Գերմանիայի մեղսակցության, արևմտյան տերությունների և հասարակայնության վերաբերմունքի և այլ հարցերի մասին:

¹ Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответ. ред., автор предисловия. введения и примечаний, доктор исторических наук, проф. Вардгес Микаелян. Ереван, 1995. ժողովածուի մի մասը 2004 թ. լույս է ընծայվել հայերեն թարգմանությամբ «Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հուշագրություններում 1915-1918 թթ.» ըստ կայզերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի վավերագրերի, ԳԳ ԳԱԱ ԳՅԹԻ հրատ., 2004:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 6:

ժողովածուի նախաբանում այն միտքն է հայտնվում, որ թուրքական կեղծարարությունը ծառայում է մեն մի նպատակի՝ խանգարել մեծ տերությունների և ՄԱԿ-ի կողմից Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը, հանգամանք, որը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս, որ դեռ վաղ է թուրքիան քաղաքակիրթ պետությունների ցուցակում գրանցելը:

ժողովածուի ընդարձակ ներածությունում Վ. Միքայելյանը, պատասխանելով այն հարցին, թե գործնականորեն ով իրականացրեց հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության ակտը, գրում է. «Այո՛, ցեղասպանության հեղինակները երիտթուրքերն էին ու նրանց կառավարությունը: Սակայն նրանց հրամաններն ու կարգադրությունները բանակի կանոնավոր ստորաբաժանումների, ժանդարմերիայի և ոստիկանության հետ միասին կատարում էր շարքային թուրքը, որը ծարավի էր հեշտ վաստակի: Այն թուրքը, որի նախնիները հայերի հայրենիքում և առհասարակ Առաջավոր Ասիայում հայտնվել էին ընդամենը մի քանի հարյուրամյակ առաջ, և որը այդ ամբողջ ժամանակամիջոցում, մինչև վերջին ժամանակներս ոչ մի քաղաքակիրթ բանի չվարժվեց. ո՛չ գրականության, ո՛չ արդյունաբերական աշխատանքի, ո՛չ առևտրի: Եվրոպան գիտեր, որ այն ժամանակ թուրքերի համար թալանը շարունակում էր մնալ իբրև կյանքի նորմ ու կենսակերպ, նրանց գոյության պայման»¹:

Իր միտքը հաստատելու համար Վ. Միքայելյանը վկայակոչում է գերմանացի հեղինակ, գեներալ Լիման ֆոն Չանդերսի թարգմանիչ Հենրիխ Ֆիրբյուխերի աշխատությունը, որի ռուսերեն հրատարակության առաջաբանի հեղինակն ինքն է²:

Վ. Միքայելյանն այն կարծիքն է հայտնում, որ հայերի ցեղասպանությունը չպետք է սահմանափակել 1915 թվականով, 1915-1922 թվականները դա միայն հայերի բնաջնջման բարձրակետի ու ավարտի ժամանակաշրջանն է, որը սկիզբ է առնում անցյալ դարի 90-ական թվականներից:

Անդրադառնալով «Դաշնակցություն» և երիտթուրքական կուսակցության համագործակցության խնդրին՝ ակադ. Վ. Միքայելյանը գրում է, որ այդ քայլին հայերի ամենաազդեցիկ կազմակերպությունը գնաց՝ նոր, դեմոկրատական թուրքիայում հայ ժողովրդի համար փրկություն ձեռք բերելու հույսեր փայփայելով, ենթադրելով, որ դաշնակից երիտթուրքերը կջնջեն արյունոտ անցյալը: Եվ երբ 1909-ին Աբդուլ Համիդի պահնորդները հետապնդում էին երիտթուրքական առաջնորդներին, հայ գործիչները, վտանգի ենթարկելով իրենց՝ կյանքը, թաքցնում էին նրանց:

Դնելով այն հարցը, թե ինչու «Դաշնակցությունը» կոմպրոմիսի գնաց երիտթուրքերի հետ, Վ. Միքայելյանը պատասխանում է, որ հավանաբար նա չէր կարող այդ քայլին չգնալ այն պարզ պատճառով, որ երիտթուրքերի հակասուլթանական ծրագիրը իր դեմոկրատական պահանջներով լիուլի բավարարում էր հայերի ցանկություններին³: «Այսօր, թուրքիայում հայ ժողովրդի ցեղասպանությունից 80 տարի անց,— գրում է ներածականի հեղինակը,— իհարկե, շատ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Г. Фирбюхер, Армения 1915. Предисловие к русскому изданию Вардгеса Микаеляна, Ереван, 1991.

³ Նշվ. աշխ., էջ 15:

հեշտ է մեղադրել հայ լիզերներին 1907-ին երիտթուրքերի հետ կնքած համա-
ձայնության համար: Այնուամենայնիվ, նրանց մեղքը չէր, որ վստահությունը ե-
րիտթուրքերի հանդեպ շրջվեց քաղաքականության մեջ դառն հաշվեսխալի»¹:
Հեղինակն ավելացնում է նաև, որ «Իթթիհատի» հետ Փարիզի 1907-ի համա-
ձայնության տակ դրված է ոչ միայն «Ռաշնակցության», այլև Թուրքիայի այլ
ազգային կուսակցությունների ստորագրությունները:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ինչու երիտթուրքերը, քաջ գի-
տենալով, որ հայերը կազմում են Թուրքիայի ազգաբնակչության գործուն մա-
սը, այնուամենայնիվ, որոշեցին ոչնչացնել նրանց, Վ. Միքայելյանը գրում է, որ
այդ հարցին միանշանակորեն դժվար է պատասխանել, սակայն մի բան ան-
կասկած է՝ գլխավոր պատճառը պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունն էր,
որն ընկած էր երիտթուրքերի ծրագրի և պրակտիկ գործունեության հիմքում²:

Վկայակոչելով Հալեպի գերմանական հյուպատոս Ռյուլերի, Էրզրումի
հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերի, Ջնյուռնիայի փոխհյուպատոս Կուկիոֆի գե-
կուցագրերը և գերմանական այլ փաստաթղթեր՝ Վ. Միքայելյանն ընդգծում է,
որ դրանք ի չիք են դարձնում «հայերի ապստամբությունների» վերաբերյալ
թուրքական հորինվածք-վարկածը: Միաժամանակ գերմանական փաստա-
թղթերի վերլուծության հիման վրա նա հանգում է այն եզրակացության, որ Գեր-
մանիայի կառավարությունը և Կ. Պոլսում նրա դեսպան Վանգենհայնը պաշտ-
պանում էին թուրքական իշխանությունների չարագործությունները: Իբրև Գեր-
մանիայի կառավարության մեղսակցություն Վ. Միքայելյանը մատնանշում է
նաև այն փաստը, որ գերմանական ներկայացուցիչները ամեն կերպ համոզում
էին հայերին, թե նրանց ոչ մի վտանգ չի սպառնում, որ նրանց լիակատար անվ-
տանգությունը երաշխավորված է: Այդ ուղղակի խաբեությունը ապակողմնորո-
շեց հայերին և մեծ չափով խանգարեց նրանց ինքնապաշտպանության կազմա-
կերպմանը: Այդ առթիվ Վ. Միքայելյանը վկայակոչում է փոխհյուպատոս
Յոֆմանի խոսքերը. մի հայ բողոքական հոգևորական ասել էր նրան, որ մինչև
տարագրությունը իրենք որոշել էին լռյալ մնալ, և եթե այն ժամանակ հայերը ա-
մենուրեք դիմադրություն ցույց տային, ապա կդառնային դրության տերը և դա-
տապարտված չէին լինի կործանման: Սակայն իրենց բոլոր գերմանացի բարե-
կամները Մարաշում, Ուրֆայում, Մալաթիայում, Մամուրեթ-ուլ-Ազիզում համա-
ռորեն խորհուրդ էին տալիս ենթարկվել և ոչինչ չի պատահի: Իրենք էլ հավա-
տացին դրան, և այն, որ իրենք հույսը դրեցին գերմանացիների ազդեցության
վրա, դարձավ իրենց չար ճակատագիրը³:

1915-1916 թվականների վերաբերյալ ակադ. Վ. Միքայելյանը հրապարա-
կել է շուրջ 80 փաստաթղթեր, որոնց գերակշիռ մասը շրջանառության մեջ են
դրվում առաջին անգամ: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում այնպի-
սի փաստաթղթեր, ինչպիսիք են, օրինակ, Էրզրումի հայ կաթոլիկների առաջ-
նորդ Հովսեփ Եպիսկոպոս Մելքիսեդեկյանի դիմումը գերմանական հյուպատոս
Շոյնբեր-Ռիխտերին, գերմանացի հոգևորական Կյունցլերի նամակը Հալեպի

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 16:

³ Նշվ. աշխ., էջ 25-26:

հյուպատոս Ռյուլերին՝ Ուրֆայի և նրա շրջակայքի սարսափելի իրադարձու-
թյունների մասին, Ռյուլերի գեկուցագիրը կանցլեր Բետման-Հոլվեգին՝ հայերի
դեմ թուրքական կառավարության միջոցառումների մասին, Շոյնբեր-Ռիխտերի
գեկուցագիրը Կ. Պոլսի գերմանական դեսպան Հոհենլոե-Լանգենբուրգին՝ Էրզ-
րումից հայերի տարագրման մասին, Կ. Պոլսի գերմանական դեսպանության
հրահանգները կայգերական հյուպատոսությունների՝ Հայկական հարցի վերա-
բերյալ, Ռյուլերի հաշվետվությունը՝ Հալեպ հասած հայերի մասին, դեսպանի
պաշտոնակատար Նոյրաթի գեկուցագիրը Բետման-Հոլվեգին՝ Ուրֆայի ինքնա-
պաշտպանության մասին, գերմանական մի շարք միսիոներուհիների վկայու-
թյունները և այլն¹:

1916-ի իրադարձություններն արտացոլված են այնպիսի փաստաթղթե-
րում, ինչպիսիք են՝ Ռյուլերի երկու հաշվետվությունները հայերի տեղահանու-
թյան և Տել-Աբիադի հայկական ճամբարի մասին՝ հասցեագրված կայսերական
դեսպան Վոլֆ Մետերնիխին, Հալեպի գերմանական հյուպատոսության աշխա-
տակից Վիլհելմ Լիտտենի տպավորությունների գրառումները Բաղդադից Հա-
լեպ ճանապարհորդության մասին, Ռայխստագի անդամ Ս. Էրցբերգերի հուշա-
գիրը Գերմանիայի արտգործնախարարության գաղտնի խորհրդական բարոն
Ֆոն Ռոզենբերգին՝ Թուրքիայում կաթոլիկ հայերի դրության մասին, Սվազի և
Էրզրումի փոխհյուպատոս Կառլ Վերտի ուղեգրությունը, որը լույս է սփռում
1916-ի ծմռանը տասնյակ հազարավոր թուրքերի մահվան իրական պատճառ-
ների վրա, Մետերնիխի նամակը ռայխսկանցլեր Բետման-Հոլվեգին՝ Թուրքիա-
յի արևելյան նահանգներում հայերի հետապնդումների մասին, մի շարք
հոգևոր միսիոների ներկայացրած փաստաթղթերը, Բեռլինի միսիոներական
ընկերության դիրեկտոր Կարլ Ակսենֆելդի դիմումը գերմանական կառավա-
րությանը՝ հայերին ոչնչացումից ու իսլամացումից փրկելու միջոցառումների
մասին, Էրզրումի հյուպատոս Շոյնբեր-Ռիխտերի նամակը ռայխսկանցլեր Բետ-
ման-Հոլվեգին՝ Հայկական հարցում իր դիրքորոշման մասին և այլն²:

Վ. Միքայելյանի հրատարակած ժողովածուն մեկ անգամ ևս գալիս է
փաստելու այն անժխտելի իրողությունը, որ երիտթուրքական ոհմակի վարած
պանթուրքական քաղաքականության հետևանքով տարագրվեց ու ոչնչացվեց
մի ամբողջ ժողովուրդ՝ արևմտահայությունը, իսկ նրանց հայրենիքը՝ Արևմտյան
Հայաստանը, որը կազմում է Հայաստանի 9/10 մասը, վերածվեց ավերակների:

Ժողովածուի հեղինակը համոզմունք է հայտնում, որ գալու է այն ժամա-
նակը, երբ հայ ժողովրդի ցեղասպանության փաստը ստիպված ճանաչելու են
նաև թուրք պաշտոնական շրջանները:

Հայոց ցեղասպանության աղբյուրագիտության բնագավառի նշանակալի
ծեռքերումներից է «Ռուսական սկզբնաղբյուրները Օսմանյան կայսրությու-
նում հայերի ցեղասպանության մասին. 1915-1916 թվականներ» փաստաթղթե-
րի և նյութերի ժողովածուի հրատարակումը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 171-284:

² Նշվ. աշխ., էջ 285-422:

³ Русские источники о геноциде армян в Османской империи, 1915-1916 годы (Сборник документов и материалов), Выпуск 1, Ереван, 1995.

ժողովածուի կազմողներն են Գ. Ա. Աբրահամյանը և Տ. Գ. Սևան-Խաչատրյանը: Կազմման աշխատանքներին մասնակցել են Գ. Վարդազարյանը, Մ. Սահակյանը և Լ. Շահվերդյանը: Ընդարձակ առաջաբանի հեղինակն է ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանը:

Ժողովածուի հրատարակումը հիմնավորվում է նրանով, որ գերմանական, ֆրանսիական, ամերիկյան, անգլիական աղբյուրների սկզբնաղբյուրների ժողովածուների առկայության պայմաններում մինչ այժմ չկար մի առանձին ժողովածու, որտեղ ի մի հավաքված լինեին ռուսական պաշտոնական աղբյուրները, որոնցում արտահայտություն են գտել ռուսական առաջավոր միտքը, հասարակական և քաղաքական գործիչների հողվածները, գրողների ասույթները: Ժողովածուում տեղ են գտել ինչպես հրապարակված, այնպես էլ առաջին անգամ հրապարակվող փաստաթղթեր ու նյութեր:

Ինչպես առաջաբանում նշում է Մ. Ներսիսյանը, ժողովածուում պարունակում է շատ հետաքրքիր փաստեր և նյութեր, որոնք վերաբերում են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժանր օրերին ռուս ականավոր ու շարքային մարդկանց հայ ժողովրդին ցույց տված բարոյական և նյութական օգնությանը:

Արժեքավոր հրատարակություն է «Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո» փաստաթղթերի ժողովածուն¹: Այն կազմել և առաջաբանը գրել է բուլղարահայ հասարակական-գրական գործիչ Հակոբ Կիլիկյանը, բուլղարերենից թարգմանել են Ջ. Ղասաբյանը և Կ. Ծինգոզյանը: Ժողովածուում պարունակում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում Կոստանդնուպոլսում Բուլղարիայի լիազոր-դեսպան Ն. Կոլուշևի, Ջնյուռնիայի հյուպատոս Իվ. Համանջիևի, Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Սերաիմովի, Բուլղարիայի նախարարների խորհրդի նախագահ Վ. Ռադուլավովին հասցեագրած նամակների, հեռագրերի և զեկուցագրերի մի մասը: Այդ փաստաթղթերը, որոնք գիտական շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ, մերկացնում են իթթիհատականների գործած անօրինական բարբարոսությունները: Այդ նյութերի վավերագրական արժեքը մեծանում է նրանով, որ դրանք գերմանական և ավստրո-հունգարական փաստաթղթերի նման Թուրքիայի դաշնակից պետության պաշտոնյաների դիվանագիտական փաստաթղթեր են:

Ինչպես նշում են ժողովածուի թարգմանիչները, հայ ժողովրդի գլխին պայթած փոթորիկը լայն արձագանք գտավ բուլղարական դիվանագիտական ու կառավարական շրջաններում և մամուլում, դատապարտող զայրալի հողվածներ լույս տեսան երիտթուրքերի բարբարոսությունների դեմ, հրատարակվեցին աշխատություններ, դիմումներ հղվեցին բուլղարական կառավարությանը՝ ի պաշտպանություն հռչակող հայ ժողովրդի: Այդ բոլորը հայ և բուլղար ժողովուրդների բազմադարյան բարեկամության արդյունքն էր, որ կոփվել էր օսմանյան լծի դեմ համագործակցելու պայմաններում: Բուլղարիայի վարչապետ Վ. Ռադուլավովը ընդունեց հայ պատվիրակներին և հայտնեց, որ բուլղարական կառավարությունը թագավորական լիազոր դեսպան Ն. Կոլուշևի միջո-

¹ Հայոց ցեղասպանությունը Թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո. ՀԳԱՍ ՀՅԹԻ, Երևան, 1996:

ցով խնդրել է թուրքական կառավարությանը դադարեցնել հայերի հալածանքներն ու կոտորածները: Ի պատասխան հայերի խնդրանքի վարչապետը հավաստիացրեց նաև, որ բուլղարական սահմանն անցնելու դեպքում ոչ մի հայ փախստականից փաստաթուղթ կամ անձնագիր չի պահանջվի: Եզրահանգվում է, որ 1915–1922 թթ. Մեծ եղեռնի ու բռնագաղթերի ժամանակաշրջանում բուլղարահայերը և բուլղար ժողովուրդը հսկայական աշխատանք կատարեցին հազարավոր հայ տարագիրներին օգնելու և ապաստան տալու գործում:

Հիշյալ փաստաթղթերը պարունակում են ոչ միայն չարագործությունների սուկալի նկարագրություններ, այլև ուշադրության արժանի բազում հավաստի ու ճշմարտապատում վկայություններ: Այսպես, լիազոր նախարար դոկտոր Ն. Կոլուշևի 1915 թ. մարտի 17–ի թվակիր նամակում խոսք է գնում Ջեյթունի հայերի դիմադրության մասին: Նշվում է, որ գորակոչիկներ հավաքելիս գեյթունցիները զինված հարձակում են գործել բանտի վրա, կոտորել պահակախմբին, ազատել բանտարկյալներին: Սպանվել է Մարաշի ժանդարմապետ Սուլեյման բեյը և շուրջ երեսուն ոստիկաններ ու զինվորներ: Այնուհետև ապստամբները ամրացել են Ջեյթունից դուրս գտնվող վանքում, որոնց դեմ ուղարկվել է զորք և հրետանի: Ինչպես տեսնում ենք, սույն վկայությունը հակասում է պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքին, թե իբր այս անգամ գեյթունցիները խաբվել են և դիմադրություն ցույց չեն տվել:

1915 թ. հունիսի 27–ի թվակիր զեկուցագրում Ն. Կոլուշևը, խոսելով հայ բնակչության աննկարագրելի վշտերի ու տառապանքների մասին, վարչապետին զգուշացնում է, որ եթե թուրքական կառավարությունը փորձի մայրաքաղաքից տեղահանել գավառներից այստեղ բնակություն հաստատած հայերին, ապա հայերը կդիմեն հուսահատ գործողությունների¹: Հաջորդ նամակներում հաղորդվում է, որ հայերի ջարդերն ու հալածանքները ստանում են այդ ժողովրդին վերջնականապես բնաջնջելու ահավոր կերպարանք, ամենուրեք հայկական բնակավայրերը բոլորովին մաքրագարդվում են:

Ջնյուռնիայի հյուպատոս Իվան Համանջիևի 1915 թ. հուլիսի 24–ի Վ. Ռադուլավովին ուղղված նամակում նշվում է, որ հավաստի աղբյուրներից ստացված տեղեկությունների համաձայն Անատոլիայի հայ բնակչության վիճակը խիստ տագնապալի է, որը ենթարկվում է սիստեմատիկ ու զանգվածային կոտորածների: Բիթլիսում և Էրզրումում ոչ մի հայ չի մնացել, Անկարայից վտարված 750 հայ ընտանիքներ ճանապարհին կոտորվել են:

Ն. Կոլուշևի 1915 թ. օգոստոսի 16–ի զեկույցում նշվում է, որ հայերի տարագրությունը օրը օրին ավելի սարսափելի չափերի է հասնում, հայերով բնակեցված նահանգները անապատների են վերածվում: Կոտորածներից զերծ չի մնացել Թուրքիայի խորքերում գտնվող հայաբնակ ոչ մի տարածք: Երիտթուրքերի կատաղությունը մոտենում է Կոստանդնուպոլսի շրջակայքին: Հայերից մաքրվել են Ադաբազարն ու Իզմիթը, որտեղ կատարված հրեշավոր ոճիրները մաքրվել են Ադաբազարն ու Իզմիթը, որտեղ կատարված հրեշավոր ոճիրները մաքրվել են Ադաբազարն ու Իզմիթը: Բուրսայի տասնյակ հազարավոր հայերից քաղաքում թողնվել է միայն մի ծերունի լուսանկարիչ: Արտասահմանյան ներկայացուցիչներին, որոնք հայերից ստացել են հազարավոր խնդրագրեր, թուրքա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14:

կան կառավարիչները պատասխանում են, թե միջոցառումը ժամանակավոր է և որ աքսորված հայ բնակչությանը ոչ մի վատ բան չի պատահի: Մինչդեռ անապատներում հազարավոր հայերի հրեշավոր կոտորածների մասին տեղեկություններ ստացվում են ամեն օր, որը տանում է մի ամբողջ ժողովրդի վերջնական ոչնչացման¹:

1915 թ. օգոստոսի 31-ի նամակում Ն. Կոլուշը վարչապետին գրում է, որ հայ բնակչության ոչնչացման վերաբերյալ կենտրոնական իշխանության հրամանները կատարվում են զարմանալի արագությամբ: Թուրքիայում բոլոր հայերը կոտորվում են, այդ թվում նաև նրանց հոգևոր առաջնորդները, իսկ նրանց շարժական և անշարժ գույքը կողոպտվում է: Լիազոր դեսպանը օրինակ է բերում, թե ինչպես են թուրքական իշխանությունները կազմակերպում հայերի անշարժ գույքի ձեռնարկը ու վաճառքը և նույն պահին գույքատիրոջից խլում են գնորդի վճարած դրամը: Վկայություն է բերվում նաև, որ ոչ մի տարբերություն չէր դրվում հայ լուսավորչականների, կաթոլիկների կամ բողոքականների միջև: Նշելով, որ թուրք ջարդարարներին չդիմադրելը ընդհանուր զարմանք է առաջացնում, լիազոր դեսպանը հայերի նման կեցվածքը բացատրում է մի կողմից նրա բնավորության խաթարումով, որը կատարվել է թուրքական դարավոր լծի հետևանքով և մյուս կողմից՝ իր առաջնորդների փայփայած հույսին հավատալով, թե, այնուամենայնիվ, այդ բնակչության մի մասը մի կերպ խնայվելու է²:

Ի տարբերություն պատմագրության մեջ տարածված այն կարծիքի, թե ինչ-ինչ նկատառումներով թուրքերը չեն տեղահանել Կոստանդնուպոլսի հայությանը, Ն. Կոլուշը վկայում է, որ մայրաքաղաքն էլ խնայված չէ: Նա նշում է, որ առայժմ հավաքում և ոչնչացնում են գավառներից եկածներին: Նրանք, ովքեր իրենց ընտանիքները թողել են գավառներում, ուղարկվում են նրանց մոտ, թեև վերջիններս վաղուց արդեն տեղահանվել ու ոչնչացվել են:

Նամակի վերջում լիազոր դեսպանը փորձում է համոզել վարչապետին, որ Գերմանիայի և Բուլղարիայի կողմից թուրքական իշխանությունների առաջ ավելի համարձակորեն միասին ներկայանալու դեպքում, կամ նույնիսկ այս պետություններից մեկի կողմից առանձին, ի վիճակի կլինի խելքի բերելու թուրքական դահձին, որը խնդիր է դրել մինչև վերջ անխնա ոչնչացնելու հայ բնակչությանը, որը բոլոր ստրկացված ժողովուրդներից ունի ամենասոսկալի ճակատագիրը:

Ադրիանապոլսի գլխավոր հյուպատոս Գ. Սերաիմովը և քարտուղար Գրանդարովը 1916 թ. փետրվարի 24-ին Բուլղարիայի վարչապետին գրած նամակում նկարագրում են Հայոց պատրիարքարանի գույքի և զանձի թալանը, որին իրենք ակնատես են եղել: Նշելով, որ իրենք ներկա են համաշխարհային ահավոր դրամայի վերջին արարքին, բուլղար դիվանագետները գրում են. «Պատմությունը, այդ դաժան ու անխնա քննադատը, թաքնված մի օթյակում, լուռ նշումներ է անում: Եվ վաղը, երբ ամբողջ ազգեր պատմության դաժան դատաստանի առջև են կանգնելու, Թուրքիան ի՞նչ պիտի կարողանա ասել իր արդարացման համար... Թուրքիան, ի հեճուկս ամբողջ մարդասիրության, վե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 25:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

րածնողի ու վերանորոգման ճանապարհով գնալու փոխարեն, վերադառնում է դեպի 14-16-րդ դարերը»¹:

Միջազգային կազմակերպությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման կարևորագույն փաստաթղթեր է հրատարակել Լ. Ա. Բարսեղյանը²:

Առաջինը Փարիզում 1984 թ. ապրիլի 13-16-ին կայացած ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանի դատավճիռն է:

Ինչպես ներածության մեջ նշում է Լ. Բարսեղյանը, ժողովուրդների մշտական դատարանը հիմնվել է 1979 թվականին, Իտալիայի սոցիալիստական կուսակցության հիմնադիր անդամ, փիլիսոփա և իրավաբան Լեւիո Բաստյի նախաձեռնությամբ: Այն միջազգային հասարակական հիմունքներով գործող հաստատություն է՝ կազմված տարբեր երկրներում մեծ հեղինակություն վայելող քաղաքական գործիչներից, մեծահամբավ գրողներից, արվեստագետներից ու գիտնականներից:

Դատարանը նպատակ է հետապնդում հասարակական դատի ենթարկել մարդկության դեմ հանցագործություններ կատարած պետություններին՝ հենվելով միջազգային գործող օրենքների վրա:

1984 թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզի Սորբոնի համալսարանում տեղի ունեցած մշտական ժողովրդական դատարանի նիստերը, որն ամբողջովին նվիրված էր արևմտահայերի ցեղասպանությանը:

Նիստերն սկսվելուց առաջ դատարանը նամակ հղեց Թուրքիայի կառավարությանը՝ խնդրելով պարզաբանել իր դիրքորոշումը, սակայն պատասխան չստացվեց:

Դատարանում զեկուցումներով հանդես եկան Կալիֆոռնիայի (ԱՄՆ) համալսարանի պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանը և Ժիրայր Լիպարիտյանը (ԱՄՆ, Քեմբրիջ, «Հակոբ Ջորյան» ինստիտուտ):

Հաղորդումներով հանդես եկան անգլիացի պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոկերը և գերմանացի պրոֆեսոր Տեսսա Հոֆմանը, ֆրանսիացի պատմաբան Իվ Տերնոնը: Դատարանը լսեց ցեղասպանություն վերապրած սփյուռքահայեր՝ սեբաստացի Ա. Կյորեշյանի, ամասիացի Բ. Ինջիբարյանի, խարբերդցի Պ. Նահապետյանի և էսքիշեհիդցի Հ. Բոյաջյանի ցուցմունքները՝ հայերի տեղահանումների, կոտորածների և մյուս արհավիրքների մասին:

Դատարանում հանդես եկան պրոֆեսորներ Թ. Վան Բովենը, Տ. Գույունջյանը, Լ. Կուպերը, Ժ. Վերիովենը, որոնք ցեղասպանությունը որակեցին որպես միջազգային հանցագործություն, գտնելով որ թուրքական կառավարությունը պետք է պատասխանատվություն կրի:

Վերլուծելով դատարանի կայացրած դատավճիռը՝ Լ. Բարսեղյանը գրում է, որ այն բնորոշեց ցեղասպանությունը որպես մարդու իրավունքները ոտնահարող ամենաժանր հանցագործություն, իսկ արևմտահայերի ցեղասպանու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 35:

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպությունների կողմից (1984-1987 թթ.) փաստաթղթեր: Կազմող և ներածականի հեղինակ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր, Լավրենտի Բարսեղյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ս. Կ. Պողոսյան: ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1999:

յունը համարեց ժամանակակից իրողություն, որը պետք է ընդունվի պատասխանատու պետության կողմից:

Լ. Բարսեղյանը հատկապես կարևորում է դատարանի այն եզրակացությունը, որ ներկայիս Թուրքիայի կառավարությունը չի կարող հրաժարվել պատասխանատվությունից և իր նախորդի պես կրում է այդ պատասխանատվությունը՝ իրավահաջորդության սկզբունքով¹:

Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ չնայած մշտական ժողովրդական դատարանի ոչ պաշտոնական լինելուն, այն իր դատավճռով հայ ժողովրդին գոհացում տալու առաջին քայլը կատարեց և բարոյական ու պատմական փոխհատուցման սկիզբը դրեց²:

Գրքույկում զետեղված է ժողովուրդների մշտական դատարանի դատավճռի լրիվ տեքստը³:

Երկրորդ փաստաթուղթը Եվրոպական խորհրդարանի՝ «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին» 1987 թ. հունիսի 18-ի բանաձևն է⁴:

Բանաձևի երկրորդ կետում ասվում է, որ ողբերգական իրադարձությունները, որ տեղի ունեցան 1915–1917 թթ. Օսմանյան կայսրության տարածքում հայերի նկատմամբ, ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի համաձայն՝ հանդիսանում են ցեղասպանություն⁵:

Միաժամանակ նշվում է, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար և ընդգծվում է, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն՝ առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ:

Երրորդ կետով Եվրոպական խորհրդից պահանջվում է ճնշում գործադրել ներկայիս Թուրքիայի կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915–1917 թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

Չորրորդ կետում նշվում է, որ հայերի ցեղասպանության ճանաչումից հրաժարումը ներկայիս թուրքական կառավարության կողմից՝ անհաղթահարելի արգելք կհանդիսանա Եվրոպական տնտեսական համագործակցության կազմի մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման հարցի քննարկման համար⁶:

Լ. Բարսեղյանը մշտական ժողովրդական դատարանի և Եվրախորհրդարանի որոշումները համարում է միջազգային հանրության մեծ հաղթանակը Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման գործում⁷:

ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի արժեքավոր հրատարակություններից է Մեծ Բրիտանիայում ցեղասպանության տարիներին հայանպաստ շարժմանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուն¹:

Ժողովածուի ընդարձակ ներածականում շեշտվում է, որ եթե հայ ժողովրդի համար ճակատագրական այդ ժամանակաշրջանում մեծ տերությունների պաշտոնական շրջանակները զրեթե ոչինչ չարեցին կանխելու կամ գոնե թեթևացնելու նրա տառապանքները, ապա այդ նույն պետությունների առաջադեմ հասարակական ուժերն ու գործիչները իրենց ծայրը բարձրացրին ընդդեմ մարդկության պատմությանը հայտնի ամենաքստմնելի ոճրագործության:

Միջազգային հայասիրական շարժման մեջ իր ուրույն տեղն ունի Մեծ Բրիտանիայում ծավալված շարժումը, որին առնչվող որոշ փաստաթղթեր էլ թարգմանաբար ներկայացված են սույն ժողովածուում: Այդ բոլոր փաստաթղթերը, որոնք անգլերենով են, Հայաստան են բերել 1972-ին՝ ՀԲԸՄ Փարիզի Նուբարյան գրադարանից և գտնվում են ՀՀ ՊԿՊԱ հայ ազգային պատվիրակության ֆոնդում:

Ներածականի հեղինակը բրիտանական հայասիրական շարժման պատմության մեջ ամենաազդեցիկ կազմակերպություն համարում է Բրիտանական Հայաստան Կոմիտեն (ԲՀԿ), որը հիմնադրվեց 1913-ի սկզբներին ու իր ակտիվ գործունեությունը շարունակեց մինչև 1924 թվականը: Նրա անփոփոխ նախագահն էր հաշտարար դատավոր և պառլամենտի անդամ Անեուրին Վիլիամսը:

Բարձր է գնահատվում 1913-ին ԲՀԿ-ի հրատարակած «Հայաստան, նրա ժողովուրդը, տառապանքները և պահանջները» գրքույկը, որը երկու անգամ վերահրատարակվեց:

Կոմիտեի ազդեցիկ անդամներից էին Նոել և Հարոլդ Բաքստոն եղբայրները, որոնք հայասիրական անխոնջ գործունեություն ծավալեցին:

Պատերազմի տարիներին Բրիտանիայում ծավալված հայասիրական շարժումը հեղինակը բաժանում է երկու մասի՝ քաղաքական և մարդասիրական:

Քաղաքական գործունեության բնագավառում Բ. Պողոսյանը շեշտում է այն հանգամանքը, որ գլխավոր թշնամուն՝ Գերմանիային վարկաբեկող ցանկացած երևույթ ձեռնտու էր Մեծ Բրիտանիային, որն օգտագործվում էր քարոզչական նպատակներով: Այդ համատեքստում էլ դիտարկվում է երիտասարդ պատմաբան Առնոլդ Թոյնթի «Հայկական վայրագություններ: Մի ազգի ոչնչացումը» գրքի հրատարակումը 1915 թ. Լոնդոնում: Թոյնթին գրում էր, որ հավանական չէ հայերի կոտորածների նախաձեռնումը գերմանական իշխանությունների կողմից, սակայն գերմանացիները մնում են մեղադրելի, քանի որ նրանք երբևէ չեն ձեռնարկել քայլեր՝ բռնությունների հրամանները վերացնելու ուղղությամբ²:

Մեր կարծիքով՝ միանգամայն իրավացի է Բ. Պողոսյանը՝ նշելով, որ քարոզչական ուղղվածությունը բոլորովին չի նսեմացնում Թոյնթի գրքի արժեքը, որն առաջիններից մեկն էր, որը ներկայացրեց ցեղասպանության ընթացքը և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

² Նշվ. աշխ., էջ 9:

³ Նշվ. աշխ., էջ 13–44:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 44–49:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 47:

⁶ Նույն տեղում:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 11:

¹ Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում 1918–1923 թթ. (ըստ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահվող վավերագրերի): Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Բենիամին Պողոսյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Երևան, 2002:

² Նշվ. աշխ., էջ 12:

նրա կանխամտածված բնույթը՝ ցուցադրելով նաև թուրքական հակափաստարկների կամ արդարացումների սնանկությունը¹:

Նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայասերները մեծ չափով օգտագործեցին պառլամենտական ամբիոնը: Բազմաթիվ ելույթներ ունեցան Բրայսը, որը 1914-ի հունվարից Լորդերի պալատի անդամ էր, ԲՀԿ-ի նախագահ Ա. Կիլիամսը և ուրիշներ: Տեղասպանության վերաբերյալ նյութեր հրապարակվեցին բրիտանական մամուլի տարբեր օրգաններում:

Սակայն այդ տարիներին հայասերների ամենանշանավոր ձեռքբերումը Բ. Պողոսյանը համարում է Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի՝ 1916 թ. հրատարակած «Հայերի հանդեպ վերաբերմունքը Օսմանյան կայսրությունում 1915-1916 թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուն, որը նրա գնահատմամբ ցեղասպանության ուսումնասիրության առաջնակարգ աղբյուր է, և բերված փաստաթղթերն էլ հիմնականում չեզոք երկրների կամ գերմանացի վկաների տեղեկություններ են²:

Ներկայացվում են նաև ցեղասպանությունից վերապրածներին մարդասիրական օգնություն հասցնելու Բրիտանիայում ձեռնարկված քայլերը, այդ նպատակով ստեղծված կազմակերպությունների գործունեությունը: Դրանք էին «Հայ փախստականների (լորդ-քաղաքապետի) ֆոնդը» և «Հայկական կարմիր խաչ և փախստականների ֆոնդը»: Դրանցից առաջինն ստեղծվեց 1914 թ. դեկտեմբերին, որի պրեզիդենտն էր լորդ Բրայսի կինը՝ Է. Ռոբինսոնը: Ֆոնդի մշտական նախագահն էր Լոնդոնի լորդ քաղաքապետը, փոխնախագահներն էին Յորքի և Քենտրբերիի արքեպիսկոպոսները: Անդամներ էին լորդ Բրայսը, Քերզոնը և ուրիշներ:

1917 թ. մարտին Մանչեստրում ստեղծվեց «Հայ որբերի ֆոնդ», որի նախագահն էր լորդ քաղաքապետ Ջոն Մուզլը:

Նշելով, որ բրիտանական հայասերները շարունակեցին իրենց գործունեությունը նաև պատերազմից հետո՝ 1918-1923 թվականներին, Բ. Պողոսյանը չափազանց կարևորում է Բրայսի «Հայաստանի ապագան» հոդվածը, որը հրապարակվեց 1918 թ. դեկտեմբերին՝ պարբերականներից մեկում: Նա առաջարկում էր հայկական վեց վիլայեթներից ու Կիլիկիայից ստեղծել նոր Հայաստան ԱՄՆ-ի հովանավորության տակ:

Ամփոփելով ներածականը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ բրիտանական հայասերները մեծ աշխատանք կատարեցին թե՛ մարդասիրական և թե՛ քաղաքական դաշտում, սակայն եթե առաջինի շրջանակներում նրանք կարողացան ռեալ զգալի օժանդակություն ցույց տալ հայ ժողովրդին, ապա քաղաքական դաշտում, ցավոք, նրանց գործադրած ջանքերը քիչ ազդեցություն ունեցան բրիտանական կառավարության գործունեության վրա³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 12:

² Նշվ. աշխ., էջ 14:

³ Նշվ. աշխ., էջ 21:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ամերիկյան վավերագրերի ոչ ծավալուն, սակայն արժեքավոր հրատարակություն է իրականացրել Տիգրան Չաքարյանը¹:

Ընդարձակ ներածությունում նշվում է, որ պատերազմական պայմաններում Օսմանյան կայսրությունում իրականացվող հայասպանության միակ վկան փաստորեն ԱՄՆ-ն էր՝ հանձին ամերիկյան դիվանագետների, միսիոներների և մասնավոր անձանց, որոնք գտնվում էին կայսրության ամենատարբեր մասերում: Հերքվում է այն մտայնությունը, թե իբր ամերիկյան աղբյուրները միակողմանի են, որովհետև հիմնված են մահմեդականներին թշնամաբար տրամադրված միսիոներների հաղորդած սուբյեկտիվ և կեղծ տեղեկությունների վրա, և շեշտվում է այն իրողությունը, որ Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ԱՄՆ հասած լուրերը սերում էին բավական տարբեր աղբյուրներից: Ընդհակառակը՝ ժողովածուն կազմողը գտնում է, որ ԱՄՆ պետդեպարտամենտը Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպանից ստացել է միանգամայն հավաստի տեղեկատվություն:

Իր եզրահանգումը հիմնավորելու համար Տ. Չաքարյանը վկայակոչում է Ա. Սարաֆյանի՝ ԱՄՆ-ում վերջերս լույս տեսած մի հոդվածը, որտեղ ցույց է տրվում, որ Բրայսի և Թոյնբիի հանրահայտ «Կապույտ գրքի» հիմնական նյութը կազմում են ԱՄՆ-ի պետդեպարտամենտին հասցեագրված պաշտոնական զեկուցագրերը:

Հեղինակի կարծիքով՝ այն հանգամանքը, որ Հայոց ցեղասպանության մասին տեղեկատվության մեծ մասը Վաշինգտոն էր հասնում Կ. Պոլսի ամերիկյան դեսպան Դ. Մորգենթաուի զեկուցագրերի միջոցով, որոնցում բյուրեղացվում էր իրեն հասած բոլոր զեկուցագրերի պարունակած տեղեկատվությունը, բացառիկ արժեք է հաղորդում վերջինիս տեղեկություններին: Դրան հետևում է այն եզրակացությունը, որ ամերիկյան արտաքին գերատեսչության արխիվները կարելի է անկասկած համարել Հայոց ցեղասպանության մասին վավերագրերի հարստագույն շտեմարան, առանց որոնց գոյություն չէին ունենա Հայոց ցեղասպանության մասին դասական ժողովածուները՝ վերոհիշյալ «Կապույտ գիրքը» և Լեփսիոսի «Տեղեկագիրքը»²:

Վկայակոչելով Հալեպի ամերիկյան հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնի մի զեկուցագիրը՝ Տ. Չաքարյանը նշում է, որ նա առաջիններից մեկն էր, որ ահագանգեց, թե այն, ինչ տեղի է ունենում Օսմանյան կայսրության տարածքում, անկասկած, հայ ազգը իսպառ ոչնչացնելու մանրամասն կանխամտածված ծրագիր է³: Նա վկայակոչում է նաև խարբերդի ամերիկյան հյուպատոս Լ. Դևիսի մի զեկուցագիրը, որտեղ նշվում է, որ ծրագրվող տեղահանումը նշանակում է տեղահանյալների ճնշող մեծամասնության ստույգ մահ, և հայկական վեց վիլայեթների մեկ միլիոն հայ բնակչության տեղահանումը մի ձեռնարկ է, որը պատմության մեջ զուգահեռ չի ունեցել:

¹ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915-1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին: Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Տիգրան Չաքարյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳՊԱԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 2002:

² Նշվ. աշխ., էջ 10:

³ Նշվ. աշխ., էջ 14:

Մատնանշելով Լ. Ղևիսի հիշյալ գեկուցագիրը՝ իր գեկուցագրում դեսպան Զ. Մորզենթաուն եզրակացնում է, թե ինչպես երևում է գոյություն ունի հայ ազգը խորտակելու սխտեմատիկ ծրագիր¹: Թվարկելով հայերի նկատմամբ կիրառվող բռնությունները՝ դեսպանը նշում է նաև, որ այդ գործողությունները լրիվ կամայական են և ուղղորդվում են Կ. Պոլսից՝ ռազմական անհրաժեշտության պատրվակով: Ընթացքի մեջ է մի ազգի ոչնչացման գործընթաց:

Տ. Չաքարյանը վկայակոչում է հետազոտող Ռ. Ազատյանին, որը գտնում է, որ 1915 թ. հուլիսի 16-ի Մորզենթաուի գեկուցագիրը նման բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից Հայոց ցեղասպանության մասին առաջին ուղղակի վկայությունն է²:

Ներկայացնելով Զ. Մորզենթաուի՝ դժոխային պայմաններում հայտնված արևմտահայությանն ամեն կերպ օգտակար լինելու ջանքերը, հեղինակը գրում է, որ Մորզենթաուն նաև հղացել էր կենդանի մնացած արևմտահայերին ԱՄՆ տեղափոխելու գաղափարը, որը, սակայն, դժվար իրագործելի էր: Այդ պատճառով էլ ընդունվեց իրավիճակից բխող ավելի կոնկրետ պլան՝ օգնության կազմակերպումը տեղում և այդ նպատակով դրամահավաքի կազմակերպումը ԱՄՆ-ում: Մորզենթաուի խորհրդով ստեղծվեց հայերի և սիրիացիների օգնության կոմիտե՝ Ջ. Բարտոնի նախագահությամբ, որն անգնահատելի աշխատանք կատարեց:

Ինչպես հեղինակն է նշում Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպանատունը դարձավ այն տարանցիկ կետը, որի միջոցով տարագրված հայերին էր հասցվում ԱՄՆ-ում հավաքված դրամը, և Մորզենթաուին էր փոխանցվել հարյուր հազար դոլար: Սակայն վիճակը բարդանում էր նրանով, որ թուրքական իշխանությունները օգնության բաշխումը համարում էին իրենց ներքին գործը և պահանջում էին, որ հատկացված գումարն իրենք տնօրինեն: Նրանք նույնիսկ ձեռքակալեցին օգնությունը բաշխող մի քանի անձանց: Միսիոներների միջոցով օգնությունը շարունակվեց մինչև 1917 թ. ապրիլ, երբ խզվեցին դիվանագիտական կապերը Թուրքիայի և ԱՄՆ-ի միջև:

Հրատարակված փաստաթղթերն առավել ամբողջական են դարձնում ամերիկյան դեսպան Յենրի Մորզենթաուի կերպարն իբրև մարդասեր և հայասեր:

Ժողովածուում տեղ են գտել թվով 28 փաստաթղթեր, որոնց թվում են ԱՄՆ-ի պետքարտուղար Բրայենի հեռագիրը դեսպան Զ. Մորզենթաուին, վերջինիս հեռագրերը պետքարտուղարին, Ֆրանսիայում դեսպան Շարփի հեռագրերը ԱՄՆ-ի պետքարտուղարին, օտարերկրյա միսիոներների լիազորների ամերիկյան խորհրդի քարտուղար Ջեյմս Բարտոնի հեռագիրը պետքարտուղար Ռ. Լանսինգին, վերջինիս հեռագիրը Ջ. Բարտոնին:

Փաստաթղթերի վերջում գետնված է Թուրքիայում գերմանական դեսպանատան 1915 թ. օգոստոսի 9-ի հուշագիրը՝ Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարարությանը: Այնտեղ մատնանշվում էր, որ հայերի արտաքսման ժամանակ տեղի են ունեցել բռնի գործողություններ, որոնց հետևանքով նրանց մեծ մասը զոհվել է դեռ տեղ չհասած:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 15:

² Նշվ. աշխ., էջ 16:

Կայգերական գերմանական կառավարությունը հարկադրված էր մեկ անգամ ևս բողոքել այդ սարսափելի արարքների դեմ և հրաժարվել որևէ պատասխանատվությունից, մանավանդ որ հասարակական կարծիքը արդեն հակված էր հավատալու, որ Գերմանիան, որպես Թուրքիայի բարեկամ և դաշնակից, կարող է արդարացրած կամ դրդած լինել բռնության այդ գործողությունները¹:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի հրատարակման բնագավառում մեծ ու շնորհակալ աշխատանք է կատարել Ռուսաստանի հայերի միության Մոսկվայում միջազգային իրավունքի և քաղաքագիտության հայկական ինստիտուտը՝ հրապարակ հանելով երկհատոր, ընդարձակածավալ, յուրատեսակ ու մեծարժեք մի ժողովածու²:

Առաջին հատորի ծավալը 816 էջ է, այն ընդգրկում է 626 անուն փաստաթուղթ: Երկրորդ հատորի (1-ին մաս) ծավալը 912 էջ է, որն ընդգրկում է 881 անուն փաստաթուղթ:

Առաջին հատորի անոտացիայում նշվում է, որ ժողովածուում գետնված են ռուսական և արտասահմանյան սկզբնաղբյուրներից քաղված փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Թուրքիայում 1876-1923 թթ. հայերի ցեղասպանության համար միջազգային պատասխանատվության հիմնահարցին: Հատորում փաստաթղթային նյութի հիման վրա բացահայտվում են ցեղասպանության համար պատասխանատվության ընդհանուր միջազգային-իրավական հիմքերը և ձևերը, թուրքական պետության պատասխանատվության ճանաչումը և համաշխարհային համագործակցության պարտավորությունները, ներկայացվում են հայերի ցեղասպանության համար պատասխանատվության վերաբերյալ փորձագետների կարծիքներ, իրավաբանական օրգանների եզրակացություններ և դատավճիռներ:

Հատորի առաջաբանի հեղինակը պրոֆեսոր Յու. Բարսեղովը նշում է, որ ժողովածուի թեման Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայերի ցեղասպանության համար վերաբերում է ոչ միայն արդարադատության, այլև այդ հանցագործության վերացման հանգուցային հարցերին: Ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է, որը վնասներ է պատճառում միջազգային հանրությանը, ողջ մարդկությանը:

Յու. Բարսեղովի մեկնաբանությամբ ժողովածուի կազմման և հրատարակման նպատակն է պատասխաններ տալ միջազգային իրավունքի առաջ քաշած հարցերին, որպիսիք առաջանում են Թուրքիայի արածի համար պատասխանատվությունից խուսափելու փորձերի հետևանքով:

Ինչպես շեշտադրում է առաջաբանի հեղինակը, ժողովածուի հրատարակման անմիջական նպատակն է փաստագրական առումով հաստատել, որ հայերի ցեղասպանության համար թուրքական պետության պատասխանատվությունը, հետևաբար նաև այդ հանցագործության կատարման փաստը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

² Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Союз армян России, Армянский институт Международного права и политологии в Москве. Составитель, ответ. редактор, автор предисловия и комментария доктор исторических наук, проф. Ю. Т. Барсегов. Том 1, Москва, 2002, Том 2, часть 1, Москва, 2003.

պետությունների համագործակցության կողմից ապացուցվել է դեռ այն ժամանակ, երբ այն կատարվել է:

Անվանի միջազգայնագետը գտնում է, որ հայ ժողովրդի անսասան ձգտումը՝ հասնել կատարված հանցագործության ճանաչմանը՝ չպետք է դիտարկվի իբրև մազոխիզմի կամ ռեանչիզմի արտահայտություն, որը ոչ միայն օտար է հայ ժողովրդի մարդասիրական բնույթին, այլև քաղաքականապես անհնար է: Դա ամենից առաջ պրակտիկ քաղաքականության հարց է:

Այնուհետև նա պարզաբանում է, որ փաստաթղթերի հրատարակման նպատակը ոչ միայն թուրքերի և Թուրքիայի պատասխանատվության հաստատումն է, իրավունքի և արդարության վերականգնումը, այլև երկու ժողովուրդների և պետությունների միջև հարաբերությունների կարգավորման ուղու համահարթումը, նրանց ճշմարիտ հաշտության հնարավորության ստեղծումը, միջազգային իրավունքի նորմերի հիման վրա բարիդրացիական հարաբերությունների հաստատումը: Դրանում է կայանում Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարի, հետևապես և ներկա հրատարակության վերջնական և գերագույն նպատակը¹:

Ինչպես գրում է Յու. Բարսեղովը, Թուրքիան հայերի ցեղասպանության ցանկացած հիշատակում որակում է իբրև թշնամական, տարածաշրջանում խաղաղության և կայունության խախտմանը միտված գործողություն: Այդ կապակցությամբ նա գտնում է, որ տարրական տրամաբանությունը խոսում է ճիշտ հակառակի մասին, հնարավոր չէ կառուցել նոր հարաբերություններ՝ չդատապարտելով անցյալը, չտալով նրան ոչ միայն բարոյական և քաղաքական, այլև միջազգային-իրավական պատշաճ գնահատական: «Այդքան բարդ անցյալով ժողովուրդների միջև կայուն խաղաղություն և ճշմարիտ բարեկամություն հնարավոր է հաստատել միայն ցեղասպանության միանշանակ դատապարտմամբ և այդ հիման վրա վստահության ստեղծմամբ այն մասին, որ Թուրքիայի կողմից արյունոտ մեթոդներն այլևս չեն գործադրվի քաղաքական նպատակների հասնելու համար»²:

«Չայ-թուրքական հարաբերությունների իրական և լիակատար կարգավորում, անցում դեպի սկզբունքորեն նոր հարաբերությունների հարևան երկրների միջև՝ հնարավոր են միայն անցյալից ժառանգած հարցերը ազնիվ ու սքող լուծելու դեպքում», — գրում է Յու. Բարսեղովը:

Պարզաբանելով ժողովածուի փաստաթղթերի ընտրության սկզբունքները՝ այն կազմողը գրում է, որ ի տարբերություն այլ ժողովածուների, որոնք հաստատում են կատարված հանցագործության փաստական կողմը, ներկա ժողովածուն պարունակում է այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք բովանդակում են Թուրքիայի և թուրքերի գործողություններին տրվող քաղաքական և միջազգային-իրավական գնահատականներ՝ տրված մեծ տերությունների, Փարիզի հաշտության կոնֆերանսի և Ազգերի լիգայի կողմից: Այդ փաստաթղթերը հաստատում են Թուրքիայի պատասխանատվությունը հայերի ցեղասպանության հար-

ցում, ցույց են տալիս, որ դա հանցագործություն է մարդկության դեմ ու ամբողջ ժողովրդի սպանություն է:

Երկհատոր ժողովածուն կազմված է յոթ բաժիններից:

Առաջին բաժնում գետեղված են միջազգային իրավունքի ընդհանուր նորմերն ու սկզբունքները բովանդակող այն փաստաթղթերը, որոնց հիման վրա սահմանվում է պետությունների և ֆիզիկական անձանց պատասխանատվությունը ցեղասպանության հանցագործության համար:

Երկրորդ և երրորդ բաժինների փաստաթղթերը վերաբերում են կոնկրետ թուրքական պետության պատասխանատվության հաստատմանը՝ կատարած հանցագործության հայերի ցեղասպանության համար:

Չորրորդ բաժինը պարունակում է միջազգային իրավունքի և ցեղասպանության փորձագետների կարծիքներ, իրավաբանական օրգանների եզրակացություններ, հայերի ցեղասպանության հետ կապված դատավճիռներ:

Հինգերորդ բաժինը, որով սկսվում է 2-րդ հատորը, նվիրված է Հայկական հարցի քաղաքական պատմությանը:

Վեցերորդ բաժինը նվիրված է ցեղասպանության վերաբերյալ խոստովանությունների նոր փուլին:

Յոթերորդ բաժինը նվիրված է փաստաթղթերի մեկնաբանություններին:

Գիտական և քաղաքական առանձնակի կարևորություն են ներկայացնում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին, որոնք հրատարակվել են Լ. Ա. Բարսեղյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով լույս տեսած մեծարժեք ժողովածուում¹: Ժողովածուն բովանդակում է ամերիկահայ պատմաբան Արա Սարաֆյանի կազմած և ԱՄՆ-ի Վաթերթաուն քաղաքում 1993-1995 թթ. հրատարակված եռահատոր ժողովածուի նյութերը: Առաջին մասը կրում է «Եփրատի հովիտը» վերնագիրը, ուր գետեղված են Հալեպի, Բեյրութի, Դամասկոսի և Բաղդադի ամերիկյան հյուպատոսությունների 71 զեկուցագրեր: Այդ փաստաթղթերի վավերագրական արժեքն ընդգծելու համար բավական է, թերևս, վկայակոչել մի քանիսը: Այսպես՝ Հալեպի հյուպատոս Ջ. Ջեքսոնի՝ 4. Պոլսում ԱՄՆ-ի արտակարգ և լիազոր դեսպան Հենրի Մորգենթաուին հասցեագրված 1915 թ. մայիսի 12-ի զեկուցագրում (փաստաթուղթ թիվ 6) ասվում է, որ կառավարության հրամանով Չեյթունի ու Մարաշի շրջաններից շուրջ 4500 ընտանիքներ՝ մոտավորապես 28000 մարդ տեղափոխվում է ավելի հեռավոր վայրեր՝ մինչև Դեյր-էզ-Չոր և Բաղդադի մերձակայքը, իսկ հազարավորներն արդեն ուղարկվել են և հյուսիս և հյուսիս-արևմուտք՝ դեպի Կոնիա, Կեսարիա, Կաստամունի նահանգները: Սարսափելի է պատկերացնել այն թշնամությունը, որ բաժին է հասել այդ մարդկանց: Նրանց տալիս են միայն մի քանի ժամ՝ ճանապարհին պատրաստվելու համար, իսկ նրանց տներում կառավարությունը բնակեցնում է մուսուլման ընտանիքներ, որոնք անմիջապես տիրանում են հեռացած հայերի ունեցվածքին: Հարուստ ու աղքատ, բողոքական, զրիգորյան, ուղղափառ ու կաթոլիկ՝ բոլորը ենթակա են

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5-6:

² Նշվ. աշխ., էջ 8-9:

¹ Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին: ԳԱ ԴՅԹԻ, Երևան, 2004: Կազմող՝ Արա Սարաֆյան: Թարգմանությունը՝ Հասմիկ Հայրապետյանի: Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Գիրքը լույս է տեսել «Հայոց ցեղասպանությունը և միջազգային հանրությունը» մատենաշարով:

այդ հրամանին: Հիվանդներին թողնում են ճանապարհին, հղի կանայք ծննդաբերում են, և մայրերին խեղդամահ են անում կամ ջուրն են նետում երեխաներին, քանի որ նրանց խնամքի համար միջոցներ չկային: Հայերին, մայրերին, երիտասարդ աղջիկներին ու փոքր երեխաներին ուղարկում են բուլղոսի տարբեր ուղղություններով: Ուղեկցող ժանդարմներին ասվում է, որ կանանց ու աղջիկների հետ կարող են վարվել այնպես, ինչպես կկամենան: «Հայերն իրենք ասում են, որ շատ ավելի կգերադասեին կոտորածը, որն ավելի քիչ կործանարար կլինի իրենց համար»,— եզրակացնում է հյուպատոսը և ավելացնում, որ փաստաթուղթն ուղարկվում է նաև պետական դեպարտամենտին¹: Ուշագրավ է 16-րդ փաստաթուղթը, որտեղ ամերիկյան հյուպատոսը նշում է, որ Ուրֆան երբեք հեղափոխական կենտրոն չի եղել, այստեղի բնակիչները միշտ էլ նվիրված են եղել կառավարությանը և երբեք չեն ընդդիմացել: Հյուպատոսը զարմանք է հայտնում, թե ինչու է տեղական ղեկավարությունը համառորեն հետապնդում այն ժողովրդին, որը միշտ էլ հանդես է բերել նվիրվածություն²:

Փաստաթուղթ թիվ 19-ը համառոտ հաղորդագրություն է արտաքսված հայերի ծանր վիճակի, իսկ փաստաթուղթ թիվ 22-ը՝ հայերի նկատմամբ կառավարության դաժան վերաբերմունքի մասին: Այստեղ նշված է որ իրավիճակն օրեցօր ճգնաժամային է դառնում: Գերմանացիները մեղադրվում են այն բանում, որ նրանց մատը խառն է այս ամենին, նույնիսկ եթե նրանք ուղղակիորեն չեն կարգադրում այս համատարած կոտորածը, քանի որ սա ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ հայ ազգի բնաջնջում: Առանձին գերմանացիներ բացեիքաց հավանություն են տալիս այդ ծրագրին և ամեն բանում մեղադրում են հայերին³:

Թիվ 32 փաստաթուղթում ասվում է, որ ըստ հավաստի տեղեկությունների մինչև օգոստոսի 15-ը մարդկային կյանքերի կորուստը կազմում է մոտ 0,5 միլիոն: Տուժած տարածաշրջանն ընդգրկում է Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Մանուրեթ-ուլ-Ազիզի, Անգորայի, Սվազի նահանգները, որտեղ հայերն արդեն փաստորեն բնաջնջվել են, Հալեպն ու Ադանան թողնվել են լրացնելու և այդ շարժումը արագ թափ է առնում⁴:

Թիվ 48 ընդարձակ գեկուցագրում նշվում է, որ օգոստոսի 12-ից մինչև սեպտեմբերի 20-ը Դամասկոսով անցել են շուրջ 10000 հայ տարագիրներ, որոնց վիճակն ահավոր է, իսկ այստեղով անցածների ընդհանուր թիվը հասնում է 20000-ի:

Փաստաթուղթ թիվ 50-ը վերաբերում է Ուլնիայի իրադարձություններին, թիվ 53-ը՝ Բաղդադի իրավիճակին: Վերջինս վիճակագրական մանրամասն աղյուսակներ է պարունակում գնացքով արտաքսվածների մասին, սրանց ընդհանուր թիվը կազմում է շուրջ 33000 մարդ: Կան նաև վիճակագրական տվյալներ բողոքականների, կաթոլիկների, ուղղափառների և գրիգորյանների տեղահանության մասին:

¹ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 16, էջ 36:

² Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 6, էջ 19-21:

³ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 22, էջ 44:

⁴ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 32, էջ 57:

Թիվ 54-57 փաստաթղթերը վերաբերում են Խարբերդի տեղահանություններին, թիվ 55 փաստաթուղթում նշվում է, որ Խարբերդից տեղահանված 18000-անոց քարավանից Հալեպ են հասել 150 կին և երեխա:

Թիվ 67 ընդարձակ փաստաթուղթը մանրամասն տեղեկություններ է պարունակում Եփրատի աջ ափին Մեսքենեից մինչև Դեյր-էզ-Չոր տեղակայված հայ տարագիրների ճամբարների և նրանցում տիրող դժոխային իրավիճակի, հազարավոր անթաղ դիակների, սովահար երեխաների, համաճարակային հիվանդություններից տառապող մարդկանց հոծ խմբերի մասին: Այն, հիրավի, ցնցող փաստաթուղթ է¹:

Առավել ընդարձակ է թիվ 70 փաստաթուղթը, որը նույնքան արժեքավոր տեղեկություններ է պարունակում հայերի տեղահանությունների, աքսորի և աքսորավայրերում ստեղծված մահվան ճամբարների մասին²:

Ժողովածուի երկրորդ մասը կրում է «Սահմանամերձ շրջաններ» վերնագիրը, որը պարունակում է թվով 85 փաստաթուղթ: Դրանք վերաբերում են Տրապիզոնի, Սասունի, Ադրիանապոլսի, Ադանայի, Մերսինի և այլ սահմանամերձ շրջաններում իրականացված տեղահանումներին ու տարագրություններին³:

Երրորդ մասը վերնագրված է «Կենտրոնական երկրամասը», որտեղ տեղ են գտել փաստաթղթեր Մանուրեթ-ուլ-Ազիզի և Խարբերդի տեղահանությունների, ջարդի ու աքսորի մասին⁴: Դրանք հիմնականում Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Լեսլի Դևիսի գեկուցագրերն են հասցեագրված դեսպան Յենրի Մորգենթաուին: Ահա թե բառացիորեն ինչ է գրված այդ գեկուցագրերից մեկում. «Ես չեմ կարծում, որ համաշխարհային պատմության մեջ երբևէ իրագործվել է ավելի համընդհանուր ու արմատական նախճիր, քան այն, ինչ այժմ տեղի է ունենում մեր տարածաշրջանում և ոչ էլ հավատում են, որ մարդկային ուղեղն ի գորու է հղանալ ավելի ահավոր ու սադայելական ծրագիր: Այն հանգամանքը, որ պաշտոնական հրամանը միմիայն հայերին այս վիլայեթից տեղափոխելու մասին է, արտաքին աշխարհին սուկ որոշ ժամանակ կարող է թյուրիմացության մեջ զգել, իրականում այն, ինչ իրագործվում է, ամենադաժան սպանդն է:

Տեղի ունեցածը այդպես կկոչվեր նույնիսկ այն դեպքում, եթե թողնեին, որ բոլորն էլ ճանապարհին մեռնեն: Բայց քանի որ մեծ մասն ուղղակի է նախճիրի ենթարկվել, ոչ մի կասկած չի կարող լինել, որ կառավարության հրամանն է կատարվել: Նշանակում է անհնար է տպավորություն ստեղծել, թե իբր պատահածը համազգային եղեռն չէ»⁵:

Այնուհետև հյուպատոսը հաղորդում է. «Թուրք ոստիկաններից մեկի վկայությամբ տարագրվածների որոշ մասին ողջակիզել են Խարբերդի ու Դիարբեքի միջև գտնվող քարայրում: Նրա արտահայտությամբ՝ ամբողջ երկիրը մի ընդարձակ դիարան, կամ ավելի ճիշտ սպանդանոց է դարձել»⁶: Այնուհետև

¹ Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 67, էջ 119-126:

² Նշվ. ժողովածու, փաստաթուղթ 70, էջ 130-152:

³ Նշվ. ժողովածու, էջ 156-282:

⁴ Նշվ. ժողովածու, էջ 284-334:

⁵ Նշվ. ժողովածու, էջ 300:

⁶ Նշվ. ժողովածու, էջ 304:

Լ. Ղևիսը վկայում է, որ Խարբերդի վիլայեթում ապրող 100000 հայերից մնացել է 4000-ից ոչ ավելին¹:

Այսպիսով՝ Լ. Բարսեղյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը հայոց ցեղասպանության մասին» ժողովածուն չափազանց արժեքավոր նյութեր է պարունակում Հայոց ցեղասպանության մասին և ունի գիտագործնական կարևորագույն նշանակություն:

Չափազանց կարևոր հրապարակում է «Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հուշագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918)» փաստաթղթերի ժողովածուն, որը կազմել է Արտեմ Օհանջանյանը: Գրքի խմբագիրն է Լ. Ա. Բարսեղյանը:

Ավստրիական արխիվներում պահվող շուրջ 3390 էջ կազմող գեկուցագրերից առանձնացնելով և հայերեն թարգմանությամբ (թարգմանիչ՝ Վարշան Մարտիրոսյան) հրատարակելով 78 հոդվածներ, ժողովածուն կազմողն ընդգծում է, որ այդ վավերագրերի իսկությունը կասկած չի հարուցում, որովհետև գեկուցագրերի հեղինակները Թուրքիայի դաշնակից պետությունների պաշտոնյաներ են²:

Ավստրիական վավերագրերը հիմք են տալիս ժողովածուն կազմողին եզրակացնել, որ հայերի հալածանքներն սկսվել էին արդեն 1915-ի հունվարին, և որ հայերին հալածելու հրամանը երիտթուրքերի կառավարությունն էր արձակել³: Մատնացույց է արվում ավստրոգերմանական այն փաստաթուղթը, որտեղ մինչև 1915 թ. դեկտեմբեր կոտորված հայերի թիվը նշված է մոտ մեկ միլիոն⁴:

Վկայակոչելով Տրապիզոնի հյուպատոս Կվեատկովսկու և Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադանլեցկու համապատասխան գեկուցագրերը՝ Ա. Օհանջանյանը համոզմունք է հայտնում, որ գերմանացիները հանցակից են հայերին կոտորելու ոճրագործության մեջ:

Հրապարակված վավերագրերի հիման վրա Ա. Օհանջանյանը առաջ է քաշում այն թեզը, որ սուլթան Աբդուլ Համիդին և երիտթուրքերին Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի ցույց տված անսահման աջակցությունը նպաստեց 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ իրագործված ցեղասպանությանը, հայերի հալածանքներին ու կոտորածներին և իրենց հայրենիքից նրանց տարագրությանը⁵:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող ռուսական փաստաթղթերի հրապարակման բնագավառում գիտական արժեքավոր նորույթ է Արմեն Մարուքյանի հրատարակած ժողովածուն⁶:

Ընդարձակ առաջաբանում (24 էջ) ժողովածուն կազմողն արտահայտում է այն միտքը, որ պատերազմի տարիներին Ռուսաստանն էր այն միակ տերու-

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 331:

² Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918 թթ.): Փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ Արտեմ Օհանջանյան: Երևան, 2004, էջ 3:

³ Նշվ. աշխ. էջ 4:

⁴ Նշվ. աշխ. էջ 5:

⁵ Նշվ. աշխ. էջ 9:

⁶ Ռուսաստանը և Հայոց ցեղասպանությունը 1915-1917 թթ. փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող, առաջաբանի հեղինակ և թարգմանիչ՝ Արմեն Մարուքյան: Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ԳՊԱՆ ԳՑԹԻ, Երևան, 2004:

թյունը, որի ռազմաքաղաքական շահերը համընկել են Օսմանյան Թուրքիայում ցեղասպանության ենթարկվող հայ ժողովրդի իղծերի ու ձգտումների հետ, և միայն Ռուսաստանն էր, որ գործուն օգնություն ցուցաբերեց կոտորածից իրաշքով փրկված արևմտահայության մնացորդներին: Միանգամայն տեղին է ընդգծվում Ռուսաստանի Պետական դումայի 1995 թ. ապրիլի 14-ի հայտարարության մեջ արտահայտված այն միտքը, թե եղբայրական հայ ժողովրդի հանդեպ իր պատմական հայրենիքում կատարված ցեղասպանությունը նպատակ է ունեցել ոչ միայն ոչնչացնել այդ ժողովրդին, այլև հարված հասցնել Ռուսաստանի պետական շահերին¹:

Աշխատության նպատակն է հիմնահարցի վերաբերյալ հայտնի, քիչ հայտնի և նորահայտ փաստաթղթերը հայերեն լեզվով ներկայացնել մեկ ժողովածուի մեջ:

Կարևորելով Ռուսաստանի նախածեռնությամբ Անտանտի երկրների 1915 թ. մայիսի 24-ի հրապարակած հայտարարությունը, որտեղ Թուրքիայում տեղի ունեցող հայերի ջարդերը որակվում էին որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ ուղղված հանցագործություն, Ա. Մարուքյանը ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ ՄԱԿ-ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9-ի համաձայնագիրը տառացիորեն կրկնում էր այդ դրույթը:

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովի նամակներն ու գեկուցումները Հայկական հարցի վերաբերյալ, որոնցում որոշակիորեն ուրվագծվում է ռուս պետական գործչի հայանպաստ դիրքորոշումը:

Ռուսաստանի Պետական դումայի փաստաթղթերի առնչությամբ Ա. Մարուքյանն անդրադառնում է դումայի պատգամավորներ Մ. Պապաջանյանի, Պ. Միլյուկովի, Ս. Սազոնովի, Ա. Կերենսկու, Ն Շչեպկինի և այլոց ելույթներին, արձանագրում, որ դրանք ունեցել են շեշտված հայանպաստ ուղղվածություն:

Ամփոփելով հրատարակվող փաստաթղթերի բնութագրումը՝ Ա. Մարուքյանը միանգամայն իրավացի հիմքով եզրակացնում է, որ փաստաթղթերը վկայում են, որ չնայած որոշ բացասական դրսևորումներին, հայ ժողովրդի ողբերգության ժամանակաշրջանում Ռուսաստանը արևմտահայերի նկատմամբ վարել է հայանպաստ և հայապահպան քաղաքականություն²:

Հայոց մեծ եղեռնի վերաբերյալ յուրատեսակ փաստավավերագրական նյութերի հայտնաբերման ու հրատարակման բնագավառում ամենայն դրվատանքի արժանի բազմամյա շնորհակալ աշխատանք է կատարել բանահավաք-ժողովրդագետ Վերժինե Սվազյանը՝ երկար ու ծիգ տարիներ համբերատարորեն գրի առնելով, ծայնագրելով ու մի ամփոփ ժողովածուով հրատարակելով Մեծ եղեռնից վերապրածների յոթանասուն հուշապատում և շուրջ երկու հատոր պատմական բնույթի երգեր ու վիպերգեր՝ ստեղծված այն ահավոր տարիներին³:

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 5:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 29:

³ Վերժինե Սվազյան, Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995:

ժողովածուն նրա խմբագիր, բանասիրության դոկտոր Սարգիս Չարունյանի գնահատմամբ ունի հույժ պատմական և քաղաքական արժեք ու նշանակություն: Հրատարակված նյութերը պատմական կարևորագույն վկայագրեր են, իսկ իր հեղինակի բնորոշմամբ, հրատարակված երգերն ու հուշերը իրենց պատմաճանաչողական արժեքով Մեծ եղեռնը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ են, առարկայական վկայագրեր:

1997-ին հրատարակվեց Վ. Սվազյանի նոր աշխատանքը՝ հայերեն¹, ռուսերեն և անգլերեն: Ինչպես նշված է անդամացիայում՝ գրքույկն ընդգրկում է Մեծ եղեռնից հրաշքով փրկված ականատես-վկաների հուշապատումներն ու թուրքալեզու երգերը, որոնցում պատկերված են արևմտահայության ողբերգության վիթխարի դրվագները, նրանց մղած արդար գոյամարտը: Գրքույկն ունի ռուսերեն, անգլերեն և ֆրանսերեն ամփոփումներ:

2000 թվականին, Հայոց ցեղասպանության 85-ամյակի կապակցությամբ լույս տեսավ նույն թեմայի շուրջ Վերժինե Սվազյանի տասնամյակների տքնաջան պրպտումների հանրագումարը հանդիսացող սովարածավալ ու մեծադիր, իր բնույթով եզակի արժեք ներկայացնող հատորը²:

Ինչպես նշված է հատորի անտացիայում՝ ժողովածուն ընդգրկում է Հայոց ցեղասպանության ականատես-վկա վերապրողներից գրի առնված, ծայնագրված ու տեսագրված 600 միավոր բանավոր հուշեր, պատմական բնույթի գրույցներ ու երգեր: Բարբառային և թուրքալեզու բնագրերին զուգահեռ տրված են նրանց գրական թարգմանությունները:

Ժողովածուն ունի նաև բառարան, երգերի նոտագրություններ, ծանոթագրություններ, լուսանկարներ, քարտեզ, անգլերեն, ֆրանսերեն, ռուսերեն ամփոփումներ, վերապրողների լուսանկարներ:

Ինչպես հատորի խմբագրականում նշում է բանասիրության դոկտոր Սարգիս Չարունյանը, ժողովածուն ունի հույժ պատմական, նաև քաղաքական արժեք ու նշանակություն: Կատարված է տքնաջան ու շնորհակալ մեծ աշխատանք՝ Հայոց ցեղասպանությունից, վերապրողների անզուգական հուշերն ու երգերը փրկելու և անմահացնելու ուղղությամբ: Այդ նյութերն ու թուրքալեզու երգերը գնահատվում են իբրև պատմական կարևորագույն արժեք ներկայացնող հավաստի վավերագրեր, որոնք նաև ազդու զենք են արդի պայմաններում թուրք և թուրքամետ կեղծարարներին հակահարված տալու համար:

Հեղինակի ներածականում հակիրճ նկարագրված է հետազոտողի 45-ամյա տառապալի աշխատանքը:

Հատորի առաջին բաժնում, որը ծավալով ամենաստվարն է՝ 337 էջ, զետեղված են Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների հուշերը՝ 240 միավոր: Գիտական հետազոտության ենթակելով այդ նյութերը, ներածականում հեղինակը եզրակացնում է, որ առարկայորեն վերարտադրելով տվյալ ժա-

¹ Վերժինե Սվազյան, Մեծ եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում: Պատ. խմբագիր Ս. Բ. Չարունյան: ԳՊԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 1997:

² Վերժինե Սվազյան, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ: Պատ. խմբագիրներ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, բանասիր. գիտ. դոկտոր Սարգիս Չարունյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ալեքսանդր Սաֆարյան: ԳՊԱ ԳՅԹԻ, Երևան, 2000, 500 էջ: Հատորը հրատարակվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության մեկենասությամբ:

մանակաշրջանի կյանքը, միստ ու կացը, բարքերը, քաղաքական-հասարակական հարաբերությունները, վերապրողների հուշերը ճշմարտացի են, վավերական և ունեն հավաստի վկայությունների արժեք: Ականատեսների հուշերը ոչ միայն բնութագրում են տվյալ անհատին ու նրա միջավայրը, այլև ողջ հավաքականությունը՝ դառնալով արևմտահայոց հավաքական պատմական հիշողությունը¹:

Ներածության հեղինակը նշում է, որ ավագ սերնդի ներկայացուցիչների պատմածները բերնեբերան փոխադրելով՝ շարունակում են հարատևել հետագա սերունդների հիշողության մեջ՝ արդեն պատմական գրույցների տեսքով:

Ժողովածուի երկրորդ բաժնում ընդգրկված են հենց այդ պատմական գրույցները՝ 50 միավոր, որոնք գրի են առնված վերապրողների հետագա սերունդներից:

Երրորդ բաժնում ներկայացված են վերապրողների կատարած 288 միավոր պատմական բնույթի երգերն ու վիպակները, որոնցում արտացոլված են թուրքական զորահավաքի, զինահավաքի, ցեղասպանության, կոտորածի, ինչպես նաև որդեկորույս մայրերի, որբերի, հերոսամարտերի մասին հուզիչ ու տպավորիչ դրվագներ:

Ինչպես նշում է Վ. Սվազյանը՝ այդ երգերի շնորհիվ նորովի է ընկալվում պատմական տվյալ ժամանակաշրջանը՝ իր բնորոշ կողմերով, հետևաբար դրանք հագեցած են պատմականությամբ²:

Հատորում ներկայացված են նաև 22 միավոր ժողովրդական պատմական ինքնատիպ երգերի եղանակներ:

Պատմական բնույթի երգերի մի մասի թուրքերեն հորինվելը Վ. Սվազյանը բացատրում է օսմանյան թուրքիայի որոշ գավառներում հայերենի արգելված լինելու հանգամանքով, որի հետևանքով Քյոթահիայի, Բուրսայի, Ադանայի, Կեսարիայի, Էսքիշեհիրի և այլ վայրերի հայերը հիմնականում թուրքախոս էին: Նա վկայակոչում է ադանացի վերապրող Միքայել Քեշիշյանի պատմածը, ըստ որի, ոչ միայն հայերեն խոսողի լեզուն էին կտրում, այլև թևերի տակ նոր խաշած հավկիթ էին դնում խոստովանություն կորզելու, որ ուրիշներին հայերեն է սովորեցնում, իսկ եթե խոստովանում էր՝ կախում էին կամ սպանում³:

Հեղինակի գնահատմամբ՝ թուրքերեն երգերը իրենց գաղափարական բովանդակությամբ ունեն պատմաճանաչողական կարևոր արժեք:

Ողջ արևմտահայության կրած տառապանքների մասին առավել ամբողջական պատկերացում տալու նպատակով հեղինակն ընդգրկել է Արևմտյան Հայաստանի, Կիլիկիայի և Անատոլիայի հայաշատ ավելի քան 70 բնակավայրերից տեղահանված վերապրողների:

Վ. Սվազյանը եզրակացնում է, որ անհետ կորստից փրկված, սերունդներին ավանդվող ականատես-վերապրողների հուշերն ու պատմական բնույթի երգերը իրենց պատմաճանաչողական արժեքով դառնում են Հայոց ցեղասպանությունը ժողովրդական պարզ լեզվով լուսաբանող վկայություններ, հավաս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 3:

² Նշվ. աշխ., էջ 16:

³ Նշվ. աշխ., էջ 17, 318:

տի, առարկայական վավերագրեր, հայ ժողովրդի հավաքական հիշողությունը, որը պետք է ներկայացվի մարդկության արդար դատին¹:

Յեղիմակի կողմից գրված ընդարձակ պատմաբանագիտական ակնարկում պատմական փաստերի և ժողովրդագրական նյութերի զուգակցմամբ ներկայացված են արևմտահայության ողբերգության և նրանց ինքնապաշտպանության կարևորագույն դրվագները:

Վ. Սվազյանի անզուգական գիրքը հավիտենական հուշակոթող է անմեղ նահատակների սուրբ հիշատակին:

2003 թ. լույս տեսավ Վերժինե Սվազյանի նոր աշխատությունը², որը գրված է նախորդ ժողովածուում ամփոփված նյութերի հիման վրա և, կարելի է ասել նվիրված է հեղինակի անխոնջ պրպտումների 50-ամյակին:

Բանասիրական գիտությունների դոկտոր Վերժինե Սվազյանի կատարած հսկայածավալ աշխատանքն իր բնույթով ու բովանդակությամբ բացառիկ արժեք է ժողովրդագրության, բանասիրության ու պատմագիտության բնագավառում:

Պատմական հավաստի վավերագրի արժեք ունի Եղիա Գահվեճյանի հուշագրությունը³:

Առաջաբանում Վ. Գրիգորյանը նշում է, որ երուսաղեմաբնակ լուսանկարիչ Եղիա Գահվեճյանի հուշագրությունն ունի պատմական արժեք և նշանակություն: Յուզագրության հեղինակը տեսել է իր համաքաղաքացիների թալանն ու կոտորածը, կանանց, աղջիկների ու երեխաների առևանգումը, կորցրել իր բոլոր հարազատներին:

1993-ին Երուսաղեմում Վ. Գրիգորյանը հանդիպել է Ե. Գահվեճյանին, նրա որդի Գրիգորից ստացել հոր չորսժամյա հարցազրույցի ձայնագրությունը և ձեռնամուխ եղել սույն հուշագրության հրատարակմանը:

Պատմական համառոտ ակնարկից հետո Ե. Գահվեճյանը պատմում է 1915 թ. Ուրֆայի հերոսամարտի մասին, նշում որ ինքնապաշտպանությունը ղեկավարելու համար ստեղծվեց զինվորական խորհուրդ, որի մեջ մտան Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, Յարություն Ռաստկելենյանը, Յարություն Սիմյանը, Խորեն Քյուփեյանը, Լևոն Եղբերկերյանը, Յովհաննես Իմիրզյանը և Արմենակ Աթայանը: Նա վկայում է, որ ամեն ինչ խելացի կերպով մտածված էր. գործում էր պարենավորման մարմին, հիվանդանոց: Յայոց թաղի չորս կողմը փորվեցին խրամատներ, թաղի բոլոր տները միմյանց կապված էին նախօրոք բացված հատուկ անցքերով:

Յուզագրողի վկայությամբ՝ Ուրֆայիցները որոշել էին մնալ իրենց տներում, կռվել մինչև վերջին փամփուշտը և արժանանալ պատվավոր մահվան⁴: Նա պատմում է թուրքերի առաջին հարձակման մասին, որը կատարվեց Յայոց թաղ տանող ճանապարհով, որը, Մ. Յոթնեղբայրյանի մտահաղացմամբ, ազատ էր

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Վերժինե Սվազյան, Յայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը: Պատասխանատու խմբագիրներ՝ ՅԳԱԱ թղթակից անդամ Սարգիս Յարությունյան, պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, պատմ. գիտ. թեկնածու Ալեքսանդր Սաֆարյան: ՅԳԱԱ ՅՅԹԻ, Երևան, 2003:

³ Եղիա Գահվեճյան, Յուզեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու յետագայ իրադարձություններու մասին: Գրի առավ և հրատարակութեան պատրաստեց պատմ. գիտ. դոկտոր Վարդան Գրիգորյանը, Երևան, 1995:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 26:

թողնվել թուրքերին թաղի խորքը քաշելու, օղակելու և ջարդ տալու նպատակով, որը և իրագործվեց: Թուրքերը տվեցին 450 սպանված: Նա հիացմունքով է խոսում ուրֆայիցի հերոսուհիների և հատկապես Եղիսաբեթ Յոթնեղբայրյանի մասին, որոնք խանդավառում էին տղամարդկանց:

Ուրֆայիցները թուրքերի համար երկրորդ թակարդը լարեցին հոկտեմբերի 1-ի հարձակման ժամանակ՝ նրանց քաշելով դեպի կաթուղի եկեղեցու բակը և ջարդ տալով: Թշնամին տվեց 100 սպանված:

Փայլուն հաղթանակով ավարտվեց նաև Թեմերին թաղի կռիվը, որը զլխավորում էր Գևորգ Ալահայտյանը:

Երրորդ անգամ թուրքերն ընկան Յարություն Ռաստկելենյանի լարած թակարդը՝ դարձյալ տալով 100 սպանված:

Յուզագրողը առանձնակի ջերմությամբ է խոսում տղամարդու հագուստ հագած մեկ տասնյակ օրիորդների ջոկատի մասին, որը զլխավորում էր օրիորդ Մարիամ Չիլինկիրյանը, նրա օգնականներն էին օրիորդներ Կեմչյանը և Թափթափյանը: Ջոկատը գաղտագողի հասավ մինչև հայր Աբրահամի մզկիթը և ռումբեր նետեց թուրքական պահակատան վրա: Յուզագրողը պահպանել է նաև այդ կռիվն մասնակցած մի քանի պատանիների անունները՝ Նազարեթ Պագալյան, Գարեգին Պերեջբլյան, Յակոբ Էսմերյան, Յայկ Յացագործյան:

Սակայն ուժերը խիստ անհավասար էին: Յայ քաջերն ընկնում էին մեկը մյուսի հետևից, և նրանց փոխարինողներ չկային, իսկ թուրքերը, տալով շուրջ 2000 սպանված, Յալեպից համալրում ստացան, որոնց հետ էին նաև գերմանական թնդանոթներ:

Մկրտիչ Յոթնեղբայրյանի եղբորը՝ Սաքոյին, հանձնարարվեց շարքից հանել թնդանոթները: Սաքոյի խումբը՝ քրդական տարազով ծպտված, Թլֆտուր բլրից իջավ և թաքնվեց թուրքական գերեզմանատանը: Նրանք հինգ հոգով հարձակվեցին թուրքերի վրա, մեծ խուճապ առաջացրին, սակայն կարողացան հանել միայն մեկ թնդանոթի փակաղակը:

Թլֆտուրի գազաթին տեղադրված թուրքական թնդանոթներն սկսեցին մահաբեր կրակ տեղալ Յայկական թաղի վրա: Թուրքերի գրոհները ղեկավարում էր Յալեպից եկած Ֆախրի փաշան:

Յուզագրողի վկայությամբ՝ Ուրֆայի ինքնապաշտպանության առաջին 16 օրերին հայերը միշտ հաղթանակով էին դուրս գալիս: Սակայն թուրքական թնդանոթների ռմբակոծումներից հետո վիճակը կտրուկ փոխվեց ի վնաս հայերի: Կռվում ընկավ Յ. Ռաստկելենյանը, թուրքական զնդակը փշրեց Մ. Յոթնեղբայրյանի ծունկը, սակայն նա պատգարակի վրա շարունակում էր ղեկավարել կռիվը: Կռվին մասնակցում էին կանայք՝ Մարիամ Չիլինկիրյանը, Խանում Քեթենճյանը, Յ. Ռաստկելենյանի թոռը՝ ութ տեղից վիրավորված Մովսես Սուճյանը:

Յուզագրողի 20-ին ուրֆայիցները Մայր եկեղեցու տանիքին ամրացրին պաստառ, որի վրա թուրքերեն գրված էր. «Մենք մինչև վերջ պիտի կռվինք և մարդու պես պիտի մեռնինք»: Յուզագրողներից մեկի վկայությամբ՝ ամերիկյան միսիոներուհի Քարեն Եփփեն՝ իր տնից տեսնելով այդ պաստառը, արցունքն աչքերին ասել է. «Ախ, ինչ կըլլար, եթե բոլոր հայերն ալ այսպես պատասխա-

նեին թուրքերուն»: Իսկ Ֆախրի փաշան այդ օրերին բացականչել է. «Ինչ կլինե՞ր մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆաներ մեր դեմ այսպես ծառանային»¹:

Ինքնասպան եղավ Սկրտիչ Յոթնեղբայրյանը, նրա եղբայրը՝ Սաքոն, կախաղան հանվեց ուրիշ հերոսների հետ: Հուշագրողի վկայությամբ՝ Ուրֆայի հայերը ընտանիքներով ինքնասպան էին լինում իրենց նետելով հրդեհների մեջ, ջրհորները, որպեսզի թշնամու ձեռքը չընկնեն: Չնայած Հայկական թաղը ավերակների էր վերածվել, բայց ավերակների միջից լսվում էին հատուկենտ կրակոցներ, որոնք թուրքերի կյանք էին խլում:

Այսպես ավարտվեց Ուրֆայի մեկամսյա դյուցազնամարտը:

Մուսա լեռան հերոսամարտերի մասնակիցների փրկության և նրանց հետագա ճակատագրի մասին անգնահատելի վավերագիր է ֆրանսիական նավատորմի հայազգի ծովասպա, մուսալեռցիների փրկության գործողության անմիջական մասնակից Շառլ-Տիրան Թեքեյանի հուշագրությունը²:

«Մուսա լեռան հայերի փրկությունը ֆրանսիական տորմիդի կողմից» բաժնում նա գրում է, որ մուսալեռցիների մասին իրենք տեղեկացան 1915 թ. սեպտեմբերի 6-ին: Սեպտեմբերի 8-ին Անտիոքի ծովածոց մտավ «Դեգեքս» հաժանավը և մոտեցավ այնտեղ գտնվող «Գիշեն» հաժանավին: Նրանք կողք կողքի կանգ առան Ռաս-էլ-Շրիմայի հրվանդանի դիմաց, Սվեդիայի փոքրիկ նավահանգստի մոտ: Մինչ այդ «Գիշենի» ուղեկալը նկատել էր կարմիր խաչով ճերմակ դրոշը, մոտեցել էր ափին, խարիսխ նետել և ափ ուղարկել մի նավակ: Նավակին ընդառաջ էին եկել մի քանի լողորդներ և հայտնել, որ Մուսա լեռան վրա են գտնվում շուրջ 5000 կանայք, երեխաներ, ծերեր, որոնց շուրջ երկու ամիս պաշտպանում են 800 զինված մարտիկներ:

Նավատորմի գլխավոր հրամանատար Դարտիժ դյու Ֆուրնեի հրամանով առաջին երկու նավերին միացավ «Ժաննա դը Արկ» հաժանավը, որի տախտակամած է բարձրանում Տիրան Թեքեյանը և հանդիպում մուսալեռցի երկու պատվիրակների հետ, թարգմանում նրանց ասածները: Վերջիններս հայտնում են, որ իրենք արդեն 50 օր է, ինչ կռվում են, ուստի խնդրում են տեղափոխել լեռան վրա գտնվող ժողովրդին, իսկ իրենց զենք ու զինամթերք տրամադրեն՝ շարունակելու պայքարը ֆրանսիական դրոշի ներքո:

Դարտիժ դյու Ֆուրնեն հանձնարարեց «Դեգեքսի» հրամանատար Վերգոսին՝ ապահովել հայերին օգնություն հասցնելը, իսկ ինքը «Ժաննա դը Արկ»-ով հեռացավ խորհրդակցելու կառավարության հետ:

Սեպտեմբերի 10-ին մուսալեռցիների ազդանշաններով «Գիշենը» և «Դեգեքսը» ռմբակոծեցին թուրքերի դիրքերը Քեբուսիե գյուղի ուղղությամբ և նրանց փախուստի մատնեցին՝ թեթևացնելով մուսալեռցիների վիճակը:

Առանձին բաժին է նվիրված փրկության գործողությանը: Ըստ հուշագրողի՝ որոշվեց Մուսա լեռան հայերի տարահանումն սկսել սեպտեմբերի 11-ին: Ծովակալի և նավի հրամանատար Վերգոսի հանձնարարությամբ Տիրան Թեքեյանը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 33-34:

² Շառլ-Տիրան Թեքեյան, Մուսա լեռան հայերի փրկությունը. հիշողության էջեր: Թարգմանությունը և ծանոթագրությունները՝ Գրիգոր Զանիկյանի: «Մուսա լեռ» հայրենակցական միություն, Երևան, 2002: Գիրքը ֆրանսերեն լույս է տեսել Փարիզում, 1919-ին: Հայերեն թարգմանությունը լույս է տեսել առաջին անգամ:

ընդ պետք է ափ ելներ ու կազմակերպեր հայերի փոխադրությունը: Սակայն ավերակությունը անհնար էր դարձնում ափին մոտենալը: Դա հաջողվեց մի քանի ժամվա չարչարանքներից հետո միայն:

Նկատելով ծովափին խռնված ժողովրդին թուրքերը նոր հարձակում սկսեցին, սակայն իրենց դիրքերը դեռևս չլքած տղամարդիկ հետ մղեցին նրանց:

Տարահանումն սկսվեց սեպտեմբերի 12-ին ըստ գյուղերի՝ լաստահարթակներով: Մինչև մութն ընկնելը տարահանվեցին մոտ երեք հազար կանայք, երեխաներ ու ծերունիներ: Սեպտեմբերի 13-ին տարահանվեցին վերջին գյուղի բնակիչներն ու ազատամարտիկները: Վերջիններս զենք ու սնունդ խնդրեցին, որպեսզի մնան և շարունակեն կռիվը, սակայն, ինչպես գրում է հուշագրողը, հրամայված էր տղամարդկանց ևս տարահանել¹: Հարկ եղավ համոզել հրամանատարներից մեկին Եսայի Յաղուբյանին, թողնել դիրքերը և նավ նստել: Ազատամարտիկները ողջակիզեցին մեծ նախիրը, թողեցին դիրքերը և փոխադրվեցին նավերի վրա: Նրանք տեղափոխվեցին Պորտ Սաիդ և տեղավորվեցին վրանավանում:

Մուսալեռցիներն ընդգրկվեցին ֆրանսիական բանակի Արևելյան լեգեոնում, որը հետո կոչվեց Հայկական լեգեոն: Արարայի ճակատամարտում նրանք իրենց փառքով պսակեցին:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստաթղթերի հայտնաբերման և հրատարակման բնագավառում պրպտումները ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանը շարունակեց նաև հետխորհրդային ժամանակաշրջանում: Այդ գործունեության հանրագումարը եղավ նրա նոր աշխատությունը², որը լույս ընծայվեց բազմավաստակ գիտնականի մահից հետո:

Հայերեն և ռուսերեն տարբերակներով լույս տեսած սույն մեծարժեք աշխատությունը հրատարակության է պատրաստել հեղինակի բազմամյա աշխատակցուհին՝ գիտնականի հիշատակի պահպանման նվիրյալ Նունե Դերոյանը, գրքի խմբագիրն ու առաջաբանի հեղինակն է Պարույր Մուրադյանը:

Բազմալեզու աղբյուրների համադրմամբ ու մեկնաբանմամբ հեղինակը սահմանում է Հայոց ցեղասպանության ծրագրված բնույթը, ընդգծում հայերի ինքնապաշտպանության կատարած դերը և մերժում թուրքերի «քաղաքակրթական» առաքելությունը:

«Երկու խոսք»-ում Պ. Մուրադյանը սեղմ ու տպավորիչ կերպով ընդգծում է, որ գրքի բոլոր հինգ գլուխները գրված են տևականորեն հավաքած ու նոր հարցադրումներով լուսաբանվող փաստական հարուստ նյութի վերլուծությամբ ու արդիական հնչեղության ընդհանրացումներով ու փաստարկումներով: Մեկ անգամ ևս շեշտվում է, որ մեզանում առաջինը Մ. Ներսիսյանը քաղաքացիական ու գիտական համարձակություն ունեցավ հաղթահարելու գաղափարական կապանքները և դեռևս 1946-ին դոկտորական ատենախոսություն պաշտպանելու թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի վերաբերյալ: Նա այդ պայքարը որակեց իբրև ազա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27-28:

² Սկրտիչ Ներսիսյան, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005, 335 էջ:

տագրական, բացահայտեց թուրքական պատմագրության կեղծարարությունը: Վերստին ընդգծվում է այն իրողությունը, որ դարձյալ Մկրտիչ Ներսիսյանն էր, որ 1965-ին «Պրավդայում» տպված հոդվածով ԽՍՀՄ-ում բարձրաձայն խոսք ասաց Հայոց ցեղասպանության մասին և «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ժողովածուի հրատարակմամբ հիմք դրեց Հայաստանյան ցեղասպանագիտությանը¹:

Գիտնականը հերքում է պատմագրության մեջ տեղ գտած այն թյուր տեսակետը, թե իբր Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանացիներն են ղեկավարել Թուրքիայի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքականությունը, որ երիտթուրքերը միայն կատարել են գերմանացի զինվորականների ու դիվանագետների կամքը: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ, իհարկե, գերմանացիները հանդես են եկել երիտթուրքերի հետ միասին և պաշտպանել նրանց, գերմանացի շատ սպաներ անգամ մասնակցել են հայերի կոտորածներին, բայց Մեծ եղեռնի գլխավոր, հիմնական մեղքն ընկնում է ենվեր, Թալեթ, Ջեմալ փաշաների և մյուս գործիչների վրա, որոնք Հայկական հարցում հետևողականորեն հետապնդում էին էքսպանսիոնիստական ու ջարդարարական ծրագրեր, որպեսզի հասնեն իրենց պանթուրքիստական ծրագրերի իրականացմանը: Ուրեմն երիտթուրքերը սոսկ զործակալներ չէին, այլ ունեին իրենց սեփական վաղօրոք մշակված ծրագրերը²:

Մ. Ներսիսյանը քննադատում է այն պատմաբաններին, ովքեր հայերի ցեղասպանության հարցում խիստ գերազնահատում են կրոնական գործոնը, հայ և թուրք բուրժուազիայի միջև եղած հակամարտության հանգամանքն ու քրդական ավազակախմբերի դերը³:

Նա զգալի թերություն է համարում այն հանգամանքը, որ արևմտավրուպական և ամերիկյան հեղինակների ուսումնասիրություններում դեռևս քիչ են օգտագործված Ռուսաստանի պետական արխիվներում պահպանված փաստաթղթերը, որոնք չափազանց կարևոր նշանակություն ունեն հայերի ցեղասպանության, Հայկական հարցի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի նոր պատմության շատ հարցերի բազմակողմանի ուսումնասիրության համար: Ռուսական արխիվներում պահպանվող պաշտոնական նյութերին քաջատեղյակ պատմաբանը հավաստում է, որ դրանք հիմնովին հերքում են ռուսատյացների հորինած այն առասպելը, թե ռուսական պետությունը ինչպես 1890-ական թվականներին, այնպես էլ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իբր ցանկացել է «գրավել Արևմտյան Հայաստանը առանց հայերի»: Գիտնականն ընդգծում է, որ պատմության կեղծարարների տարածած այդ թեզը ճիշտ չէ, և չի կարելի առանձին հետադեմ, սևհարյուրյակային չինովնիկների հայացքները նույնացնել ռուսական պետության քաղաքականության հետ⁴:

Հեղինակի հաջորդ դիտողությունը վերաբերում է հենց Հայաստանի արխիվներում ու գրադարաններում պահվող փաստաթղթերի բավարար չափով օգտագործված չլինելուն, նյութեր, որոնք խոսում են հօգուտ այն իրողության,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Նույն տեղում, էջ 12:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նույն տեղում, էջ 13:

որ արևմտահայերը կազմակերպել են ոչ թե «դավադրական ապստամբություններ», այլ ստիպված դիմել են ինքնապաշտպանական մարտերի, իսկ հայ կամավորական ջոկատները մեծ դեր են խաղացել արևմտահայ խաղաղ բնակչության փրկության գործում¹:

Մ. Ներսիսյանը վճռականորեն մերժում է Օսմանյան կայսրության պատմությանը նվիրված որոշ աշխատություններում արտահայտված այն շինծու տեսակետը, թե իբր հայերը մինչև 19-րդ դարի երկրորդ կեսը ունեցել են ապահով կյանք ու լայն իրավունքներ: Այդ առիթով նա խնդիր է դնում գոյություն ունեցող աղբյուրների հիման վրա ցույց տալ, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում ապրել են ստրկական ու ճորտական վիճակում, մշտապես ենթարկվել են ջարդերի, բարբարոսական ճնշումների ու անտանելի կեղեքումների²:

Անդրադառնալով հայերի ցեղասպանության հարցում մեծ պետությունների դիրքորոշման հիմնախնդրին, Մ. Ներսիսյանը մերժում է այն տեսակետը, թե իբր նրանք բոլորը ցուցաբերել են անտարբերություն և ոչինչ չեն ձեռնարկել դադարեցնելու երիտթուրքերի ոճրագործությունները: Նա գտնում է, որ նման մոտեցումը թերի է և չի բացահայտում ողջ ճշմարտությունը, որովհետև տարբեր պետություններ վարել են տարբեր քաղաքականություն: Մասնավորապես ցարական Ռուսաստանի դիրքորոշման առիթով նա հայտնում է այն անսասան հավատամքը, որ Ռուսաստանը, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հավատարիմ հայ-ռուսական բարեկամական հարաբերությունների դարավոր ավանդույթներին, 1915-1917 թվականներին, ինչպես նաև նախորդ ավելի քան երկու հարյուր տարիների ժամանակաշրջանում, աշխատել է ապահովել, պահպանել հայության ֆիզիկական գոյությունը, հանդես է եկել թուրք ազգայնականների հայաջինջ քաղաքականության դեմ, փորձել է խաթարել պանթուրքական ծրագրերը: Դրանից բխող եզրակացությունն այն է, որ Հայկական հարցում Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի շահերը համընկել են:

Մ. Ներսիսյանը վճռականորեն մերժում է այն մտայնությունը, թե իբր 1915 թ. ամռանը ռուսական զորքերի նահանջը հետապնդել է արևմտահայ բնակչությանը կոտորել տալու, Արևմտյան Հայաստանը հայաթափելու նպատակ, մեկ անգամ ևս ընդգծում, որ չի կարելի ռուս առանձին զինվորական գործիչների տրամադրությունները նույնացնել Ռուսաստանի պետական քաղաքականության հետ: Ռուսատյաց թուրքֆիլ և արևմտամետ հեղինակներին, որոնք «մոռանում են» իրական փաստերը, նա հիշեցնում է, որ 1915-ի մայիսի սկզբին այդ ռուսական զորքերը փրկեցին պաշարված վանեցիներին, որ միայն 1916 թվականին ռուսական կառավարությունը արևմտահայ գաղթականությանը տրամադրեց 250 միլիոն ռուբլի ոսկի, նրանց պատսպարեց Հյուսիսային Կովկասում, սևծովյան քաղաքներում ու Ռուսաստանի այլ վայրերում, իսկ կովկասյան ճակատում կռվող ռուս զինվորներն ու կազակները փրկեցին հազարավոր հայ որբ երեխաների:

Մ. Ներսիսյանը սուր քննադատական խոսք է ուղղում սփյուռքահայ հեղինակ Հ. Տաճատ Վրդ. Եարտըմյանի հասցեին, որն իր հրատարակած գրքում

¹ Նույն տեղում, էջ 13-14:

² Նույն տեղում, էջ 15:

Մեծ եղեռնի մեղքը գցում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքի և արևմտահայ ռուսա- սեր մտավորականության վրա, փորձում համոզել ընթերցողին, թե իբր ցարա- կան կառավարությունն է Մեծ եղեռնի գլխավոր մեղավորը:

Նա դատապարտում է նաև այն դիլետանտական հողվածների հեղինակ- ներին, ովքեր ոչ հեռու անցյալում Հայաստանի մամուլի օրգանները հեղեղեցին հակազիտական, ռուսատյացությամբ տոգորված, և ըստ էության թուրքֆիլա- կան հրապարակումներով՝ անտեսելով մեր իմաստուն նախնիների՝ Հովսեփ Ե- մինի, Շահամիր Շահամիրյանի, Հովսեփ Արղությանի, Ներսես Աշտարակեցու, Խաչատուր Աբովյանի, Ստեփանոս Նազարյանի, Գրիգոր Արծրունու, Բաֆֆու, Կոմիտասի, Հովհաննես Թումանյանի, զորավար Անդրանիկի, Ավետիք Իսա- հակյանի, Վիլյամ Սարոյանի և ուրիշ ականավոր գործիչների պատգամները¹:

Աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է օսմանյան պետության, այս- պես կոչված, «քաղաքակրթական միսիայի» քողազերծմանը:

Անվանի պատմաբանն առաջարկում է հիմնարար հետազոտություններով հակահարված տալ պատմության թուրք կեղծարարներին, որոնք հորինել և տարածել են իրականության հետ ոչ մի առնչություն չունեցող այն ստահող ա- ռասպելը, թե իբր օսմանյան պետությունը եղել է աշխարհի զարգացած ու ա- ռաջադեմ պետություններից մեկը, որ թուրք սուլթանները քաղաքակրթություն են սերմանել Ասիայի և Եվրոպայի շատ երկրներում, ազատություն և օրինակա- նություն են պարզել բազմաթիվ ժողովուրդների, կարգ ու կանոն են հաստա- տել նրանց երկրներում և այլն: Մինչդեռ իրականում օսմանյան պետությունն իր ամբողջ գոյության ընթացքում աչքի է ընկել անօրինակ բարբարոսություն- ներով, դարեր շարունակ արգելակել է իրեն հպատակ երկրների տնտեսության, մշակույթի զարգացումը, դաժան հալածանքի, կեղեքումների և կոտորածների է ենթարկել բազմաթիվ ժողովուրդների և ազգությունների²: Ասվածը հիմնավորե- լու համար հեղինակը վկայակոչում է Հեզելի, Մարքսի, Չեռնիշևսկու, Գլադստո- նի, Էմիլ Դիլոնի, Դյուգոյի, Անատոլ Ֆրանսի, Ռուլեն-ժեկմենի, Ֆրեդերիկ Գրինի և այլոց բնորոշումները թուրքական բռնապետության չարագործ էության մա- սին: Նույն նպատակով գիտնականը ներկայացնում է նաև անվանի թուրքա- գետ-արևելագետներ Ա. Տվերիտինովայի, Ա. Միլլերի, Ի. Դոստյանի, Յու. Պետ- րոսյանի, Չ. Ուդալցովայի, Ն. Դերժավինի և այլոց հետազոտությունների հա- մապատասխան հատվածները: Պակաս կարևոր չեն նաև իր ժամանակի մի շարք տարեգիրների, ականատեսների ու պատմիչների նկարագրությունները թուրքական բարբարոսությունների մասին, որպիսիք ներկայացվում են հեղի- նակի կողմից³: Բազմաթիվ քաղվածքներ են բերվում նաև 16-18-րդ դարերի թուրք պատմիչների գործերից, որոնցում հպարտորեն է խոսվում թուրքական գազանությունների մասին (Իբրահիմ Փեչևի, Էվիլիա Չելեբի, Չելեբի-զադե Է- ֆենդի և ուրիշներ):

Տասնիններորդ դարում և քսաներորդ դարի սկզբին օսմանյան պետու- յան «քաղաքակիրթ» կերպարը բնորոշելու համար Մ. Ներսիսյանը դիմում է

¹ Սկրտիչ Ներսիսյան, նշվ. աշխ., էջ 22:

² Նույն տեղում, էջ 25-26:

³ Նույն տեղում, էջ 32-45:

ֆրանսիացի հեղինակներ Օլիվիեին, Շատոբրիանին, Շառլ Դևալին, Ա. Ժոբե- րին, Ֆ. Միլինգեմին, գերմանական և այլ աղբյուրների: Այդ ուղղությամբ իր մտքերը Մ. Ներսիսյանն ամփոփում է Հովհաննես Թումանյանի բառերով. «Սուլ- թանական թուրքիան եղել է ոչ թե պետություն, այլ սպանդանոց»: Իսկ ընդիա- նուր եզրակացությունն այն է, որ օսմանյան պետության դեմ ուղղված ազա- տագրական շարժումների գլխավոր պատճառը ոչ թե Ռուսաստանն էր կամ Մեծ Բրիտանիան, այլ թուրքական սուլթանների կողմից նվաճված երկրներում ստեղծված բարբարոսական անտանելի ռեժիմը¹:

Աշխատության երրորդ գլուխը կրում է «Անհերքելի փաստաթղթեր արևմտահայության ցեղասպանության մասին» վերնագիրը:

Նշելով, որ Մեծ եղեռնի մասին ստեղծված է հսկայական գրականություն, Մ. Ներսիսյանն այն միտքն է հայտնում, որ այդ հարուստ ու բազմալեզու գրա- կանությունը ոչ մի կասկած չի թողնում, որ Առաջին համաշխարհային պատե- րազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում իսկապես տեղի են ունեցել արևմտահայերի զանգվածային կոտորածներ, իսկական ցեղասպանություն՝ հրեշավոր իր դաժանությամբ և բարբարոսությամբ²:

Սակայն շատ թուրք պատմաբաններ, պետական գործիչներ, լրագրողներ, ինչպես նաև նրանց կրկնող եվրոպական ու ամերիկյան մի շարք հեղինակներ ջանում են ժխտել արևմտահայության ցեղասպանությունը: Մինչդեռ հեղինակի խորին համոզմամբ՝ նման մարդիկ միտումնավոր կերպով «մոռանում են», որ շատ պետական արխիվներում պահպանվում են և արդեն շրջանառության մեջ են դրված այնպիսի սկզբնաղբյուրներ ու պաշտոնական փաստաթղթեր, որոնք հաստատում են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը և որոնց վկա- յություններն ի վիճակի չեն հերքելու ամենամոլի կեղծարարներն անգամ³: Այդ ասելով՝ հեղինակը նկատի ունի առաջին հերթին գերմանական ու թուրքական սկզբնաղբյուրները, որոնցից բերվում են մի շարք տպավորիչ հատվածներ⁴:

Այդ ամենից հետևություն է արվում, որ կեղծում են ոչ թե տարբեր ազգութ- յունների հարյուր հազարավոր անվանի հեղինակները, այլ մի քանի տասնյակ թուրք նորելուկ «պատմաբանները», որոնց համար ոչ մի նշանակություն չունի ոչ գիտական օբյեկտիվությունը, ոչ էլ պատմական ճշմարտությունը:

Գրքի հինգերորդ գլխում ներկայացվում են վավերագրեր, որոնք անհեր- քելիորեն ապացուցում են, որ հայության Մեծ եղեռնի փաստը դեռևս տասնյակ տարիներ առաջ հրապարակորեն ընդունել է Մուստաֆա Քեմալ Աթաթուրքը՝ Թուրքիայում այսօր գրեթե սրբացված «Թուրքերի հայրը», որի հրամաններով 1920 թվականի վերջին և 1921 թվականի սկզբներին քեմալական զորքերը բարբարոսություններ էին կատարում Արևելյան Հայաստանում: Այդ մասին գրքի վերջում զետեղված են թվով քսանյոթ պերճախոս արխիվային փաս- տաթղթեր և վավերագրեր:

¹ Նույն տեղում, էջ 77:

² Նույն տեղում, էջ 85:

³ Նույն տեղում, էջ 87:

⁴ Նույն տեղում, էջ 89-102:

Ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանի վերջին գիրքը կարևոր ներդրում է ցեղասպանության բնագավառում և լավագույն ուղենիշ է Հայոց մեծ եղեռնի պատմության հետազոտության ոլորտում և ստիպում է համար:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ դիվանագիտական փաստաթղթերի հրատարակման բնագավառում կարևոր ներդրում է Արամայիս Բալոյանի կազմած իտալական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերի ժողովածուն, որը հրատարակել է ՀԳԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը¹:

Ժողովածուն սկսվում է պատմ. գիտ. դոկտոր Արման Կիրակոսյանի «Հայկական հարցը և Իտալիան» մուտքի խոսքով, որտեղ նշվում է, որ Հայկական հարցում եվրոպական տերությունների քաղաքականության գիտական ուսումնասիրությունը եղել է մնում է քաղաքական հայագիտության կարևորագույն ոլորտներից մեկը, որի ուղղությամբ վերջին տասնամյակների ընթացքում զգալի աշխատանք է տարվել: Այդ իմաստով մեծ հետաքրքրություն է ներկայացնում եվրոպական տերություններից մեկի՝ Իտալիայի քաղաքականության ուսումնասիրությունը, պետություն, որի արտաքին քաղաքականության ոլորտ Հայկական հարցը մտել է 1878 թ. Սան Ստեֆանոյի պայմանագրի կնքումից հետո, որտեղ առաջին անգամ Հայկական հարցն իր արտացոլումը գտավ որպես միջազգային դիվանագիտության հարց:

Նշվում է, որ Իտալիայի կառավարությունը, Հայկական հարցում մշտապես որդեգրելով զգուշավոր դիրքորոշում, լուրջ քայլեր չձեռնարկեց՝ իր բողոքն արտահայտելու երիտթուրքական կառավարության հանցավոր քաղաքականության դեմ²: Ավելի ուշ՝ 1920 թ. Սան Ռեմոյի կոնֆերանսում, Իտալիայի վարչապետ Ֆրանչեսկո Նիտտին հանդես եկավ Թուրքիայի հանդեպ ավելի մեղմ վերաբերմունք ցուցաբերելու օգտին և դեմ արտահայտվեց Հայաստանի Հանրապետության տարածքը դեպի Սև ծով ընդարձակելուն և նրան ծովային ելք տրամադրելուն: Ավելացվում է, որ ճիշտ է՝ Իտալիան ստորագրեց Սևրի դաշնագիրը, բայց և հայտարարեց, որ այն իրագործելու համար իտալական կառավարությունը ոչ մի զինվոր չի տրամադրելու:

Պարզաբանվում է, որ Իտալիայում ՀՀ դեսպանության միջնորդությամբ և Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության թույլտվությամբ Արամայիս Բալոյանը Իտալիայի ԱԳՆ պատմական դիվանագիտական արխիվում տարիների ջանադիր պրպտումների արդյունքում հայտնաբերել և թարգմանել է դիվանագիտական կարևոր վավերագրեր, որոնք առաջին անգամ են դրվում գիտական, մասնավորապես ցեղասպանագիտական շրջանառության մեջ:

Ժողովածուի առաջին հատորում գետնի վրա են 1913–1917 թթ. վերաբերող 225 և Ադանայի կոտորածին վերաբերող 20 վավերագրեր, որոնք այժմեական քաղաքական կարևոր նշանակություն ունեն:

Ժողովածուի առաջաբանում Ա. Բալոյանը պարզաբանում է, որ Իտալիան ժամանակի միակ գերտերությունն է, որի արխիվներում պահպանվող Հայկա-

¹ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913–1923 թթ. Հատոր Ա 1913–1917, Երևան, 2008:

² Նշվ. աշխ., էջ 9:

կան հարցին և Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերը մինչև վերջերս համարյա անհայտ էին հայ հանրությանը:

Ժողովածուն կազմող չափազանց հետաքրքրական պարզաբանում է անում, որ Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության (Ֆառնեզինյան դղյակ) դիվանագիտական արխիվի պահոցներում հայ ժողովրդին առնչվող փաստաթղթերը պահվում են հենց Հայաստան (Armenia) անվան տակ: Դա նշանակում է, որ նույնիսկ հայկական պետության բացակայության պայմաններում Օսմանյան կայսրության հայաբնակ շրջաններն ընկալվել են որպես Հայաստան¹:

Հրատարակված փաստաթղթերը վկայում են, որ իտալական կառավարական շրջանակներն առավել ակտիվորեն են արձագանքել ու զայրույթը հայտնել հայկական կոտորածների առնչությամբ:

Փաստավավերագրական կարևորագույն արժեք ունի պրոֆեսոր Միքայել Ամիրխանյանի հրատարակած ժողովածուն, որով վերստին գիտական շրջանառության մեջ են դրվում օսմանյան Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության ականատեսների նախ եվրոպական լեզուներով, այնուհետև ռուսերեն թարգմանված ու հրատարակված հրապարակախոսական ակնարկները, որոնք պատմական պայմանների հետևանքով մոռացության էին մատնվել: Այդ նյութերը լրացուցիչ հիմք կարող են հանդիսանալ համաշխարհային հասարակայնության կողմից հայերի ցեղասպանության գնահատման ու ճանաչման գործում:

Իռլանդացի էմիլ Դիլոնի «Դրությունը Թուրքահայաստանում», ամերիկացի Ֆրեդերիկ Գրինի «Թուրքական գազանությունները և դրությունը Հայաստանում», դանիացի Գեորգ Բրանդեսի «Հայկական հարցը» հրապարակախոսական ակնարկները վերաբերում են 1890–ական թվականների համիդյան կոտորածներին:

1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանությանն է վերաբերում ամերիկացի հրապարակախոս, պատմաբան, փիլիսոփայության դոկտոր, իրադարձությունների ականատես Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի «Վերջին կոտորածները Հայաստանում. նորագույն պատմության ամենասև էջը» հրապարակախոսական ակնարկը, որը անգլերենից թարգմանվել և առանձին գրքույկով ռուսերեն լույս է տեսել 1916 թվականին: Հենց այդ հրատարակությունն էլ գետնի վրա է հիշյալ ժողովածուի մեջ:

Ինչպես նախաբանում գրում է ամերիկացի հեղինակը, Թուրքիայում հայերի նկատմամբ կատարվող գազանություններն ու չարագործությունը հետագա ապացույցների կարիք չեն զգում: Մնում է միայն մի կողմ դնել բոլոր տեսակի քաղաքական նկատառումները և մարդկությանը կոչ անել պաշտպանել նրանց իրավունքները, ինչ մնացել է հայ ազգից Օսմանյան կայսրությունում: Հ. Ա. Գիբոնսն իր բարոյական պարտքն է համարում համընդհանուր ուշադրություն հրավիրել «Նորագույն պատմության ամենասև էջի» վրա, լուսաբանել փաստերը և պարզաբանել, թե ում վրա է ընկնում պատասխանատվությունը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 13:

Կարծեք թե հետագա կեղծարարներին հակահարված տալու նպատակով Գիբոնսը հավաստիացնում է, որ իր բերած փաստերը հավաստի են. տվյալները՝ ստուգված, իսկ եզրակացություններն արված են մանրամասն դիտարկումների հիման վրա:

Գիբոնսը ցույց է տալիս, որ հայերը երբեք սպառնալիք չեն եղել Թուրքիայի անվտանգության համար, նրանք ոչնչով արժանի չեն դավաճան լինելու մեղադրանքին, որն առաջ է քաշվում նրանց տարագրումն ու ոչնչացումն արդարացնելու համար:

Գիբոնսը համոզվում է հայտնում, որ Գերմանիայի կառավարությունը կարող էր կանխել հայ ժողովրդին ոչնչացնելու թուրքերի փորձերը, բայց չցանկացավ դա անել: Շատ հիմքեր կան ենթադրելու, որ գերմանական կառավարությունը ողջունում և կարող է նույնիսկ քաջալերում էր հայերի տեղահանումը Փոքր Ասիայում՝ Օտտոմանյան կայսրությունում սեփական քաղաքական և առևտրատնտեսական նպատակներին առավել հաջողությամբ հասնելու համար:

Ս. Ամիրխանյանի հրատարակած ժողովածուի նյութերի շարքում առանձնահատուկ արժեք ունի ֆրանսիացի լրագրող, Արևմտյան Հայաստանում 1916–1917 թթ. ողբերգական իրադարձությունների ականատես Անրի Բարբիի «Սարսափի երկրում: Նահատակ Հայաստան» գիրքը, որը ֆրանսերեն հրատարակվեց Փարիզում, 1917–ին: Գիրքը ռուսերեն է հրատարակվել 1919–ին:

Հայ ժողովրդի ֆրանսիացի մեծ բարեկամը դրվագ առ դրվագ պատկերում է Հայոց մեծ եղեռնի արարները՝ Էրզրումում, Տրապիզոնում, Երզնկայում, Խարբերդում և այլուր, սեփական դիտարկումների և ականատեսների վկայությունների հիման վրա նկարագրում աքսորյալ հայերի դժոխային ճանապարհը, մահվան քարավանների երթը: Այդ նկարագրություններում, որոնք ճշմարտապատում են ու վավերագրական, ընթերցողի առջև մեկ անգամ ևս հառնում է Հայոց մեծ եղեռնի ողջ ահասարսուռ պատկերը:

Ֆրանսիացի հայասերը համակրանքով է խոսում հայ կամավորական շարժման, Զեյթունի, Մուսա լեռան, Վանի, Շապին–Գարահիսարի, Ուրֆայի հերոսամարտերի մասին:

Հեղինակը հատկապես կանգ է առնում աքսորավայրերում՝ Դեր Զորում, Մեսքենեում, Ռաս–ուլ–Այնում, Ռաքքայում և այլուր տեղի ունեցած հայության նախճիրի վրա, ցուցահանում աքսորյալների համար ստեղծված դժոխային պայմանները:

Ֆրանսիացի մեծ հայասեր Անրի Բարբիի գիրքը Հայոց մեծ եղեռնի պատմության համար ունի փաստավավերագրական անանց արժեք:

2. Ցեղասպանության ուսումնասիրումը

1960–ական թվականների սկզբները հայրենական պատմագրության մեջ շրջադարձային եղան Հայոց մեծ եղեռնի պատմության գիտական ուսումնասիրության առումով, և մեկը մյուսի հետևից հրապարակ հանվեցին մի շարք մե-

նագրություններ, որոնց ուղին, կարելի է ասել, հարթվել էր դեռևս 1950–ական թվականների կեսերին՝ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի վերը քննարկված աշխատություններով¹:

Այդ շարքի առաջնեկներից եղան Ե. Ղ. Սարգսյանի ռուսերեն աշխատությունը և նրա լրացված ու բարեփոխված հայերեն հրատարակությունը^{2, 3}:

Հայերեն աշխատության մեջ Ե. Սարգսյանը հատուկ գուլիս է հատկացրել 1915–1916 թվականների երիտթուրքերի կողմից հայերի ֆիզիկական ոչնչացման ծրագրի իրագործմանը: Իբրև ելակետ ընդգծվում է այն միտքը, որ երիտթուրքական կուսակցության գործիչների պատկերացմամբ՝ մահմեդական աշխարհի մեջ «սեպի նման խրված» հայերը խանգարում էին Օսմանյան կայսրության հետ Անդրկովկասի ու Ռուսաստանի այլ շրջանների մահմեդական ազգաբնակչության միավորմանը, այստեղից էլ՝ նրանց բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը: Հեղինակը փաստերով հիմնավորում է այն իրողությունը, որ սկզբունքորեն երիտթուրքական ուժակը տակավին համաշխարհային պատերազմից առաջ որոշել էր ոչնչացնել բոլոր հայերին:

Նշվում է, որ երիտթուրքական կառավարությունն իր բարբարոսական ծրագրի իրականացումն սկսեց 1914 թվականի աշնանը, թուրքական բանակ զորակոչված հայերի ոչնչացումով:

Ե. Սարգսյանը համոզիչ փաստարկներով մերկացնում է թուրքական կառավարության հորինած և ջանադրաբար տարածած այն կեղծ վարկածը, թե իբր հայերն ապստամբություններ էին սարքում, որոնք նպատակ ունեին կազմալուծել թուրքերի կովկասյան բանակի թիկունքը⁴:

Ցույց է տրվում, որ թուրքական կառավարությունը, բացի հայերի աքսորի մասին հրահանգից, վիլայեթների իշխանություններին հղեց Թալեաթի ստորագրությամբ մի գաղտնի կարգադրություն՝ Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչության ոչնչացման մասին, որտեղ ասվում էր, թե կառավարությունն իր վրա է վերցնում ամբողջ պատասխանատվությունը և հրամայում է չխնայել անգամ օրորոցի մանուկներին: Նույն հրահանգում խստորեն նախազգուշացվում էր տեղական իշխանություններին, որ նրանք թույլ չտան հայերին պաշտպանելու դեպքեր, և որ կառավարական բարձրաստիճան պաշտոնյաների անունով փոստով ու հեռագրով ստացվող բողոքները պետք է ընդունվեն, բայց տեղ չհասցվեն: Նշվում է, որ այդ չարանենգ պլանը նախապատրաստվել էր և վաղօրոք մանրամասն մշակվել, ուստի հայերի աքսորն ու զանգվածային ջարդը միևնույն եղանակով ու միաժամանակ իրականացվեցին կայսրության ավելի քան 50 վայրերում, որը տևեց 1915 թվականի ապրիլից մինչև նոյեմբեր:

Փորձելով որոշել ջարդերի ու աքսորի հետևանքով զոհված հայերի մտավոր թիվը Ե. Սարգսյանը տարբեր փաստական աղբյուրների համեմատությամբ գտնում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օս-

¹ Տես էջ 206–207:

² Саркисян Е. К., Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны, Ереван, 1962.

³ Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 237–238:

մանյան կայսրությունում հայերի թիվը կազմել է մոտ 2 միլիոն 500 հազար մարդ: Չնայած մինչև պատերազմը տեղի ունեցած հայկական ջարդերին ու արտագաղթերին, հայերը կազմում էին Արևմտյան Հայաստանի ազգաբնակչության հարաբերական մեծամասնությունը:

Ի մի բերելով բոլոր տվյալները՝ նա գտնում է, որ 1915–1916 թվականների ընթացքում երիտթուրքական կառավարության կողմից ձեռնարկված հայաջինջ գործողությունների հետևանքով մեկնեց միլիոն հայեր արտաքսվեցին այն տարածքներից, որտեղ նրանք բնակվում էին դարեր ի վեր: Նրանցից մեկ միլիոնից ավելի մարդ սպանվեց կամ մահացավ սովից ու համաճարակից՝ Միջագետքի ճանապարհին ու բուն արքայավայրում:

Ե. Սարգսյանը պաշտպանում է այն կարծիքը, որ երիտթուրքերին հաջողվեց հայերին կոտորել՝ եվրոպական պետությունների գրաված դիրքի պատճառով: Այս առումով գլխավոր հանցագործ նա ճանաչում է կայզերական Գերմանիային:

Նշվում է, որ ամբողջ աշխարհի առաջադեմ հասարակությունը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին անարգանքի սյունին էր գամում երիտթուրքական մարդասպաններին և իրենց կառավարություններից պահանջում վճռական քայլերի դիմել՝ արևմտահայերին պաշտպանելու համար: Հեղինակը տպավորիչ քաղվածքներ է բերում Ռուսաստանի, եվրոպական ու ամերիկյան երկրների պարբերական մամուլում զետեղված հոդվածներից ու հաղորդումներից, որոնցում լայնորեն լուսաբանվում են թուրքական իշխանությունների չարագործությունները:

Եղեռնի պատմության հարցերին նվիրված հատուկ աշխատություններից մեկը Ա. Ն. Մնացականյանի գիրքն էր¹, որը լույս ընծայվեց հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության 50–ամյա տարելիցի օրերին:

Գրքի առաջին գլուխը նվիրված է հայ ժողովրդի նկատմամբ ցեղասպանության թուրքական պետական քաղաքականության բացահայտմանը: Պատմական փաստերի հիման վրա մերժվում են այն տեսակետները, ըստ որոնց, հայերի կոտորածները թուրքիայում սկսվում են հայկական ազգային կուսակցությունների ստեղծման և նրանց գործունեության պատճառով, և ձևակերպվում է այն մոտեցումը, թե հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը Հայաստանում կիրառվել է օսմանյան թուրքիայի տիրապետության հաստատման ժամանակից սկսած, որն արտահայտվել է տնտեսական ստրկացման և շահագործման ձևով, բռնի մահմեդականացման և ծուլման միջոցներով, պատերազմի ընթացքում մասսայաբար ոչնչացման, իսկ խաղաղ ժամանակ մասնակի սպանությունների ձևով:

Անդրադառնալով 19–րդ դարում արևմտահայերի կոտորածների պատմությանը և նշելով, որ եթե անցյալում թուրքական բռնապետությունը հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառում էր ազգային սահմանափակումների, շահագործման և ծուլման քաղաքականություն, ապա ցարական կառավարության և Արևմուտքի մեծ տերությունների միջամտությունից ու Հայկական հարցի գոյա-

¹ Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

ցումից հետո թուրքերն անցան հայերի բացահայտ, մասսայական ջարդերի քաղաքականությանը, Ա. Մնացականյանը եզրակացնում է. «Ոչ թե հայկական ազատագրական շարժումները կամ ազգային կուսակցությունների գործունեությունը առաջ բերին թուրքական բռնությունները և հայաջինջ ծրագրեր, այլ ընդհակառակը՝ ավելի վաղ ժամանակ սուլթանական իշխանության մշակած հայաջինջ ծրագրերը և հայերի կոտորածները առաջ բերեցին իրավագուրկ հայ ժողովրդի պայքարի նոր բռնկումներ, ազատագրական ճիգեր, ձևավորեցին հայկական ազգային կուսակցություններ, որոնք տարբեր ծրագրերով և տարբեր տակտիկական միջոցներով մասնակցում էին Հայկական հարցի շուրջը մղվող պայքարին»¹:

Ա. Մնացականյանը անդրադառնում է արևմտահայերի զորահավաքին ու նրանցից աշխատանքային գումարտակներ կազմելուն, ինչպես նաև հայ բնակչության զինաթափմանը և դրանք դիտում է իբրև Մեծ եղեռնի նախապատրաստման ուղղված միջոցառումներ: Մանրամասնորեն խոսվում է «Իթքիատի» կենտրոնի գաղտնի նիստի մասին՝ Թալեաթի նախագահությամբ, ուր քննվեց հայերի տեղահանման և ֆիզիկական բնաջնջման հարցը: Արխիվային փաստաթղթերի հիման վրա նա ցույց է տալիս, որ թուրքական ռասիստների կոմիտեն 1915–ի ապրիլի սկզբներին ստեղծեց «Հատուկ կազմակերպություն» («Թեջքիլաթը մահուսե»), որին տրամադրվեց ամբողջ ոստիկանական կորպուսը:

Ապրիլի 15–ին հաստատվեց և տեղական իշխանություններին ուղարկվեց հրահանգ արևմտահայերի տեղահանման և ապա կոտորածների մասին:

Այնուհետև Ա. Մնացականյանն անցնում է ապրիլի 24–ին պոլսահայ մտավորականության ձերբակալման, արքայի և կոտորածի նկարագրությանը, նշում, որ Ստամբուլի 600000 բնակչություններից 150000–ը հայեր էին, որոնց մեջ էր արևմտահայ մտավորականության ծաղիկը:

Ստամբուլում ձերբակալված, արքայից խոշտանգված հայ մտավորականների թիվը, ըստ Ա. Մնացականյանի, հասնում է 1500–ի՝ ընդունված 600–ի կամ 800–ի փոխարեն: Նա գրում է նաև հայ ազատագրական շարժման մի խումբ ղեկավարների՝ 1915 թ. ապրիլի 28–ին Ստամբուլում սկսած «դավադրության» մասին, որոնց մեջ գլխավոր դեմքը Մաթևոս Սարգսյանն էր՝ հնչակյան հայտնի գործիչ Փարամազը:

Այնուհետև նկարագրվում են նահանգներում ու գավառներում տեղի ունեցած տեղահանություններն ու ջարդերը:

1965–ին լույս տեսավ պրոֆ. Ջոն Կիրակոսյանի մեծարժեք մեմորանդումը², որն ունեցավ երկու հրատարակություն և որի ռուսերեն տարբերակը լույս տեսավ մի քանի տարի անց՝ փոքր–ինչ փոփոխված վերնագրով³:

Աշխատության երրորդ գլուխն ամբողջովին նվիրված է արևմտահայության 1915 թ. ցեղասպանությանը: Հեղինակն առաջ է քաշում այն ելակետային միտքը, թե 1914–ի աշնանից սկսած երիտասարդ թուրքերի որդեգրած հայա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28:

² Ջ. Ա. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914–1916 թթ., Երևան, 1965, 1967:

³ Дж. С. Киракосян. Западная Армения в годы первой мировой войны, Ереван, 1971:

հալած շովինիստական քաղաքականությունը թևակոխում է իր նոր, ավելի մարդատյաց, ժողովրդասպան փուլը, երբ թուրքական կառավարողները ձեռնամուխ եղան հայ ժողովրդի դեմ քաղաքական մեղադրանք առաջ քաշելու, այն հիմնավորելու և այդ ոգով թուրք ժողովրդի խավար, մոլեռանդ խավերին սնելու ու հանդուգելու գործին:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե թուրքական կառավարությունը ե՞րբ որոշեց և ինչի՞ց դրդված ձեռնամուխ եղավ հայ ժողովրդի զանգվածային տեղահանություններին ու ջարդին, Ջ. Կիրակոսյանը համոզմունք է հայտնում, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման թուրքական ծրագիրը խարսխված էր նախորդ ամբողջ ժամանակաշրջանում կիրառված ջարդարարական քաղաքականության վրա, օրգանապես բխում էր նրանից, իսկ պատերազմն այն պատեհ առիթն էր, որ պետք է սատարեր թուրքական կառավարողներին ժողովրդասպան պլանն իրականացնելու և, միաժամանակ, այն պատերազմական իրավիճակով պատճառաբանելու համար:

Բազմաթիվ աղբյուրների, այդ թվում նաև թուրքական, վերլուծության հիման վրա Ջ. Կիրակոսյանը եզրակացնում է, որ արևմտահայ ժողովրդի զանգվածային կոտորածի պլաններ թուրքական կառավարողները ծրագրել էին Բալկանյան պատերազմից անմիջապես հետո, բայց վախենալով տերությունների միջամտության վտանգից, նրանք այդ պլանը չգործադրեցին, իսկ պատերազմը լայն հնարավորություններ ընձեռեց¹:

Նա հետաքրքիր մանրամասներ է հաղորդում 1915-ի ապրիլի 24-ին պուսահայ մտավորականության ձերբակալության, աքսորի և բնաջնջման մասին նրանց թիվը հաշվելով շուրջ 800 հոգի:

Խոսելով 1915-ի հունիսի 2-ին (15-ին) դատական խեղկատակությունից հետո Կ. Պոլսի սուլթան Բայազիդի հրապարակում կախաղան հանված հնչակյան 20 գործիչների մասին Փարամազ, Մուրադ Ջաքարյան, Հակոբ Բասմաջյան, Հրանտ Եկավյան, Երեմիա Մանանյան, Թովմաս Թովմասյան, դոկտոր Պեննե՝ արաբագետ Պետրոս Թորոսյան, Երվանդ Թոփուզյան, Գեղամ Վանիկյան (Վանիկ), Արամ Աջրզպաշյան և ուրիշներ, Ջ. Կիրակոսյանը իրավամբ գտնում է, որ դրանք այն մարդկանցից էին, որոնք անձնուրացությամբ նվիրվել էին իրենց հայրենիքի ազատության գործին, պատմականորեն առաջադիմական ազգային-ազատագրական շարժման ներկայացուցիչներ էին և արտահայտում էին Թուրքիայի հասարակական կյանքի և քաղաքական մտքի զարգացման ամենաբարձր աստիճանը²:

Ջ. Կիրակոսյանն իրավագի դիտողություն է անում, որ ավանդույթի ուժով պատմագրության մեջ հիշատակվում է 1915 թ. եղեռնը և աչքաթող է արվում այն փաստը, որ սարսափելի կոտորածները և հանցագործությունները նոր թափով շարունակվեցին 1916 թվականին, թեև այդ ժամանակ արդեն չկային ոչ տեղահանության անհրաժեշտություն և ոչ էլ ըմբոստություններ: Խոսքը Միջագետքի և Սիրիայի անապատները քշված հարյուր հազարավոր հայ տարագիրների զանգվածային ջարդերի մասին է: Հիրավի, սփյուռքահայ պատմագրութ-

յան մեջ նույնիսկ գոյություն ունի այն կարծիքը, թե բուն կոտորածը առավել լայն մասշտաբով տեղի է ունեցել ոչ թե 1915, այլ 1916-ին:

Ջ. Կիրակոսյանը նշում է, որ համաշխարհային պատմության մեջ 1915 թվականի Մեծ եղեռնը կարելի է համեմատել միայն Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին գերմանական ֆաշիստների կողմից կազմակերպված վեց միլիոն հրեաների ոչնչացման, Մայդանեկի, Օսվենցիմի, Մաուսոբաուգենի և մահվան այլ ճամբարներում կատարված ավելի մեծ մասշտաբի զանգվածային մարդասպանությունների հետ: Նա մեջ է բերում պատմաբան Ջոզեֆ Գոթմանի եզրակացությունը, որն իր ուսումնասիրության մեջ գրում է, թե նոր ժամանակներում զանգվածային ժողովրդասպանության պրակտիկան իր սկիզբն առնում է Առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի գենոցիդից³:

Ընդհանրացնելով վիճակագրական տվյալները Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ բնաջնջվեց հայ ժողովրդի արևմտյան հատվածի կեսից ավելին, որ հայ ժողովուրդը ոչ միայն համեմատական տեսակետից, այլև բացարձակ թվով շատ ավելի մեծ կորուստներ ունեցավ պատերազմի ժամանակ, քան մեծ պետությունների բանակները:

Ջ. Կիրակոսյանը անարգանքի սյունին է գամում միջազգային իմպերիալիզմը, որն ըստ էության քաջալերեց պանթուրքիզմի պարագլուխներին, որպեսզի նրանք իրենց մարդատյաց գաղափարները կիրառեին հայ ժողովրդի նկատմամբ:

Եղեռնի պատմության ընդգրկումն ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ. Վ. Արզումանյանը²: Առաջ քաշելով հայերի բնաջնջման թուրք-գերմանական ծրագիրն ու նրա մշակման և իրականացման շարժառիթ-«պատճառները»՝ նա գրում է. «Երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը պատահական երևույթ չէր, այլ բռնակալական Թուրքիայի մշտապես իրականացվող հայասպան գծի անմիջական շարունակությունը՝ բարձրացրած գերադրական աստիճանի»³: Այնուհետև հեղինակը կանգ է առնում ջարդարարական հատուկ մեքենայի «Թեքքիլաթը մահուսեի» ստեղծման, թուրքական սեֆերբերլիքի (զորահավաք) սարսափների ու հայ զինվորականության ոչնչացման, արևմտահայ մտավորականության խողխողման, հայ եկեղեցական գործիչների ոչնչացման հարցերի վրա:

Փորձելով որոշել հայ ժողովրդի տված զոհերի թիվը և շրջանառության մեջ դնելով տարբեր աղբյուրների հաղորդած տվյալները՝ Մ. Արզումանյանը ընդունելի է համարում 1,5 միլիոնը, իսկ ավելի ճիշտ սփյուռքահայ հեղինակ Երվանդ Խաթանասյանի որոշած վերջին թիվը՝ 1763000:

Դնելով մեծ ոճրի հանցավորների հարցը՝ Մ. Արզումանյանը գրում է, որ Հայոց եղեռնի ամենամեծ հանցավորը թուրքական բռնակալությունն էր: Նա մերկացնում է թուրքական «Սպիտակ գրքի» կեղծագիր հեղինակներին (Թալեաթ և ուրիշներ), որոնք դեռևս 1916-ին թուրքերեն, գերմաներեն, անգլերեն և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 234:

² Նշվ. աշխ., էջ 253:

¹ Նշխ. աշխ., էջ 349:

² Մ. Վ. Արզումանյան, Հայաստան 1914-1917, Երևան, 1969:

³ Նշվ. աշխ., էջ 295:

Ֆրանսերեն լեզուներով հրատարակեցին «Հայկական կոմիտեների ապստամբական շարժումները սահմանադրության հայտարարությունից առաջ և հետո» փաստաթղթերի ժողովածուն, որտեղ փորձ է արվում կոտորածների հանցանքը բարդել հայերի վրա¹: Նա ժխտում է նաև թուրքական բանակից հայերի դասալքումների վարկածը, փաստական տվյալներով ապացուցում, որ դասալքությունը ավելի մասսայական էր հենց թուրք զինվորների մեջ:

Մ. Արզումանյանը հատուկ էջեր է նվիրում նաև թուրք «պատմաբան» կեղծարարների մերկացմանը:

Մ. Արզումանյանը որոշակիորեն դնում է թուրք ժողովրդի մեղավորության հարցը և այդ առիթով գրում. «Կարեկցանքի ու օգնության առանձին դեպքերը եղանակ չստեղծեցին, և մեծ ոճիրը կազմակերպվեց հետամնաց և մոլեռանդ թուրք ժողովրդի, ինչպես նաև մնացած մուսուլմանների (չերքեզների, քրդերի, մյուսների) մասնակցությամբ: Երբ որևէ ժողովուրդ հանդուրժում է ռեակցիոն կառավարությանը, թեկուզ խաբվում է նրա կողմից, և այս կամ այն չափով կատարում նրա կամքը, դրանով իսկ նա դառնում է չարիքի մեղսակից, որը քակելու միակ միջոցը այդ կառավարության տապալումն է, վնասի հատուցումը, արդարության վերականգնումը...»

Թուրք ժողովուրդը իր մեղքը պետք է հատուցի նրանով, որ դատապարտի հայկական կոտորածները, պատժի նրա հանցավորներին և ուղղի պատմական անարդարությունը: Դա է պահանջում ճշմարտությունը, մարդկային խիղճն ու բանականությունը, ժողովուրդների բարեկամությունն ու համագործակցությունը»²:

Հայկական եղեռնի երկրորդ գլխավոր հանցավոր և պատասխանատու Մ. Արզումանյանը ճանաչում է իմպերիալիստական Գերմանիային, որը, ելնելով իր ագրեսիվ նպատակներից, հովանավորում ու աջակցում էր Թուրքիային:

Նա գտնում է, որ արևմտահայության բնաջնջման մեջ հանցավոր են նաև մյուս երկրների իմպերիալիստները և հատկապես դիվային ու նենգամիտ Անգլիան:

Մ. Արզումանյանը հայկական կոտորածների հարցում հանցավոր է ճանաչում նաև ռուսական ցարիզմին: Նա գտնում է, որ Կովկասյան բանակի հատկապես երկու մեծ նահանջները իրենց հետ բերեցին արևմտահայության նորանոր կոտորածներ, մինչդեռ ռուսական ցարիզմը, որը Թուրքիայի դեմ պատերազմի մեջ էր մտել աղմուկով և հատկապես հայերի ազատագրման դրոշով, եթե հայերին օգնելու ցանկություն ունենար, ապա նա Կովկասյան ռազմաճակատում կվարեր սրընթաց պատերազմական գործողություններ և կարձ ժամանակահատվածում կգրավեր Արևմտյան Հայաստանը: Տեսակետ է սա, որի հետ, մեր կարծիքով, չի կարելի անվերապահորեն համաձայնել:

Մ. Արզումանյանը պարզաբանում է հայ ժողովրդի ազգային ղեկավարների պատասխանատվության հարցը, գտնում, որ դաշնակցականները, հնչակյանները, ռամկավարները, հոգևորականությունը և այլն, դարձան խաղալիք ու գործիք իմպերիալիստական պետությունների ձեռքին և վարեցին ավանտյու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 497:

² Նշվ. աշխ., էջ 514-515:

րիստական քաղաքականություն, որն իր հերթին ծանրացրեց հայ ժողովրդի ողբերգությունը¹:

Մենք, իհարկե, համամիտ չենք նման հախուռն գնահատականին և գտնում ենք, որ այդպիսի հիմնագուրկ հայտարարությունը միայն ու միայն ջուր է լցնում պատմության ամեն գույնի կեղծարարների ջրաղացին:

Դնելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի և հայկական կոտորածների հանցավորների պատասխանատվության հարցը Մ. Արզումանյանը ընդգծում է դրա ոչ միայն պատմագիտական, այլև քաղաքական ու գործնական այժմեական նշանակությունը:

Նա ջերմ համակրանքով է շարադրում հայ հայրենասերներ Սողոմոն Թեխլերյանի, Արշավիր Շիրակյանի, Պետրոս Տեր-Պողոսյանի, Ստեփան Ծաղիկյանի, Արամ Երկանյանի, Միսակ Թորլաքյանի կողմից հայակերներ Թալեաթին, Բեհաեդդին Շաքիրին, Ջեմալ Ազմիին, Ջեմալ փաշային, Խան-Խոյսկուն, Բեհբուդ խան Ջիվանշիրին ահաբեկչության ու սպանության ենթարկելու դրվագները, իրավամբ գտնելով, որ դրանք սովորական ահաբեկչական ակտեր չէին, այլ քաղաքական սպանություններ, հանցագործների պատժման այն ժամանակվա պայմաններում միակ հնարավոր ձևը, և պատահական չէ, որ առաջադեմ հասարակական կարծիքն արդարացնում է դրանք²: Նա գտնում է, որ հայկական եղեռնի ու նրա հանցավորների պատասխանատվության ու պատժի, պատմական անարդարությունն ուղղելու հարցը սոսկ չի վերաբերում միայն հայ ժողովրդին, այն միաժամանակ պետք է լինի ամբողջ առաջադեմ մարդկության հոգածության առարկան, նրա իմաստության, խղճի ու պատվի գործը:

Օսմանյան կայսրության մեջ հայերի ցեղասպանությանը իր մենագրության մեջ առանձին բաժին է հատկացրել պրոֆ. Ս. Ս. Ստեփանյանը³: Գիշտ է, շարադրանքն այստեղ կրում է ակնարկային և, ինչպես նշում է հեղինակը, տրված է հարցի շուրջ գոյություն ունեցող հատուկ ուսումնասիրությունների հիման վրա, սակայն գնահատելին այն է, որ օգտագործված են նաև գերմանական աղբյուրներից քաղված նյութեր, որոնք լրացնում են Մեծ եղեռնի պատմությունը:

Մեծ եղեռնին իր մենագրության մեջ ծավալուն գլուխ է նվիրել ակադեմիկոս Ծ. Պ. Աղայանը⁴: Նա նույնպես եղեռնի պատկերները վերաշարադրում է արդեն իսկ շրջանառության մեջ գտնվող փաստերի և նյութերի հիման վրա, այդ ոճրագործության համար դատապարտում երիտթուրքերի հանցավոր կառավարությանը, գերմանական իմպերիալիզմը, նշում Անտանտի պետությունների թողտվությունը, անդրադառնում համաշխարհային առաջադեմ հասարակության կողմից չարագործների դատապարտման հարցին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանության պատմությունը պատշաճորեն ներկայացված է Հայաստանի գիտութ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 546:

² Նշվ. աշխ., էջ 632-633:

³ Տ. Ստեփանյան, Армения в политике империалистической Германии, Ереван, 1975:

⁴ Ծ. Պ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:

յունների ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի հրատարակած «Յայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի 6-րդ հատորում¹:

Հատորի 14-րդ գլխում («Արևմտյան Հայաստանը 1908–1914 թվականներին») պրոֆ. Ա. Համբարյանը անդրադարձել է երիտթուրքերի կառավարման նախապատերազմյան տարիների իրադարձություններին, իսկ 15-րդ գլխում («Հայաստանը Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին») պրոֆ. Ե. Սարգսյանը շարադրել է Կովկասյան ռազմաճակատի ռազմական գործողությունների, պատերազմին հայերի մասնակցության և կամավորական շարժման, արևմտահայերի զանգվածային ջարդերի ու տեղահանության, ինքնապաշտպանական մարտերի պատմության հարցերը:

Եղեռնի հարցերը իր մենագրության մեջ քննարկել է ակադեմիկոս Գ. Ա. Գալոյանը²: Նա գրում է, որ ոչ ժամանակները, ոչ էլ թուրքական դիվանագիտական խոհանոցներում թխված կեղծ փաստարկները չեն կարող վերացնել երիտթուրքերի պատասխանատվությունը պատմության առաջ՝ նրանց կատարած ոճրագործությունների համար: «Թուրքական բարբարոսները, — շարունակում է հեղինակը, — պատասխանատվություն են կրում Արևմտյան Հայաստանում և Թուրքիայի մյուս տարածքներում բնակված ավելի քան 2 և կես միլիոն հայերի ճակատագրի համար, ոչ միայն Մեծ եղեռնի զոհերի, այլև ամբողջ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին և 20-րդ դարի առաջին տասնամյակներում հայկական Կիլիկիայում և Արևմտյան Հայաստանում պարբերաբար ձեռնարկված հայերի կոտորածների համար: Եթե չլինեք ցեղասպանությունը, ապա մարդկության բնական աճի միջին ամենամեծ հաշվարկներով այժմ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչության թիվը կկազմեր առնվազն 5 միլիոն»³:

Նշելով, որ Թալեաթի, Էնվերի ու Ջեմալի անպատիժ մնալը հետագայում խրախուսանքի աղբյուր հանդիսացավ Հիտլերին՝ համաշխարհային քաղաքակրթության դեմ առավել մեծ ու մասսայական ոճրագործություն իրագործելու համար, Գ. Գալոյանը հռետորական հարց է տալիս՝ արդյոք այդ նույն աղբյուրից չէ՞ն սնվում ժամանակակից ռասիստներն ու սիոնիստները:

Ընդդիմանալով թուրքական ռեակցիոն պատմագրությանը, որը փորձում է հայերի ցեղասպանության հանցավոր քաղաքականությունն արդարացնել կամավորական ջոկատներին հայերի մասնակցության վկայակոչումով, Գ. Գալոյանը դա համարում է հասարակական կարծիքն ապակողմնորոշող թափանցիկ կեղծիք և ավելացնում, որ կամավորական շարժումը վշտի ու տառապանքների դատապարտված ժողովրդի ցասման հուսահատ արտահայտությունն է եղել միայն:

Ակադեմիկոս Գ. Ա. Գալոյանը հեղինակ է նաև Թեոդիկի «Հուշարձան նահատակ մտավորականության» բարձրարժեք աշխատության վերահրատարակության ընդարձակ առաջաբանի⁴:

Պատմական հակիրճ ակնարկով ներկայացնելով Հայկական հարցի զարգացման, հայ ազատագրական շարժման և արևմտահայության պարբերաբար

բնաջնջման քաղաքականության իրականացման գլխավոր փուլերը՝ Գ. Գալոյանը արգահատանքի խոսք է ուղղում թուրքական հակահայկական գաղափարախոսության արդի ջատագովներին, ովքեր փորձում են ոչ միայն արդարացնել երիտթուրքերի ոճրագործությունները, այլև ինքնապաշտպանական հերոսամարտերում նահատակվածներին ներկայացնել իբրև «մեր դարի գեոցիդի նախածեռնողների»: Նա անարգանքի սյունին է գամում ներկայումս Թուրքիայում բնակվող այն հերձվածող հայերին, որոնք իրենց «վկայություններով» փորձում են հայերի ցեղասպանությունը ներկայացնել որպես անհրաժեշտությամբ թելադրված տեղահանման պլան, որն իրագործվել է «հումանիտական սիրալիրությամբ»¹:

1982–1983 թթ. լույս տեսավ պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի երկհատոր մենագրությունը²:

Փաստերի, վկայությունների, վավերագրերի հիման վրա գիտնականը հանգում է այն եզրակացության, որ մահմեդական մոլեռանդությունը չէր հայոց կոտորածի գլխավոր շարժիչը, այլ նախածեռնությունը բխում էր Կ. Պոլսի կենտրոնական կառավարությունից, որը պլանավորել էր Օսմանյան կայսրությունում հայոց ազգի պարբերաբար ոչնչացումը:

Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է 1919-ին Ստամբուլի դատավարությունը երիտթուրքերի կուսակցության 63 ղեկավար անդամների նկատմամբ, որը տեղի էր ունենում Անգլիայի օկուպացիոն զորքերի հսկողության տակ: Երիտթուրք ղեկավարներին ներկայացվել էր երկու մեղադրանք. Թուրքիայի ներքաշումը պատերազմի մեջ և հայ ժողովրդի բնաջնջումը: Հեղինակն ընդգծում է, որ սա արդեն պաշտոնական ճանաչումն էր հրեշավոր ոճրագործության, որ կատարել էին երիտթուրքական պետական մարմինները³: Ընդգծվում է նաև, որ երիտթուրքական կառավարության անկումից հետո թուրքական պետական իշխանություններն իրենք են ընդունել հայոց նկատմամբ կատարված գեոցիդը, իրենք են դատել ու դատապարտել նրանց անմարդկային գործողությունները, չնայած դատական գործընթացը չի եղել կատարյալ, երիտթուրքերի նկատմամբ չի իրականացվել հետևողական հետապնդումների ու պատժի քաղաքականություն, և մի փոքր անց նրանք համալրելու էին ազգայնական բանակի շարքերը:

Եղեռնի որոշ հարցեր քննարկված են Հ. Գ. Ինժիկյանի մենագրության մեջ⁴: Քննարկելով Օսմանյան կայսրության անկման բազմազան պատճառներն և ընդգծում է, որ Թուրքիայի սոցիալ-տնտեսական կյանքի և նրա հետագա զարգացման վրա խիստ բացասական ազդեցություն ունեցավ կայսրության ամբողջ տարածքում պատերազմի տարիներին և դրանից հետո կազմակերպված քրիստոնյաների և հատկապես հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը: Բաղդատելով վերջին շրջանում հրապարակված մի շարք փաստաթղթերի հաղորդած բազմազան տվյալներ՝ հեղինակը գտնում է, որ եղեռնի տարիներին բնավ

¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատարակություն, հ. 6, Երևան, 1981:

² Գ. Ա. Գալոյան, Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982:

³ Նշվ. աշխ., էջ 184:

⁴ Թեոդիկ: Հուշարձան նահատակ մտավորականության, Երևան, 1990:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14–15:

² Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ: Գիրք առաջին, Երևան, 1982: Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983:

³ Նշվ. աշխ., Գիրք երկրորդ, էջ 176:

⁴ Հ. Գ. Ինժիկյան, Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984:

էլ ոչ լրիվ տվյալներով թալանի և ոչնչացման ենթարկվեց 66 քաղաքների ու 2500 գյուղերի հայ և քրիստոնյա ազգաբնակչությունը, կողոպտվեցին և քանդվեցին ավելի քան 2000 եկեղեցիներ ու վանքեր, 1500 դպրոցներ ու վարժարաններ: Նա գտնում է, որ երիտթուրքերի կազմակերպած սպանդի զոհ դարձան շուրջ 2 միլիոն հայեր, իսկ հայ ժողովրդին հասցված նյութական վնասը կազմեց մոտ 20 միլիարդ ֆրանկ:

Հայոց ցեղասպանության հարակից հարցերին՝ երիտթուրքերի ազգային քաղաքականությանը, 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխության նկատմամբ հայ քաղաքական կուսակցությունների, լիբերալ շրջանների և դեմոկրատական մտավորականության դիրքորոշմանը, պրոֆ. Ա. Համբարյանը հանգամանորեն անդրադարձել է 1979-ին հրատարակված մենագրության մեջ¹:

Նա ցույց է տվել, որ չնայած սահմանադրության հռչակումից անմիջապես հետո երիտթուրքերը մեղմեցին հակահայկական քաղաքականությունը, անցկացրին որոշ բարելավումներ, բանտերից ազատեցին բազմաթիվ կալանավորների, կազմակերպվեց մահմեդականների և քրիստոնյաների եղբայրացում, դադարեցրին հայդուկների հետապնդումը, կրոնական հալածանքները, վերսկսեց գործել արևմտահայերի Ազգային սահմանադրությունը, սակայն շուտով «հեղեղն անցավ, և ջուրը նորից իր հունով զնաց»²: Շատ չանցած վերսկսվեցին սպանությունները, թալանն ու առևանգումները, որոնք հատկապես ուժեղացան 1913 թ. իթթիլաֆիստների տապալումից հետո:

Ինչպես նշում է Ա. Համբարյանը, երիտթուրքերը լսել անգամ չուզեցին հպատակ ժողովուրդների ազգային ինքնորոշման կամ ինքնավարության մասին, պահպանեցին հին պետական մեքենան և հովանավորեցին համիդյան ոճրագործ պաշտոնյաներին:

Հեղինակը պարզաբանում է 1909 թ. Ադանայի կոտորածի հանգամանքները՝ այդ չարագործությունը իրավամբ վերագրելով երիտթուրքերին:

Նա խոսում է նաև հայ մշակույթի դեմ ուղղված հալածանքների մասին, բացահայտում է 1908-1913 թթ. արևմտահայերի մասսայական արտագաղթի պատճառները:

Ա. Համբարյանը մանրամասնորեն քննարկում է Դաշնակցության, Հնչակյան և Հայ սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունների դիրքորոշումները, ցույց տալիս, որ սկզբնական շրջանում նրանք բոլորն էլ ընդունեցին երիտթուրքերի հետ համագործակցելու և խաղաղ զարգացման դիրքորոշում:

1990-ին լույս տեսավ պրոֆեսոր Ա. Ա. Համբարյանի ծավալուն մենագրությունը³, որտեղ հանգամանորեն շարադրում է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայ հասարակական-քաղաքական տարբեր շրջանների դիրքորոշումը Արևմտյան Հայաստանի հարցում: Այն գրված է 1985-ին:

Նշվում է, որ արևմտահայ շրջանները, գտնվելով թուրքական բռնապետության ճիրաններում, հարկադրված էին կանգնել օսմանյան հայրենիքի

¹ Ա.Ա.Համբարյան, Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1979:

² Նշվ. աշխ., էջ 20-24:

³ Ա. Ա. Համբարյան: Հայ հասարակական-քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (19-րդ դարի վերջ — 20-րդ դարի սկիզբ), Երևան, 1990:

պաշտպանության դիրքերում: 1914-ի հուլիս-օգոստոս ամիսներին Թիֆլիս մեկնեց Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոսի պատվիրակ դուկտոր Նազարեթ Տաղավարյանը, որը տեսակցություններ ունեցավ արևելահայ մտավորական շրջանների հետ, խնդրելով, որ մեծ զգուշությամբ շարժվեն, որովհետև նրանց թուրքահայ եղբայրների կյանքը կարող է վտանգվել անխորհուրդ ձեռնարկներով ու ավելորդ ցույցերով: Սակայն մեկ ամիս անց պատրիարքի պատվիրակը Պոլիս վերադարձավ բոլորովին հուսահատ, քանի որ նրա հորդորները ոչ մի ազդեցություն չէին գործել:

Երբ սկսվեց ռուս-թուրքական պատերազմը, պատրիարքը հրավիրեց խորհրդակցություն, որին մասնակցում էին Վահրամ արք. Մանկունին, Հմայակ արք. Դիմաքայանը, Պետրոս Հալաճյանը («Իթթիհատի» կենտկոմի անդամ — հեղ.), Գրիգոր Չոհրապը, Բյուզանդ Քեչյանը, Համբարձում Պոյաջյանը, Վարդգես Սերենկյուլյանը, Տիրան Քելեկյանը, Հարություն Շահրիկյանը, Դավիթ Տեր-Մովսիսյանը, Սիիրան Սուրադյանը և ուրիշներ: Այդ տարբեր հոսանքների ու կուսակցությունների ներկայացուցիչներն արձանագրեցին, որ ազգի վիճակը ծանր է և հանձնարարեցին պատրիարքարանին ու ազգային վարչությանը՝ բարվոք հարաբերություններ մշակել իթթիհատական կառավարության հետ, շրջաբերական հրահանգ ուղարկել բոլոր գավառները և ժողովրդին հորդորել կատարելու իր պարտականությունները օսմանյան հայրենիքի հանդեպ, որը և կատարվեց¹:

Նոյեմբերի 8-ին պատրիարքն այցելեց ներքին գործերի և արդարադատության նախարարներին և հայտնեց, որ հայ ազգը նվիրված է օսմանյան հայրենիքին, իսկ վերջիններս խոստացան, որ իրենք կատարյալ բարյացակամ կլինեն հայերի հանդեպ:

Այնուհետև հեղինակը գրում է, որ, չնայած այդ ամենին, 1914 թ. վերջերին և 1915-ի սկզբներին թուրքական իշխանությունները սրի քաշեցին Վասպուրականի ու Էրզրումի մի շարք գավառների հայերին: Այդ առթիվ Թալեաթը պատրիարքին պատասխանեց, թե հայերի կոտորածի մասին խոսք անգամ լինել չի կարող, և իրենք այդպիսի մտադրություն չունեն:

Արևմտահայ լիբերալները ևս «Բյուզանդիոն» թերթի բերանով արտահայտում էին իրենց դիրքորոշումը, կոչ անելով հայերին՝ կատարել իրենց պարտքը և պաշտպան կանգնել ծանր կացության մեջ հայտնված օսմանյան հայրենիքին:

Արևմտահայ անկուսակցական դեմոկրատիայի ներկայացուցիչ Գրիգոր Չոհրապը, հավատարիմ մնալով իր ռուսական կողմնորոշմանը, սակայն հաշվի առնելով արևմտահայության բացառիկ ծանր կացությունը, լոյալություն պահպանեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանությունը քարոզող ուժերի հետ և արևմտահայությանը ընդդեմ Թուրքիայի գեներ վերցնելու կոչ չարեց²:

Դեռևս 1914-ի գարնանը իթթիհատականները գործակալներ ուղարկեցին Անդրկովկաս՝ պատերազմի դեպքում տեղի ժողովուրդներին Ռուսաստանի դեմ ապստամբեցնելու նպատակով, սակայն կտրական մերժում ստացան: Նույն առաջարկությամբ նրանք դիմեցին նաև դաշնակցությանը, սակայն 1914-ի հուլի-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 428:

² Նշվ. աշխ., էջ 431:

սին Էրզրունում կայացած 8-րդ համաժողովում դաշնակցությունը որոշում ընդունեց ռուս-թուրքական պատերազմի դեպքում պահպանել չեզոքություն: Էրզրուն ժամանած Բեհաեդդին Շաքիրը խոստացավ հայերին՝ օգնության դեպքում ստեղծել ինքնավար Հայաստան կազմված Երևանի, Կարսի նահանգներից, Ելիզավետպոլի նահանգի արևմտյան մասից, միացնելով նրան Էրզրունի, Վանի ու Բիթլիսի վիլայեթները, սակայն այդ կեղծ խոստումները ազդեցություն չունեցան: Հայերը պատասխանեցին, որ իրենք թե՛ Թուրքիայում, թե՛ Ռուսաստանում կլինեն օրինապահ իրենց պետությունների հանդեպ, միաժամանակ ավելացրին, որ Թուրքիայի պատերազմը Ռուսաստանի դեմ կլինի բախտախնդրությամբ, որը սպառնալիքի տակ կդնի Օսմանյան կայսրության գոյությունը: Դաշնակցության Արևելյան բյուրոն հետագայում խախտեց կուսակցության համաժողովի սույն որոշումը և սկսեց կամավորներ հավաքագրել Թուրքիայի դեմ, իսկ Արևմտյան բյուրոն հավատարիմ մնաց այդ որոշմանը՝ մինչև ցեղասպանության սկսվելը:

Երիտթուրքերը հնչակյաններին հալածանքների ենթարկեցին դեռ պատերազմից առաջ՝ մեղադրելով նրանց իթթիլաֆիստների հետ հակաիթթիհատական կոալիցիայի մեջ մտնելու համար, իսկ 1915 թ. հունիսի 15-ին 20 հնչակյան ղեկավար գործիչներ (Փարամազ և ուրիշներ) Պոլսի սուլթան Բայազիդի հրապարակում կախաղան հանվեցին¹:

Հայ սահմանադրական ռամկավարների կուսակցությունը պատերազմի սկզբում նույնպես կանգնեց օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում և իր օրգան «Վան-Տոսպի» միջոցով կոչ արեց հայերին՝ կատարել իրենց զինվորական պարտքը: Պատերազմի սկզբում ռամկավարները դեմ էին նաև կամավորական շարժմանը: Նրանց նշանավոր դեմքերից մեկը՝ Արտակ Դարբինյանը գտնում էր, որ կամավորական շարժումը պիտի բորբոքի թուրքերի մինչ այժմ զսպված բարբարոսական կիրքը, և այս անգամ թուրքահայությունը անխնայորեն պիտի ջարդվի ամեն տեղ, մանավանդ որ ինքնապաշտպանության միջոցներից բոլորովին զուրկ է: Նրանք ևս իրենց դիրքը փոխեցին եղեռնը սկսվելուց հետո:

«Այսպիսով,— եզրակացնում է պրոֆ. Ա. Համբարյանը,— Թուրքիայում գործող բոլոր հայ հասարակական-քաղաքական ուժերը կանգնեցին օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության դիրքերում, և որևէ մեկը հանդես չեկավ (թուրքական բռնապետական պայմաններում չէր էլ կարող հանդես գալ) հակաիթթիհատական, ապստամբական կոչերով կամ գործողություններով: Ընդհակառակը՝ նրանք հայերից պահանջում էին կատարել իրենց հայրենասիրական պարտքը և առիթ չտալ խժոժությունների: Միայն այն ժամանակ նրանք դիմագրավեցին և կանգնեցին ինքնապաշտպանության ավանգարդում, երբ իթթիհատական իշխանությունները ձեռնարկեցին Հայոց ցեղասպանությունը: Ուստի հիմնազուրկ են անցյալի ու ժամանակակից պատմության այն թուրք կեղծարարները և պետական ու հասարակական գործիչները, որոնք փորձում են երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականությունը կամ հայերի տեղահանությունը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 434:

բացատրել, իբր թե նրանց ապստամբություններով և թուրքական թիկունքում սպառնալից դրության ստեղծումով»¹:

Այնուհետև Ա. Համբարյանն անցնում է արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջանների դիրքորոշման ներկայացմանը, որը, սակայն, բոլորովին այլ էր: Նախ նա վկայակոչում է Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի 1914 թ. օգոստոսի 5-ի նամակը Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին, որտեղ կաթողիկոսը գրում էր, որ եթե Ռուսաստանը թուլացնի իր ուշադրությունը արևմտահայության հանդեպ, ապա այն կենթարկվի ահավոր աղետների: Նա առաջարկում էր Ամատոլիայի հայկական նահանգներից կազմել մեկ անբաժան մարզ, նրան ղեկավար նշանակել մի քրիստոնյայի:

1914-ի նոյեմբերի 8-ին, երբ արդեն բացվել էր Կովկասյան ռազմաճակատը, Գևորգ 5-րդը նորից դիմեց փոխարքային, խնդրելով, որ ցարը հայտարարի, թե Ռուսաստանի կողմից արևմտահայերին տրվում է ինքնավարություն, որն իր մեջ կընդգրկի վեց վիլայեթները (Վանի, Էրզրունի, Բիթլիսի, Սվազի, Դիարբեքրի, Խարբերդի) ու Կիլիկիան և այդպիսով ավարտի իր պատմական առաքելությունը²:

Հեղինակի կարծիքով՝ նույն դիրքերում կանգնեցին նաև արևելահայ լիբերալները, որոնք համախմբված էին «Մշակի» շուրջը: Նրանց պատկերացմամբ՝ Արևմտյան Հայաստանի հարցը կարելի էր լուծել երկու եղանակով. այն կամ պարզապես կցվելու է Ռուսաստանին, կամ նրան տրվելու է ինքնավարություն՝ Ռուսաստանի հովանու տակ՝ Կիլիկիայով հանդերձ: Նախընտրելին, իհարկե, երկրորդ տարբերակն էր:

Հեղինակն ընդգծում է, որ հայ մեծահարուստները՝ Ա. Ղուկասով, Ա. Խատիսով, Ա. Խաչատուրով և ուրիշներ, գործուն դեր էին խաղում, կազմակերպում էին ցարական բանակի հանդերձավորման ու պարենավորման գործը, նպաստում գորակոչին և այլն: Նշվում է նաև, որ ցարական կառավարությունը պարզապես խաբում էր կովկասահայ բուրժուազիային և օգտագործում նրան իր նվաճողական քաղաքականության համար:

Նա պարզաբանում է նաև արտասահմանի հայ բուրժուական մտավորականության դիրքորոշումը, նշում, որ այն համընկնում էր կովկասահայ լիբերալ-բուրժուական գաղափարախոսությանը: Մ. Փորթուզյանը հանդես էր գալիս արևմտահայության ինքնապաշտպանության կազմակերպման պահանջով, գտնում էր, որ նյութական օգնությունից բացի, արտասահմանի հայերը նույնպես պետք է կամավորներ տրամադրեն Թուրքիայի դեմ պատերազմող երկրների բանակներին:

Նույնպիսի դիրքերից հանդես եկավ նաև Արշակ Չոպանյանը, որը կոչ էր անում հայերին՝ ամենուրեք օժանդակել Ամտանտի տերություններին, կամավորներ տրամադրել նրանց: Նա գտնում էր, որ եթե նույնիսկ Ռուսաստանը Էրզրունից մինչև Սիս գրավի ու կցի իրեն, դարձյալ հայերի համար շատ լավ է:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 436:

² Նշվ. աշխ., էջ 438:

Ա. Համբարյանը մեկնաբանում է նաև արևելահայ դեմոկրատ մտավորականների մոտեցումները, գրում է, որ Հովհ. Թումանյանն ու Վ. Տերյանը հայ ժողովրդի իսկական փրկությունը կապում էին դեմոկրատական Ռուսաստանի հետ¹:

Առանձին քննարկելով արևելահայ քաղաքական կուսակցությունների դիրքորոշումները՝ Ա. Համբարյանը գրում է, որ «Դաշնակցություն» կուսակցությունը մեծ հույսեր էր կապում Ամտանտի տերությունների հետ, ուստի պատերազմի հենց սկզբում հայտարարեց, որ հրաժարվում է հեղափոխական գործունեությունից և բացառապես զբաղվելու է կամավորական ջոկատների կազմակերպմամբ: Նույնիսկ ցարական կառավարությունը բանտերից ազատեց դաշնակցականներին և նրանց ընդգրկեց կամավորական շարժման մեջ:

Մեր կարծիքով՝ պատմաբանը կամավորական շարժման գնահատման հարցում ցուցաբերում է հիմնականում ճիշտ մոտեցում, գրելով. «Հայկական կամավորական ջոկատները, անշուշտ, օբյեկտիվորեն նպաստում էին ցարիզմի նվաճողական քաղաքականությանը և առիթ էին տալիս երիտթուրքերի հայաջինջ վարքագծի ակտիվացմանը, յուր էին լցնում սրանց կրակին: Բայց, այնուամենայնիվ, այդ ջոկատների ստեղծումն ու կազմակերպումը, ինչպես իրավամբ նշում են պատմաբանները, բխում էր հայ ժողովրդի ազատատենչ ձգտումներից: Համալրելով Կովկասյան ռազմաճակատում գործող ռուսական բանակի շարքերը՝ հայ կամավորները ցանկանում էին ոչ թե օժանդակել ցարիզմի իմպերիալիստական ձգտումներին, այլ ազատագրել իրենց եղբայրներին թուրքական բիրտ լծից: Նրանք մասնակցեցին մի շարք ճակատամարտերի, գործեցին խիզախություններ և հազարավոր արևմտահայերի փրկեցին անվերապահ կոտորածներից»²:

Պարզաբանելով «Հնչակյան» կուսակցության դիրքորոշումը՝ Ա. Համբարյանը գրում է, որ նրանք նույնպես արձագանքեցին ցարական իշխանությունների կոչին, ձեռնամուխ եղան հայկական կամավորական խմբերի ստեղծմանը և ռազմաճակատ ուղարկեցին երեք ջոկատ: Ընդ որում Հայկական հարցի լուծում ասելով հնչակյանները հասկանում էին Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի միացյալ ինքնավարության հաստատում Թուրքիայի կազմում, իսկ պատերազմից հետո՝ Ռուսաստանի հովանավորության տակ: Այդ կուսակցության տեսակետները շարադրված էին նրա տեսաբան Ս. Սապահ-Գյուլյանի «Ինքնավար Հայաստան» գրքույկում, որը հրատարակվեց Կահիրեում:

Ինչ վերաբերում է Հայ սահմանադրական կուսակցությանը, ապա Ա. Համբարյանը գրում է, որ պատերազմի սկզբում հիմնականում Վան-Վասպուրականում գործող այս կուսակցությունը կանգնած էր օրինապահ քաղաքացիներ լինելու դիրքերում, մերժում էր հակաիթքիատական ելույթները, դատապարտում կամավորական շարժումը: Բայց երբ 1915-ի գարնանը կուսակցությունը հարկադրված հաստատվեց Թիֆլիսում, տեսնելով երիտթուրքերի կողմից իրագործվող ցեղասպանությունը, փոխեց իր տեսակետը, կոչ արեց պայքարել իթքիատականների վայրագությունների դեմ, փրկել արևմտահայությանը ոչնչա-

ցումից, և Թիֆլիսում հրատարակվող «Վան-Տոսպը» վրեժի էր կոչում ողջ հայությանը:

Պրոֆ. Ա. Համբարյանի արտահայտությամբ՝ ցարիզմի մարտակառքին լծվեցին նաև հայ կադետները, որոնց առաջնորդը 4-րդ Պետական դումայի պատգամավոր Ս. Պապաջանյանն էր: Նրանք նույնպես մեկնում էին ռուսական քաղաքները, հավաքագրում կամավորներ, կազմակերպում հանգանակություններ: Նրանք գտնում էին, որ Հայաստանը կարող է ինքնավարություն ստանալ միայն Ռուսաստանի օգնությամբ:

Շարադրվում են նաև «սպեցիֆիկների» կուսակցության տեսակետները, որոնք արտահայտված էին նրանց ղեկավար Դ. Անանունի «Հայության հավաքումը» հոդվածաշարում, որը հանգում էր «Հայոց հարցի լուծումը պետք է փնտրել Թուրքիայում և ազգային-կուլտուրական ինքնուրույնության միջոցով» մտայնությանը¹: Նրան համակարծիք էր Բ. Իշխանյանը, որը թե՛ պատերազմից առաջ, թե՛ պատերազմի տարիներին պաշտպանում էր «կուլտուր-ազգային ինքնավարության» անիրագործելի գաղափարը:

Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է նաև բոլշևիկների տեսակետը, նշում, որ նրանց գլխավոր հոգսերից մեկն էլ արևմտահայության փրկության հարցն էր:

Հայերի ցեղասպանության մի շարք հարցեր ուսումնասիրության հատուկ նյութ է դարձրել ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանը²:

Նա իրավացիորեն նշում է, որ երիտթուրքերի ավազակային բնույթը ակնբախ երևաց 1909 թ. գարնանը Ադանայում, Տարսոնում, Մարաշում, Հալեպում և այլուր տեղի ունեցած հայկական կոտորածների ժամանակ, որին զոհ դարձան մոտ 30 հազար անմեղ հայեր:

Հեղինակը խոսում է Ադանայի կոտորածներից հետո ծայր առած զանգվածային արտագաղթի մասին, որի հետևանքով արևմտահայերի թիվը 1876 թ. ավելի քան 3 միլիոնից նվազեց և 1912-ին դարձավ 2-2,5 միլիոն:

Համապատասխան փաստերի վկայակոչմամբ՝ նա հետևություն է անում, որ արևմտահայ աշխատավոր ժողովուրդը երիտթուրքերի մեջ տեսնում էր իր նկատմամբ սուլթան Համիդի հայակործան քաղաքականության շարունակողներին և պայքարելով նրանց դեմ՝ ազատագրվելու հույսը կապում էր Ռուսաստանի հետ³:

Այնուհետև նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին երիտթուրքերի կուսակցությունն ու կառավարությունը, վարելով պանթուրքական քաղաքականություն, ծրագրում և խիստ գաղտնի նախապատրաստում են հայերին ֆիզիկապես ոչնչացնելու իրենց հրեշավոր պլանները:

Գ. Ղարիբջանյանը քննարկման հատուկ առարկա է դարձրել կամավորական շարժումը: Նա գտնում է, որ հայ հայրենասերները Ռուսաստանի հաղթանակի հետ էին կապում թուրքական դարավոր ստրկությունից ազատագրվելու հույսերը, ուստի այդ նպատակով շատ հայ երիտասարդներ Ռուսաստանից և

¹ Նշվ. աշխ., էջ 445-448:

² Նշվ. աշխ., էջ 455-456:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 461:

² Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1986, էջ 51:

³ Նշվ. աշխ., էջ 56:

արտասահմանից սկսեցին գալ թիֆլիս և մտնել կամավորական ջոկատներ: Նա ներկայացնում է Յոզի. Թունանյանի կարծիքը, որը նշում էր, որ հայոց կամավորների խմբերն ու ռուս-հայկական դարավոր լավ հարաբերությունները հույս են ներկա պատերազմում ևս Ռուսաստանից փրկություն սպասելու համար, իսկ 1915-ի հոկտեմբերին Ալեքսանդր Շիրվանզադեն գրում էր, որ կամավորների հանդես գալը բանակում ինչ-որ քաղաքական խմբերի քմահաճույքի կամ ազգային փառասիրության արդյունք չէր, այլ նա ծնունդ է առել թուրքահայերի դարավոր ատելությունից դեպի Թուրքիան: Նա եղել է և կա որպես խաղաղ և կուլտուրական ժողովրդի տառապանքներից ծնունդ առած տարերային շարժում¹:

Նշվում է, որ շատ ներսիսյանցիներ ևս 1914-ի վերջին որպես կամավորներ մեկնեցին ռազմաճակատ՝ անմիջականորեն մասնակցելու Արևմտյան Ղազախստանի ազատագրմանը: 1914-ի երկրորդ կեսին ստեղծվեցին կամավորական 4 ջոկատներ, ապա 5-րդ, 6-րդ և 7-րդ ջոկատները: Կամավորների ընդհանուր թիվը 1915-ի գարնանը հասավ 6 հազարի, իսկ հետո մինչև 10 հազարի: Այդ ջոկատները կոչվում էին ռուսական բանակի մարտակարգերում՝ Սալմաստ-Վան, Իգդիր-Բայազետ-Բերկրի-Վան, Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, Սարիղամիշ-Էրզրում ուղղություններում:

Հատուկ նշվում է, որ 1915 թ. ապրիլ-մայիսին հայկական կամավորական 1-ին ջոկատը՝ բաղկացած 1200 հոգուց, Անդրանիկի հրամանատարությամբ Դիլմանի ճակատամարտում մասնակցեց Խալիլ բեյի 12 հազարանոց կորպուսի ջախջախմանը, անցավ սահմանը և հասավ Վան: Հայ կամավորներն աչքի ընկան Վանի, Սարիղամիշի, Խոյի, Մուշի, Բիթլիսի, Էրզրումի, Երզնկայի և այլ ճակատամարտերում, թուրքական յաթաղանից ազատեցին տասնյակ հազարավոր արևմտահայերի և ապահովեցին նրանց գաղթը դեպի Կովկաս: Անձնական խիզախության համար նրանցից մոտ հինգ հարյուր հոգի արժանացան Գեորգիայան խաչերի ու մեդալների: Սակայն ցարիզմին ձեռնտու չէր հայկական զինված ջոկատների երկարատև գոյությունը: 1916 թ. սկզբին ցարական զլխավոր հրամանատարությունը կազմացրեց հայկական կամավորական ջոկատները, և նրանց փոխարեն ստեղծվեցին 6 հայկական հրաձգային գումարտակներ, որոնք ակտիվ մասնակցություն ունեցան 1916-1917 թթ. Արևմտյան Ղազախստանում և Իրանական Ադրբեջանում մղված ճակատամարտերին²:

Գ. Ղարիբջանյանն անդրադառնում է նաև Կիլիկիայի 1916-1921 թթ. իրադարձություններին, որտեղ հայերի նոր ցեղասպանությանը զոհ գնացին 30 հազար մարդ:

Նա առանձին ենթաբաժին է հատկացրել աշխարհի առաջադեմ մարդկանց, կազմակերպություններին և կուսակցություններին, որոնք հանդես եկան հայերի ցեղասպանության դեմ: Նշվում է, որ 1915-ի սեպտեմբերին Ցիմմերվալդի սոցիալիստական կոնֆերանսը դատապարտել է դաժան հալածանքները լեհերի, հայերի, հրեաների հանդեպ. երիտթուրքերի հայասպան քաղաքականությունը դատապարտել են բուլշևիկյան գործիչներ Գ. Օրջոնիկիձեն, Ա. Զա-

փարիձեն, Վ. Բոնչ-Բրուևիչը, Ս. Կիրովը, Ս. Շահումյանը, Ս. Սպանդարյանը, Ա. Մյասնիկյանը և ուրիշներ: Հատկապես շեշտադրվում են Վլադիկավկազի «Թերեք» թերթում 1916 թ. փետրվարին լույս տեսած Ս. Կիրովի «Տառապյալ ժողովուրդը», «Գաղթականների մոտ» հոդվածները:

Ընդգծվում է նաև, որ պատերազմի ժամանակ հայ ժողովրդի պաշտպանությամբ հանդես են եկել միջազգային բանվորական շարժման ականավոր գործիչներ Ռ. Լյուքսեմբուրգը, Կ. Լիբկնեխտը, Դ. Բլազոկը, Վ. Կոլարովը, Գ. Դիմիտրովը, Ս. Կաշենը և ուրիշներ: Ամբողջությամբ մեջ է բերվում 1916 թ. հունվարին գերմանական Ռայխստագում պատգամավոր Կ. Լիբկնեխտի հարցապնդումը՝ ուղղված ռայխսկանցիներին, ի պաշտպանություն տարաբախտ արևմտահայության:

Հեղինակը հանգամանորեն կանգ է առնում Թուրքիայում արևմտահայերի կոտորածների դեմ բողոքի ձայն բարձրացրած Ռուսաստանի ականավոր մտավորականների՝ Մաքսիմ Գորկու, Վալերի Բրյուսովի, Յուրի Վեսելովսկու, Նիկոլայոս Մառի, Մաքսիմ Կոպալևսկու, Վ. Գորդլևսկու, Ի. Բունինի, Ա. Կրիմսկու, Ֆ. Սոլոգուբի, Սերգեյ Գորոդեցկու, Վասիլի Նեմիրովիչ-Պանչենկոյի, Վյաչեսլավ Պոլոնսկու և այլոց հայապաշտպան գործունեության վրա:

Նա առանձնակի ջերմությամբ է խոսում լատիշ մեծ պոետ և հեղափոխական Յան Ռայնիսի մասին, որը 1916-ին լատվիական պարբերական մամուլում հանդես է եկել արևմտահայերի կրքոտ պաշտպանությամբ:

Հեղինակը երախտագիտությամբ է տալիս ժան ժորեսի, Անատոլ Ֆրանսի, Ռոմեն Ռոլանի, Էդգար Լոնգեի (Կ. Մարքսի թոռը), Հանրի Բարբյուսի, Անրի Բարբիի, Ֆրիտյոֆ Նանսենի, Ջոն Ռիդի, Էմիլ Վերհարնի, Յոզեֆ Մարկվարտի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Ժակ դը Մորգանի, Անտուան Մեյեի, Հ. Գիբոնսի, Ա. Վեգների, Ջ. Բրայսի, Ա. Թոյնբիի, Գաբրիել Կացարովի, Ֆրեդերիկ Մաքլերի, Հ. Սորգենթաուի, Կորադո Կորադինոյի, Լեոպոլդ Ֆավրի, Ֆայեզ Էլ-Ղոսեյնի, Ռենե Պինոնի, Վալերի Յազվիցկու և շատ ուրիշների անունները, որոնք իրենց գրավոր և բանավոր խոսքն են ասել թուրքական յաթաղանի տակ տառապող ու մարտնչող հայերի մասին¹: Նա սեղմ բնորոշումներ է տալիս Ջեյմս Բրայսի, Առնոլդ Թոյնբիի, Հերբերտ Ադամս Գիբոնսի, Ֆ. Նանսենի աշխատություններին, կանգ առնում Ե. Տարլեի «Թուրքիան և հայերը» դասախոսությունների վրա:

Հեղինակը հիշատակում է նաև Լլոյդ Ջորջի, Ուինստոն Չերչիլի ասույթները հայկական եղեռնի մասին:

Գրքում տեղ է հատկացված թուրք պատմաբաններ Ս. Սոնիելի, Ջ. Կարալի, Կ. Գյուրունի և այլոց հակազիտական հորինվածքների քննադատությանը:

Հիշատակվում է 1984 թ. ապրիլի 13-16-ը Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատարանի նստաշրջանը, որը որոշեց, որ 1915-ի Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ տեղի է ունեցել ցեղասպանություն, և երիտթուրքերի կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում դրա համար:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 69:

² Նշվ. աշխ., էջ 70-71:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 91:

1989—ին հրատարակվեց Գ. Բ. Ղարիբջանյանի ռուսերեն աշխատությունը՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանությանը համաշխարհային հասարակայնության ցուցաբերած վերաբերմունքին¹:

ժամանակակից սփյուռքի առաջացման պատմական արձագանքների պարզաբանման առնչությամբ արևմտահայության 1915—1916 թթ. ողբերգությանը իր աշխատություններում անդրադարձել է պրոֆ. Գ. Ու. Մելիքսեթյանը^{2, 3}: Ցուցահանելով երիտթուրքերի վաղօրոք մշակած պլանը արևմտահայերի տեղահանության ու բնաջնջման մասին՝ հեղինակն այն ներկայացնում է իբրև պետական քաղաքականություն: «Մի կողմ թողնելով հազվադեպ բացառությունները,— գրում է նա,— պետք է ասել, որ թուրք պաշտոնյաների բացարձակ մեծամասնությունը աննկարագրելի ուրախությամբ արձագանքեց հայերի բնաջնջման վերաբերյալ Կ. Պոլսից ստացված գաղտնի հրամանին և ձեռնամուխ եղավ դրա կենսագործմանը⁴:

Ընդգծելով հայ գինվորության, մտավորականության ոչնչացման փաստը՝ հեղինակը դրվագ առ դրվագ պատկերում է անպաշտպան մնացած ազգաբնակչության տարագրության գործողությունները, որը գործնականում նշանակում էր նրանց զանգվածային բնաջնջում: Իր միտքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է մի շարք հավաստի տեղեկություններ, որոնցից մեկն էլ այն էր, որ հենց միայն Երզնկայի և նրա շրջակայքի հայերից ավելի քան 80000 մարդ խեղդամահ է արվել Եփրատը գետանցելիս:

Նշելով, որ իրականում հայ տարագիրների համար որոշակի բնակության վայրեր չէին նախատեսված, Գ. Մելիքսեթյանն այնուհետև գրում է, որ իրենց բնօրրանից բռնությամբ արտաքսված նրանց բեկորները հանգիստ չգտան նաև հեռավոր արաբական անապատներում: Նա ցույց է տալիս, որ անմարդաբնակ անապատներում կուտակված հայությունը 1916 թվականին և հետո ենթարկվեց նոր զարհուրելի եղեռնագործության, որտեղ թուրքերը կազմակերպեցին հայության երեք մեծ ու սոսկալի ջարդեր: Առաջին ջարդը տեղի ունեցավ Ռասուլ—Այնում, որտեղ կոտորվեցին մոտ 70000 հայեր, երկրորդը՝ Ինթիլիում, ուր սրի քաշվեց 50000, երրորդը՝ Դեր Ջորում, որտեղ ոչնչացվեց ավելի քան 200000 մարդ: Տասնյակ հազարավոր հայ տարագիրներ էլ նահատակվեցին Հալեպում, Մեսքենեում, Մարաշում, Շետատեում, Սուվարում և Եփրատի երկայնքով ձգվող գաղթական մյուս ճամբարներում:

Գ. Մելիքսեթյանը փորձում է պարզել 1915—1916 թվականներին զոհ գնացած արևմտահայերի մոտավոր թիվը և գոյություն ունեցող տարբեր վիճակագրական տվյալների բաղադրամասերը գալիս է այն եզրակացության, որ այն կազմում է մոտ մեկուկես միլիոն:

Արևմտահայության ողբերգական ճակատագրի պատմական արձագանքները բացահայտելու, գաղափարական—քաղաքական ակունքները պարզաբանելու և առհասարակ Հայոց ցեղասպանության գիտական ուսումնասիրման բնագա-

¹ Гарибджанян Г. Б., Геноцид армян и мировая общественность, Ереван, 1989.

² Մելիքսեթյան Գ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914—19140), Երևան, 1975:

³ Մելիքսեթյան Գ., Հայրենիք—Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920—1980), Երևան, 1985:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 29:

վառում մեծ ներդրում ունի ակադեմիկոս Գ. Ու. Սիմոնյանը: Եղեռնի պատմության բազում հարցեր շոշափված են նրա «Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը» մենագրության մեջ¹:

Աշխատության մեջ առանձին գլխով ներկայացված են համիդյան մղձավանջի տարիները: Նշվում է, թե Թուրքիայում հայ ծնվելը դժբախտություն էր, հայ ապրելը՝ հերոսություն, և «ժայրահեղ հուսահատության և ընդհանուր լքումի այս անտանելի մթնոլորտում միակ մխիթարությունը հայ կտրիճ ֆիդային էր, խիզախ հայդուկը՝ ինքնամոռաց ու անսակարկ, որը, տուև—տեղ թողած, ընկերացած հրացանին, ապավեն ունենալով հարազատ լեռներն ու անտառները, վախ ու դադար չունենալով, կռիվ էր տալիս թուրքական բռնակալության դեմ վրեժի անմար կրակը սրտում»²: Ցույց է տրվում, որ աբդուլհամիդյան ջարդարների կողմից հայերին հարուցված մեղադրանքը կայսրությունից անջատվելու ձգտման մասին հորինվածք էր³:

Առանձին գլխում հեղինակը շարադրում է երիտթուրքական համարյա խաղաղ հեղափոխության պատմությունը: Հեղինակի կարծիքով՝ աններելի, ճակատագրական անհեռատեսություն հանդես բերեց հատկապես «Դաշնակցությունը»՝ հավատալով երիտթուրքերի կեղծ խոստումներին: Այդ կուսակցությունը պաշտոնապես հանդես եկավ երիտթուրքերի հետ անվերապահ «եղբայրանալու» և ազգային ազատագրական շարժումից հրաժարվելու պահանջով՝ հայտարարելով, որ Արևմտյան Հայաստանը կազմում է Օսմանյան կայսրության անբաժան մասը:

Գր. Սիմոնյանը գրում է, որ «Դաշնակցություն» կուսակցության ղեկավարներն ու մտավորականները՝ Ալնունի (հաչատուր Մալումյան), Ատոմ (Հարություն Շահրիկյան), Կոմս (Վահան Փափագյան), Խաժակ (Գարեգին Չազալյան), Արմեն Գարո (Գարեգին Փաստրմաջյան), Վարդգես (Սերենկյուլյան) և ուրիշներ, ամենուրեք հողորում էին դադարեցնել հակաթուրքական պրոպագանդան և թուրքերի հետ միասին լծվել ողջ կայսրության վերելքի գործին: «Նրանք իրենց խանդավառությամբ թմբեցնում էին արևմտահայության զգոնությունը, սառը ջուր լցնում իր հայրենիքը փրկելու նրա ձգտումների վրա»⁴,— եզրակացնում է հեղինակը: Եվ երբ օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորներին հիշեցնում էին ինքնապաշտպանության մասին, նրանք պատասխանում էին. «Սուրի դարն անցավ, աշխատեցեք կրթություն տալ ժողովրդին»: Հեղինակը բերում է մի թուրք պաշտոնյայի խոսքերը՝ ասված ժամոթ մի հայի. «Սուլթանը ֆերմաններ է հրատարակում ձեզ ուրախացնելու համար, և հետո ֆերմանը չի գործադրում մեզ ուրախացնելու համար», որով հասկացնում էր, թե պետք չէ անտեղի ուրախանալ: Գր. Սիմոնյանը նշում է, որ կային նաև չուրախացողներ, դրանք ուրախանալի—ֆիդայիներն էին, որոնք կոչ էին անում մտահոգվել ինքնապաշտպանության խնդրով, լրջորեն մտածել զենք և ռազմանյութ ձեռք բերելու մասին: Դրանց թվում էր և Անդրամիկը: Նա մեղադրում է դաշնակցականներին, որոնք

¹ Գր. Սիմոնյան, Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:

² Նշվ. աշխ., էջ 104:

³ Նշվ. աշխ., էջ 107:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 200—201:

երիտթուրքերի առաջին իսկ պահանջով զենքը հանձնեցին իշխանություններին: «Օգտագործելով դաշնակցության քաղաքական կուրությունը,— այդ առիթով գրում է Յր. Սիմոնյանը,— իթթիհատականները այնքան «մոտեցան» նրան, որ լիովին ծանոթացան նրա կառուցվածքին, ղեկավար կենտրոններին, զենքի կուտակման վայրերին, նույնիսկ՝ արխիվներին, իրենց ձեռքը զցեցին կուսակցության տեղական կազմակերպությունների ցուցակները, ճանաչեցին համարյա բոլոր ղեկավարներին»¹:

Ինչ վերաբերում է քրդերին, ալբանացիներին և մանավանդ մակեդոնացիներին, ապա, ինչպես նշում է հեղինակը, նրանց մտքով նույնիսկ չէր անցնում, թե կարելի է զենքը հանձնել կառավարությանը կամ վաճառել: Մակեդոնական չետնիկական ջոկատները զենքը հանձնեցին ոչ թե թուրքական իշխանություններին, այլ իրենց ազգային կոմիտեներին, որը թելադրված էր ինչպես անցյալի փորձով, այնպես էլ իրենց ղեկավարների քաղաքական հեռատեսությամբ ու հաշվենկատությամբ:

«Թուրքիզմ» և «Պանթուրքիզմ» գլուխներում Յր. Սիմոնյանը բացահայտում է երիտթուրքերի գաղափարական հայեցակարգերը, որոնցից էլ բխում էին նրանց հետագա գործողությունները: Հեղինակի բնորոշմամբ թուրքիզմը Օսմանյան կայսրությունը ազգային տեսակետից «միատարր» դարձնելու յուրօրինակ ցեղասպանական մի գաղափար էր, որի հիմնադիրներն էին Ջիա Գեոքալփը և Յուսուֆ Աքչուրան, որոնք երկուսն էլ ազգությամբ թուրք չէին:

Թուրքիզմը քարոզում էր ամենից առաջ թուրքացնել թուրքիան, ստեղծել էթնիկական, ազգային միատարրություն և միասնություն բուն թուրքիայում, իսկ դա նշանակում էր, որ «բուն թուրքիայի» մյուս բոլոր ժողովուրդները պետք է արագորեն ուծացվեն, կորցնեն իրենց լեզուն և ազգային հատկանիշները, ծուլվեն թուրքերին: «Բուն թուրքիայի» միջուկը թուրքականները համարում էին Անատոլիան, որի մեջ մտնում էր Արևմտյան Հայաստանը՝ «արևմտյան Անատոլիա» անունով: Դա նշանակում էր, որ այդ տարածքում ապրելու իրավունք էին ունենալու միայն ու միայն նրանք, ովքեր խոսելու էին թուրքերեն և դավանելու էին իսլամը:

Բնորոշելով պանթուրքիզմը որպես թուրքիայի հովանու ներքո բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդների միավորմանը ձգտող առավել հետադեմ ցեղասպանական ուսմունք, որի գլխավոր նպատակը երևակայական Մեծ Թուրանի ստեղծումն էր՝ Յր. Սիմոնյանը նշում է, որ այն երկու սուր ծայր ուներ: Դրանցից մեկն ուղղված էր Ռուսաստանի դեմ, որի կազմում էր թուրքալեզու ժողովուրդների բացարձակ մեծամասնությունը, մյուսն ուղղված էր հայ ժողովրդի դեմ:

«Նախապատերազմական սարսափի տարիները» գլխում Յր. Սիմոնյանը տալիս է Հայոց եղեռնին նախորդող մղձավանջային ժամանակաշրջանի իրական նկարագիրը, ցույց տալիս, որ պատմական ճակատագրի բերումով հայ ժողովուրդը գահավեժ գնում էր դեպի արյունոտ 1915 թվականը:

«Որպեսզի կարողանար դիմագրավել վերահաս ահեղ վտանգին,— գրում է Յր. Սիմոնյանը,— բոլորից լքված և երիտթուրքական գազանի բացված երախի առջև կանգնած հայ ժողովուրդը փրկության միայն մի ելք կարող էր ու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 205:

նենալ՝ զինվել: Նրա գլխին կախված դամոկլյան սրին պետք է հակադրվեր սուրը, բռնությանը՝ բռնությունը, որքան էլ դա հղի լիներ վտանգներով, որքան էլ մեծ զոհեր պահանջվեր»¹: Նա միանգամայն իրավացի հիմքով գտնում է, որ միայն այդ դեպքում հայությունը գուցե խուսափեր ազգովին կոտորվելու խայտառակությունից, որովհետև կայսրության մեջ ընդամենը 8 միլիոն թուրքը, որը հայկական լեռնաշխարհում խոր արմատներ չուներ, չէր կարողանա արյան մեջ թաթախել շուրջ 3 միլիոնի հասնող հայերին, որը միայն զենք վերցնելու ունակ ավելի քան 300 հազար երիտասարդ ուներ:

Բուն եղեռնի ժամանակաշրջանին է վերաբերում աշխատության «Արևմտահայությունը թուրքական ազգայնամոլության զոհ» ընդարձակ գլուխը:

Բացահայտելով երկու հակոտնյա խմբավորումների՝ Քառյակ միության և Անտանտի երկրների հետապնդած նպատակները Առաջին համաշխարհային պատերազմում, Յր. Սիմոնյանը ընդգծում է այն միտքը, որ պատերազմի մեջ Թուրքիայի մտնելու գլխավոր պատճառներից մեկը, եթե ոչ ամենագլխավորը, Հայկական հարցի «լուծումն» էր: Նշվում է, որ հակառակ թուրքերի բորբոքած հակահայկական հիստերիային, հայ ազգային մարմինները հայտարարեցին, որ արևմտահայությունը թուրքական պետության հանդեպ հավատարմությամբ է կատարելու իր քաղաքացիական պարտքը, որի ելակետն էր՝ ոչ մի դեպքում առիթ չտալ ու չգրգռել գազանին²:

Մինչդեռ, 1914 թ. նոյեմբերի 12-ին, այսինքն՝ Թուրքիայի՝ պատերազմի մեջ մտնելուց մեկ օր հետո, երիտթուրքական կուսակցության ղեկավարությունը հատուկ նամակ-շրջաբերականով դիմեց իր տեղական կազմակերպություններին, որի մեջ իբրև առաջին անհրաժեշտություն ցուցում էր տրվում բնաջնջել հայ ցեղը:

Հեղինակը արձանագրում է, որ ամբողջ հայ ժողովուրդը պատերազմի հենց սկզբից իր անսքող համակրանքն էր դրսևորել Ռուսաստանի նկատմամբ և իր բախտը կապել ռուսական զենքի հաղթանակի հետ: Ռուսական զորքերի ժամանակավոր անհաջողությունը խոր վիշտ էր պատճառել արևմտահայությանը, իսկ արևելահայությունն արդեն հարյուր հազարավոր զինվորներ էր տվել ռուսական բանակին:

Յր. Սիմոնյանը միայն ու միայն դրականորեն է արտահայտվում Կովկասում ծավալված կամավորական շարժման մասին, գտնելով, որ այն հետապնդում էր սպասվելիք էլ ավելի մեծ ջարդերից արևմտահայությանը փրկելու նպատակ, և հազար-հազարներ էին ցանկանում մասնակցել ազգի ազատության գործին: Նա գրում է, որ կազմվեցին հայկական կամավորական հինգ ջոկատներ, որոնցից յուրաքանչյուրում կար 1000 զինվոր: Ժողովրդի առատաձեռն նվիրատվություններով կամավորները պատշաճորեն հանդերձավորվեցին, ապահովվեցին ռազմամթերքով ու ձիերով: Կամավորական առաջին ջոկատի հրամանատարությունը ստանձնեց հատուկ այդ նպատակով Բուլղարիայից Թիֆլիս եկած Անդրանիկը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 315:

² Նշվ. աշխ., էջ 329:

Չժխտելով պատերազմում ցարական Ռուսաստանի հետապնդած զավթողական նպատակները՝ հեղինակը զարգացնում է այն տեսակետը, որ, այդուհանդերձ, պատերազմը էական առանձնահատկություններ ուներ Հայկական հարցի տեսանկյունից: «Եթե պատերազմում Ռուսաստանի դեմ Թուրքիայի հաջողությունը մահաբեր էր հայության համար,— գրում է նա,— ապա Թուրքիայի դեմ ռուսական բանակի հաղթանակը, ընդհակառակը, հայ ժողովրդի հաղթանակն էր, քանի որ այդ բանակը, թեկուզ ցարական, նրան ազատագրություն էր բերելու օսմանյան դարավոր բռնակալությունից, և նա ժամ առաջ էր փափագում տեսնել այդ ազատությունը»¹:

Հր. Սիմոնյանը վերարտադրում է երիտթուրքերի կուսակցության կոմիտեի 1915-ի փետրվարի կեսերի գաղտնի նիստը, թվարկում մասնակիցներին, ելույթ ունեցողներին, ցուցահանում դրանց հայատյաց բովանդակությունը: «Հաշվեհարդարը եղավ արագ և արյունալի,— գրում է նա:— Օսմանյան պետությունն օրենքից դուրս հայտարարեց կայսրության մեջ ապրող ամբողջ հայությանը: Ներքին գործերի նախարար, ապա վարչապետ, պատմության մեծագույն ոճրագործներից մեկը՝ Թալեաթը, հայերի մասսայական բնաջնջումը պետական առաջնահերթ խնդիր համարելով, համապատասխան մարմիններին սառնասրտորեն հրահանգեց՝ անխնա ոչնչացնել բոլորին, մինչև իսկ օրորոցի մանուկներին: Գործի դրվեցին պետական ապարատը, բանակը և ոստիկանությունը, «համիդիները» և չերքեզական ավազակախմբերը»²:

Հր. Սիմոնյանը սփյուռքահայ հեղինակներից վերցրած մի շարք բնորոշ օրինակներով պատկերում է սահմնկեցուցիչ տեսարանները, եղեռնը, որին ենթարկվեց անպաշտպան մնացած արևմտահայ ազգաբնակչությունը՝ կանայք, աղջիկներ, երեխաներ, ծերեր, մեծահասակ տղամարդիկ: Դժվար է առարկել հեղինակի այն միտքը, որ ո՛չ ստեղծված մեծաթիվ պատմագիտական երկերը, ո՛չ էլ ականատեսների հուշերը չեն կարող տալ ողբերգության ու մաքառումների, մղձավանջի ու սոսկալի ոճրի իրական, ամբողջական պատկերը:

Աշխատության հեղինակը ջերմ համակրանքով ու երախտագիտությամբ է խոսում արաբ աշխատավոր մարդկանց մասին, որոնք իրենց կյանքը վտանգելու գնով օգնության ձեռք էին մեկնում տարագրյալ հայերին: «Դարեր են անցնելու,— հուզիչ զգայությամբ գրում է նա,— բայց մեր ժողովուրդը չի մոռանալու, որ իր պատմության ամենաճակատագրական, ամենադժնդակ, ամենասև օրերին արաբ ժողովուրդը օգտակար եղավ իրեն: Անապատի բեղվիները, արաբ ուղտապանները, աղքատ գյուղացիները հավաքում, ի մի էին բերում իրենց բնօրրանից պոկված, հյուծված, հիվանդ ու հալածված անապատի ավազուտներում դեգերող դժբախտ կանանց ու որբուկներին, նրանց օթևան տալիս, խնամում, կիսում հացի պատառը»³:

Նա խոսում է նաև հույների, քրդերի ցուցաբերած օգնության մասին, որոնք անձնագոհաբար փրկեցին հարյուրավոր հայերի: Խոսք է գնում նաև առանձին թուրքերի, սպաների, հոգևորականների՝ հայերին ցույց տված օգնու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 341:

² Նշվ. աշխ., էջ 347:

³ Նշվ. աշխ., էջ 356:

թյան և իթթիհատական իշխանություններին ընդդիմանալու մասին, բերվում են դրանք հաստատող փաստեր: Այդ կապակցությամբ հեղինակն իր մտորումներն ամփոփում է հետևյալ կերպ. «Հայ ժողովրդի ոչնչացման դեմ այդ բողոքները, տարաբախտաբար, մնացին որպես առանձին դրվագներ: Թուրքիայում չստեղծվեց ընդհանուր հասարակական կարծիք, առավել ևս չստեղծվեց հասարակական շարժում, որը հակադրվեր իթթիհատի ոճրագործ քաղաքականությանը և թողտվության այդ պայմաններում թուրքական պետությունը գեհեմային վայրագությամբ ամբողջովին բնաջնջեց իրեն հպատակ մի ժողովրդի, նրան զոհեց համաթուրքական քաղաքական ցնորքին, մորթեց նրան իր սեփական հայրենիքում օրորոցի մանուկից մինչև զառամյալ ծերունի»¹:

Հր. Սիմոնյանը, հենվելով հրապարակված արխիվային տվյալների ու վավերագրերի վրա, ցուցահանում է երիտթուրքերի ջարդարարական քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում և Իրանում ապրող շուրջ 940 հազար ասորիների նկատմամբ, որին զոհ գնաց մոտ 500 հազար մարդ: Ցանկալի կլիներ, սակայն, որ բախտակից ժողովրդի ճակատագիրը պարզաբանվեր առավել հանգամանորեն, հիմնահարց, որ, մեր կարծիքով, օրգանական կապ ունի Հայոց ցեղասպանության հետ:

Հեղինակն արծարծում է նաև հայոց ինքնապաշտպանության հարցը: Այդ առիթով նա գրում է. «Արևմտահայ ժողովրդի ընդհանուր կոտորածի և տեղահանության ամիսներին մի քանի քաղաքներում ու վայրերում թուրքերը հերոսական դիմադրության հանդիպեցին... Արտաքին աշխարհից բոլորովին կտրված, փրկության որևէ հույս ու ապավեն չունենալով, իմանալով, որ թուրքերին հանձնվելով ստույգ մահվան են ենթարկվելու չարչարանքներով, թուրք ջարդարար զինվորներից ու թալանող խուժանից իրենք իրենց պաշտպանելու համար նրանք կռվեցին մինչև վերջին փամփուշտն ու շունչը»²:

Հանրագումարի բերելով Հայոց մեծ եղեռնի զարհուրելի հետևանքները, հեղինակը գրում է, որ ցեղասպանության հրամանը ի կատար ածվեց մի վիթխարի տարածքի՝ 800 հազար քառ. կիլոմետրի վրա, որն ընդգրկում էր ողջ Արևմտյան Հայաստանը, Քուրդիստանը, Փոքր Ասիան, Սիրիան, Միջագետքի հյուսիսը: Ոչնչացավ 500 հազար հայ ընտանիք: Շուրջ երեք միլիոն արևմտահայությունից ջարդվեց ավելի քան 1,5 միլիոնը, թուրքացվեց 200 հազար հայ: Ավերակների վերածվեցին անհամար շեն բնակավայրերը, ավերվեցին հազարավոր ճարտարապետական կոթողներ, թալանվեց անհաշիվ նյութական հարստություն: Ոչնչացվեց 66 քաղաք, 2500 գյուղ, 63 առաջնորդարան, 2050 եկեղեցի, 300 վանք, հազարավոր դպրոցներ, թատրոններ, ձեռագրեր: Թուրք զավթիչները հայ ժողովրդից հափշտակեցին նրա հայրենի երկիրը՝ հազարամյակների մայր հայրենիք Հայաստանը:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ կորուստների բացարձակ թվով հայությունը երրորդ տեղն էր զբաղեցնում Ռուսաստանից ու Գերմանիայից հետո, և այդ կորուստները 6-7 անգամ գերազանցում էին Թուրքիայի մարդկային կորուստները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 359:

² Նշվ. աշխ., էջ 360:

Ջարդերից հրաշքով փրկված հայերը ցրվեցին աշխարհով մեկ, իսկ դրախտավայր հայրենիքը մնաց հեռվում՝ իբրև պատրանք¹:

Հայոց մեծ եղեռնի հիմնահարցերը քննարկված են Հր. Սիմոնյանի մեկ այլ «Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» մեմագրության մեջ²:

Մեծ եղեռնի պատմությունը փաստական նյութի լայն օգտագործմամբ է շարադրված Ս. Կ. Պողոսյանի գրքում³:

Աշխատության ներածականում հեղինակը նշում է, որ ժամանակակից թուրքական կառավարող շրջանները ոչ միայն չեն դատապարտում, այլ չեն ընդունում հայկական ցեղասպանության փաստը և դրանով իսկ նրանք կիսում են տասնամյակներ առաջ կատարված ոճրագործության պատասխանատվությունը, դառնում մեղսակից դրանց իրականացնողների հետ: Ընթերցողը տեղեկանում է, որ քաղաքական ասպարեզում Թուրքիայի վարչակարգը ձգտում է Արևմուտքի պետությունների հետ համագործակցված արտասահմանյան երկրներում խեղդել հայկական հայրենասիրական, առաջադեմ շարժումները, քայքայել Սփյուռքը, կազմալուծել նրա ուժը, այդ ուղղությամբ հրատարակվում են բառարաններ, «պատմագրական աշխատություններ», քարտեզներ, որոնց նպատակն է ապացուցել, որ Հայաստան չկա և չի էլ եղել, որ այն հայերի երևակայության արդյունք է, որ Անկարայի կառավարությունը հրահանգել է արտասահմանյան իր դեսպանություններին ու ներկայացուցիչներին՝ արգելել եղեռնի զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանների վրա ցեղասպանությունը հիշատակող արձանագրությունները, խափանել այդ թեմայով հրատարակություններն ու կինոժապավենների ցուցադրումը, ճնշում գործադրել հայկական մեծ գաղթօջախներ ունեցող երկրների կառավարությունների վրա, որպեսզի նրանք հայերին թույլ չտան ապրիլի 24-ին ցույցեր և այլ միջոցառումներ կազմակերպել⁴:

Հատուկ ենթաբաժնում Ս. Պողոսյանը ցուցահանում է ցեղասպանության իրականացման ամենադաժան ու ամենաստոր մեթոդները, բերում սահմուկեցուցիչ նորանոր փաստեր: Այդ կապակցությամբ նա գրում է, որ ցեղասպանությունը թուրքերն իրականացրեցին ամենաայլանդակ, ամենավայրագ ու անմարդկային միջոցներով, և երբ ծանոթանում ես կատարվածին, դժվարանում ես հավատալ, որ դրանց հեղինակները մարդիկ են⁵:

Հեղինակը փաստեր է բերում այն մասին, որ «Կառավարությունը քաջալերում էր խոշտանգումները, որոնց մանրամասները քննվում էին «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության շտաբի գիշերային նիստերում: Խոշտանգումների յուրաքանչյուր նոր մեթոդ գնահատվում էր որպես գերադրական հայտնագործություն, և ծառայողները մշտապես գլուխ էին ջարդում, որպեսզի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 367-368:

² Հր. Ս. Սիմոնյան, Թուրք-հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:

³ Ս. Կ. Պողոսյան, Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ, մեկնաբանություններ), Երևան, 1988:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 45, 48:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 455:

հայտնագործեին խոշտանգումների նոր տեսակներ: Նրանք նույնիսկ դիմում էին իսպանական հավատաքննության հաշվետվություններին¹:

Խոսելով առաջադեմ մարդկության կողմից հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին՝ Ս. Պողոսյանը վկայակոչում է 1984 թ. ապրիլի 13-16-ը Սորբոնում տեղի ունեցած «Ժողովուրդների մշտական տրիբունալ» անունը կրող ոչ կառավարական միջազգային կազմակերպության նստաշրջանը, որի նիստերից մեկը նվիրված էր Հայոց եղեռնին և որտեղ արձանագրված է. «Ելնելով ցեղասպանությունը կանխելու և մեղավորներին պատժելու մասին ՄԱԿ-ի 1948 թ. կոնվենցիայի դրույթներից, բոլոր հիմքերը կան ասելու, որ հայ ժողովրդի բռնի գաղթեցումն ու զանգվածային սպանությունները իսկական ցեղասպանություն են:

Հայերի նկատմամբ իրականացված ցեղասպանությունը միաժամանակ միջազգային հանցագործություն էր, և թուրքական պետությունը պետք է պատասխանատվություն կրի, նա պետք է պաշտոնապես ընդունի ցեղասպանության փաստը և հատուցի հայ ժողովրդին հասցված վնասը²:

Ի թիվս այլ հրատարակությունների, Ս. Պողոսյանը վկայակոչում է ամերիկյան «Սիթի» ամսագրում 1980 թ. ապրիլին զետեղված «Հայերը» հոդվածի հետևյալ հատվածը. «Թուրքերի կողմից 1915 թվականին իրագործված հայ ժողովրդի գեոցիդը, որի հետևանքով զոհվեց ավելի քան 1,5 միլիոն մարդ, մինչև այժմ պաշտոնապես չի ճանաչված որոշ կառավարությունների, այդ թվում և մեր կառավարության կողմից: Բայց փաստը մնում է փաստ՝ մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Թուրքիայի արևելյան շրջաններում և Արարատ լեռան մերձակայքում բնակվող հայերի թիվը երկու միլիոնից ավելի էր: Այժմ այստեղ իրականում հայեր չկան: Ո՞ր են նրանք անհետացել»: Եվ հետևում է դեռևս 1918-ին այդ հարցին «Պրավդա» թերթի պատասխանը՝ «Մեկ միլիոն հայեր իրենց կանանց ու երեխաների հետ սրի քաշվեցին միայն այն բանի համար, որ նրանք հայեր էին» (նույն տեղում):

Հայկական ցեղասպանությանը քրդերի մասնակցության հարցերը քննարկված են Ս. Կ. Պողոսյանի մեկ այլ «Քրդերը և Հայկական հարցը» գրքում (Երևան, 1991, էջ 169-246):

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒՅԹԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1995-ին լրացավ Հայոց մեծ եղեռնի 80 տարին: Այդ կապակցությամբ Հայաստանի Հանրապետության նախագահի հրամանագրով ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողով:

Հանձնաժողովի կարևոր ձեռնարկումներից մեկը եղավ 1995 թ. ապրիլի 21-28-ը Հայաստանի Գիտությունների ազգային ակադեմիայում անցկացված «Ցեղասպանության հարցեր» միջազգային գիտաժողովը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 468:

² Նշվ. աշխ., էջ 479:

Ութսունամյա տարելիցի կապակցությամբ հրատարակվեցին մի շարք աշխատություններ, հոդվածների ժողովածուներ և այլ նյութեր:

ՀՀ ԳԱԱ հրատարակչությունը լույս ընծայեց ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանի «Հայոց ցեղասպանությունը պատմության դատաստանի առաջ» ռուսերեն մենագրությունը¹:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Արդուլ Համիդի հակահայկական քաղաքականությունը շարունակեցին երիտթուրքերը, որոնք, 1908-ին գալով իշխանության, հաջորդ տարին Ադանայում և Կիլիկիայի այլ քաղաքներում կազմակերպեցին շուրջ 40000 հայերի կոտորածը, որ երիտթուրքերը հարմար առիթ էին փնտրում հայերին բնաջնջելու նախօրոք մշակած պլաններն իրականացնելու համար: «Եվ երբ 1914-ի օգոստոսին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, երիտթուրքերը գերմանական ռազմածուների հովանավորությամբ ձեռնամուխ եղան իրենց դիվային պլանների իրականացմանը,— գրում է նա:— Մասսայական ջարդերն սկսվեցին պատերազմի առաջին իսկ ամիսներից և իրենց բարձրակետին հասան 1915-ի ապրիլին, որը պատմության մեջ մտավ որպես ցեղասպանության ամիս»²:

Գ. Ղարիբջանյանը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ վերջին շրջանում հայտնաբերված ու հրատարակված նոր փաստաթղթերի, նյութերի և ապացույցների մասին: Նա հիշատակում է Բուենոս Այրեսի Ազգային համալսարանի փաստաբան, «Հայկական հարցը և միջազգային հարաբերությունները» երկհատոր մենագրության հեղինակ Պասկուալ Կարլոս Օհանյանի հրատարակած «Թուրքիան 1915-1923 թթ. գեոցիդի արարիչ» (Բուենոս Այրես, 1986) փաստաթղթերի իսպաներեն ժողովածուն: Ժողովածուում հրատարակված 524 փաստաթղթերը քաղված են թուրքական, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան աղբյուրներից: Իբրև նմուշ բերված է կաթոլիկական համայնքի պատվելի հայր Սիմոնի վկայությունը, որից երևում է, որ հայերի ցեղասպանությունը իրականացվում էր հետևյալ որոշակի մեթոդով.

1. Կատարել հայերի զանգվածային ձերբակալություններ՝ սկսած ամենաանվանի մարդկանցից:

2. Տանել նրանց այնպես, որ չիմանային, թե իրենց ուր են տանում:

3. Շանապարհին ձերբակալվածներին բաժանել 50-100 հոգիանոց խմբերի:

4. Մահապատժի վայրում հանել նրանց հագուստները, սպանել և դիակները զցել խոր ջրհորերը:

5. Ղուրանի վրա երդմամբ պահպանել լռություն, քաղաքում մնացած քրիստոնյաներից զաղտնի պահել կատարվող իրադարձությունները և մահապատժի ենթարկվածների ճակատագիրը³:

Գ. Ղարիբջանյանը տեղեկացնում է նաև, որ հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայի և Ավստրիայի արխիվներում պահպանվող նյութերից մասամբ հրատարակվել են Մյունխենի Հայկական հարցի ինստիտուտի կող-

¹ Գ.Բ.Գարիբջանյան. Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995.

² Նշվ. աշխ., էջ 11:

³ Նշվ. աշխ., էջ 15:

մից՝ «Հայերի ցեղասպանությունը: Փաստաթղթեր» (Մյունխեն, 1988) սերիայով և «Գերմանական աղբյուրները հայերի ցեղասպանության մասին» (Մյունխեն, 1991) ժողովածուում:

Վկայակոչելով Պոլսում գերմանական դեսպանատան 1915 թ. օգոստոսի 9-ի հուշագիրը, որտեղ ասվում էր, հասարակական կարծիքն արդեն համոզվել է նրանում, որ Գերմանիան մասնակից է հայերի կոտորածներին, Գ. Ղարիբջանյանը նշում է, որ բազմաթիվ համանման փաստաթղթեր հաստատում են, որ կայգերական Գերմանիան իր թողտվությամբ հրահրում էր հայերի բնաջնջումը: «Գերմանական ռայխի կառավարությունից պահանջվում էր լոկ արտահայտել իր «վետոն», և Թուրքիայի հնազանդվելը երաշխավորված կլիներ»,— գրում է նա: Իր այս միտքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է գերմանացի հրապարակախոս Հենրիխ Ֆիրբյուխերին, որը գտնում է, որ գերմանական կառավարությունը կիսում է պատասխանատվությունը նաև 1915 թվականի ստոր հանցագործության համար:

Առանձին գլխում հանգամանորեն խոսվում է ցեղասպանության ենթարկված հայերին Ռուսաստանի ցույց տված օգնության մասին: Հեղինակը բարձր է գնահատում 1896-ին Մոսկվայում հրատարակված «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը 1895-ին» ժողովածուն, որտեղ զետեղված էին Գլադստոնի ճառը, Մ. Ռոլեն-ժեկմենի, Մ. Սակ-Կոլի, Ֆ. Գրինի, Է. Դիլլոնի, Գր. Դիկի և այլոց հոդվածները: Խորհելու առիթ է տալիս ժողովածուի առաջաբանի հեղինակ պրոֆեսոր Լ. Ա. Կոմարովսկու կարծիքը, որ Թուրքիայի գոյության փաստն իսկ համակ խայտառակություն էր համարում քրիստոնյա ժողովուրդների համար: «Եթե նրանք վճռեին,— գրում է նա,— ինչպես հարկն է պայմանավորվել իրար հետ, կանգնելով բարոյականության, իրավունքի և մարդասիրության հողի վրա, կարող էին արագորեն, առանց եական ցնցումների, վերջ տալ այդ պետությանը, որը նրանց մեջ իրենից ներկայացնում է միայն անախրոնիզմ և աղաղակող հասարակական սխալմունք»¹:

Հեղինակը նույնպիսի բարձր գնահատական է տալիս 1897-ին Մոսկվայում ռուս մտավորականության նախաձեռնությամբ հրատարակված «Եղբայրական օգնություն Թուրքիայում տուժած հայերին» գրական-գիտական ժողովածուին, որը մեկ տարի անց հրատարակվեց երկրորդ անգամ:

Գ. Ղարիբջանյանը հայտնում է, որ այս երկու մեծարժեք ժողովածուների հրատարակման նախաձեռնողն ու խմբագիրը թիֆլիսահայ գործիչ Գրիգոր Ջանշին էր (1851-1900), որը մեծ հեղինակություն էր վայելում ռուսական գրական-հասարակական շրջաններում: Դեռևս 1893-ին Մոսկվայում հրատարակել էր «Հայկական հարցը Թուրքիայում» գրքույկը՝ Գր. Ա. Դիև ստորագրությամբ: Այս ժողովածուներից ստացված 60000 ռուբլի գումարը տրամադրվեց տուժած արևմտահայերի օգնությանը:

Նշվում է, որ 1914-1916 թվականներին Մոսկվայում հրատարակվեցին Յու. Վեսելովսկու, Թուրքահայաստանի ողբերգությունը և «Հայ գրականության ժողովածուն»՝ Մ. Գորկու խմբագրությամբ, «Հայաստանի պոեզիան հնազույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը»՝ Վ. Բրյուսովի խմբագրությամբ, Ա. Ջիվելե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

գովի «Թուրքահայաստանի ապագան» և այլ գրքեր, որոնցում հեղինակները, մերկացնելով հայերի ցեղասպանությունը Թուրքիայում, միաժամանակ խորը հավատ և պայծառ ապագա էին մաղթում բազմաչարչար հայ ժողովրդին:

Հեղինակն առանձնակի ջերմությամբ է արտահայտվում ռուս գեներալ և պոետ Ա. Կուլեբյակինի, գրող-մարտիկ Պ. Սիբիրցևի, անվանի արևելագետ, ակադեմիկոս Վ. Գորդլևսկու, ռուս նշանավոր գիտնական, պետական և հասարակական գործիչ Մաքսիմ Կովալևսկու, Վ. Նեմիրովիչ-Ռանչենկոյի, անվանի հրապարակախոս Վ. Վորովսկու, զինվորական թղթակիցներ Ս. Գորոդեցկու, Վ. Պոլոնսկու, Ալեքսանդրա Տոլստայայի (Լ. Տոլստոյի դուստրը) և այլոց հայանպաստ գործունեության մասին:

Հաջորդ գլուխը նվիրված է Հայոց եղեռնի դեմ հանդես եկած Եվրոպայի և ԱՄՆ-ի առաջադեմ հասարակայնությանը:

Ցույց է տրվում, որ հայկական ջարդերի կազմակերպիչների՝ ի դեմս երիտթուրքերի և նրանց հովանավոր գերմանական կառավարության, դատապարտմամբ հանդես եկան Անգլիայի, Իռլանդիայի, Բելգիայի, Շվեդիայի, Նորվեգիայի, ԱՄՆ-ի և այլ երկրների գիտնականներն ու հասարակական-քաղաքական գործիչները:

Աշխատության վերջին գլուխը կրում է «Թուրք ջարդարարները պատմության դատաստանի առաջ: Ցեղասպանությունը չպետք է կրկնվի» վերնագիրը, որն ունի ընդհանրացնող բնույթ:

Այստեղ խոսվում է լեհ իրավաբան Ռաֆայել Լեմկեի մասին, որն առաջին անգամ 1944-ին գործողության մեջ է դրել «գենոցիդ» տերմինը՝ նկատի ունենալով 1915-ի Հայոց եղեռնը: Առաջ է քաշվում այն միտքը, որ թուրք բարբարոսների անպատժելիությունը արձակեց մարդկության հետագա դահիճների ձեռքերը և ի հաստատումն դրա՝ բերվում է Հիտլերի հայտնի նախադասությունը հայերի ցեղասպանության մասին: Դրան ավելացվում է Թուրքիայի վարչապետ Սարաջոզլուի խորհուրդը Հիտլերին՝ ռուսական պրոբլեմը լուծելու համար ոչնչացնել ռուսների առնվազն կեսը:

Գլխում խոսք է գնում ցեղասպանությունը դատապարտած մի շարք միջազգային ֆորումների որոշումների մասին, կամուրջ է զգվում անցյալ ժամանակների և 1988-90 թթ. Սումգաիթում, Բաքվում, Կիրովաբադում, Խոջալուում տեղի ունեցած ցեղասպանության միջև: Հիշատակվում են ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988 թ. նոյեմբերի 28-ի որոշումը և Հայաստանի Հանրապետության հռչակագրի (23 օգոստոսի, 1990 թ.) համապատասխան հատվածը հայերի ցեղասպանության մասին:

Հիշատակելով Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալի և Ս. Դեմիրելի մերօրյա ցինիկ հայտարարությունները հայ ժողովրդի հասցեին՝ ակադեմիկոս Գ. Ղարիբջանյանն իր խոսքն ավարտում է հետևյալ կերպ. «Թուրք խավարամուլների դանդաղ սուրը այժմ էլ կախված է բազմաչարչար Հայաստանի գլխավերևում: Միջազգային հասարակայնությունը, բարի կամքի բոլոր մարդիկ պարտավոր են առավել վճռականորեն պայքարել ռասիզմի և ցեղասպանության ցանկացած դրսևորմամբ բորբոքման դեմ»¹:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 94:

Աշխատությանը կցված են հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ հինգ փաստաթղթեր:

Հայերի ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով միջոցառումների պետական հանձնաժողովի որոշմամբ հրատարակվեց պատմական գիտությունների դոկտորներ, պրոֆեսորներ Ռուբեն Սահակյանի և Կոստանդին Խուդավերդյանի «Հայերի ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո» մենագրությունը¹:

Ոչ մեծածավալ այս աշխատության մեջ հայրենական և արտասահմանյան պատմագրության նվաճումների հիման վրա քննարկված է հայերի ցեղասպանության պատմության հարցերի մի ամբողջ համալիր՝ գենոցիդի պատճառներն ու նախադրյալները, նրա իրագործման մեխանիզմը, հետևանքները, մեծ տերությունների դիրքորոշումը, հայերի ինքնապաշտպանությունը, ժամանակակից աշխարհի վերաբերմունքը և այլն:

Բացահայտելով արևմտահայերի ցեղասպանության պատճառները՝ աշխատության հեղինակները դրանք ուղղակիորեն կապում են երիտթուրքերի կառավարող ունակի ներքին ու արտաքին քաղաքականության հետապնդած նպատակների հետ, նշում, որ նրանց ուղենիշը դարձավ պանթուրքիզմի դոկտրինան, որն ուղղվեց հայ ժողովրդի և Ռուսաստանի դեմ:

Ընդգծվում է, որ երիտթուրքերի հետապնդած նպատակներից մեկն էլ կազմավորված թուրք ազգային բուրժուազիայի համար «արևի տակ տեղ» ապահովելն էր, այսինքն՝ երկրի տնտեսության ոլորտից ոչ թուրք, և առաջին հերթին հայ բուրժուազիայի դուրս մղումը, որը կարող էր տեղի ունենալ միայն բռնի ճանապարհով: «Պատահական չէ, — այդ կապակցությամբ գրում են հեղինակները, — որ 19-րդ դարի վերջի և 20-րդ դարասկզբի հայերի կոտորածների ժամանակ թալանի ու ոչնչացման ենթարկվեցին հայերին պատկանող առևտրական տները, խանութները, ձեռնարկությունները: Ասվածից ելնելով՝ երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականությունը համապատասխանում էր թուրք ազգային բուրժուազիայի շահերին, որը ձգտում էր տիրել հայերին պատկանող ունեցվածքին և երկրի տնտեսության մեջ հաստատել իր անբաժանելի տիրապետությունը»²:

Հեղինակներն առաջ են քաշում երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության նաև մեկ ուրիշ գործոն՝ արևմտահայերի վերաբերմունքը Ռուսաստանի հանդեպ, նշում, որ արևմտահայերի ակնհայտ ռուսական կողմնորոշումը օգտագործվեց թուրքական իշխանությունների կողմից՝ հայերի նկատմամբ ատելության և անհանդուրժողականության մթնոլորտ ստեղծելու, հայերի բնօրրան հայրենիքը վերջնականապես յուրացնելու համար:

Դնելով Մեծ եղեռնի պատասխանատուների հարցը, հեղինակներն այն համոզմունքն են հայտնում, որ հրեշավոր հանցագործության գլխավոր մեղավորները երիտթուրքական պարագլուխներն էին, սակայն որոշակի պատասխանատվություն է կրում նաև Թուրքիայի դաշնակից կայզերական Գերմանիան, որի կառավարական և զինվորական շրջանները ոչ միայն տեղյակ էին

¹ Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խուդավերդյան, Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Երևան, 1995:

² Նշվ. աշխ., էջ 20:

նախապատրաստվող հանցագործությանը, այլև նպաստեցին նրա իրագործմանը, որովհետև տեղեկություններ կան, որ մերձակատային գոտուց հայերի տարագրման գաղափարը թուրքերին հուշել են գերմանական գլխավոր շտաբի սպաները: Իբրև ստույգ փաստ, նրանք մատնանշում են, որ պատերազմի նախօրյակին Բուխարեստի գերմանական դեսպանատանը կայացել է Գերմանիայի և Թուրքիայի կառավարական և զինվորական գերատեսչությունների ներկայացուցիչների խորհրդակցություն, որտեղ քննարկվել է Թուրքիայի արևելյան վեց վիլայեթներից հայ ազգաբնակչության տարագրման ու ոչնչացման հարցը¹: Ի դեպ, բուխարեստյան հիշյալ խորհրդակցության մասին մեր պատմագրության մեջ, որքան մեզ հայտնի է, հիշատակվում է առաջին անգամ:

«Ցեղասպանության հետևանքները» գլխում հեղինակները ցույց են տալիս, որ արևմտահայերի ցեղասպանությունը անանց ազդեցություն գործեց հայ ժողովրդի հետագա ողջ պատմության, նրա կենսագործունեության քաղաքական, սոցիալական և հոգևոր ոլորտների վրա²:

Որպես ամենածանր հետևանքներից մեկը նշվում է այն, որ Արևմտյան Հայաստանը, հայերի բնօրրանի նշանակալի մասը, որտեղ հազարամյակներով ընթացել էր հայ ժողովրդի պատմական կյանքը, ըստ էության զրկվեց իր բնիկ բնակչությունից: Դրան զուգընթաց ոչնչացվեցին հայկական նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանները, այսինքն՝ իրականացվեց նաև ազգային-մշակութային ցեղասպանություն: Հենվելով Պոլսի պատրիարքարանի տվյալների վրա՝ նրանք գրում են, որ Արևմտյան Հայաստանում գոյություն ունեցող 2200 հայկական եկեղեցիներից ու վանքերից 2150-ը թալանվեցին ու ավերվեցին, ոչնչացվեցին նրանցում պահպանվող ավելի քան 20000 հին հայկական ձեռագրեր ու հնատիպ գրքեր:

Հեղինակները նշում են նաև ցեղասպանության ուժեղ ազդեցությունը հայ ժողովրդի սոցիալ-հոգեբանական վարքագծի և հոգեկան կերպարի վրա:

«Հայերի ցեղասպանությունը ժամանակակից աշխարհի աչքերով» գլխում հեղինակները պարզաբանում են գեոնոցիդի նկատմամբ դրսևորված վերաբերմունքը միջազգային մասշտաբով, արձանագրում, որ երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակամիջոցում դրա մասին հազվադեպ էր հիշատակվում: Խոսքը վերաբերում է ոչ միայն արևմտյան երկրներին, այլև ԽՍՀՄ-ին և նույնիսկ Խորհրդային Հայաստանին, որտեղ, ի հեճուկս խորհրդային միապետության քաղաքական շահերի, ցեղասպանության հիմնահարցը ոչ միայն չէր ուսումնասիրվում, այլև նրա մասին անգամ չէր հիշատակվում պատմության դասագրքերում³:

Նշվում է, որ հայերի ցեղասպանության հիմնահարցի վերաբերյալ հետաքրքրությունն աճեց հատկապես 1965-ին, Մեծ եղեռնի 50-ամյակի առիթով: Հենց այդ թվականին էլ ցեղասպանությունը առաջին անգամ հիշատակվեց միջազգային հեղինակավոր համաժողովի՝ Հելսինկիում կայացած Խաղաղության համաշխարհային կոնգրեսի որոշման մեջ:

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 37:

³ Նշվ. աշխ., էջ 41:

Այնուհետև խոսվում է մի շարք միջազգային կազմակերպությունների, տարբեր երկրների պառլամենտների կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման փորձերի. 1987-ին Եվրախորհրդարանի ընդունած որոշման մասին, որը շուրջ երեք տարվա համառ քննարկումների արդյունք էր:

Հեղինակները նշանակալի իրադարձություն են համարում 1919-1920 թթ. Ստամբուլում տեղի ունեցած երիտթուրքական պարագլուխների դատավարությունը, որոնք մեղադրվում էին Թուրքիան կործանարար պատերազմի մեջ ներքաշելու և հայերի բնաջնջման մեջ: Սակայն հետագայում թուրքերը բացարձակ ժխտողական դիրք գրավեցին եղեռնի նկատմամբ:

Հիշեցնելով 1950-ական թվականներին աշխարհի բազում թերթերում տպագրված Գերմանիայի կանցլեր Ադենաուերի լուսանկարի մասին, որը ծնկի էր իջել Երուսաղեմում Արցունքի պատի առջև՝ ի նշան ցավակցության հիտլերականների ոչնչացրած միլիոնավոր հրեաների համար, հեղինակներն այն միտքն են հայտնում, որ ժամանակակից Թուրքիայի կողմից ցեղասպանության փաստի ընդունումը կարող է նպաստել երկու հարևան պետությունների՝ Հայաստանի և Թուրքիայի Հանրապետությունների միջև նորմալ հարաբերությունների հաստատմանը և դրանք նոր մակարդակի բարձրացնելուն: Մեր համոզմամբ՝ առաջարկվում է լրջմիտ մի մոտեցում, որն ակնհայտորեն տարբերվում է այդ հարաբերությունների բարելավման սիրույն Հայոց մեծ եղեռնը անտես անելու անհեռանկար քայլերից:

Հայոց ցեղասպանության պատմական ակունքների բացահայտման ինքնատիպ մոտեցում է մշակել ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանը՝ 1995-ին հրատարակված մենագրության մեջ¹:

Աշխատության «Հայկական հարցի լուծման թուրքական կոնցեպցիան: Ցեղասպանությունը — Հայկական հարցի լուծման թուրքական եղանակ» գլխում Լ. Խուրշուդյանը զարգացնում է Հայոց եղեռնի պատճառների խորքային տեսակետը: Նա գտնում է, որ 11-12-րդ դարերում միջինասիական թուրքական ցեղերը այլ տարածքների հետ նվաճելով նաև Հայկական լեռնաշխարհը, ի սկզբանե վարեցին Հայաստանը հայաթափելու, *հայոց պատմական հայրենիքը սեփական հայրենիք* դարձնելու քաղաքականությունը: Ընդ որում թուրքերն այդ նոր *հայրենիքը* ցանկանում էին ունենալ առանց այդ երկրի իսկական տերերի՝ հայ ժողովրդի²:

Այդ ավանդական քաղաքականությունը պետական ծրագրի տեսք է ստանում 1860-70-ական թվականներին, երբ նոր օսմանները առաջ են քաշում պանօսմանիզմի հայեցակարգը, ըստ որի, Օսմանյան կայսրությունում, անկախ մուսուլման կամ ոչ մուսուլման լինելուց, գոյություն ունեն մեկ ազգ՝ օսմանները, որտեղ թուրքերը պետք է տիրապետող դիրք ունենային:

Սակայն, ինչպես նշում է Լ. Խուրշուդյանը, հետագայում պարզ դարձավ, որ պանօսմանիզմի քաղաքականության կենսագործումը չի կարող արգելակել ազգային-ազատագրական պայքարի այն հզոր գործընթացը, որ սկիզբ էր առել

¹ Լենդրուշ Խուրշուդյան, Հայկական հարցը: Բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, 1995:

² Նշվ. աշխ., էջ 32:

կայսրությունում: «Թուրքիայի տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար պետք է մշակվեր ազգային քաղաքականության միանգամայն նոր հայեցակարգ...

Ահա այսպիսի պայմաններում ծնունդ է առնում Օսմանյան կայսրությունում ազգային հարցը, և, իհարկե, առաջին հերթին Հայկական հարցը եղեռնի միջոցով լուծելու հայեցակարգը, որի հեղինակը Աբդուլ Համիդն է»¹։

Հեղինակը մերժում է պատմագիտական գրականության մեջ ընդունված այն տեսակետը, ըստ որի, հայկական եղեռնի կենսագործումը կապվում է միայն երիտթուրքերի և պանթուրքիզմի հետ և գտնում է, որ այն սկսել է կենսագործվել շատ ավելի վաղ, Աբդուլ Համիդի կողմից, 1890-ական թվականներից: Նա գրում է, որ երիտթուրքերը, որոնք իշխանության գլուխ անցան 1908-ին, Թուրքիայի փրկությունը գտնում էին պանթուրքիզմի մեջ, ուստի հրաժարվելով պանօսմանիզմից, այն բարձրացրին պետական քաղաքականության մակարդակի:

Մեկնաբանելով պանթուրքիզմի կենսագործման երեք փուլերը՝ թուրքիզմ-օղուզականություն-պանթուրանիզմ, Լ. Խուրշուդյանը եզրակացնում է, որ այդ գաղափարների իրականացումը հանգեցնում է Հայաստանի և հայ ժողովրդի անխուսափելի ոչնչացմանը և ահա թե ինչու. «Պանթուրքիզմի գաղափարախոսության համաձայն,— գրում է նա,— հայ ժողովուրդը կամ պետք է ծուլվեր, կամ էլ ֆիզիկապես ոչնչացվեր: Հայկական «սեպը», որը խանգարում էր Մեծ Թուրանի գաղափարի իրականացմանը, պետք է դադարեցրվեր գոյություն ունենալուց: Երրորդ ուղի հայ ժողովրդի համար պանթուրքիզմը չէր ընդունում»²:

Ընդգծելով, որ թուրքիզմը թուրք ժողովրդի ազգային գաղափարախոսությունն էր, իսկ պանթուրքիզմը՝ թուրքալեզու ժողովուրդների, հեղինակը գուցա հենաբար դնում է նաև կրոնական գործոնի հարցը և նշում, որ մահմեդականությունը մշտապես ունեցել է իր կարևորագույն տեղն ու դերը թե՛ ազգային և թե՛ համաթուրքական գաղափարախոսությունների ձևավորման և իրականացման գործում, ուստի Օսմանյան կայսրության դեկավարությունը արհեստականորեն սրում էր մուսուլմանների և քրիստոնյաների հարաբերությունները: «Հայկական ջարդերի և եղեռնի իրականացման գործում,— գրում է նա,— խոշոր դեր է կատարել մուսուլմանական, կրոնական ֆանատիկոսությունը: Այդ նպատակի համար օգտագործվել է նաև պանիսլամիզմը»³:

Խոսելով 1908-ին երիտթուրքերի իշխանության գալու, Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովներում նրանց ընդունած որոշումների մասին Լ. Խուրշուդյանը եզրակացնում է. «Եվ այսպես, ընտրությունը կատարված էր, պանթուրքիզմը դառնում էր Թուրքիայի պետական քաղաքականություն: Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանցիականացնելու և մահմեդականացնելու մասին, նշանակում էր հայ ժողովրդի ցեղասպանության ծրագրի ընդունում...

¹ Նշվ. աշխ., էջ 33:

² Նշվ. աշխ., էջ 35:

³ Նշվ. աշխ., էջ 36:

Արևմտահայության ճակատագիրը որոշված էր. թուրքերը վճռել էին ոչնչացնել մի ամբողջ ժողովուրդ: Ընդունելով այդ ծրագիրը՝ թուրքերը, սակայն, սպասում էին նպաստավոր ժամանակի այն իրագործելու համար»¹:

«Սփյուռքահայությունը և Հայկական հարցը: Հայկական հարցի վերածնունդը» գլխում Լ. Խուրշուդյանը հանգամանորեն անդրադարձել է Հայկական հարցի լուծման և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ուղղությամբ սփյուռքահայության մղած անդադրում պայքարին, նշել, որ այդ պայքարում արմատական շրջադարձ տեղի ունեցավ Մեծ եղեռնի 50-ամյակից հետո, երբ նախանշվեցին պայքարի նոր ուղիներ, մշակվեց նոր մարտավարություն: Իսկ այդ պայքարն ընթանում էր ծանրագույն պայմաններում, որովհետև Խորհրդային Հայաստանին պարտադրվել էր հրաժարվել *Հայկական հարցից ու հայոց հայրենիքի պահանջարկությունից*:

Նշվում է, որ սփյուռքահայ քաղաքական միտքը ավելի մեծ ուշադրություն է դարձնում միջազգային կազմակերպությունների վրա ազդելու գործնական ուղիների, ծրագրերի մշակմանն ու գործադրմանը, և այդ բնագավառում զգալի գործ է կատարում 1972-ին հիմնադրված Ամերիկայի հայկական համագումարը: Պայքարի առաջին պլան է մղվում Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հարցը՝ արդարացիորեն ելնելով նրանից, որ Մեծ եղեռնի ընդունումն ու դատապարտումը կհանգեցնի Հայկական հարցի լուծման անհրաժեշտությանը:

Հեղինակը կանգ է առնում նաև Հայկական հարցի լուծման համար մղվող պայքարի երկրորդ ուղու՝ ահաբեկչական շարժման վրա, որն սկիզբ առավ 1973-ից, երբ ԱՄՆ-ի Սանտա Բարբարա քաղաքում 73-ամյա Գուրգեն Յանիկյանը, որի ընտանիքի բոլոր անդամները զոհ էին գնացել Մեծ եղեռնին, գնդակահարեց թուրքական հյուպատոսին և նրա օգնականին: Գ. Յանիկյանի օրինակին հետևեցին շատ ու շատ հայ երիտասարդներ, որոնք զենքը ձեռքին պայքարի դուրս եկան Հայկական հարցի լուծման համար, և հայ ժողովուրդը նորից մտավ ազգային-ազատագրական պայքարի զինված փուլը: Ստեղծվեց Հայաստանի ազատագրության հայ գաղտնի բանակը (ԱՍԱԼԱ), որը կարևոր ներդրում ունեցավ այդ պայքարում: ՀԱՀԳԲ-ն ահաբեկչական գործողություններ կազմակերպեց Բեյրութում, Ավստրիայում, Աթենքում, Թուրքիայում, Ժնևում, Ֆրանկֆուրտում, Կոպենհագենում, Միլանում, Հռոմում, Փարիզում, Մադրիդում, Կանադայում, ԱՄՆ-ում:

Լ. Խուրշուդյանը թվարկում է նաև այն բոլոր նմանատիպ կազմակերպությունները, որոնք ստեղծվեցին ՀԱՀԳԲ-ի պառակտումից (1983 թ.) հետո:

Խոսվում է 1975-ին ստեղծված «Հայկական ցեղասպանության Արդարության մարտիկներ» կազմակերպության մասին, որը լայնածավալ ահաբեկչական գործողություններ էր կատարում թուրք դիվանագետների և թուրքական կառավարական հաստատությունների դեմ²: 1983-ին այս կազմակերպությունը վերանվանվում է Հայ հեղափոխական բանակ, որի կազմակերպած ահաբեկչական գործողությունների մեջ հատկապես աչքի էր ընկնում Լիսաբոնի անձնասպանական գործողությունը: 1983 թ. հուլիսի 27-ին հինգ հայ երիտասարդներ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 38-39:

² Նշվ. աշխ., էջ 60-61:

պայթուցիկ նյութերով բեռնված ավտոմեքենան քշեցին Լիսաբոնի թուրքական դեսպանատան դարպասներից ներս, պայթեցրին դեսպանատունը և իրենք էլ զոհվեցին:

Հեղինակն իրավամբ գտնում է, որ հիշյալ կազմակերպությունների գործունեությունը, որը մեր նորագույն շրջանի ազգային-ազատագրական պայքարի էջն է, կարոտ է հատուկ ուսումնասիրության: «Անկախ բազմաբնույթ վիճահարույց հարցերից,— գրում է Լ. Խուրշուդյանը,— մի բան անկասկած է. Ահաբեկչական կազմակերպությունները հասան իրենց նպատակին... Անկախ այն հանգամանքից, թե ինչպիսի տարածայնություններ են գոյություն ունեցել այդ կազմակերպությունների միջև, որ կուսակցությանն են հարել, ինչ գաղափարախոսության են դավանել, բոլոր այն երիտասարդները, որոնք զենքը ձեռքին պայքարել են *կորցրած հայրենիքի ազատագրման* համար, որպես ազգային հերոսներ, իրենց արժանվույն տեղն են գրավել հայոց նորագույն պատմության մեջ:

Ափյուռքահայ երիտասարդության անձնագրի ահաբեկչական պայքարի շնորհիվ Հայկական հարցը դուրս եկավ մոռացության շրջանից և նորից միջազգային ճանաչում գտավ»¹:

Հետագա շարադրանքում Լ. Խուրշուդյանը մանրամասնորեն խոսում է բոլոր այն միջազգային համաժողովների մասին, որտեղ արժարժվել է Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցը. 1973-ի ժնևի ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների ենթահանձնաժողով, որը հայերի ցեղասպանությունը որակեց իբրև ցեղասպանություն, 1975 թ.— ԱՄՆ-ի Կոնգրես, 1983 թ.— Կանադայի եկեղեցիների համաշխարհային խորհուրդ, որը ճանաչեց հայերի ցեղասպանությունը, կոչ ուղղեց ՄԱԿ-ին և այլն:

Հեղինակը հատուկ կանգ է առնում 1984-ի ապրիլի 16-ին Փարիզում տեղի ունեցած ժողովուրդների մշտական դատական ատյանի՝ հայոց ցեղասպանությանը նվիրված հատուկ նստաշրջանի ընդունած 6 կետից բաղկացած որոշման վրա:

Նրա առանձնակի ուշադրության առարկան է դարձել 1987 թվականի հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանի ընդունած հինգ էջից բաղկացած բանաձևը, որը գրքում զետեղվել է ամբողջությամբ:

«Հայաստանի երկրորդ հանրապետությունը և Հայկական հարցը» գլխում Լ. Խուրշուդյանը, ի թիվս շատ այլ հարցերի, անդրադառնում է նաև նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում ցեղասպանության միջազգային ճանաչման շուրջ ստեղծված հասարակական-քաղաքական իրադրությանը:

Նշվում է, որ երբ 1988 թ. փետրվարին Հայաստանում սկսված ազգային-ազատագրական հզոր շարժմամբ հայ ժողովուրդը մտավ իր պատմության նոր փուլը, որպես առանցքային հիմնախնդիրներ առաջ քաշվեցին նաև Հայկական հարցի, Օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչման, 1921 թ. մարտի 16-ի ռուս-թուրքական պայմանագիրը չեղյալ համարելու պահանջներ:

1988-ի նոյեմբերի 22-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ընդունեց օրենք «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 63:

պարտման մասին» և առաջարկություն ներկայացրեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին՝ ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին: Ապրիլի 24-ը հայտարարվեց հայերի ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր:

Ընդգծվում է, որ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը ստեղծեց հատուկ հանձնաժողով՝ մինչ այդ կնքված և Հայաստանին պարտադրված բոլոր հակահայկական պայմանագրերը ապօրինի հայտարարելու վերաբերյալ որոշման նախագիծ պատրաստելու նպատակով¹:

Աշխատության վերջաբանում Լ. Խուրշուդյանը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Հայ ժողովրդի պատմության դժվարին պահին է առաջացել Հայկական հարցը և այնուհետև մի սերնդից փոխանցվելով մյուսին՝ որպես պատմական սրբազան բեռ հանձնվել է մեր սերնդին:

Հայկական հարցը հայոց պատմական հայրենիքում անկախ պետականության վերականգնման և ժողովրդի գոյապահպանման ու զարգացման ապահովումն է: Այդ առումով Հայկական հարցը ազգային գաղափարախոսության առանցքն է, ազգային ոգին: Հայկական հարցից հրաժարումը ճակատագրական նշանակություն կունենա հայ ժողովրդի համար: Ազգային գաղափարախոսությունից զուրկ, անառագաստ ժողովուրդը դատապարտված է կործանման: Հայրենիքը ժողովրդին է, և ոչ մի կուսակցություն կամ քաղաքական կազմակերպություն իրավունք չունի տնօրինելու նրա ճակատագիրը: Հայաստանի Հանրապետության խորհրդարանը պարտավոր է օրենք ընդունել այն բոլոր քաղաքացիներին և կազմակերպություններին պատասխանատվության ենթարկելու մասին, որոնք վարկաբեկում կամ հանդես են գալիս Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության ճանաչման դեմ...

Հայ ժողովրդի ներկա սերունդը պարտավոր է Հայկական հարցի լուծման համար գործադրել բոլոր ջանքերը, հաջողության չհասնելու դեպքում այդ պատմական բախտի բեռը պետք է փոխանցվի հաջորդ սերունդներին:

Հաղթում է այն ժողովուրդը, որը հավատում է ապագային»²:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առիթով Ազգային հարցի և գենոցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը «Անլուելի զանգակատուն» մատենաշարով լույս ընծայեց «Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր» գիտական ուսումնասիրությունների առաջին ժողովածուն³: Ձեռնդրված չորս հոդվածներում քննարկվում են Հայոց ցեղասպանության պատճառներն ու դասերը, եղեռնի քաղաքականության ձևավորման ակունքները, գենոցիդի իրականացումը և այլ հարցեր: Ժողովածուն տպագրության են երաշխավորել Երևանի պետական համալսարանի հայոց պատմության, համաշխարհային պատմության, միջազգային դիվանագիտության պատմության և տեսության ամբիոնները:

«Անհրաժեշտ է նոր մոտեցում հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրմանը» — այս վերնագիրն է կրում ժողովածուի առաջաբանը, որի հեղինակն է ակադեմիկոս Լենդրուշ Խուրշուդյանը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 70-71:

² Նշվ. աշխ., էջ 88-89:

³ Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր, մաս 1, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1995:

Գտնելով, որ առ այսօր չկա Հայոց ցեղասպանության բազմակողմանիորեն մշակված, ամբողջական պետական գիտական հայեցակարգ, նա առաջարկում է ելակետային մի շարք դրույթներ: Մասնավորապես Լ. Խուրշուդյանը ևս գտնում է, որ հայ ժողովրդի ցեղասպանությունն սկսել է իրագործվել 1890-ական թվականների սկզբներից և շարունակվել մինչև 1990 թ. հունվարին Բաքվում կազմակերպված ջարդերը, ուստի Հայոց ցեղասպանությունն ունի շուրջ հարյուր տարվա պատմություն: Այդ տեսանկյունով նա անընդունելի է համարում հայոց ցեղասպանությունը 1915–1923 թվականներով սահմանափակող ընդհանուր ճանաչում գտած տեսակետը¹:

Առաջաբանի հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ ավելի լայն առումով Հայոց ցեղասպանությունն սկսվել է այն ժամանակահատվածից, երբ թուրքական ցեղերը գրավեցին Փոքր Ասիան ու Հայաստանը և հիմք դրեցին Օսմանյան կայսրությանը: Գենոցիդի այդ «խաղաղ» ժամանակաշրջանը տևել է 500 տարի և, ըստ հեղինակի, կենսագործվել է հետևյալ ձևերով. հայ ժողովրդի ծուլում, մահմեդականացում, երկրից արտաքսում և մասնակի ջարդեր: Այդ ձևերով թուրքերը շուրջ կես հազարամյակ պայքարում էին *հայոց պայքարական հայրենիքը սեփական հայրենիք* դարձնելու համար²:

Առարկելով Յու. Բարսեղովի այն տեսակետին, որն այդ 500 տարին համարում է Հայոց ցեղասպանության նախապատմության ժամանակաշրջան, Լ. Խուրշուդյանն առաջարկում է այն համարել գենոցիդի առաջին փուլ, երբ թուրքերը դեռ հույս ունեին Հայաստանը հայաթափել ոչ թե նրանց ֆիզիկական ոչնչացման, այլ սպիտակ գենոցիդի միջոցով: Իսկ 1890–1990 թթ. ցեղասպանությունը նախորդ շրջանից տարբերվում է նրանով, որ թուրքերը սպիտակ գենոցիդից անցան ամբողջ հայ ժողովրդի ֆիզիկական ոչնչացման քաղաքականության իրագործմանը:

Այնուհետև Լ. Խուրշուդյանը զարգացնում է այն տեսակետը, որ արևմտահայության Մեծ եղեռնով պանթուրքիզմը լուծեց իր առաջին հիմնական խնդիրը՝ Թուրքիան թուրքացվեց, մահմեդականացվեց: Սակայն պանթուրքիզմն ուներ ևս երկու չլուծված ծրագրային խնդիր՝ Օղուզական պետության ստեղծումը, որը պետք է ներառեր միջինասիական տարածքները և որն իրականացնելու համար պետք է ոչնչացվեր Արևելյան Հայաստանը, և Մեծ Թուրանի պետության ստեղծումը, որի կենսագործմամբ պետք է մասնատվեր Ռուսական կայսրությունը: Չնայած ձեռք բերված հաջողություններին, այնուամենայնիվ, պանթուրքիզմը չհասավ վերոհիշյալ երկու խնդիրների լուծման, որոնք, սակայն, մնացին օրակարգում³:

Առաջաբանն ավարտվում է հետևյալ եզրահանգմամբ. «Հայոց մարտավարական և ռազմավարական ծրագրերի առանցքային խնդիրը պետք է լինի պանթուրքիզմի վտանգին դիմակայելու համակարգի ստեղծումը: Դրանք են Հայոց ցեղասպանության պատմական դասերը, դրանք են հայոց ազգային-

ազատագրական պայքարի ղեկավարների ու գաղափարախոսների պատգամները, դա է հայոց ազգային գաղափարախոսության հրամայականը»¹:

Ժողովածուում գետնից չորս հոդվածներից առաջինը Լ. Խուրշուդյանին է՝ «Հայոց ցեղասպանության պատճառները և պատմական դասերը» վերնագրով:

Հոդվածի հենց սկզբում հեղինակն ահազանգում է, որ Հայոց ցեղասպանությունը ծնող պատճառներն այսօր էլ վերացված չեն, քանի որ պանթուրքիզմը չի հասել իր վերջնական նպատակին:

Սկզբունքային նշանակություն ունի Լ. Խուրշուդյանի հետևյալ եզրահանգումը. «Ստեղծված պատմական պայմաններում միամտություն էր խոսել թուրքերի հետ լեզու գտնելու, հայ ժողովրդի առջև ծառայած խնդիրները՝ *հայոց հայրենիքի ազատագրության*, հայ պետականության վերականգնման հիմնահարցերը թուրքերի հետ խաղաղ լուծելու մասին: Թուրքերի և հայերի միջև հաշտության եզրեր չկային: Թուրքերը *նվաճելով հայոց հայրենիքը՝ այն վերածում էին սեփական հայրենիքի*»²: Տրամաբանական դատողությունների շղթան հեղինակին հանգեցնում է այն մտքին, որ հայ ժողովրդին մնում էր միայն մի ելք՝ ձեռք բերելով քիչ թե շատ հուսալի դաշնակիցներ, պայքարի դուրս գալ թուրքական նվաճողների դեմ, և հայ ժողովուրդը ընտրեց պայքարի ուղին: Երկարատև ապարդյուն որոնումներից հետո հուսախաբվելով արևմտյան պետություններից՝ նա ի վերջո հանգեց ռուսական կողմնորոշման:

Փաստերի տրամաբանությամբ՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Ռուսաստանը և Թուրքիան ռազմավարական առումով հավերժ թշնամիներ են, ուստի հայ ժողովուրդը իր պատմական ճակատագիրը պետք է մշտապես կապի Ռուսաստանի հետ, անկախ այն բանից, թե ինչ գույն ու ռեժիմ կունենա այդ երկիրը:

Հին փաստերին տալով նոր մեկնաբանություններ՝ Լ. Խուրշուդյանը նշում է, որ 1896–1898 թվականներին հայ քաղաքական կուսակցությունները հրաժարվում են ֆիդայական կռվի տակտիկայից և անցնում երկրում զինված ուժեր պատրաստելուն՝ ընդհանուր ապստամբության համար³:

Ուշադրություն հրավիրելով Դաշնակցության առաջարկով 1907 թ. դեկտեմբերի 27–29-ը Փարիզում կայացած Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի երկրորդ կոնգրեսի ընդունած որոշումների վրա՝ նա ընդգծում է, որ այդ ուժերի երկրորդ կոնգրեսի ընդունած որոշումների վրա՝ նա ընդգծում է, որ այդ պահից արևմտահայությունը դադարեցնում էր ազգային-ազատագրական զինված պայքարը և Օսմանյան կայսրության ընդդիմադիր ուժերի հետ կռվի մեջ մտնում տիրող կարգերը տապալելու, երկրում խորհրդարանական, սահմանադրական կարգեր հաստատելու համար: «Ստեղծվեց այն պատմական շանսը, — այդ առիթով գրում է Լ. Խուրշուդյանը, — որ երկու ժողովուրդների քաղաքական ուժերին հնարավորություն էր տալիս փոխզիջումների գնով հաշտության եզրեր գտնել, կյանքի կոչել Արևմտյան Հայաստանի կարգավիճակի ընդունելի տարբերակ»⁴:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

³ Նշվ. աշխ., էջ 7:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8:

² Նշվ. աշխ., էջ 12:

³ Նշվ. աշխ., էջ 15:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 16:

Ձարգացնելով իր միտքը՝ հեղինակն այնուհետև գրում է, որ պատմական նման պայմաններում, բնականաբար, դադարեցվեց ազգային-ազատագրական պայքարը, օրակարգից գործնականում հանվեց արևմտահայության ընդհանուր զինված ապստամբություն պատրաստելու հարցը: «Ուրեմն,— շարունակում է նա,— անհեթեթություն է խոսել ազգային-ազատագրական պայքարի պարտության մասին: Հայոց ազգային-ազատագրական պայքարը դադարեցվել է մարտավարությունը փոխելու պատճառով, իսկ ավելի ուշ՝ 1907 թվականին այն ընդհանրապես պաշտոնապես հանվել է օրակարգից՝ Հայկական հարցը նոր պայմաններում խաղաղ ձևով լուծելու ակնկալիքների պատճառով»¹:

Կարծում ենք, որ Լ. Խուրշուդյանի առաջ քաշած հիշյալ դրույթը առիթ է տալիս մտածել 20-րդ դարասկզբի հայ ազատագրական շարժման վերագնահատման մասին ընդհանրապես:

Շարունակելով միտքը՝ Լ. Խուրշուդյանն ընդգծում է, որ վճռական խոսքը պատկանում էր թուրքերին, սակայն վերջիններս հայերի խաղաղարար քայլերին պատասխանեցին 1909-ի Ադանայի կոտորածով, որին զոհ գնացին շուրջ 30 հազար մարդ: Մեկ անգամ ևս ընդգծվում է, որ Սալոնիկի 1910 և 1911 թվականների երիտթուրքերի համաժողովների որոշումները՝ կայսրությունը օսմանացնելու և մահմեդականացնելու մասին, իրականում նշանակում էր ամբողջ հայ ժողովրդի ցեղասպանության պետական ծրագրի ընդունումը²:

Նշելով, որ 1915-1916 թվականներին, օգտվելով Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընձեռած հարմար պահից, երիտթուրքերն իրականացրին արևմտահայության ցեղասպանության պանթուրքական ծրագիրը՝ ոչնչացնելով 1,5 միլիոն հայ, Լ. Խուրշուդյանը գրում է, որ Մեծ եղեռնի իրագործումից հետո Թուրքիայում մշակվեց Հայկական հարցի և ցեղասպանության պատմագիտական պետական հայեցակարգ, որի հիմքում դրվեցին հետևյալ հիմնադրույթները.

ա) Հայերը եկվորներ են, Արևմտյան Հայաստանը նրանց հայրենիքը չէ, նրանք երբեք պետականություն չեն ունեցել:

բ) Թուրքերը և հայերը դարեր շարունակ ապրել են բարեկամաբար, հայերի վիճակը Թուրքիայում լավ է եղել: Նրանց հարաբերությունները վատացել են արևմտյան տերությունների և մասնավորապես Ռուսաստանի քաղաքականության պատճառով: Չլինել հայերի արևմտյան և հատկապես ռուսական կողմնորոշումը, չէր լինի 1915 թվականը:

գ) 1915-1916 թվականներին Թուրքիայում հայերի ցեղասպանություն չի եղել, այլ տեղի է ունեցել հայերի բռնարտաքսում ռազմական գործողությունների գոտուց, որի ընթացքում հայերի կորուստներն անխուսափելի էին:

դ) Հիշյալ տարիներին տեղի է ունեցել ոչ թե հայերի, այլ թուրքերի գենոցիդ, որին զոհ են գնացել շուրջ 600 հազար թուրքեր³:

Պատմական հարևանցի հայացք նետելով նաև հետագա իրադարձությունների վրա՝ մինչև Հայաստանի խորհրդայնացումը, Լ. Խուրշուդյանն այնուհետև քվարկում է պատմության դասերը, որոնք հետևյալն են.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 17:

² Նշվ. աշխ., էջ 18:

³ Նշվ. աշխ., էջ 23-24:

1. Քանի դեռ չի իրագործվել պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, կա և գոյություն կունենա պանթուրքիզմն իր վտանգներով:

2. Եթե պանթուրքիզմը սպառնում է Ռուսական կայսրության և հայ ժողովրդի գոյությանը, ուրեմն նրանց շահերը առնչված են պատմական ճակատագրով: Այդ առումով էլ Հայաստանի ճակատագիրը պետք է կապված լինի Ռուսաստանի հետ:

3. Պանթուրքիզմի վտանգից խուսափելու միակ ելքը հայ քաղաքական մտքի նախորդ սերունդների մշակած մարտավարության և ռազմավարության սկզբունքներին հարազատ մնալն է: Այդ սկզբունքներն են՝ պայքարի ուժեղ, անկախ հայկական պետականության կայացման համար, ստեղծել հզոր, մարտունակ բանակ, պահպանել ավանդական ռուսական կողմնորոշումը¹:

Վերջում հեղինակը վերստին հիշեցնում է, որ պատմության դասերը հաշվի չառնելու դեպքում հայերի մեծ ցեղասպանությունը կդառնա անխուսափելի:

Ժողովածուի երկրորդ հոդվածը կրում է «Եղեռնի քաղաքականության ձևավորման ակունքները (15-րդ դարի վերջ-1915 թ.)» վերնագիրը, որի հեղինակն է պրոֆեսոր Աշոտ Մելքոնյանը: Պատմաժողովրդագրական այս ակնարկը գրված է էրզրումի նահանգի օրինակով, որը Արևմտյան Հայաստանի կենտրոնական և ամենաընդարձակ վարչամիավորն էր՝ 70-80 հազար քառ. կմ տարածքով, շուրջ 1000 հայկական գյուղերով, 400000 հայ ազգաբնակչությամբ:

Հոդվածում քննության է առնվում մի կարևոր հիմնահարց, որը, ինչպես նշում է հոդվածագիրը, ավելի ակնառու և անհերքելի է դարձնում գենոցիդի առկայության խնդիրը օսմանյան Թուրքիայում. դա հայ բնակչության ժողովրդագրական զարգացման ընթացքի հարցն է 15-րդ դարի վերջից, այսինքն՝ թուրքական նվաճման շրջանից մինչև 1915 թ. Մեծ եղեռնը: Հոդվածի հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում այն չափազանց կարևոր հանգամանքի վրա, որ ռուսալուսասիրողները, գրեթե առանց բացառության, Հայոց ցեղասպանության գաղափարական ակունքները փնտրել են 19-րդ դարի վերջին քառորդում՝ սուլթան Համիդի գահակալման շրջանում, 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո Հայկական հարցի հանդես գալու փուլում: «Որպես կանոն,— դիպուկ կերպով նկատում է հոդվածագիրը,— անուշադրության է մատնվել դրա նախորդ ժամանակաշրջանը, որում Արևմտյան Հայաստանի էթնոժողովրդագրական զարգացման բացահայտումը հնարավորություն է տալիս պատասխանելու կնճռոտ մի շարք հարցերի՝ արևմտահայության իրավիճակը Օսմանյան կայսրությունում, հայ ազգային-ազատագրական շարժման սոցիալ-քաղաքական ու տնտեսական նախադրյալները, հայկական նահանգներում ժողովրդագրական գործընթացների միտումները և այլն²:

Աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների վկայակոչմամբ ցույց տալով, որ 17-րդ դարի առաջին կեսին էրզրումի նահանգը Արևմտյան Հայաստանի էթնիկապես ամենամիատարր վարչամիավորներից էր, հեղինակն այնուհետև գծում է ժողովրդագրական հետագա փոփոխությունների պատկերը: Նշվում է, որ երկատված Հայաստանի էթնիկական դիմագիծը զգալիորեն փոխվեց այս-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 34:

² Նշվ. աշխ., էջ 38:

տեղ թուրքալեզու և իրանալեզու (գերագանցապես քրդական) ցեղերի բնակեցման և հայ բնակչության զանգվածային կոտորածների ու մահմեդականացման հետևանքով: Այդ առումով հատկապես ծանր հետևանքներ ունեցավ 16-րդ դարի սկզբներից սկսած Օսմանյան կայսրության հարավային և հարավարևելյան շրջաններից քրդերի ներհոսը Հայկական լեռնաշխարհ:

Փաստերի թելադրանքով Ա. Մելքոնյանը հանգում է այն շատ եական եզրակացության, որ մինչև 19-րդ դարը, այսինքն՝ Արևելքում Ռուսական կայսրության քաղաքականության գործնական ակտիվացումը, Արևմտյան Հայաստանում էթնիկական եղեռնը բավականաչափ արագ առաջ էր ընթացել, և հայ-մահմեդական հակամարտությունն առկա էր: «Այնպես որ,— գրում է նա,— անհամոզիչ են բոլոր այն քաղաքագետների փաստարկները, թե իբր մինչև Անդրկովկաս ռուսների ներթափանցումը, հայ բնակչությունը Օսմանյան կայսրությունում ապրում էր բարեկեցիկ կյանքով և նրա թվաքանակը անշեղորեն աճում էր»¹:

Այնուհետև Ա. Մելքոնյանը խոսում է 1828–29 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո 75 հազար արևմտահայերի (մեծ մասամբ էրզրումցիներ) Անդրկովկաս արտագաղթելու, 1853–56 թթ. Ղրիմի պատերազմից հետո արևմտահայերի նոր արտագաղթի, Շամիլի պարտությունից հետո լեռնականներին լքված հայկական բնակավայրերում տեղավորելու, 1877–78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո մեծ թվով էրզրումցիների՝ Արևելյան Հայաստան արտագաղթելու մասին, որոնք պատճառ դարձան Արևմտյան Հայաստանի էթնիկական դիմախեղման: Հերքելու համար այն սխալ տեսակետը, թե իբր մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը Արևմտյան Հայաստանում հայության թվաքանակն աճել է, Ա. Մելքոնյանը բերում է վիճակագրական մի արժեքավոր աղյուսակ, որը փաստական տվյալներով ցույց է տալիս մեկ դարի ընթացքում (1809–1909 թթ.) էրզրումի նահանգում կատարված ժողովրդագրական շարժի իրական պատկերը: Աղյուսակի տվյալների հիման վրա հեղինակն ընդգծում է էրզրումի նահանգի աղետալի ժողովրդագրական վիճակը. այդ ժամանակահատվածում հայկական բնակավայրերի թիվը կրճատվել է 58 տոկոսով, իսկ հայ բնակչությունը պակասել է 60 տոկոսով²:

Փաստական հանգամանալի ուսումնասիրության հիման վրա Ա. Մելքոնյանը կատարում է խիստ ուշագրավ հետևյալ եզրահանգումը. «Այսպիսով, մինչև 1915 թ. Հայոց մեծ եղեռնը, մի քանի հարյուր տարի անընդհատ, մերթ դանդաղ, մերթ բուռն տեմպերով էթնիկական ցեղասպանության գործընթացն Արևմտյան Հայաստանում արդեն տեղի էր ունեցել...»

Կարծում ենք, որ 16–19-րդ դարերի ընթացքում Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած հայաթափման երևույթները, որոնք անուշադրության են մատնվել հայոց գեներոսի հարցերով զբաղվող շատ մասնագետների կողմից, նվազ կարևոր չեն իբրև ցեղասպանության դրսևորումներ Օսմանյան կայսրությունում...»³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 50:

² Նշվ. աշխ., էջ 57:

³ Նշվ. աշխ., էջ 58:

Արևմտահայության ցեղասպանության արդուլիամիոյան քաղաքականությանն է նվիրված ժողովածուի երրորդ հոդվածը, որի հեղինակն է պատմական գիտությունների թեկնածու Լևոն Սկրտչյանը, ժամանակաշրջան, որը մեր նպատակադրումից դուրս է:

Մեծ եղեռնի մի շարք կարևորագույն հարցեր են շոշափված ժողովածուի վերջին «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից 1914–1918 թթ.» հոդվածում, որի հեղինակն է Էդվարդ Դանիելյանը: Առաջին հայացքից թվում է, թե հոդվածի վերնագիրը ենթադրում է իրապարակի վրա եղած փաստերի վերաշարադրանք, բայց ոչ, հոդվածագիրը գնացել է մեծ մասամբ սեփական խոսք ասելու ճանապարհով:

Հոդվածում առաջ է քաշվում այն միտքը, որ հայերի ցեղասպանության ծրագրի գործադրությունն սկսվեց Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելու առաջին օրերից, և Օսմանյան կայսրությունում ապրող 2,5–3 միլիոն հայերից կոտորածներից փրկվեցին ընդամենը մի քանի հարյուր հազարը, որոնք դեռևս 1915-ին ծվատվեցին երեք ցաքուցրիվ հատվածների: Մի հատվածը մնաց բուն երկրում, սրանք հիմնականում երեխաներ ու երիտասարդ կանայք էին, որոնք մահմեդականացվեցին: Ամենախոշոր հատվածը կազմեցին նրանք, որոնց բռնագաղթի ճանապարհին չհասցրին սրածել: Նրանք քշվեցին Միջագետքի և Սիրիայի անապատները, և նրանց կեսից ավելին 1916-ին զոհ գնացին ջարդերին, սովին ու համաճարակներին:

Երրորդ հատվածն ապաստանեց Անդրկովկասում և ճակատամերձ շրջաններում: Նրանց մի խոշոր հատվածը՝ 140–150 հազար մարդ, ռուսների կողմից Արևմտյան Հայաստանի գրավումից հետո վերադարձան, բայց 1917 թ. հոկտեմբերյան հեղաշրջման հետևանքով նրանք էլ հողմացրիվ եղան:

Արաբական անապատներ աքսորված շուրջ 250 հազար հայերից մոտ 200 հազարը Թուրքիայի պարտությունից հետո վերադարձան Կիլիկյան Հայաստան, որոնք, սակայն, մի քանի ամիս անց լքեցին հայրենի եզերքը՝ անգլոֆրանսիական դավաճանության հետևանքով:

Հեղինակը շատ ճիշտ կերպով ուշադրություն է բերում արևելահայերի ցեղասպանության վրա, այդ առթիվ գրելով, որ ուսումնասիրողների տեսադաշտում եղել է միայն արևմտահայության բնաջնջումը: «Մինչդեռ իրողություն է,— գրում է է. Դանիելյանը,— որ երիտթուրքական վարչակարգը, ի տարբերություն սուլթանականի, դրել էր ընդհանրապես հայ ժողովրդի ոչնչացման հարցը: 1914–1918 թթ. ցեղասպանությունն իր սև ալիքների մեջ էր առել երեք Հայաստաններին էլ՝ և Արևմտահայաստանը, և Պարսկահայաստանը, և Արևելահայաստանը: Կոտորածների առաջին զոհերը 1914 թ. վերջերից դառնում են պարսկահայքի, Ատրպատականի, Բասենի և հարակից այլ շրջանների թուրքական զորքերի ներխուժման հետ»¹:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա նկարագրելով թուրքերի սովորական ու անսովոր գազանությունները հոյուն, Սալմաստում, Ատրպատականում, Ալաշկերտում, որտեղից հայ փախստականների թիվը շուրջ 100 հազար էր, հոդվածագիրը կատարում է կարևոր եզրահանգում «Այսպի-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 96:

սով,— գրում է նա,— հայերի Մեծ եղեռնի պրակտիկ գործադրումը սկսվել էր երիտթուրք վարչախմբի 1915 թ. ապրիլի 15—ի տխրահռչակ հայասպան հրահանգից ամիսներ առաջ, և նրա առաջին զոհերը դարձան Թուրքիայի քաղաքացի չհանդիսացող հայերը: Հետևաբար, միանգամայն սին են թուրք պատմագրության այն պնդումները, թե հայերը որպես օսմանյան քաղաքացիներ՝ օրինապահ չգտնվեցին, դիմեցին ապստամբության, որի հետևանքով էլ տեղի ունեցան արևմտահայերի տեղահանությունն ու ջարդերը»¹:

Հողվածագիրը գտնում է, որ Արևելյան Հայաստանի մեծ մասի հայաթափումը և արևելահայերի կոտորածները ուսանելի դասեր ունեն և դրանց վերհանումը խիստ այժմեական է անցման շրջանում գտնվող մեր ժողովրդի այսօրվա համար՝ ճիշտ կողմնորոշվելու, քաղաքական ճիշտ հաշվարկ անելու և անցյալի սխալները չկրկնելու իմաստով:

Եղիմակի ամփոփիչ եզրակացությունն այն է, որ իր հոգեվարքն ապրող թուրքական կայսրությունը անցյալ դարի վերջին քառորդից հայերի ֆիզիկական ոչնչացումը հռչակեց որպես պետական ուսմունք... Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց և՛ սուլթանական, և՛ երիտթուրքական, և՛ քեմալական վարչակարգերի կողմից, հետևաբար հայերի ցեղասպանության պատասխանատուն թուրք պետականությունն է²:

Ժողովածուի երկրորդ մասում քննարկվում են Ադրբեջանի կողմից կազմակերպված հայերի ցեղասպանությանն առնչվող խնդիրները, նրանց ազատագրական զինված պայքարին, հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու իրավունքին վերաբերող հիմնահարցեր:

Իր հողվածում Յու. Հովսեփյանը եզրակացնում է, որ հայերի ցեղասպանությունը Ադրբեջանում Թուրքիայի արևմտահայության ցեղասպանության շարունակությունն է, որը շարունակվել է ավելի քան 70 տարի:

Ս. Կարապետյանը ներկայացնում է հայկական հուշարձանների եղեռնը Ադրբեջանում:

Հ. Գրիգորյանի հողվածում հայ վրիժառուների ահաբեկչական գործողությունները 19—րդ դարի վերջին և 20—րդ դարի սկզբին թուրք—ադրբեջանական ոճրագործ—հայասպանների դեմ դիտվում են իբրև հայ ազգային—ազատագրական պայքարի ուրույն ձև ու գնահատվում դրականորեն:

Հ. Հակոբյանի հողվածում քննարկվում են սփյուռքահայության հայրենիք վերադառնալու բնական իրավունքի միջազգային—իրավական հիմքերն ու հնարավորությունները:

Ժողովածուի 3—րդ մասում զետեղված հողվածներում, որոնց հեղինակներն են Արսեն Ավագյանը, Ռուբեն Խուրշուդյանը և Համլետ Սարգսյանը, համապատասխանաբար քննարկվում են երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության, Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ բոլշևիկների ունեցած դիրքորոշման, 1915 թ. Մեծ եղեռնից հետո արևմտահայերի՝ Արևելյան Հայաստան գաղթի հիմնահարցերը:

Իր հողվածում Ա. Ավագյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքերի «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության երրորդ (1911 թ.) և չորրորդ (1912 թ.) համագումարները սկզբնավորեցին և ճանապարհ հարթեցին պանթուրքիզմի պաշտոնական գաղափարախոսության համար: Նրա առաջին փուլը երկրի թուրքացումն էր, որին խոչընդոտում էին հայերն ու հույները:

Ռ. Խուրշուդյանը շոշափում է երիտթուրքերի և բոլշևիկյան ղեկավար գործիչների կապերի հարցերը:

Հ. Սարգսյանը ցույց է տալիս, որ 1915 թ. Մեծ եղեռնից հետո Հայաստանը դարձավ գաղթական արևմտահայության գլխավոր հանգրվաններից մեկը: Միայն 1916 թ. վերջերին Կովկասում հաստատված հայ գաղթականների թիվն անցնում էր 373,5 հազարից, իսկ 1914—1920 թթ. ընթացքում Արևելյան Հայաստանի տարածքում հաստատվեց մոտավորապես 150 հազար հայ գաղթական:

Հայոց ցեղասպանության 80—ամյակին նվիրված միջոցառումների կազմակերպման պետական հանձնաժողովի արժեքավոր հրատարակություններից է «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր» (Երևան, 1995) հողվածների ժողովածուն, որի պատասխանատու խմբագիրն է Ռուբեն Սաֆրաստյանը:

Ինչպես նշում են առաջաբանի հեղինակներ Ժ. Լիպարիտյանը և Ռ. Սաֆրաստյանը, ժողովածուն ընդգրկում է Հայաստանի պատմաբանների ավագ սերնդի ներկայացուցիչների հողվածները, որոնց հեղինակները երկար տարիներ զբաղվել են Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի տարբեր կողմերի ուսումնասիրությամբ և թողել արդեն դասական դարձած աշխատություններ: Դա գիտնականների այն սերունդն է՝ Մ. Ներսիսյան, Ջ. Կիրակոսյան, Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Ա. Մնացականյան, Մ. Արզումանյան, Վ. Միքայելյան, Ա. Համբարյան և ուրիշներ, որի ջանքերով շուրջ երեք տասնամյակների ընթացքում ստեղծվեց Հայոց ցեղասպանության պատմության լավ հիմնավորված և սկզբնաղբյուրների վրա հիմնված հայեցակարգ: Առաջաբանի հեղինակները ուրվագծում են նաև ցեղասպանության հետագա զարգացման հիմնական ուղղությունները՝ 20—րդ դարի ցեղասպանությունների համեմատական ուսումնասիրության, ցեղասպանության հետևանքներն ու ազդեցությունը հայ քաղաքական մտքի վրա և այլն:

Ժողովածուում զետեղված են Մ. Ներսիսյանի, Վ. Միքայելյանի, Ա. Հովհաննիսյանի, Ստ. Ստեփանյանի, Ա. Համբարյանի, Ռ. Սահակյանի, Ն. Հովհաննիսյանի հողվածները:

Ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի հողվածը¹ նվիրված է արևմտահայության ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանական և թուրքական աղբյուրներին: Հենց այդ աղբյուրների ուսումնասիրման հիման վրա մեծավաստակ պատմաբանը գիտականորեն հերքում է թուրք կեղծարարների այն պնդումները, թե իբրև հայերի ցեղասպանությունը հայասեր պացիֆիստների հորինվածքն է: Ցույց տալով աղբյուրների թուրքամետ բնույթը՝ հողվածի հեղինակը միաժամանակ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 97:
² Նշվ. աշխ., էջ 105:

¹ М. Г. Нерсисян. Геноцид западных армян по немецким и турецким источникам. «1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը. պատմության և պատմագրության հարցեր»: Հողվածների ժողովածու: Պատասխանատու խմբագիր՝ Ռուբեն Սաֆրաստյան: Երևան, 1995, էջ 7—20:

նակ ընդգծում է, որ այդպիսիք նույնպես ընդունում են արևմտահայության ցեղասպանության փաստը: Բերվում են գերմանական պաշտոնատար անձանց՝ դեսպանների, հյուպատոսների, ռազմական գործիչների, ինչպես նաև թուրք բարձրաստիճան պետական գործիչների բազմաթիվ վկայություններ, որոնք անհերքելիորեն ապացուցում են երիտթուրքերի կառավարության կողմից վաղորդ ընդունված ծրագրի համաձայն ամենայն դաժանությամբ արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման փաստը:

Ակադեմիկոս Վ. Միքայելյանի հոդվածը¹ համառոտ ակնարկ է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրությունների մասին: Այդ փաստաթղթերի նշանակությունը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ եթե Մեծ եղեռնի վերաբերյալ անգլոամերիկյան և ֆրանսիական փաստաթղթերը թուրքերի կողմից դիտվում են շինծու և անընդունելի, ապա տվյալ դեպքում գործ ունենք թուրքիայի գիմակից պետության հետ, որի թողություն պայմաններում էլ իրագործվեց հայոց ոչնչացման ծրագիրը: Հոդվածում ներկայացված են թուրքիայում հավատարմագրված գերմանական մի խումբ հյուպատոսների և փոխհյուպատոսների զեկուցագրերն ու հաղորդագրությունները՝ հասցեագրված Կոստանդնուպոլսում գերմանական դեսպանին, Գերմանիայի արտգործնախարարին և ռայխսկանցլերին: Դրանք մանրամասնորեն նկարագրում են հայերի տեղահանման և ոչնչացման սարսափելի պատկերը, բացահայտում Հայոց ցեղասպանության պատճառները և երիտթուրքական կառավարության պանթուրքական նպատակները:

Պրոֆեսոր Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածը² նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը կայգերական Գերմանիայի մեղսակցության հարցին: Արխիվային նյութերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ Հայոց ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցությունը բացահայտ էր, և հայերի դեմ ուղղված գործողությունների հարցում Գերմանիայի և թուրքիայի կառավարությունների մոտեցումները լիովին համընկնում էին:

Պրոֆեսոր Ազատ Համբարյանն իր հոդվածում³ կանգ է առել Վանի 1915 թվականի հերոսամարտի դրվագների վրա: Ցույց է տրված, որ 1915 թ. ապրիլի 7-ից մինչև մայիսի 5-ը Վանի հայ ազգաբնակչության՝ թուրք ջարդարարներին ցույց տված կազմակերպված դիմադրության, ռուսական բանակի և հայ կամավորականների ժամանակին օգնության հասնելու շնորհիվ նրանք փրկվեցին վերահաս ոչնչացումից: Վանի հերոսամարտը գնահատված է իբրև մի գեղեցիկ էջ հայոց պատմության մեջ, որը բարձրացրեց հայ ժողովրդի պայքարի ոգին և ցույց տվեց, որ նա գիտի պաշտպանել իր մարդկային ու ազգային արժանապատվությունը, գերադասում է մեռնել զենքը ձեռքին, քան հանձնվել թշնամու ողորմածությանը:

Պատմագիտության դոկտոր Ռուբեն Սահակյանը անդրադարձել է հայերի ցեղասպանության արտասահմանյան պատմագրության հարցերին⁴:

¹ Վարդգես Միքայելյան, Հայոց ցեղասպանությունը գերմանացի դիվանագետների հաղորդագրություններում: Նշվ. ժողովածու, էջ 21-37:

² Степан Степанян. Геноцид армян и пособничество Кайзеровской Германии. Указ. сборник, стр. 47-64.

³ Ազատ Համբարյան, Վանի 1915 թ. հերոսամարտը: Նշվ. ժողովածու, էջ 65-87:

⁴ Рубен Г. Саакян. Зарубежная историография геноцида армян (1970-1990 гг.). Указ. сборник, стр. 88-116.

Հակահարված տալով թուրք ժամանակակից պատմաբանների պաշտոնական վարկածին, թե իբրև արևմտահայերը, որպես Օսմանյան կայսրության անվտանգության հպատակներ, ժամանակավորապես տեղափոխվել են ռուս-թուրքական սահմանից հեռու ընկած վայրեր, ինչը չի կարելի որակել որպես ցեղասպանություն՝ հոդվածի հեղինակն ընթերցողին է հրամցնում ֆրանսիական և անգլիական պատմաբանների գերակշռող մասի կարծիքը, ըստ որի, հայերի տեղահանությունը կանխամտածված բռնագաղթ էր, ոչնչացման մի նոր եղանակ՝ թելադրված Հայկական հարցը մեկընդմիջտ լուծելու շարժառիթներով: Ներկայացվում է նաև արևմտյան հեղինակների այն հետևությունը, որ երիտթուրքերի քաղաքականության հիմքում ընկած էր պանթուրքիզմի գաղափարախոսությունը, իսկ կրոնական գործոնը սոսկ ածանցյալ միջոց էր ցեղասպանության իրականացման ճանապարհին:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի հոդվածում¹ բացահայտված են Հայոց ցեղասպանության պատճառներն ըստ արաբական ժամանակակից հեղինակների: Քննարկված են Ֆայեզ ալ-Ղոսեյնի, Նայիմ ալ-Յուսուֆիի, Ֆուադ Հասան Հաֆիզի, Մրվան ալ-Մուդավարի, Մուսա Պրեմսի, Սամիր Արբադի և այլոց համապատասխան աշխատությունները, որոնք առաջ են քաշում Հայոց ցեղասպանության երկու հիմնական պատճառ. առաջինը՝ հայերի և մյուս ոչ թուրք ժողովուրդների թուրքացման քաղաքականությունը, երկրորդը՝ պանթուրանիզմի կամ պանթուրքիզմի ռասիստական, ֆաշիստական գաղափարախոսությունը: Ընդգծվում է, որ արաբ հեղինակները Հայոց ցեղասպանությունը որակում են իբրև հանցագործություն համայն մարդկության դեմ, որը դեռ չի ունեցել իր նյութերը:

Ժողովածուում գետնի վրա է նաև պատմաբանների երիտասարդ սերնդի ներկայացուցիչ Անուշ Հովհաննիսյանի հոդվածը²: Ցույց է տրվում, որ այնպիսի մասշտաբների հանցագործությունը, ինչպիսին հայերի ցեղասպանությունն էր, պետք է ունենար իր գաղափարախոսական հիմնավորումը, ինչպիսիք դարձան ռասիզմի թուրքական տարատեսակները՝ պանթուրքիզմը և պանթուրանիզմը, որոնց շրջանակներում էլ հայերը ենթակա էին ոչնչացման:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի կապակցությամբ շնորհակալ աշխատանք կատարեց ՀԳԱ «Պատմա-բանասիրական հանդեսը»:

Ռ. Գասպարյանի և Ռ. Սահակյանի հոդվածը³ 1992-ին Մոսկվայում ռուսերեն լույս տեսած «Թալեթ փաշայի դատավարությունը» գրքի գրախոսությունն է: Գրքի խմբագիրը և նախաբանի հեղինակն է պրոֆ. Ստ. Ստեփանյանը: Հոդվածագիրները գիրքը գնահատել են իբրև արժեքավոր ներդրում Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ, որը հնարավորություն կտա ռուսալեզու ընթերցողին՝ իմանալու ճշմարտությունը հայ ժողովրդի մեծ ողբերգության մասին:

¹ Николай Оганесян. Арабская историография о причинах геноцида армян 1915 г. Указ. сборник, стр. 117-134.

² Անուշ Հովհաննիսյան, Ռասիզմ և ցեղասպանություն: Նշվ. ժողովածու, էջ 38-46:

³ Ռ. Գ. Գասպարյան, Ռ. Օ. Սահակյան, Թալեթ փաշայի դատավարությունը: ՊԲՀ, 1995, հ. 1:

Նորայր Սարուխանյանի հողվածում¹ հեղինակը, քննադատելով անցյալում թույլ տրված գեղեցիկ սոցիոլոգիզմի և նիհիլիզմի երևույթները, միաժամանակ պատշաճորեն գնահատում է խորհրդահայ պատմագիտության զարգացման դրական միտումները վերջին տասնամյակներում, արժեքավորում խորհրդահայ պատմաբանների վաստակը հիմնահարցի բազմակողմանի հետազոտության բնագավառում:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ստ. Ստեփանյանի հողվածը², որտեղ ամփոփ ձևով ներկայացված են գերմանացի նշանավոր գրող, հրապարակախոս, իրավագիտության դոկտոր, դեպքերի անմիջական ականատես Արմին Վեգների անհերքելի ու ցնցող վկայությունները: Ընդգծվում է, որ Ա. Վեգները հաստատակամորեն մերկացնում է թուրքական իշխանությունների բոլոր տեսակի պատճառաբանությունները հայերի բնաջնջման հարցում, բացահայտորեն անհիմն է համարում հայերի տեղահանության վերաբերյալ ռազմական անհրաժեշտության վարկածը: Ընդհանուր գծերով ներկայացվում են Ա. Վեգների «Հայ մորը», «Բաց նամակ Հյուսիսային Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պրեզիդենտ պարոն Վուդրո Վիլսոնին», «Ծիչ Արարատից» գրվածքները, որոնցում հանցագործությունը հայ ժողովրդի դեմ որակվում է իբրև հանցագործություն համայն մարդկության դեմ, մերկացվում է եվրոպական պետությունների մեղսակցությունը հայերի ցեղասպանությանը:

Հողվածի վերջում նկարագրվում է Ա. Վեգների երկու՝ 1927 թ. և 1968 թ. այցերը Հայաստան:

Ռ. Գ. Սահակյանի և Ռ. Ա. Սաֆրաստյանի հողվածը³ գիտական արժեքավոր տեղեկատվություն է Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին նվիրված միջազգային գիտաժողովի մասին:

ԱՄՆ-ից զեկուցեցին պրոֆեսորներ Հելեն Ֆայնը, Ռուբեն Ադայանը, Պերճ Բերբերոզլին, Ֆրանկլին Լիթլը, Բեն Քերնոնը, Հենրի Հուքսթերթալը, Ռոջեր Սմիթը, Կանադայից՝ Ֆրանկ Սիսինը, Իսրայելից՝ Յահուդա Բաուերը, Գերմանիայից՝ ազգությամբ թուրք Թաներ Աբգամը:

Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակի առթիվ հրատարակված աշխատությունների թվին է պատկանում պրոֆեսորներ Ազատ Համբարյանի և Ստեփան Ստեփանյանի գրքույկը⁴:

Գրքույկում վերլուծվում են ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1946 թ. դեկտեմբերի 11-ի հատուկ բանաձևը և 1948 թ. կոնվենցիան, որոնցով ցեղասպանությունը բնութագրվում է իբրև հանցագործություն մարդկության և քաղաքակրթության դեմ: Նշվում է, որ ցեղասպանություն՝ գենոցիդ տերմինը առաջին անգամ օգտագործել է լեհ իրավաբան, դոկտոր Ռաֆայել Լեմկեն, 1944-ին: Պարզաբանվում է, որ ցեղասպանությունը ոչ միայն ֆիզիկական բնաջնջում է, այլև ազգային լեզվի և մշակույթի ոչնչացում: Ներկայացված է նաև ՄԱԿ-ի

¹ Ն. Բ. Սարուխանյան, Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

² Ստեփան Ստեփանյան, Արմին Վեգները Հայոց մեծ եղեռնի մասին: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

³ Ռ. Գ. Սահակյան, Ռ. Ա. Սաֆրաստյան, Միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Հայոց ցեղասպանության 80-ամյակին: ՊԲՀ, 1995, հ. 2:

⁴ Ազատ Համբարյան, Ստեփան Ստեփանյան, Հայոց ցեղասպանությունը: Պատ. խմբագիր՝ Բ. Պողոսյան, ԳՊԱ ՅԵԹԻ, Երևան, 1995:

Գլխավոր ասամբլեայի 1968 թ. նոյեմբերի կոնվենցիան, որի համաձայն, ռազմական ու մարդկության դեմ հանցագործությունների նկատմամբ վաղեմության ժամկետ գոյություն չունի, իսկ կոնվենցիան ունի հետադարձ ուժ¹:

Նշվում է, որ 1967 թ. լիբանանցի իրավագետ Սուսա Պրենսը հայերի զանգվածային կոտորածները բնութագրեց որպես արմենոցիդ՝ հայասպանություն և այն համարեց մարդկության պատմության մեջ անպատիժ մնացած ոճրագործություն²:

Հետագա էջերում ընդգծվում է, որ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության ծրագիրը մշակվեց և պետական քաղաքականության աստիճանի բարձրացվեց սուլթան Աբդուլ Համիդ 2-րդի օրոք, և 18-րդ դարի 90-ական թվականներին այդ քաղաքականությանը զոհ գնացին շուրջ 300 հազար հայեր:

Հայերի ցեղասպանության քաղաքականությունը գազաթնակետին հասավ երիտթուրքերի կառավարման ժամանակաշրջանում: Գրքույկի հեղինակներն ընդգծում են, որ հայերի ցեղասպանության հրեշավոր ծրագիրը երիտթուրքական կառավարողների կողմից մշակվել էր մինչև Առաջին համաշխարհային պատերազմը³: Նրանք առանձնացնում են հայերի ցեղասպանության իրականացման երեք փուլ: Առաջին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 1-ից մինչև 1915 թ. ապրիլի 20: Երկրորդ՝ 1915 թ. ապրիլի 20-24-ից մինչև դեկտեմբեր: Այդ փուլում հիմնականում իրագործվեց արևմտահայության տեղահանությունն ու ֆիզիկական բնաջնջումը: Երրորդ՝ 1915 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1918 թ. հոկտեմբեր:

Այնուհետև ներկայացվում է Հայոց ցեղասպանության իրականացման մեխանիզմը՝ տաս հազարանոց «Հատուկ կազմակերպության» («Թեջքիլաթը մահուսետ») ստեղծում, ավելի քան 60 հազար հայ զինվորների ոչնչացում, շուրջ 800 հայ մտավորականների ձերբակալում, աքսոր և բնաջնջում, բնակչության զանգվածային տեղահանում և աքսոր դեպի Դեր Ջոր ու անապատային այլ վայրեր, բնաջնջման բարբարոսական մեթոդների կիրառում:

Եզրակացություն է արվում, որ 20-րդ դարի ցեղասպանությունների շարքում հայասպանությունն առաջինն է, որի միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը նոր ցեղասպանությունների կանխման առումով պատմական դաս է համայն մարդկության համար⁴:

Առանձին բաժնում հեղինակները ներկայացնում են ցեղասպանության ժամանակաշրջանում հայ ժողովրդի մղած գոյամարտերը Վասպուրականում, Վանում, Մուշ-Սասունում, Շապին-Գարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսա լեռան վրա: Հետաքրքիր մոտեցում են դրսևորում նրանք՝ Սարդարապատի ճակատամարտը ներկայացնելով իբրև երիտթուրքական ոճրագործների դեմ հայ ժողովրդի մղած ամենանշանավոր կռիվը⁵:

Հեղինակներն առանձնակի անդրադառնում են հայասպանության հետևանքներին՝ համառոտակի ներկայացնելով հայերի նյութական և մարդկա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4-6:

² Նշվ. աշխ., էջ 7:

³ Նշվ. աշխ., էջ 13:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 18:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 32:

յին կորուստները, հայ ժողովրդական վրիժառուների արդար դատաստանը, 1919 թ. ապրիլ-հունիս ամիսներին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած երիտթուրքական ոճրագործների դատավարությունը¹:

Քննարկելով նաև տարբեր պետությունների մեղսակցության աստիճանը Ա. Համբարյանն ու Ստ. Ստեփանյանը բոլոր պետությունների շարքում միանշանակորեն հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղսակից են ճանաչում կայզերական Գերմանիային: Միաժամանակ նրանք ցույց են տալիս նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի և ԱՄՆ-ի մեղքի բաժինը: Նրանք գտնում են, սակայն, որ Ռուսաստանը միանգամայն այլ քաղաքականություն է վարել արևմտահայության նկատմամբ և ընդգծում, որ Ռուսաստանի տնտեսական, ռազմաստրատեգիական և քաղաքական շահերը համընկնում էին հայության գոյատևման և ազգային ազատագրության խնդիրներին, ուստի ռուսական քաղաքականությունը արժանանում էր հայության պաշտպանությանն ու աջակցությանը: Ռուսաստանի ջանքերով էր, որ ստորագրվեց 1914 թ. հունվարի 26-ի ռուս-թուրքական համաձայնագիրը՝ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումներ անցկացնելու մասին, Ռուսաստանի հետևողական նախաձեռնությամբ էր, որ Անտանտի գլխավոր երկրները 1914 թ. մայիսի 24-ին համատեղ հայտարարություն հրատարակեցին հայկական կոտորածների մասին: Եվ, վերջապես, Խորհրդային Ռուսաստանն էր, որ 1917 թ. դեկտեմբերի 29-ին ընդունեց դեկրետ Արևմտյան Հայաստանի մասին: Հեղինակները հետևյալ ուշագրավ գնահատականն են տալիս այդ փաստաթղթին. «Հիրավի,— գրում են նրանք,— Հայկական հարցի լուծման այդ նշանավոր փաստաթուղթը, որով Արևմտյան Հայաստանը հռչակվում էր անկախ պետություն, ծնվեց Ռուսաստանում և իր մեջ մարմնավորում էր հայ-ռուսական դարավոր և անխախտ բարեկամությունը: Այն տողորված է ազգերի ինքնորոշման համամարդկային սկզբունքներով, ամենևին էլ չէր չէր չէր համարվել և մեր ժամանակներում պահպանում է իր քաղաքական, իրավական ու բարոյական ուժը²»:

Քննարկելով համաշխարհային կազմակերպությունների դիրքորոշման և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման խնդիրները՝ հեղինակները վկայակոչում են 1976 թ. Հռոմում ստեղծված ժողովուրդների մշտական դատարանի (տրիբունալի) 1984 թ. ապրիլի 13-16-ի Փարիզի նստաշրջանի որոշումը: Այդ որոշմամբ՝ հայ ժողովրդի տեղահանությունը և բնաջնջումը որակվեց իբրև ցեղասպանություն, պատասխանատու ճանաչվեց ոչ միայն երիտթուրքերի, այլև ներկայիս թուրքական կառավարությունը, որը պարտավոր է պաշտոնապես ճանաչել ցեղասպանության իրողությունը և որպես հետևանք հատուցել հայ ժողովրդին պատճառած վնասը: ՄԱԿ-ը, նրա յուրաքանչյուր անդամ-պետություն իրավասու են այդ հարցում աջակցելու հայ ժողովրդին:

Վկայակոչվում է նաև Եվրոխորհրդարանի 1987 թ. հունիսի 18-ի որոշումը, որով 1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ

կատարված ողբերգական իրադարձությունները որակվեցին իբրև ցեղասպանություն¹:

Եզրակացություն է արվում, որ հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչումն ու դատապարտումը համամարդկային նշանակություն ունի, որի նպատակը ոչ միայն նոր ցեղասպանությունների կանխումն է, այլ նաև ազգամիջյան կոնֆլիկտների հաղթահարումը²:

Աշխատության վերջին բաժնում ընդհանուր գծերով ներկայացված է Հայոց ցեղասպանության պատմագրությունը: Նշվում են ինչպես նախախորհրդային, այնպես էլ սփյուռքահայ և խորհրդային ժամանակաշրջանում՝ հատկապես 1960-ական թվականներից հրատարակված աշխատությունները³: Ակնարկ կա նաև թուրքական պատմագրության կեղծարարությունների մասին:

Խոսելով արտասահմանյան առաջադիմական հայացքներ ունեցող հեղինակների մասին, որոնք տարբեր լեզուներով հրատարակված աշխատություններում վեր հանեցին Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերը և դրանով անարգանքի խոսք ասացին երիտթուրք ոճրագործների հասցեին՝ աշխատության հեղինակները չեն մոռանում նաև արտասահմանյան պատմաբանների այն ոչ մեծ խմբին, որոնք միտումնավոր կերպով արդարացնում են երիտթուրքերի հայակործան քաղաքականությունը, կրկնում թուրք կեղծարարների դրույթները: Անգլիայում՝ ժուլան Ռուսլիպ, ԱՄՆ-ում՝ Շոա ամուսիններ, Գ. Թովմաս, Ֆրանսիայում՝ Պիեռ Մոզեր, Պոլ Դյուվո, Ժան Լարոշ և ուրիշներ:

Ա. Համբարյանն ու Ստ. Ստեփանյանը շեշտում են, որ *հայերը երբեք չեն մոռանա իրենց կորցրած հայրենիքը և վառ կպահեն զոհերի հիշատակը*: Նրանք պահանջում են, որ համաշխարհային հանրությունն ընդունի Հայոց ցեղասպանության փաստը և դատապարտի թուրքերի աննախադեպ ոճրագործությունը, պահանջում են իրենց կորուստների արդար հատուցում:

Աշխատության վերջում նրանք ներկայացնում են Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի 1995 թ. ապրիլի 14-ին ընդունած հայտարարության լրիվ տեքստը՝ «1915-1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Բարձր գնահատելով այդ փաստաթուղթը՝ հեղինակները գտնում են, որ դրանով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման գործում նոր նշանակալից քայլ կատարվեց⁴:

«Անդրանիկի ժամանակը» երկհատոր հիմնարար աշխատության մեջ Հայոց Մեծ եղեռնի պատմությանը անդրադարձել է ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանը⁵:

Հրաչիկ Սիմոնյանն ընթերցողին է ներկայացնում Կովկասյան բանակի շտաբի աշխատողներից մեկի վկայությունը, ըստ որի, 1915 թ. մայիսին բոլոր հայերին հայտարարել էին տեղահանության մասին հրամանը: Վանա լճի հյուսիսային ափի, Մուշի, Բիթլիսի և Խնուսի գավառների հայ բնակչությունը՝ մինչև 200 հազար մարդ, սպանվել էին գրեթե միաժամանակ: Երբ ռուսական զորքերը գրավեցին Վանա լճի հյուսիսային շրջանները և Լիզա քաղաքը, այնտեղ հայտ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 40-46:

² Նշվ. աշխ., էջ 53:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 55:

² Նշվ. աշխ., էջ 56:

³ Նշվ. աշխ., էջ 56-57:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 62:

⁵ Հրաչիկ Սիմոնյան, Անդրանիկի ժամանակը: Երկու գրքով, գիրք Ա, Երևան, 1996:

նաբերվեցին տղամարդկանց, կանանց ու երեխաների տասնյակ հազարավոր թարմ դիակներ: Տղամարդիկ հարյուրներով պառկած էին կողք կողքի՝ ձեռքերով իրար կապած: Լիզա քաղաքում նրանք տեսան ողջ-ողջ հողի մեջ թաղված երեք աղջիկների, որոնց գլուխները հողից դուրս էին թողնված: Գտան նաև 7-8 տարեկան հինգ աղջիկների, որոնց բռնաբարել և սվինահար էին արել:

Նահանջող թշնամին սրի էր քաշել Հարիսան գյուղի բոլոր բնակիչներին:

1915 թ. հունիսին իր գնդով հասնելով Շատախի շրջանի Ջնուկ գյուղ՝ Դրոն գյուղացիներին պատմում է, որ ռուսական հողից մինչև այստեղ է հասել մեր ժողովրդի դիակների վրայով¹:

Ինչպես գրում է Յր. Սիմոնյանը, թուրքերը դաժան դատաստան տեսան նաև Անդրանիկի ծննդավայր Շապին-Գարահիսարի հայության հետ: Ըստ նրա՝ քաղաքի ինքնապաշտպանությունը ղեկավարում էր Անդրանիկի վաղամեռ կնոջ՝ Վերոնիկայի եղբայր Գարեգին Թաշճյանը: Թուրքերը մորթում էին բերդից դուրս մնացած հայերին, ասելով, որ թող Անդրանիկը ձեզ փրկե:

Նորահայտ նյութերի հիման վրա Յր. Սիմոնյանը գրում է, որ Շապին-Գարահիսարի բերդում պատսպարված հայերը դիմադրել են երեք ամիս, որից հետո այնտեղ են թողել իրենց ընտանիքները և գիշերով հեռացել: Անդրանիկի քենու՝ Ազնիվ Թաշճյանի վկայությամբ՝ բերդ մտած թուրքերը ոչնչացրել են գրեթե բոլորին, դաժան դատաստան տեսել Անդրանիկի հարազատների հետ՝ ոչնչացնելով նրա եղբորը, հորեղբոր որդիներին ու նրանց ընտանիքները, այդ թվում հնչակյան մտավորական նշանավոր գործիչ Գագիկ Օզանյանին²:

Ինչպես գրում է Յր. Սիմոնյանը, արևմտահայության երեք քառորդը զոհ գնաց զանգվածային ջարդերին, սովամահությանը, վարակիչ հիվանդություններին, Միջագետքի անապատի խորշակների ու վայրի ցեղերի վայրագություններին: Ո՛չ Չինգիզ խանի և ո՛չ էլ Լենկթեմուրի ժամանակներում հայերը նման սարսափներ չէին ապրել:

Այսպիսով թուրքական պետությունը լուծված համարեց Հայկական հարցը, իսկ թուրքերը տեր դարձան հայ ժողովրդի բնօրրանին:

Յր. Սիմոնյանը մեղադրում է ոչ միայն Թուրքիայի իմպերիալիստական դաշնակիցներին, որոնք փորձում էին արդարացնել ահավոր եղեռնագործությունը, այլև արևմտաեվրոպական դաշնակից պետություններին, որոնք բավարարվում էին լոկ կարեկցանք արտահայտելով:

Դրան հակառակ՝ առաջադեմ մարդկությունը խոր վրդովմունք արտահայտեց Թուրքիայում հայերի բնաջնջման կապակցությամբ: Գերմանական Ռայխստագի նիստերից մեկում սոցիալ-դեմոկրատների առաջնորդ Կարլ Լիբկնեխտը ցասումնալի բողոք հայտնեց կատարված ոճրագործության դեմ, իսկ ֆրանսիացի ակադեմիկոս գրող Անատոլ Ֆրանսը անարգանքի սյունին գամեց թուրք դահիճներին: Հայերի անօրինակ եղեռնը դատապարտեցին բազմաթիվ ռուս ակադեմիկոսներ, պետական և ռազմական գործիչներ:

Մեծավաստակ ակադեմիկոսը արժանի հակահարված է տալիս թուրք կեղծարարներին, ովքեր փորձում են ապացուցել, թե հայերի ոչնչացումը և

նրանց արտաքսումը Թուրքիայից պատճառաբանված էր հայերի ապստամբությամբ և ընդգծում, որ հայ ժողովուրդը զոհն էր թուրքական ռեակցիայի արյունալի խրախճանքի, ինչպես նաև «քաղաքակիրթ ազգերի» հանդեպ իր պատրանքների¹:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ նորագույն ուսումնասիրությունների շարքում առանձնակի կարևորություն ունի «հայ-ավստրիական պատմաբան (այդպես է նրան որակել Վիեննայի համալսարանի նոր պատմության ինստիտուտի ռեկտոր Վոլֆգանգ Բիլլը) Արտեմ Օհանջանյանի աշխատությունը, որը հրատարակել է ՀԳԱՀ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը²:

Ինչպես գրքի առաջաբանում նշում է Վիեննայի համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Բիլլը, Ա. Օհանջանյանը հենվել է հիմնականում Ավստրո-Հունգարիայի գործիչների զեկուցագրերի վրա, որոնք իբրև փաստաթղթեր ճշմարտացիության տեսակետից հեռու են վիճելի լինելուց և խոսում վկայություններ են: Իբրև գրքի արժանիք նշվում է նաև, որ ազգությամբ հայ հեղինակը զարմանալի անաչառությամբ է հասել:

Հայոց եղեռնին նվիրված բաժինը Ա. Օհանջանյանն սկսում է այն դատողությամբ, որ Թուրքիայի մուտքը պատերազմ հայ ժողովրդի համար կրկնակի զգույշ լինելու նշան պետք է ծառայեր: Հայոց պատրիարք Զավենի շրջաբերականը պահանջում էր յուրաքանչյուր հայից՝ կատարել իր պարտքը ի պաշտպանություն հայրենիքի: Հայկական թերթերն առանց բացառության գրում էին հայրենիքի հանդեպ հայերի հավատարմության մասին:

Սակայն ժողովրդին հանգստացնելու նման ճիգերը նպատակին չհասան. հայերը տազնապած էին և թերահավատ, որովհետև կառավարությունը մահմեդականներին զենք էր բաժանել: Ահա թե ինչու, ըստ Ա. Օհանջանյանի, երբ սկսվեց պատերազմը, հայերը Կովկասում կամավորական ջոկատներ կազմեցին, որոնց ընդհանուր թիվը վեց հազար էր, և միացան ռուսական բանակի ստորաբաժանումներին: «Եթե հիշենք, — գրում է հեղինակը, — որ ռուսական ստորաբաժանումներին: «Եթե հիշենք, — գրում է հեղինակը, — որ ռուսական բանակ էր հավաքագրվել 250000 հայ, ապա հայ կամավորական զույգերը, դրանց հետ համեմատած՝ էական նշանակություն չունեին: Սակայն թուրք տիրակալների և նրանց դաշնակիցների մեջ սրանք միայն ավելի մեծ թշնամանք առաջացրին»³:

Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված շարադրանքում Ա. Օհանջանյանը լայնորեն օգտագործել է Թուրքիայում Ավստրո-Հունգարիայի դեսպան՝ մարկիզ Յոհան ֆոն Պալավիչինի, դեսպանի խորհրդական կոմս Կարլ ֆոն Թրաուբմանսդորֆի, Ադրիանապոլսի հյուպատոսներ Մաքս Հերցֆելդի, Արթուր Նադամլենցկու, Հալեպի հյուպատոս Ալոիս Դանդինի, Տրապիզոնի հյուպատոսներ՝ ֆոն Մորիցի, Էրնեստ Կվյատկովսկու, ռազմական կորոդներ բարոն Վլադիմիր Գիզլի, Յոզեֆ Պոմյանկովսկու, արտագործնախարարներ կոմս Բերթ-խոլդի, կոմս Բուրյանի, կոմս Չերնինի և այլոց զեկուցագրերը, նրանց հղած ու

¹ Նշվ. աշխ., էջ 470-471:

² Նշվ. աշխ., էջ 471:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 475:

² Արտեմ Օհանջանյան, 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (Ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997:

³ Նշվ. աշխ., էջ 85:

ստացած հեռագրերը, նամակները, լրտեսագրերը, հուշերը և այլ փաստաթղթեր, որոնք հիմնականում շրջանառության մեջ են դրվում առաջին անգամ: Այսպես. Պոմյանկովսկին իր հուշերում գրում է, որ Դարդանելում անգլիական նավատորմի նկատմամբ տարած հաղթանակից հետո խիստ գաղտնի հրաման տրվեց Փոքր Ասիայում բնակվող հայերին Հյուսիսային Արաբիա կամ Միջագետք՝ Եփրատի անապատը տեղափոխելու մասին, և այդ բարբարոսական հրամանի կատարումը իրականում հավասար էր Փոքր Ասիայում հայ ժողովրդի բնաջնջմանը: Ապրիլին սկսեցին կոտորել զինվորական ծառայության համար պիտանի հայերին՝ ազգաբնակչության մյուս մասին անպաշտպան դարձնելու նպատակով: Ապա մինչև 1915 թ. աշունն ընկած ժամանակաշրջանում, առանց սեռն ու տարիքը հաշվի առնելու, հայերին ժանդարմների հսկողությամբ քշեցին դեպի հարավ: Ճանապարհին տղամարդկանց խմբերով սպանում էին, իսկ գեղեցիկ կանանց՝ տանում թուրքական հարեմները: Մնացածը մեռան քաղցի, զրկանքների և ուժասպառության հետևանքով, և միայն մի խղճուկ մասը հասավ Եփրատի ափերը, որտեղ, ամեն միջոցից զուրկ և առանց որևէ օգնության, կարճ ժամանակ անց մահացավ¹:

Բերված փաստերից տեղեկանում ենք, որ Վանի ինքնապաշտպանության մասին ավստրիական թերթերը հաղորդում էին այնպես, ինչպես թուրքական մամուլը՝ թե իբր հայերը ռուսների հետ միասին պատերազմ էին վարում Թուրքիայի դեմ: Նրանք հաղորդում էին նաև 150000 մահմեդականների ջարդերի մասին, որ իբր իրագործել էին հայերն ու ռուսները:

Հայերի կոտորածների աննախադեպ չափերը հարկադրեցին Պալավիչի-նիին՝ զգուշացնելու Թալեաթին, որ Թուրքիան դրանով ինքն իրեն է վնասում: Հեռագրերից մեկում նա նշում է, որ Տրապիզոնի հայերի արտաքսումը Մոսուլ մեծ հեռավորության և օթևանի ու սննդի բացակայության պայմաններում, հավասարազոր է մահվան դատապարտման:

Այլ կարծիքի էր, սակայն, Հալեպի հյուպատոս Դանդինին, որը բռնագաղթի մեղքը վերագրում էր հայերին, համարելով, որ կառավարությունը հայերի թշնամական դիրքը փոխելու ապարդյուն ջանքերից հետո ստիպված էր նրանց տեղահանել արևելյան վիլայեթներից: Նա գրում էր, որ հայերի արյունոտ կոտորածների մասին լուրերը հավատ չեն ներշնչում, այլ պարզապես երկրի ներսում տեղի են ունեցել վտանգավոր հայկական տարրի մեծ թվով զանգվածային մահապատիժներ: Հյուպատոսը առաջին հերթին մեղադրում էր Անտանտին, որը, նրա կարծիքով, այդ շրջաններում քրիստոնյաներին անհեռանկարային ոտնձգությունների էր սադրել կառավարության դեմ²:

Շարունակելով ավստրիական հյուպատոսի միտքը՝ Ա. Օհանջանյանը ուշագրավ փաստեր է բերում նաև որոշ վալիների դժգոհության մասին, թուրքեր, որոնք ճիշտ չէին համարում կառավարության գործողությունները հայերի դեմ և չէին ցանկանում կատարել բռնագաղթի հրամանները: Դրանցից էին Հալեպի վալի Ջելալ բեյը, որին տեղափոխեցին Կոնիա, Դիարբեքիրի վալին և Լիջեհի կայմակամը, որոնց պաշտոնից հեռացրին և ապա գաղտնի սպանեցին: Հայերի

հալածանքներին դեմ էին նաև կոմիտեի անդամ Ահմեդ Ռիզա բեյը, շեյխ ուլ Իսլամը, երիտթուրք և լիբերալ ընդդիմության առաջնորդ Իսմայիլ Հաքքին և նման բարձր դիրքի էլի ուրիշ թուրքեր: Ա. Օհանջանյանը քաղվածք է կատարում Իսմայիլ Հաքքիի հրապարակած լրագրային մի հոդվածից, որտեղ ասվում էր. «Օսմանյան կայսրությունում ապրող հույների ու հատկապես հայերի նկատմամբ ամենասարսափելի ոճրագործություններն են կատարվում: Մարդկային լեզուն ու գրիչն ի վիճակի չեն արտահայտելու փաստերի անգամ հարյուրերորդ մասը: Կեղծ հայրենասերներն ու կարճատես քաղաքագետները ջանում են քողարկել Թուրքիայում իշխող հարաբերությունները: Այնինչ մենք, իբրև իսկական օսմանացիներ, այսօր գոռում ենք մարդկությանն ու քաղաքակիրթ եվրոպային, որ հայերի ու հույների հալածանքները շատ ավելի սոսկալի չափեր են ընդունել, քան երևում է մամուլի հաղորդումներից: Հայերին ու հույներին անողորմաբար հալածում են: Օրեցօր հեռավոր շրջաններում հարյուրավոր հայեր են սպանվում: Մենք ամբողջ սրտով կարեկցում ենք մեր հայրենակիցների դժբախտությանը»¹:

Դեսպանի խորհրդական Թրաութմանսդորֆի՝ Վիեննա ուղարկած մի զեկուցագրից, որը գետեղված է «Եղեռնի թվերը» բաժնում, տեղեկանում ենք, որ հայության մի մասին փրկելու նպատակով ամերիկյան դեսպան Մորգենթաուն Թալեաթին առաջարկել է թույլ տալ նրանց արտագաղթել Ամերիկա: Սկզբում Թալեաթն ընդունել է այդ առաջարկը, սակայն հետագայում հարուցել է ամենատարբեր դժվարություններ:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամլենցկու մի հաղորդման մեջ խոսվում է դասալիքների ընտանիքներին պատժելու գործողությունների մասին և պարզաբանվում, որ քրիստոնյաների դասալքության պատճառը նրանց նկատմամբ բիրտ վերաբերմունքն էր, զինվորներին որպես ճանապարհաշինարարներ օգտագործելը:

Բաժնում ներկայացված է Վատիկանի նվիրակ Հ. Հուֆերի՝ 1915 թ. աշնանը Վիեննայում կազմած հուշագիրը բռնագաղթի ենթարկված հայերի ճակատագրի մասին, որին նա ականատես էր եղել Էրզրումում: Ըստ նրա՝ «տեղահանում» բառը նշանակում էր տղամարդկանց ոչնչացում, կանանց առևանգում, բռնի մահմեդականացում: Նա նշում է, որ թուրքերն իրենք սպանված հայերի թիվը համարում են 500000, տեղահանվածներինը՝ 900000:

Հիշատակվում է գնդապետ Կրեսի վկայությունը, ըստ որի, թուրքական իշխանությունների կողմից մի հին եկեղեցում բացված որբանոցում տեղավորված էին 500 ծնողազուրկ երեխաներ: Նրանք պառկած էին բարակ ծղոտե խսիրների վրա, առանց վերմակների, թեթև գիշերանոցներով: Երեխաները ցրտից դողում էին: Նրանք օրական երեսուն գրամ հաց և մի թաս ջրիկ ապուր էին ստանում: Նրանք բոլորը լուռ էին, ու անտարբեր, աչքերի մեջ՝ ահ ու սարսափ²:

Անդրադառնալով Մեծ եղեռնի զոհերի թվի հարցին՝ Ա. Օհանջանյանը բաղդատում է տարբեր վկայություններ և հանգում այն եզրակացության, որ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 90-91:

² Նշվ. աշխ., էջ 99:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 102:

² Նշվ. աշխ., էջ 110:

մինչև 1915 թ. հոկտեմբերի վերջը պետք է զոհված լինեն մեկ միլիոնից ավելի հայեր:

Ա. Օհանջանյանը բերում է նաև ավստրո-հունգարական պաշտոնյաների մի շարք վկայություններ, որոնք ժխտում են այն կարծիքը, թե իբր հայերին տեղահանում էին միայն սահմանամերձ շրջաններից և պարզում, որ նրանց անպատներ են տեղահանել բոլոր մարզերից: Այսպես, Պալավիչինին հաղորդում է Ադրիանապոլսից հայերի վտարման մասին:

Նա նշում է, որ անկարելի է նկարագրել արտաքսումների ժամանակ տեղի ունեցող տեսարանները: Հիվանդներին, ծերերին ու երեխաներին դուրս էին քշում անկողնուց և ուժով տանում:

Ադրիանապոլսի հյուպատոս Նադամլենցկին իր գեկուցագրերից մեկում խոստովանում է, որ այն եղանակը, որով տեղի է ունենում հայերի վտարումը, հակասում է մարդասիրական բոլոր սկզբունքներին: «Այս գործելակերպը,— գրում է հյուպատոսը,— որը ստորագրյալներս տեսել ենք այստեղ, ցույց է տալիս, որ գործ ունենք ոչ միայն մի ամբողջ ցեղի ոչնչացման, այլև, և ավելի շուտ, նրա բնաջնջման հետ... բաներ են կատարվում, որոնց ըմբռնելու ի վիճակի կլինի միայն բոլորովին աղճատված բանականությունը և բարբարոսական ու գազանային հոգին»¹:

Պալավիչինին հաղորդում էր, որ հալածանքները շարունակվում են նախկին դաժանությամբ: Նոր հավաքատեղին Հալեպն է, որտեղ, սակայն, քչերն են հասնում, որովհետև տեղահանվածներին ոչ հաց են տալիս, ոչ էլ ջուր: Հալեպում բնակվող մի շվեյցարացու ձերբակալել և զինվորական դատի էին տվել, որովհետև նա հայերին հիսուն հատ հաց էր բաժանել: Մի տեղ հավաքել են 2000 հայերի և սպանել ինչպես գազանների:

Պալավիչինին խոսում է թուրքական կառավարության կողմից ճարպկորեն սարքված և տարածած մի հուշագրի մասին, որով հայերը ներկայացվում էին որպես ըմբոստ հպատակներ և Անտանտի լրտեսներ: Հավանություն տալով հայերի մասնակի տեղահանումներին՝ նա գտնում է, սակայն, որ կատարվածը ընդմիջտ անարգանքի բիծ կմնա թուրքական կառավարության համար:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում աշխատության «Պատասխանատուները» բաժինը: Այստեղ նշվում է, որ երիտթուրքերի քաղաքագետները բազմիցս նշել են, որ կոտորածների շարժիչ ուժը ենվերն ու թալեաթն էին: Սակայն հեղինակը վկայակոչում է պատմաբան Վոլֆդիտեր Բիլի կարծիքը, ըստ որի, գլխավոր շարժիչ ուժն, անշուշտ, թալեաթն էր, նա էր վալիներին ցուցումներ ուղարկում, սակայն բռնագաղթի մասին որոշումը, այնուհանդերձ, ընդունել է ամբողջ կաբինետը:

Ա. Օհանջանյանը վկայակոչում է Պալավիչինիի, Նադամլենցկու, Թրաուբմանսդորֆի և այլոց մի շարք փաստաթղթեր, որոնք ապացուցում են, որ հայերի հալածանքների հրամանները տվել է թուրքական կառավարությունը²:

Այդ փաստաթղթերը մերկացնում են նաև թուրքական կառավարության մեղքը ուրիշի վրա բարդելու ձախողակ փորձերը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 113

² Նշվ. աշխ., էջ 116-119:

Հայոց մեծ եղեռնի պատմության վերաբերյալ սփյուռքահայ ստվար ու բազմաբովանդակ պատմահուշագրական, փաստավավերագրական, տեղեկատու, վիճակագրական և այլ բնույթի գրականության մատակարարած նյութը կարևոր աղբյուր է հայրենական պատմաբանների համար՝ հայ ժողովրդի մեծագույն ողբերգության գիտական պատմությունը նոր աշխատություններով հարստացնելու ճանապարհին:

1998-ին նշվեց հայ ժողովրդի նվիրյալ բարեկամ Յոհաննես Լեփսիուսի ծննդյան 140-ամյակը: Այդ կապակցությամբ ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության բանգարան-ինստիտուտը նախածեռնեց երկու հրատարակություն: Դրանցից մեկը¹ մեծ հունամանիստին նվիրված հոդվածների ժողովածու է, որի խմբագիրն է Լ. Ա. Բարսեղյանը:

Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամի կյանքի և գործունեության մասին համառոտ ակնարկներ են Գ. Գուլոցի և Հ. Ղորխմազյանի², Ստեփան Ստեփանյանի հոդվածները³:

Ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանի հոդվածը նվիրված է Սողոմոն Թեփեթյանի դատավարության ժամանակ Լեփսիուսի ելույթին⁴:

Ձուգահեռ անցկացնելով որպես հայ իրականության իրազեկներ հանդես եկող Յոհաննես Լեփսիուսի և Լիման ֆոն Ջանդերսի ելույթների միջև՝ հեղինակն ընդգծում է, որ եթե առաջինը մերկացնող էր և խարազանող, ապա երկրորդը ամեն կերպ ձգտում էր արդարացնել գերմանական հրամանատարությանը և թեթևացնել թալեաթի հանցանքը: Նշվում է նաև, որ եթե համաշխարհային իրավաբանական պրակտիկայում առաջին անգամ մեղավոր ճանաչվեց ոչ թե սպանողը, այլ սպանվողը, ապա դրանում մեծ էր Յո. Լեփսիուսի ելույթի նշանակությունը:

Ռուբեն Սահակյանն իր հոդվածում գլխավորապես անդրադարձել է Յոհաննես Լեփսիուսի՝ արևմտահայերի ճակատագրին նվիրված հիմնարար աշխատություններին, դրանցում ձևավորված եզրակացություններին ու գնահատականներին⁵:

Խոսելով 1896-ին հրատարակված «Հայաստանը և Եվրոպան» աշխատության մասին՝ հոդվածագիրը նշում է, որ այն այսօր էլ զարմանալի կերպով պահպանում է իր այժմեականությունը և օգնում է առավել խորն ըմբռնելու Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայում ծավալված իրադարձությունները: Անդրադառնալով այդ ժամանակաշրջանին նվիրված «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ Թուրքիայում» աշխատությանը՝ հեղինակը նրա կարևորագույն արժանիքն է համարում բարձր հավաստիությունը, նշում, որ ըստ բերված աղյուսակների՝ 1915-ին բռնագաղթվել և գաղթի ճանապարհին կամ համակենտրոնացման ճամբարներում զոհվել են

¹ Յոհաննես Լեփսիուսը և հայ ժողովուրդը: Երևան, 1998:

² Г. Гольц, Р. С. Корхмазян. Доктор Иоганес Лепсиус: Краткий очерк жизни и деятельности (1858-1926). Указ. сборник, стр. 3-30.

³ Ստեփան Ստեփանյան, Հայ ժողովրդի մեծ բարեկամը: Նշվ. աշխ., էջ 31-38:

⁴ Գևորգ Ղարիբջանյան, Յոհաննես Լեփսիուսի ելույթը Սողոմոն Թեփեթյանի դատավարության ժամանակ: Նշվ. աշխ., էջ 39-47:

⁵ Ռուբեն Սահակյան, Յոհաննես Լեփսիուսը և արևմտահայերի ճակատագիրը: Նշվ. աշխ., էջ 48-62:

մեկ միլիոն 396 հազար 350 արևմտահայեր: Կարևորվում են Լեփսիուսի տված տեղահանության պատկերն ըստ վիլայեթների, նրա բերած թվերը և կոնկրետ փաստերը: Ընդգծվում է Լեփսիուսի կողմից բարձրացված, այսպես կոչված, «համընդհանուր հայկական ապստամբության» հարցի այժմեականությունը, որն իբր պատճառ դարձավ տեղահանությունների, կեղծ մի վարկած, որն այսօր էլ շահարկվում է թուրքական պաշտոնական քարոզչության կողմից: Դուրս տոր Լեփսիուսը համոզիչ կերպով ցույց է տալիս այդ կեղծ վարկածի ողջ սնանկությունը, հայերի «դավաճանության» մասին թուրքական մեղադրանքների սադրիչ բնույթը: Այդ առիթով Ռ. Սահակյանը շեշտադրում է Լեփսիուսի այն խոսքերը, թե, այսպես կոչված, Վանի ապստամբությունը օրինական պաշտպանության մի սովորական ակտ էր, մի դրվագ ջարդի պատմության մեջ, բայց ոչ մի դեպքում դավաճանություն¹:

Ուստի համաթուրքական մասշտաբով Լեփսիուսի եզրակացությունը մեկն է՝ կառավարության դեմ ուղղված կանխամտածված որևէ շարժում չի եղել, կանխամտածված էին միայն այն հալածանքները, որոնք իրականացվում էին մեթոդիկ կերպով: Հեղինակը կարևորում է «Հաղորդման» երկրորդ մասը, որտեղ Լեփսիուսը, դնելով պատասխանատվության հարցը, անվիճելիորեն հետևցնում է, որ հայերի տեղահանությունների և դրանց իրականացման մասին հրամանի պատասխանատվությունն ընկնում է Կոստանդնուպոլսի կենտրոնական կառավարության վրա, իսկ հայերի դեմ գործադրված բոլոր հանցագործությունների պատասխանատվությունը կրում են «Միություն և առաջադիմություն» կոմիտեն և նրա ակումբները գավառներում:

Ընդգծվում է, որ Լեփսիուսը առաջիններից մեկն էր, որ ուշադրություն հրավիրեց երիտթուրքերի հակահայկական քաղաքականության և պանթուրքական գաղափարախոսության միջև գոյություն ունեցող անմիջական կապի վրա:

Համառոտակի ներկայացվում է «Հաղորդման» երրորդ մասի բովանդակությունը, որտեղ քննարկված է հայերի ոչնչացման տնտեսական ծանր հետևանքների հարցը:

Արժեքավորելով Լեփսիուսի կազմած «Գերմանիան և Հայաստանը» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1919-ին՝ Ռ. Սահակյանը եզրակացնում է, որ դժվար է գերազնահատել նրա նշանակությունը՝ պատմության կեղծարարների ստահող պնդումները մերկացնելու գործում, որոնք այսօր էլ փորձում են ժխտել հայերի ցեղասպանությունը:

Հաջորդ հրապարակումը Ստեփան Ստեփանյանի գրքույկն է²:

Գրքույկում առավել հանգամանորեն ներկայացված են մեծ մարդասերի կենսագրության էջերը, նրա ջանքերը «Գերմանա-հայ ընկերության» ստեղծման գործում: Առանձին բաժին է հատկացված Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում դուրս գալու Լեփսիուսի գործունեությանը, որտեղ նշվում է, որ նա տիտանական աշխատանք կատարեց ի պաշտպանություն արևմտահայության, նրա կոչով որպես օգնություն հավաքվեց 172000 մարկ: 1915 թ. հուլիսին Յո. Լեփսիուսը մեկնեց Ստամբուլ, հանդիպեց Էնվեր փաշային, դիմեց նրան հայերի ցեղաս-

պանությունը դադարեցնելու խնդրանքով, աղերսանքով, առաջարկեց իր ծառայությունները, բայց ապարդյուն:

1915 թ. հոկտեմբերի 9-ին «Գերմանա-հայ ընկերության» ժողովում Լեփսիուսը հաղորդում է տալիս արևմտահայության ցեղասպանության մասին, և ժողովի մասնակիցները նամակ են ուղարկում Գերմանիայի կանցլերին խնդրելով արգելակել տեղահանությունն ու կոտորածները: Ստ. Ստեփանյանը բարձր է գնահատում Լեփսիուսի հրատարակած «Ձեկուցագիր Թուրքիայում հայ ժողովրդի վիճակի մասին» 302 էջանոց գիրքը, որն ավելի ուշ հրատարակվեց «Հայ ժողովրդի մահվան օրհասը» վերնագրով, ինչպես նաև 1918-ին կազմած «Հայկական պրոբլեմը» վերնագրով ամբողջական փաստաթուղթը, որտեղ համակողմանիորեն շարադրված են Հայկական հարցի բոլոր հիմնական կողմերը և մատնանշված են խնդրի լուծման ուղիները:

Առանձին բաժնում Ստ. Ստեփանյանը ներկայացնում է Յո. Լեփսիուսի հրատարակած «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918» սովորածավալ փաստաթղթերի մեծարժեք ժողովածուն, որը պարունակում է շուրջ 500 փաստաթուղթ և որը, ըստ հետազոտողի, գերմանական պաշտոնական աղբյուրների հիման վրա Հայկական հարցի և մասնավորապես հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ առավել հավաստի ժողովածուն է: Այն առաջին անգամ հրատարակվել է 1919-ին, Պոտսդամում, երկրորդ անգամ՝ 67 տարի անց, 1986-ին, Բրեմենում: Իբրև աշխատության մեծագույն արժանիք նշվում է, որ այն ի չիք դարձրեց պատմության կեղծարարների՝ հայության ողբերգությունը ծուռ հայելու մեջ ներկայացնելու փորձերը: Համապատասխան քաղվածքներ կատարելով՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսը վերոհիշյալ գրքում համակողմանիորեն վերլուծել է հայերի բնաջնջման վերաբերյալ երիտթուրքական ծրագիրը, որը բխում էր դեռևս 1911-ի հոկտեմբերին Սալոնիկում կայացած համագումարում ընդունված որոշումից:

Ներկայացվում է հայերի տեղահանության և ցեղասպանության պատմության լեփսիուսյան պարբերացումը չորս հիմնական փուլերի, այն է. առաջին փուլը սկսվում է 1914 թվականի նոյեմբերի 1-ից և շարունակվում մինչև 1915 թ. ապրիլի 20-ը: Երկրորդ փուլը սկսվում է 1915 թ. ապրիլի 20-24-ին և շարունակվում մինչև նույն թվականի դեկտեմբերը, երբ հիմնականում իրականացվում է հայերի տեղահանությունն ու ցեղասպանությունը: Երրորդ փուլը սկսվում է 1915 թվականի դեկտեմբերին և շարունակվում է մինչև 1918 թ. հոկտեմբերը, երբ իրագործվում է Արևմտյան Հայաստանում կենդանի մնացած հայերի բռնի իսլամացումը և ֆիզիկական ոչնչացումը: Չորրորդ փուլը վերաբերում է կովկասահայության ցեղասպանությանը, որն ընդգրկում է 1918 թ. մարտի 3-ից մինչև նույն թվականի սեպտեմբերի 15-17-ը¹:

Հեղինակը հատկանշական է համարում, որ Լեփսիուսը լուսաբանել է նաև արևմտահայության ինքնապաշտպանական մարտերը և հատկապես Վանի հերոսամարտը՝ այն համարելով իր բնույթով ինքնապաշտպանական արդարացի պայքար:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 57:

² Ստեփան Ստեփանյան, Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20-21:

Ստ. Ստեփանյանը հատուկ ուշադրություն է հրավիրում Լեփսիուսի գրքի այն հատվածների վրա, որոնք մերկացնում են Ջեմալ փաշայի «հայանապատ» հրամանների դեմագոգիկ բնույթը և բացահայտում են այդ մոլի հայասպանի իսկական դեմքը: Լեփսիուսյան փաստաթղթերի վերլուծությամբ հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ փաստորեն կայզերական Գերմանիան ոչ միայն արդարացնում էր թուրք բարբարոսների կազմակերպած եղեռնը, այլև պաշտպանում էր այն, և գերմանական կառավարությունը ոչ մի ազդեցիկ միջոցի չի դիմել հայերի ջարդերը դադարեցնելու ուղղությամբ:

Ստ. Ստեփանյանի աշխատության վերջին բաժինը նվիրված է Սողոմոն Թեխլիրյանի բեռլինյան դատավարությանը Լեփսիուսի մասնակցությամբ: Հրապարակելով նրա ելույթում հնչած միտքը՝ Հայկական հարցը ինքնաձին տունկ չէ, այլ եվրոպական դիվանագիտության պտուղը, հեղինակը ցույց է տալիս, որ Լեփսիուսն իր ելույթում հանգամանորեն վերլուծել է մեծ տերությունների դիրքորոշումը Հայկական հարցում: Միաժամանակ հեղինակը իրավացիորեն անարդարացի է համարում Լեփսիուսի կողմից Ռուսաստանի դրական դերի թե՛րագնահատումը:

Աշխատությունն ավարտվում է մեծ մարդասերի հայազգի զինակից Ջեյմս Գրինֆիլդի հետևյալ խոսքերով, արտասանված Լեփսիուսի մահվան կապակցությամբ. «Գերմանիան կորցրեց իր ազնիվ զավակներից մեկին: Հայերը, սակայն, իրենց միակ Լեփսիուսին, անփոխարինելի Մարդուն, որն իր մեծ գործով հուշարժան է կերտել բոլոր հայերի սրտերում, մի հուշարժան մնայուն, ինչպես գրանիտը և մարմարը: Հայ ժողովուրդը սերնդեսերունդ և երախտագիտությամբ կհիշի նրան և նրա հիշատակը կպահպանի ինչպես սրբություն»¹:

Յոհաննես Լեփսիուսի կյանքի և գործունեության գիտական համակողմանի լուսաբանմանը հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Աշոտ Հայրունին²: Ուսումնասիրությունը կատարված է աղբյուրագիտական լայն հենքի վրա, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ են դրված մի շարք արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ:

1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանին նվիրված բաժիններում (գլուխ երկրորդ, §§ 2, 3) հեղինակը ներկայացնում է *մեծ մարդասերի* ջանքերը՝ ուղղված մորթուվող արևմտահայության վիճակի գեթ փոքր-ինչ ամոքմանը, նրա հանդիպումները ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի, մարդասպան Էնվերի հետ, նրա կազմակերպած նյութական օգնությանը հայ ժողովրդին³:

1915 թ. հոկտեմբերի 5–ին ելույթ ունենալով Ռայխստագի շենքում՝ զանգվածային մամուլի ներկայացուցիչների առջև և ներկայացնելով արևմտահայության ողբերգական դրությունը՝ Լեփսիուսը սուր քննադատության ենթարկեց գերմանական կառավարության անվճռականությունը: Ըստ նրա՝ Գերմանիան իր իսկ տնտեսաքաղաքական և մշակութային շահերից ելնելով, պետք է վճռականորեն հանդես գար ի պաշտպանություն հայ ժողովրդի:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 51:

² Աշոտ Հայրունի, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը: Խմբագիր՝ պրոֆ. Բ. Հ. Հարությունյան: Երևան, 2002:

³ Նշվ. աշխ., էջ 255–256:

Ինչպես նշում է հեղինակը, Լեփսիուսը իր հրապարակումներում ու ելույթներում անլուրջ էր համարում հայերի աքսորի հարցում Շապին–Գարահիսարի և Վանի դիմադրության շահարկումները, անհիմն՝ հայերի դասալքության և դավաճանության վերաբերյալ տարածվող տեսակետները, մերժում աքսորի ազանավարական անհրաժեշտության վերաբերյալ թուրքական վարկածը:

Ընդգծվում է նաև, որ հակահայկական քարոզչության դեմ Լեփսիուսի պայքարն ուղեկցվում էր հայ ժողովրդի պատմական առաքելության, նրա մշակութային արժեքների և ազգային առանձնահատկությունների արժևորմամբ և վերագնահատմամբ⁴:

Առանձին ենթագլուխ է հատկացված Լեփսիուսի անմիջական նախաձեռնությամբ Ուռհայում 1916–1918 թթ. կատարված փրկարարական աշխատանքներին: Աշխատության երկրորդ գլխում ներկայացված է Լեփսիուսի հայանապատ գործունեությունն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո: Աշոտ Հայրունու մեծածավալ ու բովանդակալից գիրքը մի գեղեցիկ հուշարժան է *մեծ մարդասեր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի* անմոռաց հիշատակին:

1999–ին ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտի նախաձեռնությամբ Երևանում անցկացվեց միջազգային գիտաժողով՝ նվիրված Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Կ. Պոլսում ԱՄՆ–ի դեսպան, հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամ Հենրի Մորգենթաուի հիշատակին: Գիտաժողովում կարդացված զեկուցումները հրատարակվեցին առանձին ժողովածուով⁵:

Առաջին հոդվածը ակադեմիկոս Գևորգ Ղարիբջանյանին է, որտեղ լուսաբանվում է Հ. Մորգենթաուի դիրքորոշումը՝ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի մեղսակցության հարցում⁶:

Ակադեմիկոս Հրանտ Ավետիսյանի հոդվածում ներկայացված են Մեծ եղեռնի վերաբերյալ Հ. Մորգենթաուի եզրահանգումները և «Հայաստանի անկախության ամերիկյան կոմիտեի» գործունեությունը⁷:

Միեր Կարապետյանի հոդվածում գնահատված է Հենրի Մորգենթաուի հուշագրության պատմագիտական արժեքը⁸:

Քնարիկ Ավագյանի հոդվածում քննարկված են Հենրի Մորգենթաուի և ամերիկահայության փոխհարաբերությունների հարցերը⁹:

Ժողովածուի վերջում զետեղված են Գոհար Ավագյանի՝ ՀՀ պատմության պետական կենտրոնական արխիվում հայտնաբերված մի քանի փաստաթղթեր Հ. Մորգենթաուի գործունեության վերաբերյալ¹⁰:

1915 թ. Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ որոշումների ընդունման և իրականացման մեխանիզմների հետազոտությանն է նվիրված Արսեն Ավագյանի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 275–277:

² Հենրի Մորգենթաուի և հայ ժողովուրդը: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 1999:

³ Նշվ. ժողովածու, էջ 3–13:

⁴ Նշվ. ժողովածու, էջ 14–25:

⁵ Նշվ. ժողովածու, էջ 26–37:

⁶ Նշվ. ժողովածու, էջ 38–49:

⁷ Նշվ. ժողովածու, էջ 50–69:

նի աշխատությունը¹: Աշխատության առաջին գլխում, որը կրում է «Հայերի ոչնչացման մասին որոշման ընդունման մեխանիզմը» վերնագիրը, հեղինակը կանգ է առնում «Իթթիհատի» 1910 և 1911 թթ. կոնգրեսների որոշումների վրա: Նա ընդգծում է, որ Հայոց ցեղասպանության պատմության առումով առանձնահատուկ տեղ է գրավում 4-րդ կոնգրեսը, որը կայացավ 1911 թ. սեպտեմբերի 29-ից հոկտեմբերի 9-ը՝ Սալոնիկում: «Կոնգրեսը հաստատում է,— ասված էր ընդունված որոշման մեջ,— որ վաղ թե ուշ պիտի կայանա կայսրության բոլոր ժողովուրդների օսմանացում, և եթե հնարավոր չլինի դրան հասնել խաղաղ միջոցներով, ապա չպիտի վախենալ բռնի՝ մինչև ռազմական, միջոցառումներ կիրառելուց...»²:

Դրանից բացի կոնգրեսի փակ նիստում արդեն կոնկրետ միջոցառումներ նշվեցին Օսմանյան կայսրության ժողովուրդների, և առաջին հերթին հայերի ու հույների, բռնի թուրքացման ծրագրի իրագործման համար: Այդ միջոցառումները, ինչպես ընդգծում է Ա. Ավագյանը, նախատեսում էին նաև բնակչության բռնի տեղահանություն, որին պիտի հետևեր նրանց ոչնչացումը ճանապարհին, կամ վերաբնակեցման վայրերում: Ձուգահեռաբար բացահայտվում է նաև «Իթթիհատի» պարագլուխներ դոկտոր Նազըմի, Բեհաեդդին Շաքիրի, Ջիա Գյոփալփի, Թալեաթի և այլոց դերակատարումը հայաջինջ որոշումների ընդունման գործում:

Ուսումնասիրությունների արդյունքում Ա. Ավագյանը հանգում է այն եզրակացության, որ արևմտահայության բնաջնջման միջոցառումների պլանի մշակումը «Իթթիհատի» Կենտրոնական կոմիտեում ավարտվել էր դեռևս 1913 թ. գարնան վերջերին: Այդ կապակցությամբ կարևոր է հեղինակի այն նշումը, որ «Իթթիհատի» Կենտրոնի նիստերը սովորաբար չէին սղագրվում, իսկ ընդունված որոշումները տեղական բաժանմունքներին էին հաղորդվում բանավոր կարգով: Այդ է պատճառը, որ առայսօր նման որոշումները հայտնի են դարձել միայն նշանավոր իթթիհատականների հիշողությունների, կամ 1918 թ. դատական գործընթացում նրանց տված վկայությունների միջոցով:

Որոշումների ընդունման երկրորդ կարևոր փուլ Ա. Ավագյանը համարում է դրանց հաստատագրումը երիտթուրքական կառավարության մակարդակով: Նա կարևոր տեղ է հատկացնում կառավարության 1913 թ. մայիսի 13-ին ընդունված որոշմանը՝ հայերի տեղահանության մասին: Այդ առիթով հեղինակը մերկացնում է Թալեաթ փաշայի՝ տեղահանության ամբողջ մեղքը գլխավոր շտաբի վրա բարդելու հետագա ճիգերը:

Մերժելով թուրքական և արևմտյան պատմագրության մեջ արտահայտված վարկածը, թե իբր Արամ Անտոնյանի հրատարակած կառավարական հեռագրերը կեղծ են, Արսեն Ավագյանը ներկայացնում է հենց թուրքական աղբյուրներից վերցված Թալեաթ փաշայի երկու՝ 1915 թ. ապրիլի 20-ի և 24-ի հեռագրերը, ինչպես նաև հուլիսի 7-ի և 12-ի դիրեկտիվները, որոնք աներկբայելիորեն հաստատում են հայերի տեղահանության ու բնաջնջման իրողությունները³:

¹ Арсен Авакян, Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений. изд. "Гитутюн" АН РА, Музей-институт геноцида армян. Ереван, 1999.

² Աշվ. աշխ., էջ 16:

³ Աշվ. աշխ., էջ 42-49:

Ա. Ավագյանը հետևողականորեն ցույց է տալիս, որ եթե տեղահանության և բնաջնջման որոշման ընդունման նախաձեռնությունը գալիս էր ռազմական ու ներքին գործերի նախարարություններից, ապա բուն որոշումը ընդունվել էր Նախարարների խորհրդի կողմից, որը և լրացուցիչ կարգով քննարկվել էր Պետական խորհրդում և հավանության արժանացել: Այդպիսով մերժվում է թուրքական կառավարության մասնակի մեղսակցության թուրքական վարկածը:

Իբրև հայաջինջ որոշումների ի հայտ գալու երրորդ փուլ դիտարկվում է դրանց ընդունումը օսմանյան խորհրդարանում, որովհետև սահմանադրության համաձայն՝ կառավարության ընդունած ցանկացած որոշում օրենքի ուժ կարող էր ստանալ միայն խորհրդարանում քննարկվելուց ու հավանության արժանանալուց հետո: Ա. Ավագյանն ընդգծում է, որ Նախարարների խորհրդի ընդունած և Պետական խորհրդի հավանության արժանացած տեղահանության մասին որոշումը դարձավ օրենք տեղահանության մասին 1916 թ. դեկտեմբերին խորհրդարանում քվեարկվելուց հետո, իսկ քվեարկությունը կայացավ օրենքը նախապես երկու՝ ռազմական հարցերի և իրավական հանձնաժողովներում քննարկվելուց հետո: Իհարկե, դա սուսկ ձևականություն էր, որովհետև այդ պահին հայերի ցեղասպանությունն արդեն իսկ կայացած փաստ էր: Եվ միանգամայն ճիշտ է հեղինակը՝ դրա անհրաժեշտությունը կապելով թուրք-գերմանական բլոկի մոտավոր պարտության հետ, երբ կառավարությունը փորձում էր մեղմացնել սեփական պատասխանատվությունը և տեղահանությունը ներկայացնել իբրև միանգամայն օրինական գործողություն¹: Այդ կապակցությամբ Ա. Ավագյանը թուրքական աղբյուրներից քաղվածաբար մեջ է բերում խորհրդարանական հանձնաժողովների նիստերի սղագրությունները, որոնք չափազանց կարևոր փաստաթղթեր են²: Նա հանգում է այն կարևոր եզրակացության, որ խորհրդարանի ընդունած օրենքը նշանավորեց իշխանության բոլոր կառույցների, պետության պատասխանատվությունը, և այդ պատասխանատվությունն ունի իրավական հետևանքներ, որոնք տարածվում են Օսմանյան կայսրության իրավահաջորդ հանրապետության վրա³:

Աշխատության երրորդ գլուխը նվիրված է արևմտահայության տեղահանության և բնաջնջման կատարման մեխանիզմին: Նշելով, որ երիտթուրքերն ստեղծեցին ողջ արևմտահայությանը բնաջնջելու համակարգ, որի կենտրոնում «Թեշքիլաթը մահսուսե» հատուկ կազմակերպությունն էր, Ա. Ավագյանը անդրադառնում է դրա ստեղծման տարեթվին ու այն համարում է 1911 թվականը: Նա ավելացնում է նաև, որ կազմակերպությունն ստեղծվեց «Ֆիդայիների կազմակերպության» հիման վրա, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի անմիջական ղեկավարությամբ: Ապա ներկայացվում են կազմակերպության ողջ կառուցվածքը, ղեկավարման համակարգը, ղեկավար գործիչները, նշվում է, որ արևմտահայության ցեղասպանության իրականացման պահին կազմակերպության անդամների թիվը հասավ 30 հազարի⁴: Հետաքրքիր փաստ է հաղորդ-

¹ Աշվ. աշխ., էջ 60-61:

² Աշվ. աշխ., էջ 62-66:

³ Աշվ. աշխ., էջ 67:

⁴ Աշվ. աշխ., էջ 78:

վում, որ կազմակերպության ջոկատներից մեկը ղեկավարել է մայրո Մուստաֆա Քեմալը, հետագայի Աթաթուրքը¹:

Սուլյն կարևոր ու արժեքավոր աշխատության վերջին էջերում ցույց է տրվում, որ բուն Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանությունն իրականացվել է քրդական ջոկատների ձեռքով: Ավելացվում է նաև, որ քրդերի հետ միասին այդ սև գործին մասնակցում էր նաև թուրք ազգաբնակչությունը, այդ թվում նաև կանայք: Հեղինակի կարծիքով՝ բանակի մասնակցությունը սահմանափակ էր, իսկ ոստիկանությունը մասնակցում էր ամենաակտիվ կերպով²:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության բազմահատոր, ընդգրկուն և լայնամասշտաբ համապատկեր ստեղծելու չափազանց դժվարին ու շնորհակալ աշխատանքին են ձեռնամուխ եղել Ստեփան Պողոսյանը և Կարո Պողոսյանը՝ ընթերցողի սեղանին դնելով առայժմ երեք մեծադիր հատորներ:

Առաջին հատորը³ 12 գլուխներով բովանդակում է Արևմտյան Հայաստանում օսմանյան տիրապետության հաստատումից մինչև Ադանայի կոտորածն ընկած ժամանակահատվածը:

Հատորի ընդարձակ ներածությունում հեղինակները տալիս են ցեղասպանության բնորոշումը, ի շարս հիմնահարցին առնչվող բազում այլ հարցերի շարադրում իրենց տեսակետը Հայոց ցեղասպանության պարբերացման վերաբերյալ: Ըստ այդ տեսակետի՝ Հայոց ցեղասպանությունն իրագործվել է շուրջ 50 տարի և կոտորածների բնույթով ու իրականացման եղանակներով բաժանվում է երեք շրջանի: Առաջին շրջանը թվագրվում է 1880–1909 թվականներով, երբ անցում կատարվեց նախացեղասպանության քաղաքականությունից ցեղասպանության:

Երկրորդ շրջանը 1909–1917 թվականներն են, երբ անցում կատարվեց լրիվ բնաջնջման քաղաքականության՝ օգտվելով Առաջին աշխարհամարտի ընձեռած հնարավորությունից:

Երրորդ շրջանը ներառում է 1918–1923 թվականները, երբ անցում կատարվեց թուրքիզմից պանթուրքիզմի նպատակադրումների իրականացմանը: Այդ փուլում կոտորածները դուրս եկան կայսրության տարածքից և ընդգրկեցին Անդրկովկասը⁴:

Հեղինակներն առաջ են քաշում այն դրույթը, որ եթե առաջին երկու փուլերում նպատակ էր դրված բնաջնջել արևմտահայությանը և սեփականացնել նրա հայրենիքը, ապա երկրորդ շրջանի խնդիրն էր ոչնչացնել կովկասահայությանը և տարածքային կապ ստեղծել արևելքի թուրքական ժողովուրդների հետ: Այս շրջանում ոչնչացման հիմնական ուժը թուրքական բանակն էր և աղբբեջանական հրոսակախմբերը⁵:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 79:

² Նշվ. աշխ., էջ 101–102:

³ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր առաջին. Հայերի բնաջնջման օսմանյան քաղաքականություն: «Հրաչյա Աճառյան» համալսարանի Հայկական հարցի գիտական կենտրոն: Երևան, 2000:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 30:

⁵ Նույն տեղում:

Ուշադրության արժանի է հեղինակների այն թեզը, թե հայերի ամբողջական ոչնչացման մեղքը միայն երիտթուրքերինը չէ: Ըստ նրանց՝ հայերի ցեղասպանության քաղաքականության հիմնադիրը սուլթան Աբդուլ Համիդ 2–րդն է, երիտթուրքերն այդ քաղաքականությունը հանգուցալուծմանը հասցնողներն են, իսկ Մ. Քեմալի վարչակարգն ավարտին հասցրեց երիտթուրքերի «գործը»: Պատասխանելով այն ենթադրվող հարցին՝ թե ինչով բացատրել, որ իրար հակոտնյա երեք վարչակարգերն էլ Հայկական հարցի լուծման ուղի ընտրեցին բնաջնջումը, հեղինակները հանգում են այն միակ եզրակացության, որ հայերի ցեղասպանությունը ոչ թե այս կամ այն քաղաքական ուժի, վարչակարգի, այլ թուրքերի ազգային պետական քաղաքականությունն էր¹: Դրանով է բացատրվում նաև այդ քաղաքականության «երկարակեցությունը»:

Կտրականապես դեմ լինելով ցեղասպանությունը ինքնապաշտպանություն անվանելուն՝ հեղինակները գրում են, որ ցեղասպանությունը բազմադարյան պատմության ընթացքում հայ ժողովրդի կրած ամենածանր ու ամենանվաստացուցիչ պարտությունն է՝ ռազմական, քաղաքական և բարոյական զարհուրելի պարտություն: Նրանք դեմ են նաև եղեռնը միմիայն թուրքական գաղափարախոսությամբ և թուրքերի բարբարոս հակումներով բացատրելուն, գտնելով, որ այդ դեպքում ուշադրությունից դուրս են մնում հայերի, նրանց քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունն ու վարքագիծը²:

Հեղինակներն առաջարկում են հրաժարվել Հայկական հարց — ցեղասպանության ճանաչում — նյութական վնասների հատուցում — տարածքային պահանջատիրություն պարտադրված կապակցությունից՝ գտնելով, որ պահանջատիրությունը առաջ տանելու համար ցեղասպանության օգտագործումը ոչ միայն չի ապահովում խնդրի լուծումը, այլև անհաղթահարելի խոչընդոտ է դարձել հենց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործում³:

«Ցեղասպանությունն այն երևույթներից է, — գրում են հեղինակները, — որոնց որակավորումն իսկ քաղաքականություն է, այսինքն՝ դուրս զգացմունքների ոլորտից: Ուստի գլխավորը ոչ թե եղեռնի նկարագրությունն է, թուրքական վայրագությունները ներկայացնելը, այլ ցեղասպանության պատճառների և հետևանքների գիտական խորը և անաչառ ուսումնասիրության վրա գործնական քաղաքականության համար երաշխավորությունների մշակումը»⁴:

Աշխատության երկրորդ հատորի չորրորդ գրքում⁵ քննարկված է Հայոց ցեղասպանության իրագործումն Անատոլիայում: Այն բաղկացած է ութ գլուխներից՝ Կիլիկիա, Տրապիզոն, Մուսա լեռ, Կենտրոնական Անատոլիա, Արևմտյան վիլայեթներ, Ուրֆա (Ուռհա), Հարավային վիլայեթներ, Մեծ եղեռնը և Գերմանիան:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակաշրջանում մեծ տերությունների՝ Հայոց ցեղասպանության հետ առնչակցության լուսաբանումն ու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 32:

² Նշվ. աշխ., էջ 33:

³ Նշվ. աշխ., էջ 34:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր երկրորդ, գիրք չորրորդ. Մեծ եղեռնը Անատոլիայում: Երևան, 2002:

նի առաջնահերթ կարևորություն: Այդ առումով նշանակալի է Երվանդ Գասպարյանի մենագրության¹ պատմագիտական արժեքը: Գրքում նորահայտ հայկական, ֆրանսիական և ռուսական արխիվային, փաստավավերագրական, ժամանակի մանուլի, հուշագրությունների և պատմագիտական գրականության հիման վրա վերլուծության է ենթարկված Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական և քարոզչական գործունեությունը՝ կապված Հայոց ցեղասպանության հետ:

Մենագրության առաջին գլխում քննարկված են Ֆրանսիայի մերձավորարևելյան քաղաքականության և արևմտահայության ողբերգության հարցերը 1914–1916 թվականներին:

Մեկնաբանելով հայ հասարակական–քաղաքական տարբեր շրջանակների կողմից ֆրանսիական կառավարությանը ներկայացրած ծրագրերն ու առաջարկները՝ արևմտահայության և, մասնավորապես կիլիկիահայության ինքնապաշտպանությունը կազմակերպելու մասին (Ալեքսան (Վահե) Արզույան, Պողոս Նուբար, Արշակ Չոպանյան և այլն)՝ հեղինակը ցարդ գիտական շրջանառությունից դուրս մնացած փաստաթղթերի հիման վրա եզրակացնում է, որ Ֆրանսիան իրենից կախված ամեն ինչ արեց, որպեսզի մերժվի արևմտահայության գոյության համար կենսական նշանակություն ունեցող Ալեքսանդրեոսի ռազմական գործողությունը²: Եվ արվում է ճիշտ ու տրամաբանական հետևություն. Ֆրանսիան, թույլ չտալով, և արգելելով արշավանքն Ալեքսանդրեոսի շրջանում, իրականում հայությանը չէր ազատում արդեն սկսված զուլումից, այլ ճիշտ հակառակը՝ ամեն օր սրի քաշվող արևմտահայ զանգվածներին և Միջագետք տարագրվող խլակներին զրկում էր այդ օրերին փրկության միակ և իրական հնարավորությունից, մեծացնելով իր պատասխանատվության չափերը հայության ֆիզիկական ոչնչացման գործում³: Իսկ հայ ազգային ու քաղաքական գործիչները շարունակում էին միամտաբար կարծել, որ «ասպետական» ու «վեհանձն» Ֆրանսիայի համար Կիլիկիայի հայության փրկությունը առաջնահերթ կարևորություն է ներկայացնում⁴:

Գոյություն ունեցող փաստերի հանգամանալի քննարկման ու համադրման արդյունքում Ե. Գասպարյանը եզրակացնում է, որ Ֆրանսիան, հանուն իր ծավալապաշտ ու առաջնահերթ շահերի, շարունակ խանգարեց, արգելեց և ձախողեց ինչպես իր դաշնակիցների՝ Անգլիայի և Ռուսաստանի, այնպես էլ հայ ազգային–քաղաքական ղեկավար շրջանակների կողմից արված ռազմական ու դիվանագիտական բնույթի բոլոր այն առաջարկները, որոնց իրականացումը կարող էր շատ բանով կանխել Հայոց ցեղասպանության գործադրումը և եսկանորեն նվազեցնել արևմտահայության ողբերգության չափերն ու ընդգրկումները: Այդ առնչությամբ նա անհամաձայնություն է հայտնում ակադեմիկոս Լ. Խուրշուդյանին, թե Անտանտը, եթե ցանկանար, ի վիճակի չէր լինելու թուրքերին խանգարել իրագործելու արևմտահայության ցեղասպանությունը⁵:

¹ Երվանդ Գասպարյան, Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915–1916 թթ.), Երևան, 2000:

² Նշվ. աշխ., էջ 46:

³ Նշվ. աշխ., էջ 60:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 65:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 81:

Նույնը վերաբերում է նաև Ֆրանսիայի արտգործնախարար Արիստիդ Բրիանի այն հավաստիացումներին, թե իբր Ֆրանսիան հնարավորություն չի ունեցել արգելելու թուրքական իշխանությունների բարբարոսությունները¹:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում պատմագրության մեջ քիչ արծարծված այսպես կոչված, «Ջեմալ փաշայի նախագծի» մեկնաբանումը, ըստ որի, նախատեսվում էր ՀՀԴ ներկայացուցիչների (Հ. Ջավրիև և ուրիշներ) միջնորդությամբ պայմանագիր կնքել Ջեմալ փաշայի հետ, որը սուր տարածայնություններ ուներ Թալեաթի և Էնվերի հետ, վերջինիս ճանաչել Ասիական Թուրքիայի սուլթան և այդ ճանապարհով ավարտել պատերազմը Թուրքիայի հետ: Իր հերթին Ջեմալ փաշան պարտավորվելու էր անմիջապես միջոցներ ձեռնարկել՝ հայ բնակչությանը փրկելու և նրանց նյութապես ապահովելու համար: Սակայն, ինչպես ցույց է տալիս Ե. Գասպարյանը, Ֆրանսիան ոչ միայն մերժեց Ջեմալ փաշայի հետ բանակցություններ սկսելու ռուսական առաջարկը, այլև ամենակտիվ ձևով ընդդիմացավ դրան և ձախողեց արևմտահայության մնացորդների փրկության համար բացառիկ նշանակություն ունեցող հաշտության պայմանագիրը կայացնելու բոլոր փորձերը²:

Ի հարկե, փաստն ինքնին զուրկ չէ հետաքրքրությունից, բայց, մեր կարծիքով, գերազնահատված է նրա կարևորությունը: Չենք կարծում, թե երդվյալ երիտթուրքը մազաչափ անգամ շահագրգռված լիներ մորթոսովող արևմտահայության բեկորների փրկությամբ, ուստի ավելի շուտ հակված ենք կարծելու, որ հիշյալ նախագիծը մի կողմից նոր խաբեություն էր, մյուս կողմից հերթական մոլորություն: Ուստի չպիտի զարմանալ, որ 1916 թ. մարտի 22–ին բժ. Ջավրիևին տեղեկացրին, որ նրա հետ ֆրանսիական կառավարությունն այլևս անելիք չունի, և որ նա ազատ է³:

Հաջորդ ենթաբաժնում մանրամասնորեն քննարկվում է Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների կողմից օսմանյան կառավարությանն ուղղված 1915 թ. մայիսի 24–ի հայտարարությունը, որով Բարձր դռանը տեղեկացվում էր, որ իրենք անձնական պատասխանատվության կենթարկեն օսմանյան կառավարության բոլոր անդամներին, ինչպես նաև նրա այն տեղական պաշտոնյաներին, որոնք կմասնակցեն արևմտահայերի կոտորածներին:

Այդ հայտարարության ծննդաբանության հետ կապված փաստաթղթերի վերլուծությունից, սակայն, Ե. Գասպարյանը հանգում է այն ոչ ճիշտ, անընդունելի հետևության, թե հիշյալ երկրների կառավարությունները առաջնորդվել են ոչ թե արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջումը դատապարտելու, ոճրագործ օսմանյան կառավարության ձեռքը բռնելու և արևմտահայության դժբախտությունը կանխելու, այլ միմիայն և բացառապես հայ ժողովրդին պատուհասած դժբախտությունն իրենց քարոզչական նպատակներին ծառայեցնելու մտահոգությամբ⁴: Մեզ համար կտրականապես անընդունելի է նաև Ե. Գասպարյանի այն եզրահանգումը, թե «փոխադարձ շահերի հաշվարկով կնքված այդ գործարքի արդյունքում Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի և Անգլիայի կողմից կյանքի կոչվեց

¹ Նշվ. աշխ., էջ 81–82:

² Նշվ. աշխ., էջ 85:

³ Նշվ. աշխ., էջ 88:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 93–94:

Բ. դռանը ուղղված նրանց համատեղ «Հայտարարությունը», որը ձևով հայանպաստ, իսկ բովանդակությամբ և կյանքում ունեցած իր հետևանքներով հակահայ և հայավնաս փաստաթղթի մի արտառոց օրինակ էր»¹:

Միաժամանակ տեղին ենք համարում հեղինակի պարսավանքի խոսքը Ֆրանսիայի և Անգլիայի կառավարությունների հասցեին, որոնք ելնելով իրենց «ազգային ու պետական» շահերից, հանգիստ խղճով հրաժարվեցին նյութական աջակցություն տրամադրել բնաջնջման և սովի ճիրաններում գտնվող արևմտահայությանը²:

Մենագրության երկրորդ գլխում քննարկված են Հայոց ցեղասպանության դատապարտման հետ առնչվող ֆրանսիական քարոզչության հարցերը: Ցույց է տրվում, որ ֆրանսիական պետական քարոզչությունը ձեռնարկեց Հայոց ցեղասպանության դաժան իրողությունն ապացուցող փաստաթղթերի հզոր ժողովածու ստեղծելու գործին, և 1915 թ. դեկտեմբերին արդեն Ֆրանսիայի արտգործնախարար և վարչապետ Արիստիդ Բրիանի սեղանի վրա էր մի ամբողջական փաստաթուղթ՝ «Հայկական կոտորածների մասին» փաստաթղթերի ժողովածու:

Ուսումնասիրողն այն համոզմունքն է հայտնում, որ նման փաստաթուղթ կազմելուն Ֆրանսիայի կառավարող շրջաններին մղում էր ոչ թե հայերին կարեկցելու, նրանց օգնելու մտահոգությունը, այլ սեփական քաղաքական շահը, որն իր գլխավոր թշնամուն՝ Գերմանիային, որպես գլխավոր պատասխանատու ներկայացնելու և այդպիսով նրան վարկաբեկելու, նրա միջազգային հեղինակությունը սասանելու մեջ էր:

Ամփոփիչ եզրակացության մեջ ընդգծվում է, սակայն, որ ճիշտ է՝ ոչ հանուն հայ ժողովրդի, այլ հանուն իր ռազմաքաղաքական նպատակադրումների, ֆրանսիական պետական քարոզչությունը կարողացավ նշված փաստաթղթերի ժողովածուի շնորհիվ ապացուցել ոճիրը՝ օսմանյան թուրքիայում հայ ժողովրդի մեթոդիկ և սիստեմատիկ բնաջնջումը³:

Վերլուծելով ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան, հրապարակախոս Ռենե Պինոնի «Հայերի բնաջնջումը. գերմանական մեթոդ — թուրքական գործելակերպ (Փարիզ, 1916, հայերեն՝ Ստամբուլ, 1916) ուսումնասիրությունը, որը նաև այլ լեզուներով հազարավոր օրինակներով տարածվեց ամբողջ աշխարհում՝ Ե. Գասպարյանը գտնում է, որ այն ավարտին հասցրեց Գերմանիային որպես արևմտահայության ֆիզիկական բնաջնջման գլխավոր կազմակերպիչ և գլխավոր պատասխանատու ճանաչող, այսպես կոչված, «գաղիական հայեցակարգը»: Իսկ Ռ. Պինոնի գլխավոր եզրակացությունը հետևյալն է. «Պանգերմանիզմի դժոխային էությունը մի առանձնահատուկ վայրագությամբ դրսևորվեց հայկական սարսափների մեջ:

Գերմանիայի վրա է ծանրանում հայկական սարսափների պատասխանատվությունը, քանզի եթե իրագործողը թուրքերն են եղել, ապա վարպետները

գերմանացիք են՝ «մեթոդը գերմանական է, աշխատանքը՝ թուրքական»¹: Ասված է շատ պարզ ու որոշակի, որից ամենևին էլ չի բխում, թե Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործն ու պատասխանատուն թուրքիան չէր: Որ Հայոց ցեղասպանության հարցում Գերմանիան թուրքիայի գլխավոր աջակիցն ու մեղսակիցն էր՝ հաստատվում է նաև այլ իրողություններով ու անառարկելի փաստերով: Ուստի ամենևին չի կարելի համաձայնել Ե. Գասպարյանի այն հետևությանը, թե «Գերմանիային Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործի և պատասխանատուի դերակատարություն վերագրող «գաղիական» հայեցակարգը ոչ միայն չէր համապատասխանում պատմական ճշմարտությանն ու արդարությանը, այլև ուղղակիորեն հակասում էր հայ ժողովրդի շահերին և կարող էր այլևայլ քաղաքական զարգացումների դեպքում լուրջ կոպան դառնալ Հայոց ցեղասպանության մեջ միակ հանցապարտ թուրքիայի ձեռքին՝ չքմեղանալու, Գերմանիայի զոհի և հլու գործակատարի դերով համաշխարհային հանրության դատին ներկայանալու համար»²:

Չի կարելի համաձայնել նաև Ե. Գասպարյանի այն եզրակացությանը, թե իբր Անրի Բարբին, Անատոլ Ֆրանսը, Դենի Քոչենը, Անտուան Մեյեն, Էմիլ Դոմերկը, Պոլ Դեշանելը և բազում այլ ֆրանսիացի նշանավոր գործիչներ, որոնք իրենց անդադրում գործունեությամբ մերկացրել են Հայոց ցեղասպանության հանցագործներին, աշխարհին պատմել կատարվող անլուր եղեռնագործության մասին և երախտագիտության անջնջելի զգացումներ թողել հայ ժողովրդի սրտում ընդամենը կառավարական ձայնատարներ են եղել, Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական քարոզչական հսկայական մեքենայի բաղկացուցիչ տարրեր»³: Սա է, որ ամենևին չի համապատասխանում պատմական ճշմարտությանը:

Ցավոք, շարադրանքից պարզ չէ նաև, թե վերջապես ինչ դերակատարում է տալիս հեղինակը Գերմանիային:

Ե. Գասպարյանի աշխատության մեջ քննարկված են նաև հայ ազգային-քաղաքական և հասարակական կազմակերպությունների տեղի և դերի, ինչպես նաև կրոնական գործոնի հիմնահարցերը ֆրանսիական քարոզչական համակարգում:

Փաստաթղթերի վերլուծության և համադրման վրա ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ֆրանսիական քարոզչության ձեռնարկումները ԱՄՆ-ում և Շվեյցարիայում⁴:

Ներկայացված են Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Ֆրանսիայում լայն մասշտաբներ ընդունած հայասիրական շարժումը, ֆրանսիացի հայասերների գործունեությունը:

Վաղամեռիկ պատմաբան Ե. Գասպարյանի մենագրությունը գիտական ծանրակշիռ աշխատություն է, որտեղ ամբողջությամբ ներկայացված են Ֆրանսիայի ռազմաքաղաքական, դիվանագիտական ու քարոզչական գործունեության բոլոր այն կողմերը, որոնք առնչվում են Հայոց մեծ եղեռնի հիմնահարցե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 98:

² Նշվ. աշխ., էջ 105:

³ Նշվ. աշխ., էջ 137:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 142-143:

² Նշվ. աշխ., էջ 144, 147:

³ Նշվ. աշխ., էջ 164:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 275-290:

րին և այդ հենքի վրա ընդգծված է Ֆրանսիայի պատասխանատվությունը արևմտահայության ցեղասպանության գործում:

Չերքեզների դերակատարումը 1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործընթացում հանգամանորեն բացահայտված է Արսեն Ավագյանի մեկ այլ ծավալուն մենագրության մեջ¹: Հեղինակի բացատրությամբ՝ «չերքեզ» տերմինը վերաբերում է Հյուսիսային Կովկասի բոլոր ժողովուրդներին և համարժեք է ռուսերեն «լեռնականներ» հասկացությանը²:

Անառարկելի փաստերով հեղինակը ցույց է տալիս, որ չերքեզները նշանակալի ազդեցություն ունեին «Թեշքիլաթը մահուսեի» հատուկ կազմակերպության մեջ և կազմում էին նրա կադրային 60 տոկոսը, իսկ ղեկավարները բոլորն էին չերքեզներ՝ Սուլեյման Ասկերի բեյը, Էրթուրքը, Կուլչուբաշին: Դրանցից առաջինը էմվերի ամենամոտ ընկերներից էր:

Չերքեզները մասսայաբար ընդգրկվեցին նաև ուղեկցող ջոկատների մեջ, որոնց վերապահված էր պատժիչ դեր և որոնք ակտիվ մասնակցություն ունեցան Դեր Ջորի և Ռաս–ուլ–Այնի համակենտրոնացման ճամբարներում հայ բնակչության բնաջնջմանը:

Չերքեզական ջոկատներից մեկը ղեկավարում էր Չերքեզ Ահմեդը, որը Դիարբեքիի ճանապարհին սպանեց օսմանյան խորհրդարանի երկու հայ պատգամավորներին՝ Գրիգոր Ջոհրապին և Վարդգես Սերենկյուլյանին, որի համար Ջենալ փաշայի հրամանով Դամասկոսում մահապատժի ենթարկվեց: Նրա հետ միասին կախաղան հանվեց նաև չերքեզ Խալիլը:

Շեղադիտում Դեր Ջորի չերքեզ մյութեսարիֆ Ջեքի բեյի հրամանով չերքեզական ուղեկցող ջոկատը ոչնչացրեց 15000 տեղահանված հայերից կազմված քարավանը³:

Տրապիզոնի հայերի ջարդը նույնպես՝ մարդկանց ծովում խեղդամահ անելու միջոցով, ղեկավարում էին չերքեզներ Յահյան և Ահմեդ Բարուքչին, իսկ Տրապիզոնի վալին էր չերքեզ Բեքիր Սամի բեյը: Չերքեզ ջարդարարներից առավել հայտնի էին նաև Դելի Խալիլը, Նաիլը և Թոփալ Օսմանը:

Միաժամանակ Ա. Ավագյանը վերապահում է անում և ընդգծում, որ բուն Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանությունն իրագործվում էր գլխավորապես քրդերի ձեռքով⁴:

Տեղահանված հայերի ոչնչացումը Սիրիական անապատի համակենտրոնացման վայրերում սկսվեց 1916 թ. գարնանը, որի համար ստեղծվեցին «Թեշքիլաթը մահուսեի» ժամանակավոր ջոկատներ՝ հատկապես կազմված տեղի չերքեզներից: Ռաս–ուլ–Այնում ոչնչացվեցին 70000, Ինթիլիում՝ 50000 հայեր: Այդ գործողությունը գլխավորում էին չերքեզներ Արսլան բեյը և Ահմեդ Սելիմը: Ամենաահավոր սպանող կազմակերպվեց Դեր Ջորում, որտեղ Ջեքի բեյը ոչնչացրեց 200000 հայերի: Կոտորածի մասին հրամանները տալիս էր Հալեպի վալի Մուստաֆա Աբդուլհալիֆ բեյը:

¹ Арсен Авакян, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX—первая четверть XX вв.), Ереван, 2001 МИГА НАН РА Ответ. редактор: академик Грант Аветисян.

² Նշվ. աշխ., էջ 30:

³ Նշվ. աշխ., էջ 236:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 238:

Ա. Ավագյանի կարծիքով՝ տեղահանված հայերի մասսայական ոչնչացումը Դեր Ջորում և Ռաս–ուլ–Այնում՝ փաստորեն նշանակում էր ցեղասպանության պլանի հիմնական մասի իրականացման ավարտը: 1916–ի մայիսին Բեռնում ռուսական դեսպան Ա. Մանդելշտամն արդեն գեկուցում էր, որ Փոքր Ասիայում այլևս հայ չի մնացել. նրանք ոչնչացել են կամ աքսորվել:

Հայոց ցեղասպանությունը ժամանակակից ըմբռնումներով իմաստավորելու և միջազգային չափանիշներով գնահատելու նպատակադրմամբ է գրված պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի ուսումնասիրությունը¹:

Սուտքի խոսքում, գիտնականը, նշելով Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում Հայաստանում, Սփյուռքում և առհասարակ աշխարհում կատարված վիթխարի աշխատանքը, գտնում է, որ դեռ շատ անելիքներ կան, բազմաթիվ հարցեր դեռևս կարոտ են լուսաբանության, անհրաժեշտություն է զգացվում շատ խնդիրներ նորովի լուսաբանել՝ օգտվելով պատմագիտական մտքի նորագույն նվաճումներից: Նկատի է առնվում վերջին տասնամյակներում ձևավորված ցեղասպանագիտությունը և նրա ընձեռած մեթոդաբանական և հայեցակարգային հնարավորությունները²: Աշխատությունն առաջին փորձն է՝ քննարկելու Հայոց ցեղասպանության մի շարք հայեցակարգային հարցեր՝ ցեղասպանագիտության հիմնարար սկզբունքների լույսի ներքո:

Հեղինակի կարծիքով՝ գիտության նոր ուղղության՝ գենոցիդոլոգիայի կամ ցեղասպանագիտության և՛ առաջացման և՛ զարգացման հիմքը դրվեց գենոցիդ (ցեղասպանություն) տերմինի՝ լեհական հրեա իրավաբան Ռաֆայել Լենկեի կողմից 1944 թվականին շրջանառվելուց հետո, իսկ ցեղասպանագիտության ձևավորումը իրողություն դարձավ անցյալ դարի 70–80–ական թվականներին³:

Ուսումնասիրության առաջին բաժնում, ցույց տալով, որ 1915 թ. հայկական ցեղասպանությունը 20–րդ դարում կիրառված առաջին ոճրագործությունն էր համայն մարդկության նկատմամբ, Ն. Հովհաննիսյանը համոզում էր հայտնում, որ 1944 թվականին գենոցիդի վերաբերյալ Ռ. Լենկեի տեսակետը խարսխված էր 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության և 1930–ական թվականներին նացիստների կողմից իրագործված հրեական ողջակիզման վրա⁴:

Հաջորդ բաժնում հեղինակը պատկերացում է տալիս պոլիտիցիդի՝ քաղաքական սպանության մասին, երբ ցեղասպանության ժամանակ ոչնչացվում է տվյալ ժողովրդի ազգային քաղաքական ղեկավարությունը, քաղաքական, ռազմական, կրոնական, հասարակական և մշակութային համակարգի առաջնորդները, որոնք ընդունակ են դիմադրություն կազմակերպել: Այդ էր պատճառը, որ երիտթուրքերն սկսեցին հայկական զինուժի ոչնչացումից, որին զոհ գնացին թուրքական բանակում ծառայող շուրջ 60 հազար հայ զինվորներ⁵: Պոլիտիցիդի հետևանքով հայությունը գլխատվեց և մնաց առանց ազգային,

¹ Նիկոլայ Հովհաննիսյան, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում: Խմբագիր՝ պրոֆեսոր Վահան Բայբուրդյան: ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտ, Տաթև գիտակրթական համալիր, Երևան, 2002:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 10:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 13:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 15:

քաղաքական ու ռազմական ղեկավարության: Եզրակացվում է, որ պոլիտիցի-
դի հիմնադրույթն աշխատում է հօգուտ Հայոց ցեղասպանության միջազգային
ճանաչման: Առանձին բաժնում քննարկելով ցեղասպանության ժամանակ գոհի
և դահճի հիմնադրույթը՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ դա մի բարդ գործընթաց
է, որն սկսվում է շատ ավելի վաղ, քան բուն ցեղասպանությունը: Այս կամ այն
ժողովրդին գոհի վերածելու գործընթացը ցեղասպանագիտության մեջ կոչվում
է վիկտիմիզացիա: Հայ ժողովրդին գոհի վերածելու գործընթացն սկսվել էր 19-րդ
դարի 70-ական թվականներին, երբ կյանքի կոչվեց «Հայկական հարցի լուծ-
ման լավագույն ձևը հայերի բնաջնջումն է» աբդուլհամիդյան բանաձևը: Դրա-
նից բխում է, որ ցեղասպանության դեպքում անսպասելիության, կամ հանկար-
ծակիության պահ գոյություն չունի¹:

Հինգերորդ բաժնում քննարկված է «ցեղասպան պետություն» հիմնադ-
րույթը: Բնորոշելով ցեղասպան պետության հատկանիշները՝ ուսումնասիրողը
գտնում է, որ այն պիտի ունենա բռնատիրական վարչակարգ, առաջնային պի-
տի լինի տիրապետող ազգի գերազանցության գաղափարը, հասարակությունը
չպիտի ընդվզի էթնիկական մաքրման դեմ: Եթե այդ բոլոր նախադրյալներն առ-
կա են, ապա տվյալ պետությունը դասվում է ցեղասպան պետությունների շար-
քում: Իսկ Օսմանյան կայսրությունը և հիտլերյան Գերմանիան ունեին նշված
բոլոր հատկանիշները:

Ուսումնասիրության վերջին՝ վեցերորդ բաժնում զուգահեռներ են անց-
կացվում Հայոց ցեղասպանության՝ արմենոցիդի և հրեական ողջակիզման՝ հո-
լոքոստի միջև: Նշվում է, որ «արմենոցիդ» — հայասպանություն տերմինը
պատկանում է արաբ պատմաբան Մուսա Պրենսին, որի կարծիքով, արմենոցի-
դը «ամենագեոցիդային գեոցիդն է»²:

Արմենոցիդի և հոլոքոստի համեմատության արդյունքում Ն. Հովհաննիս-
յանը նշում է չորս առանձնահատկություններ.

1. Հայերի ցեղասպանությունն իրագործվեց նրանց բնօրրան հայրենի-
քում՝ Արևմտյան Հայաստանում, իսկ հրեաների հոլոքոստը՝ Գերմանիայում, որը
նրանց հայրենիքը չէր:

2. Հայերի ցեղասպանությունը կատարվել է եկվորների՝ թուրքերի կողմից,
իսկ հրեաների դեպքում հակառակն էր:

3. Հայերը ցեղասպանության հետևանքով կորցրեցին իրենց հայրենիքը՝
Արևմտյան Հայաստանը, իսկ հրեաները 1948-ին ձեռք բերեցին տարածք և պե-
տություն՝ Իսրայելը:

4. Արմենոցիդից հետո ձևավորվեց հայկական սփյուռքը, իսկ հրեաների
մոտ տեղի ունեցավ հակառակը, Իսրայել պետության ստեղծումից հետո
սկսվեց հրեաների համահավաքը:

2002 թվականին անգլերեն հրատարակվեց պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհան-
նիսյանի «Հայոց ցեղասպանություն՝ հայասպանություն. պատճառները, նպա-

տակները, հետևանքները» մեծարժեք գիրքը¹, որը նպատակ է հետապնդում
համաշխարհային հասարակայնությանը ծանոթացնել առաջին անլուր ցեղաս-
պանությանը:

Գրքում զարգացվում է այն կարևոր դրույթը, որ թուրքական բոլոր անցյալ
և ներկա իշխանությունները Հայոց ցեղասպանության հարցում միմյանց իրա-
վահաջորդներն են, ուստի հավասարաչափ պատասխանատու են հայասպա-
նության համար: Եթե ներկայիս թուրքական իշխանություններն ամեն կերպ ջա-
նում են ժխտել Հայոց ցեղասպանությունը, ապա դրանով իսկ խոստովանում
են իրենց՝ Օսմանյան կայսրության օրինական իրավահաջորդ լինելը, ուրեմն և
պատասխանատու են նրա փոխարեն²:

2009 թ. իրականացվեց գրքի անգլերեն, ռուսերեն, ֆրանսերեն, հունգա-
րերեն, արաբերեն, թուրքերեն, գերմաներեն, ճապոներեն, հայերեն, պարսկե-
րեն համատեղ հրատարակությունը³:

Արևմտահայերի ցեղասպանությանը և մեծ տերությունների քաղաքակա-
նությանը վերաբերող իր մենագրության մեջ առանձին բաժին է հատկացրել Լի-
լիթ Հովհաննիսյանը⁴: Համառոտակի ներկայացնելով երիտթուրքերի կողմից
Հայոց ցեղասպանության նախապատրաստումն ու գործադրումը՝ հեղինակն ա-
ռավել հանգամանորեն անդրադառնում է մեծ տերությունների դիրքորոշումնե-
րի հիմնախնդրին: Նա իրավամբ, առանց որևէ երկմտանքի գրում է, որ մեծ տե-
րությունների շարքում հայերի ցեղասպանության գլխավոր մեղսակիցը Գերմա-
նիան էր: Գերմանական պաշտոնական շրջանները հայտարարում էին, որ հայե-
րի նկատմամբ կիրառվող ճնշիչ միջոցառումները թելադրված են ռազմական
անհրաժեշտությամբ և պաշտոնական օրինական միջոցառումներ են⁵:

Հեղինակն ընդգծում է նաև, որ գերմանական կառավարությունն իր
դիրքորոշմամբ քաջալերում էր հայերի զանգվածային սպանող, իսկ որոշ վայ-
րերում գերմանական զինված ուժերը և սպաները նույնիսկ մասնակցեցին
արևմտահայության բնակչության ջարդերին⁶:

Ամբողջությամբ ներկայացնելով Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Ան-
տանտի երկրների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի 1915 թ. մայիսի 24-ի
հայտարարությունը՝ Լ. Հովհաննիսյանը նշում է. որ դա հայերի ցեղասպանու-
թյան պաշտոնական ճանաչման առաջին փաստն է⁷:

Նշվում է, որ փաստաթղթում տերություններն օգտագործեցին «Թուրքիա-
յի կատարած նոր ոճրագործություններ» արտահայտությունը, որը նշանակում
էր ներառել նաև 1894-1896 թթ. հայերի կոտորածները: Հայերի ցեղասպանու-
թյունը որակվեց իբրև «հանցագործություն ընդդեմ մարդկության և քաղաքա-
կրթության», որը շրջանառվեց միջազգային իրավունքում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19-20:

² Նշվ. աշխ., էջ 26:

¹ N. Hovhannisian. The Armenian Genocide Armenocide, Yerevan, 2002, 108 p. (խմբագիր՝ Վ. Բար-
խուդարյան):

² Նշվ. հանդես, էջ 182:

³ Nikolay Hovhannisyan. The Armenian Genocide, Zangak-97 publishing house, Erevan, 2009.

⁴ Լիլիթ Հովհաննիսյան, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914-1917 թվականներին, Երևան, 2000:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 55:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 56:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 59:

Յեղիանակը ջերմ գնահատանքով է ներկայացնում Յոնի Բենեդիկտ 15-րդ պապի գործունեությունը, որը 1915 թ. հուլիսին հայերի բնաջնջման դեմ հանդես եկավ բողոքով, իսկ սեպտեմբերին նամակ հղեց թուրքական սուլթանին, որն, իհարկե, անպատասխան մնաց: Սինչև իր մահը՝ 1922 թվականը, Յոնի պապը շարունակեց հանդես գալ ի պաշտպանություն ցեղասպանության ենթարկված հայերի իրավունքների¹:

Լ. Յովհաննիսյանը նախատինքի խոսք է ուղղում Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի հասցեին, որոնք հրաժարվեցին մասնակցել արևմտահայերի բեկորների նյութական օգնություն ցույց տալուն ուղղված ծրագրին²:

Ընդհանրացնելով փաստերը՝ Լ. Յովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ դիվանագիտական բողոքներն ու հայտարարությունները, եղեռնից մազապուրծ հայերին օգնելու վերաբերյալ խոստումներն ու նախագծերը, չնայած հարմարեցվում էին մեծ տերությունների քաղաքական շահերին, անշուշտ, անհրաժեշտ էին, բայց իբրև այդպիսին, ցավոք, ոչ բավարար՝ հայերի սպանող կանխելու համար³:

Նա եզրակացնում է, որ գերմանական դիվանագիտությունը մի կողմից փորձում էր ապացուցել, որ արևմտահայության մեջ գոյություն ուներ լայն տարածում գտած հեղափոխական շարժում, և Անտանտը խրախուսում էր նրանց «դավադրական» գործունեությունը, մյուս կողմից ջանում էր ցույց տալ, թե իբր գերմանիան հնարավոր բոլոր միջոցներով աշխատում է կանխել հայերի նկատմամբ ծայրահեղորեն դաժան վերաբերմունքը⁴:

Յեղիանակը փաստերի հիման վրա եզրակացնում է, որ արևմտահայերի ցեղասպանությունը չդատապարտեցին և տարագիր հայերին օգնելու նպատակով գործնական քայլերի չդիմեցին Ավստրո-Յունգարիան, Իտալիան, ինչպես նաև 1915 թ. հոկտեմբերի 1-ին իբրև գերմանիայի դաշնակից պատերազմի մեջ մտած Բուլղարիան: Նա ցույց է տալիս, որ Կ. Պոլսի ավստրո-հունգարական դեսպան Պալաֆիչինին հետևում էր գերմանական դեսպան Վանգենհայմի թուրքամետ դիրքորոշմանը և հանդես էր բերում մեծ զգուշավորություն: Իսկ պահպանված դիվանագիտական փաստաթղթերը չեն տալիս որևէ ապացույց այն մասին, որ Ավստրո-Յունգարիայի կառավարությունը մտադրված լինելու Թուրքիայի նկատմամբ խիստ ճնշումներ կիրառելու, բացի դիվանագիտական բողոքներից⁵:

Նշելով, որ չնայած Վանի իտալական հյուպատոսական գործակալ Գ. Սերրոլոնի և Տրապիզոնի իտալական հյուպատոս Ջ. Գորրինիի զեկուցագրերը հարուստ փաստական նյութ են պարունակում արևմտահայերի ցեղասպանության վերաբերյալ, այնուամենայնիվ, Իտալիայի կառավարությունն այդպես էլ չդատապարտեց երիտթուրքերին:

Արձանագրվում է. որ թեպետ ուշացմամբ, սակայն ԱՄՆ-ի արտգործնախարարությունը երկու անգամ բողոք ներկայացրեց թուրքական կառավարու-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 60:

² Նշվ. աշխ., էջ 61-62:

³ Նշվ. աշխ., էջ 63:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 64:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 65:

յանը: Առաջին բողոքը ներկայացվեց 1916 թ. փետրվարին, որով ամերիկյան կառավարությունը հայերի դեմ գործած բռնությունների պատասխանատվությունը դնում էր թուրքական իշխանությունների վրա:

Իբրև ընդհանուր եզրակացություն շեշտվում է, որ ճիշտ է՝ տերությունները դատապարտեցին արևմտահայերի ցեղասպանությունը որպես մարդկության դեմ գործած հանցագործություն և դրա ողջ պատասխանատվությունը դրեցին երիտթուրքական կառավարության վրա, բայց նրանց արևելյան քաղաքականության ոլորտում բնաջնջվող հայերի պաշտպանությունը երկրորդական տեղ էր գրավում: Տերություններն առաջին հերթին առաջնորդվում էին իրենց պետական շահերից բխող քաղաքական նկատառումներով¹:

Արդիական է հնչում Լ. Յովհաննիսյանի այն եզրահանգումը, թե արևմտահայերի ցեղասպանության հարցում 1915-1916 թթ. մեծ տերությունների վարած քաղաքականությունը ցույց է տալիս, որ մարդկության դեմ ուղղված ոճրագործությունը հնարավոր է կանխարգելել միայն համամարդկային շահերի գիտակցման ու այդ տեսանկյունից մշակված իրավական, քաղաքական նորմերի հետևողական իրագործման ու դրա վերահսկողության միջոցով²:

Չայոց ցեղասպանության պատմության հիմնահարցերի հանրագումարային շարադրանք է պարունակում Գալուստ Գալոյանի վերջին հիմնարար աշխատությունը³: Աշխատության 17-րդ գլխում քննարկված են Առաջին համաշխարհային պատերազմի սանձազերծման, կամավորական շարժման, արևմտահայության ցեղասպանության վտանգի սաստկացման, մեծ տերությունների քաղաքական դիրքորոշման հարցերը:

Քննարկելով կամավորական շարժման հարցը՝ վաստակաշատ պատմաբանն արձանագրում է, որ արևմտահայ քաղաքական ուժերը միակամ չէին ռազմաքաղաքական խնդիրների լուծման հարցում: Քաղաքական գործիչների մի մասը, թուրքական խորհրդարանի անդամ Արմեն Գարոյի (Գարեգին Բաստըրմաջյան) գլխավորությամբ, անհրաժեշտ էր համարում ստեղծել կամավորական ջոկատներ, որոնք կօգնեին ռուսական զորքերին և, միաժամանակ, կապահովեին արևմտահայերի զինված ինքնապաշտպանությունը: Գ. Գալոյանի կարծիքով՝ դա կնշանակեր զինված առճակատում թուրքերի հետ, որին հայերը ռազմական առումով պատրաստ չէին:

Արևմտահայ գործիչների մեկ այլ խումբ, ընդունելով ինքնապաշտպանության անհրաժեշտությունը, միաժամանակ խիստ վտանգավոր էր համարում ռուսներին ակտիվ օգնություն ցույց տալը⁴:

Չայերի սպասելիքների առումով գրելով, որ հայկական երկրամասում թևածում էր միացյալ, ազատ և անկախ Չայաստան ստեղծելու գաղափարը, որը պարարտ հող էր ստեղծում կամավորական ջոկատներ կազմելուն, հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հայտնի էր, որ իր կառավարությունը, հորդորելով հայերի կամավորական շարժումը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 68:

² Նշվ. աշխ., էջ 69:

³ Գալուստ Գալոյան, Չայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատներում (16-րդ դարից-1917 թ.), Երևան, 2004:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 656:

ամենևին էլ նպատակ չունենալ այն ծառայեցնելու Արևմտյան Հայաստանի անկախությանը¹:

Արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի հիման վրա ցույց տալով, որ Կովկասի փոխարքայությունում ստացված տեղեկությունների համաձայն հայ կամավորների թիվը կարող էր հասնել մինչև 40 հազարի, Գ. Գալոյանը պատմական անվիճելի փաստ է համարում, որ այդ ջոկատների ստեղծման նախաձեռնողը Կովկասի փոխարքան էր²: Այս առիթով նա գրում է, որ կամավորական ջոկատներ ստեղծելու վերաբերյալ փոխարքայի առաջարկը քննարկվել է դաշնակցության ժնկի կոմիտեի հրավիրած համագումարում, որին մասնակցել են Մ. Վարանդյանը, Ա. Ահարոնյանը, Ռ. Ջորյանը, Անդրանիկը և ուրիշներ: Համագումարում Անդրանիկը և Ահարոնյանը դեմ են արտահայտվել կամավորական ջոկատներ ստեղծելուն: Որոշվել է դիմել Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դիվանագիտությանը: Փարիզում իբր Ղեկասեն, Գրեյը և Իզվոլսկին դաշնակցական պատվիրակներ Ջավրիկին ու Ռոստոմին հայտնել են, թե հայերը կարող են հուսալ, որ իրենց բաղձանքները կիրականանան պայմանով, որ նրանք էական օգնություն ցույց տան դաշնակիցների ուժերին:

Պարզաբանելով հայ բուլշևիկների վերաբերմունքը՝ Գ. Գալոյանը գրում է, թե նրանք դեմ էին կամավորական շարժմանը: Այդ առթիվ նա վկայակոչում է Ստ. Շահումյանին, որը դատապարտում էր հնչակյան-դաշնակցական քաղաքականությունը և գտնում, որ հայ ազգային կուսակցությունները զործիք ու խաղալիք են եղել մի կողմից՝ ռուսական կառավարության, մյուս կողմից՝ կովկասահայ բուրժուազիայի ձեռքին: Նա կոչ էր անում հայ ժողովրդին՝ սթափվել և լուրջ կերպով մտածել իրենց ապագայի մասին: Սակայն, ինչպես նկատում է Գ. Գալոյանը՝ Շահումյանի կոչն անարժազանք մնաց³:

Այնուհետև Գ. Գալոյանն ավելացնում է, որ դաշնակցության մեջ ևս կային կամավորական շարժման հակառակորդներ, սակայն հաղթանակեցին շարժման կողմնակիցները: Այդ առթիվ նա գրում է. «Ջարմանալ կարելի է, որ հայոց քաղաքական ղեկավարման ղեկն իրենց ձեռքը վերցրած դաշնակցականները քաղաքական ծրագրերը կազմել են «կարեկցանքներից» ելնելով՝ չստանալով որևէ երաշխիք ոչ Ռուսաստանից և ոչ էլ եվրոպական որևէ այլ երկրից»⁴:

Գ. Գալոյանը ցույց է տալիս նաև, որ Թուրքիան կամավորական շարժման փաստն օգտագործում էր հայերի դեմ գործադրվող բռնություններն օգտագործելու համար, իսկ իրենց՝ կամավորական շարժման մասնակիցներին, առաջին հերթին հետաքրքրում էր Արևմտյան Հայաստանը մեկ օր առաջ ազատագրելը:

Անդրադառնալով 1916 թ. ապրիլ-մայիսին ստորագրված Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրին, որն ստորագրվեց Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի միջև, որով Ռուսաստանին էին անցնում Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Բիթլիսի վիլայեթները և վկայակոչելով Ս. Սազունովի մոտեցումները՝ Գ. Գալոյանը գրում է, թե դրանից հետո Ռուսաստանի պետական այրերն արդեն աննպատակահարմար էին համարում Արևմտյան Հայաստանում հայերին լայն

ինքնավարություն տալը, գտնելով, որ այն բացարձակապես չի համապատասխանում Ռուսաստանի պետական շահերին: Այժմ այդ նույն Ռուսաստանի պետական այրերն առաջարկում էին արևմտահայերին լայն ինքնավարություն տալու նախկինում պաշտպանած իրենց ծրագիրը փոխարինել հայերին որոշակի շրջանակներում դպրոցական և եկեղեցական անկախություն՝ մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք վերապահելով: Համաձայնություն հայտնելով Ս. Սազունովի տեսակետներին՝ Մեծ իշխան Նիկոլայ Նիկոլաևիչն ընդգծում էր, որ Հայկական հարցը գոյություն ունեւ պատերազմից առաջ եղած կայսերական սահմաններից դուրս, իսկ այժմ, երբ Արևմտյան Հայաստանը ներառված է կայսրության սահմանների մեջ, Հայկական հարցը այլևս կյանքի չի կոչվելու, և պետք չէ անգամ այդ մասին հիշել¹:

Ինչ վերաբերում է Ֆրանսիային անցած Փոքր Հայքին, ապա Գ. Գալոյանը գտնում է, որ Պողոս Նուբար փաշան, մերժում ստանալով կովկասահայերից, կուլ գնաց ֆրանսիացիների խոստումներին և արևմտյան երկրներում հաջողացրեց մի նոր կամավորական շարժում՝ Արևելյան լեգեոնի համար: Այդ լեգեոնը հետագայում ընդգրկվեց ֆրանսիական բանակի կազմում և 1918 թ. սեպտեմբերին Պաղեստինի Արարա բարձունքի վրա հաղթանակ տարավ թուրքական զորքերի դեմ: Սակայն ֆրանսիական կառավարությանը այս անգամ էլ հաջողվեց խաբել հայերի մի սովորական զանգվածի, որոնց ներկայացնում էր Պողոս Նուբար փաշան²:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման մի շարք հիմնահարցեր քննարկված են ականավոր պատմաբանի աշխատության 19-րդ գլխում: Այն սկսվում է Լլոյդ Ջորջի խոստովանությամբ՝ թե մեծ տերությունների և, առաջին հերթին, բրիտանական կառավարության քաղաքականությունը հնարավորություն տվեց թուրքերին՝ իրագործելու Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ քաղաքականությունը «անխուսափելիորեն հանգեցրեց 1895-1897 և 1909 թվականների սարսափելի սպանդին և 1915 թվականի զարհուրելի կոտորածին»³:

Գ. Գալոյանը Հայոց ցեղասպանության պետական քաղաքականության առաջին դրսևորում է համարում 1915 թվականի ապրիլի 24-ի գիշերը, երբ թուրքական իշխանությունները Կ. Պոլսում ձերբակալեցին և ապա գազանաբար ոչնչացրեցին 2345 երևելի հայերի, նրանց մեղադրելով լրտեսության և անօրինական կերպով զենք պահելու մեջ: «Այն փաստը, — գրում է Գ. Գալոյանը, — որ թուրքական իշխանությունները մեկ գիշերվա ընթացքում այդքան մեծ թվով մարդկանց ձերբակալեցին մայրաքաղաքում, վկայում է այն մասին, որ իշխանությունները առանց դատ ու դատաստանի մահվան դատապարտվածների ցուցակները վաղուց էին կազմել և անհերքելի վկայում է, որ այդ մեծ ոճրագործությունը կազմակերպված է եղել պետականորեն»⁴: Հիշյալ մեկնաբանությունը Գալոյանն անում է ի լուր այն օտարազգի պատմաբանների, ովքեր առայսօր հարցականի տակ են դնում հայերի ցեղասպանության պետական քաղաքականություն լինելը (անգլիացի ժան Դովարդ և ուրիշներ):

¹ Նշվ. աշխ., էջ 65:

² Նշվ. աշխ., էջ 659:

³ Նշվ. աշխ., էջ 660-661:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 661:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 688-689:

² Նշվ. աշխ., էջ 691-692:

³ Նշվ. աշխ., էջ 695:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 697:

իրև հայերի ցեղասպանության պետական քաղաքականության ապացույց՝ Գ. Գալոյանը նշում է նաև այն փաստը, որ Կ. Պոլսի ձերբակալություններից անմիջապես հետո Թալեաթ փաշան ծածկագիր հեռագրով բոլոր վիլայեթների վալիներից պահանջեց փակել հնչակյան և դաշնակցական կոմիտեներն ու նրանց մասնաճյուղերը, իսկ դիմադրողներին անմիջապես մահապատժի ենթարկել¹:

Անդրադառնալով ազատագրված Վանում ռուսական հրամանատարության կողմից 1915 թ. մայիսի 7-ին Արամ Մանուկյանին գավառապետ նշանակելու փաստին՝ Գ. Գալոյանը գտնում է, որ դա «հայոց կառավարություն» չէր, Վանն էլ «հայոց առաջին մայրաքաղաքը» չէր, և ոչ էլ այդ փաստը «Հայոց անկախության առաջին ճառագայթն էր», ինչպես ժամանակին ներկայացնում էին Կարո Սասունին և ուրիշներ: Նրա կարծիքով՝ Արևմտյան Հայաստանին անկախություն տալը չէր մտնում ցարական կառավարության ծրագրերի մեջ:

Գ. Գալոյանն անդրադառնում է նաև Վանից ռուսական զորքերի 1915 թ. հուլիսյան նահանջին, գրում, որ այն շատ քանակ նստեց Վանում մնացած հայերին: Ավելի քան 150 հազար հայեր արտագաղթեցին Անդրկովկաս, իսկ տեղում մնացած հազարավոր հայեր սրի քաշվեցին: Նա վկայակոչում է Անդրանիկի կարծիքը, որը գտնում էր, թե ռուսական զորքերը կարող էին չնահանջել և քաղաքը չհանձնել թուրքերին: Վկայակոչվում է Մակիչ Արզումանյանի կարծիքը, ըստ որի, այդ նահանջը չի կարելի համարել կանխամտածված գործողություն, ինչպես նաև Աշոտ Հարությունյանի կարծիքը, ըստ որի, այդ նահանջը պայմանավորված էր ռազմաստրատեգիական անհրաժեշտությամբ²: Վկայակոչվում է Ռուսաստանի Պետական դումայի դեպուտատ Մ. Պապաջանյանի ելույթը 1916 թ. մարտի 11-ի նիստում, որով դեպուտատը դատապարտեց ռուսական զորքերի նահանջը Վանից և հայտարարեց, որ այդ նահանջի հետևանքով թուրքերը սրի են քաշել տասնյակ հազարավոր հայերի:

Ամփոփելով ռուսական զորքերի նահանջի հիմնախնդիրը՝ Գ. Գալոյանը գտնում է, որ բոլոր դեպքերում Արևմտյան Հայաստանի գրաված տարածքներից ռուսական զորքերի նահանջը մեծ ողբերգություն էր հայերի համար³:

Ականավոր պատմաբանը բարձր է գնահատում Կ. Պոլսում ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Սորգենթաուի գործունեությունը՝ գրելով, թե նա առաջիններից մեկն էր, որ ճիշտ հասկացավ երիտթուրքերի հայաջինջ քաղաքականության նպատակը և խորհուրդ տվեց իր կառավարությանը՝ կազմակերպել արևմտահայերի ներգաղթը ԱՄՆ: Մեծ էր նրա դերը նաև հայերի ողբերգական վիճակի մասին ամերիկյան հասարակայնությանը տեղյակ պահելու խնդրում: Իր կառավարության հանձնարարությամբ Սորգենթաուն անձամբ հանդիպել է Թալեաթին և փորձել ներգործել նրա վրա, բայց ապարդյուն⁴:

Գ. Գալոյանը խստորեն դատապարտում է Գերմանիայի վարքագիծը, որը տարբեր երկրներում գտնվող իր ներկայացուցիչների միջոցով հերքում էր հայերի ցեղասպանության փաստը, պաշտպանության տակ վերցնում թուրքական

իշխանություններին և մեղադրում հայերին: Այդ պաշտպանությունն ավելի սանձարձակ էր դարձնում թուրքերին¹:

Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությունը համարելով Ռուսաստանի հետևողական քաղաքականության արդյունք՝ Գ. Գալոյանը այն գնահատում է իբրև Թուրքիայում հայերի ցեղասպանության առաջին ճանաչումը Անտանտի տերությունների կողմից և ավելացնում, որ Թուրքիայում ԱՄՆ-ի դեսպանի գործունեությունը վկայում էր, որ ԱՄՆ-ը ևս դատապարտում էր երիտթուրքերի եղեռնագործությունը: Վկայակոչելով անվանի միջազգայնագետ Յու. Բարսեղովի մի աշխատությունը՝ Գ. Գալոյանն իր համակարծիքունն է հայտնում, որ վերոհիշյալ համատեղ հայտարարությունը չի կորցրել իր պատմական նշանակությունը և համարվում է Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը²:

Իր մեծարժեք մենագրության 711-727 էջերում Գ. Գալոյանը ամենաբազմազան հրատարակություններից քաղվածաբար ընթերցողին է ներկայացնում մի շարք կարևոր փաստաթղթեր, Թալեաթի, Էնվերի հրամաններ ու հրահանգներ, որոնք որևէ կասկած չեն թողնում Հայոց ցեղասպանությունը կառավարական մակարդակով իրականացնելու մասին: Այդ փաստաթղթերը վկայում են նաև, որ երիտթուրք ճիվաղները հոգացել են նաև տեղահանությունների և մասսայական սպանությունների վերաբերյալ լեզալ փաստաթղթեր չթողնելու, լուսանկարահանումներն արգելելու մասին: Թալեաթի հրամաններից մեկով պահանջվել է տեղահանված հայերին անապատներ քշել բնակավայրերից հեռու ճանապարհներով³:

Անդրադառնալով երիտթուրք ոճրագործների 1919 թ. հուլիսյան դատավարությանը քեմալական Թուրքիայի ռազմական դատարանում՝ Գ. Գալոյանը՝ համերաշխելով Յու. Բարսեղովին, նույնպես գտնում է, որ դա արվեց միայն մեկ նպատակով՝ ցեղասպանությանը պետության մասնակից լինելու մեղքը պետությունից հեռացնելու և այն առանձին անհատների վրա բարդելու համար⁴:

Ամփոփելով հայերի ցեղասպանության գոհերի թվի և, մասնավորապես, արևմտահայության նյութական վնասների վերաբերյալ գոյություն ունեցող տվյալները՝ հեղինակը զայրույթով է հիշատակում 1923 թ. ապրիլի 15-ին Մուստաֆա Քեմալի նախաձեռնությամբ Թուրքիայում ընդունված օրենքը «Լքված գույքի մասին», որով արևմտահայության ողջ ունեցվածքի հափշտակումը (մոտ 15,5 միլիարդ ֆրանկ) «օրինականացվեց», իսկ հայ փախստականներին իրավունք չտրվեց վերադառնալ իրենց հայրենի օջախները: Եվ այդ չլսված ու չտեսնված իրավախախտումը, դժբախտաբար, մարսվեց թուրքերի կողմից, որովհետև ԽՍՀՄ-ը և ՀԽՍՀ-ը որևէ իրավապահանջ չներկայացրին, իսկ տերություններն էլ այն ընդունեցին «հավուր պատշաճի»⁵:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 698:

² Նշվ. աշխ., էջ 703:

³ Նշվ. աշխ., էջ 704:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 707:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 708:

² Նշվ. աշխ., էջ 711-712:

³ Նշվ. աշխ., էջ 715, 722:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 728:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 731-732:

Հիշատակելով այն արտառոց փաստը, որ թուրքական իշխանությունները մեծ ոճրագործ թալանաբեր փառաբանի աճյունը Բեռլինից տեղափոխեցին Թուրքիա և տեղավորեցին նահատակների բարձունքում կառուցված դամբարանում, Գ. Գալոյանը իրավամբ գտնում է, որ դրանով իսկ քեմալական Թուրքիայի կառավարությունը հավաստեց, որ ինքը երիտթուրքերի ժառանգն է¹:

Իբրև անփոփոխ Գ. Գալոյանը գրում է. «Հայոց ցեղասպանությունն ուժաթափ արեց հայ ժողովրդին, նրան զրկեց իր հայրենի Արևմտյան Հայաստանից և Արևելյան Հայաստանի մի զգալի մասից: Չլինե՞ր այդ ցեղասպանությունը, Արևմտյան Հայաստանում հայերի թվաքանակն այսօր նվազագույնս եռապատկված կլիներ, իսկ Հայաստանը հզոր երկիր դարձած կլիներ:

Հայոց ցեղասպանությունը միացյալ և անկախ Հայաստան ստեղծելու հույսերի սպանությունն էր: Սակայն այս ծանր փորձություններից հետո էլ հայ ժողովուրդն իր մեջ ուժ գտավ ուրքի կանգնելու և իր պատմական հայրենիքի մի հատվածում՝ Արևելյան Հայաստանում վերստեղծելու հարյուրամյակներ առաջ կորցրած իր անկախ պետությունը»²:

Աշխատության 20-րդ գլուխը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացներին:

Ողջ կյանքը հարազատ ժողովրդին անբասիր ծառայելուն նվիրաբերած պատմաբանը գրում է, թե հայ ժողովրդին հասցրած վերքերն այնքան խորն են և առայսօր այնքան անբուժելի, որ ոչ մի հայ, աշխարհի որ անկյունում էլ ծվարած լինի, չի կարող ոչ միայն մտովի, այլև ֆիզիկապես չզգալ ազգային մեծ կորստի ցավը: Նա գտնում է նաև, որ մարդկությունը չի կարող չհիշել և չդատապարտել իր դեմ ուղղված այդ ոճրագործությունը:

Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Հայաստանին, ապա՝ գիտնականի խորին համոզմամբ, չնայած նրա ժողովուրդը կաշկանդված է եղել Խորհրդային դիվանագիտության խաղերի թելադրանքով, սակայն նա նույապես երբեք մոռացության չի մատնել Հայոց ցեղասպանությունը: Դրա վկայությունն է Հայոց ցեղասպանության հուշարձանը Երևանում և նրան կից թանգարան-ինստիտուտը: Այդ տարիներին ևս անընդհատ դիմումներ են հղվել Խորհրդային իշխանության գերագույն մարմիններին, որոնք, ցավոք, մնացել են անհետևանք³:

Գ. Գալոյանը հանգամանորեն անդրադառնում է Ջեյմս Բրայսի, Յոհաննես Լեփսիուսի, Առնոլդ Թոյնբի, Ռենե Պիտոնի, Անդրեյ Մանդելշտամի, Հենրի Մորգենթաուի և այլոց մերկացումներին ու բարձր գնահատելով դրանք՝ եզրակացնում. «...բերված փաստերն էլ բավական են պնդելու, որ միջազգային հանրությունը, մեծ տերությունների կառավարություններն իրենց ձեռքի տակ ունեին անհերքելի ապացույցներ, որոնք վկայում են, որ Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը պետականորեն կազմակերպված առաջին անհրեկցությունն է եղել»⁴:

Գլխի վերջին շուրջ 20 էջերում ժամանակագրական կարգով ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման դրսևորումները: Նախ նշվում է, որ միջազգային հասարակայնությունը նկատելիորեն արձա-

զանքեց Հայոց ցեղասպանության 50-րդ տարելիցի կապակցությամբ 1965 թ. հայ ժողովրդի բարձրագրած բողոքի հուժկու ծայնին. համապատասխան որոշումներ ընդունեցին Ուրուզվայը, Ֆրանսիան, ԱՄՆ-ը, Արգենտինան, ՄԱԿ-ը, Թուրքիայի կոնկուսը:

Հետագա շարադրանքում ներկայացվում է 1987 թ. հունիսի 15-19-ը Ստրասբուրգում տեղի ունեցած Եվրախորհրդարանի նստաշրջանի ընդունած բանաձևը «Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին», որը դատապարտում է հայերի ցեղասպանությունը, և Եվրամիությանը Թուրքիայի անդամակցելու ճանապարհին ընկած անհաղթահարելի արգելքներից մեկն է¹:

Նշվում է, որ քաղաքական զանգվածների ճնշման տակ ՀԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը 1988 թ. նոյեմբերի 22-ին օրենք ընդունեց օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին:

Հուզմունք և հպարտություն է առաջացնում ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի այն տեղեկատվությունը, որ ինքը՝ որպես ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավոր, խորհրդային իշխանության գոյության տարիներին առաջին անգամ՝ 1989 թ. մայիսին, ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների 1-ին համագումարում, որը բարձրագույն օրենսդրական մարմինն էր, առաջարկել է Թուրքիայում հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու և դատապարտելու մասին հետևյալ բանաձևը. «Օսմանյան կայսրությունում 1915 թվականի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին. ԽՍՀՄ ժողովրդական պատգամավորների առաջին համագումարը դատապարտում է Օսմանյան կայսրությունում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանությունը, որպես ամբողջ մարդկության դեմ ուղղված հրեշավոր հանցագործություն»:

Այդ առաջարկն ուղեկցվել է ակադեմիկոս Սկրտիչ Ներսիսյանի, իր և պատմ. գիտ. դոկտոր Ռուբեն Սահակյանի կազմած 18 էջանոց գիտապատմական տեղեկանքով:

Առաջարկվել է Խորհրդային Հայաստանից տասնյակ հազարավոր հայերի՝ Ալթայի երկրամաս տեղափոխելու 40-ամյակի կապակցությամբ քաղաքական գնահատական տալ նաև այդ հրեշավոր գործողությանը:

Սակայն, ինչպես ցավով նշում է Գ. Գալոյանը, ինչպես այս, այնպես էլ ռուս-թուրքական 1921 թ. մարտի 16-ի պայմանագրի և 1921 թվականին Ղարաբաղը անօրինական կերպով Ադրբեջանին հանձնելու որոշման վերանայման վերաբերյալ առաջարկությունները համագումարում քննարկման չդրվեցին: Այդ առաջարկները, որպես համագումարի փաստաթուղթ, տպագրվեցին համագումարի սղագրական հաշվետվությունում²:

Գ. Գալոյանն ավելացնում է, որ ԽՍՀՄ պրեզիդենտ Մ. Գորբաչովն ու նրա շրջապատը հեռու էին ազգային հարցի էությունն ըմբռնելուց, որը և դարձավ երկրի փլուզման գլխավոր պատճառներից մեկը:

Այնուհետև հեղինակը գոհունակությամբ արձագանքում է, որ Հայոց ցեղասպանության 80-ամյա տարելիցի կապակցությամբ 1995 թ. ապրիլի 14-ին

¹ Սույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 740:

³ Նշվ. աշխ., էջ 744:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 754:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 756:

² Տե՛ս՝ Первый съезд народных депутатов СССР, Стенографический отчет, т. IV, М., 1989, էջ 276-282) Նշվ. աշխ., էջ 757-758:

Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դուման միաձայն 282 կողմ, ընդունեց հայտարարություն՝ «1915–1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին»: Նրանում ասված է, որ հիմնվելով պատմական անհերքելի փաստերի վրա, որոնք վկայում են 1915–1922 թվականներին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում հայերի բնաջնջման մասին, հիշեցնելով, որ Ռուսաստանի նախաձեռնությամբ Եվրոպայի մեծ տերությունները տակավին 1915 թվականին հայ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական կայսրության գործողությունները որակել են որպես մարդկության դեմ ուղղված հանցագործություն և նշելով, որ եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը նրա պատմական հայրենիքում կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով՝ Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դուման դատապարտում է 1915–1922 թվականներին հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին, իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24–ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր¹:

Դրան հետևում է Կանադայի Համայնքների պալատի, Հունաստանի խորհրդարանի, Լիբանանի Ազգային ժողովի, Ավստրալիայի խորհրդարանի, Բելգիայի Սենատի, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի և Սենատի, Միլանի քաղաքային խորհրդի, Ժնևի կառավարության կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման փաստի հիշատակումը:

Միջազգային հանրության ուշադրությունը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման անհրաժեշտության վրա հրավիրելու առումով կարևորվում է ՀՀ նախագահ Ռոբերտ Քոչարյանի ելույթը ՄԱԿ–ի 2000 թվականի գագաթաժողովում²:

Ընդգծելով, թե որքան ավելի շատ երկրներ են ճանաչում և դատապարտում Հայոց ցեղասպանությունը, այնքան ավելի հարծակողական են դառնում թուրքական իշխանությունները, հեղինակը հետագա էջերում դիպուկ բնութագրումներով ու կոնկրետ հակափաստարկներով մերկացնում է թուրք և թուրքամետ կեղծարարների աճապարարությունները՝ հայ ժողովրդի պատմական անցյալի նենգափոխման և Հայոց ցեղասպանության փաստի ժխտման ուղղությամբ³:

Գլխի վերջին էջերում կատարելով խիստ ուշագրավ եզրահանգումներ Հայոց ցեղասպանության և նրա միջազգային ճանաչման հետագա գործընթացի մասին՝ գիտնականը վկայակոչում է Գերմանիայում գործող թուրք մտավորական Ալի Էրթեմի հետևյալ խոսքերը. «Մենք պիտի դառնանք կամ ցեղասպանության միջոցով բռնագրավված հողերը, թալանված հարստությունը յուրացնող ստորներ, կամ էլ բռնագրավվածը մերժելով՝ որպես պատվավոր մարդիկ, կողոպտված հարստությունը պիտի վերադարձնենք իր տիրոջը: Մեզ համար երրորդ ընտրություն չկա»: Նա հույս է հայտնում, որ թուրք ժամանակակից հասարակությունը ժամանակի ընթացքում գուցե կբարձրանա այդ մակարդակին

¹ Նշվ. աշխ., էջ 757–758:

² Նշվ. աշխ., էջ 759:

³ Նշվ. աշխ., էջ 760–771:

և կգիտակցի, որ ցեղասպանության հետևանքով բռնատիրած Արևմտյան Հայաստանը չի կարող Թուրքիայի մասը կազմել:

Վերջին գլխում հեղինակը պատմականորեն հիմնավորում է աշխարհի ուշադրությանն արժանանալու հայերի մեծ իրավունքը, իրավունք, որը հայ ժողովուրդը վաստակել է իր գոյության երկար դարերի ընթացքում ստեղծված բարձր մշակույթով:

«Հայ ժողովուրդն այսօր կրկին հայտնվել է ճակատագրի նոր խաչմերուկում,— եզրափակում է ակադեմիկոս Գ. Գալոյանը,— չլուծված և կնճռոտ բազմաթիվ խնդիրներով հանդերձ: Հայոց երկնակամարում կրկին թևածուլ է լինել— չլինելու հարցը...»

Եվ արդյո՞ք հայոց ճակատագրին ընդդեմ, ինչպես 1915–1923 թվականներին, կրկին չե՞ն հառնի աշխարհացունց ալիքները՝ իրենց գիրկն առնելով Հայաստանն ու հայ ժողովրդին... Սթափ պահիր քեզ, ով հայ ժողովուրդ»¹:

Այս էր անվանի պատմաբանի վերջին պատգամն իր ժողովրդին:

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտի հրատարակությունները աչքի են ընկնում թեմատիկ բազմազանությամբ, որոնց մի մասը չլինելով զուտ պատմագիտական ուսումնասիրություններ, իրենց նպատակադրմամբ պակաս կարևոր դեր չեն խաղում Հայոց ցեղասպանության համապատկերը նոր երանգներով լրացնելու գործում:

Նման հրատարակություններից է արծակագիր, դրամատուրգ, դերասանուհի Աննա Պետրոսյանի «Եղերապատում» գիրքը՝ հասցեագրված հայ պատանիներին²:

Գրքի առաջին բաժնում պատմա–գեղարվեստական շնչով ներկայացված են 19–րդ դարի պատմական իրադարձությունները՝ Հայկական հարցի միջազգայնացում, դարավերջի արդուլիստիկան կոտորածներ: Երկրորդ բաժինը նվիրված է ֆիդայական պայքարին՝ 1895–1908 թվականներին, իսկ հաջորդ երկու բաժինները՝ երիտթուրքերի իշխանության գալուն և հայկական ծրագրերի ձևավորմանը:

Գրքի հինգերորդ բաժինը պատմում է Հայոց ցեղասպանության անմիջական գործադրման, իսկ վեցերորդը՝ արևմտահայության հերոսամարտերի, ինչպես նաև 1917–1918 թթ. իրադարձությունների մասին:

Յոթերորդ բաժնում ամբողջությամբ ներկայացված է Առաջին համաշխարհային պատերազմում Թուրքիայի խորհրդարանի 1918 թ. նոյեմբերի 4–ին սկսված նիստի սղագրությունը, որին մասնակցում էին յոթ հայ, ինչպես նաև հույն և արաբ պատգամավորներ³:

Նրանք իրենց ելույթներում մերկացրին երիտթուրք ճիվաղների հանցագործությունները:

Բաժնի վերջում ներկայացվում է ոճրագործների դատավարության մասին, որը տեղի ունեցավ թուրքական խորհրդարանի նիստերից մեկում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 814–815:

² Աննա Պետրոսյան, Եղերապատում: Վեպ: Երևան, 2002:

³ Նշվ. աշխ., էջ 199–235:

1919 թ. մարտի 8-ին սուլթանի հրամանով կազմվեց Ռազմական Արտա-կարգ ատյան: Հեղինակի կարծիքով՝ դրանով Թուրքիան ցանկանում էր հաղ-թողների առջև անմեղ և անտեղյակ երևալ բոլոր այն ոճիրներից, որոնք կատա-րել էին¹:

Թուրքիայի նոր կառավարությունը որոշեց Օսմանյան կայսրությանը պա-տերազմի մեջ ներքաշելու և հայերին բնաջնջելու համար դատական պատաս-խանատվության ենթարկել մեղավորներին: Դատի տրվեցին մեծ վեզիր Թա-լեաթ փաշան, նախկին ռազմական նախարար Էնվեր էֆենդին, նախկին ծովա-յին նախարար Ջեմալ էֆենդին, նախկին հանրակրթական նախարար Նազըմ բեյը, դոկտոր Բեհաեդդին Շաքիրը, դոկտոր Ռուզուլին, նախկին հասարակա-կան անվտանգության տեսուչ Ազիզ բեյը: Սրանց դատեցին հեռակա կարգով, քանի որ նրանք գտնվում էին փախուստի մեջ և չներկայացան դատարան: Չներկայացան նաև «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության նախա-գահ, նախկին վարչապետ Սայիդ Հալիմ փաշան, Մեջլիսի գլխավոր անդամներ Իբրահիմը, Շյուքրին, Խալիլը, Ջիա Գյոք Ալփը և ուրիշներ:

Դատարանը մանրամասնորեն քննարկեց հարցաքննությունների բոլոր փաստաթղթերը, որոնք վկայում էին, որ «Միություն և առաջադիմություն» կու-սակցության կենտկոմը իր գաղտնի ծրագրերն իրագործելու համար բանտերից ազատել էր հանցագործներին և ստեղծել «Հատուկ կազմակերպություն», որը գաղտնի հրահանգներ և հրամաններ էր ստանում Ստամբուլում ստեղծված հա-տուկ կոմիտեից:

Պարզվեց նաև, որ տեղահանման նպատակը հայերի ոչնչացումն էր: Կա-տարած ոճրագործությունների համար մեղադրվող Թալեաթը, Էնվերը, Ջեմալը, Նազըմը, Բեհաեդդին Շաքիրը, Ջեմալ Ազմին և Նայիլը կայսերական քրեական օրենսգրքի 45-րդ հոդվածի առաջին կետով, 170 և 171 հոդվածների հիման վրա հեռակա կարգով մահվան դատապարտվեցին²:

Անգլիացիների միջամտությամբ յոթանասուներե կալանավորներ փո-խադրվեցին Մալթա կղզի և այդպիսով խուսափեցին պատժից: Սայիդ Հալիմ փաշան անգլիական դիվանագետների միջնորդությամբ ազատվել էր բանտից և տարվել անհայտ ուղղությամբ:

Տասներորդ բաժինը պատմում է արդար հատուցման՝ հայ վրիժառուների կողմից երիտթուրքական հանցագործներին պատժելու մասին: Հեղինակն ան-փոփոխ ներկայացնում է Թալեաթ փաշային ոչնչացրած հայ վրիժառու Սողո-մոն Թեհլիրյանի՝ Բեռլինում կայացած դատավարության սղագրությունը, որն ինքնին ոչ միայն հրապարակային մեղադրանք է երիտթուրք ոճրագործների հասցեին, այլև լավագույն ու տպավորիչ հաստատումն է Հայոց ցեղասպանու-թյան փաստի:

Օգտվելով առիթից՝ հեղինակը թվարկում է նաև մյուս հայ վրիժառուների անունները՝ Արամ Երկանյան, Միսակ Թոռլաքյան, Արշավիր Շիրակյան, Ստե-փան Ծաղիկյան, Պետրոս Տեր-Պողոսյան, Արտաշես Գևորգյան, որոնց վրիժա-ռու սուրը 1921-1922 թթ. տարբեր վայրերում շամփրեց Հայոց ցեղասպանու-թյան փաստի:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 237:

² Նշվ. աշխ., էջ 234:

յան մյուս գլխավոր հանցագործներին՝ Խան-Խոյսկի, Ջիվանշիր, Սայիդ Հալիմ, Բեհաեդդին Շաքիր, Ջեմալ Ազմի, Ջեմալ փաշա, Էնվեր:

Հետաքրքիր է գերմանական դատարանի երդվյալների որոշումը, որը Ան-նա Պետրոսյանը ներկայացնում է բառացիորեն. «Պատվով ու խղճով վկայում եմ, որ հանցավոր է Սողոմոն Թեհլիրյանը 1921 թվականի մարտի 15-ին Շար-լոթենբուրգում դիտավորյալ կերպով Թալեաթ փաշային սպանելու համար, բո-լոր տասներկու երդվյալներս պատասխանում եմք. Ո՛չ, մեղավոր չէ: Օտտո Ռայնիե, երդվյալների ավագ»¹: Հեղինակն ավելացնում է նաև, որ այդ պատաս-խանով գերմանական արդարադատության երդվյալներն ընդունեցին, որ ոճրա-գործը Թալեաթն է, իսկ Ս. Թեհլիրյանը անմեղ ճանաչվեց ու ազատվեց կալան-քից ու մահապատժից:

Աննա Պետրոսյանի գիրքը մի յուրատեսակ պատվիրան է հայ պատանի-ների ներկա և ապագա սերունդներին: Պատմա-գեղարվեստականից զուտ՝ այն ունի նաև փաստավավերագրական արժեք:

Հայոց ցեղասպանությանը գոհ գնացած հայ մտավորականների պայծառ հիշատակին յուրատեսակ հուշարձան է ստեղծել Բախտիար Հովակիմյանը՝ կազմելով նահատակ գործիչների ծածկանունների բառարան²:

Բառարանում դրված են 1890-1921 թվականների ընթացքում թուրքական յաթաղանի գոհ գնացած 164 գործիչների 564 ծածկանուններ:

Ծածկանունների բառարանը կազմված է երկու մասից: Առաջին մասը ծածկանունների այբբենական ցանկ է, ուր տրված են ծածկանունը, նրա իսկա-կան հեղինակը, այն պարբերականը կամ գիրքը, որտեղ նա տպագրվել է:

Բառարանի երկրորդ մասը հեղինակային ցանկ է, ուր տրված են նրանց անուն, հայրանուն, ազգանունը, ծննդյան և մահվան տվյալները:

Բառարանը խիստ օգտակար է և գործնական մեծ օգնություն կլինի պատմաբանների, բանասերների և առհասարակ Հայոց ցեղասպանության պատմությամբ բոլոր հետաքրքրվողների համար:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ամբողջացման ճանապարհին նշանակալի երևույթ է Հայկ Ղազարյանի երկհատոր մենագրությունը³, որը հե-ղինակի կեսդարյա գիտահետազոտական պրպտումների ու տքնաջան աշխա-տանքի արդյունք է:

Հիրավի կոթողային սույն ստվարածավալ հետազոտության շարադրան-քը հենված է բազմազան արխիվային, վավերագրական, փաստագրական նյու-թերի, պատմագիտական և հուշագրական բազմալեզու գրականության, պար-բերական մանուլի հաղորդած արժեքավոր տեղեկությունների վրա: Լայն են մենագրության ժամանակագրական շրջանակները, արժարժված հիմնահարցե-րի ընդգրկումը, խորքային ու փաստարկված են հեղինակի հետևությունները, մտահանգումներն ու եզրակացությունները:

Լինելով հայ ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության ճանաչ-ված ու հեղինակավոր մասնագետներից մեկը՝ հեղինակին հաջողվել է գիտա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 274:

² Բախտիար Հովակիմյան, Հայոց ցեղասպանության նահատակ գործիչների ծածկանուններ, Երևան, 2002:

³ Հայկ Ղազարյան, Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, հատոր Ա, Բ, Երևան, 2004:

կան բարձր վարպետությամբ տրամաբանական աղերսներ ստեղծել այդ պայքարի և հայոց մեծագույն ողբերգության միջև, արդարացի ու համարձակ պահանջներ առաջադրել հիմնահարցի հետագա ուսումնասիրման ու դրանք Հայ դատին ծառայեցնելու ճանապարհին: Մենագրության առաջնային խնդիրներից է հայ ազատագրական շարժման ու հայոց պատմության բնագավառում թուրքական կեղծարարության հիմնավոր մերկացումը, որն ունի կարևորագույն պատմաքաղաքական նշանակություն:

Քննարկելով արևմտահայության ցեղասպանության հիմնախնդիրը 19-րդ դարի 90-ական թվականներին՝ հեղինակն առաջադրում է այն թեզը, որ հայերի ցեղասպանություն է եղել ոչ միայն 1915 թվականին, այլև դրանից շուրջ երկու տասնամյակ առաջ, որ 1890-ական թվականների հայկական ջարդերն իրենց բոլոր իրավական բանաձևումներով ցեղասպանություն են՝ հայասպանություն¹: Նա գտնում է, որ «զուլումի» տասնամյակի հայկական ջարդերը նախօրոք ծրագրված էին, վաղամտածված, որի ընթացքում ոչնչացվեց 300 հազար խաղաղ ու անմեղ հայություն, դատարկվեցին հարյուրավոր գյուղեր ու քաղաքներ: Հեղինակը գերխնդիր է համարում 1890-ական հայկական կոտորածներն իբրև ցեղասպանություն որակելը²:

Հանգամանորեն ներկայացնելով քրդական համիդիե զնդերի ստեղծման գործընթացը՝ հեղինակը դրանք դիտում է իբրև ցեղասպանության իրականացման գլխավոր միջոց:

Ներկայացնելով Սասունի 1893-1894 թթ. ապստամբությունը՝ Հ. Ղազարյանը եզրակացնում է, որ առաջին զանգվածային ցեղասպանությունը կազմակերպվեց այնտեղ: Ապստամբության պարտությունից հետո լեռնագավառի 62 հայկական գյուղեր հողին հավասարեցվեցին, իսկ բնակիչները զոհվեցին կամ դարձան գաղթական³: Նրա կարծիքով՝ երկար ձգձգումներից հետո վավերացված մայիսյան բարեփոխումները ծառայեցին ոչ թե ժողովրդի վիճակի բարելավմանը, այլ լուրջ նախապատրաստություն դարձան Հայոց ընդհանուր ցեղասպանության համար⁴:

Համառոտ ակնարկի տեսքով Հ. Ղազարյանը ներկայացնում է ջարդերն Արևմտյան Հայաստանում 1895-1896 թվականներին, ողբերգական իրադարձությունները Կ. Պոլսում: Նա կտրականապես մերժում է այն տեսակետը, թե իբր մայրաքաղաքի հայության ոչնչացման պատճառը բանկ Օտտոմանի դեպքերն էին և գտնում, որ դրանք սոսկ առիթ էին, իսկ Կ. Պոլսի հայկական ջարդերը նախապատրաստվել էին շատ վաղուց⁵:

Հեղինակն ամենայն իրավամբ Ձեյթունի և Վասպուրականի իրադարձությունները դիտում է միայն ու միայն ինքնապաշտպանական հերոսապատումներ⁶:

Ընդարձակ խորապատկերի վրա քննարկելով ցեղասպանության դատապարտման իրավագիտական հիմնավորումները՝ Հ. Ղազարյանը հանգում է այն

¹ Նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 4:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 55:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 65:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 75:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 91:

եզրակացության, որ 1890-ական թվականների հայկական ջարդերը արմենոցիդի՝ հայասպանության առաջին շրջափուլն էին: Նա ընդարձակ անդրադարձ է կատարում «զուլումի» տասնամյակում համիդյան ցեղասպանության դատապարտմանն աշխարհի առաջավոր մտավորականության կողմից:

Հ. Ղազարյանն առանձին բաժին է հատկացրել Մեծ եղեռնի նախապատրաստմանն ու իրականացմանը: Հատուկ քննարկման առարկա է դարձել ցեղասպանության գաղափարական նախապատրաստումը, անցումը պանօսմանիզմից պանթուրքիզմին: Ընդգծվում է, որ պանիսլամիզմն իր մարդատյաց բովանդակությամբ հիմք դարձավ պանթուրքիզմի համար՝ ցեղասպանության նոր ծրագրերը կազմելիս: Շեշտվում է, որ պանթուրքիզմը ծայրահեղ շովինիստական, հետադիմական և ռասիստական գաղափարաբանություն էր, որի գերխնդիրը եղել և մնում է աշխարհի թուրքալեզու բոլոր ժողովուրդների միավորումը և թուրքերի գլխավորությամբ մեկ ազգ, մեկ պետություն ստեղծելը¹:

Առանձին գլուխ է նվիրված «Թեշքիլաթը մահսուսե»-ի «Հատուկ կազմակերպության» ստեղծմանն ու գործունեությանը, որի վրա էր անմիջականորեն դրված արևմտահայությանը բռնագաղթեցման միջոցով ոչնչացնելու պարտականությունը²:

Հ. Ղազարյանը գտնում է, որ Մեծ եղեռնը սկզբնավորվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմի բռնկմանը զուգընթաց, ամբողջ կայսրությունով մեկ հայ երևելիների պաշտոնանկությունից: Երկրորդ ծանր հարվածը հայերից զենքի հավաքումն ու պետականացումն էր: Մեծ ոճիրի հաջորդ գործողությունը հայ երիտասարդության զորահավաքն ու նրանց ոչնչացումն էր:

Բերված անառարկելի փաստերի հիման վրա հեղինակը եզրակացնում է, որ դեռ պատերազմը չսկսած՝ թուրքերը վարպետորեն զինաթափեցին հայ ժողովրդին, ոչնչացրին զինվորագրված երիտասարդությանը և ապա ոչնչացրին հայ մտավորականությանը: Հեղինակը հետաքրքիր շատ մանրամասներ է հաղորդում 1915 թ. ապրիլի 24-ին Կ. Պոլսում հարյուրավոր հայ մտավորականների ձերբակալության վերաբերյալ: Ներկայացվում են նաև արևմտահայության բռնագաղթեցումն ու զանգվածային ջարդերը Վասպուրականում, Բարձր Հայքում, Բիթլիսում, Տարոնում և Սասունում, Սեբաստիայում, Դիարբեքիում, Խարբեքիում, Կիլիկիայում, Կեսարիայում, Յոզղատում, Եդեսիայում:

Հեղինակը զուգահեռաբար անդրադառնում է նաև Վանի, Տարոնի, Սասունի, Շապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան հերոսապատումներին, զնահատում դրանց նշանակությունը, ընդգծում դրանց պատմական դասերը, նրանց այժմեական հնչեղությունն ու հրատապ արդիականությունը:

Մենագրության գլուխներից մեկն ամբողջությամբ նվիրված է բռնագաղթի ճանապարհին արևմտահայության զանգվածային ջարդերին և աքսորավայրերում գործադրված անօրինակ դաժանություններին: Սկզբնաղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա Հ. Ղազարյանը ճշգրտում է, որ Գրիգոր Զոհրապի դաժանագույն նահատակումը հավանաբար տեղի է ունեցել 1915 թվականի հուլիսի 7-ին: Ճշգրտվում են նաև Դանիել Վարուժանի, Ռուբեն Սևա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 206:

² Նշվ. աշխ., էջ 221:

կի, Տիրան Քելեկյանի, Տիգրան Չեղկուրյանի, Ռուբեն Ջարդարյանի և այլոց եղբրական սպանության հանգամանքները:

Կանգ առնելով հայ զինվորների ոչնչացման սաղիստական մեթոդների բացահայտման վրա՝ հեղինակը նշում է, որ երիտթուրքերը բանակ զորակոչեցին շուրջ երկու հարյուր հազար հայ երիտասարդների: Շեշտվում է, որ նրանց ոչնչացնելու համար թուրքերը պատմության մեջ առաջին անգամ օգտագործեցին բժշկական թույն՝ վակցինա: Համապատասխան վավերագրերի վկայակոչմամբ ցույց է տրվում, որ թուրք բժիշկները բժավոր տիֆի վիրուս էին պատվաստում հայ զինվորներին:

Ներկայացվում են նաև զինաթափված հայ զինվորներին փոքր խմբերով գնդակահարելու բազում տեսարաններ: Հետևությունն այն է, որ 1914–1916 թվականներին արևմտահայության շուրջ 200 հազարանոց հատվածը, հիմնականում 18–45 տարեկան տղամարդիկ, զորակոչվեցին թուրքական բանակ և անմիջապես ոչնչացվեցին երկրի տարբեր հատվածներում: Եզրակացություն է արվում, որ ոչնչացվածների ահռելի թվաքանակը, ջարդերի դաժան ձևն ու անտանելի մեթոդները մեկ անգամ ևս ապացույց են, որ Օսմանյան կայսրության մեջ իրականացվել է ցեղասպանություն, հայասպանություն, որի համար այսօրվա թուրքերը պետք է պատասխան տան¹:

Քննարկելով թուրքերի կողմից հայոց գենոֆոնդի ոչնչացման հիմնահարցը՝ Հ. Ղազարյանն ուշադրություն է հրավիրում կայսրության տարածքում կատարված մանկաջարդության քաղաքականության վրա, առաջ քաշում հայ որբերի դժնի ճակատագիրն ուսումնասիրելու անհրաժեշտության խնդիրը: Ափյուռքահայ հեղինակների հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա նա եզրակացնում է, որ ոչնչացված հայ ծնողազուրկ երեխաների թիվը 400 հազարից ավելի է²: Հեղինակն այն միտքն է հայտնում, որ թուրքերը ոչնչացրին մի ամբողջ ժողովուրդ, մեծերին համահավասար կոտորեցին փոքրերին, մանուկներին, վախենալով, որ վերջիններս մեծանալով՝ հաշիվ կպահանջեն թուրքերի այսօրվա սերնդից³:

Առանձին ենթազույգ է հատկացված բռնագաղթվածների ոչնչացման ճամբարներին: Նշվում է, որ իթթիհատականները գերմանական զինվորականների խորհրդով հիմնեցին մահվան ճամբարներ, որոնք հիմնականում տեղակայված էին Սիրիայի և Միջագետքի անապատներում, Տիգրիս և Եփրատ գետերի միջնամասում, որտեղ գոյատևելու պայմաններ գրեթե չկային: Այդ վայրերն էին Միսքենեն, Ռաս-ուլ-Այնը, Ռաքքան, Դեր Ջորը, Սեբկան, Հոմսը, Սոսուլը, Սավաթը, Չանկըրը և Չորումը: Հավաստի վավերագրերի հիման վրա հեղինակը հանգամանորեն առանձին-առանձին ներկայացնում է նշված վայրերում կատարված հայ գաղթականների նախճիրը, որը վեր է մարդկային ամեն մի երևակայությունից:

Մենագրության վերջին երկու գլուխները նվիրված են Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ու ճանաչման հիմնահարցերին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 469:

² Նշվ. աշխ., էջ 476:

³ Նշվ. աշխ., էջ 496:

Երկհատոր ստվարածավալ մենագրության վերջաբանում Հ. Ղազարյանը Հայոց ցեղասպանության պատմությունը բաժանում է իր իսկ արտահայտությամբ իրար հաջորդող, առավել խստացող ու դաժանացող երեք փուլերի: Առաջին փուլն ընդգրկում է 1890–1909 թթ. ժամանակահատվածը, երբ սուլթան Աբդուլ Համիդը կոտորել տվեց 300 հազար անպաշտպան հայության:

Երկրորդ փուլն ընդգրկում է 1915–1916 թվականները, երբ երիտասարդ թուրքերը ոչնչացրին մի ամբողջ ժողովրդի՝ մեկնկես միլիոն արևմտահայերի:

Երրորդ փուլն իրականացրին Սուստաֆա Քեմալն ու Կարաբեքիրը 1918–1922 թթ. ոչնչացնելով Կիլիկիայի, Կարսի ու Ալեքսանդրապոլի, Նախիջևանի ու Շուշիի հայությանը, սակայն ողջ հայ ժողովրդին ոչնչացնելու նրանց պլանը, որին մասնակցում էին նաև Կովկասի թուրքերը, ձախողվեց:

Հեղինակի համեստ գնահատմամբ՝ սույն երկհատորյակը պատմագիտական մտքի հանրագումարն է՝ գրված սեփական հայեցակարգով և ուրույն տեսակետներով¹: Այն, անտարակույս, իր կարևոր նպաստը կրերի Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին, ինչը և բազմաշխատ հեղինակի գլխավոր մտահոգությունն է: Սանավանդ, որ գիրքը թարգմանված և հրատարակված է նաև ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն, իսպաներեն, գերմաներեն և վերջապես թուրքերենով:

Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ստվարածավալ հատոր է հրատարակել այդ բնագավառի բազմամյա տքնաջան ուսումնասիրող Ստեփան Պողոսյանը²:

Հատորի սկզբում ներկայացվում է քաղաքական և տնտեսական ճգնաժամի հետագա խորացումը 20–րդ դարի սկզբին, Սասունի 1904 թ. ինքնապաշտպանական կռիվները, երիտթուրքերն իբրև սուլթանի ցեղասպան քաղաքականության ժառանգներ:

Ընդարձակ անդրադարձ է կատարվում Ադանայի 1909 թ. կոտորածներին: Հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ Ադանայի կոտորածը կազմակերպել էին համիդեականները, ինչպես նաև երիտթուրքերը³: Ըստ նրա Ադանայի առաջին ջարդը տեղի ունեցավ 1909 թ. ապրիլի 1–4–ին: Ջարդը վերսկսվեց ապրիլի 12–ին և շարունակվեց նաև հաջորդ օրը: Կոտորածներն անցան Մերսին, Տարսուս, Համիդիե, Մարաշ և այլ վայրեր: Սպանվեց 30000 հայ:

Հանգամանորեն քննարկելով կիլիկիահայերի 1909 թ. կոտորածի պատասխանատուների հարցը՝ Ս. Պողոսյանը հանգում է այն եզրակացության, որ հայերին տված սահմանադրական Թուրքիայի խոստումները խաբեություն էին:

Հեղինակը 1909 թ. օգոստոսին Հայ հեղափոխական դաշնակցության և երիտթուրքերի միջև ստորագրված համաձայնությունը որակում է իբրև ՀՀԴ ոչ միայն քաղաքական, այլև բարոյական պարտություն:

Եզրակացություն է արվում, որ Ադանայի կոտորածը հանդիսացավ Մեծ եղեռնի գլխավոր փորձն ու բնաջնջման եղանակների և գործիքների փորձարկումը⁴:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 601:

² Ստեփան Պողոսյան, Հայոց ցեղասպանության պատմություն, II, պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2008:

³ Նշվ. աշխ., էջ 133:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 151:

Հատորում հանգամանալի անդրադարձ կա 1908–1913 թթ. արևմտահայության վիճակին: Եզրակացություն է արվում, որ այդ շրջանում երիտթուրքական քաղաքականությունը հանգեցրեց արևմտահայության ամբողջական բնաջնջմանը¹:

Քննարկելով նշված ժամանակաշրջանում հայ հասարակական–քաղաքական ուժերի և հայ–թուրքական հարաբերությունների հարցը՝ Ս. Պողոսյանը գտնում է, որ ՀՅԴ–ն իրատեսություն հանդես չբերեց, գերազանհատեց սահմանադրական կարգերի հաստատման գործում իր մատուցած ծառայությունները: Նա իրեն համարեց դրության տերը՝ երիտթուրքերի հետ հավասար իրավունքով:

Ցույց է տրվում, որ եթե հնչակյանները կոչ էին անում ավելի լավ կազմակերպել ժողովրդի ինքնապաշտպանական ուժերը, ապա վերակազմյալ հնչակյանները հրաժարվեցին Հայաստանի ազատագրության գաղափարից և կանգնեցին Օսմանյան կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պաշտպանելու դիրքերում: Սակայն նրանք Ադանայի կոտորածների մեղավոր համարում էին իթթիհատին²: Իսկ Սահմանադրական ռամկավար կուսակցությունը նույնպես ողջունեց օսմանյան սահմանադրության հռչակումը, սակայն կոչ էր անում չխանդավառվել դրանով, այլ համախմբվել և մշակել միասնական ազգային ծրագիր³:

Ներկայացվում են նաև հոգևորականության, ինչպես նաև մամուլի օրգանների տարբեր դիրքորոշումները:

Ամենայն մանրամասնությամբ քննարկելով Հայկական հարցի շուրջ ծավալված իրադարձությունները 1912–1914 թվականներին՝ Ս. Պողոսյանը եզրակացնում է, որ բարենորոգումների հարցում հայերի անզուսպ շահագրգռվածության պատճառը ոչ այնքան կյանքի պայմանները բարելավելու ձգտումն էր, որքան բնաջնջման սպառնացող վտանգի առաջն առնելու ինքնապաշտպանական մղումը, սակայն դժբախտաբար դրա փոխարեն արևմտահայությունը կանգնեց բնաջնջման վտանգին դեմ հանդիման:

Հեղինակը հատուկ քննարկման առարկա է դարձրել Մեծ եղեռնի նախապատրաստության երիտթուրքական քաղաքականությունը: Բազմաթիվ ուղղակի փաստերով նա ցույց է տալիս, որ իթթիհատի կողմնորոշումը դեպի հայկական ջարդերը ձևավորվել էր մինչև 1915 թվականը:

1910 թ. ծուլումն ու թուրքացումը հռչակվեցին պետական քաղաքականություն: Նշվում է, որ Առաջին աշխարհամարտին նախորդած 5–6 տարիներին իթթիհատն ամեն ինչ արեց հայերին տնտեսապես քայքայելու և երկրի հարստությունն ու նյութական արժեքների արտադրությունը թուրքերին հանձնելու համար⁴:

Ուշադրություն է հրավիրվում այն իրողության վրա, որ դեռևս 1908–ին ստեղծվեցին թուրքիզմի քարոզչական մարմիններ: Օսմանիզմից իսլամիզմին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 180:

² Նշվ. աշխ., էջ 211–212:

³ Նշվ. աշխ., էջ 212:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 317:

որից էլ թուրքիզմին ու համաթուրքականությանը անցումները կատարվեցին աստիճանական, աննկատ¹:

Հեղինակը բացահայտում է Սալոնիկի 1911 թ. երիտթուրքական համագումարի որոշումների ջարդարարական բնույթը: Նա ուշադրության արժանի տեսակետ է արտահայտում, որ իրականում հայերը խոչընդոտ չէին թուրքերի թուրանական ծրագրի իրագործման ճանապարհին, և դա ոչ այնքան գիտական տեսակետ էր, որքան քարոզչություն²:

Նշվում է, որ իթթիհատը ոչ միայն հայերի բնաջնջման ծրագրողն էր, այլև ղեկավարն ու կազմակերպիչը: Այդ առումով հեղինակը իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարներին որակում է իբրև ցեղասպանության մեքենայի անիվներ:

Ս. Պողոսյանը կարծիք է հայտնում, որ իթթիհատական կուսակցության ու նրա պարագլուխների գործունեության ուսումնասիրությունը առաջնակարգ նշանակություն ունի Հայոց ցեղասպանության կեղծարարներին հակահարված տալու և պատմական ճշմարտությունը հաստատելու համար³: Դրան հետևում են Թալեաթի, Ջեմալի, Նազըմի, Բեհաեդդին Շաքիրի ծավալուն բնութագրումները:

Մեծ եղեռնին անցնելու առաջին քայլը հեղինակը համարում է հայ պաշտոնատարների պաշտոնանկությունը, որն սկսվեց 1914 թ. հունվարին: Նրա պատկերացմամբ՝ երկրորդ խոշոր հարվածը հայերին՝ զենքի հավաքումն էր⁴:

Խոսելով ռուսական զորքերի 1915 թ. գարնանային առաջխաղացման մասին՝ Ս. Պողոսյանը գրում է, որ չնայած թուրքերի կատաղի դիմադրությանը, ռուսները տիրացան լայնածավալ տարածքների, սակայն դրանով բարդացրին իրենց վիճակը՝ ցրվածությունը, մատակարարման և կապի դժվարությունները, լեռնային տեղանքը հնարավորություն չտվեցին կանգնեցնելու հակառակորդի ամառային հարձակումը: Հեղինակը դրանով է բացատրում ռուսական բանակի հուլիսյան «տարօրինակ» նահանջը և իր անհամաձայնությունն է հայտնում Անդրանիկին, Ս. Վրացյանին, Լեոյին, որոնք այդ նահանջի մեջ տեսել են հայերին կոտորել տալու դիտավորություն: «Համենայն դեպս հազիվ թե լուրջ կարելի է համարել այն պնդումը, — այդ առթիվ գրում է նա, — թե հանուն հայերի բնաջնջման ռուսները լքում էին 50–60 հազար քառակուսի կիլոմետր տարածք, որը գրավելու համար հազարավոր զոհեր էին տվել»⁵: Սակայն հեղինակը միանգամայն հավանական է համարում, որ միտումնավորություն կարող էր դրսևորվել այս կամ այն դրվագում, ռուս այս կամ այն հայատյաց մեծապետական հրամանատարի կողմից⁶:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 333:

² Նշվ. աշխ., էջ 345:

³ Նշվ. աշխ., էջ 377:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 435:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 454–455:

⁶ Նույն տեղում:

վկայակոչելով և ընդհանրացնելով մի շարք գիտնականների ուսումնասիրությունները՝ Ս. Պողոսյանն ընդգծում է, որ նրանք զորակոչի իրականացումը համարում են ցեղասպանությանը միտված միջոցառումներից ամենախոշորը¹:

Խոսելով կամավորական զնդերի մասին՝ Ս. Պողոսյանը նրանց շարքերում հաշվում է 7-9 հազար մարդ: Հեղինակն անաչառորեն ներկայացնում է կամավորական շարժման թե՛ դրական, թե՛ բացասական հետևանքները:

Ստ. Պողոսյանի բնորոշմամբ՝ հայաջինջ քաղաքականության ծնած ամենազոր ջարդարար կառույցը «Հատուկ կազմակերպությունն» էր՝ «Թեջքիլաթը մահուսեն», որը գործնականում դարձավ ջարդերի իրականացման գործիչ: Նրա կարծիքով՝ Թեջքիլաթի ստեղծումը Մեծ եղեռնի իրականացման չորրորդ փուլն էր: Ըստ նրա՝ այդ կազմակերպությունը բաղկացած էր ոչ թե 10 հազար, ինչպես նշվում է պատմագրության մեջ, այլ 30 հազար մարդուց²: Հեղինակը միանում է այն կարծիքին, թե այդ կազմակերպությունն ստեղծվել է 1911 թվականին: Նրա կարծիքով՝ Մեծ եղեռնի նախապատրաստությունը ոչ թե ամիսներ, այլ տարիներ է տևել:

Ստ. Պողոսյանն ուշագրավ միտք է հայտնում, որ հայերը 1915 թ. ապրիլի 24-ը հռչակեցին Մեծ եղեռնի սկիզբ, և թուրքերը հաճույքով համաձայնեցին, որպեսզի ապրիլի 24-ի միջոցով մերժեին Հայոց ցեղասպանության իրողությունը: Տրամաբանությունը հստակ էր՝ ապրիլի 24-ը այն օրերից էր, երբ Թուրքիան մահուկեմաց կռիվ էր մղում երեք ճակատով՝ եվրոպական, ռուսական, հարավային՝ Պաղեստին և Սիջազետք³: Պատմաբանի համոզմամբ հայերի բնաջնջումը որպես ռազմավարություն դրված էր իթթիհատի առաջին ծրագրի տողատակերում, այն իթթիհատի քաղաքականության վերածվեց 1908 թվականից, բայց պետական քաղաքականություն դարձավ 1914 թ. կեսերին⁴:

Հեղինակը վճռականորեն մերժում է մի շարք, այդ թվում և հայ հեղինակների տեսակետները, որոնք փորձում են եղեռնը բացատրել հայերի ազգային վարքագծով:

Մերժելով Հայոց ցեղասպանության պարբերացման վերաբերյալ գոյություն ունեցող մի շարք տեսակետներ՝ Ստ. Պողոսյանն առաջարկում է իր սեփական պարբերացումը, ըստ որի, Հայոց ցեղասպանության առաջին շրջանն սկսվել է 1878-ին և ավարտվել 1909-ին: Այն ուներ իր փուլերը՝ Զուլումի տարիներ՝ 1879-1890 թթ., Սասունի ջարդեր՝ 1891-1894, համիդյան զանգվածային ջարդեր՝ 1895-1896 թթ., Ադանայի կոտորածներ՝ 1909 թ.:

Երկրորդ շրջան՝ 1914 թ. օգոստոս-նոյեմբեր՝ զորահավաք, զինաթափում, թալան, մասնակի ջարդեր:

1914 թ. նոյեմբեր — 1915 թ. փետրվար՝ ջարդեր թուրք-ռուսական և թուրք-պարսկական սահմանամերձ շրջաններում:

1915 թ. մարտ-ապրիլ՝ Կիլիկիայի հայաթափում, հայ մտավորականության աքսորում, Վանի ինքնապաշտպանություն:

1915 թ. ապրիլ-դեկտեմբեր՝ բռնագաղթ ու ջարդեր:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 470:
² Նշվ. աշխ., էջ 435:
³ Նշվ. աշխ., էջ 514:
⁴ Նույն տեղում:

1915 թ. դեկտեմբեր — 1916 թ. հունիս՝ անապատ աքսորված հայերի ոչնչացում:

1916 թ. հուլիս — 1918 թ. կեսեր՝ եղեռնից փրկվածների մահմեղականացում կամ ոչնչացում, ջարդեր ռուսական բանակի լքած նահանգներում:

1918 թ. հուլիս — 1921 թ. ջարդեր Արևելյան Հայաստանում, Հարավային Կովկասի տարբեր շրջաններում, ինչպես նաև Կիլիկիայում և Զմյուռնիայում¹:

Անառարկելի փաստերով հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայերին ապստամբ ներկայացնելու իթթիհատի ջանքերն իրականության հետ ընդհանուր ոչինչ չունեին: Նա համերաշխում է Գ. Պալաքյանի այն մտքին, թե ազգային որոշակի քաղաքականություն գոյություն չունեի, չկար ազգային միավորող ու համախմբող կարգախոս, անպատասխանատու կեցվածքը հայ կյանքի, նրա կուսակցությունների գործունեության համար բնութագրական էր²:

Անդրադառնալով բնաջնջման գործողություններին՝ հեղինակը փորձում է ներկայացնել դրանց համայնապատկերը: Նշվում է, որ երիտթուրքերը կազմակերպեցին, զինեցին քրդերին ու նրանց գրոհի ուղարկեցին հայ անգեն բնակչության վրա:

Շեշտվում է, որ հայերի զինաթափումը համընդհանուր էր. զինաթափում էին բոլորին՝ թե՛ քաղաքացիական բնակչությանը, թե՛ հայ ոստիկանությանը և զինվորականությանը:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում հեղինակի վկայակոչած մի փաստաթուղթը, որը հայտնաբերել է ֆրանսահայ հեղինակ Արթուր Պելլերյանը՝ Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում: Այն իրենից ներկայացնում է 1915 թ. հունվարին իթթիհատի կենտրոնում ընդունված հայ բնակչության տեղահանման ու ոչնչացման վերաբերյալ «Տաս հրահանգները»³:

Մեծ եղեռնի գիտական, անաչառ պատմությունը շարադրելու համար հեղինակը առաջնակարգ նշանակություն է տալիս ժամանակի մամուլի համապատասխան հրապարակումներին, ուստի դրանցից վկայակոչում է ընդարձակ հատվածներ:

Կարևոր եզրակացություն է արվում, որ Օսմանյան կայսրությունում հայերի բնաջնջումը պետական քաղաքականություն էր և այն թելադրված էր ոչ թե ռազմական անհրաժեշտությամբ, կամ հայերի «դավաճանական կեցվածքով», այլ կայսրությանն ու թրքությանը նոր հիմքի վրա վերածնելու նպատակադրմամբ⁴:

Հեղինակը պատմական մեծագույն սխալ ու խայտառակություն է համարում այն, որ պատերազմից որևէ ակնկալիք չունեցող հայ ժողովուրդը կռվող բանակներին տվեց 600000 մարդ, մինչդեռ լրիվ բավարար կլինեի, եթե այդ ուժի գոնե 10 տոկոսը կազմակերպվեր ու կռվեր հանուն արևմտահայության փրկության⁵: Նրա համոզմամբ՝ արևմտահայության ընդվզումների երկար շարքը մինչև օրս գրեթե չի ուսումնասիրված:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 521-522:
² Նշվ. աշխ., էջ 539:
³ Նշվ. աշխ., էջ 555:
⁴ Նշվ. աշխ., էջ 578:
⁵ Նշվ. աշխ., էջ 594:

Հատուկ քննարկման նյութ են դարձված 1915 թ. ապրիլի 24-ի իրադարձությունները: Նշվում է, որ աքսորն ու ոչնչացումը վերաբերում էին հայ մտավորականության բոլոր ճանաչված ներկայացուցիչներին, որոնց հարկ էր լռեցնել: Նրանք լինեին պատգամավոր թե պրոֆեսոր, բժիշկ թե դերասան, գրող թե ժուռնալիստ, անկախ կուսակցական պատկանելությունից¹:

Ս. Պողոսյանը սխալ է համարում ընդունված այն կարծիքը, թե իբր ամբողջ 1915-ին 4. Պոլսում ձերբակալվել և ոչնչացվել է 600, իսկ կայսրությունում՝ 3000 հայ մտավորական և գտնում, որ այդ թիվն անհամեմատ մեծ էր: Ըստ նրա՝ միայն 4. Պոլսում ձերբակալվեց 196 գրող, 168 նկարիչ, 578 երաժիշտ, 336 բուժաշխատող, 176 ուսուցիչ, 160 իրավաբան, 62 ճարտարապետ, 64 դերասան՝ ընդհանուր առմամբ 1740 մարդ²:

Հեղինակը խիստ ուշագրավ տեսակետ է հայտնում, որ 1915 ապրիլի 24-ը Մեծ եղեռնի խորհրդանշական օր, առավել ևս որպես Հայոց ցեղասպանության երկրորդ շրջանի սկիզբ համարելը ոչ միայն սխալ է, այլ նաև վնասակար, որովհետև թուրքերը դա օգտագործում են՝ ասելով, թե իրենց համար ծանր այդ պահին իրենք ստիպված էին ապստամբած հայերի նկատմամբ դիմել անվտանգության միջոցառումների: Իսկ Մեծ եղեռնի սկիզբը, հեղինակի համոզմամբ, պետք է համարել 1914 թվականի օգոստոսը, երբ Օսմանյան կայսրությանը ոչինչ չէր սպառնում և նա պատերազմի մեջ չէր³:

Անդրադառնալով Անտանտի երեք երկրների կառավարությունների 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությանը՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է նաև Թուրքիայի պատասխան հուշագիրը՝ դիտելով այն իբրև Մեծ եղեռնի պատմությունը կեղծելու թուրքական առաջին պաշտոնական փաստաթուղթը⁴:

Ամբողջությամբ ներկայացնելով 1915 թ. մայիսի 14-ին հրապարակված «Տեղահանության մասին» օրենքը՝ հեղինակն այն դիտում է իբրև տեղահանությունների ու ջարդերի գլխավոր փաստաթուղթ⁵: Ենթադրություն է արվում, որ ամենայն հավանականությամբ եղել են բռնագաղթի իրականացման վերաբերյալ նաև ուրիշ հրամաններ և օրենքներ: Թալեաթի ստորագրած հրամաններից մեկում ուղղակիորեն ասված էր՝ «Տեղահանության նպատակն է ոչնչացնել»:

Փաստեր ներկայացնելով այն մասին, որ տեղահանվել է մոտավորապես 1,4 միլիոն մարդ, հեղինակը նշում է, որ դրանց 90 տոկոսը ճանապարհին ոչնչացվեց: Նա կարծիք է հայտնում, որ հայ ժողովրդի բնաջնջման երիտթուրքական քաղաքականությունը տարվում էր խնամքով քողարկված⁶: Բացառություն չէր արվում ո՛չ հիվանդներին, ո՛չ ծերերին, ո՛չ հղի կանանց: Ամենուրեք առաջին գործը եղավ կանանց ու տղամարդկանց իրարից բաժանելն ու երեխաներին ձողներից խլելը: Բռնագաղթի իրականացման սխեման ամենուրեք նույնն էր⁷:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 599:

² Նույն տեղում:

³ Նշվ. աշխ., էջ 614:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 622:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 635-636:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 642:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 651:

Նշվում է նաև, որ երբ հայերի տեղահանությունը արդեն համընդհանուր բնույթ ստացավ, գաղտնապահությունը գրեթե անհետացավ և այն վերածվեց հետևողական բնաջնջման¹:

Բռնագաղթի վերաբերյալ կարծիքների բազմազանության մեջ հեղինակն առանձնացնում է Թուրքիայի դաշնակից Գերմանիայի քաղաքական գործիչների, միսիոներների, դիվանագետների վկայությունները, որոնք հաստատում են, որ ձեռնարկված միջոցառումների նպատակը հայերի լրիվ ոչնչացումն է, և որը խայտառակության խարան է ոչ միայն թուրքերի, այլև գերմանացիների ճակատին²:

Ամփոփելով բռնագաղթի վերաբերյալ շարադրանքը՝ հեղինակը գրում է, որ «Տեղահանությունը հոմանիշ է սպանության» ասածը միայն մասնակիորեն էր ճիշտ: Իրականում այն անհունորեն ավելի վատթար էր, քան սպանությունը³:

Ս. Պողոսյանը հանգամանորեն ներկայացնում է բնաջնջման գործողությունները բռնագաղթի ճանապարհներին: Նշվում է, որ մշակված էր բռնագաղթվողների քարավաններն ուղեկցելու որոշակի կարգ: Բռնագաղթի քարավաններն ուղեկցում էին ոստիկաններն ու ժանդարմները, այդ գործին մասնակցում էր նաև բանակը: Բռնագաղթն իրականացվում էր այնպես, որ հայերի միայն մի չնչին մասը հասներ անապատ⁴: Հեղինակի համոզմամբ՝ բռնագաղթն անվերապահորեն դիտվում էր որպես բնաջնջման քաղաքականության առանցքային միջոց, ինչը համաշխարհային պատմության մեջ նախադեպ չի ունեցել: Վկայակոչելով հայ տարագիրների անմարդկային ոչնչացման բազմաթիվ եղանակներ՝ հեղինակն իրավամբ դրանք անվանում է «մահվան քարավաններ»⁵:

Բազում անառարկելի փաստերի վկայակոչմամբ ցույց է տրվում, որ բռնագաղթն ու ջարդը ոչ թե իրար հաջորդող, այլ միաժամանակ իրականացվող ձեռնարկներ էին, որը «վերևից» ղեկավարվում և կանոնակարգվում էր: Եզրակացություն է արվում, որ երիտթուրքերը հայերի դեմ էին հանել վիթխարի թվով մահմեդականների, այդ գործում ներգրավել թուրք հասարակության բոլոր խավերին⁶:

Նշվում է, որ ցեղասպանությունը թուրքերի կողմից իրականացվեց ամենաայլանդակ, ամենաանբարոյական ու անմարդկային միջոցներով, և դժվար է հավատալ, որ դրանց հեղինակները մարդիկ են:

Ս. Պողոսյանը մանրամասնորեն անդրադարձել է մահվան ճամբարներում տիրող ահավոր իրավիճակին: Նրա կարծիքով՝ աքսորավայրեր են հասել տարագրվածների մեկ երրորդը: Դրանք դիտարկվում են իբրև աստիճանական ոչնչացման միջոցներ: Նշվում է, որ 1916 թ. հունվար-ապրիլ ամիսներին Ռաս-ուլ-Այնում ոչնչացվեց 70000, Ինթիլիում՝ 50000, Դեր Զորում՝ 270000 մարդ: Իսլահիեում տիֆից մեռավ 150000, Կատմայում և Ազազում՝ 60000, Բաբում և Մեսքենեում՝ 180000 հայ, ընդհանուր թվով՝ մոտ 800000 մարդ⁷:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 664:

² Նշվ. աշխ., էջ 673:

³ Նշվ. աշխ., էջ 679:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 681:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 692:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 697:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 733:

Հեղինակի կարծիքով՝ Մեծ եղեռնը սկսվեց 1914 թվականի օգոստոսին և տևեց 28 ամիս՝ 2,5 տարի¹:

Աշխատության վերջին գլխում տրված է արևմտահայության ամբողջական բնաջնջման պատճառների վերաբերյալ գոյություն ունեցող կարծիքների ու տեսակետների ընդարձակ տեսություն: Համադրելով ամենաբազմազան, հաճախ իրարամերժ, երբեմն էլ կեղծ ու շինծու մոտեցումներ՝ հեղինակը յուրաքանչյուր առիթով արտահայտել է փաստերից ու իրականությունից բխող սեփական գնահատականները:

Քիչ է ասել, թե Ս. Պողոսյանի աշխատությունը Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հիմնավոր գործ է: Գիտական սխրանքից զատ՝ այն նաև աներևակայելի մարդկային տառապանքով հյուսված ստեղծագործություն է:

Գիրքն ամբողջությամբ անգերազանցելի մեղադրական եզրակացություն է՝ ուղղված հայ ժողովրդի հանդեպ գործված անմասխաղեպ ոճրագործության հանցավորներին:

Հայոց ցեղասպանության հետ առանձին վերցրած այս կամ այն երկրի առնչակցության հիմնահարցերի գիտական ուսումնասիրությունը վերջին ժամանակներս դարձել է ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտում տարվող հետազոտությունների գլխավոր ուղղություններից մեկը: Ինստիտուտի գիտաշխատող Տիգրան Սարուխանյանի առջև խնդիր է դրվել ուսումնասիրել Անտանտի գլխավոր երկրներից մեկի՝ Մեծ Բրիտանիայի՝ Հայոց ցեղասպանության հետ առնչակցության ամենատարբեր ասպեկտները: Իր առջև դրված խնդիրն իրականացնելու նպատակով Տ. Սարուխանյանը մի քանի ամիս հետազոտական-պրպտոզական քրտնաջան աշխատանք է կատարել Անգլիայի տարբեր արխիվներում ու գրադարաններում, հայտնաբերել անհրաժեշտ քանակությամբ սկզբնաղբյուրային նյութ և այն դարձրել իր աշխատության փաստական հենքը: Ջուզահեռաբար հմտորեն օգտագործելով նաև ՀՀ պետական կենտրոնական արխիվի նյութերը, հիմնահարցի շուրջ գոյություն ունեցող տարալեզու պատմագիտական ուսումնասիրությունները, հրապարակված փաստաթղթերի ժողովածուները, հուշագրական ու վավերագրական գրականությունը, ժամանակի պարբերական մամուլը՝ ուսումնասիրողը հրատարակել է որոշակի գիտական արժեք ներկայացնող մի գործ²:

Գրքի գիտական նորույթը նրանում օգտագործված բազմաթիվ արխիվային և փաստական նոր նյութերն են, որը թույլ է տվել լուսաբանել Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Մեծ Բրիտանիայի որդեգրած քաղաքականության մութ ծալքերը, բացահայտել Անգլիայի կողմից ոճրի հետագա ուրացման պատմական և քաղաքական հիմքերը:

Երվանդ Գասպարյանի մեմագրության մեջ ներկայացված է Ֆրանսիացի հայասեր Անատոլ Ֆրանսի վերաբերմունքը Հայոց մեծ եղեռնի հանդեպ³:

«Անատոլ Ֆրանսը և Մեծ եղեռնը» գլուխն սկսվում է այն փաստերի արձանագրմամբ, որ երբ մեծ տերություններն զբաղված էին Հայոց ցեղասպա-

նության շահարկմամբ, հայ ժողովուրդը հանձին Անատոլ Ֆրանսի գտավ իր ցավն ու ողբերգությունը սեփականը համարող, ազնիվ, ջերմ ու անշահախնդիր պաշտպանին, որն իրենից կախված ամեն ինչ արեց, որպեսզի ողջ աշխարհին գուժեր հնագույն և քաղաքակիրթ, խաղաղասեր ու ստեղծագործ ժողովուրդներից մեկի բնաջնջման մասին⁴:

Անդրադառնալով 1916 թ. ապրիլի 9-ին Սորբոնի համալսարանի սյունազարդ դահլիճում երեք հազար մասնակիցների առջև Անատոլ Ֆրանսի արտասանած բանախոսությանը՝ Ե. Գասպարյանն ամենայն իրավամբ այն որակում է իբրև նրա հրապարակային հայասիրական գործունեության ամենամեծ հուշարձանը⁵: Հեղինակն ընդգծում է, որ դրանով Անատոլ Ֆրանսը վաստակեց հայ ժողովրդի անկեղծ շնորհակալությունն ու երախտագիտությունը, իսկ Ամենայն հայոց հայրապետ Գևորգ 5-րդը 1917-ին նրան և Ֆրանսիացի մեկ այլ նշանավոր հայասերի՝ Վիկտոր Բերարին ուղարկեց շնորհակալական կոնդակներ⁶:

Հայոց ցեղասպանության պատմության թուրքական նենգափոխման դեմ է ուղղված Արամ Անանյանի նոր աշխատությունը⁷:

Գրքի առաջաբանում նշվում է, որ ժամանակակից Թուրքիան ստեղծել է Հայոց ցեղասպանության ժխտման օրենսդրական և ինստիտուցիոնալ կառույցներ՝ ակտիվ դիվանագիտական պայքար ծավալելով ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի դեմ: Հայոց ցեղասպանության ժխտմանն ուղղված Թուրքիայի ջանքերը միանշանակորեն որակվում են որպես համակարգված քաղաքականություն⁸:

Ընդգծելով, որ պատմության նենգափոխման նպատակով թուրքերը գործի են դնում այլազան հնարքներ, և դրանցից մեկն էլ հայ բնակչության թվաքանակի վերաբերյալ շինծու տվյալների հրապարակումն է, հեղինակը եզրակացնում է, որ Օսմանյան կայսրության ժողովրդագրական քաղաքականությունը չի սահմանափակվել սոսկ վիճակագրության նենգափոխմամբ, այլ կրել է կազմակերպված և երկարաժամկետ ծրագրի բնույթ⁹:

Նա վճռականորեն հերքում է թուրք հեղինակների այն կեղծիքը, թե իբր հայերի տեղահանությունը հրաշալի կազմակերպված և անվտանգ կերպով իրականացված միջոցառում է եղել՝ նվազագույն զոհերով⁷:

Հեղինակի ամփոփիչ եզրակացությունն այն է, որ «Հայեր, աքսոր և գաղթ» գրքի հիմնական նպատակը օսմանյան կառավարության գործողությունների արդարացումն է, որ իբր երիտթուրքերը չեն մշակել հայ ժողովրդի բնաջնջման ծրագիր և ոչ էլ ցեղասպանություն են իրականացրել⁸:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 95:

² Նշվ. աշխ., էջ 99:

³ Նշվ. աշխ., էջ 101:

⁴ Ա. Անանյան, Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Երևան, 2005:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 6:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 7:

⁷ Նշվ. աշխ., էջ 60:

⁸ Նշվ. աշխ., էջ 75:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 748:

² Տ. Սարուխանյան, Հայոց ցեղասպանությունը օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915-1918 թթ.), Երևան, 2005:

³ Երվանդ Գասպարյան, Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915-1918 թթ.), Երևան, 2000:

Թեմատիկ առունով խրախուսելի նորույթ է Տիգրան Մաթոսյանի աշխատությունը, որը Հայոց ցեղասպանության ու հրեական հոլոքոստի համեմատման հետաքրքիր ու յուրատեսակ փորձ է¹:

Գիտագործնական կարևոր նշանակություն ունեցող այդ աշխատության ներածականում իրավամբ նշվում է, որ համընդհանուր ճանաչման արժանացած հոլոքոստի հրեաների ողջակիզման և ճանաչման գործընթացում գտնվող Հայոց ցեղասպանության միջև գոյություն ունեցող անժխտելի ընդհանրությունների մատնանշումը կարող է օժանդակել միջազգային հանրության կողմից Հայոց ցեղասպանության փաստի ընդունման և դատապարտման գործընթացին²:

Անդրադառնալով գաղափարախոսության դերակատարմանը ցեղասպանության իրականացման գործընթացում՝ Տ. Մաթոսյանը եզրակացնում է, որ Թուրքիայում և Գերմանիայում երկու աշխարհամարտերից առաջ իշխանության եկած վարչակարգերն իրենց նպատակների իրականացման համար առաջնորդվում էին պանթուրքիզմի և նացիոնալ-սոցիալիզմի գաղափարախոսություններով, որոնք աչքի էին ընկնում իրենց ծայրահեղությամբ ու մարդատյացությամբ: Այդ գաղափարախոսությունների մեջ հատկապես առանձնանում էին ազգայնականության, ռասիզմի և տարածապաշտության գաղափարները: Պանթուրքիզմը և նացիոնալ-սոցիալիզմը ընդհանրություններ ունեին նաև ռասիզմի ոլորտում: Նրանք ամեն կերպ զովաբանում էին ուժը, բռնությունը և պատերազմը, իսկ իմպերիալիստական նկրտումները նրանց ազգայնական և ռասիստական գաղափարների բնական շարունակությունն էին³:

Ընդհանուր եզրակացությունն այն է, որ Հայոց ցեղասպանության և հոլոքոստի միջև ընդհանրություններ կային ոչ միայն զանգվածային սպանությունների իրականացման եղանակների, այլև ցեղասպանությունների նախապատրաստական և ընթացիկ աշխատանքների կազմակերպման տեսանկյունից: Իթթիհատականների և նացիստների կողմից իրականացվող զանգվածային սպանությունների հիմնական բանաձևն էր «առավել նվազ ջանքերով՝ առավել շատ մարդկային կյանքեր»⁴:

Հեղինակը ուրվագծում է Հայոց ցեղասպանության և հոլոքոստի հետևանքների երկու հիմնական տարբերություն. ցեղասպանության ենթարկված հայ ժողովուրդը փաստորեն կորցրեց իր պատմական հայրենիքը, մինչդեռ հոլոքոստից հետո հրեական սփյուռքը կարողացավ ստեղծել Իսրայել պետությունը: Մինչդեռ առայսօր ճանաչված չէ տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու և փոխհատուցում ստանալու իրավունքը:

Երկրորդ տարբերությունն այն է, որ եթե Երկրորդ աշխարհամարտից հետո ամբողջ աշխարհը դատապարտեց նացիստական ոճիրները, իսկ Գերմանիան մինչև օրս շարունակում է փոխհատուցել հրեաներին, ապա Հայոց ցեղասպանության ոճրագործները մնացին անպատիժ, աշխարհի մեծագույն մասը լուռ մնաց, իսկ Թուրքիան շարունակում է ժխտել ցեղասպանության փաստը⁵:

¹ Տ. Մաթոսյան, Հայոց ցեղասպանություն և հրեական հոլոքոստ, Երևան, 2005:

² Նշվ. աշխ., էջ 5:

³ Նշվ. աշխ., էջ 67–68:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 166–167:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 167–168:

Հայոց ցեղասպանության 90–ամյակին նվիրված հոդվածների սովորածավ ժողովածու է հրատարակել Երևանի պետական համալսարանը¹: Ժողովածուի պատասխանատու խմբագիրն է համալսարանի ռեկտոր, պրոֆեսոր Արամ Սիմոնյանը: Նրանում ամփոփված են Երևանի պետական համալսարանի, ՀԳԱԱ պատմության ինստիտուտի, հանրապետության գիտական այլ հաստատությունների աշխատակիցների և Սփյուռքի հեղինակների թվով 35 հոդվածները՝ նվիրված Հայոց մեծ եղեռնի պատմության ամենատարբեր հիմնահարցերին:

Ինչպես առաջաբանում գրում է Ա. Սիմոնյանը, ժողովածուի նյութերի մեծ մասը գրել են երիտասարդ մասնագետները՝ պատմաբաններ, իրավաբաններ, բանասերներ, հոգեբաններ, որոնք հիմնահարցը լուսաբանել են տարբեր կողմերից: Իհարկե, քիչ չեն նաև ճանաչված անունները՝ Ալբերտ Խառատյան, Հրանուշ Խառատյան, Գևորգ Խաչատրյան, Հակոբ Հակոբյան, Ալեքսանդր Մանասյան, Էդիկ Մինասյան, Ռուբեն Սաֆրաստյան, Արամ Սիմոնյան, Ստեփան Ստեփանյան, Վերժինե Սվազյան և ուրիշներ:

Ժողովածուն իր համեստ նպաստն է բերում Հայոց մեծ եղեռնի հիշատակի պահպանմանը:

Կիլիկիայի հայության 1909 թվականի ապրիլյան եղեռնի մասին հիմնարար աշխատություն է ստեղծել ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանը²:

Ինչպես գրում է վաստակաշատ ակադեմիկոսը, թուրքական բռնակալության տակ հայ ժողովուրդն ամբողջ կես հազարամյակ ենթարկված էր դաժան հալածանքների ու ջարդերի: Սուլթան Աբդուլ Համիդի երեսնամյա ռեժիմի օրոք արևմտահայությունը 1895–96 թթ. ենթարկվեց լայնածավալ կոտորածների, որոնց զոհ գնաց շուրջ 300 հազար մարդ, ամայացան Հայաստանի հարյուրավոր բնակավայրեր:

Հեղինակն առաջ է քաշում այն տեսակետը, որ 1909 թ. ապրիլին Կիլիկիայի հայերի զանգվածային կոտորածը կազմակերպեցին իշխանական լծակներ պահպանած համիդականները և երկրի քաղաքական իշխանությանը տիրացած «սահմանադրական» երիտթուրքերը: Կիլիկիայի հայությունը ենթարկվեց արյունալի ջարդի, որն իրագործվեց սառնասիրտ հետևողականությամբ ու մարդասպանության բոլոր միջոցների գործադրմամբ, երբ 10–12 օրում կյանքից զրկվեցին 30–35 հազար հայեր³:

Աշխատության գիտական արժեքը մեծանում է նրանով, որ ներածության մեջ հեղինակը տալիս է Կիլիկիայի ջարդերի մասին հիմնական գրականության և աղբյուրների համառոտ վերլուծությունը: Ընդգծվում է արխիվային վավերագրերի, գրական աղբյուրների և ժամանակի մամուլի նշանակությունը:

Հեղինակը բացառիկ արժեք է վերագրում Սուրեն Պարթևյանի «Կիլիկյան արհավիրքը» գրքին, որը լույս է տեսել Կ. Պոլսում, 1909–ին և Կիլիկիահայոց ջարդի մասին առաջին հուշագրությունն է:

Արժևորվում են նաև Մուշեղ եպիսկոպոս Սերոբյանի, Զապել Եսայանի, Արշակունի Թեոդիկի, Գրիգոր Գուտուլյանի, Ներսես եպիսկոպոս Դանիելյանի,

¹ Հայոց մեծ եղեռն — 90, հոդվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2005:

² Հրաչիկ Սիմոնյան, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009:

³ Նշվ. աշխ., էջ 4:

Հակոբ Թերզյանի, վերապատվելի Համբարձում Աղճյանի հուշագրությունները, Հակոբ Պապիկյանի, Վահան Զյուրքչյանի, Բյուզանդ Եղիայանի, Հակոբ Չոլաքյանի և այլոց ուսումնասիրությունները:

Նշելով, որ Կիլիկիայի 1909 թ. իրադարձություններն անբավարար են ուսումնասիրվել ինչպես խորհրդային ժամանակաշրջանում, այնպես էլ անկախության տարիներին, հեղինակն, այնուամենայնիվ, հիշատակում է Ազատ Համբարյանի, Ծատուր Աղայանի, Մակիչ Արզումանյանի, Արամայիս Մնացականյանի, Վարդան Պարսամյանի, Հայկազ Պողոսյանի և Ռուբեն Գասպարյանի կատարած շահեկան աշխատանքն այդ բնագավառում¹:

Քննարկելով կիլիկիահայության աղետի պատճառները՝ հեղինակն սկսում է նրանից, որ հայերի և թուրքերի միջև ցեղային ատելության հասնող փոխադարձ ատելությունը հաղթահարված չէր: Թուրքերն ու քրդերը հատկապես բորբոքված էին նրանից, որ 1908 թ. հուլիսին վերականգնված միդիատյան սահմանադրությունը Կիլիկիայի հայերին և մյուս քրիստոնյաներին օժտել էին իրենց հետ հավասար իրավունքներով:

Կոտորածների գլխավոր պատճառներից մեկը, հեղինակի կարծիքով, մահմեդականների կրոնամոլությունն էր: Չարաղետ դեր խաղաց նաև իթթիհատականների թունդ ազգայնականությունը՝ շովինիզմը:

Հեղինակն ուշագրավ միտք է հայտնում, որ ոճրագործության գլխավոր պատճառներից մեկն էլ եղավ Կիլիկիայից հեռացած հայ զաղթական գյուղացիների մի մասի վերադարձը, որոնք պահանջում էին վերադարձնել քրդերի սեփականացրած իրենց հողերը²:

Ենթադրություն է արվում նաև, որ կոտորածի հավանական պատճառներից մեկն էլ կարող էր լինել այն, որ Թուրքիայի զանազան անկյուններում հայերը շարունակում էին պարծենկոտ հայտարարություններ անել, թե իրենք են առաջինը պայքար սկսել սուլթան Աբդուլ Համիդի դեմ և առաջ բերել 1908 թ. հեղափոխությունը:

Եվ, վերջապես, հեղինակի համոզմամբ, Կիլիկիայի եղերական դեպքերի խորացմանը և աղետի ծավալմանը մեծապես նպաստեց 1909 թ. մարտի 31-ին սկսված հետադիմական շարժումը Կ. Պոլսում:

Վերոհիշյալ ընդհանուր պատճառներից բացի Հր. Սիմոնյանը թվարկում է նաև Կիլիկիայում ծագած մի քանի տեղական պատճառներ: Նա գտնում է, որ չարաղետ դեր խաղաց Ադանայում հրատարակվող «Իթիդալ» («Չափավորություն») թերթը, որը սադրանքներ էր տարածում և մահմեդական ամբոխին գրգռում հայերի դեմ³:

Երկրորդ տեղական պատճառը հեղինակը տեսնում է Կիլիկիայի վարչախմբի գործունեության մեջ: Կատարած հետազոտությունների հիման վրա Հր. Սիմոնյանը գրում է, որ թուրք ղեկավարներն Ադանայից մինչև Անտիոք տեղյակ էին, որ քրիստոնյաները կոտորածի են եթարկվելու: Սակայն նրանք ոչ միայն որևէ արգելք չհարուցեցին արյունարբու խուժանի առջև, այլև ամեն

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

³ Նշվ. աշխ., էջ 33:

կերպ խրախուսեցին ու առանձին դեպքերում նույնիսկ նրան առաջնորդեցին անգն ու անպաշտպան հայերի դեմ¹:

Հեղինակի կարծիքով՝ աղետի լուրջ պատճառներից մյուսն առնչվում էր հայերի տնտեսական վիճակին: Թուրքերն ու քրդերը միշտ սպասում էին հայերի ունեցվածքին տեր դառնալու երանելի օրվան²:

Հր. Սիմոնյանը եզրակացնում է, որ ոճիրը կանխամտածված էր, և կոտորածների կազմակերպիչները նախապես գործողությունների մանրամասն ծրագիր էին մշակել, որի գերնպատակը Կիլիկիան լիովին հայաթափելն էր: Ցուցում էր տրված առաջին հերթին կոտորել տղամարդկանց, այնուհետև՝ անվանի ու հարուստ հայերին, հետո՝ կանանց, ծեղերին ու երեխաներին: Հայերի տները թալանվելուց հետո պետք է հրդեհի մատնվեին, իսկ Կիլիկիայի հայկական աշխարհագրական անունները պետք է փոխվեին և թուրքացվեին:

Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է թուրքերի սադրիչ գործողությունները, որոնք նպատակաուղղված էին համընդհանուր կոտորածի համար առիթներ ստեղծելուն:

Հանգամանորեն ներկայացնելով կոտորածը Ադանա քաղաքում՝ Հր. Սիմոնյանը գրում է, որ այն հայերի համար դարձավ զազանության հրեշավոր մի հուշարձան՝ իր մեջ ամփոփած թուրքի վրիժառությունը, քրդի վայրենի բնագործները և եվրոպացիների երեսպաշտությունը: Ըստ հեղինակի հայթայթած տվյալների՝ 1909 թ. սկզբին համանուն վիլայեթի կենտրոն Ադանան ուներ 66 հազար բնակիչ, որից հայեր էին 22 հազարը:

Հեղինակը մանրամասնորեն նկարագրում է Ադանայի առաջին կոտորածը, որն սկսվեց 1909 թ. ապրիլի 1-ին և շարունակվեց ապրիլի 2-3-ին: Նշվում է, որ դահիճները հայերին սպանում էին հրազենով, կացիններով ու դանակներով, բերով ու դաշույններով, մահակներով ու քարերով: Շուրջ 500 նախապատրաստված հրածիգներ էլ կրակի մատնեցին հայկական թաղերը:

Հեղինակը ներկայացնում է նաև այն 173 հայ երիտասարդների քաջագործությունը, որոնք զինված ինքնապաշտպանություն կազմակերպեցին սանձակոտոր թուրք և քուրդ խուժանի դեմ ու փախուստի մատնեցին նրանց:

Ի վերջո, ապրիլի 3-ին հայերի և թուրքերի միջև տեղի ունեցան բանակցություններ, կնքվեց կոտորածի դադարեցման համաձայնագիր, և հայ ինքնապաշտպանները թուրքերին հանձնեցին իրենց զենքերը:

Հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ եթե հայերը ապրիլի 3-ին հանձնած չլինեին իրենց զենքերը, գուցե և Ադանայում տեղի չունենար երկրորդ, էլ ավելի լայնածավալ ջարդը³:

Հեղինակն ինչ-որ տեղ մխիթարական է համարում այն հանգամանքը, որ հայերի շուրջ 1500 նահատակների դիմաց թուրքերը տվել էին մոտ 300-400 սպանված:

Այնուհետև Հր. Սիմոնյանը գրում է, որ առաջին կոտորածից ընդամենը 9 օր հետո՝ ապրիլի 12-ին, Ադանայում սկսվեց հայերի երկրորդ ջարդը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 34:

² Նշվ. աշխ., էջ 35:

³ Նշվ. աշխ., էջ 63:

Նկարագրելով այդ զարհուրելի կոտորածի բազմաթիվ տեսարաններ՝ հեղինակը նշում է, որ սպանդի ենթարկվեցին հազարավոր հայեր, հրդեհի մատնվեց քաղաքի երեք քառորդը, բոցերի ճարակ դարձան 3500 տուն: Հայկական գլխավոր թաղում կանգուն էր մնացել միայն մայր եկեղեցին, մյուս բոլոր եկեղեցիները պղծվել էին ու կործանվել:

Նշվում է, որ երկրորդ ջարդի ժամանակ Ադանայում սպանվել էր 3500 հոգի, որոնցից հայեր՝ 2500, այլ քրիստոնյաներ՝ 500, մահմեդականներ՝ 500: Ընդհանուր առմամբ Ադանայում և նրա արվարձաններում սպանվել էր 3700 հայ¹:

Ցույց է տրվում նաև, որ մոտակա Մերսին նավահանգստում խարխիս ձգած անգլիական, ֆրանսիական, իտալական և ռուսական զրահանավերը էական օգնություն ցույց չտվեցին արհավիրքի մեջ հայտնված աղանահայերին, սակայն նրանցից մի քանիսը փախստականների որոշ խմբերի տեղափոխեցին Բեյրութ: Իսկ ռուսական «Ուրալեց» ռազմանավի նավաստիները ափ են իջնում և Մերսինում փրկում 70 հայ երեխաների²:

Հր. Սիմոնյանն ուսումնասիրության առանձին նյութ է դարձրել կոտորածները Ադանայի վիլայեթի քաղաքներում ու գյուղերում, որտեղ ջարդերը նույնքան սոսկալի էին: Նկարագրվում են Ադանայի սանջակի Գոզ-Օլուզ, Միսիս, Աղզ-Բեյութ, Գենի-Սյուրեն, Ինջիրլիք, Քրիստիան-Քեոյ, Գյոզալթ և այլ գյուղերի, Տարսոն, Մերսին, Այաս քաղաքների հայ ազգաբնակչության ահասարսուռ կոտորածը, Շեյխ-Մուրադ գյուղի հայ երիտասարդների անօրինակ ինքնապաշտպանությունը, Ջեբել-Բերեքեթի սանջակի հայկական բնակավայրերի կործանումը, Համիդիե գյուղի հայերի հուսահատ դիմադրությունը, Դորթ-Յոլ (Չորթ-Մարզվան) գյուղաքաղաքի շուրջ 5 հազար հայերի մղած հաջող կռիվները, հայերի դիմադրական կռիվները մի շարք այլ բնակավայրերում: Հանգամանալի կերպով ներկայացվում են Կոզանի սանջակի, որի գլխավոր բնակավայրը Սիս քաղաքն էր, կոտորածներն ու ինքնապաշտպանական կռիվները: Նշվում է, որ Սիսի հայ բնակչությունը համեմատաբար քիչ կորուստներ ունեցավ՝ դիմելով հերոսական ինքնապաշտպանության: Նշվում է, որ տասներկու օր մի քանի հազար զինված թուրքերի դեմ քաջաբար կռվելու շնորհիվ Հաճընի հայությունը նույնպես զերծ մնաց ջարդից³: Իսկ Հաճընից ոչ հեռու գտնվող Շար գյուղի հայերը թշնամու վրա հարձակվեցին կացիններով, երկաթյա և փայտյա ձողերով:

Հր. Սիմոնյանի նկարագրությունից կարելի է եզրակացնել, որ ինքնապաշտպանության են դիմել Ջեբել-Բերեքեթի սանջակի գրեթե բոլոր հայաբնակ բնակավայրերը:

Մենագրության մեջ առանձին գլուխ է հատկացված հայոց ջարդերին և ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին Հալեպի վիլայեթի երեք՝ Հալեպի, Ուրֆայի և Մարաշի սանջակներում: Հեղինակն առանձնակի հպարտությամբ է նշում, որ միայն Ջեյթունի անունը բավական եղավ սարսափ ազդելու ավա-

զակաբարո խառնամբոխի վրա¹: Իսկ Մարաշի գավառի ամենամեծ հայկական գյուղը՝ Ֆընտըճազը, որը 400 տուն ուներ, դիմեց ինքնապաշտպանության և կորուստներ չտվեց: Եզրակացություն է արվում, որ ինքնապաշտպանության շնորհիվ Մարաշի սանջակը համեմատաբար զերծ մնաց զանգվածային ջարդերից:

Նշվում է, որ բրիտանական ռազմանավի ներկայության շնորհիվ կոտորածից փրկվեցին շուրջ 1600 սուեթիահայեր:

Մենագրության մեջ քննարկված են նաև արհավիրքին հաջորդած ամիսներին տեղի ունեցած իրադարձությունները:

Հր. Սիմոնյանը վկայակոչում է այդ օրերի մահասարսուռ դեպքերն ուսումնասիրողների գնահատականները, ըստ որոնց, նման ոճիրների անընդունակ են ամենազագրելի կենդանիներն անգամ՝ բորենիները, և դրանք անլուր ու անմախընթաց են մարդկային պատմության մեջ²:

Այնուհետև հեղինակը լուսաբանում է աղետյալներին հասցված առաջին օգնությունը, Կ. Պոլսի հայոց ազգային իշխանությունների ձեռնարկումները, զանազան պետությունների կառավարությունների, հասարակական կազմակերպությունների ու անհատների օգնությունն ու թափած ջանքերը:

Համադրելով զոհերի թվի վերաբերյալ տարբեր աղբյուրներ՝ Հր. Սիմոնյանը եզրակացնում է, որ 1909 թ. ապրիլի 1–13–ը տեղի ունեցած ջարդի զոհերի և դրանից հետո մահացած մարդկանց ընդհանուր թիվը կարելի է հասցնել 40 հազարի: Կիլիկիահայությունը կրեց նաև ահռելի նյութական կորուստներ: Կոտորածների հետևանքով գաղթի ճանապարհը բռնեցին հայ ազգաբնակչության նորանոր զանգվածներ:

Փորձելով պատասխանել այն հարցին, թե ովքեր էին կազմակերպել կոտորածները, Հր. Սիմոնյանը գտնում է, որ դրանում հավասարապես մեղավոր էին թե՛ սուլթան Աբդուլ Համիդի կողմնակիցները, թե՛ երիտթուրքերը:

Իսկ ջարդը կազմակերպել և իրականացրել է թուրքական դարավոր բռնակալությունը³:

Հեղինակը լայնորեն անդրադարձել է կոտորածների առիթով միջազգային հանրության արծազանքներին, աշխարհի առաջադեմ գործիչների դատապարտող հրապարակումներին ու ելույթներին: Ներկայացված է նաև կիլիկյան աղետի անդրադարձը օսմանյան խորհրդարանում:

Անաչառորեն մեկնաբանված է թուրքական «արդարադատության» և զանազան քննիչ հանձնախմբերի, ինչպես նաև Կիլիկիա ուղարկված ռազմադատային դատարանի գործունեությունը: Շարադրանքը ցնցող նկարագրություններ է պարունակում ռազմական ատյանի կողմից դատապարտված «հանցագործ» հայերի մահապատիժների վերաբերյալ⁴:

Հանգամանորեն մեկնաբանված է օսմանյան խորհրդարանի կողմից Կիլիկիա գործուղված իթթիհատական պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի խորհրդավոր մահը և նրա կազմած տեղեկագրի անհայտանալը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 86:

² Նշվ. աշխ., էջ 109:

³ Նշվ. աշխ., էջ 149:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 157:

² Նշվ. աշխ., էջ 181:

³ Նշվ. աշխ., էջ 224:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 282–284:

Առանձին ենթագլխում ներկայացված է ամերիկացի միսիոներների և օտար այլ գործիչների մարդասիրական օգնությունը տառապյալ կիլիկիահայերին: Հեղինակը հարկ է համարել արժանագրել նաև մի շարք վայրերում թուրքերի ցույց տված օգնությունը:

Օրախնդիր և ուսանելի է ակադեմիկոս Հրաչիկ Սիմոնյանի հանրագումարային այն եզրակացությունը, որ չէին լինի Թուրքիայում հայերի 1895–96 թթ. ահռելի կոտորածները, 1909 թ. կիլիկյան ջարդերը, առավել ևս՝ 1915 թ. ցեղասպանությունը, եթե հայ ժողովուրդն ունենար ազգային պետականություն: Ուստի ներկայումս ամեն մի հայ պարտավոր է աչքի լույսի պես պահպանել դժվարին երկունքով ծնված Հայաստանի Հանրապետությունը, որովհետև հայկական պետականության անվտանգությունը նրա ժողովրդի գոյատևման հիմնական երաշխիքն է¹:

3. Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրումն ու գնահատումը

1915–1916 թվականների Հայոց ցեղասպանության դժնդակ ժամանակաշրջանում արևմտահայության մղած օրհասական հերոսամարտերը, որոնք, անտարակույս, թուրքական կառավարության վարած ջարդարարական քաղաքականության արդյունքն էին, մեր ժողովրդի ազգային–ազատագրական ոգորումների պատմության թերևս ամենաարյունաթաթավ դրվագներից են, որոնք մղվում էին անհավատալիության աստիճանի ծանր, անհավասար պայմաններում և կարող են պատիվ բերել յուրաքանչյուր փոքր ժողովրդի:

Ժխտել հիրավի դյուցազնական այդ հերոսամարտի սուկ ինքնապաշտպանական բնույթը, բացառել դրանց ստիպողական անհրաժեշտությունը և, որն առավել քան անտրամաբանական ու անհեթեթ է՝ ներկայացնել դրանք իբրև պատերազմի պայմաններում թուրքական կառավարության դեմ հայերի կողմից վաղօրոք պատրաստված ապստամբություն՝ նշանակում է համերաշխել ու ձայնակցել հայ ժողովրդի դահիճներին և պատմության ամեն գույնի կեղծարարներին:

Ղաշնակցության գործելակերպը խստագույնս դատապարտելու անդիմադրելի պահանջն էր, անշուշտ, բազմավաստակ պատմաբան Լեոյին հանգեցնում մի այնպիսի ծայրահեղության, որ նա անցյալ դարի 90–ական թվականների արևմտահայերի զանգվածային կոտորածների ու Մեծ եղեռնի հիմնապատճառ համարել հայկական ապստամբությունները և գրեր, թե Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մեկ միլիոն հայերի բնաջնջման պատճառը հենց այդ ապստամբություններն են եղել²: Կտրականապես առարկելով գործին քաջատեղյակ մի շարք օտար և հայ հեղինակների համապատասխան գրքերում ընդգծված այն հավաստի վկայությանը, թե պատերազմի ժամանակ թուրքերի թիկունքում հայկական ապստամբություններ չեն եղել, թե դա ինքնարդարաց-

¹ Աշվ. աշխ., էջ 357:

² Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության գաղափարաբանությունը, հ. 2, Փարիզ, 1935, էջ 113–121:

ման թուրքական հորինվածք է, և հայերը զենք են վերցրել միայն ու միայն ինքնապաշտպանության համար՝ Լեոն հանիրավի դատապարտում է Վանի, Մուշի, Սասունի, Շապին–Գարահիսարի հերոսամարտերը:

Հարկ է նշել, որ մինչև 1960–ական թվականները հայերի ինքնապաշտպանական կռիվների մասին մեզանում որևէ հիմնարար պատմագիտական ուսումնասիրություն չի հրատարակվել: Պատճառը թերևս քաղաքական պատեհապաշտությունն էր, ինչպես նաև այդ իրադարձությունները չհիմնավորված կերպով ամբողջովին ղաշնակցության գործունեությանն աղերսելը:

Հիմնահարցի ուսումնասիրման բնագավառում շրջադարձ կատարվեց 1960–ականներից միայն, երբ նախադրյալներ ստեղծվեցին պատմության հարցերի առավել օբյեկտիվ լուսաբանման համար:

«Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածուի առաջաբանում¹ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանը, ի մի բերելով արդեն հիշատակված նախորդ աշխատություններում թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած ազատագրական պայքարի վերաբերյալ իր մշակած հիմնադրույթները, տվեց 1915 թվականի հայոց դյուցազնամարտի արդարացի գնահատականը:

Անդրադառնալով արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտին՝ Մ. Ներսիսյանը գրում է, որ չնայած ծայրահեղ անբարենպաստ պայմաններին, հայերը 1915–1918 թվականներին բազմիցս հանդես եկան իրենց դահիճների դեմ և զենքը ձեռքին մարտնչեցին հանուն իրենց կյանքի ու պատվի: Վանի, Շատախի, Շապին–Գարահիսարի, Ուրֆայի, Սասունի, Սուեփայի և մի շարք այլ վայրերի հայ ազգաբնակչության ինքնապաշտպանությունը նա համարում է անձնուրաց քաջագործություններ: «Մի շարք փաստաթղթերից կարող է կարծիք ստեղծվել,— գրում է Մ. Ներսիսյանը,— որ թուրքական կառավարության բարբարոսական չարագործությունը հայերի կողմից չէր հանդիպում արժանի հակահարվածի: Նման եզրակացությունը, հասկանալի է, սխալ կլիներ: Չնայած ծանրագույն պայմաններին և ուժերի անհավասարությանը, հայերը բազմիցս զենքը ձեռքին հանդես եկան ընդդեմ համիդյան և երիտթուրքական դահիճների, քաջաբար մարտնչեցին հանուն իրենց պատվի, ազգային արժանապատվության, ֆիզիկական գոյության: Սակայն ուժասպառ ժողովրդի հերոսական ինքնապաշտպանությունը շատ դեպքերում ավարտվում էր անհաջողությամբ...»:

Այդ անհաջողությունները բացատրելով նրանով, որ հայերը զենք չունեին, հայկական նահանգները կտրված էին միմյանցից, որ Հայաստանի մարտունակ ազգաբնակչության նշանակալի մասը նախապես գորակոչվել էր բանակ և տմարդորեն կոտորվել, նա մեկ անգամ ևս ընդգծում է հայկական ապստամբության մասին թուրքական վարկածի կեղծ ու շինծու լինելը:

1915–ի ինքնապաշտպանական կռիվներին իր մենագրության մեջ պատշաճ տեղ է հատկացրել պրոֆ. Ե. Ղ. Սարգսյանը²: Այդ կապակցությամբ նա գրում է.

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու: Խմբագիր՝ Մ. Գ. Ներսիսյան: Երևան, 1991, Երևան, էջ XXII:

² Ե. Սարգսյան, Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:

«Հայ ժողովուրդն իր երկարամյա դառը փորձով համոզվեց, որ եվրոպական տերություններից որևէ իրական օգնություն ստանալու նրա հույսերն իզուր էին, ուստի և թուրքական իշխանություններից կրած դաժան հալածանքների օրերին նա ամենից առաջ հույսը դնում էր ինքն իր վրա: Չնայած այն բանին, որ թուրքական կառավարությունը նախօրոք փորձում էր զինաթափ անել խաղաղ հայ բնակչությանը, մի շարք վիլայեթներում հայերը հերոսական դիմադրություն ցույց տվին ժանդարմներին ու թուրքական կանոնավոր զորքերին...

Տակավին նախքան հայերին զինաթափ անելը, վերջիններիս մի մասը, զգալով, որ թուրքերը պատրաստվում են իրենց սրի քաշել, զենքը ձեռքներին փախան լեռներն ու անտառները, որտեղից հարձակումներ էին գործում թուրք ջարդարարների վրա, ազատում իրենց մայրերին, քույրերին ու եղբայրներին»¹:

Արխիվային փաստաթղթերի, ականատես-ժամանակակիցների հուշերի, ինչպես նաև նախախորհրդային շրջանում լույս տեսած գրականության, զանազան փաստագրական ժողովածուների լայն օգտագործմամբ՝ Ե. Սարգսյանը ամփոփ ձևով շարադրում է 1915 թ. Վանի հայ ազգաբնակչության հերոսական պայքարը թուրքական զորքերի դեմ, ցույց տալիս, որ նահանգապետ Ջևդեթ փաշան՝ Էնվեր փաշայի փեսան, Վանի վիլայեթի շուրջ 250 հազար հայերին խստաբնաջնջելու բացահայտ կոչ էր արել դեռևս 1915 թվականի փետրվարին, երբ հայերի ապստամբության մասին որևէ խոսք անգամ լինել չէր կարող:

Նկարագրելով Վանի ինքնապաշտպանության հերոսական շատ դրվագներ՝ պատմաբանը հատկապես նշում է վանեցիների կազմակերպվածությունը, հնարամտությունը, հմտությունն ու խստագույն կարգապահությունը, առանց որոնց նրանք չէին կարողանա ամբողջ մեկ ամիս համառ դիմադրություն ցույց տալ թվական և ռազմական գերազանցություն ունեցող հակառակորդին:

Խոսելով Վանից ռուսական զորքերի անակնկալ նահանջի մասին՝ հեղինակն այդ քայլը փորձում է բացատրել ռուսական զորքի պարենամթերքի ու զինամթերքի սպառմամբ, ինչպես նաև թուրքերի նոր հարձակման ու շրջապատման վտանգի առկայությամբ, ուստի այդ նահանջը համարում է ստիպողական, հարկադրական²:

Ե. Սարգսյանը սեղմ ու պատկերավոր շարադրանքով ներկայացրել է նաև Մուշի, Սասունի, Ջեյթունի հերոսամարտերը: Սակայն, այստեղ էլ, չգիտես ինչու, նա թուրքական գերակշիռ ուժերի դեմ օրհասական պայքարի ելած հայ մահապարտներին անվանում է «ապստամբներ» (էջ 284, 285): Նա նշում է, որ քառօրյա հերոսական ինքնապաշտպանությունից հետո ամբողջ Մուշի վիլայեթի 59 հազար հայերից կենդանի մնացին... 9 հազարը, որոնք էլ փախան Սասուն և պայքարը շարունակեցին այնտեղ: Հեղինակը հատկապես շեշտում է շուրջ 30 հազար սասունցիների տոկոսությունն ու ազատաշունչ ոգին, որոնց ընկճելու և բնաջնջելու էր դուրս բերվել նույնաքանակ կանոնավոր մի բանակ:

Ի տարբերություն որոշ հեղինակների, որոնք գրեթե բացառում են ինքնապաշտպանական կռիվների փաստը Ջեյթունում, Ե. Սարգսյանը գտնում է, որ ճիշտ է, անսալով Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսի ապակողմնորոշիչ կոչերին,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 278:

² Նշվ. աշխ., էջ 283:

այս անգամ Ջեյթունի ազգաբնակչությունը դիմադրություն չկազմակերպեց և ենթարկվեց տեղահանության ու քսորի հրահանգին, սակայն երիտասարդության մեծ մասը փախավ լեռները, միացավ այնտեղ թաքնված հայ դասալիք զինվորներին և բազում հարձակումներ գործեց թուրքական զորքերի վրա:

Առավել հանգամանորեն Ե. Սարգսյանը կանգ է առնում մուսալեռցիների մղած ինքնապաշտպանության վրա, որը, սակայն, մեզ համար անհասկանալի չափանիշով, նա համարել է «հայ ժողովրդի անհավասար հերոսական պայքարի ամենանշանակալից ու ամենափառահեղ էջը»: Ոչ ոք, իհարկե, մտադրություն չունի նսեմացնելու մուսալեռցիների հիրավի անօրինակ հերոսապատումը, բայց ինչ հիմունքով այն առանց այլևայլության հռչակել ամենանշանակալիցն ու ամենափառահեղը¹:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական կռիվների պատմության բաժինը Ե. Սարգսյանը ամփոփում է մի կարևոր եզրակացությամբ, որ այն վայրերում, ուր հայերը զենքի էին դիմում՝ իրենց կյանքը փրկելու համար, նրանք զգալիորեն ավելի քիչ տուժեցին, քան այն դեպքում, երբ նրանք հնազանդվելով իրենց ճակատագրին, կատարում էին թուրքական պաշտոնյաների կարգադրությունները:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերին հատուկ ենթաբաժին է տրամադրված պրոֆ. Ա. Ն. Մնացականյանի աշխատության մեջ²:

Ինչպես իրավամբ նշում է Ա. Մնացականյանը, Առաջին աշխարհամարտի դժնդակ պայմաններում էլ արևմտահայությունը գլուխ չխոնարհեց բռնակալների առաջ և որտեղ կարողացավ՝ դիմեց ինքնապաշտպանության, հերոսական մարտեր մղեց թշնամու մեծաքանակ ուժերի դեմ:

Ի տարբերություն Ե. Սարգսյանի, որը ինչպես տեսանք, հայկական գոյամարտերից «ամենանշանակալիցն ու ամենափառահեղը» համարում է Մուսալեռան հերոսամարտը, Ա. Մնացականյանը առավել աչքի ընկնող սխրագործություն է դիտում Վանի անօրինակ ինքնապաշտպանությունը³ և մեր, կարծիքով, չի սխալվում, որովհետև Վասպուրականի աշխատավորության մաքառումն ավելի ընդգրկում էր, մասշտաբային ու կազմակերպված, աներևակայելի քաջագործություններով առլեցուն, նշանակությամբ՝ առավել մեծ:

Մերկացնելով պատմության թուրքական կեղծարարների ու նրանց ամեն գույնի ձայնափողերի հերյուրանքները, որոնք ճգնում են Վանի հերոսամարտը ներկայացնել որպես «դավադրություն» թուրքական իշխանության դեմ, որն, իբր, գրգռվելով այդ «դավադրական ելույթից և ուրիշ նման ապստամբություններից՝ հարկադրված եղավ» կանխել հայերի սպառնալիքը, Ա. Մնացականյանն ընդգծում է, որ Վանի բնակչությունն զբաղված էր խաղաղ աշխատանքով և զենքի դիմելու ոչ մի նախապատրաստություն չէր տեսել, մինչդեռ իթթիհատական գաղտնի կազմակերպությունը Վանի կուսակալ Ջևդեթ բեյի գլխավորությամբ վաղօրոք նախապատրաստել էր հայկական կոտորածը:

Վանեցիների «ապստամբության» մասին հերյուրանքը բացառող և նրանց խաղաղասիրական վարքագիծը հավաստող մի պերճախոս վավերագիր է թուր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 285:

² Ա. Ն. Մնացականյան, Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:

³ Նշվ. աշխ., էջ 36-57:

քական գործերի հարձակման օրը՝ ապրիլի 7-ին, Վանի թուրք բնակչության և զինվորների մեջ տարածված վանեցի աշխատավորների կոչ նամակը, որն «Աշխատանք» թերթից քաղվածաբար մեջ է բերել Ա. Մնացականյանը: Վանի միամսյա հերոսամարտը նա գնահատում է իբրև վանեցի հասարակ մարդկանց՝ բանվորների, գյուղացիների, արհեստավորների, մտավորականության, կանանց ու պատանիների՝ իրենց կյանքը, օջախը, կայքը պահպանելու համար մղված անձնուրաց, ինքնամոռացության աստիճանի հասնող հերոսական պայքար, որի շնորհիվ Վասպուրականի տասնյակ հազարավոր բնակիչներ փրկվեցին կոտորածից:

Ա. Մնացականյանը համառոտակի խոսում է նաև Շապին-Գարահիսարի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի, Սասունի հերոսամարտերի մասին, ընդգծում, որ այդ ինքնապաշտպանական կռիվները բոլորն էլ բռնկվեցին որպես պատասխան թուրքական ջարդարարների գործադրած բռնությունների: «Ոչ թե ապստամբություններ տեղի ունեցան, որոնց պատճառով թուրքական իշխանությունները նախաձեռնեցին արևմտահայերի կոտորածները, — գրում է նա, — այլ ընդհակառակը՝ իթթիհատական բանդաների կողմից միլիոնավոր հայերի անողորմ կոտորածների դեմ ուղղված զայրույթից առաջ եկան այդ ապստամբությունները, որոնք բառի բուն իմաստով ապստամբություններ չէին, այլ ինքնապաշտպանական կռիվներ, զոյամարտեր»¹:

Հեղինակն ուշագրավ միտք է հայտնում այն մասին, որ հենց վերոհիշյալ տեսանկյունից պիտի մոտենալ նաև Կովկասյան ճակատում հայ կամավորական ջոկատների գործողությունների լուսաբանմանը, և ինքն էլ կամավորական շարժումը իրավացի հիմքով դիտում է իբրև իր էությանը արևմտահայերի պաշտպանության մի ձև, մի փորձ:

Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին հանգամանակի խոսք կա պրոֆ. Ջ. Ս. Կիրակոսյանի մենագրության մեջ²: Գիտական շրջանառության մեջ դնելով արխիվային խոսույն փաստաթղթեր, ինչպես նաև ընդարձակ քաղվածքներ կատարելով ակնհայտաբանական-ժամանակակիցների վկայություններից՝ Ջ. Կիրակոսյանը հիմնավորապես հերքում է Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժման առկայության վերաբերյալ թուրքական հորինվածքը: Կոնկրետ անդրադառնալով Վանում ծավալված իրադարձություններին, որոնք առանձնապես շատ են հողովում թուրք կեղծարարների բերաններում՝ Ջ. Կիրակոսյանը համոզիչ ցույց է տալիս, որ Վանի հայ քաղաքական կուսակցությունները ձգտում էին ամեն կերպ հարթել կոնֆլիկտը, չսրել հարաբերությունները իշխանությունների հետ, ոչ մի ընդհանուր հակակառավարական գործողության չդիմել մինչև ռուսական բանակի մոտենալը, և նրանց գործնական քայլերում գլխավորը խաղաղության պահպանումն էր և ոչ թե ապստամբության նախապատրաստությունը, ինչը վերագրվել էր նրանց թուրքական իշխանությունների կողմից: «Թուրքիայում, մասնավորապես Վանում գործած ազգային կուսակցությունների մեղքը ոչ թե ապստամբության նախա-

պատրաստությունն էր, — իրավացի հիմքով գրում է Ջ. Կիրակոսյանը, — այլ, ընդհակառակը, նրան պատրաստ չլինելը, նրանց աննպատակ ընթացքը, իրենց կոնկրետ ծրագիրն ու անելիքները չիմանալը, մոտալուտ գալիքի աղոտ պատկերացումը»¹: Այնուհետև Ջ. Կիրակոսյանն անցնում է Վանի 27-օրյա հերոսամարտի պատմության սեղմ շարադրանքին, ընդգծում քաղաքի պաշտպանների կազմակերպվածությունն ու անսահման խիզախությունը:

Փաստերի տրամաբանությամբ Ջ. Կիրակոսյանը հայտնում է այն համոզմունքը, որ Վանի շրջանում հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանության հանգամանակի ուսումնասիրությունն անբողջապես հերքում է թուրքական կառավարության այն բոլոր հայտարարությունները, թե նա հայ ժողովրդի նկատմամբ բռնության չի դիմել մինչև 1915 թվականի ապրիլի կեսերը, որ նա զենքի դիմեց Վանի ապստամբությունից դրդված: Դարձյալ միայն անժխտելի փաստերի վկայակոչմամբ ընդգծելով, որ մինչև Վանի հայ բնակչության դեմ թուրքական առաջին կրակոցները՝ ապրիլի 7-ը, իշխանություններն արդեն 12 օր առաջ ձեռնամուխ էին եղել հայերի տեղահանությանը Ձեյթունում, որոնց առաջին քարավանները Սիրիա էին հասել ապրիլի 6-ին, Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ երիտթուրքական մարդասպան պարագլուխները, ձգտելով ամեն կերպ արդարանալ համաշխարհային հասարակական կարծիքի առջև, հայերին էին վերագրում բոլոր մեղքերը, նախահարձակ լինելու մեղադրանքը: «Եթե նույնիսկ հայերը նախահարձակ հանդիսացած լինեին, — շարունակում է նա, — միևնույն է, նրանց կողմն էր արդարությունը, քանի որ նրանք կռվում էին իրենց կյանքի, իրավունքների պաշտպանության համար: Եթե կատարվեին հարձակումներ հայերի կողմից, ապա դրանք արդարացի էին և սեփական ունեցվածքը, կյանքը պաշտպանելու և ոչ թե ուրիշներին ստրկացնելու, նրանց տիրապետելու նպատակ էին հետապնդում»²:

Խոսելով Շապին-Գարահիսարի 27-օրյա (հունիսի 3-29-ը) հերոսապատմի մասին՝ Ջ. Կիրակոսյանը գրում է, որ դա այն եզակի վայրերից մեկն էր, որտեղ ժողովուրդը դրսևորեց որոշ կազմակերպվածություն և համախմբվածություն, փորձեց դիմագրավել սպանդին, պաշտպանել իր պատիվը և զենքը ձեռքին կարճ, ձեռք հերոսական դիմադրություն ցույց տվեց թուրք ջարդարարներին: Վկայակոչելով անգլիացի հեղինակ Ա. Թոյնթիին և համերաշխելով վերջինիս հետ՝ նա գտնում է, որ ոչ թե ըմբոստությունն էր տեղահանության պատճառը, այլ տեղահանությունն ու կոտորածն էին շապին-գարահիսարցիների ինքնապաշտպանության շարժառիթը, որովհետև չորս հազարի հասնող հայ բնակչությունը, տեղեկանալով էրզրումի նահանգում, Երզնկայում, Սեբաստիայում, Տրապիզոնում և այլուր իրենց եղբայրների հետ կատարվող ողբերգական իրադարձություններին, պետք է մտածեր իր փրկության մասին, զենքը ձեռքին մաքառեր, որպեսզի չարժանանար մյուս վայրերի բնակչության ճակատագրին»³:

Անդրադառնալով Մուշի և Սասունի իրադարձություններին՝ Ջ. Կիրակոսյանը հանիրավի ու խստորեն պարսավում է հայ ժողովրդի ազգային-ազա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 64:

² Ջ. Ս. Կիրակոսյան, Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը (1914-1916 թթ.), Երևան, 1965:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 265:

² Նշվ. աշխ., էջ 277-279:

³ Նշվ. աշխ., էջ 303:

տագրական պայքարի այդ կենտրոններում դաշնակցական լիազոր-դեկավարների «անձեռնահաս», «միանգամայն վնասակար» գործելակերպը, որոնք ինքնապաշտպանություն կազմակերպելու մասին «ամպագոռզոռ հայտարարություններից այն կողմ չանցան» և փաստորեն ոչնչով չնպաստեցին վտանգի դեպքում ժողովրդի պաշտպանությունը կազմակերպելու գործին: Հատկապես քննադատության կրակի տակ առնելով Մուշ-Սասուն գործուղված դաշնակցական լիազոր-դեկավար Ռուբեն Տեր-Մինասյանի գործունեությունը՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ տարիներ շարունակ պրոթուրքական քաղաքականությանը տուրք տված մարդը, ինչ խոսք, չէր կարող գլխավորել ժողովրդի ինքնապաշտպանության գործը, և բոլորովին էլ պատահական չէր, որ նա եղավ ժողովրդին առաջին լքողը և իր գլուխն ազատողը:

Նման «քննադատությունը», մեր կարծիքով, զուրկ է ճշմարտացի հիմքերից: Ընդգծելով Ռ. Տեր-Մինասյանի և Վ. Փափազյանի անհեռատես գործելակերպը՝ հեղինակը նշում է, որ վերջիններս Մշո դաշտի տեղահանությունից ու կոտորածից առաջ արդեն բարձրացել էին Սասուն, իրեց հետ տանելով կռվող ուժեր, զենք ու պարեն, այն պատճառաբանությամբ, թե անցյալի օրինակով լեռնային հայությունը առաջին նշանախեցը պիտի դառնար թուրքական իշխանությունների համար, և ապա հետո նրանք ձեռնամուխ կլինեին հարթավայրի հայության կոտորածին, սխալ, որը հետագայում ընդունել են հենց իրենք՝ այդ գործիչները: Միաժամանակ նա ընդգծում է ժողովրդական պայքարի մեջ թրծված մի շարք տեղաբնիկ գործիչների՝ Հաջի Հակոբ Կոտոյան, Մկրտիչ Աղոնոնյան, Քիաթենց Մանուկ Շառոյան և ուրիշներ, միանգամայն հակադիր տեսակետը, որոնք անհրաժեշտ էին գտնում առաջին հերթին կազմակերպել Մշո դաշտի հայության ինքնապաշտպանությունը, որը և արհամարիվեց «Դաշնակցություն» կուսակցության ղեկավարների կողմից¹: Անդրադառնալով Սուսա լեռան հերոսամարտին՝ այնքան էլ արդարացի չէ Ջ. Կիրակոսյանը, գրելով, թե այն մինչև օրս չի լուսաբանված հայրենական պատմագրության մեջ (տե՛ս Ե. Սարգսյանի աշխատության մասին մեր շարադրանքը): Եվ հետո ավելացնում է, թե ինքն էլ նպատակ չունի հանգամանորեն պատմելու և վերլուծելու այդ իրադարձությունը, որին և, իրոք, հատկացնում է ընդամենը երկու էջ:

Հայոց մեծ եղեռնի հիմնապատասառի վրա արևմտահայության հերոսամարտերի պատմության ընդգրկում ուսումնասիրություն է կատարել պրոֆ. Մ. Վ. Արզումանյանը²: Նա ոչ միայն խոսել է ինքնապաշտպանական մարտերի հանրահայտ օջախների մասին, այլև հուշագրական, սփյուռքահայ և ժամանակակից օտար հեղինակների աշխատություններից քաղել ու ընթերցողին է ներկայացրել նաև երկրորդական նշանակության կռիվների փաստեր, դրանով աշխատելով ըստ հնարավորին ամբողջացնել հայ դյուցազնամարտի պատմությունը: Հեղինակի ընդհանուր ելակետը մեկն է ու ճիշտ՝ հերոսամարտերը ոչ թե համընդհանուր ապստամբություն էին թուրքական կառավարության դեմ, այլ անմիջական հետևանք էին ծրագրավորված ջարդարարական քաղաքականության, պարտադրված կենսական անհրաժեշտություն: Այսպես՝ խոսելով Վա-

նի հերոսամարտի մասին՝ նա գտնում է, որ վանեցիները ինքնապաշտպանության դիմեցին միայն այն ժամանակ, և այն էլ, դժբախտաբար, ուշացումով, երբ զգացին, որ մոտենում է ահավոր ժամը, երբ դանակը ոսկորին էր հասել:

Սովորաբար պատմագրության մեջ ընդունված է գրել, թե Վանի պաշտպանների առանց այն էլ փոքրաթիվ ուժերը գնալով հալվում էին, սպառվում: Հակառակ դրան, Մ. Արզումանյանը գտնում է, որ, ընդհակառակը, գնալով հայերի դիմադրողական ուժը աճում էր, որովհետև նախ՝ նրանք արդեն ձեռք էին բերել կռվելու փորձ, երկրորդ՝ զենք հայթայթելու համար ստեղծել էին զինարան, փամփշտարան, վառոդարան և երրորդ՝ նրանց շատ ոգեշնչեց ռուսական զորքերի մոտենալը¹: Հարցի նման դրվածքը թերևս ավելի ճիշտ է: Դրան կարելի է ավելացնել նաև այն, որ քաղաքի պաշտպանների շարքերը համալրվում էին այստեղ հոսող գաղթականների հոծ խմբերից:

Ամենայն իրավամբ Մ. Արզումանյանը գտնում է, որ Վանի հերոսական ինքնապաշտպանությունը հայկական հերոսամարտերի փայլուն դրվագներից է, և այն բռնկվեց, երբ թուրքերն արդեն սկսել էին ջարդերը և նախապատրաստվում էին կոտորել Վանի հայությանը:

Այնուհետև Մ. Արզումանյանը ներկայացնում է Շատախի 40-օրյա հերոսական կռիվները, այն համարում մեծ սխրագործություն, որն ավարտվեց հաղթանակով:

Առավել հանգամանորեն Մ. Արզումանյանը ծանրանում է Մուշի և Սասունի հերոսամարտերի պատմության վրա: Փաստագրական հարուստ նյութի հիման վրա նա ոչ միայն ընթերցողին ներկայացնում է տարոնահայության մղձավանջային վիճակը, նրա մղած օրհասական պայքարը, այլև առաջ է քաշում Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանության պատասխանատուների խնդիրը, ինքնապաշտպանություն, որը խելամիտ ղեկավարման դեպքում կարող էր պսակվել լիակատար հաջողությամբ, և կփրկվեին տասնյակ հազարավոր կյանքեր: Դաշնակցությանը ամեն կերպ վատաբանելու սովորույթի ուժով Մ. Արզումանյանը անհաջողության գլխավոր հանցավորներ է ճանաչում Ռուբեն Տեր-Մինասյանին և Վահան Փափազյանին (Կոմս), որոնք ճիշտ կողմնորոշվելու և վճռական գործողությունների դիմելու փոխարեն իբր դրսևորեցին մորթապաշտություն, անճարակություն և իրենց անմիտ գործողություններով փաստորեն նպաստեցին հայերի բնաջնջմանը:

Հեղինակը բազում էջեր է նվիրել Շապին-Գարահիսարի 25 հազար հայության կարճատև, բայց հիրավի հերոսական դիմադրությանը, որը նույնպես ճիշտ է, հաջող ելք չունեցավ, բայց անմահացրեց ընկածների հիշատակը: Արևմտահայության ինքնապաշտպանության պատմության մեջ Մ. Արզումանյանը բացառիկ տեղ է հատկացնում Սուսա լեռան 55-օրյա հերոսամարտին, ընդգծում, որ այն դարձավ հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման փայլուն դրվագներից մեկը, ցույց տվեց, թե ինչի է ընդունակ ժողովուրդը, երբ նա հանդես է գալիս միասնական ու համախմբված կերպով²:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 313:

² Մ. Վ. Արզումանյան, Հայաստան 1914-1917: Երևան, 1969:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 361:

² Նշվ. աշխ., էջ 444:

Հերոսականորեն սրտառու է և ողբերգականորեն հուզիչ է Ուրֆայի 35 հազար հայերի 25-օրյա ինքնապաշտպանության նկարագրությունը: Մեջբերելով ուրֆացիների դահիճներից մեկի՝ Ֆախրի փաշայի խոսքերը՝ «Ինչ կլինե՞ր մեր վիճակը, եթե այս ծանր օրերին մի քանի Ուրֆացիներ մեր դեմ այնպես ծառանային», հեղինակը սրտի ցավով ավելացնում է. «Այո՛, երբ ամենուրեք հայությունը դիմեր այդպիսի վճռական պայքարի, նա կունենար փրկության մեծ շանսեր»¹:

Հայոց մեծ եղեռնի ու արևմտահայության դյուցազնամարտի միահյուսված պատմությունը, լրացված բազմաթիվ նյութերով ու մանրամասներով, բավականաչափ ընդարձակ ծավալով տեղ է գտել Մ. Արզումանյանի վերջին մենագրության մեջ²:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում արևմտահայերի տեղահանության և ինքնապաշտպանության հիմնահարցերը իր մենագրություններում քննարկել է պրոֆեսոր Յ. Մ. Պողոսյանը: Նրա «Ձեյթունի պատմությունը» ծավալուն ուսումնասիրության մեջ առանձին գլուխ է հատկացված Ձեյթունի բնակչության 1915-ի տեղահանությանն ու ինքնապաշտպանական կռիվներին³: Նախքան նշված հարցերին անցնելը՝ պատմաբանը գրում է 1908-ի երիտթուրքական հեղափոխության, Ադանայի կոտորածների մասին, վերլուծում իթթիհատական սահմանադրությունից հետո արևմտահայերի և, մասնավորապես, զեյթունցիների զինվորագրության հարցը և դրանից բխող հետևանքները, ցույց տալիս, որ այն պատրվակ դարձավ Հայդար փաշայի համար՝ Ձեյթունում խժոժություններ սկսելու, տեղացիների զինաթափումը հեշտությամբ իրականացնելու համար: Նա գրում է, որ երբ Ձեյթունի քաղաքապետ Նազարեթ Չավուշը (Նորաշխարհյան) իր եղբոր տղային հանձնեց թուրքերին, լեռներում ապաստանած փախստականները, բացառությամբ երկու հոգու, մի քանի օրվա ընթացքում իջան լեռներից և հանձնվեցին իշխանություններին: Հայդար փաշան ձերբակալում է Նազարեթ Չավուշին, Հ. Գարանֆիլյանին, Փանոս Չոլագյանին, Փանոս Չազրյանին, Նշան Խաչերյանին, Եղիա Նորաշխարհյանին և ուրիշների, ստիպում, որ զեյթունցիները հանձնեն ողջ զենքը: Ըստ Հ. Գարանֆիլյանի հաղորդած տեղեկությունների՝ Հայդար փաշան Ձեյթուն գյուղաքաղաքի բնակիչներից հավաքեց 20, իսկ շրջակա գյուղերից՝ 15 հազար տարբեր տեսակի զենքեր: «Լեռնականներն իրենց ամբողջ պատմության ընթացքում,— գրում է Յ. Պողոսյանը,— ոչ մի անգամ այդպիսի դառն և անմխիթարական վիճակի հասած չեն եղել: Մի ժողովուրդ, որը դարեր շարունակ ճակատամարտերի ընթացքում պաշտպանել էր իր կիսանկախությունը և չէր հպատակվել օսմանյան կառավարողներին, վերնախավի անհեռատես քաղաքականության շնորհիվ ակամայից հպատակեցվեց նրան»⁴:

Հեղինակը գրում է, որ զինաթափումից հետո էլ Ձեյթունում կային ուժեր, որոնք փորձում են ապստամբություն բարձրացնել: Նրանք գումարում են ժողով և որոշում են զեյթունցի դասալիքների ուժերով Կյուրետիսի կիրճում հար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 453:

² Մ. Վ. Արզումանյան, Դարավոր գոյամարտ, Երևան, 1989, էջ 405-490:

³ Յ. Մ. Պողոսյան, Ձեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 387:

ծակվել զենք տեղափոխող թուրքական գումակի վրա, խլել զենքը և ապստամբության դրոշ պարզել, սակայն Ձեյթունի վերնախավի մի մասը դավաճանաբար այդ մասին հայտնում է թուրքերին, և հարձակումը վիժեցվում է: Դրանից հետո էլ հայ դասալիքները Արեգին գյուղի մոտ հարձակվում են 20 ժանդարների վրա, նրանցից խլում նորագույն զենքը: «Դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս,— գրում է Յ. Պողոսյանը,— որ գյուղաքաղաքի բնակիչները ցանկացել են մի անգամ ևս վեր խոյանալ, խորտակել թուրքական իշխանավորների անարգ լուծը, գրավել զորանոցը, պաշտպանել արժվաբույնը: Սակայն վերնախավը դավաճանում է ժողովրդին՝ խանգարելով ապստամբների և բնակչության միավորման գործը»¹: Մատենադարանից հայտնաբերած մի վավերագրով Յ. Պողոսյանը ցույց է տալիս, որ այդ նույն վերնախավը անգամ փորձում է արգելակել Ձեյթունի շրջակա գյուղերի բնակչության մուտքը գյուղաքաղաք, որոնք սկսել էին 1895-ի օրինակով կամաց-կամաց տեղափոխվել Ձեյթուն, սակայն հաջողություն չեն ունենում:

Յ. Պողոսյանը մանրամասնորեն շարադրում է Վանքի ինքնապաշտպանական կռիվների պատմությունը, նշելով, որ ապստամբած խմբերն իրար միանալով, ամրանում են Ձեյթունի վանքում: Պերզնկա լեռան վրա կառուցված հինավուրց վանքը դարձավ ապստամբության կենտրոնը: Ապստամբները նպատակ ունեին ոտքի հանել գյուղաքաղաքի բնակիչներին, գրավել կառավարչական շենքը, գորանոցը և զեյթունցիներին պաշտպանել վերահաս վտանգից: Վանքի ապստամբները գրավոր պահանջեցին թուրքական իշխանություններից՝ ազատել բանտարկված 60 երիտասարդներին, հանձնել կառավարչատունը, զորանոցը և հեռանալ Ձեյթունից՝ պատասխանի համար գայմազամին տալով 24 ժամ: Վերջինս ձգձգեց բանակցությունները, մինչև որ Ձեյթուն հասավ 300 թուրք զինվոր: Պատմաբանն այն կարծիքն է հայտնում, որ եթե ապստամբներն առանց հապաղելու իջնեին քաղաք, ապա բնակչության ճնշող մեծամասնությունը կմիանար նրանց, և հաջողությունն ապահովված կլիներ: Սակայն վանքում նրանց մնալը, գործուն միջոցների չդիմելը հնարավորություն տվեց թուրքերին՝ մեկուսացնել ապստամբներին: Ապստամբության ղեկավարների սխալ մարտավարության հետևանքով ապստամբները հենց սկզբից անցան ինքնապաշտպանության, որը և կործանարար ազդեցություն ունեցավ նրա ելքի համար²:

Նա բացահայտում է այն բացասական դերը, որը խաղացել է Կիլիկիայի կաթողիկոս Սահակ Խապայանը ապստամբության կանխման գործում, ցույց տալիս, որ կաթողիկոսը զեյթունցիներին հնազանդության կոչող հեռագրեր ու նամակներ է ուղարկել Սիրիայի բանակի հրամանատար Ջենալ փաշայի դրդմամբ³:

Երբ Մարաշից մի գումարտակով Ձեյթուն եկավ հազարապետ Սուլեյմանը, ապստամբները դիմեցին հարձակման, սակայն գյուղաքաղաքի խաբված բնակչությունը նրանց չմիացավ, և նրանք ստիպված էին նորից վանք վերադառնալ: Հեղինակը նշում է, որ ապստամբներին չմիացան նաև շրջակա

¹ Նշվ. աշխ., էջ 389:

² Նշվ. աշխ., էջ 390:

³ Նշվ. աշխ., էջ 391:

Ֆոնուզ, Ավագլալ, Պունտուզ և այլ գյուղերը, իսկ Մարաշի հայերը պատվիրակություն ուղարկեցին Ձեյթուն՝ հնազանդության կոչով:

1915 թ. մարտի 14-ին թուրքական զորքերը ավարտեցին վանքի պաշարումը և սկսեցին թնդանոթային ռմբակոծությունը: Նրանց հաջողվեց գրավել վանքի շրջակայքի այգիները: Սակայն վանքի պաշտպանները համառորեն շարունակեցին դիմադրությունը՝ մինչև վերջին փամփուշտը կրակելու վճռակա-նությամբ: Թուրքերը մարտի մեջ մտցրին զորանոցի մեծ թնդանոթը, և նրանց հաջողվեց քանդել վանքի պարսպի մի հատվածը: Գիշերը վանքի պաշտպան-ները հեռացան Ամանոսի լեռները և պայքարը շարունակեցին մինչև պատե-րազմի ավարտը:

«Այլևս թուրքական ուժերին ոչ դիմադրող ուժ կար և ոչ էլ զենք, — գրում է հեղինակը: — Այսպես, հենց այս պահից էլ սկսվեց արծվաբնի բնակիչների ող-բերգությունը, երբ ժողովուրդը նույնպես Արևմտյան Հայաստանի, Թուրքիայի մնացած վայրերում ապրող հայության և Կիլիկիայի բնակիչների պես պետք է բարբարոսաբար դուրս վճռվեր իր դարավոր բնակավայրերից և գնար դեպի Դեր Ջորի անապատները»¹:

Այնուհետև Հ. Պողոսյանը փաստերով ցույց է տալիս, որ լեռնականների տեղահանությունն սկսվել է 1915 թ. մայիսի 15-ի հայերի բնաջնջելու հրամա-նից էլ առաջ: Նա նշում է, որ զեյթունցիները տարագրվեցին մի քանի ուղղու-թյուններով: Մոտ 8000 հոգի քշվեցին դեպի Կոնիա, 5000 հոգի՝ Հալեպ, մնացած-ները՝ Դեր Ջոր, Ռաքքա, մինչև Բաղդադ, իսկ Դեր Ջոր քաղաքում 7000 զեյթուն-ցիներից ոչ մեկը կենդանի չմնաց: Պատմվում է նաև այն մասին, որ Ձեյթունի տեղահանությունից հետո, 1915-ի հուլիսին թուրքերը գնդակահարեցին ու կա-խեցին Մարաշում բանտարկված 200 զեյթունցիների մեծ մասին, իսկ 15-20 հո-գու քշեցին անապատ:

Նշվում է նաև, որ տարագրությունից հետո Ձեյթուն գյուղաքաղաքն անմի-ջապես բնակեցվում է թուրքական ցեղերով, և տեղի է ունենում անվանափո-խություն՝ նախ Ենիշեհիր, ապա՝ Սուլեյմանլը, սպանված հազարապետ Սուլեյ-մանի անունով:

Հ. Պողոսյանը վեր է հանել նաև «երկրորդ Ձեյթունի»՝ Ֆրնտըճագ գյուղի ապստամբությունը: Գյուղը գտնվում էր Ձեյթունից 6 ժամվա ճանապարհ արևմուտք և իր անմատչելի ծորերով ու լեռներով հիանալի դիրք ուներ ինքնա-պաշտպանության համար: Այստեղ են գալիս Վանքի 40 պաշտպաններ և միա-նալով տեղացիներին՝ ապստամբում և ջախջախում են թուրքական զորամասը: Ապստամբներին միանում են որոշ թվով զեյթունցիներ: Հեղինակը նշում է, որ ապստամբներն ունեին շուրջ 500 կռվողներ, 250 «Մարտին» սիստեմի հրացան 40000 փամփուշտներով:

1915 թ. օգոստոսի 1-ին թուրքական 8000-անոց բանակը Կալիպ բեյի գլխավորությամբ հարձակվում է Ֆրնտըճագի վրա: Մեկօրյա արյունահեղ ճա-կատամարտից հետո թուրքերին հաջողվեց ճեղքել պաշտպանությունը և մխրձվել գյուղի մեջ: Սկսվեց անհավասար մարտ գյուղի ներսում: Ի վերջո ապստամբների մի մասը ճեղքեց օղակը և ապաստանեց շրջակա լեռներում:

Ֆրնտըճագի ճակատամարտի արդյունքում զոհվեցին 2100 հայեր, սպանվեցին 2000 թուրք զինվորներ և մոտ 5000 բաշիբոզուկներ: Թուրքերը սրի քաշեցին գյուղի բնակչությանը՝ կենդանի-կենդանի այրեցին եկեղեցիներում, մի մասին էլ տարան Մարաշ և այրեցին կրի վառարաններում¹:

Հ. Պողոսյանը մերկացնում է թուրք արյունակալ կառավարողներին, ո-րոնք ճգնում են հայերի ցեղասպանությունը պայմանավորել հայ կամավորնե-րի, ազգային կուսակցությունների գործունեությամբ կամ հայերի մոտ զենքի առկայությամբ, և գտնում է, որ դրա գլխավոր պատճառը Հայկական հարցի ուրվականն էր, որը մշտապես անհանգստություն էր պատճառում թուրքերին:

Հեղինակն այն կարծիքն է հայտնում, որ 1915 թվականի Մեծ եղեռնի ժա-մանակ տեղահան արվեց ու ոչնչացվեց մինչև երկու միլիոն մարդ, և հայ ժո-ղովրդի մի քանի հարյուր տարվա ազատագրական պայքարն ավարտվեց նրա արևմտյան հատվածի մեծ մասի բնաջնջմամբ:

Հայոց ցեղասպանության մի շարք հիմնահարցեր քննարկված են պրոֆ. Հ. Մ. Պողոսյանի մեկ այլ մենագրության մեջ²:

Արխիվային, վավերագրական, հուշագրական և պատմագրական բազմա-զան նյութերի հիման վրա հեղինակը ներկայացրել է երիտթուրքական հեղա-փոխության ժամանակաշրջանը, ընդգծել այն ոգևորությունը, որ մի ընթացքում պատել էր հայ ազգային-քաղաքական շրջաններին, ինչպես նաև դրան հետևած խորը հիասթափությունը:

Հեղինակը խոսում է 1909-ի Ադանայի կոտորածների մասին, նշում, որ ե-րիտթուրքերը չլուծեցին հողային հարցը, համերաշխում պրոֆ. Ա. Համբարյա-նին այն հարցում, որ արևմտահայ գյուղացիությունը ընդդիմացավ երիտթուր-քերին և նրա պայքարն արտահայտվեց ամենատարբեր ձևերով՝ բողոքներով ու զանգատներով, հարկերից խուսափելով, ակտիվ ընդվզումներով ու ելույթնե-րով: Նա նշում է, որ արևմտահայերի մոտ ավելի ու ավելի էր ուժեղանում հիաս-թափությունը, և նրանք զգում էին, որ շատ բան չի փոխվել արդուլիսանիոյան ռեժիմից: Նրանց հատկապես զայրացնում էր երիտթուրքերի սահմանադրու-թյան 8-րդ կետը, որտեղ հայտարարվում էր թուրքական պետության տարած-քում ապրող ազգերի ծուլման և մեկ օսմանյան ազգ ստեղծելու մասին:

Հ. Պողոսյանի հիշյալ մենագրության մի մասը նվիրված է Մուշի և Սասու-նի 1915 թ. հերոսամարտերին:

Գլխի սկզբում հեղինակը նկարագրում է նախապատերազմյան իրադ-րությունը, խոսում Ռուսաստանի և Թուրքիայի նպատակադրումների, Հայկա-կան հարցի վերաբացման, բարենորոգումների վերաբերյալ, 1914 թ. հունվարի ռուս-թուրքական համաձայնագրի մասին: Դիվանագիտական մի փաստաթղթի հիման վրա նա մատնանշում է այն ուշագրավ փաստը, որ պատերազմի նա-խօրյակին ցարիզմը ցանկանում էր ամեն գնով մերժեմալ երիտթուրքերի հետ, հրաժարվել Հայկական հարցից, ոչ մի օժանդակություն ցույց չտալ հայկական ազգային հոսանքներին, որովհետև չէր ցանկանում ապագա պատերազմում երկու ճակատով կռվել: Հեղինակը եզրակացնում է, որ ցարական կառավա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 404-406:

² Հ. Մ. Պողոսյան, Սասունի պատմություն, Երևան, 1985:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 396:

ությունը տարբեր ժամանակներում Հայկական հարցին մոտեցել է տարբեր միտումներով և հայ գործիչներին սկսել է խոստումներ տալ, նրանց ջանքերով կամավորական ջոկատներ հրապարակ հանել միայն այն ժամանակ, երբ Թուրքիան վերջնականապես անցավ Գերմանիայի կողմը¹: Հեղինակն անդրադառնում է 1914 թ. հունիսին տեղի ունեցած «Դաշնակցություն» կուսակցության 8-րդ ժողովին, նշում, որ հայերը մերժեցին թուրքական պահանջը՝ կամավորներ տալու մասին և հավատարիմ մնացին իրենց դարավոր ռուսական կողմնորոշմանը:

Խոսք է գնում Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդի՝ Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովին հասցեագրած 1914 թ. օգոստոսի 5-ի նամակի, հայ ժողովրդին ուղղված սեպտեմբերի 17-ի կոչի մասին և եզրակացություն է արվում, որ Հայկական հարցը կախված էր ցարական զորքերի առաջխաղացումից, ցարական կառավարության կամքից և նրան ձեռնտու լինելու կամ չլինելու հանգամանքից:

Հ. Պողոսյանը գրում է նաև զինվորագրության, աշխատանքային և բեռնակիր գումարտակներում հայ զինվորների տաժանակիր աշխատանքի և ի վերջո ֆիզիկական ոչնչացման, գանազան հարկերի անվան տակ հայ գյուղացիների կատարյալ կողոպուտի մասին: Նա փաստագրում է, որ Սասունը թուրքական բանակին ոչ մի զինվոր չտվեց, իսկ սասունցիները պատերազմն սկսելու պահից գտնվում էին պաշարված դրության մեջ և միջոցներ էին որոնում ինքնապաշտպանության համար²: Խոսելով դեռևս 1914 թ. դեկտեմբերին Մուշում տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին՝ Հ. Պողոսյանը գրում է, որ, ի տարբերություն դաշնակցության ներկայացուցիչներ Վահան Փափազյանի և Ռուբեն Տեր-Մինասյանի, որոնք առաջարկում էին բոլոր ուժերը կենտրոնացնել Սասունում, տեղի հայդուկային ուժերը գտնում էին, որ ընդհակառակը, անհրաժեշտ է հարվածել Մուշ քաղաքին, գրավել թուրքական ռազմական պահեստները, ամրանալ այնտեղ և կապվել ռուսական բանակի հրամանատարության հետ, սակայն դաշնակցության ղեկավարները չգնացին դրան:

Նա գրում է նաև 1915-ի սկզբներին Սասունի Սեմալ գյուղում տեղի ունեցած խորհրդակցության մասին, որտեղ որոշվում է Դաշտի ուժերը փոխադրել Սասուն, որից էլ օգտվելով, թշնամին նախ հարվածում է Մուշին:

Նկարագրելով Մուշ քաղաքի հերոսական դիմադրությունը՝ Հ. Պողոսյանը ընդգծում է ինքնապաշտպանության ղեկավար, հին հայդուկ Հաջի Հակոբ Կոտոյանի անձնուրացությունը, որը կռվի ընթացքում երեք անգամ վիրավորվեց, սակայն մինչև վերջ դիրքերից չհեռացավ, և երբ սպառվեց զինամթերքը, իր ձեռքով գնդակահարեց կնոջը, հրդեհեց սեփական տունը և վերջին փամփուշտով ինքնասպան եղավ:

Ներկայացված է նաև Մշո դաշտի Կառնեն, Ալիջան, Ավրան, Վարդենիս գյուղերի ինքնապաշտպանությունը, գյուղացիների անձնուրաց պայքարը, որի հետևանքով բնակչության մի մասը փրկվեց բնաջնջումից:

Հանրագումարի բերելով Մուշ քաղաքի և Դաշտի ինքնապաշտպանության արդյունքները՝ հեղինակը գրում է, որ 180 հազար բնակիչներից ազատվեցին 20 հազարը, իսկ մնացածները զոհ գնացին թուրքական ջարդերին¹:

Հ. Պողոսյանը մանրամասնորեն շարադրում է Սասունի ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց 1915 թվականի փոտրվարի 4-ից մինչև հուլիսի 27-ը՝ շուրջ 6 ամիս: Նա արժեքավորում է ծննդյամբ շենիկցի, բժիշկ Գարեգին Երիցյանի «Լեռնաշխարհի գոյամարտը» գիրքը (Բեյրութ, 1959): Վկայակոչելով Սարգիս և Միսակ Բղեյանների «Հարազատ պատմություն Տարոնո» (Գահիրե, 1962) սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեցող գիրքը՝ հեղինակը նշում է, որ սասունցիներն ունեին 3000 հրացան, մի քանի հազար էլ անկանոն զենքեր և ընդունել էին «Ավելի լավ է կռվում պատվով ընկնել, քան թե անպատիվ ապրել և կործանվել» նշանաբանը: Ցույց է տրվում, որ բոլոր կողմերից Սասունի վրա գրոհող թուրք-քրդական հրոսակների դեմ կռվում էին տղամարդիկ, կանայք, ծերերը, երեխաները, նույնիսկ անզեն մարդիկ: Նշվում է այն հետաքրքիր փաստը, որ ստեղծվել էր կանանց գաղտնի մի կազմակերպություն, որի անդամների խնդիրն էր գնդակահարել այն տղամարդկանց, որոնք բարձր չէին պահի իրենց զենքի պատիվը, վախկոտություն կորստորեին և բարոյալքում առաջ կբերեին:

Հ. Պողոսյանը մատնանշում է Սասունի վրա թուրքական և քրդական հրոսակների հարձակման երկու գլխավոր ուղղությունները՝ 1. Խուլբից դեպի Տալվորիկ և Անտոք, 2. Հազգոյի շրջանից դեպի Բսանք և Ծովասար²: Նա նկարագրում է թշնամու առաջին հարձակումը Աիրոնք գյուղի վրա, նրա առաջխաղացումը դեպի Սպիտակ լեռ և Տալվորիկ, Խուլբի և Խիանքի ազգաբնակչության ամառային եռամսյա կռիվները, Կուրտիկ լեռան և լեռնաշղթայի դիմադրությունը, որը գլխավորում էր փորձված ֆիդայի Փեթարա Մանուկը: Ցույց է տրվում, որ 1915-ի ապրիլի վերջերին արդեն Սասունը 150 կմ շրջագծով գտնվում էր թշնամու օղակի մեջ, և երբ մայիսին քրդերը հարձակվեցին Բսանքի վրա, ժողովուրդը շարժվեց դեպի Տալվորիկ և Անտոք:

Տրվում է Շենիկի ճակատամարտի նկարագրությունը, որին մասնակցում էին Պուլեի Մճոն, Կորյունը, Մորուք Կարոն, Փեթարա Մանուկը, Շենիկցի Ղազարը, Զոլոն, Աբրեի Գրգոն, Թաթոն, Հախոն, Իսրոն, Ղուկասը և որոնց ջանքերով էլ Շենիկը հետ խլվեց թշնամուց, սակայն հաջորդ օրը նրանք ստիպված էին տեղի տալ և կենտրոնանալ Անդոք լեռան վրա:

Նշվում է, որ 1915 թ. հունիսի կեսերից պաշարման օղակն սկսեց սեղմվել, և լեռնականների ձեռքում մնաց 1200 քառ. կմ մի տարածք, երբ արդեն բազմա-հազար թշնամու դեմ սասունցիներն ունեին 1000 մարտիկ և սակավ զինամթերք ու պարեն: Սակայն այդ պայմաններում էլ Լաճկանի շրջանում և Անտոքի ձորերում սասունցիները հակահարձակման անցան քրդերի դեմ, վանեցին նրանց 25 կմ և ձեռք բերեցին հազարավոր ոչխարներ:

Հեղինակի նկարագրությամբ՝ 1915 թ. հուլիսի 19-ին սկսվեց թուրքական և քրդական միացյալ հարձակումը Գելիեգուզանի և Անտոքի ուղղությամբ, և Սասունի լեռնագագաթներում ծվարած մի քանի տասնյակ հազար լեռնական-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 298:

² Նշվ. աշխ., էջ 310:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 331:

² Նշվ. աշխ., էջ 334:

ները անհավասար գոտեմարտի ելան 30 հազարանոց կանոնավոր բանակի ու բաշխողուկների դեմ: Օգոստոսի սկզբին սկսվեց հարձակումը Շենիկ և Սեմալ գյուղերի վրա, որոնք սասունցիների գլխավոր հենակետերն էին: Շուտով վիճակը օրհասական դարձավ. Անտոք լեռան վրա հավաքվածները ստիպված էին թողնել իրենց դիրքերը և ցրվել Սասունի կիրճերի մեջ: Անօրինակ սխրանքներ կատարեցին սասունցի կանայք, որոնք ժայռաբեկորներ էին գլորում թշնամու վրա և իրենք էլ նետվում անդունդը:

Հենվելով Կարո Սասունու «Պատմություն Տարոնի աշխարհի» (Պեյրուք, 1956) գրքում նշված փաստերի վրա՝ Գ. Պողոսյանը գրում է, որ այդ օրհասական կացության մեջ Ռուբեն Տեր-Սիմասյանը հրահանգ է տալիս դիմադրության ղեկավարներին՝ մարտերը դադարեցնելու և ցրվելու մասին: Ռուբենի այդ վարմունքը հեղինակը գնահատում է իբրև ժողովրդին թշնամու ողորմածությանը հանձնելու և իր անձը փրկելու գործողություն: Նա հակադրվում է Կ. Սասունուն, որը պաշտպանության տակ է առնում Ռուբենին և իր գնահատականը հիմնավորելու համար դիմում է Եղիշե Տեր-Պարսամյանին, որը «Տարոնո ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը 1914–1915» (Ֆրեզնո, 1920) գրքում ընդգծում է, թե «Ռուբենը եղավ առաջին անգամ լքողը ժողովուրդը»¹:

Գ. Պողոսյանը գրում է, որ սասունցիների մանր կռիվները շարունակվեցին նաև հետագայում, մինչև 1916–ի գարնանը ռուսական զորքերը գրավեցին Մուշը, որից հետո Սասունից Մուշ իջավ շուրջ 10000 մարդ: Նա դատապարտում է Վահան Փափազյանին, որն իբր չկազմակերպեց Քանա լեռան վրա հավաքված 15–20 հազար մշեցիների անցումը մոտեցող ռուսական բանակին ընդառաջ:

Ամփոփելով շարադրանքը՝ Գ. Պողոսյանը նշում է, որ պապենական հայրենիքից զրկված Սասունի խիզախ ժողովրդի բեկորները ի վերջո հանգրվանեցին Արևելյան Հայաստանում, առավելապես ներկայիս Թալիսի շրջանում:

Կովկասյան բանակի գործողությունների առնչությամբ Վանի հերոսամարտին հպանցիկ ձևով անդրադարձել է պրոֆ. Ա. Հարությունյանը²: Բարձր գնահատելով Վանի ինքնապաշտպանության նշանակությունը՝ նա գրում է. «Վան քաղաքի պաշտպանությունը հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմության փառավոր էջերից մեկն է: Այն ակնբախտորեն ցույց տվեց, որ արևմտահայերը այդքան զոհեր չէին կրի, եթե նրանք զենոցիդի քաղաքակառուցություն անցկացնողներին ամենուրեք ցույց տային զինված դիմադրություն: Մյուս կողմից՝ Վանի պաշտպանությունը ցուցադրեց նրա մասնակիցների ու կազմակերպիչների բարձր կազմակերպվածությունը, ռազմական հնարամտությունն ու արիությունը»³: Նա նշում է, որ Վանի ազատագրումը տոնում էր ողջ Հայաստանը, ամենուրեք տարերայնորեն առաջանում էին միտինգներ, որտեղ հայ ժողովուրդը գովաբանում էր ռուսական քաջարի զորքերին ու Վանի հերոսական պաշտպաններին: Այս բոլորը լավ է, շատ լավ: Բայց ինչու Վանի ինքնապաշտպանությունը կոչել ապստամբություն, իսկ նրա պաշտպաններին

ապստամբներ, կամ ինչու քաղաքի պաշտպանության կազմակերպիչ համարել միայն Արամ Մանուկյանին (էջ 307), երբ հանրահայտ է, որ «Վանի հայ ինքնապաշտպանության Ձինվորական մարմնի» նախագահը ռանկավար Արմենակ Եկարյանն էր, իսկ դաշնակցական Ա. Մանուկյանը մտավ այդ մարմնի մեջ իբրև խորհրդական:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը սխեմատիկ են ներկայացված Ծ. Աղայանի մենագրության մեջ¹: Թվում է, թե մեծադիր հատորում, որի 7–րդ և 8–րդ ընդարձակ գլուխները կրում են «Առաջին համաշխարհային պատերազմը և հայ ժողովուրդը», «Մեծ եղեռնը» վերնագրերը, առավել քան հանգամանալի խոսք կլինեի նաև ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի մասին: Սակայն, ցավոք, այդպես չէ. հանգուցային այդ հարցին հատկացված են սուղ էջեր միայն (էջ 421–425):

Թուրք ջարդարարների դեմ անհավասար գոտեմարտերում անձնվիրաբար ընկած հայորդիների հիշատակին երախտագիտության խոսք ասելու և հարգանքի տուրք մատուցելու մղումով է գրված Հայրիկ Մուրադյանի գիրքը²: Փաստավավերագրական նյութի և դեպքերին մասնակից սակավաթիվ վերապրողների հիշողությունների օգտագործմամբ հեղինակը վերաշարադրել է Շատախի, Վանի, Տարոնի, Շապին–Գարահիսարի, Սուևտիայի, Յոզղաթի, Ուրֆայի գոյամարտերի պատմությունը, վերականգնել մի շարք հետաքրքիր մանրամասներ, հերոս նահատակների գործեր և անուններ: Թերևս հենց գրքի բնույթով է պայմանավորված այն, որ տեղ են գտել փաստական բնույթի մի շարք վրիպումներ, որոշ դեպքերում ցուցաբերված է անքննադատ մոտեցում աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների նկատմամբ: Անընդունելի է, օրինակ, հեղինակի այն ձևակերպումը, թե շատ քաղաքների և գավառների հայերը, որոնք զենքը հանձնեցին կառավարության պահանջով, «...կարող էին թիկունքից ծանր հարված հասցնել երկու ճակատի վրա պատերազմի մեջ մտած երիտթուրքական ցեղասպաններին»³:

Արևմտահայության ինքնապաշտպանության հիմնահարցին իր աշխատություններում անդրադարձել է պրոֆ. Գ. Ու. Մելիքսեթյանը^{4,5}:

Գրելով, որ ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում թուրք ջարդարարներն անպատիժ կերպով հայազրկեցին Հայաստանը, վստահ լինելով, որ իրենց քաղաքականության հետևանքով կոչնչանա ամբողջ արևմտահայությունը, նա միաժամանակ ավելացնում է, որ մի շարք վայրերում հայերը դիմեցին հերոսական ինքնապաշտպանության: Նա գտնում է, որ ինքնապաշտպանական այդ կռիվները ոչ թե դավադրություններ կամ ապստամբություններ էին, ինչպես փորձում են դրանք ներկայացնել թուրք շովինիստները, այլ գոյության պաշտպանման բնական ու օրինական մի կռիվ, օրհասական մի ճիգ: Թվարկելով Վա-

¹ Ծ. Աղայան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:

² Հ. Մուրադյան, Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Երևան, 1988:

³ Նշվ. աշխ., էջ 20:

⁴ Գ. Ու. Մելիքսեթյան, Արևմտահայերի բռնազաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914–1949), Երևան, 1975:

⁵ Գ. Ու. Մելիքսեթյան, Հայրենիք–Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920–1980 թթ.), Երևան, 1985:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 340:

² Арутюнян А. Кавказский фронт 1914–1917. Ереван, 1971.

³ Նշվ. աշխ., էջ 306:

նի, Մուշի, Սասունի, Շապին—Գարահիսարի, Սուետիայի, Մուսա լեռան, Ուրֆայի հերոսամարտերը, որոնցից մի քանիսը դրական էլք ունեցան՝ 3. Մելիքսեթյանը նշում է, որ դժբախտաբար դրանք ինչպես հարկն է նախապատրաստված չէին, համընդհանուր բնույթ չկրեցին, որպեսզի հաջող էլք ու ավելի մեծ արդյունք տային¹:

Ավելացնենք միայն, որ մեր պատկերացմամբ, օրհասական կռվի նետված հայորդիներին առաջնորդում էր ոչ այնքան «գոյության պաշտպանման» բնական և օրինական իրավունքը, որքան բռնադատիչներին մի վերջին մահացու հարված հասցնելու և զենքը ձեռքին պատվով նահատակվելու վեհ զգացումը: Այս առումով մենք այնքան էլ համամիտ չենք «գոյամարտ» բառի շատ տարածված գործածությանը և առավել համապատասխան ենք նկատում «հերոսամարտ», «ոյուցազնամարտ» տերմինները, մանավանդ վերջինը, նկատի առնելով, որ մի շարք վայրերում հայերը պարզապես հրաշքներ գործեցին:

Արևմտահայերի ինքնապաշտպանական գոտեմարտերին իր վերաբերմունքն է ցույց տվել ակադեմիկոս Գ. Բ. Ղարիբջանյանը:

Վանում, Շատախում, Մուշում, Սասունում, Շապին—Գարահիսարում, Սուետիայում (Մուսալեռ), Ուրֆայում և այլ վայրերում հայերի ցույց տված դիմադրությունը նա իրավամբ դիտում է իբրև տեղահանության և ջարդի հետևանք, ինքնապաշտպանություն, երբ հայ ոյուցազուները՝ տղամարդ ու կին, ծեր և պատանի կռվում էին մինչև վերջին մարդը²: Նա հատկապես կանգ է առնում Վանի ինքնապաշտպանության վրա, ընդգծում ուժերի անհավասարությունը՝ թուրքերն ունեին 12000 զինվոր, 12 հրանոթ, հայերը՝ 1463 վատ զինված ռազմիկ: Սակայն վանեցիները գիտեին, որ կռվելով ապահովում են իրենց գոյատևումը, նրանք միասնական էին իրենց արդար գործում, լի հայրենասիրական գիտակցությամբ, ամբողջ հայ ժողովրդի նկատմամբ իրենց բարոյական պարտքը մինչև վերջ կատարելու կորովով³: Հեղինակը Շատախի ինքնապաշտպանությունը դիտում է իբրև Վան—Վասպուրականի հերոսամարտերի բաղկացուցիչ մաս, որը տևեց 42 օր (ապրիլ—մայիս), երբ Ջևղեթի դեմ ելան 57 հայկական գյուղերի բնակիչները, ստեղծեցին զինվորական խորհուրդ՝ Ս. Մեսրոպյանի և Ա. Սիմոնյանի գլխավորությամբ:

Նա 1915 թ. հերոսամարտերի մեջ առանձնակի տեղ է հատկացնում Սասունի լեռնականների մղած ինքնապաշտպանական կռիվներին Շենիքում, Սեմալում, Տավվորիկում, Գելիեզուզանում և Անդոք լեռան վրա: Մի քանի օր պաշտպանվեցին նաև Մուշ քաղաքն ու նրա շրջակա գյուղերը: Սակայն զենքի և ռազմամթերքի պակասի պատճառով այդ կռիվներն անհաջող էլք ունեցան: Այդ կռիվների վերաբերյալ հեղինակն իր մտքերը հանրագումարի է բերում հետևյալ կերպ. «Հայ ժողովրդի այս ինքնապաշտպանական մարտերը կրկին ցույց տվեցին, որ թուրքական յաթաղանից փրկության միակ ելքը կռիվն էր: Ծիշտ է, այն անհավասար էր, իսկ զոհերը՝ շատ, սակայն հիմնականում

փրկվում էին նրանք, ովքեր կռվում էին. հնազանդվել թշնամու կամքին՝ նշանակում էր իսպառ բնաջնջվել»¹:

Մեկ այլ մենագրության մեջ Գ. Ղարիբջանյանը, տալով Վան—Վասպուրականի, Շապին—Գարահիսարի, Մուշի, Սասունի, Ուրֆայի, Մուսա լեռան ինքնապաշտպանական մարտերի սեղմ նկարագիրը և ամփոփելով դրանց արդյունքները՝ եզրակացնում է. «Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի հայ ազգաբնակչությունը առաջին հերթին հույսը դրել էր ինքն իր վրա: Եվ այնտեղ, որտեղ նրանք զենքի դիմեցին և հերոսաբար պաշտպանվեցին, ավելի քիչ տուժեցին, քան այնտեղ, որտեղ ենթարկվեցին իրենց ճակատագրին: Եվ զոհերն էլ շատ ավելի քիչ կլինեին, եթե հայ ազգային—ազատագրական շարժումն ունենար ընդհանուր ղեկավարություն, Օսմանյան կայսրության մյուս ճնշված ժողովուրդների պայքարի հետ շղկապված գործողությունների միասնական պլան²:

Եղեռնի 75-րդ տարելիցի առթիվ աշխատություն է հրատարակել պրոֆեսոր Ա. Ս. Համբարյանը³:

Համառոտակի տալով իմպերիալիստական հակադիր խմբավորումների եռյակ միության և Անտանտի հետապնդած նպատակներն Առաջին համաշխարհային պատերազմում և Թուրքիայի պատերազմի մեջ մտնելը Ռուսաստանի դեմ 1914 թ. նոյեմբերի 2-ին՝ հեղինակը նշում է, որ հայ հասարակական քաղաքական տարբեր շրջաններ տարբեր դիրքերում կանգնեցին պատերազմի հանդեպ: Պոլսի հայոց պատրիարք Ջավեն արքեպիսկոպոսը հայտարարեց, որ անհրաժեշտ է ցուցաբերել շրջահայացություն, լրջմտություն, դրացի ժողովուրդների հանդեպ հարգանք և ողջամտություն, իսկ զորակոչվածները պետք է կատարեն իրենց պարտքը հայրենիքի հանդեպ:

Արևմտահայ լիբերալները հայտարարեցին, որ պետք է մերժել անջատողական ձգտումները, պինդ փարվել օսմանյան հայրենիքին, մշակել բարի հարաբերություններ մահմեդական հարևանների հետ և գործով ապացուցել իրենց նվիրվածությունը կայսրությանը:

Օսմանյան հայրենիքի պաշտպանության կոչով հանդես եկան նաև Թուրքիայում գործող արևմտահայ քաղաքական կուսակցությունները: Գրեթե նույն դիրքորոշումն ընդունեցին նաև արևմտահայ դեմոկրատական մտավորականները⁴:

Այլ էր, սակայն, արևելահայ հասարակական—քաղաքական շրջանների դիրքորոշումը: Պատերազմի սկսվելուց մի քանի օր անց Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գևորգ 5-րդը դիմեց Կովկասի փոխարքային, որպեսզի ցարական կառավարությունն իր ձեռքը վերցնի արևմտահայերի կյանքի և գույքի պաշտպանության գործը, իսկ ավելի ուշ՝ նոյեմբերի 8-ին, խնդրում էր, որ ցարը Արևմտյան Հայաստանի 6 վիլայեթներից՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի, Դիարբեքի, Խարբերդի, Սվազի ու Կիլիկիայից կազմի հայկական ինքնավարություն: Այդ նույն դիրքորոշման վրա կանգնեցին արևելահայ լիբերալները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Գ. Բ. Ղարիբջանյան, Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին, Երևան, 1986, էջ 62:

³ Նշվ. աշխ., էջ 68:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 68:

² Գ. Բ. Գարիբջանյան. Геноцид армян перед судом истории, Ереван, 1995, с. 26.

³ Ա. Ս. Համբարյան, 1915 թվականի արևմտահայերի կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 4-5:

Առավել մեծ ակտիվություն դրսևորեցին արևելահայ քաղաքական կուսակցությունները: Դաշնակցության արևելյան բյուրոն զինվորագրվեց ցարիզմին և դեկավար դեր ստանձնեց կամավորական ջոկատների ստեղծման գործում:

Հնչակյանները ևս կանգնեցին պատերազմից հայ ժողովրդի համար բարիք ակնկալողների դիրքերում: Նույնպիսի ակնկալիքներ ունեին նաև էսէնները, սպեցիֆիկները և կադետները: Միայն բուլշևիկներն էին, որ հակադրվեցին ազգային կուսակցությունների ցարանպաստ դիրքորոշմանը¹:

Ա. Համբարյանը ուրույն տեսակետ է հայտնում կամավորական շարժման մասին, այդ առիթով գրելով. «Հայ կամավորները զինվորագրվում էին գերազանցապես Ռուսաստանին: Պատմաբանները նշում են, որ նրանք համալրում էին այդ պետության բանակները ոչ թե նրա զավթողական պլանների իրականացմանը նպաստելու, այլ ռուսների օգնությամբ Արևմտյան Հայաստանը թուրքական լծից ազատագրելու համար: Որքան էլ դա ճշմարիտ էր, սակայն թերևս անհրաժեշտ էր հաշվի առնել արևմտահայության վիճակը և չդիմել այդ քայլին, մանավանդ, երբ Ռուսաստանը կարող էր գրավել Արևմտյան Հայաստանը, առանց հայ կամավորների մասնակցության և նվաճելիս պիտի ստեղծեր ոչ թե ինքնավար Հայաստան, այլ բնակեցնելու էր այն կազակներով: Ցարիզմը միայն օգտագործում էր հայերին, իսկ իրականում կցելու էր Արևմտյան Հայաստանը կայսրությանը որպես նվաճած տարածություն... Հայ բուրժուական շրջանները ղեկավարվում էին ավելի շատ իրենց պատրանքներով և ենթադրություններով, քան իրական գործերով»²:

Այնուհետև խոսելով կամավորական յոթ գնդերի կազմավորման մասին և տալով նրանց հրամանատարների անունները՝ Անդրանիկ, Քեռի, Խանասորի Վարդան, Համազասպ, Գրիգոր Ավշարյան, Հայկ Բժշկյան, Հովսեփ Արղության, հեղինակը ցավալիորեն առհասարակ չի նշում Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան) անունը, որը եղել է 2-րդ գնդի անփոփոխ հրամանատարը՝ օգնականներ ունենալով Գարեգին Նժդեհին, Արմեն Գարոյին և դաշնակցական Խեչոյին: Մեր կարծիքով այստեղ Դրոյի տեղն զբաղեցրել է Խանասորի Վարդանի (Վարդան Մեհրաբյան) անունը, որը եղել է հետագայում 2-րդ, 3-րդ, 4-րդ և 5-րդ գնդերի միավորմամբ ստեղծված «Արարատյան զորագնդի ընդհանուր հրամանատարը»³:

Նշված է, որ ամենախոշորը Անդրանիկի ջոկատն էր՝ 1200 զինվոր, իսկ կամավորների ընդհանուր թիվը, ըստ որոշ հեղինակների, 6000 էր, ըստ ուրիշների, հասնում էր 10000-ի: Տրվում են կամավորական առաջին չորս գնդերի մարտական ուղղությունները՝ 1. Սալմաստ-Վան (Անդրանիկ, որը ռազմաճակատ մեկնեց 1914-ի նոյեմբերի 16-ին), 2. Իգդիր-Բայազետ-Բերկրի-Վան (սա հենց Դրոյի գլխավորած գունդն էր, որ ռազմաճակատ մեկնեց նոյեմբերի 17-ին), 3. Կաղզվան-Ալաշկերտ-Մանազկերտ-Բիթլիս, 4. Սարիղամիշ-Քյոփրիքոյ-Էրզրում: Ա. Համբարյանը միանգամայն իրավացիորեն գրում է, որ արիաբար կռվելով ռուսական բանակների շարքերում, հայ կամավորական գնդերը մի շարք ճակատամարտերում նպաստեցին թշնամու դեմ տարած հաղթանակներին: Առանձնապես աչքի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7-8:

² Նշվ. աշխ., էջ 10:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11:

ընկավ Անդրանիկի գլխավորած ջոկատը, որը, փաստորեն, վճռական դեր խաղալով Դիլմանի ճակատամարտում, փրկեց Կովկասը թուրքական ներխուժումից՝ արժանանալով այդ ուղղությամբ ռուսական զորաբաժնի հրամանատար գեներալ Չեռնոզուբովի բարձր գնահատականին:

Ա. Համբարյանը չի անտեսում նաև այն հանգամանքը, որ հայ կամավորները թուրքական կոտորածներից փրկեցին բազմահազար հայերի և ուղարկեցին Կովկաս:

Նշվում է նաև, որ կամավորներից բացի, ռուսական բանակ էին զորակոչվել շուրջ 250000, անգլիական, ֆրանսիական և ամերիկյան բանակներ՝ 50 հազար, թուրքական բանակ՝ 300000 հայեր:

1916 թ. ամռանը, երկյուղ կրելով, որ հայ կամավորական ջոկատները հիմք կդնեն ազգային բանակին, ռուսական հրամանատարությունը ցրեց դրանք, կազմավորվեց հինգ գումարտակ՝ տարբեր զորամիավորումների կազմում¹:

Հեղինակը նույնպես այն կարծիքին է, որ հայերի կոտորածները թուրքերն սկսել են դեռևս 1914-ի վերջերին: Այդ առթիվ նա գրում է, որ 1914 թ. նոյեմբերին ռազմաճակատում կրած պարտությունների մեղքը գցելով հայերի վրա, թուրքերը սրի քաշեցին Արդվինի, ապա Բաշկալեի հայերին, իսկ ապա 1915-ի ապրիլից ձեռնամուխ եղան հայերի զանգվածային տեղահանման ու բնաջնջման քաղաքականության իրականացմանը: Հակիրճ շարադրանքով, սակայն խոսում և մեկնաբանություններ չպահանջող փաստերի վկայակոչմամբ՝ Ա. Համբարյանը ներկայացնում է եղեռնի հիմնական դրվագները՝ երիտթուրքերի հայաջինջ ծրագրի ստեղծումը, 1915-ի ապրիլի 24-ին Պոլսի, ապա Իզմիրի, Պարտիզակի, Բրուսայի, Ադաբազարի, Մարզվանի, Էրզրումի, Սվազի, Դիարբեքիրի, Կեսարիայի և այլ վայրերի հայ մտավորականության ձերբակալությունը, աքսորն ու բնաջնջումը, հայ ռազմունակ ուժերի զինաթափումն ու ոչնչացումը թուրքական բանակում, հայ ազգաբնակչության տեղահանությունը, աքսորն ու բնաջնջումը Ձեյթունի, Բիթլիսի, Մուշի, Էրզրումի, Խարբերդի, Դիարբեքիրի, Սեբաստիայի, Տրապիզոնի վիլայեթներում: «Մինչև 1915 թվականի վերջերը և 1916 թվականի սկզբները, — անփոփում է հեղինակը, — երիտթուրքական իշխանությունները հայաթափեցին Արևմտյան Հայաստանը՝ հայերին ենթարկելով բոլոր ժամանակների տանջանքներին ու կտտանքներին և մեռցնելով բոլոր ժամանակների մահերով»²:

Նա այն կարծիքն է հայտնում, որ, անշուշտ, արևմտահայության ցեղասպանությունը կազմակերպեցին երիտթուրքական ղեկավարները, բայց նրանց օգնեցին, նրանց հրահանգները կենսագործեցին նաև թուրք և քուրդ աղաները, բեյերը, ցեղապետերը, մահմեդական հոգևորականները և սրանց ձեռքերին կույր գործիք դարձած ֆանատիկ խուժանը: Իհարկե, եղան պաշտոնյաներ, որոնք դեմ կանգնեցին իթթիհատականների հայաջինջ քաղաքականությանը, որոնց, սակայն, անմիջապես պաշտոնազրկեցին: Եղան նաև մահմեդական հասարակ քաղաքացիներ ու գյուղացիներ, որոնք վտանգելով իրենց կյանքը, փրկեցին առանձին հայերի, սակայն, ցավոք, այդպիսիները քիչ էին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 13:

² Նշվ. աշխ., էջ 25:

Յեղիմակը գրում է, որ իթիհատական ոճրագործները պատերազմի տարիներին թուրքիայում բնակվող ավելի քան 2,5 միլիոն հայերից կոտորեցին շուրջ 1,5 միլիոնը, մնացածները մի կերպ փրկվեցին՝ ցրվելով Ասիայի, Աֆրիկայի, Եվրոպայի, Ամերիկայի տարբեր երկրներ: «1915 թ. օգոստոսի 31-ին Թալեթ փաշան հայտարարեց, — շարունակում է նա, — որ ինքն ու իր գործընկերները Յայկական հարցը լուծեցին երեք ամսում, ինչը սուլթան Աբդուլ Յամիդ 2-րդին չէր հաջողվում երեսուն տարվա ընթացքում: Այս լկտի հայտարարությունը, ցավոք, ճշմարիտ էր»¹: Կարծում ենք, որ ոչ, Թալեթը ճշմարիտ չէր: Իր չարագործությունների համար նա հենց նույն հայ ժողովրդին պատասխան տվեց սեփական կյանքով, իսկ Յայկական հարցը այդպես էլ առ այսօր մնում է չլուծված:

Յանրագումարի բերելով հայ ժողովրդի մարդկային կորուստները՝ Ա. Յամբարյանը գրում է, որ պատերազմի նախօրյակին ամբողջ աշխարհում հաշվվում էր 4,5–5 միլիոն հայ: Նկատի ունենալով այլ ռազմաճակատներում դաշնակից պետությունների բանակների գոհված հայերին, ինչպես նաև հետագա տարիներին թուրքական ներխուժման հետևանքով Անդրկովկասում սրի քաշված արևելահայերին՝ հեղիմակը հայերի կորուստների ընդհանուր թիվը հաշվում է երկու միլիոն, որը կազմում է ժողովրդի 40 տոկոսը: Մինչդեռ Անգլիան, Ֆրանսիան, Գերմանիան և Ռուսաստանը կորցրին իրենց բնակչության 1–8 տոկոսը:

Յայ ժողովուրդը զրկվեց իր հայրենիքի մեծ մասից և նրան մնաց իր դավոր բնօրրանի մոտ 10 տոկոսը²:

Յեղիմակը ընդհանուր գծերով խոսում է նաև մեծ տերությունների հայավնաս դիրքորոշման, ինչպես նաև համաշխարհային առաջադեմ հասարակայնության բողոքի ձայնի, երիտթուրքերի դատավարության, հայ վրիժառուների սխրանքի և հարակից այլ հարցերի մասին:

Աշխատության մեջ հանգամանորեն ներկայացված են արևմտահայերի ինքնապաշտպանությունը Վանում, Մուշում, Սասունում, Շապին–Գարահիսարում, Ուրֆայում, Մուսա լեռան վրա: Յեղիմակը վեր է հանել այդ հերոսամարտերի մի շարք նոր դրվագներ, շրջանառության մեջ դրել նոր փաստեր ու անուններ, տվել ուրույն գնահատականներ: Ինքնապաշտպանական հիշյալ հանրահայտ կռիվներին Ա. Յամբարյանն ավելացնում է, որ այդպիսի մարտեր տեղի ունեցան նաև Թուրքիայի հայաբնակ այլ վայրերում՝ Բյուրիքում (Շապին–Գարահիսարի գավառ), Սինջարում (Դիարբեքի վիլայեթ), Ֆունջակում, Ֆռնուզում, Կիշելֆիլում, Բերեկոյում (Ադանայի վիլայեթ), Գուլաթ–Շափայում (Տրապիզոնի վիլայեթ), Պարտիզակում և այլ տեղերում³:

Նա ընդգծում է, որ հայ ժողովուրդը բուժում է իր վերքերը, բայց երբեք չի մոռանում կորցրած հայրենիքը և վառ է պահում զոհերի հիշատակը: Նա պահանջում է, որ համաշխարհային հասարակայնությունն ընդունի հայերի ցեղա-

պանությունը, դատապարտի թուրքերի աննախադեպ ոճրագործությունը և արդարամտորեն հատուցի իր կորուստները:

Եղեռնի տարիների հայոց դյուցազնամարտի վավերականությունը վերականգնելու և ժամանակակից ընթերցողի սեփականությունը դարձնելու շահագրգռությամբ է պայմանավորված, անշուշտ, Վասպուրականի հայրենակցական միության հրատարակած ժողովածուն՝ նվիրված Վան–Վասպուրականի հերոսամարտի 75–ամյակին¹: Այստեղ հողվածներ են զետեղված Վասպուրականի, Վան քաղաքամեջի, Արճակի ու Թիմարի, Յայոց ձորի, Շատախի ու Փեսանդաշտի, Լեռնապարի հերոսամարտերի, Վանի հայկական ժամանակավոր կառավարության, Վասպուրականի իշխանության մասին, որոնց հեղիմակներն են դեպքերի ականատես–ժամանակակիցներ և մասնակիցներ Ա. Փոխարյանը, Յ. Կոստյանը, Յ. Մուտոյանը, Ս. Մետրոբյանը, Ա. Աբրահամյանը, Օ. Մխիթարյանը, Յ. Կուլօղլյանը, Ա. Մաքսապետյանը: Գրքում զետեղված են Զինվորական մարմնի կոչերն ու հրահանգները:

Այժմեական է հնչում ժողովածուն կազմող Յ. Դ. Փափազյանի արտահայտած այն միտքը, թե Մեծ եղեռնի ժամանակաշրջանում հերոսական ինքնապաշտպանական կռիվները, որ մղվեցին ամենուր, եկան հաստատելու, որ ամենամահարին պայմաններում անգամ մեր ժողովուրդը կարող է ծառանալ բռնության դեմ, արյան գնով պաշտպանել իր ազատությունը և շարունակել ապրել ու արարել: Միանգամայն իրավացի է Յ. Փափազյանը, գրելով, որ հայոց ազատամարտի և հերոսական խոյանքի գագաթները եղան ոչ միայն Վանի, Շատախի, Արճակի, Փեսանդաշտի, այլ նաև Մուշի, Սասունի, Ուրֆայի, Շապին–Գարահիսարի, Մուսա լեռան և այլ վայրերում օրհասական կռիվ ելած հայ զանգվածների՝ օսմանյան զորքերի և ջարդարար ամբոխի դեմ մղած ինքնապաշտպանական մարտերը, սակայն իր մասշտաբներով և բախտորոշ հետևանքներով ապրիլ–մայիս ամիսներին Վանում մղած հերոսամարտը մեր ժողովրդի պատմական ճակատագրում առանցքային նշանակություն ունեցավ: Նա գտնում է նաև, որ 1915-ի մայիսի 6-ին, հայ կամավորական զինորդի և ռուսական բանակի մուտքից հետո, Արամ Մանուկյանի գլխավորությամբ Վանում ստեղծված հայկական իշխանությունը մեր մղած ազատագրական պայքարի առաջին քաղաքական ձեռքբերումը պիտի համարել²:

Գիտաճանաչողական որոշակի արժեք է ներկայացնում եղեռնից վերապրած Աբգար Ասլանյանի հուշերի գիրքը՝ նվիրված Փեսանդաշտում Արևմտյան Յայաստանի այդ գողտրիկ անկյունում, անկոտրում ռշտունցիների մղած անօրինակ հերոսամարտին³:

Սրտի կծկումներով ես կարդում գրքի խմբագիր Վլ. Մովսիսյանի այն դառը խոսքերը, թե որքան հուշերի գրքեր, վկայություններ, փաստաթղթեր կարող էին շրջանառության մեջ դրված լինել, եթե այն մարդիկ, որոնք ապրում էին մեր կողքին ու իրենց մաշկի վրա էին զգացել եղեռնը, մասնակիցը եղել զոյամարտերին, հնարավորություն ունենային գրել իրենց հուշերը, սակայն մեծ մասամբ

¹ Նշվ. աշխ., էջ 28:

² Նշվ. աշխ., էջ 28–29:

³ Նշվ. աշխ., էջ 84:

¹ Վան–Վասպուրականի հերոսամարտը: Կազմող՝ Յ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ. Առաջաբան:

³ Ա. Ն. Ասլանյան, Փեսանդաշտը պաշարված էր, Երևան, 1990:

դրանք չգրվեցին, որովհետև փրկվածները, եղեռնի խլակները մեզ մոտ ապրեցին նացիոնալիստ կամ դաշնակցական համարվելու վախը սրտներում, որոնք «իրենց ապրածի ու տեսածի հիշողությունն իսկ պահպանելու դեպքում արժանանում էին բռնադատված այն զոհերի ճակատագրին, որոնց թիվը տասնյակ միլիոններով է հաշվվում»: Եվ բարեբախտաբար Ա. Ասլանյանը ապրածն ու տեսածը գաղտագողի թղթին հանձնած փոքրաթիվ խիզախներից մեկն է¹:

Իրենց համատեղ աշխատության մեջ թուրք ջարդարարների դեմ մղած արևմտահայության պայքարին անդրադարձել են Ռ. Սահակյանը և Կ. Խուդավերդյանը²:

Ներկայացնելով այն հիրավի անհավասար գոտեմարտը, որ մղեցին արևմտահայերը թուրք ջարդարարների դեմ Վանում, Շատախում, Շապին-Գարահիսարում, Սասունում, Սուշում, Ուրֆայում, Ֆընտըճագում, Սուսալեռում 1915-ին, հեղինակներն այդ էջերը դիտում են իբրև հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի դրսևորումներ:

Հայոց մեծ եղեռնի հերոսապատումին արդեն հիշատակված ուսումնասիրության մեջ հատուկ ուշադրություն է դարձրել Է. Դանիելյանը³: Գրելով, որ, այնուամենայնիվ, Արևմտյան Հայաստանի և կայսրության բազմաթիվ հայկական բնակավայրեր վերածվեցին արծվաբույնի, նա նշում է, որ Վանում, Շապին-Գարահիսարում, Սուսա լեռում, Ուրֆայում և այլուր արևմտահայերի դիմադրական մարտերի արդյունքն այն եղավ, որ հարյուր հազարավոր հայեր փրկվեցին մահից:

Հեղինակն ընդգծում է, որ դժբախտաբար Մեծ եղեռնի հերոսապատումի էջը գիտական պատշաճ մակարդակով չի ուսումնասիրված և մատնացույց է անում սփյուռքահայ պատմաճանաչողական բնույթի աշխատությունները: Մեր կարծիքով, սակայն, իրականությանը չի համապատասխանում Է. Դանիելյանի մեղադրականը խորհրդահայ ողջ պատմագրության հասցեին, որն, իբր, գնալով հեշտ ճանապարհով, սփյուռքում լույս տեսած աշխատություններից լոկ ծաղկաքաղ է արել, որոնցում բացակայում է պատշաճ գիտական վերլուծությունը: «Եվ եթե փորձվել է գիտական ինչ-որ տարր մտցնել, ապա, տուրք տալով բոլշևիկյան վարչակարգի գաղափարական պահանջներին, դա արվել է հակադաշնակցական քարոզչության դիրքերից», — ավելացնում է հեղինակը⁴: Ուրիշ խնդիր է, եթե ասենք, որ հայոց գոյամարտի պատմությունը դեռևս ողջ ծավալով ու խորությամբ չի լուսաբանվել, սակայն արված պատկառելի դրական աշխատանքն անտեսելու կամ նսեմացնելու պարզապես իրավունք չունենք:

Իրավամբ գրելով, որ, իրոք, հայոց գողգոթայի հերոսապատումի էջը մեծ դասեր է պարունակում, հեղինակը կատարում է, մեր կարծիքով, տեղին և կարևոր հարցադրումներ. ի՞նչը մեզ խանգարեց հայկական գործոնով արգելք հանդիսանալ ցեղասպան ծրագրին, ինչու՞ ինքնապաշտպանական դրոշը

¹ Նշվ. աշխ. Առաջաբան:

² Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խուդավերդյան, Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լուսի ներքո, Երևան, 1995:

³ Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր (Է. Դանիելյան, «Հայ ժողովրդի Մեծ եղեռնը երիտթուրքական վարչակարգի կողմից»):

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 95:

պարզվեց միայն մի քանի շրջաններում, ի՞նչը մեզ խանգարեց համահայկական ինքնապաշտպանության ծրագիր և կենտրոն ունենալուն: «Սրանք հարցեր են, — իրավամբ գրում է հեղինակը, — որոնցից յուրաքանչյուրը դաս և ուղեցույց է մեզ համար»¹:

Կիլիկիայի հայկական կոտորածներին է նվիրված Ռուբեն Գասպարյանի մենագրությունը, որը հրատարակվել է Հայոց ցեղասպանության 90-ամյակի միջոցառումների պետական հանձնաժողովի հովանավորությամբ²: Այդ արժեքավոր աշխատության առաջաբանում հեղինակը ներկայացնում է ինչպես հետազոտության աղբյուրները, այնպես էլ հիմնախնդրի շուրջ գոյություն ունեցող պատմագիտական գրականությունը: Բարձր գնահատելով ՀԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր Ազատ Համբարյանի ներդրումը՝ նա գտնում է, որ «Պատմաբանասիրական հանդեսի» 1988 թ. N 4-ում գիտնականի հրատարակած «Կիլիկիայի 1909 թ. կոտորածները» ծավալուն հոդվածը հայ պատմագրության առաջին հաջողված փորձն է Կիլիկիայի 1909 թ. կոտորածների լուսաբանման բնագավառում:

Կիլիկիահայության կոտորածների պատմությունն առավել ամբողջական ներկայացնելու նկատառումով հեղինակը թռուցիկ անդրադարձ է կատարում 1890-ական թվականների իրադարձություններին:

Առավել հանգամանորեն Ռ. Գասպարյանն անդրադառնում է կիլիկիահայության 1909 թ. կոտորածներին:

Վերլուծելով 1908 թ. երիտթուրքական հեղաշրջումից հետո ստեղծված իրադրությունը՝ հեղինակը հանգում է այն ճիշտ հետևության, որ փաստորեն երիտթուրքերը ազգային խտրականության, հայակործան քաղաքականության գործում հանդիսացան Արդուլ Համիդի անմիջական ժառանգորդները, յուրացրին և կատարելագործեցին նրա գործելակերպը, որով և դրվեց ապագա եղեռնի եռանդագին նախապատրաստման և հայությանն իսպառ բնաջնջելու ծրագրի սկիզբը³:

Հեղինակի տվյալներով՝ Ադանայի վիլայեթի բնակչության մեծամասնությունը կազմում էին հայերը՝ 400 հազար, իսկ Ադանա քաղաքի 66 հազար բնակիչներից հայեր էին 22 հազարը: Կիլիկիահայ բուրժուազիայի ձեռքում էին գտնվում տնտեսական բոլոր կարևորագույն լծակները: Հեղինակի կարծիքով՝ հենց այդ հայ գործունյա տարրի տնտեսական անկախությունն ու ազդեցության ընդլայնումն էլ չէին համապատասխանում թուրքական բուրժուազիայի և ազգայնամուլ թուրք ջարդարարների շահերին, որոնք, չկարողանալով մրցել նրա հետ, կազմակերպեցին և իրականացրին հայերի կոտորածը Կիլիկիայում 1909 թվականին⁴:

Հեղինակը գտնում է, որ ինչպես հայկական նախորդ ջարդերը, այնպես էլ Ադանայի կոտորածները երկար ժամանակ նախապատրաստվում էին թուրքա-

¹ Նույն տեղում:

² Ռուբեն Գասպարյան, Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90-ական թթ. — 1912 թ.), Երևան, 2005:

³ Նշվ. աշխ., էջ 54:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 55:

կան կառավարության կողմից, իսկ դրանց անմիջական իրագործումը դրված էր համիդական նահանգապետ Ջևադ բեյի վրա:

Յեղիմակի շարադրանքի համաձայն՝ Ադանայի առաջին ջարդն սկսվեց 1909 թ. ապրիլի 1-ին և շարունակվեց հաջորդ երկու օրերին: Այնուհետև 9-օրյա կասկածելի դադարից հետո, ապրիլի 12-ին ջարդը վերսկսվեց նոր ուժգնությամբ: Յեղիմակի հաշվումներով՝ միայն Ադանա քաղաքում ջարդերին զոհ գնաց 18627 հայ: Բուն քաղաքում կոտորածներն ավարտվեցին ապրիլի 17-ին: Սոսկալի ջարդերի ենթարկվեց Յալեպի ողջ վիլայեթը:

Ռ. Գասպարյանը առանձնահատուկ տեղ և դեր է հատկացնում կիլիկիահայերի օրհասական-հերոսական դիմադրությանը, որը տեղ-տեղ պսակվում էր լիակատար հաղթանակով: Ըստ նրա՝ դիմադրություն կազմակերպվեց ինչպես Ադանայում, այնպես էլ Կիլիկիայի այլ վայրերում: Ադանայի երեք թաղերում թշնամուն արժանի հակահարված տվեցին 173 կտրիճ հայ երիտասարդներ:

Յեղիմակի շարադրանքի համաձայն՝ հաջող ինքնապաշտպանություն կազմակերպեցին Դյորթ-Յուլ (Չորթ-Մարզվան) գյուղի հայերը, որտեղ ապաստանել էին շուրջ 20 հազար մարդ: Նրանք ստեղծեցին 150 պաշտպանական կետեր, կռվի դուրս բերեցին 400 հոգու: Գյուղի պաշտպանությունը ղեկավարում էր Միհրան Մելքոնյանը: Կանանց ու աղջիկներին նիզակներ բաժանվեցին: Պաշտպանության 13-րդ օրը օտարերկրյա հյուպատոսների ու միսիոներների միջնորդությամբ գյուղի պաշարումը դադարեցվեց:

Համառ դիմադրությամբ աչքի ընկան Սիս քաղաքի հայերը, և մեկշաբաթյա մարտերից հետո թշնամին հեռացավ:

Անօրինակ խիզախ պաշտպանությամբ կոտորածից փրկվեց Շեյխ-Մուրադ գյուղը: Համառ դիմադրություն ցույց տվեցին Հաճընի հայերը: Յեղիմակը եզրակացնում է, որ թուրքական արյունոտ յաթաղանից փրկվելու միակ ճանապարհը կենաց ու մահու պայքարն էր¹:

Ռ. Գասպարյանը հանգամանորեն քննարկում է կիլիկիահայության կրած մարդկային ու նյութական կորուստների, ինչպես նաև ջարդերի կազմակերպիչների հարցերը: Համադրելով տարաբնույթ տվյալներ՝ նա հայերի կորուստները հաշվում է 30-35 հազար մարդ: Քննարկելով գոյություն ունեցող տարբեր տեսակետներ՝ հեղիմակը համոզմունք է հայտնում, որ Կիլիկիայի կոտորածները կազմակերպվեցին ինչպես երիտթուրքերի, այնպես էլ հին վարչակարգի պաշտոնյաների կողմից: Հայաջինջ ծրագրերի իրականացման գործում երիտթուրքերի ձգտումները համապատասխանում էին համիդյան ռեժիմի պաշտոնյաների նպատակների հետ²:

* * *

Ռ. Գասպարյանը համակողմանի քննության է ենթարկել հայերի ցեղապանությունը Կիլիկիայում 1915-1916 թվականներին: Նշվում է, որ Ադանայի և Յալեպի վիլայեթների, Կիլիկիայի և Սիրիայի հայության տարագրության և ջար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 78:

² Նշվ. աշխ., էջ 94:

դերի իրականացումը հանձնարարվեց ծովային նախարար և 4-րդ բանակի հրամանատար Ջեմալ փաշային:

Ընդգծվում է այն իրողությունը, որ տարագրությունն ու զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում սկսվեցին շատ ավելի վաղ, քան Արևմտյան Հայաստանում և հայաբնակ այլ վայրերում: Այն, որ դա սկսվեց հենց Ջեյթունից, հեղիմակի կարծիքով, ուներ իր դրդապատճառները, որը նախ և առաջ երկյուղն էր տեղի ազատաբաղձ ու մարտնչող հայության ընդվզումներից:

Յեղիմակը ցավով է նշում, որ Ջեյթունն այս անգամ սպիտակ դրոշ պարզեց, և դրա մեջ մեծ մեղք ուներ Սահակ կաթողիկոսը: Միայն 40 քաջեր ամրացան վանքերից մեկում և դիմադրեցին: Իսկ տեղահանված մոտ 30 հազար զեյթունցիներ արքայազնին Կոնիա և Դեր Ջոր: Տեղահանվեց ու արքայազնի հանձնարմանը հասցրվեց նաև Հաճընի, Այնթապի, Մարաշի, Ադանայի, Սսի, Յալեպի հայությունը: Մի քանի ամսվա ընթացքում ողջ Կիլիկիան դատարկվեց հայերից: Նշվում է, որ ցեղապանության ենթարկված 1,5 միլիոն զոհերից մոտ 250-300 հազարը կազմում էին կիլիկիահայերը: Նրանցից կենդանի մնացին ընդամենը 4000-ը:

Ռ. Գասպարյանը մանրամասնորեն ներկայացրել է Մուսա լեռան հերոսամարտը: Նշվում է, որ Սուեիտիայի վեց հայկական գյուղերի 6311 բնակիչներից Մուսա լեռանն ապավինեցին 4231-ը, իսկ 2080-ը բռնեցին տարագրության կործանարար ճանապարհը:

Օգոստոսի 2-ին սկսվեց պաշտպանական ամրությունների կառուցումը, որը տևեց մինչև թշնամու առաջին հարձակումը: Կռվող ուժերը բաժանվեցին տասնյակների, նշանակվեցին կապավորներ: Մուսալեռացիներն ունեին 350 հրացան, 50 ատրճանակ և 2000 դաշույն:

Նկարագրվում է, թե ինչպես թուրքերի առաջին հարձակումը հաջողությամբ հետ մղվեց: Օգոստոսի 10-ին դեպի լեռը շարժվեցին 1000 թուրք զինվորներ: Լեռան պաշտպանները հարկադրված էին նահանջել ու ամրանալ պաշտպանական երկրորդ բնագծում: Պետրոս Գալուստյանը հինգ դիպուկ կրակոցներով շարքից հանում է թշնամու չորս թնդանոթածիզների¹: Նշվում է, որ հայերի խրամատները տեղ-տեղ սուրանկյան ձև ունեին, որի շնորհիվ թուրքերը գնդակոծվում էին թե՛ ճակատից, թե՛ քներից: Հատկանշական է, որ 12 ժամ տևած ճակատամարտում թուրքերը տվեցին շուրջ 100 սպանված և 300 վիրավոր, իսկ հայերի կորուստները չնչին էին²:

Յեղիմակի տեղեկության համաձայն՝ օգոստոսի 11-ին Տամլաճըզում հրավիրվում է խորհրդակցություն, որտեղ ընտրվում է պաշտպանության ընդհանուր ղեկավարություն: Վարչական խորհրդի նախագահ է ընտրվում պատվելի Տիգրան Անդրեասյանը, անդամներ՝ 16 մարդ: Ձինվորական ղեկավար է ընտրվում Եսայի Յաղուբյանը, զինվորական վերահսկիչ՝ Մովսես Տեր-Գալուստյանը: Ճանաչված զինվորական ղեկավարներից էր Հաբեթ Իսկենտերյանը: Կազմվեց 43 տասնյակ և 3 օժանդակ խումբ, որոնցից մեկի հրամանատարն էր Պետրոս Տմլազյանը: Կապն իրականացնում էին 10-12 տարեկան «թելեֆոնի տղաքը»: Կազմվեց նաև գործավորների վաշտ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 130:

² Նշվ. աշխ., էջ 131:

Հեղինակը նշում է, որ բարձունքին ապաստանած հայերի վրա հարձակվող թուրք զինվորների թիվը հասավ 7000–ի, իսկ մահմեդական խուժանինը՝ 4000–ի: Շարադրանքի համաձայն՝ նրանք մինչև օգոստոսի 20–ը 2–3 անգամ հարձակվեցին բարձունքը գրավելու, բայց հետ մղվեցին:

Հեղինակը նշում է, որ պարենի և ռազմամթերքի սուր կարիքի մեջ հայտնված մուսալեռացիների միակ հույսը դաշնակիցների ռազմանավերն էին, որոնց ուշադրությունը գրավելու համար նրանք երկու դրոշ էին բարձրացրել:

Հեղինակը նշում է խիզախությամբ աչքի ընկած հայ կանանց անունները՝ Վարդեր Ձեյթյան, Մանուշակ Մանուկյան, Շուշան Գապայան, Եղիսաբեթ Սարգսյան և ուրիշներ:

Շարադրանքի համաձայն՝ բազում անհաջող հարձակումներից ու մեծ կորուստներ տալուց հետո թուրքերը որոշեցին պաշարման սեղմ օղակի մեջ վերցնել լեռը: Կառավարությունն այստեղ կենտրոնացրեց 15000 զինվոր:

Ռ. Գասպարյանը պարզաբանում է մուսալեռացիների փրկության վերաբերյալ պատմագրության մեջ առկա խառնաշփոթը: Այն տեղի է ունեցել հետևյալ կերպ:

Սեպտեմբերի 5–ին լեռանն է մոտենում ֆրանսիական «Գիշեն» ռազմանավը և մակույկ իջեցնում: Խաչեր թռնապանը նավապետ Բրիտոյին է հանձնում մուսալեռացիների խնդրագիրը: Նավապետը խոստանում է պատասխանել 8 օր հետո, և ռազմանավը հեռանում է: Այն երևում է սեպտեմբերի 10–ին՝ «Թեսսեսքս» և «Ժաննա դ'Արկ» ռազմանավերի ուղեկցությամբ: Ռազմանավերը ռմբակոծում ու մոխրակույտերի են վերածում հակառակորդի դիրքերը: «Ժաննա դ'Արկը» մոտենում է ափին, որի վրա էր ծովակալ Դարտիժ դյու Ֆուրնեն: Հածանավի վրա են բարձրանում Տիգրան Անդրեասյանը, վարչական մարմնի այլ անդամներ և ծովակալից օգնություն խնդրում: Հեղինակի շարադրանքի համաձայն՝ չունենալով իր կառավարության համաձայնությունը և ստացած լինելով անզլիացիների մերժումը՝ մուսալեռացիներին Կիպրոս տեղափոխելու վերաբերյալ, ծովակալ Դարտիժ դյու Ֆուրնեն իր անձնական պատասխանատվությամբ սեպտեմբերի 12–ից սկսում է փրկարարական աշխատանքները, որի անմիջական ղեկավարումը հանձնարարվում է «Դեզե» հածանավի հայազգի սպա Տիգրան Թեքեյանին: Թվով 4058 մուսալեռացիներ՝ տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ, տեղավորվում են ֆրանսիական «Գիշեն», «Թեսսեսքս», «Դեզե», «Ֆուդր» և «Լ' ադմիրալ Շարնե» հածանավերի վրա և տեղափոխվում Պորտ Սաիդ¹:

Ռ. Գասպարյանը կարևոր նշում է անում այն մասին, որ Մուսա լեռան փառավոր ինքնապաշտպանության հաջող ավարտից հետո նրա կազմակերպման և ղեկավարման փառքն սկսեցին վիճարկել հայ քաղաքական կուսակցությունները: Այդ առթիվ նա համերաշխում է Տիգրան Անդրեասյանի կարծիքին, ըստ որի, կուսակցություններն առավել կամ պակաս չափով մասնակցություն ունեցել են զենքի հայթայթման գործում, սակայն բուն ինքնապաշտպանությունը ժողովրդական շարժում էր²:

Հեղինակը եզրակացնում է, որ Մուսա լեռան ինքնապաշտպանությունը, որը հայ ժողովրդի փոթորկալի պատմության առասպել դարձած էջերից է, մեկ անգամ ևս ապացուցեց, որ թուրք ոճրագործների դեմ հաջողության կարելի էր հասնել միայն կազմակերպված և համառ դիմադրության միջոցով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար է¹:

Մանրամասնորեն նկարագրվում է Մարաշից 22 կմ հյուսիս–արևմուտք գտնվող Ֆընտըճազ գյուղի հերոսական ինքնապաշտպանությունը, որն ուներ 400 տուն և 2500 բնակիչ: Նրանց էին միացել զեյթունցի 40 քաջեր: Այստեղ են հավաքվում շրջակա գյուղերի հայերը: Բազմահազար թուրք զինվորների և խուժանի դեմ հայերը դուրս են բերում 500 կռվողների: Միայն մեծ կորուստներ տալուց հետո՝ 2000 զինվոր և 4–5 հազար բաշիբոզուկ, 1915 թ. օգոստոսի 2–ին թուրքերին հաջողվում է գրավել գյուղը և սրի քաշել կենդանի մնացածներին՝ 2100 հոգու:

Մենագրության վերջին գլխում Ռ. Գասպարյանն անդրադարձել է Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո Կիլիկիայում ստեղծված իրավիճակին, Մարաշի ինքնապաշտպանությանն ու կոտորածներին, Հաճընի դյուցազնամարտին, Դաշտային Կիլիկիայում, Ադանայում, Այնթապում և Ձեյթունում 1919–1921 թվականներին ծավալված իրադարձություններին, որոնք, սակայն, դուրս են մեր ուսումնասիրության նպատակադրումից:

Արևմտահայության ցեղասպանությանը և 1915 թվականի ինքնապաշտպանական կռիվների լուսաբանմանն է նվիրված Ռուբեն Սահակյանի արժեքավոր մենագրությունը²:

Ներածության մեջ հեղինակը համակարգված ձևով ներկայացրել է հիմնահարցի շուրջ գոյություն ունեցող հիմնական սկզբնաղբյուրները, արժևորել ստեղծված պատմագիտական գրականությունը:

Աշխատությունը բաղկացած է երկու գլուխներից, որոնցից առաջինում քննարկված են արևմտահայերի 1915–1916 թթ. ցեղասպանության հիմնահարցերը: Հեղինակը չի ընթացել տրորված ճանապարհներով, այլ մշակել է հետազոտության ուրույն համակարգ, որոշակի հարցադրումներ և ջանացել է դրանց պատասխանել ինչպես առկա սկզբնաղբյուրների ու տարալեզու պատմագիտական գրականության, այնպես էլ սեփական ջանադիր պրպտումների արդյունք հանդիսացող բազմաթիվ նոր նյութերի նպատակային օգտագործմամբ: Դա է պատճառը, որ ստացվել է ցեղասպանագիտության արդի պահանջները լիովին բավարարող ինքնատիպ շարադրանք, որն ընթերցվում է համակ ուշադրությամբ, ծնում նոր խոհեր ու մտորումներ:

Բնորոշ փաստերով հեղինակը ներկայացնում է այդ չարագուշակ իրավիճակը, որն առկա էր Օսմանյան կայսրությունում ցեղասպանական անմիջական գործողություններին նախորդած ժամանակաշրջանում և որը կասկած չէր թողնում, որ դրան հետևելու էր աննախադեպ արհավիրքը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 138:
² Նույն տեղում:

¹ Նույն տեղում:
² Ռուբեն Սահակյան, Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին, Երևան, 2005:

Ներկայացնելով թուրքական բանակ զորակոչված հայ զինվորների զինաթափումն ու ոչնչացումը՝ հեղինակը փաստեր է նշում, թե ինչպես որոշ դեպքերում հայ զինվորները հարձակվել են պահակախմբի վրա, զինաթափել ու ոչնչացրել նրանց ու փախել¹: Քննարկելով հայերի դասալքության խնդիրը՝ հեղինակը գտնում է, որ նրանք այդ քայլին էին դիմում ճարահատյալ՝ ելնելով ստեղծված դաժանագույն պայմաններից, բայց և նշվում է, որ թուրք դասալիքների թիվը շատ ավելի մեծ էր, ըստ որոշ տվյալների՝ մինչև 300 հազար մարդ²:

Հեղինակը կանգ է առնում հայ ժողովրդի մտավոր կարողությունը կազմող մարդկանց ձերբակալությունների վրա, հետաքրքիր մանրամասներ հաղորդում Ջոհրապի և Վարդգեսի ձերբակալության, Ուրֆա տարվելու և նահատակության վերաբերյալ:

Ներկայացնելով Վանի, Խարբերդի, Սեբաստիայի և այլ վիլայեթների հայ ազգաբնակչության տեղահանություններն ու կոտորածը՝ հեղինակը ցույց է տալիս, որ Խարբերդից տարագրված 18000 հայ կանանցից ու երեխաներից Հալեպ հասան միայն 150 հոգի: Ուշադրության է արժանի հեղինակի մատնանշած այն փաստը, որ երբ Սեբաստիայի վիլայեթում սկսվում է հայ բնակչության տեղահանումը, Դենդիլ հայկական գյուղի բնակչությունը բարձրանում է մոտակա լեռը և դիրքեր գրավում: Թուրքական կանոնավոր բանակի ստորաբաժանումները վեց շաբաթ ապարդյուն գրոհներ էին ձեռնարկում, սակայն հայերի դիմադրությունը կտրտել չի հաջողվում: Դիմադրությունը ճնշվում է միայն այն ժամանակ, երբ թշնամու հաջողվում է փակել խմելու ջրի հոսանքը³:

Նշվում է, որ Ուրֆա քաղաքը վերածվել էր հայ տարագիրների մի հսկայական համակենտրոնացման ճամբարի, իսկ Միջագետքի անապատային շրջաններում տարագիրներին սպասում էին ավելի ծանր փորձություններ: Դա հաստատելու համար բերվում են նաև ականատեսների բազմաթիվ վկայություններ:

Խոսուհի փաստերով հեղինակը բացահայտում է թուրք բժիշկների բազմաթիվ ոճրագործություններ, որոնք կարելի է համեմատել միայն նացիստ բժիշկների կատարած հանցագործությունների հետ⁴:

Համադրելով մի շարք օտարերկրացի հեղինակների հաղորդած տվյալները՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ համաձայն ֆրանսիական մի աղբյուրի, 1915 թ. ապրիլից մինչև հոկտեմբեր կոտորածների և զանազան հիվանդությունների զոհ են դարձել շուրջ երկու միլիոն մարդ⁵:

Ռ. Սահակյանը համոզիչ փաստերով մերկայացնում է ժամանակակից թուրք պատմաբանների այն կեղծարարությունը, թե իբր հայերը քայքայիչ հակակառավարական գործունեություն էին ծավալել Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, և այդ պատճառով իշխանությունները հարկադրված դիմեցին երկրի անվտանգությունն ապահովող միջոցառումների⁶: Բացահայտվում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 43:

² Նշվ. աշխ., էջ 47:

³ Նշվ. աշխ., էջ 77:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 87:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 88-89:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 92:

են թուրք պատմաբաններ Քամուրան Գյուրունի, Էսադ Ուրասի, Չ. Քյուրշատի, Է. Յավուզի և այլոց կեղծագրերը:

Հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ երիտթուրքերն ամբողջությամբ չեն կրում 1915-1916 թթ. հայերի ցեղասպանության պատասխանատվությունը: Նրանք իրականում իրագործեցին եվրոպական մի շարք տեղությունների և ԱՄՆ-ի փորձը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ:

Երիտթուրքերը կարողացան ի մի բերել նրանց բոլոր ոճրագործությունները և դրանք գործադրել օսմանահպատակ հայերի նկատմամբ¹:

Ռ. Սահակյանի գրքում առանձին-առանձին ներկայացված են արևմտահայ ինքնապաշտպանական կռիվները Վանի վիլայեթի հայկական գյուղերում, Շատախում, Գավաշում, Փեսանդաշտում, Վան քաղաքում, Յոզղատ գավառում, Տարոնում, Մուշ քաղաքում, Սասունում, Խնուս գավառում, Շապին-Գարահիսարում, Սուեթիայում, Ֆընտըճագում, Ուրֆայում:

Հնարավորության սահմաններում մանրամասնորեն ներկայացված են ինքնապաշտպանական կռիվները Հայոց ձորի Աթանանց, Արժեշ գավառի Առեն, Ներքին Թիմարի Մամտանց, Հայոց ձորի Քերժ, Անգո, Իշխանի գոմ, Արտամետ, Մաշտակ, Թիմար գավառի Ավերակ, Տիրամեր, Ալյուր, Հայոց ձորի Անկշտանց, Ատիո, Խժիշկ, Առեղ, Բերկրի գավառի Գործոթ, Վարագա վանքի շրջակա Շուշանց, Սղգա, Ջրվանդաց, Ջորովաց և այլ գյուղերում: Եզրակացություն է արվում, որ Վանի վիլայեթի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությունը, չնայած ընդհանուր ղեկավարության և կազմակերպվածության բացակայության, կարևոր և վճռական նշանակություն ունեցավ: Վանի վիլայեթի հայ բնակչությունը, չնայած զենքի, զինամթերքի և կռվող ուժի զգալի պակասի, որոշ ժամանակ իր վրա բեռեց թշնամու նշանակալի ուժեր՝ դրանով թեթևացնելով դիմադրության մյուս օջախների՝ Վանի, Շատախի և Փեսանդաշտի ինքնապաշտպանությունը²:

Հիմնական գծերով ներկայացվում է Շատախի կենտրոն Թաղի ինքնապաշտպանությունը, որը տևեց շուրջ մեկ ու կես ամիս՝ 1915 թ. ապրիլի 1-ից մինչև մայիսի 14-ը, երբ այնտեղ մուտք գործեց Դրոյի կամավորական 2-րդ ջոկատը: Այդ կռիվներում թաղեցիները տվեցին 150-160, հակառակորդը՝ 500-600 սպանված³:

Ռ. Սահակյանը գրում է Գավաշ գավառի ինքնապաշտպանության մասին, նշում, որ գավառը բաժանվեց 6-7 պաշտպանական շրջանների, ստեղծվեց Զինվորական մարմին, որը գլխավորում էր երիտասարդ ուսուցիչ Աբրահամ Դավթյանը: Չորս պաշտպանական գոտիներում տեղադրվում են 290 մարտիկներ: Ապրիլի 20-ին հայերը հետ են մղում թշնամու 400 հոգուց կազմված զորաջոկատի հարձակումը: Գավաշցիները դիմացան մինչև մայիսի 11-ը՝ տալով մոտ 1000 զոհ, երբ այնտեղ հասան հայ կամավորական ջոկատները:

Հեղինակի շարադրանքի համաձայն՝ սակավ ուժերով ու զենք-զինամթերքով թշնամուն մինչև մայիսի 10-ը դիմադրեցին Շատախի գավառի Փեսանդաշ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 161:

² Նշվ. աշխ., էջ 172:

³ Նշվ. աշխ., էջ 180:

տի գավառակի չորս հայկական գյուղերի բնակիչները, որոնց նույնպես փրկեցին հայ կամավորականները:

Շրջանառության մեջ դրված նոր նյութերի հիման վրա Ռ. Սահակյանն ամենայն մանրամասնությամբ ներկայացնում է Վան քաղաքի Այգեստան հայկական թաղամասի հերոսական ինքնապաշտպանությունը՝ ընթերցողի պատկերացումները մեծ չափով համալրելով միանգամայն նոր դրվագներով ու նշանակալի իրադարձություններով: Անվարան կարելի է ասել, որ ջանադիր պրպտումների շնորհիվ ձեռք բերված նոր նյութերի նպատակային օգտագործմամբ հեղինակն ուրվագծել է Այգեստանի ինքնապաշտպանության կատարելության հավակնող պատկերը, ինքնապաշտպանություն, որը, մեր համոզմամբ, բացառիկ տեղ է գրավում հայոց դյուցազնամարտերի համապատկերում:

Նոր նյութի բավարար չափաբաժին է պարունակում նաև Վանի քաղաքամեջի ինքնապաշտպանությանը վերաբերող շարադրանքը: Երկու դեպքում էլ հեղինակը անհրաժեշտ չափով քննադատաբար օգտագործել է թուրքական բանակում ծառայության մեջ գտնվող վենետուելացի բարձրաստիճան զինվորական Ռաֆայել դը Նոգալեսի հուշագրությունը, որից շարադրանքը մեծապես շահել է: Իհարկե, հեղինակի նորամուծությունը միայն դա չէ, կան նաև բազմաթիվ այլ նյութեր:

Յեղինակի շարադրանքի համաձայն՝ մայիսի 3-ի ուշ գիշերին Վանի քաղաքամեջի հայությունը ուրախալի լուր է ստանում, որ թուրքերը փախել են: Մայիսի 4-ին քաղաքամեջ են շարժվում Այգեստանի հայերը, տեղի է ունենում ջերմ հանդիպում: Մայիսի 5-ի երեկոյան Վան է մտնում հայ կամավորական հեծելազորը՝ դաշնակցական Խեչոյի (Խաչատուր Ամիրյան-Գևորգյան) և ռուս գնդապետ Օզոլի հրամանատարությամբ: Մայիսի 5-7-ը ընկած ժամանակահատվածում Վան են մտնում հայ կամավորական ջոկատները և ռուսական բանակը: Գրավված թնդանոթներից տրվում է 50 համազարկ:

Համադրելով կողմերի կորուստների վերաբերյալ տվյալները՝ հեղինակը գտնում է, որ հայերը տվել են 300, թուրքերը՝ 1000 սպանված, չհաշված մահմեդական խաժամուժից սպանվածների թիվը¹:

Քննարկելով թուրքական պատմագրության մեջ տեղ գտած կեղծարարությունները Վանի հայերի ապստամբելու, նախահարձակ լինելու մասին, որով փորձ է արվում արդարացնել հայերի հրեշավոր տեղահանությունը՝ հեղինակը համոզմունք է հայտնում, որ վանեցիները չեն ապստամբել, այլ դիմել են սոսկ ինքնապաշտպանության²:

Ռ. Սահակյանը լայնորեն անդրադառնում է նաև բազմաթիվ օտարերկրացի հեղինակների աշխատություններում արտահայտված կարծիքներին, որոնք միահամուռ հաստատում են, որ վանեցիները նախահարձակ չեն եղել, դիմել են հարկադրական ինքնապաշտպանության, և Վանի ապստամբության վերաբերյալ վարկածը թուրքական կեղծիք է:

Հայթայթած նյութի շրջանակներում հեղինակը ներկայացրել է Յոզղատ գավառի մի քանի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությունը՝ իր ողջ հերո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 253:

² Նշվ. աշխ., էջ 258:

սականությամբ ու ողբերգականությամբ: Նշում կա այն մասին, որ այդ գյուղերից մեկի հայ կանայք թշնամու վրա են հարձակվել քարերով¹:

Անդրադառնալով Տարոնի ինքնապաշտպանությանը՝ հեղինակը հանգամանորեն ներկայացնում է Մուշ քաղաքի հերոսամարտը, որը, սակայն, ողբերգական ավարտ ունեցավ: Հանգամանալի անդրադարձ կա նաև Մուշ քաղաքի շրջակա հայկական Կառեն, Ալիջան, Ավրան, Վարդենիս գյուղերի հերոսական և հուսահատ ինքնապաշտպանական կռիվներին:

Ռ. Սահակյանն առանձնակի կանգ է առել Սասունի ինքնապաշտպանության վրա, որտեղ կար շուրջ 50 հազար հայ բնակչություն: Սասունի ինքնապաշտպանությունն իրականացնում էին 600 մարտիկներ: Սասունը պաշարած թշնամու զորքերի թիվը հասնում էր 30 հազարի:

Օգտագործելով առկա նյութերը՝ հեղինակը փորձում է բացատրել Մուշի և Սասունի ինքնապաշտպանության ձախողման պատճառները՝ այդ հարցերում հաճախ դրսևորելով ուրույն մոտեցումներ:

Անդրադառնալով Խնուս գավառի հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությանը՝ Ռ. Սահակյանը նշում է, որ նրանք նույնպես Տարոնի մնացած շրջանների նման սպասում էին ռուսական բանակին, այդ պատճառով էլ ոչինչ չէին անում ինքնապաշտպանությանը նախապատրաստվելու ուղղությամբ²:

Առավել մանրամասն հեղինակը նկարագրում է Խնուսի գավառի Հարամիկ գյուղի ինքնապաշտպանությունը, որը համեմատաբար երկար տևեց, բայց ունեցավ նույն ողբերգական ավարտը:

Եղած աղբյուրների հիման վրա մանրամասնորեն ներկայացնելով Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանությունը, հեղինակը գտնում է, որ պաշարման օղակը ճեղքելու դիմած 1000 շապինգարահիսարցիներից 870-ին հաջողվել է դուրս գալ պաշարումից³: Վկայակոչվում են Ա. Թոյնբիի, Յո. Լեփսիուսի, Ի. Տերնոնի, Վ. Դադրյանի գնահատականները Շապին-Գարահիսարի ինքնապաշտպանության մասին:

Յեղինակը հետաքրքրական շատ մանրամասներ է հաղորդում Մուսա Լեռան հերոսական ինքնապաշտպանության մասին, փորձում առավել ամբողջական և փաստական նյութով ամրապնդված ներկայացնել այդ եզակի հերոսապատումը:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Ռ. Սահակյանի շարադրանքը համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված Ֆրնտըճազի ինքնապաշտպանության մասին, որն ըստ թուրք պատմաբան Ք. Գյուրունի՝ հայկական «դավադրության» շղթայի կարևորագույն օղակներից մեկն էր⁴: Մինչդեռ ըստ Հալեպի գերմանական հյուպատոս Վ. Ռյուսլերի՝ այդ ինքնապաշտպանության հիմնական պատճառը իշխանությունների դաժանություններն էին⁵:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 269:

² Նշվ. աշխ., էջ 288:

³ Նշվ. աշխ., էջ 305:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 333:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 363:

1915 թ. հայոց դյուցազնամարտի համապատկերի վերջին դրվագը Ուրֆա քաղաքի հայ բնակչության ինքնապաշտպանությունն էր, որով և եզրափակվում է Ռ. Սահակյանի մենագրությունը:

Հեղինակը փաստական նյութի հիման վրա ժխտում է թուրքական այն հորինվածքը, ըստ որի, Ուրֆայի ինքնապաշտպանությունը ներկայացվում է որպես օտար տերությունների կողմից հրահրված մի խռովություն, որն իբր նպատակ է ունեցել կազմալուծել թուրքական բանակի թիկունքը¹:

Ռ. Սահակյանի մենագրությունը շահեկան ներդրում է Հայոց ցեղասպանության պատմության բնագավառում:

Այսպիսով, վերը շարադրվածից կարելի է անվարան եզրակացնել, որ հայրենական պատմագրության մեջ լուրջ աշխատանք է կատարված արևմտահայության 1915 թվականի ինքնապաշտպանական մարտերի հերոսական դրվագների պատմության վերհանման, համակարգման ու գնահատման ուղղությամբ: Բազմաթիվ անառարկելի փաստերի օգտագործմամբ վճռականորեն մերկացնելով Արևմտյան Հայաստանում հակաթուրքական ապստամբական շարժման առկայության վերաբերյալ թուրքական հերյուրանքը, ինչպես նաև հակահարված տալով պատմության տարբեր երանգի կեղծարարներին՝ հայրենական պատմագրությունը մշակել ու արմատավորել է հարցի լուսաբանման գիտականորեն հիմնավորված ճիշտ մեկնակետ, համաձայն որի, արևմտահայության հերոսամարտերը երիտթուրքական ավազակաբարո վարչակարգի ծրագրավորված աննախադեպ ցեղասպանության քաղաքականության անմիջական հետևանքն էին, որոնք ունեին բացառապես ինքնապաշտպանական բնույթ և միանգամայն օրինաչափ էին, պարտադրված ու անհրաժեշտ:

4. Հայոց ցեղասպանության պատմագրության և մատենագիտության հարցեր

Հայերի ցեղասպանության պատմության հետազոտության կարևորագույն խնդիրներից մեկը հիմնահարցի պատմագրության ուսումնասիրումն է, որն ունի գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական արդիական նշանակություն:

Հայրենական մի շարք պատմաբաններ՝ Մ. Ներսիսյան, Ե. Սարգսյան, Զ. Կիրակոսյան, Գ. Ղարիբջանյան, Մ. Արզումանյան, Ա. Համբարյան, Հ. Սիմոնյան, Ե. Սարգսյան, Ս. Պողոսյան և ուրիշներ, իրենց աշխատությունների ներածականում կամ բուն շարադրանքում այս կամ այն չափով անդրադարձել են Մեծ եղեռնի պատմության թուրք կեղծարարների և արևմտաեվրոպական ու ամերիկյան պատմաբանների աշխատություններին, սակայն երկար ժամանակ հիմնահարցը հատուկ հետազոտության առարկա չէր դառնում:

Պատմագրական բնույթի առանձին հետազոտությունների առաջնեկը Ե. Սարգսյանի և Ռ. Սահակյանի համատեղ աշխատությունն էր²:

¹ Նույն տեղում:

² Ե. Սարգսյան, Ռ. Սահակյան, Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության ցենզափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:

Աշխատության մեջ ցույց է տրվում, որ հետպատերազմյան տարիներին Թուրքիայում լույս տեսած ստվար «պատմագիտական» գրականության հիմնական ուղղությունը թուրքիզմն է, որը նպատակ ունի ամեն կերպ գունազարդել Թուրքիայի պատմությունը՝ կանգ չառնելով իրականության միտումնավոր աղավաղման և բացահայտ կեղծման առաջ:

Ընդգծվում է դեռևս 1931-ին Քեմալ Աթաթուրքի նախաձեռնությամբ հիմնադրված «Թուրքիայի պատմության ընկերության» դերը այդ գործում, որը մշտապես ստանալով Թուրքիայի կառավարող շրջանների աջակցությունը, հետևողականորեն անց է կացնում նրանց հիմնական գաղափարախոսությունը՝ թուրքիզմը, որի ցայտուն արտահայտությունը ընկերության հրատարակած քառահատոր «Պատմությունն» է՝ «Թարիհը», որը թուրքերին հռչակում է իբրև աշխարհի ամենահնագույն ժողովուրդ, ամբողջ աշխարհում քաղաքակրթության տարածողներ¹:

Ե. Սարգսյանը և Ռ. Սահակյանը հայոց նոր շրջանի պատմության կեղծարարության առաջնեկ համարում են ԱՄՆ-ում Թուրքիայի նախկին դեսպան Ահմեդ Ռուստեմ բեյի՝ 1918-ին Շվեյցարիայում ֆրանսերեն հրատարակած «Համաշխարհային պատերազմը և թուրք-հայկական հարցը» գիրքը, որտեղ հեղինակը փորձում է 1894-96 թթ. և հետագա ջարդերի մեղքը բարդել «մուլեռանդ ամբոխի» և քրդերի վրա՝ ոչ մի խոսք չասելով կառավարության հակահայկական միջոցառումների մասին²:

Գրքում հանգամանորեն խոսվում է 1946-ին Ստամբուլում լույս տեսած «Թալեաթ փաշայի հուշերի» մասին շովինիստ պատմաբան Զահիդ Յալչընի առաջաբանով, որը նշում է, թե գլխավոր մարդասպանի հուշերը երիտթուրքերի կուսակցության արդարացնող փաստաթուղթն է: Ինչպես նշում են հեղինակները, իրոք, Թալեաթը հատուկ ջանասիրությամբ ու հետևողականությամբ աղավաղում է երիտթուրքական կառավարության քաղաքականությունը Հայկական հարցում, որին նա առանձին բաժին է հատկացրել: Նա առաջ է քաշում հայերի ապստամբությունների մասին շինծու վարկածը և գրում, թե հենց որ սկսվեց պատերազմը, Սուլչի, Բիթլիսի, Վանի վիլայեթներում հայերի ապստամբություններ բռնկվեցին: Այնուհետև Թալեաթը լկտիորեն պնդում է, որ երբ գլխավոր շտաբը հայերին տեղահան անելու օրենքը նախագծեց, ինքը նորից հանդես եկավ դրա դեմ: Նա անարդարացի է համարում իթթիհատական պարագլուխների նկատմամբ Ստամբուլի ռազմական դատարանի կողմից 1919 թ հուլիսի 6-ին կայացրած մահավճիռը:

Ինչպես նշում են հեղինակները, Թալեաթ փաշայի կեղծարարությունը հետագայում ընկավ թուրք պատմաբանների աշխատությունների հիմքում: Այսպես՝ թուրք հայտնի պատմաբան Էսադ Ուրասը «Հայերը պատմության մեջ և հայկական հարցը» (Անկարա, 1950) գրքում, խոսելով 1915-1916 թվականների հայկական եղեռնի մասին, լկտիորեն պնդում է, որ այդպիսի ջարդեր չեն եղել, որ թուրքերի կողմից 600 հազար, 800 հազար և նույնիսկ 1 միլիոն հայերի սպանելու մասին բազմաթիվ հեղինակների գործերը իրականության հետ ոչ մի

¹ Նշվ. աշխ., էջ 4:

² Նշվ. աշխ., էջ 12:

կապ չունեն, այդ բոլորը առասպելներ են: Ընդհակառակը, հայերի կողմից սպանված մուսուլմանների թիվն ավելին է, քան վերը նշված թվերը:

Նշվում է նաև, որ էսադ Ուրասն իր գրքում արդարացնում է երիտթուրքական դահիճներին, գրում, որ եթե որոշ հայեր արտաքսվել են պատերազմական գործողությունների գծից այն կողմ, դա բխում էր իր ազգային անվտանգությունն ապահովելու՝ սուլթանական կառավարության օրինական անհանգստությունից:

Այնուհետև հեղինակները կանգ են առնում պրոֆեսոր Հիքմեթ Բայուրի «Թուրքական հեղափոխության պատմությունը» (Անկարա, 1957), բազմահատոր աշխատության վրա, նշում, որ նա կրկնում է Թալեաթի ստահող պնդումը հայերի ապստամբությունների մասին, անցկացնում այն միտքը, թե կառավարությունն ինքը չի նախաձեռնել և մշակել ջարդերի ծրագիրը, այլ ստիպված է եղել որոշ «պաշտպանական» գործողությունների դիմել:

Եղեռնի պատմության և պատմագրության վերաբերյալ Ռ. Գ. Սահակյանի տևական հետազոտությունների հանրագումարը եղավ «Ցեղասպանության պատմությունից» աշխատությունը¹:

Հեղինակի առաջադրած հանգուցային հիմնահարցերն են ցեղասպանության դրդապատճառների կանխամտածված բնույթի վերահանումը, Մեծ եղեռնի միջազգային արձագանքները:

Գրքի նպատակներից մեկն էլ Հայոց եղեռնի պատմագրության վերահանումն է, որն իր ծավալով, հեղինակի իսկ արտահայտությամբ անընդգրկելի է: Հեղինակը նշում է, որ անցած 75 տարում Հայոց եղեռնի վերաբերյալ տարբեր լեզուներով տպագրվել են 1000-ից ավելի անուն գրքեր, իսկ հոդվածների ու հաղորդումների քանակը պարզապես հաշվառման ենթակա չէ: Նա օրակարգի հարց է համարում Հայկական հարցի և հայերի ցեղասպանության համապարփակ մատենագրության ստեղծումը:

Աշխատության «Հայերի ցեղասպանության թուրքական քաղաքականությունը» վերնագիրը կրող առաջին գլխի «Մեծ եղեռնը» բաժնում՝ գրված 1965-ին, հեղինակը կատարում է հետևյալ հարցադրումը՝ ինչո՞ւ էին հալածում հայերին Թուրքիայում և պատասխանում. որովհետև նրանք չէին ցանկանում դավանափոխ լինել, չէին ուզում ուրանալ իրենց մայրենի լեզուն, գիրն ու գրականությունը, այլ կերպ ասած՝ չէին ուզում հրաժարվել իրենց ազգությունից ու կրոնից, կամավոր կերպով ընդառաջել թուրքացման ամենակուլ ծրագրին²: Այլ պատճառների թվում Ռ. Սահակյանը հիշատակում է թուրքերի նախանձը՝ իրենցից կուլտուրապես ու տնտեսապես ավելի ուժեղ ու եռանդուն ժողովրդի նկատմամբ, ինչպես նաև իրենց կյանքի, պատվի և ունեցվածքի ապահովության մասին հայերի պահանջը, որը առաջ էր բերում թուրքերի զայրույթը:

Նա գտնում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին մեր ժողովուրդը տվեց մոտ 1300000 զոհ, իսկ 1000000 հայեր ստիպված եղան

սփռվել աշխարհով մեկ¹: Ինչպես տեսնում ենք, Ռ. Սահակյանի բերած զոհերի թիվը 200000-ով պակաս է ընդունված 1,5 միլիոնից:

«Եղեռնի դրդապատճառների մասին» բաժնում հեղինակը նշում է, որ 1915-ին արևմտահայության բռնազաղթն ու ջարդերը ներկայումս ճանաչելի են դառնում միջազգային հասարակությանը որպես 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն, որպես հանցագործություն ուղղված մարդկության դեմ:

Ռ. Սահակյանը առանձնացնում է եղեռնի հինգ հիմնական դրդապատճառներ. 1. Հայկական հարցը լուծելու համիդյան քաղաքականությունը, որն իբրև «ժառանգություն» փոխանցվեց երիտթուրքերին, 2. արևմտահայ առևտրական բուրժուազիայի և առհասարակ արևմտահայության ունեցվածքը հափշտակելը, 3. երիտթուրքերի պանթուրքական ծրագրերը, որի իրականացման ճանապարհին գլխավոր խոչընդոտը հայերն էին, 4. հայերի դերը ռուս-թուրքական դարավոր մենամարտում, երբ ռուս-թուրքական պատերազմներում Թուրքիայի կրած ծանր պարտությունների մեղքը զգալի չափով բարդվում էր հայերի վրա, 5. պատերազմական իրադրությունը²:

Հեղինակն ընդգծում է հայերի ցեղասպանության կանխամտածված բնույթը և նախապես լավ մշակված պլանի առկայությունը, որն այսօր ամենից շատ է անհանգստացնում թուրքերին, քանի որ հակառակ դեպքում տեղի ունեցածը իբրև ցեղասպանություն՝ գեներոզի չի որակվի:

Վկայակոչելով ֆրանսիացի հեղինակ Ժան-Սարի Կառզուի «Հայաստանը 1915-ին» գիրքը (Փարիզ, 1975)՝ Ռ. Սահակյանն ընդգծում է, որ հայերի նկատմամբ կատարածը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ իսկական գեներոզ և դեռ ավելին՝ «օրինակելի գեներոզ», ինչպես այն որակում է վերոհիշյալ ֆրանսիացի հեղինակը: «Եվ հենց այդ որակումն է, — շարունակում է հեղինակը, — որ լուրջ անհանգստություն է պատճառում թուրքական պաշտոնական շրջաններին, մղում նրանց դեպի ամեն կարգի պատմական խեղաթյուրումների և կոպիտ ու բացահայտ նենգափոխման՝ հայկական գեներոզի իրողությունը ժխտելու և համաշխարհային հասարակական կարծիքը շփոթության մեջ գցելու համար»³:

Ռ. Սահակյանը նշում է թուրքական պաշտոնական պատմագրության առաջին հրատարակությունները՝ «Ճշմարտություն հայկական հեղափոխական շարժման մասին և կառավարական միջոցառումները» (1916 թ.), «Հայկական կոմիտեների հեղափոխական ձգտումներն ու գործողությունները Օտտոմանյան սահմանադրության հռչակումից առաջ և հետո» (1917 թ.) և ընդգծում, որ հիշյալ հրատարակություններում ձևակերպվեց թուրքական պետական, պաշտոնական տեսակետը՝ «Հայերը ապստամբել են, և թուրքերը ստիպված են եղել ճնշել այդ ապստամբությունները», մի տեսակետ, որն իշխող է ահա 70 տարի:

Գլխի վերջում հեղինակը հերյուրանք է համարում այն կարծիքը, թե իբր արևմտահայերը, առանց որևէ դիմադրության, թույլ են տվել իրենց մորթուտելու և գտնում, որ ամենուրեք, որտեղ դա հնարավոր էր, հայերը դիմադրություն են

¹ Ուրբեն Սահակյան, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 11:

² Նշվ. աշխ., էջ 12-14:

³ Նշվ. աշխ., էջ 15:

ցույց տվել իրենց դահիճներին, և հիշատակում է Վանը, Շատախը, Շապին—Գարահիսարը, Մուսա լեռը, Ուրֆան, Սասունը:

Դույզն իսկ չնսենացնելով հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանական դուրացանամարտերի ողբերգականությունն ու հերոսականությունը՝ մենք գտնում ենք, որ չարիքը դիմագրավելու ուղղությամբ, այնուամենայնիվ, չարվեց այն ամենը, ինչ հնարավոր էր: Մեր ազգային վարիչներին չհաջողվեց ստեղծել կազմակերպված դիմադրության քիչ թե շատ ղեկավարելի համակարգ, մոբիլիզացնել դիմադրության ընդունակ առկա բոլոր ուժերը, որի դեպքում նախճիրը այդքան ահավոր և զոհերի թիվն էլ այդքան անչափելի չէր լինի: Սա մեր համոզմունքն է, որը երբեք էլ չի նշանակում անտեսել մեր ժողովրդի դիմադրական ոգին, այլ, ընդհակառակը, հարցի նման դրվածքի դեպքում այն ավելի է ընդգծվում: Գլխի «Որքան հին է ռասիզմը» բաժնում (1969 թ.) խոսք է գնում ֆրանսուհի հրապարակագիր Էլենա դը լա Մուշեռի «Ռասիզմը 1000 պատկերներում» (Փարիզ, 1967) գրքի մասին, որտեղ հեղինակը վեր է հանում սուլթանական և երիտթուրքական բռնատիրության կողմից հայ ժողովրդի նկատմամբ կիրառված չարագործությունները: Վկայակոչելով Մուշեռի խոսքերը, թե Գերմանիայի աչքի առջև ու նրա պատասխանատվությամբ էր, որը գրվեց արևմտահայերի պատմության ամենասև էջը և հենց Հիտլերը կարող էր բացականչել. «Ոչնչացրե՛ք, ո՞վ է ներկայումս հիշում Հայաստանի ջարդերի մասին»՝ Ռ. Սահակյանը ուշադրություն է հրավիրում այն փաստի վրա, որ հեղինակի արտահայտած վերջին միտքը գնալով ավելի է գրավում ռասիզմի և ցեղասպանության պատմության հարցերով զբաղվողների ուշադրությունը:

Հայ պատմաբանը ցասունով է նշում, որ այդքանից հետո Թուրքիայում գտնվում են մարդիկ, որոնք մտածում են հայ ժողովրդի դահիճների հիշատակի հավերժացման, «Ազատության նահատակների դամբարան» հիմնելու մասին, որտեղ մեծ մարդասպան Թալեթի կողքին պիտի թաղվեն մարդասպաններ Շաքիրը, Ազմին, Խալիլը և ուրիշներ:

«Գեոցիդի «դասական» օրինակ» բաժնում (1988 թ.) հեղինակը արժանվույն է գնահատում «Պրոգրես» հրատակչության լույս ընծայած «Ինչը ինչ է համաշխարհային քաղաքականության մեջ» խորագիրը կրող բառարան—ուղեցույցը (Մոսկվա, 1987), որտեղ տրված է «գեոցիդ» հասկացության բնորոշումը, ըստ որի, գեոցիդը դա գործողություններ են, որոնք կատարում են ազգային, էթնիկական, ռասայական կամ կրոնական որևէ խումբ, որպես այդպիսին, լրիվ կամ մասնակիորեն ոչնչացնելու մտադրությամբ¹: Այնուհետև այնտեղ ասված է, որ գեոցիդի «դասական» օրինակ է հանդիսանում 1,5 մլն հայերի բնաջնջումը Օսմանյան կայսրության իշխանությունների կողմից, որոնք օգտվեցին Առաջին համաշխարհային պատերազմի իրադրությունից: Նշվում է, որ գեոցիդը հանցագործություն է մարդկության և մարդկայնության դեմ և պատժվում է որպես այդպիսին, ինչը իր արտահայտությունն է գտել ՄԱԿ—ի 1948 թ. դեկտեմբերի 9—ին ընդունած հատուկ կոնվենցիայում: Նշվում է նաև, որ գեոցիդը, իբրև հանցագործություն, վաղեմություն չունի:

¹ Գեոցիդի լրիվ բնորոշումը տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 23:

Այս առիթով հեղինակը նպատակահարմար է համարել ներկայացնել նաև եվրոպական պառլամենտի 1987—ի հունիսի 18—ի որոշումը, որտեղ ասված է. «Եվրոպական պառլամենտը... այն կարծիքին է, որ Օսմանյան կայսրության տարածքում հաստատված հայերի հետ կապված 1915—1917 թթ. ողբերգական դեպքերը իրենցից ներկայացնում են գեոցիդ՝ ՄԱԿ—ի Գլխավոր ասամբլեայի կողմից 1948—ի դեկտեմբերի 9—ին հավանության արժանացած գեոցիդի հանցագործությունը կանխելու և դրա համար պատժելու կոնվենցիայի իմաստով:

«Այս ապրիլը» բաժինը գրված է երկրաշարժից հետո (1988 թ.): ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի 1988—ի նոյեմբերի 22—ի ընդունած օրենքը «Օսմանյան Թուրքիայում 1915—ի հայերի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և այն որակելով իբրև անգնահատելի պատմական փաստաթուղթ, հեղինակը մտովի անդրադառնում է անցած մի քանի տասնամյակներում Մեծ եղեռնի առնչությամբ տեղի ունեցած իրադարձություններին և վերհիշում հատկապես 1965—ի ապրիլի 24—ը, երբ աշխարհի 23 երկրներում՝ ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Անգլիա, Լիբանան, Սիրիա, Արգենտինա, Ուրուգվայ և այլն, լայնորեն նշվեց 1915—ի եղեռնի 50—ամյակը: «Պրավդա» թերթում լույս տեսավ «Ցեղասպանությունը՝ մարդկության դեմ ծանրագույն հանցագործություն» հոդվածը: Երևանում տեղի ունեցան զանգվածային ցույցեր՝ մոռացության մատնված ոճիրը դատապարտելու արդարացի պահանջով: Օպերային թատրոնի շենքում գումարվեց սգո հանդիսավոր միստ: Մեր կողմից ավելացնենք նաև, որ իշխանությունները կոպտորեն միջամտեցին, հրշեջ մեքենաների օգնությամբ ցրեցին օպերայի հրապարակում հավաքված ցուցարարներին, և այդ օրը խորհրդային ոստիկանության ձեռքին առաջին անգամ երևացին ռետինե մահակներ, ցույցի երիտասարդ շատ ակտիվիստներ էլ ձերբակալվեցին: Ռ. Սահակյանը իրավամբ նշանակալի երևույթ է համարում 1966—ին Հայաստանի գիտությունների ակադեմիայի հրատարակած «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի ստվարածավալ ռուսերեն ժողովածուն ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, որի կազմողներից մեկն էլ ինքն էր: Նշանակալի էր նաև 1967 թվականը, երբ Երևանում, Ծիծեռնակաբերդի բարձունքի վրա բացվեց ցեղասպանության զոհերի հուշարձանը:

Նա վերհիշում է նաև 1973—ի հուլիսը, երբ ՄԱԿ—ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովը պաշտոնապես հանձնարարում է ռասիզմի և ցեղասպանության կանխման ենթահանձնաժողովին՝ ուսումնասիրելու համապատասխան պատմական փաստաթղթերը՝ 1915—ի եղեռնը որպես ցեղասպանության ակտ որակելու տեսանկյունով: 1974—ի մարտի 6—ին ՄԱԿ—ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի 39—րդ նիստում քննության է առնվում ցեղասպանության կանխման և այն պատժելու մասին հուշագիրը, որտեղ 1915—ի հայկական ջարդերը հիշատակվում էին որպես 20—րդ առաջին ցեղասպանության փաստ: Սակայն Թուրքիայի ներկայացուցչի պահանջով փաստաթուղթը չի վավերացվում և վերադարձվում է «լրացուցիչ ուսումնասիրության»:

1975—ի ապրիլի 3—ին ԱՄՆ—ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատն ընդունում է բանաձև, որով ճանաչվում է հայերի ցեղասպանության փաստը:

1984-ի ապրիլի 13-16-ին Փարիզում գումարվում է ժողովուրդների մշտական ատյանի նիստ, որը հատուկ քննության է առնում 1915-ի ցեղասպանության հարցը և ընդունում որոշում այն մասին, որ ՄԱԿ-ի Գլխավոր ասամբլեայի 1948-ի դեկտեմբերի 9-ի կոնվենցիայի համաձայն, հայ ժողովրդի բնաջնջումն իրենից ներկայացնում է զեմոցիդ, որի համար ժամանակի թուրքական կառավարությունը պատասխանատվություն է կրում:

1987-ի հունիսի 13-ին Ֆրանսիայի Ստրասբուրգ քաղաքում տեղի ունեցած Եվրոպական պառլամենտի հերթական նիստում ձայների մեծամասնությամբ ընդունվում է որոշում, որի համաձայն, 1915-1917 թթ. հայերի հետ կատարված իրադարձությունները որակվում են իբրև զեմոցիդ: Հիշյալ որոշումը հեղինակը գնահատում է իբրև համրագումար բոլոր այն ջանքերի, որ համաշխարհային հասարակայնությունը գործադրեց 1960-80-ական թվականներին եղեռնը 20-րդ դարի առաջին զանգվածային ցեղասպանություն որակելու և այն դատապարտելու ուղղությամբ¹:

Ռ. Սահակյանի աշխատության երկրորդ գլուխը կրում է «Հոգված-հրապարակումներ» խորագիրը: Հեղինակը պրոֆ. Վ. Դիլոյանի թարգմանությամբ այստեղ է զետեղել կանադացի պրոֆեսոր Ուլրիխ Տրումպենների «Գերմանիան և Օսմանյան կայսրությունը 1914-1918 թթ.» գրքի «Հայկական հալածանքները» գլուխը (ԱՄՆ, Պրինստոն, 1968, էջ 200-270):

Նշելով, որ պրոֆ. Տրումպենների հետամտած հիմնական խնդիրը Օսմանյան կայսրության ներքին կյանքում և արտաքին քաղաքականության մեջ կայզերական Գերմանիայի դերի ու ազդեցության բացահայտումն է, Ռ. Սահակյանը գտնում է, որ հեղինակը ձգտել է մի փոքր նվազեցնել կամ մեղմացնել Գերմանիայի անփառունակ դերը հայերի ճակատագրում:

Հեղինակը վեր է հանում երիտթուրքերի հակահայկական, ցեղասպան քաղաքականության կանխամտածված ու ինքնուրույն բնույթը: «Հիրավի,— գրում է Ռ. Սահակյանը,— արտասահմանյան, ինչպես և խորհրդային որոշ պատմաբանների աշխատություններում գործն այնպես է ներկայացվում, թե իբր զերմանական իմպերիալիզմի ջատագովներն են հղացել, մշակել և եռանդուն կերպով հրահրել հայերի իսպառ ոչնչացման ծրագիրը, և որ երիտթուրքական կառավարությունը իբր կարող էր չկիրառել այդ քաղաքականությունը, որ իբր Գերմանիան ուզում էր, որ հայ ազգը գլխովին բնաջնջվի և այլն: Նման պնդումները մնում են որպես անհիմն ենթադրություններ»²:

Ռ. Սահակյանը իր անհամաձայնությունն է հայտնում հեղինակի արտահայտած այն մտքերին, թե իբր զերմանական ու ավստրիական պետական գործիչները նողկում էին ու ցնցվում էին թուրքերի դաժանությունից, թե Վանգեհայնը համակված էր հայկական ընդհատակյա ահռելի մի շարժման առկայության գաղափարով, թե իբր տարագիր հայերին օգնելու Ջեմալի խոստումն անկեղծ էր և այլն:

Տրումպենների աշխատության համապատասխան գլխի (էջ 37-104) հրատարակումը, անշուշտ, պետք է գնահատել իբրև շահեկան գործ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23-29:

² Նշվ. աշխ., էջ 35-36:

Հաջորդ բաժնում Ռ. Սահակյանը անդրադառնում է 1984-ին Փարիզում ֆրանսերեն վերահրատարակված ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերին՝ նոր պաշտոնական փաստաթղթերի մի հավելվածով, որոնք հրատարակվում են առաջին անգամ: Դրանք 17 արժեքավոր փաստաթղթեր են՝ բոլորն էլ հանված ԱՄՆ-ի պետական դեպարտամենտի արխիվից, թվագրված 1915-ի ապրիլի 30-ից մինչև նոյեմբերի 9-ը:

Դրանցից 5-ը դեսպանի խիստ գաղտնի հեռագրերն են՝ հասցեագրված ԱՄՆ-ի պետական քարտուղարին, 9-ը՝ Հալեպի, Կոնիայի ու Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոսների զեկուցագրերն են իրենց դեսպանին, մնացածը՝ այլ անձանց զեկուցագրեր են:

Մեկ առ մեկ վերլուծելով նորահայտ փաստաթղթերը՝ Ռ. Սահակյանը ընդգծում է այն նորը, որ ավելացնում են դրանք եղածին:

Աշխատության երրորդ գլուխը, որը կրում է «Դատապարտում են թուրք ցեղասպաններին» խորագիրը, բաղկացած է 5 բաժիններից:

Այս գլխի նպատակն է վեր հանել համաշխարհային հասարակայնության ցատունալի բողոքը երիտթուրքական կառավարողների հրեշավոր չարագործությունների դեմ:

Առանձին բաժին է հատկացված գերմանացի արևելագետ ու հասարակական գործիչ Յոհաննես Լեփսիուսին, բնութագրված են նրա «Հայաստանը և Եվրոպան» (1896 թ.), «Հաղորդում հայ ժողովրդի դրության վերաբերյալ թուրքիայում» (Պոստդամ, 1916) աշխատությունները, ինչպես նաև «Գերմանիան և Հայաստանը 1914-1918 թթ.» դիվանագիտական փաստաթղթերի մեծածավալ ժողովածուն:

Զորորդ գլուխը խորագրված է «Դիմադրություն մարդասպաններին. ինքնապաշտպանական կռիվներ» և նրա առաջին բաժինը նվիրված է սուեթիահայության հերոսամարտին՝ «Մուսա լեռան գոյամարտի պատմական դասերը» (1935 թ.) վերտառությամբ: Թվում է, թե Մուսա լեռան մասին թարմ խոսք ասելը դժվար պիտի լիներ, բայց ոչ՝ հեղինակն այն ներկայացրել է միանգամայն ուրույն մեկնաբանությամբ, ասելիքը «համեմել» սկզբնաղբյուրներից քաղված նոր փաստերով:

Ռ. Սահակյանը գտնում է, որ Մուսա լեռան հերոսամարտը (1915 թ. հուլիս-սեպտեմբեր) թուրքական բռնապետության դեմ հայ ժողովրդի մղած դարավոր ազատագրական պայքարի առավել փայլուն ու լուսավոր էջերից է, և այդ պատմական սխրանքը իր ուրույն ու անփոխարինելի տեղն ունի հայոց հազարամյա տարեգրության մեջ¹:

Գծելով հերոսամարտի ընդհանուր պատկերը, ինչպես նաև փուլ առ փուլ մանրամասնորեն նկարագրելով գլխավոր ճակատամարտերն ու ավարտը՝ հեղինակը հիշատակում է նրա պատմական դասերը, այժմեական հնչողությունն ու հրատապ արդիականությունը, որովհետև ազգայնամուլ ուժերը, որոնք երեկ ու փորձում էին վերջ դնել մուսալեռցի հայերի և ընդհանրապես հայ ժողովրդի գոյությանը, այսօր էլ կենսունակ ու վտանգավոր են:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 174:

«Մուսալեռցիների մյուս դասն այն է,— շարունակում է հեղինակը,— որ ազատությունը խեղդողների դեմ պետք է պայքարի ելնել թեկուզ փոքրաթիվ ուժերով, նույնիսկ այն դեպքում, երբ այդ պայքարը խիստ անհավասար է»¹: Պատասխանելով այն ենթադրվող հարցին, թե արդյոք լեռ բարձրանալը արկածախնդրություն չէր, հեղինակն անվարան պատասխանում է, որ, ընդհակառակը, արկածախնդրություն կլիներ հազարավոր մարդկանց մարդասպանների գթությանը թողնելը, բռնագաղթի ճամփան բռնելը, անապատների ավազուտներին կուլ գնալը: «Պատմական ճշմարտությունն, այսպիսով, այն պարզ իրողությունն է,— ամփոփում է հեղինակը,— որ բռնությանն ու հալածանքներին, ջարդերին ու տեղահանություններին օրինաչափորեն ու անխուսափելիորեն հակադրվում են և պիտի հակադրվեն հուզումներն ու ապստամբությունները, պայքարն ու ինքնապաշտպանությունը: Այլ կերպ ասած՝ չլինեին ջարդն ու տեղահանությունը, չէր լինի և մուսալեռցիների ընդվզումը: Միայն այսպես, և ոչ թե հակառակը, ինչպես փորձում են ներկայացնել պատմության թուրք կեղծարարները»²:

Վերջում հեղինակն օրինակներ է բերում, թե ինչպես երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ժամանակ մուսալեռցիների սխրանքը ոգևորել է հարավսլավական պարտիզաններին, լեհ հակաֆաշիստներին և եզրակացնում, որ այդ պատմական սխրանքի վեհությունն ավելի ըմբռնելի է դառնում, երբ մենք գիտակցում ենք, որ Մուսա լեռան գոյամարտի պատմությունը ոգեշնչում է ազատության մարտիկներին՝ ամեն կարգի բռնության դեմ մղվող նրանց պայքարում:

Աշխատության վերջին 5-րդ գլուխը հատկացված է Մեծ եղեռնի պատմագրության հարցերին:

Հեղինակը քննադատական սուր խոսք է ուղղում մոսկովյան իրավաբան Մ. Ն. Անդրյուխինի հասցեին, որը «Գենոցիդը իմպերիալիստական պետությունների քաղաքականության մեջ» (Մոսկվա, 1967) գրքույկում, շատ ճիշտ բնութագրելով «գենոցիդ» հասկացությունը, միաժամանակ անբացատրելիորեն ամբողջովին շրջանցել է Օսմանյան կայսրությունում արևմտահայերի գենոցիդի հարցը:

Առանձնակի կարևորություն է ներկայացնում եղեռնի ֆրանսիական պատմագրությանը նվիրված բաժինը: Նշվում է, որ 1900–1960-ական թվականներին Ֆրանսիայում հրատարակվել է Արևմտյան Հայաստանի պատմությանը վերաբերող շուրջ 400 անուն գիրք, որոնց մի զգալի մասը նվիրված են 1915-ի իրադարձություններին: Ռ. Սահակյանը գրում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հրատարակված գրքերը կրում էին մեծ մասամբ նկարագրական բնույթ՝ ժակ դը Մորգանի, Ռենե Պիտոնի, Էմիլ Դուներգի, Ֆրեդերիկ Մակլերի, Անատոլ Ֆրանսի, Անրի Բարբիի և այլոց գործերը, որոնցում առավել գերիշխում էր գերմանատյաց ուղղությունը: Երկու համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակաշրջանում լույս տեսած գրականությունը սահմանափակ է, չնայած հեղինակը թվարկում է մի շարք անուններ՝ Պոլ դյու Վեու, Ռեմյուզա, Ռ. Գոնտոբիրոն, Է. Նիկոլ, Միշել Պայառես, Պիեռ Ռեդան, ո-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 190:

² Նշվ. աշխ., էջ 191:

րոնց աշխատություններն աչքի են ընկնում նոր նյութերի ընդգրկմամբ ու անաչառ գնահատականներով: Այս շրջանում եղեռնի պատմությունը շարունակում են կեղծել Պիեռ Լոտին, Պիեռ Լիոտեն:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանը ընդգծում է, որ Մեծ եղեռնի 50-ամյակի նշումից հետո Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ եղեռնը որակավորվում է որպես 20-րդ դարի առաջին զանգվածային գենոցիդ:

Հեղինակը հատկապես արժեքավորում է 1970–80-ական թվականների հրատարակությունները, որոնցում մերկացվում է ժամանակակից թուրք պատմագրության միտումնավոր մոտեցումը, պատմական փաստերի ու թվական տվյալների բացահայտ նենգափոխումը և, միաժամանակ, դատապարտվում ժամանակակից թուրք կառավարողների ժխտողական դիրքը եղեռնի փաստի ճանաչման հարցում¹:

Ռ. Սահակյանը հատուկ կանգ է առնում Իվ Տերնոնի «Հայերը. մի ցեղապանության պատմություն» գրքի վրա (Փարիզ, 1977), որտեղ հեղինակը վերլուծում է երիտթուրքական կուսակցության գաղափարական հայեցակարգերը, թուրքիզմի գաղափարական գենքի վերածվելը, որով էլ հայերը դատապարտվեցին կործանման: Ֆրանսիացի հաջորդ պատմաբանը, որին հատուկ ուշադրություն է նվիրում Ռ. Սահակյանը, ժան-Մարի Կառզուն է, որի գիրքն ունի ինքնատիպ վերնագիր՝ «Օրինակելի ցեղասպանություն: Հայաստան, 1915 թվական» (Փարիզ, 1975): Նշվում է, որ հեղինակը, քննելով հայ ազգաբնակչության բռնի տեղահանման հարցը, այսպես կոչված, հայկական ապստամբության առնչությամբ, ընդգծում է, որ դա զուրկ է որևէ հիմքից և մի շարք փաստերով ապացուցում, որ տեղահանման հարցը սկզբունքորեն վճռված էր Վանի դեպքերից շատ առաջ, և որ գոյություն չունի ոչ մի ապացույց, որ հայերը կանխատրամադրվել ու իրականացրել են խռովություն:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանը արժեքավորում է ֆրանսիացի պատմաբան Արթուր Բեյլերյանի «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում. 1914–1918 թվականներ» խորագիրը կրող դիվանագիտական փաստաթղթերի ժողովածուն, որի առաջաբանում հեղինակը քննարկում է եղեռնին առնչվող մի շարք կարևոր հարցեր: Դրանցից տեղեկանում ենք, որ 1915-ի հունվարի սկզբին տեղի է ունեցել խիստ գաղտնի մի ժողով, որին մասնակցել են ընդամենը 5 հոգի՝ Թալեաթը, Բեհաեդդին Շաքիրը, Պոլսի պրեֆեկտ Իսմայիլ Ջանփուլադը, դոկտոր Նազըմը և ռազմական նախարարությունից գնդապետ Սեյֆին: Երկար քննարկումից հետո ընդունվում է «Տասը հրահանգ», որոնցով պետք է իրականացվեր տեղահանությունն ու կոտորածը²:

Ռ. Սահակյանը արժանի հակահարված է հասցնում թուրքական պատմաբաններին՝ Պոլ Դյունոնին, որը կրկնում է տեղահանությունների ստիպողական լինելու թուրքական վարկածը, ժան Լյարոշին, որն այն կարծիքն է հայտնել, թե թուրքերը գերիշխող ժողովրդի մի եզակի օրինակ են, որոնք հանդուրժողակա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 225:

² Նշվ. աշխ., էջ 231–233:

նություն են հանդես բերել պարտված ժողովուրդների կրոնների նկատմամբ նույնիսկ միջնադարում:

Ավելի հանգամանալի է քննադատությունը Պիեռ Մոզերի հասցեին, որը անհայտ մի հրատարակչության միջոցով լույս աշխարհ է հանել «Հայերը. որտե՞ղ է ճշմարտությունը» (1980 թ.) գիրքը:

Ռ. Սահակյանը կատարում է հետևյալ ընդհանրացումը. «Այսպիսով, 1960–80–ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած պատմագիտական հրատարակություններում ընդհանուր առմամբ ճիշտ են լուսաբանվում 1915–ի հայկական ցեղասպանության հետ կապված իրադարձությունները, բացառությամբ մի քանի գործերի: Ուստի դրանք կարող են իրենց նպաստը բերել մարդկության դեմ ուղղված այդ հանցագործությունը միջազգային մակարդակով ճանաչելու և այն դատապարտելու շնորհակալ գործին: Միաժամանակ այդ աշխատությունները լավագույն պատասխան են ժամանակակից թուրք պատմագիտության ստահող պնդումներին և պատմական ճշմարտության աղավաղման բացահայտ փորձերին»¹:

«Հայերի ցեղասպանությունը անգլիական պատմաբանների աշխատություններում» բաժնում Ռ. Սահակյանը վերլուծում և գնահատում է 1960–80–ական թվականներին Անգլիայում լույս տեսած մի քանի կարևոր աշխատություններ: Այդ շարքում առանձնացվում է պատմաբան Քրիստոֆեր Ուոքերի «Հայաստան. ազգի կործանումը» (Լոնդոն, 1980) աշխատությունը և նշվում, որ այն աչքի է ընկնում սկզբնաղբյուրների և մասնագիտական գրականության լայն ընդգրկումով, գրված է Անգլիայի արտագործնախարարության արխիվում պահվող մի շարք արժեքավոր փաստաթղթերի օգտագործմամբ:

Քննության է առնված կովկասագետ, Լոնդոնի համալսարանի պրոֆեսոր Դեվիդ Լանգի «Հայերը արքայալ ժողովուրդ» (Լոնդոն, 1981) աշխատությունը: Ըստ Դ. Լանգի տվյալների՝ երեք միլիոն արևմտահայերից ոչնչացվեց 1,5 միլիոնը: Անգլիացի պատմաբանը անժխտելի է համարում, որ բնաջնջումը կանխապես ծրագրված էր և իրականացված երիտթուրքական խունտայի հրամանով:

Ամփոփելով իր խոսքը անգլիական պատմագրության մասին՝ հայ ուսումնասիրողը եզրակացնում է, որ 1915 թվականի եղեռնի պատմությունը անգլիական պատմաբանների կողմից մեկնաբանվում է հիմնականում անաչառությամբ, պատմականության դիրքերից, և միայն առանձին հեղինակների գործերում է, որ առկա է աչառու, միտումնավոր մոտեցում:

Գլխի վերջին, ամենաընդարձակ բաժինը կրում է «Եղեռնի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության կողմից» վերնագիրը:

Ռ. Սահակյանը նշում է, որ 1960–80–ական թվականներին թուրքիայում լույս տեսած պատմագիտական գրականության մեջ զգալի տեղ է հատկացված Հայկական հարցի և եղեռնի պատմությանը, որը բացատրվում է Մեծ եղեռնի 50–ամյակի համաշխարհային մասշտաբներով նշումով: Նման իրադրության մեջ թուրք կառավարող շրջանները միջոցներ ձեռնարկեցին իրենց երկրի միջազգային հեղինակությունը փրկելու համար: Եվ ահա կարճ ժամանակում

հրապարակ եկան տարբեր մակարդակի պատմագիտական աշխատություններ, որոնց հիմնական միտումը ամեն ինչ գլխիվայր ներկայացնելն էր:

1980–ական թվականների սկզբներից, ժխտելով գենոցիդի բուն փաստը, թուրք պատմաբանների մի մասն ընդունում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին Օսմանյան կայսրությունում որոշ քանակությամբ հայեր «մահացել են», սակայն նրանք գենոցիդի զոհեր չեն, քանի որ երիտթուրքական կառավարությունը երբեք չի նպատակադրել ոչնչացնել հայերին, չի եղել բնաջնջման նախապես մշակված ծրագիր, և կառավարող շրջանները մեղավոր չեն, որ տեղական իշխանությունների առանձին անբարեխիղճ ու անպատասխանատու ներկայացուցիչներ չեն կատարել հայերի «անվտանգ տեղափոխման» վերաբերյալ հրամանը:

Ռ. Սահակյանը հիշատակում է մեկ տասնյակից ավելի թուրք պատմաբանների՝ Սադի Քոչադի, Ջեմալ Օզբայա, Ալթան Դելիորման, Ջիա Կարալ, Այհան Յալչըն, Վեյսել Էրօղլու, Մեհմեդ Յոջաօղլու, Սալահի Սոնիել, Ջեմալ Անարոլ, Քյամուրան Գյուրուն և ուրիշներ, որոնց աշխատությունները հրատարակվել են ոչ միայն թուրքերեն, այլև անգլերեն և ֆրանսերեն, և որոնք աղավաղված և ծայրահեղ միտումնավոր ձևով են ներկայացնում Հայաստանի նոր շրջանի և, մասնավորապես, հայկական ջարդերի ու 1915–ի ցեղասպանության պատմությունը, անհեթեթ մեղադրանքներ առաջ քաշում արևմտահայ ազգաբնակչության նկատմամբ:

Ռ. Սահակյանը վերջին հրատարակություններից նշում է պրոֆեսոր Թ. Աթայովի անգլերեն լույս տեսած «Թռուցիկ հայացք հայկական հարցի վրա» գրքույկը, որտեղ հեղինակը ամբողջովին աղավաղում է 1915–ի դեպքերը, պնդում, որ հայերը փաստորեն հանդես էին գալիս որպես պատերազմող կողմ Ռուսաստանի կողքին, ուստի նրանց հարկ էր հեռացնել սահմանից, հետևաբար «տեղափոխումը», ինչպես նա անվանում է բռնագաղթը, պատերազմի հանգամանքով ծագած անհրաժեշտություն էր:

Ի մի բերելով իր վերլուծությունները՝ Ռ. Սահակյանը եզրակացնում է, որ թուրք հեղինակների հիմնական դրույթները հանգում են հետևյալին.

1. Պատերազմի հենց սկզբից արևմտահայերը ամենուրեք սկսել են պատրաստվել «համընդհանուր ապստամբության» թուրքերին թիկունքից հարվածելու և Օսմանյան կայսրությունից անջատվելու նպատակով:

2. Սարիլամիշի տակ 1915–ի հունվարին թուրքական զորքերի կրած պարտության գլխավոր մեղավորները հայերն են:

3. «Հայկական ապստամբությունը» նպատակ ուներ աջակցել ռուսական զորքերին:

4. Հայերը մերժեցին թուրքերի առաջարկը՝ ապստամբել ռուսական Կովկասյան բանակի թիկունքում:

5. Հայերը ոչնչացնում էին մահմեդական գյուղերը՝ իրենց բնակիչներով:

6. Մինչև հայերի «խռովությունը» Վանում, թուրքական իշխանությունների կողմից ոչ մի պատժիչ միջոցառում չի ձեռնարկվել և հայերի տեղահանման ու ոչնչացման նախապես մշակված պլան չի եղել:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 239:

7. Երիտթուրքերը ոչ մի պատասխանատվություն չեն կրում հայերի զանգվածային տեղահանության ու ջարդերի համար¹:

Այնուհետև հեղինակը կետ առ կետ մերժում է թուրքական հորինվածքները և վեր հանում իրականությունն ու ճշմարտությունը:

Պատմագրական բնույթի գնահատելի աշխատանք է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում» խորագրով կոլեկտիվ աշխատությունը², որի պատասխանատու խմբագիրը, ներածության և 1–3-րդ գլուխների հեղինակն է պրոֆ. Ռ. Գ. Սահակյանը:

Առաջին երեք գլուխներում Ռ. Գ. Սահակյանը քննարկել է Հայաստանի նոր պատմության, այդ թվում նաև հայերի 1915–1916 թթ. ցեղասպանության հարցերը ժամանակակից թուրք, ֆրանսիացի և անգլիացի պատմաբանների աշխատություններում:

Կոլեկտիվ այս մենագրության 4–րդ գլուխը կրում է «Հայաստանի նոր պատմության հարցերը ԱՄՆ–ի ժամանակակից պատմագրության մեջ» վերնագիրը, որի հեղինակն է Գ. Մախմուրյանը (էջ 115–159): Մանրամասնորեն ներկայացված են ամերիկյան մի շարք հեղինակների (Ջ. Բարտոն, Վ. Հայզ, Ռ. Դեվիս, Կ. Ջոնսոն, Բ. Լյուիս, Լ. Արպի, Վ. Տատրյան, Ժ. Լիպարիտյան, Հ. Դեկմեջյան, Ռ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ) գլխավորապես տեսական ընդհանրացումները ցեղասպանության մասին առհասարակ: Գ. Մախմուրյանը մերկացնում է Ստենֆորդ Ջ. Շոուի «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի պատմության» երկհատոր գրքում (Քեմբրիջ, 1977) տեղ գտած փաստական կուպիտ սխալներն ու արտահայտված հակագիտական մեկնաբանությունները, թե տարագրությունը անհրաժեշտ պատասխան միջոցառում էր թշնամուն օգնող ուխտադրուժ հայերի դեմ³:

Հեղինակը հակիրճ կերպով ներկայացնում է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի քննադատությունը Շոու ամուսինների գրքի վերաբերյալ:

Հետագա շարադրանքում Գ. Մախմուրյանը ցույց է տալիս, որ ամերիկյան մի շարք հեղինակներ հատուկ ուշադրություն են նվիրել հայերի ցեղասպանության կազմակերպման գործում թուրքական պետության մասնակցության հարցին, բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունները «Իթթիհատի» պարագլուխները և քեմալականները եղել են ուղղակի կազմակերպիչներ և լիակատար պատասխանատվություն են կրում երկրում կատարված հանցագործությունների համար:

Մենագրության հինգերորդ գլուխը, որի հեղինակն է պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանը, նվիրված է Հայաստանի նոր պատմության արաբական պատմագրությանը (էջ 159–218):

Վերլուծելով արաբ պատմաբաններ Մրվան ալ–Մուդավարի, Ֆուադ Հաֆիզի և այլոց աշխատությունները՝ Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանի լուսաբանումը արաբա-

կան պատմագրության մեջ՝ լրացուցիչ նյութ է տալիս և օգնում է ավելի լավ հասկանալ պահի բարդությունը, երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության իսկական բնույթը, ինչպես նաև 1915–ի նախապատրաստվող ցեղասպանության պատճառներն ու էությունը:

Արաբ հեղինակներ Ֆուադ Հաֆիզի, Օսման աթ–Թուրքի, Մրվան ալ–Մուդավարի, Մուսա Պրենսի և այլոց աշխատությունների հիման վրա Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ արաբական պատմագրությունը հայերի ցեղասպանության հիմնապատճառներ է համարում Օսմանյան կայսրության բուլր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքացնելու երիտթուրքական քաղաքականությունն ու պանթուրանիզմը: Այս խորքապատասխան վրա հեղինակը տարօրինակ է համարում արաբ հեղինակ Ֆուադ Մայդանի կարծիքը, ըստ որի, հայ–օսմանյան բարեկամությունը շատ հին էր, և այդ բարեկամությունը փչացրեց ու կատաղի թշնամության վերածեց ռուսական պրոպագանդան:

Հեղինակը նշում է, որ արաբ հեղինակները պատշաճ տեղ են տալիս թուրքական պաշտոնական վարկածի քննադատությանը, այսպես կոչված, «հայկական ապստամբությունների» մասին, մեղադրում երիտթուրքական կառավարողներին: Արաբ հեղինակ Ա. Տուսան, Ֆ. Հաֆիզը և ուրիշներ մեծ ուշադրություն են նվիրել օսմանյան կառավարության կողմից ջիհադի հայտարարմանը և նշել, որ այն շոշափելի արդյունք չտվեց, այսինքն՝ մուսուլման ժողովուրդները չեղան սրբազան պատերազմի¹:

Քննարկվում են լիբանանյան պատմաբաններ Մասուդ Դահիրիի, Ջամիլ Հաբրիի, եգիպտական պատմաբան Ամին Սայիդի և այլոց աշխատությունները, որոնք համակարծիք են նրանում, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությունն իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները՝ համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի:

Ն. Հովհաննիսյանը նշում է, որ արաբ հեղինակների աշխատություններում հանգամանորեն, երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ տրված է հայերի բնաջնջման նկարագիրը: Այդ աշխատություններում տրված է նաև տարբեր հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության սեղմ շարադրանքը:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև արաբ, ասորի և ոչ թուրք այլ ժողովուրդների կոտորածներին, և Ն. Հովհաննիսյանը ամենայն իրավամբ գտնում է, որ նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս առավել չափով խորանուխ լինել երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության մեջ:

Հեղինակը շարադրում է Քեմալ Ահմադի տեսակետները հայերի ցեղասպանության մեջ քրդերի կատարած դերի մասին, որն այն բացատրում է քրդական վերնախավի ընչաքաղցությամբ, ջիհադի ազդեցությամբ և այլ գործոններով²:

Աշխատության վերջին 6–րդ գլուխը, որի հեղինակն է Ա. Մանուչարյանը, կրում է «Հայերի ցեղասպանությունը գերմանացի հեղինակների լուսաբանմամբ» (էջ 219–244) վերնագիրը:

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ գերմանիայում հրատարակված պատմագիտական գրականությունը Ա. Մանուչարյանը տեսակավորում է երեք

¹ Նշվ. աշխ., էջ 298:

² Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

³ Նշվ. աշխ., էջ 140:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 208:

² Նշվ. աշխ., էջ 215:

խմբի. առաջին խմբին պատկանում են այն ուսումնասիրությունները, որոնցում փաստական հարուստ նյութի և սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա օբյեկտիվ և սկզբունքային դիրքերից վերլուծվում են ցեղասպանության պատճառները և նրա հանցագործ բնույթը: Երկրորդին վերաբերում են թուրքոլոգիական հետազոտությունները, որոնցում կասկածի տակ է դրվում ցեղասպանության բուն փաստը, երրորդ խմբի հեղինակները բացարձակապես արհամարհում են հայերի ցեղասպանությունը:

Հայերի ցեղասպանությունը օբյեկտիվորեն լուսաբանող հեղինակներ են համարվում Տեսա Յոզմանը, Պետեր Լաննեն, Է. Մայերը, Ժ. Քոչարյանը, Ա. Ռեյցը, Ու. Ֆայգելը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում նշում են, որ տարագրությունը սոսկ միջոց էր հայերի սիստեմատիկ բնաջնջման համար: Հիշյալ հեղինակները հայերի կորուստները հաշվում են 1 միլիոն 800 հազար մարդ:

Ա. Մանուչարյանը նշում է, որ գերմանական պատմագրության մեջ կարևոր հարցերից է հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցության և պատասխանատվության հարցը, որը, գերմանացի հեղինակներից շատերի կարծիքով, ենթակա է խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության:

Ա. Մանուչարյանը շեշտադրում է գերմանացի հետազոտողների ջանքերը՝ միջազգային համագործակցության և հենց թուրքական կառավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարում: Նշվում է, որ նրանք պահանջում են իրենց կառավարությունից՝ առաջինը ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, որպես կայգերական Գերմանիայի իրավահաջորդ, քանի որ, ըստ պրոֆեսոր Վալտեր Ֆաբիանի բնորոշման, կան հանցագործություններ, որոնք չի կարելի մոռանալ, որպիսին է հայերի ցեղասպանությունը¹:

Եղեռնի պատմագրության վերաբերյալ առանձին գլուխ է պարունակում Ռ. Սահակյանի և Կ. Խուդավերդյանի համատեղ աշխատությունը²: Գլուխը, որը կրում է «Հայերի ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրումը» վերնագիրը, նվիրված է հիմնահարցի հայկական, ռուսական, ֆրանսիական, անգլիական, ամերիկյան, գերմանական, արաբական պատմագրությանը, ընդհանուր գծերով ներկայացված են հիմնարար ուսումնասիրությունները: Առանձին բաժին է հատկացված թուրքական պատմագրությանը: Տալով թուրք պատմաբաններ Է. Ուրասի, Յ. Բայուրի, Ջ. Կարալի, Ջ. Օզկայայի, Ս. Խոջաօղլուի, Ս. Սոնիելի, Թ. Աթաի, Կ. Գյուրունի և այլոց կեղծարարության սեղմ քննադատությունը՝ հեղինակները մատնանշում են դրանց միտումնավորությունն ու պատմական ճշմարտությունից հեռու լինելը:

Միաժամանակ նրանք ընդգծում են, որ 1980–ական թվականների վերջերին և 1990–ական թվականների սկզբներին հայտնվեցին աշխատություններ, որոնցում փորձեր են արվում ինչ–որ չափով հեռանալ թուրքական պատմագրության մեջ արմատացած սխեմայից, չկրկնել ժամանակի քննությունը չբռնած պաշտոնական վարկածները: Բերվում է պատմաբան Թահսին Ջելալի օրինա-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 244:

² Ուրեմն Սահակյան, Կոստանդին Խուդավերդյան, Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի գերք, Երևան, 1995:

կը, որը գտնում է, թե հասել է ժամանակը ուղղակիորեն ու ազնվորեն ասել Օսմանյան Թուրքիայում հայերի վերացմանը հանգեցնող պատճառների մասին: Մեկ այլ թուրք հեղինակ՝ Ռահիբ Ջարակօղլուն, նշում է. «Բալկանյան պատերազմների ժամանակ, երբ սկսվեց էթնիկական մաքրագործումների ճանապարհով ազգային պետությունների ստեղծման ժամանակաշրջանը, օսմանյան պետությունը և իթթիհատական շովինիստները դրան պատասխանեցին 1915 թվականի հայկական գեոցիդով»: Թուրք հեղինակը եզրակացնում է, որ նոր ցեղասպանությունների կանխարգելման միակ միջոցը անցյալում կատարված գեոցիդների դատապարտումն է: Թուրք հեղինակ Թաներ Աքչանը «Թուրքական նացիոնալիզմի էությունը և Հայկական հարցը» գրքում (1993 թ.), խոսելով հայերի գեոցիդի մասին, այն համեմատում է նացիոնալիստների կողմից հրեաների բնաջնջման հետ:

Հայոց ցեղասպանության տարբեր փուլերի ֆրանսիական պատմագրության ուսումնասիրման բնագավառում ջանադիր ու հետևողական աշխատանք է կատարել ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների դոկտոր Վարուժան Պողոսյանը: Տարիներ առաջ հրատարակած նրա առաջին մենագրությունը նվիրված է Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի՝ 19–րդ դարի վերջի և 20–րդ դարի սկզբի ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի հետազոտությանը¹:

Առաջաբանում հեղինակը Հայոց ցեղասպանությունը դիտարկում է իբրև շուրջ երեք տասնամյակ հարատևած (1894–1922) փուլային, անհամաչափ զարգացում ունեցած միասնական գործընթաց, որը պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացրել են թե՛ համիդյան, թե՛ երիտթուրքական և թե՛ քեմալական վարչակարգերը:

Անգլիայի, Գերմանիայի, Շվեյցարիայի, Ռուսաստանի շարքում, ուր համիդյան կոտորածներն անարձագանք չեն մնացել, հեղինակն առանձնացնում է ժողովրդավարական հիմնավոր ավանդույթներ ունեցող Ֆրանսիան, ընդգծում, որ համիդյան կոտորածներին առնչվող իրադարձությունները որևէ երկրում այնպիսի մանրամասնությամբ չեն քննարկվել ու ըստ արժանվույն մեկնաբանվել, ինչպես Ֆրանսիայում, ուր ջարդարարներին խստագույնս նշավակել են բազում նշանավոր քաղաքական, կրոնական գործիչներ, գրողներ, պատմաբաններ, լրագրողներ, կազմակերպիչներ են հրապարակային ելույթներ, լույս են ընծայվել փաստաթղթերի ժողովածուներ, ակամատեսների հուշեր, գրքեր, հոդվածներ:

Յոթ գլուխներից բաղկացած գրքում հավուր պատշաճի ներկայացված են Հայոց ցեղասպանության ֆրանսիական տպագիր սկզբնաղբյուրներ: Առանձնապես կարևորվում է Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվի վավերագրերն ամփոփող «Դեղին գիրքը», որը լույս է տեսել 1897–ին, Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի մի շարք պատգամավորների գործադրած ջանքերի շնորհիվ: Առհասարակ Հայոց ցեղասպանության պատմության համար կարևորագույն այդ ժողովածուն ընդգրկում է 1891–1897 թթ. Կոստանդնուպոլ-

¹ Վ. Պողոսյան, Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ — XX դ. սկիզբ), Երևան, 2005:

սում Ֆրանսիայի դեսպան Պոլ Կամբոնի, Էրզրումում, Դիարբեքիում, Կոստանդնուպոլսում, Ջնյուռնիայում և Դամասկոսում հավատարմագրված ֆրանսիացի դիվանագետներ Բերժերոնի, Սեյրիեի, Բուլիների, Ռուզոնի, Գյուլլեուայի Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության ղեկավարներին հղած զեկուցագրերը Արևմտյան Հայաստանում և Օսմանյան կայսրության այլ տարածքներում ծավալված կոտորածների, ինչպես նաև Թուրքիայում բարենորոգումների վերաբերյալ մեծ տերությունների ներկայացուցիչների մշակած նախագծերի մասին:

Հեղինակն ընդգծում է, որ «Դեղին գրքում» հրատարակված փաստաթղթերը լույս են սփռում Հայոց ցեղասպանության առնչվող մի շարք էական հանգամանքների վրա: Ֆրանսիացի դիվանագետներն անառարկելիորեն հավաստում են Հայկական հարցի գոյությունը, որի ծագումը պայմանավորված է Բեռլինի վեհաժողովի ընդունած պայմանագրի 61-րդ հոդվածով:

Հետազոտողը գտնում է, որ ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերն անվերապահորեն վկայում են, որ Հայոց ցեղասպանությունն իրականացվում էր պետական քաղաքականության մակարդակով, կենտրոնական և տեղական իշխանությունների անմիջական հրահրմամբ ու հովանավորությամբ [1, էջ 24]: Բացի այդ, ֆրանսիացի դիվանագետները մատնանշում են սուլթան Աբդուլ Համիդի անձնական պատասխանատվությունը հայկական կոտորածների սանձազերծման հարցում:

Հեղինակի հավաստմամբ՝ «Դեղին գրքի» փաստաթղթերում բացահայտվում է նաև բանակի և ոստիկանության գործուն մասնակցությունն արևմտահայերի ցեղասպանությանը¹:

Փաստաթղթերում ցայտուն կերպով երևում է մահմեդականների մոլեռանդության հանգամանքը Հայոց ցեղասպանության իրականացման գործում: Դրանք հավաստում են նաև եկեղեցիների պղծումն ու ավերումը, հայ հոգևորականների նկատմամբ ցուցաբերված վայրագ վերաբերմունքը: Կոնկրետ փաստերի հիման վրա Վ. Պողոսյանը հանգում է այն կարևոր եզրակացության, որ, ի տարբերություն հրեաների, զնչունների ցեղասպանությունների, Հայոց ցեղասպանության առանձնահատկություններից մեկը կրոնական գործոնի էական դերն է²: Սակայն նա կտրականապես մերժում է այն տեսակետը, թե իբր հայերի կոտորածներն ունեցել են լոկ կրոնական հիմք: Անհերքելի փաստեր են բերվում առ այն, որ կրոնափոխությունը, որի միջոցով հայերին բազմիցս հաջողվել է փրկվել, նրանց պարտադրվել է բռնությամբ:

Ֆրանսիացի դիվանագետների զեկուցագրերը պարզորոշ վկայում են նաև լայնորեն տարածված ստրկավաճառության մասին:

Եզրակացություն է արվում, որ թեև Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվում պահվող մեծ թվով վավերագրեր ֆրանսիացի թրքամետ պաշտոնյաների ջանքերի շնորհիվ «Դեղին գրքում» գիտակցաբար չեն ընդգրկվել, իսկ դրանց մի մասը հրատարակվել է կրճատումներով, այդուհանդերձ, ժողովածուն պարունակում է բազմաթույթ տեղեկություններ, որոնք մե-

ծապես նպաստել են Հայոց ցեղասպանության շուրջ եվրոպացի ժամանակակիցների պատկերացումների ընդլայնմանը¹:

Վ. Պողոսյանը Հայոց ցեղասպանության պատմությանը նվիրված փաստաթղթերի ժողովածուների շարքում առանձնահատուկ ուշադրության արժանի է համարում 1896 թ. Փարիզում լույս ընծայված «Հայաստանի կոտորածները. ականատեսների վկայություններ» խորագրով ժողովածուն անվանի քաղաքական գործիչ Ժորժ Կլեմանտյի առաջաբանով: Նրա մեջ զետեղվել են Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի քսան քաղաքներից՝ Էրզրում, Երզնկա, Մալաթիա, Արաբկիր, Վան, Ուրֆա, Մարաշ և այլն, ստացված ջարդերին ակամատես հայերի անստորագիր նամակները: Նրանք բոլորը ցեղասպանությունն անվարան դիտում են իբրև պետական քաղաքականություն:

Հեղինակը վկայակոչում է նաև 1896 թ. Փարիզում անանուն հեղինակի հրատարակած մեկ այլ ժողովածու, որը պարունակում է քաղվածքներ ֆրանսիական տարբեր պարբերականներում հրատարակված հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ հողվածներից, որի գիտական արժեքը, սակայն, հեղինակի գնահատմամբ նվազ նշանակալից է:

Իբրև կարևոր սկզբնաղբյուր ներկայացվում է 1895–1896 թթ. Սվազում Ֆրանսիայի փոխիշուպատոս Սորիս Կարլիեի տիկնոջ՝ Էմիլի Կարլիեի օրագիրը: Կարլիեն հիմնավորապես հերքում է հայերի կարծեցյալ ապստամբության վարկածը, մերկացնում թուրք ջարդարարներին, նկարագրում վայրագ կոտորածների ու հայերի ունեցվածքի կողոպուտի բազմաթիվ դրվագներ:

Ընդհանրացնելով շարադրանքը՝ Վ. Պողոսյանն ընդգծում է, որ «Դեղին գրքում» զետեղված փաստաթղթերը մեծապես նպաստել են համիդյան կոտորածների բացահայտմանը և Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի պատմության գիտական լուսաբանմանը:

Հեղինակը ցավ է հայտնում նաև, որ առ այսօր հայրենական պատմաբանները ոչ միայն չեն ուսումնասիրել ֆրանսիական սկզբնաղբյուրներում անփոփված վավերագրերը, այլև նույնիսկ չեն օգտագործել դրանք Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված իրենց աշխատություններում²:

Աշխատության երկրորդ գլխում Վ. Պողոսյանը համակողմանիորեն քննարկում է Հայոց ցեղասպանության լուսաբանման հարցը ֆրանսիական պատմագրության մեջ:

Ֆրանսիացի այն հեղինակների շարքում, ովքեր իրենց ուսումնասիրությունները գրել են Օսմանյան կայսրության տարբեր նահանգներ կատարած այցելություններից ստացած տպավորությունների հիման վրա, և որոնք ունեն սկզբնաղբյուրի նշանակություն, Վ. Պողոսյանն առավել արժեքավոր է համարում հրապարակախոս Վիկտոր Բերարի «Սուլթանի քաղաքականությունը» գիրքը, որը լույս է տեսել Փարիզում, 1897-ին: Ընդգծվում է, որ անդրադառնալով Արևմտյան Հայաստանի տարբեր բնակավայրերում՝ Սասուն, Դիարբեքի և այլն, 1890-ական թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածներին՝ Բերարը հաճախակի մատնանշում է օսմանյան իշխանությունների ղեկավարությամբ ցե-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 27:

² Նշվ. աշխ., էջ 31:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37–38:

² Նշվ. աշխ., էջ 48:

ղասպանության՝ իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձության մասին:

Հեղինակի գնահատմամբ՝ Բերարը ևս ամբողջությամբ չի ըմբռնել ցեղասպանության գլխավոր դրդապատճառը՝ արևմտահայության բնաջնջման միջոցով Հայկական հարցին լուծում տալու Աբդուլ Յամիդի մտադրությունը¹: Սակայն գրքի ամենամեծ արժանիքներից մեկը հեղինակը համարում է այն, որ Բերարը օսմանյան վարչակարգի իրականացրած հայ ժողովրդի բնաջնջման քաղաքականությունը որակում է իբրև կանխամտածված իրողություն, իսկ անձամբ Յամիդը լիովին արժանի է մարդասպանի մականվանը:

Վ. Պողոսյանի հավաստմամբ՝ Բերարի աչքից չի վրիպել մեծ տերությունների կառավարող շրջանների անկարեկից վերաբերմունքը, նրանց անուղղակի մեղսակցությունը Հայոց ցեղասպանությանը, որը հնարավորություն է տվել Յամիդին՝ անապատի վերածելու Հայաստանը: Բերարը խիստ քննադատության է ենթարկել մասնավորապես ֆրանսիական կառավարության թրքամետ քաղաքականությունը, իսկ ֆրանսիական մամուլի կատարյալ անտարբերությունն անվանել է «լռության դավադրություն»²: Եվ պատահական չէ, որ Արշակ Չոպանյանը Բերարի գիրքը բնութագրել է իբրև ականատեսի սարսափի ու զայրույթի կենդանի աղաղակ:

Վ. Պողոսյանի ներկայացրած հաջորդ հեղինակը Լյուդովիկոս դը Կոնտանսոնն է, որն իր գիրքը շարադրել է Արևմտյան Հայաստանում ստացած տպավորություններին նվիրված նոթերի հիման վրա:

Կոնտանսոնի կարծիքով՝ արևմտահայության բնաջնջումը իրականացվել է «Կարմիր սուլթանի» նախաձեռնությամբ, որին նա անվանում է «Մեծ մարդասպան»: Ցեղասպանության միակ պատասխանատու նա համարում է օսմանյան կառավարությանն ու ղեկավար շրջաններին, իսկ ցեղասպանության իրականացնողները՝ համապատասխան հրաման ստացած զինվորներն ու թալանի ծարավ մահմեդական մոլեռանդ բնակչությունը, որոնք գործում էին մուլաների առաջնորդությամբ: Սակայն, ըստ Վ. Պողոսյանի, Կոնտանսոնը նույնպես չի ըմբռնել Հայոց ցեղասպանության իրական պատճառը, որը սուլթանի Հայկական հարցին «լուծում» տալու մտադրությունն էր:

Կոնտանսոնը միանգամայն օրինաչափ է համարում թուրքական կեղեքմանը դիմադրելու հայերի իրավունքը:

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը մանրագին քննության ենթարկած հաջորդ հեղինակը Ռ. Բարիդոնն է, որը վեր է հանել համիդյան կոտորածների հավաստի պատկերը և խիստ քննադատության ենթարկել եվրոպական պետությունների վարած քաղաքականությունը: Սակայն Բարիդոնը Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է իբրև զուտ կրոնական հողի վրա խարսխված իրադարձություն և տեսադատից դուրս է թողնում Հայոց ցեղասպանության իրական դրդապատճառները³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 53:

² Նշվ. աշխ., էջ 55:

³ Նշվ. աշխ., էջ 61:

Վ. Պողոսյանը համառոտակի ներկայացնում է նաև Գ. Ապպիայի Արևմտյան Հայաստանի տարբեր քաղաքներում տեղի ունեցած կոտորածների պատմությունը նվիրված գրքույկը, որն ունի զուտ տեղեկատվական նշանակություն:

Բարձր է գնահատվում «Ռևյու դե ռևյու» հանդեսի տնօրեն Ժան Ֆինոյի կատարած աշխատանքը, որն առաջիններից է Ֆրանսիայում լուսաբանել համիդյան կոտորածների իրական պատկերը և այդ նպատակով իրապարակել անգլիացի նշանավոր հասարակական և կրոնական գործիչ Մաք Քոլ Մալքոլմի «Հայաստանը Եվրոպայի առջև» աշխատությունը՝ իր իսկ ընդարձակ ներածական հոդվածով: Ֆինոն նույնպես Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է իբրև օսմանյան կառավարության կողմից պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող իրադարձություն: Նա նշում է, որ Սասունի սարսափելի ջարդերը զարհուրանքով էին համակել անգամ իրենց՝ թուրքերին¹:

Հեղինակը նշում է, որ Ֆինոն եվրոպական տերությունների անտարբերությունը Հայկական հարցի նկատմամբ բացատրում է Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին միջամտելու ցանկության բացակայությամբ, որը կարող էր Եվրոպայի չորս անկյուններում հրդեհներ առաջացնել: Նա կտրականապես հերքում է հայերի վրա բարդվող անհիմն մեղադրանքները և հիմնավորում օսմանյան վարչակարգից արևմտահայության դժգոհության օրինաչափությունը, նրանց համարում եվրոպական դիվանագիտության դժբախտ զոհեր:

Վ. Պողոսյանը առանձնակի կարևորում է ֆրանսիացի նշանավոր պատմաբան, նապոլեոնագետ, Ֆրանսիայի արևելյան քաղաքականության պատմության խոշոր գիտակ Էդուարդ Դրիոյի՝ արևելյան հարցի պատմությանը նվիրված գիրքը, որտեղ մանրամասնորեն քննարկված է համիդյան կոտորածների պատմությունը:

Վ. Պողոսյանը կարևոր եզրակացություն է անում, թե Դրիոն իրադարձությունների այն եզակի ժամանակակիցներից է, ով խորամուխ է եղել համիդյան վարչակարգի քաղաքականության մանրամասների մեջ, և նրա ելակետային դրույթը հանգում է նրան, որ սուլթանը վճռել էր Հայկական հարցին լուծում տալ հայերին ոչնչացնելու միջոցով²: Նշվում է, որ Դրիոյի ուշադրությունից չի վրիպել հայկական կուսակցությունների գործունեության հանգամանքը, որի նպատակն՝ ըստ ֆրանսիացի հեղինակի, հարկադրելն էր տերություններին և սուլթանին՝ վերհիշելով Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը: Նա լիովին համաձայնում է Յամիդին տրված «մարդասպան սուլթան» և «կարմիր սուլթան» մականուններին:

Այնուհետև Վ. Պողոսյանը ներկայացնում է ֆրանսիացի մեկ այլ հայտնի պատմաբանի՝ Էռնեստ Լավիսի հայացքները, որը Հայոց ցեղասպանությունը մեկնաբանում է իբրև կանխամտածված և նախապես ծրագրված իրադարձություն, խստորեն քննադատում մեծ տերությունների և, մասնավորապես, Ֆրանսիայի դրսևորած անտարբեր վերաբերմունքը³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 65:

² Նշվ. աշխ., էջ 69:

³ Նշվ. աշխ., էջ 72:

Նա ուրույն տեղ է հատկացնում ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ էտիեն Լամիի «Լևանտի Ֆրանսիան» գրքին, ցույց տալիս, որ նա ուշադրությունը կենտրոնացրել է ցեղասպանության իբրև պետական քաղաքականության մակարդակով իրականացվող գործողության վրա: Ֆրանսիացի պատմաբանը հարյուր հազարավոր կոտորված հայերին համարում է եվրոպական տերությունների անգործունեության զոհեր:

Հեղինակը միաժամանակ կտրականապես մերժում է ֆրանսիացի պատմաբանի այն պնդումը, թե իբր ամբողջ Թուրքիայում սփռված հայ ազգը ոչ մի տեղ, նույնիսկ իր անունը կրող երկրամասում՝ Արևմտյան Հայաստանում, մեծամասնություն չէր կազմում¹:

Հարցադրումների ինքնատիպությամբ Վ. Պողոսյանն առանձնացնում է ժորժ Գուլիսի մենագրությունը, որտեղ հայկական զանգվածային կոտորածները դիտված են իբրև սուլթանի որդեգրած պանիսլամիզմի հետևանք, կանխամտածված քաղաքականություն, որը բխում էր հայկական նահանգներում բարենորոգումներ կատարելու խնդրից: Ֆրանսիացի պատմաբանն ընդգծում է, որ Աբդուլ Համիդը «վճռել էր իր եղանակով վերջ տալ Հայկական հարցին»²:

Վ. Պողոսյանն ընդհանրացնող բնորոշումներով արժևորում է նաև ֆրանսիացի հեղինակներ ժորժ Բեքերի, Ռենե Պիոնի, Շառլ Սենյոբուսի, Մաքս Շուբլիեի, Ա. Կահյուեի, Պոլ դը Ռեզլայի, ժորժ Դորիսի, բարոն Հ. դը Շվիտերի, Պ. Ֆրենոնի՝ տարբեր հրատարակություններում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ արտահայտած տեսակետներն ու գնահատականները:

Գլխի վերջում Վ. Պողոսյանը կատարում է այն եզրակացությունը, որ ժամանակակից ֆրանսիացի պատմաբանները հող են նախապատրաստել Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում պատմաբանների հաջորդ սերունդների առավել բեղմնավոր գործունեության համար:

Աշխատության երրորդ գլուխը նվիրված է Օսմանյան կայսրությունում 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին հայկական կոտորածների կազմակերպիչների դիմագերծման բնագավառում ֆրանսիացի նշանավոր գրողների, հրապարակախոսների ու տարբեր ուղղությունների քաղաքական գործիչների հայանպաստ գործունեության լուսաբանմանը:

Հեղինակն առանձնակի ընդգծում է աշխարհահռչակ գրող Անատոլ Ֆրանսի բացառիկ դերը, որն ընդգրկված էր «Պրո Արմենիա» երկշաբաթաթերթի ղեկավար մարմնի կազմում: Նշվում է, որ Ա. Ֆրանսը իր առաջին իսկ ելույթներում ոչ միայն արևմտահայերի կոտորածները դիտել է իբրև պետական քաղաքականություն, այլև քննադատել է եվրոպական, այդ թվում նաև ֆրանսիական կառավարություններին՝ հայերի ցեղասպանության իրողությունը քողարկելու համար:

Ֆրանսիայում համիդյան կոտորածները դատափետած անձանց թվում Վ. Պողոսյանն առանձնացնում է ֆրանսիացի ականավոր քաղաքական և պետական գործիչ ժորժ Կլեմանսոյին: Նա հայ ժողովրդի տառապանքները որակել է իբրև զարհուրելի մարտիրոսություն, Աբդուլ Համիդին անվանել թագակիր

ավագակ: Նա առաջ է քաշել Հայոց ցեղասպանությունը եվրոպական տերությունների համատեղ ջանքերով կասեցնելու գաղափարը, դատապարտել Ֆրանսիայի անվշտակից պետական քաղաքականությունը:

Պատշաճորեն ներկայացված է գրող և հանրահայտ քաղաքական գործիչ, ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ Դենի Կոշենի, ժան ժորեսի, Ֆրանսիս դը Պրեսանսեի, հայտնի քաղաքական գործիչ կոմս Ալբեր դը Մունի ներդրումը համիդյան կոտորածների դատապարտման ասպարեզում:

Հեղինակն առանձին գլուխ է նվիրել իր իսկ բնորոշմամբ հայ ժողովրդի անմնացորդ նվիրյալ, բանաստեղծ, գրականագետ և թարգմանիչ Պիեռ Քիառի գործունեությանը, որը 1893–1896 թթ. բնակվել է Կոստանդնուպոլսում և եղել համիդյան կոտորածների ֆրանսիացի եզակի ականատեսներից մեկը:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ Քիառը՝ Հայոց ցեղասպանությունը պայմանավորելով պետական քաղաքականությամբ, կտրականապես մերժում է այն իբրև կրոնական հիմք ունեցող իրադարձության մեկնաբանող տեսակետը, ապացուցում, որ թուրքերի մոլեռանդությունն արևմտահայության բնաջնջման գործընթացում վճռորոշ չի եղել¹: Նա արևմտահայերի թվաքանակը հասցնում է շուրջ երեք միլիոնի: Ցույց է տրվում, որ Քիառի գործունեության մեջ մեծ տեղ է գրավել եվրոպական տերությունների քաղաքականության խարազանում: Նրա համոզմամբ՝ անպատժելիության զգացումը սուլթանին ներշնչել է մեծ տերությունների անոթալի թողությունը: Նա բացահայտել է հատկապես ֆրանսիական կառավարության թրքամետ քաղաքականության գլխավոր պատճառը, որն Օսմանյան կայսրության մասնատումը թույլ չտալն էր²: Ընդգծվում է, որ Քիառը հանդես էր գալիս իբրև Օսմանյան կայսրության ներքին գործերին եվրոպական տերությունների զինված միջամտության կողմնակից: Քիառը փորձել է մանրամասնորեն շարադրել հայ ֆիդայիների մղած ազատագրական պայքարը և այն պայմանավորել է արևմտահայության հուսակտուր վիճակով, ընդգծել այդ պայքարի պաշտպանողական բնույթը: Ֆիդայական շարժման ծագումը նա համարում է միանգամայն օրինաչափ:

Խանասորի արշավանքը նա համարում է ինքնաբերական ծնունդ առած գործողություն և պայմանավորում բացառապես հայ ֆիդայիների վրեժխնդրությամբ, ինչը, Վ. Պողոսյանի կարծիքով, նշանակում է, որ Քիառը չի ըմբռնել այդ գործողության նշանակությունը: Նա առանձնակի համակրանքով է արտահայտվում Սերոբի և Անդրանիկի մասին, մանրամասնորեն նկարագրում Առաքելոց վանքի կռիվը:

Հատկանշական է, որ 1912 թ. վաղաժամ մահացած Քիառի դագաղը իրենց ուսերին Պեր Լաշեզ գերեզմանատուն են հասցրել Փարիզի հայ ուսանողները:

Վ. Պողոսյանի աշխատության հինգերորդ գլուխը նվիրված է Հայոց ցեղասպանությանը՝ ֆրանսիացի կրոնական գործիչների տված գնահատականներին:

Բարձր է գնահատվում ֆրանսիացի կրոնական գործիչների դրոշակակիր հայր Ֆելիքս Շարմետանի՝ 1896 թ. լույս ընծայած «Հայկական նահատակություն» խորագրով փաստաթղթերի ժողովածուն: Ժողովածուն կազմողը

¹ Նշվ. աշխ., էջ 76:

² Նշվ. աշխ., էջ 77:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 147:

² Նշվ. աշխ., էջ 151:

արևմտահայության կոտորածը դիտել է իբրև մի ամբողջ ազգի կանխամտածված, անողոք և դիտավորյալ բնաջնջում, որը մոլեռանդ մահմեդականների միջոցով իրականացրել են թուրքական իշխանությունները, կանոնավոր բանակն ու կառավարության գործակալները: Ցեղասպանության իրական մեղավորը, հայր Շարմետանի կարծիքով, քրիստոնյա եվրոպացի է, որը թույլատրել է ամենասարսափելի խոշտանգումներով սպանել 300000 քրիստոնյաների:

Ամփոփելով շարադրանքը՝ Վ. Պողոսյանը գտնում է, որ նշանակալից է հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ հայր Ֆելիքս Շարմետանի լուսնան 1890–ական թվականների հայկական կոտորածների իրական և անկողմնակալ պատկերը ֆրանսիական և, առհասարակ, եվրոպական հասարակությանը ներկայացնելու գործում: Նրա համեստ, բայց գործնական ջանքերի շնորհիվ կործանումից փրկվել են մեծաքանակ արևմտահայեր¹: Իր գործունեությամբ հայր Շարմետանը մեծ ծառայություն է մատուցել քաղաքակրթությանը:

Չետագա շարադրանքում ներկայացվում և արժևորվում է աբբա Պիզանիի և աբբա Գոնդալի գործունեությունը, որով նրանք մեծապես նպաստել են Ֆրանսիայում հայասիրական շարժման ձևավորմանն ու ծավալմանը:

Առանձին գլխում քննարկված է Հայոց ցեղասպանության արտացոլումը ֆրանսիացի մտավորականների հրապարակային ելույթներում: Ներկայացված են արևելագետ բարոն Կարա դո Վոյի, Բարոյական գիտությունների ակադեմիայի անդամ Անատոլ Լերուա–Բոլիոյի, ականավոր պատմաբան Ալբեր Վանդալի, պրոֆեսոր Լեոն Սարիլեի, Պ. Կուլբոյի, տիկին Յուդիթ–Մենոսի հրապարակային ընդարձակ ելույթները, որոնք մեծապես նպաստել են Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության հավաստի պատկերը եվրոպական հասարակությանը ներկայացնելու գործին և դրանով իսկ ունեն պատմական նշանակություն: Այդ ելույթների շնորհիվ արևմտահայերի կոտորածների անսքող պատկերն ունկնդիրների առջև հառնել է իր ամբողջ ողբերգական բազմերանգությամբ²:

Աշխատության վերջին՝ յոթերորդ գլխում հեղինակն անդրադարձել է Հայոց ցեղասպանության հավաստիությունը ժխտող ուսումնասիրություններին: Այդ ասպարեզում առաջնության դափնին նա շնորհում է 1894–1898 թթ. Ֆրանսիայի արտգործնախարար, ֆրանսիական ակադեմիայի անդամ, մոլի թրքամետ Գ. Հանոտոյին, որը ջանք չէր խնայում հայկական կոտորածներին առնչվող հավաստի տեղեկությունները հանրությունից քողարկելու և Աբդուլ Համիդին գովերգելու համար:

Հայոց ցեղասպանության արժանահավատությունը ժխտող հեղինակներից հիշատակվում է Պ. Ալլոշը, ում բնորոշ է նաև օսմանյան բարբարոսական կայսրության պատմությունը կեղծելու և նրա գահակալներին բացահայտորեն ներբողելու միտումը³: Նա ժխտում է Հայկական հարցի գոյությունը և այն համարում «կարծեցյալ», ակնհայտորեն նվազեցնում արևմտահայերի թվաքանակը: Շրջագայելով Արևմտյան Հայաստանում և կեղծելով իրավիճակը՝ Ալլոշը

գրում է, թե իբր հայերն ամենուրեք ապրում են շքեղության մեջ¹: Ըստ նրա՝ Աբդուլ Համիդը հրեշտակ է, իսկ հայկական կոտորածների պատասխանատուները եվրոպայում բնակվող և հայերին խռովության դրդող հրահրիչներն են:

Այնուհետև Վ. Պողոսյանը ներկայացնում է Ռ. դե Կուրսոնին, որը երկու անգամ այցելել է Արևմտյան Հայաստան և առանձին աշխատություն նվիրել «հայկական ապստամբական շարժմանը»: Նրա պատկերացմամբ՝ հայկական կուսակցությունները և, մասնավորապես, «Հնչակյան» կուսակցությունը, ստեղծվել են անգլիացիների հրահրմամբ և գործուն աջակցությամբ: Նա նույնպես նվազեցնում է հայերի թվաքանակը, ժխտում Հայկական հարցի գոյությունը, խեղաթյուրում փաստերը և զովաբանում սուլթանին:

Չեղինակը բացահայտում է մեկ այլ հեղինակի՝ Լուի Ռուսսոյի ժխտողական վերաբերմունքը Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ, նրա ակնհայտ միտումնավորությունը:

Ներկայացնելով նաև Լո ժոնի ջատագովական կենսագրականը Աբդուլ Համիդի մասին՝ Վ. Պողոսյանը եզրակացնում է, որ հիշատակված հեղինակները սկզբնավորել են Հայոց ցեղասպանության պատմագրության մեջ այդ իրադարձության պատմականությունը ժխտող և մինչև մեր օրերը հարատևող ուղղությունը, որի տեսակարար կշիռը նվազ է, և որոնք չէին կարող վճռորոշ ազդեցություն ունենալ Ֆրանսիայում ձևավորվող հասարակական կարծիքի վրա²:

Քննարկվող հիանալի աշխատության հեղինակը վերջաբանում խնդիր է դնում հարգանքի խորին տուրք մատուցել հայ ժողովրդի՝ ֆրանսիացի նվիրյալների հիշատակին և անկողմնակալորեն արժևորել Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության ու գնահատման ասպարեզում նրանց մեծ ներդրումը³:

Վարուժան Պողոսյանի վերը ներկայացված աշխատության տրամաբանական շարունակությունն է կազմում նրա նոր լույս տեսած մենագրությունը նվիրված 1909 թ. Կիլիկիայի հայկական կոտորածների ֆրանսիական պատմագրությանը:

Ներածության մեջ հեղինակը 1909 թ. կիլիկիահայության բնաջնջումը, որը կազմակերպվել և իրականացվել է պետական քաղաքականության մակարդակով, կանխամտածվածության և զոհերի ազգային պատկանելության հիման վրա, բնորոշում է իբրև Հայոց ցեղասպանության երկարատև գործընթացի բաղկացուցիչ մաս:

Երեք գլուխներից բաղկացած աշխատության առաջին գլուխն ամբողջությամբ նվիրված է ժորժ Բրեզոլ կեղծանվամբ հանդես եկած հայազգի Պետրոս Ազնավուրի 1911 թ. Փարիզում հրատարակած «Այստեղից թուրքերն են անցել» վերնագրով փաստաթղթերի ժողովածուին: Նշվում է, որ գրքում ամփոփված բազմաբնույթ փաստաթղթերը մեծ մասամբ հայ ականատեսների վկայություններ են, որոնք ընդհանուր պատկերացում են տալիս Կիլիկիայում հայ ժողովրդի բնաջնջման գործընթացի մասին: Ընդգծվում է Բրեզոլի ժողովածուում

¹ Նշվ. աշխ., էջ 185:

² Նշվ. աշխ., էջ 229:

³ Նշվ. աշխ., էջ 235:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 236:

² Նշվ. աշխ., էջ 248:

³ Նշվ. աշխ., էջ 261:

ամփոփված փաստաթղթերի արժանահավատությունը, որոնք գլխավորապես կրում են նկարագրական բնույթ¹:

Շեշտվում է, որ հայ հոգևոր գործիչները բազմապիսի փաստերով անհերքելիորեն բացահայտում են օսմանյան տեղական պաշտոնյաների դերը կիլիկիահայության բնաջնջման գործընթացում: Նրանց մեկնաբանություններում երբեմն նկատելի են նաև բացահայտ ակնարկներ սուլթանական կենտրոնական վարչակարգի հանցակցության վերաբերյալ: Սակայն նրանք ևս ըստ էության շրջանցում են երիտթուրքերի ղեկավար դերը կոտորածներում և դրա պատճառների հարցում տալիս են մակերեսային մեկնաբանություններ:

Հեղինակն արժևորում է ժողովածուում տեղ գտած կոտորածների հետաքննությունը վարած տարբեր հետաքննիչ հանձնաժողովների զեկուցագրերը: Դրանց թվում են նաև Կիլիկիա գործուղված երիտթուրքական կուսակցության անդամ, հայազգի պատգամավոր Հակոբ Պապիկյանի զեկուցագրից որոշ հատվածներ:

Նշվում է, որ ժողովածուում ընդգրկում է մեծ թվով փաստաթղթեր, որոնք աներկբայորեն վկայում են թուրք բարձրաստիճան որոշ պաշտոնյաների, իսկ մի մասն էլ վերաբերում են եվրոպացի դիվանագետների՝ հայերին ցույց տված օգնությանը²:

Ինչպես եզրակացնում է Վ. Պողոսյանը, Բրեզոլի ուշադրությունից վրիպել են մի շարք կարևոր հարցեր, ինչպիսիք են, օրինակ՝ կոտորածների իրական պատճառների, եվրոպական պետությունների քաղաքականության բացահայտումը:

Այնուամենայնիվ, նշվում է, որ Բրեզոլի հրատարակած ժողովածուի նշանակությունը մեծ է, քանի որ այն առայսօր 1909 թ. կիլիկյան կոտորածներին նվիրված միակ փաստագրական հրատարակությունն է, որը պահպանում է իր գիտական կարևորությունն ու ճանաչողական արժեքը³:

Աշխատության երկրորդ գլխում քննարկվում են 1909 թ. կիլիկյան կոտորածներին նվիրված ուսումնասիրությունները:

Առավել արժևորվում է ֆրանսիացի լրագրող Ա. Ադոսսիդեսի «Կոտորածները Կիլիկիայում» վերլուծական բնույթի գիրքը, որը հրատարակվել է 1910-ին, Փարիզում: Այն հենված է ամերիկացի, անգլիացի, ֆրանսիացի դիվանագետների ու միսիոներների վկայությունների վրա:

Կիլիկիահայության կոտորածների պատճառների թվում, որոնք իրականացվում էին դաժանությամբ ու անհավատալի լկտիությամբ, Ադոսսիդեսը մատնանշում է հայերի բարեկեցիկ վիճակը, թուրքերի մոտ արմատացած բալանի անհագուրդ կիրքը և կրոնական հակամարտությունը: Միաժամանակ նա ակամայից ժխտում է նախօրոք մշակված պետական քաղաքականության և կանխամտածվածության գործոնները: Կոտորածների ողջ պատասխանատ-

¹ Վ. Պողոսյան, 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009:

² Նշվ. աշխ., էջ 46:

³ Նշվ. աշխ., էջ 48:

վությունը նա բարդում է համիդյան վարչակարգի վրա և երիտթուրքերին զերծ պահում անգամ նվազագույն պատասխանատվությունից¹:

Հեղինակի հավաստմամբ՝ Ադոսսիդեսը մեծ տեղ է հատկացնում Կիլիկիայում հայերի կազմակերպած ինքնապաշտպանական մարտերին և ուշադրությունը կենտրոնացնում հայերի նախահարձակ չլինելու շատ կարևոր հանգամանքի վրա: Նա դրվատանքով է խոսում Դորթ Յոլի 10-օրյա համառ դիմադրության, Քեսաբում 140 հայերի հերոսական դիմադրության մասին, որի շնորհիվ քաղաքի հայ բնակչությունը փրկվեց ու ապաստանեց լեռներում:

Ադոսսիդեսի գրքում խարազանվում է եվրոպական պետությունների անկարեկից վերաբերմունքը, սակայն միաժամանակ դրվատվում է Մերսինում Անգլիայի հյուպատոս Դաուրի-Ուայլը, որն իր տիկնոջ հետ գործել է քաջություն ու փրկել բազմաթիվ հայերի, ինչպես նաև Հալեպում ֆրանսիացի հյուպատոս Ֆերնան Ռոքեֆերին, որը տասնյոթ օր շարունակ 200 հեծյալների գլուխ անցած զենքը ձեռքին տարբեր վայրերում պայքարել է հանուն հայերի փրկության²:

Չնայած մի շարք վրիպումներին ու անընդունելի մեկնաբանություններին ամբողջության մեջ Վ. Պողոսյանն Ադոսսիդեսի գիրքը գնահատում է իբրև անուրանալի ավանդ 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

Քննարկված հաջորդ աշխատությունը ժամ դր Աննգեի «Կոտորածների երկրում». 1909 թ. հայկական արյունահեղությունը» գրքույկն է, որը հրատարակվել է կոտորածներից մեկ ամիս անց, հեղինակի Կիլիկիա և Սիրիա կատարած այցելությունից հետո: Ընդգծվում է գրքույկի ոչ միայն պատմագիտական, այլև աղբյուրագիտական արժեքը, որովհետև այն գրվել է հրաշքով փրկված հայերի վկայությունների և անձնական տպավորությունների հիման վրա:

Գնահատանքի խոսք ասելով Աննգեի հասցեին, որը կարողացել է ապացուցել, որ հայկական կոտորածները տեղի են ունեցել պետական քաղաքականության մակարդակով և կանխամտածված, միաժամանակ Վ. Պողոսյանը քննադատում է նրան միակ պատասխանատուն Աբդուլ Համիդին ճանաչելու, իսկ երիտթուրքերին իբրև հայերի փրկիչ ներկայացնելու համար³: Այնուամենայնիվ, նա Աննգեի գրքույկը դատում է 1909 թ. հայկական կոտորածների պատմությանը նվիրված կարևոր պատմագիտական ուսումնասիրությունների շարքում⁴:

Շուրջ հիսուն հայ ականատեսների անաչառ վկայությունների հիման վրա է գրված ընթերցողի ուշադրությանը ներկայացվող ժողովածուի հոդվածը: Ուշադրություն է հրավիրվում այն հանգամանքի վրա, որ այդ վկայությունները հաստատում են կոտորածի հրամանները Կոստանդնուպոլսից ստացված լինելու, այսինքն պետական քաղաքականության հիման վրա իրականացվելու հանգամանքը: Սակայն, հեղինակի կարծիքով, Վեսսիեն կոտորածների պատճառների վերաբերյալ տալիս է մակերեսային մեկնաբանություններ՝ դրանք հիմնականում պարփակելով կրոնական առձակատումների շրջանակում: Նրա

¹ Նշվ. աշխ., էջ 58:

² Նշվ. աշխ., էջ 83:

³ Նշվ. աշխ., էջ 72, 74:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 80:

զնահատմամբ՝ հողվածն ունի ոչ այնքան պատմագիտական, որքան աղբյուրագիտական և ճանաչողական նշանակություն¹:

Համապատասխան պարզաբանումներով ընթերցողին է ներկայացվում 1909 թ. Լիոնում հրատարակված «Աղանայի կոտորածները և մեր միսիոներները» անստորագիր գրքույկը, որն առավելապես ունի նկարագրական բնույթ: Գրքույկի հաղորդած տեղեկությունների համաձայն՝ Աղանայի վիլայեթում սպանված հայերի թիվը հասել է 30000-ի: Անհայտ հեղինակը, որն ամենայն հավանականությամբ ֆրանսիացի միսիոներ է, հայկական կոտորածները Կիլիկիայում մեկնաբանում է իբրև մահմեդականների և քրիստոնյաների միջև առկա կրոնական հակամարտությամբ պայմանավորված իրադարձություն: Այնուամենայնիվ, բարձր է գնահատվում գրքույկի ճանաչողական նշանակությունը:

Ամփոփելով ֆրանսիացի հեղինակների աշխատությունների վերաբերյալ ասելիքը՝ Վ. Պողոսյանն ընդգծում է, որ նրանք անկարող են եղել քննարկվող հիմնահարցերը մեկնաբանել հավուր պատշաճի, սակայն բոլոր դեպքերում նրանց աշխատանքները նպաստել են 1909 թ. կիլիկյան կոտորածների շուրջ եվրոպական հանրության իրազեկմանը և որոշակի ներդրում են այդ բնագավառում:

Վերջին՝ երրորդ գլխում Վ. Պողոսյանը ներկայացնում է Օսմանյան կայսրության և Հայոց մեծ եղեռնի պատմությանը նվիրված այն աշխատությունները, որոնցում քննարկված է նաև Կիլիկյան կոտորածների հիմնահարցը:

Պատմագիտական տեսանկյունից նա առավել արժևորում է Ռենե Մուլենի՝ երիտթուրքերի իշխանության հաստատման հանգամանքներին նվիրված գիրքը, որտեղ վերջիններս անարդարացիորեն զերծ են պահվում կիլիկիահայության կոտորածների համար պատասխանատվությունից, որն ամբողջությամբ վերագրվում է քուրդ մարդասպաններին: Ցույց է տրվում, որ Կիլիկիայում 1909 թ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածները Մուլենը մեկնաբանում է հայերի և մահմեդականների միջև դարավոր կրոնական հակակրանքով՝ անտեսելով կոտորածների պետական քաղաքականությամբ պայմանավորված լինելու իրողությունը²:

Մուլենին ձայնակցում է Պոլ Լուին, որը 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխությանը նվիրված հողվածում հանգում է այն անընդունելի հետևության, թե իբր երիտթուրքերը խոչընդոտել են կիլիկիահայության կոտորածների ծավալմանը³:

Կոտորածների կատարողներին իբրև կազմակերպիչներ է ներկայացնում նաև Ժ. Օլնոն, որը մեղադրում է միայն քրդերին: Խիստ քննադատության են արժանանում նաև ֆրանսիացի հեղինակներ Ժ. Սամենն և Ի. Գոբլեն, Ա. Սարրուն, որոնք մեղադրում են միմիայն սուլթանին:

Քննադատվում է նաև կոմս դը Լանդեմոնը, որը ողջ պատասխանատվությունը բարդում է միմիայն երիտթուրքերի վրա:

Վ. Պողոսյանն ամենաընդունելի է համարում է Ի. Պոլի մոտեցումը, որն անուղղակիորեն 1909 թ. հայկական ջարդերի պատասխանատուների շարքն է դասում թե սուլթանին, թե երիտթուրքերին¹:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև այն հեղինակներին, որոնք թեև չեն ուսումնասիրել 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների պատմությունը, բայց փոխարենը բալկանյան ժողովուրդների օրինակով բացահայտում են երիտթուրքական վարչակարգի իրական դիմագիծն ազգային քաղաքականության բնագավառում:

Այդ հեղինակների թվում են Անդրե Բարրը, Դ. Գեորգիադեսը, Բուկաբեյը, հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վիկտոր Բերարը:

Հեղինակը հարկ է համարում առանձնացնել պատմաբան և լրագրող Ռենե Պինոնի՝ Հայոց ցեղասպանության պատմությունը լուսաբանող աշխատությունները: Նշվում է, որ նրա հայեցակարգը խարսխվում է 1908 թ. երիտթուրքական հեղափոխության ազգայնամուլ բնույթի վերլուծության վրա: Այն միտքն է հայտնվում, որ Պինոնը ֆրանսիացի այն սակավաթիվ հեղինակներից է, որը Հայոց ցեղասպանության գործընթացը մեկնաբանում է իբրև շարունակական բնույթ ունեցող իրադարձություն: Նա իրավամբ 1909 թ. կոտորածները դիտում է իբրև համիդյան լայնածավալ կոտորածներ և Մեծ եղեռնը միմյանց շաղկապող իրադարձություն²:

Մեծ եղեռնին հաջորդած ժամանակաշրջանում Ֆրանսիայում լույս տեսած՝ հայ ժողովրդի ողբերգությանը նվիրված գրքերի շարքում Վ. Պողոսյանն առանձնացնում է հայտնի լրագրող, զինվորական թղթակից Անրի Բարբիի «Սարսափի երկրում: Նահատակ Հայաստան» գիրքը, որտեղ 1909 թ. կոտորածների հարցը քննարկված է միայն երիտթուրքերին վերագրելու դիրքերից:

Ցույց է տրվում, որ 1909 թ. կիլիկիահայության կոտորածների պատասխանատվությունը միայն երիտթուրքերին վերագրելուն են հակված պատմաբաններ Ֆրեդերիկ Մակլերը, Ժոաննի Բրիկոն, աբբա Է. Գրիզերը:

Եմիլ Դուներգը ևս 1909 թ. կիլիկյան կոտորածները համարում է Հայոց ցեղասպանության գործընթացի բաղկացուցիչ մաս և պատասխանատվությունը բարդում միայն երիտթուրքերի վրա³:

Սույն մեծարժեք աշխատության վերջաբանում Վ. Պողոսյանը հանգում է այն եզրակացության, որ ընդհանուր առմամբ 1909 թ. կոտորածների պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում ֆրանսիացի հեղինակների ձեռնարկած առաջին քայլերը Հայոց ցեղասպանության պատմության կեղծման հետևաբար վրա ձեռք են բերում մեծ այծմեականություն, քանզի հիմնավորապես դիմազերծում են զանազան կեղծարարների ոտնձգությունները հայ ժողովրդի պատմական անցյալի հանդեպ⁴:

Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրության բնագավառում Վարուժան Պողոսյանը կատարել է մեկ այլ ոչ պակաս ջանադիր ու շնորհակալ աշխատանք. նա ֆրանսերենից հայերեն է թարգմանել ու հրատարակել

¹ Նշվ. աշխ., էջ 87:

² Նշվ. աշխ., էջ 99:

³ Նշվ. աշխ., էջ 100:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 105:

² Նշվ. աշխ., էջ 113:

³ Նշվ. աշխ., էջ 116:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 123:

Ֆրանսահայ պատմաբան, համաշխարհային ասպարեզում Հայկական հարցի պատմության լավագույն մասնագետներից մեկը համարվող Արթուր Պեյլերյանի կազմած «Մեծ տերությունները, Օսմանյան կայսրությունը և հայերը ֆրանսիական արխիվներում (1914–1918)», հատոր 1–2, Երևան, 2005, 483 էջ) փաստաթղթերի ժողովածուն, որն ընդգրկում է 757 գրեթե բացառապես անտիպ փաստաթղթեր: Գիրքը ֆրանսերենով լույս է տեսել 1983–ին, Փարիզում, Սորբոնի հրատարակչության կողմից:

Ժողովածուի գիտական արժեքի մասին պատկերացում կազմելու համար բավական է ասել, որ ինչպես վկայում է նրա առաջաբանի հեղինակ, ֆրանսիացի պատմաբան, Բարոյական և քաղաքական գիտությունների ակադեմիայի անդամ, միջազգային հարաբերությունների պատմության խոշոր գիտակ ժան-Բատիստ Դյուրոզելը՝ այնժամ, երբ վաղուց ի վեր գոյություն ունեն մեծ պատերազմի ընթացքում Հայաստանի գործերին վերաբերող անգլիական և գերմանական ժողովածուներ, ֆրանսիական փաստաթղթերին վերաբերող համանման և ոչ մի բան գոյություն չունեն:

Ինքը՝ Արթուր Պեյլերյանը, նախաբանում գրում է, որ 1916 թ. անգլիացի պատմաբան Աննոլդ Թոյնթիի աջակցությամբ Լորդերի պալատի անդամ լորդ Ջեյմս Բրայսը լույս ընծայեց Ֆորին Օֆիի արխիվներից քաղված «Կապույտ գիրքը», իսկ պատերազմի ավարտից մեկ տարի անց գերմանացի դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսը հրատարակեց Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության արխիվներում պահվող փաստաթղթերը: Այդ երկու սովորածավալ ժողովածուներն առայսօր մնում են իբրև Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրության ամենակարևոր սկզբնաղբյուրներ: Մեզ մնում է եզրակացնել, որ Ա. Պեյլերյանի կազմած ժողովածուն, որը պարունակում է ֆրանսիական հանրային արխիվների անտիպ և նվազ հայտնի փաստաթղթերը, իր նշանակությամբ ու գիտական արժեքով հավասարվում է Բրայսի ու Լեփսիուսի հրատարակած անգլերեն ու գերմաներեն ժողովածուներին: Ահա թե որն է Վ. Պողոսյանի կատարած գործի հույժ կարևորությունը:

Ժողովածուում զետեղված փաստաթղթերը շոշափում են այնպիսի կարևորագույն հարցեր, ինչպիսիք են Անտանտի տերությունների բուն դիտավորություններն ու ապագայի միտումները, Հայոց ցեղասպանությունը՝ հայերի տեղահանությունն ու կոտորածը, Պողոս Նուբար փաշայի գործունեությունը իբրև Փարիզում ազգային պատվիրակության ղեկավար, հայերից կազմած Արևելյան լեգեոնի ստեղծումը, հայ կամավորական շարժումը, իրադրությունն Անդրկովկասում ցարական ինքնակալության անկումից ու Հայաստանի Հանրապետության հռչակումից հետո:

Ժողովածուի ընդարձակ ներածությունը՝ 52 էջ, որը պատկանում է Արթուր Պեյլերյանի գրչին և գրված է իր իսկ հրատարակած փաստաթղթերի ու այլ նյութերի հիման վրա, ինքնին մի ուրույն ու ինքնատիպ գիտական ուսումնասիրություն է, որի մեկնաբանությունը, սակայն, մեր նպատակադրումից դուրս է:

Ողջունելի պետք է համարել Մեծ եղեռնի վերաբերյալ մատենագիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակումը: ՀԳԱԱ հասարակական գիտությունների գիտական ինֆորմացիայի կենտրոնը հրատարակել է «Հայերի ցեղասպա-

նությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894–1923 թթ.)» մատենագիտությունը¹: Նրա կազմողներն են Ա. Հ. Հարությունյանը և Գ. Բ. Մկրտչյանը:

Ինչպես իրավացիորեն նշված է կազմողների խոսքում, Հայոց ցեղասպանության ուսումնասիրման բնագավառում հսկայական աշխատանք է կատարված, մինչդեռ նրա պատմության մատենագիտությունը դուրս է մնացել գիտական ուսումնասիրությունների շրջանակներից:

Մատենագիտությունն ընդգրկում է հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն և իտալերեն հրատարակված փաստաթղթերի ժողովածուներ, հուշագրություններ, մենագրություններ, հոդվածներ և տարաբնույթ այլ աշխատություններ: Հայերենով հիշատակված է 551, ռուսերենով՝ 141, օտար լեզուներով՝ 455, ընդհանուր առմամբ՝ 1147 ամուն աշխատություն:

Վերջում տրված են անձնանունների և տեղանունների ցանկերը:

Մեծ եղեռնին նվիրված մատենագիտական գրականության ստեղծման ճանապարհին կարևոր քայլ է ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայոց 1915–1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն» աշխատությունը, որը կազմել են ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտի և ֆունդամենտալ գրադարանի աշխատակիցներ Ռ. Բաբաջանյանը, Ն. Դերոյանը, Մ. Կարապետյանը և Մ. Հովհաննիսյանը²:

Ինչպես նշված է պրոֆ. Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրական խոսքում, սույն համառոտ մատենագիտությունը նպատակ ունի Մեծ եղեռնի պատմության հարցերով զբաղվող գիտաշխատողներին և դրանով հետաքրքրվողներին ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն հրատարակությունների առավել կարևոր մասը: Մատենագիտության առաջին բաժնում ընդգրկված են 1915–1964, երկրորդ բաժնում՝ 1965–1995 թթ. հրատարակված հայերեն՝ 540, ռուսերեն՝ 141, անգլերեն՝ 103, ընդհանուր առմամբ՝ 784 աշխատություններ:

Վերջում տրված են մի շարք կարևոր հրատարակությունների անվանաթերթերի լուսանկարները, օգտագործված մատենագիտության և անձնանունների ցանկեր:

Երկու մատենագիտություններն էլ օգտակար ուղեցույց են Հայոց ցեղասպանության պատմության հետազոտ ուսումնասիրողների համար:

Հայոց ցեղասպանության մատենագիտության բնագավառում ծանրակշիռ ներդրում է Հայաստանի ազգային գրադարանի երկու գրքով հրատարակած մատենագիտությունը, որը տպագրված է պետական պատվերով և նվիրված է Մեծ եղեռնի 90–ամյակին³:

Մատենագիտության առաջին գիրքն ընդգրկում է Մեծ եղեռնին նվիրված հայերեն և օտար լեզուներով գրքերի ու հոդվածների անտառացված ցանկը և անվանացանկը:

Հայերեն գրքերը դասավորված են ըստ տարեթվերի՝ այբբենական կարգով, իսկ օտար լեզուներով նյութերը՝ ըստ լեզուների այբբենական դասավորության:

¹ Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894–1923 թթ.), Երևան, 1993:

² Հայոց 1915–1916 թթ. ցեղասպանությունը: Մատենագիտություն, Երևան, 1995:

³ Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն: Մատենագիտություն, Գիրք առաջին, երկրորդ, Երևան, 2005:

Երկրորդ գիրքն ընդգրկում է 1876–1994 թթ. հայ պարբերական մամուլում տպագրված հոդվածների մատենագիտական ցանկը, ինչպես նաև հավելվածները 1995–2005 թթ. տպագրված գրքերի, հայերեն և ռուսերեն հոդվածների մատենագիտական ցանկերի:

Երկու գրքերը միասին, որոնց ընդհանուր ծավալը շուրջ 900 էջ է, պարունակում են շուրջ 13 հազար գրքերի ու հոդվածների անվանում:

Մատենագիտությունն ունի գիտագործնական մեծ արժեք և անգնահատելի օգնություն է Հայկական հարցի ու Հայոց ցեղասպանության պատմության հարցերով զբաղվող ուսումնասիրողների համար:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում որոշակի աշխատանք է կատարված Հայոց մեծ եղեռնի պատմագրության հարցերի ուսումնասիրման բնագավառում:

Պատմագրական բնույթի գնահատելի աշխատանք է ՀՀ ԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի հրատարակած «Հայաստանի նոր պատմությունը արտասահմանյան արդի հեղինակների աշխատություններում» խորագրով կոլեկտիվ աշխատությունը¹:

Առաջին երեք գլուխներում Ռ. Գ. Սահակյանը քննարկել է Հայաստանի նոր պատմության, այդ թվում նաև 1915–1916 թթ. հայերի ցեղասպանության հարցերը ժամանակակից թուրք, ֆրանսիացի և անգլիացի պատմաբանների աշխատություններում:

Կոլեկտիվ այս մենագրության 4–րդ գլուխը կրում է «Հայաստանի նոր պատմության հարցերը ԱՄՆ–ի ժամանակակից պատմագրության մեջ» վերնագիրը, որի հեղինակն է Գ. Մախմուրյանը (էջ 115–159): Մանրամասնորեն ներկայացված են ամերիկյան մի շարք պատմաբանների (Ջ. Բարտոն, Վ. Հայզ, Ռ. Դևիս, Կ. Ջոնսոն, Բ. Լյուիս, Լ. Արպի, Վ. Տատրյան, Ժ. Լիպարիտյան, Հ. Դեկմեջյան, Ռ. Հովհաննիսյան և ուրիշներ) գլխավորապես տեսական ընդհանրացումները ցեղասպանության մասին: Գ. Մախմուրյանը մերկացնում է Ստենֆորդ Ջ. Շոուի և Էզել Կ. Շոուի «Օսմանյան կայսրության և ժամանակակից Թուրքիայի պատմություն» երկհատոր գրքում (Քեմբրիջ, 1977) տեղ գտած փաստական կոպիտ սխալներն ու արտահայտված հակագիտական մեկնաբանությունները, թե ցեղասպանության զոհերը իրենք էին ամեն ինչում մեղավոր, և թե տարագրությունը անհրաժեշտ պատասխան միջոցառում էր թշնամուն օգնող ուխտադրուժ հայերի դեմ²:

Հեղինակը հակիրճ կերպով ներկայացնում է պրոֆ. Ռիչարդ Հովհաննիսյանի քննադատությունը Շոու ամուսինների գրքի վերաբերյալ:

Հետագա շարադրանքում Գ. Մախմուրյանը ցույց է տալիս, որ ամերիկյան մի շարք հեղինակներ հատուկ ուշադրություն են նվիրել հայերի ցեղասպանության կազմակերպման գործում թուրքական պետության մասնակցության հարցին, բազմաթիվ համոզիչ փաստերով ցույց տվել, որ թուրքական իշխանությունները «Իթթիհատի» պարագլուխները և քեմալականները եղել են ուղ-

ղակի կազմակերպիչներ և լիակատար պատասխանատվություն են կրում երկրում կատարված հանցագործությունների համար:

Մենագրության հինգերորդ գլուխը, որի հեղինակն է պրոֆ. Ն. Հովհաննիսյանը, նվիրված է Հայաստանի նոր պատմության արաբական պատմագրությանը (էջ 159–218):

Վերլուծելով արաբ պատմաբաններ Սրվան ալ–Մուդավարի, Ֆուադ Հաֆիզի և այլոց աշխատությունները՝ Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ երիտթուրքական հեղափոխության ժամանակաշրջանի լուսաբանումը արաբական պատմագրության մեջ՝ լրացուցիչ նյութ է տալիս և օգնում է ավելի լավ հասկանալ պահի բարդությունը, երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության իսկական բնույթը, ինչպես նաև 1915–ի նախապատրաստվող ցեղասպանության պատճառներն ու էությունը:

Արաբ հեղինակներ Ֆուադ Հաֆիզի, Օսման աթ–Թուրքի, Սրվան ալ–Մուդավարի, Մուսա Պրենսի և այլոց աշխատությունների հիման վրա Ն. Հովհաննիսյանը եզրակացնում է, որ արաբական պատմագրությունը հայերի ցեղասպանության հիմնապատճառներ է համարում Օսմանյան կայսրության բոլոր ոչ թուրք ժողովուրդներին թուրքացնելու երիտթուրքական քաղաքականությունն ու պանթուրանիզմը: Այս խորքապատասառի վրա հեղինակը տարօրինակ է համարում արաբ հեղինակ Ֆուադ Մայդանի կարծիքը, ըստ որի, հայ–օսմանյան բարեկամությունը շատ հին էր, և այդ բարեկամությունը փչացրեց ու կատաղի թշնամության վերածեց ռուսական պրոպագանդան:

Հեղինակը նշում է, որ արաբ հեղինակները պատշաճ տեղ են տալիս թուրքական պաշտոնական վարկածի քննադատությանը, այսպես կոչված, «հայկական ապստամբությունների» մասին, մեղադրում երիտթուրքական կառավարողներին: Արաբ հեղինակ Ա. Տուսան, Ֆ. Հաֆիզը և ուրիշներ մեծ ուշադրություն են նվիրել օսմանյան կառավարության կողմից ջիհադի հայտարարմանը և նշել, որ այն շոշափելի արդյունք չտվեց, այսինքն՝ մուսուլման ժողովուրդները չեղան սրբազան պատերազմի¹:

Քննարկվում են լիբանանյան պատմաբաններ Մասուդ Դահիրի, Ջամիլ Հաբրիի, եգիպտական պատմաբան Ամին Սայիդի և այլոց աշխատությունները, որոնք համակարծիք են նրանում, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին հայերի ցեղասպանությունն իրականացրին երիտթուրքական կառավարողները՝ համաձայն վաղօրոք մշակված ծրագրի:

Ն. Հովհաննիսյանը նշում է, որ արաբ հեղինակների աշխատություններում հանգամանորեն, երբեմն ամենայն մանրամասնությամբ տրված է հայերի բնաջնջման նկարագիրը: Այդ աշխատություններում տրված է նաև տարբեր վայրերում հայերի հերոսական ինքնապաշտպանության սեղմ շարադրանքը:

Արաբ հեղինակներն անդրադարձել են նաև արաբ, ասորի և ոչ թուրքական այլ ժողովուրդների կոտորածներին, և Ն. Հովհաննիսյանը ամենայն իրավամբ գտնում է, որ նման մոտեցումը հնարավորություն է տալիս առավել չափով խորամուխ լինել երիտթուրքերի ազգային քաղաքականության մեջ:

¹ Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.

² Նշվ.աշխ., էջ 140:

¹ Նշվ.աշխ., էջ 208:

Հեղինակը շարադրում է Քեմալ Ահմադի տեսակետները հայերի ցեղասպանության մեջ քրդերի կատարած դերի մասին, որն այն բացատրում է քրդական վերնախավի ընչաքաղցությանը, ջիհադի ազդեցությանը և այլ գործոններով¹։

Աշխատության վերջին 6-րդ գլուխը, որի հեղինակն է Ա. Մանուչարյանը, կրում է «Հայերի ցեղասպանությունը գերմանացի հեղինակների լուսաբանմամբ» (էջ 219–244) վերնագիրը։

Հայերի ցեղասպանության վերաբերյալ Գերմանիայում հրատարակված պատմագիտական գրականությունը Ա. Մանուչարյանը տեսակավորում է երեք խմբի. առաջին խմբին պատկանում են այն ուսումնասիրությունները, որոնցում փաստական հարուստ նյութի և սկզբնաղբյուրների մանրակրկիտ հետազոտության հիման վրա օբյեկտիվ և սկզբունքային դիրքերից վերլուծվում են ցեղասպանության պատճառները և նրա հանցագործ բնույթը։ Երկրորդին վերաբերում են թուրքոլոգիական հետազոտությունները, որոնցում կասկածի տակ է դրվում ցեղասպանության բուն փաստը, երրորդ խմբի հեղինակները բացարձակապես արհամարհում են հայերի ցեղասպանությունը։

Հայերի ցեղասպանությունը օբյեկտիվորեն լուսաբանող հեղինակներ են համարվում Տեսսա Յոֆմանը, Պետեր Լաննեն, Է. Մայերը, Ժ. Քոչարյանը, Ա. Ռեյցը, Ու. Ֆայգելը և ուրիշներ, որոնք իրենց աշխատություններում նշում են, որ տարագրությունը սոսկ միջոց էր հայերի սիստեմատիկ բնաջնջման համար։ Հիշյալ հեղինակները հայերի կորուստները հաշվում են 1 միլիոն 800 հազար մարդ։

Ա. Մանուչարյանը նշում է, որ գերմանական պատմագրության մեջ կարևոր հարցերից է հայերի ցեղասպանության գործում Գերմանիայի մեղսակցության և պատասխանատվության հարցը, որը, գերմանացի հեղինակներից շատերի կարծիքով, ենթակա է խորը և բազմակողմանի ուսումնասիրության։

Ա. Մանուչարյանը շեշտադրում է գերմանացի հետազոտողների ջանքերը՝ միջազգային համագործակցության և հենց թուրքական կառավարության կողմից հայերի ցեղասպանության ճանաչման համար մղվող պայքարում։ Նշվում է, որ նրանք պահանջում են իրենց կառավարությունից՝ առաջինը ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը, որպես կայգերական Գերմանիայի իրավահաջորդ, քանի որ, ըստ պրոֆեսոր Վալտեր Ֆաբիանի բնորոշման, կան հանցագործություններ, որոնք չի կարելի մոռանալ, որպիսին է հայերի ցեղասպանությունը²։

Եղեռնի պատմագրության վերաբերյալ առանձին գլուխ է պարունակում Ռ. Սահակյանի և Կ. Խուդավերդյանի համատեղ աշխատությունը³։

Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հիմնահարցերին են նվիրված պրոֆ. Մ. Կարապետյանի աշխատությունները⁴։ Դրանցում ի մի են բերված ու համակարգված են Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ականատես-ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները, օ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 215։

² Նշվ. աշխ., էջ 244։

³ Ռուբեն Սահակյան, Կոստանդին Խուդավերդյան, Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Երևան, 1995։

⁴ Մ. Ս. Կարապետյան, Հայոց մեծ եղեռնը պատմագրության մեջ։ «Մանկավարժ» հրատ., Երևան, 1993։ Մ. Ս. Կարապետյան, Հայոց 1915–1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1998։ Մ. Ս. Կարապետյան, Հայաստանը 1912–1920 թվականներին։ Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, Երևան, 2003։

տար հեղինակների հայերեն թարգմանված և հրատարակված գրքերը, սփյուռքահայ հեղինակների՝ 1915–1998 թթ. հրատարակված աշխատությունները։

Պատմաքննական տեսանկյունից ուսումնասիրված, գնահատված ու ներկայացված են հայրենական պատմաբանների հետազոտությունները սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրապարակման, ցեղասպանության ուսումնասիրման, հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի պատմության վերհանման, ցեղասպանության պատմագրության հարցերի ուսումնասիրման բնագավառներում։

Հայոց ցեղասպանության հիմնահարցերի շուրջ վայրագ կեղծարարության դեմ հետևողական պայքարն ունի օրախոսը՝ Նշանակություն։ Այդ առումով անգնահատելի է ՀԳԱԱ արևելագիտության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ հրատարակված պրոֆեսոր Ավետիս Փափազյանի աշխատության գիտատեսական և գաղափարական-քաղաքական կարևորությունը¹։

Գրքում մերկացնող պարզաբանումներով ներկայացվում են թուրք քաղաքական գործիչների և կեղծագիր-պատմաբանների՝ Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ «տեսակետներն» ու հերյուրանք-մեկնաբանությունները, որոնց իմացությունը խիստ անհրաժեշտ է մեր ընթերցողի համար։

Առաջաբանում հեղինակը նշում է, որ անցած տասնամյակների ընթացքում թուրք պատմագրությունը չարամտորեն աղավաղել և նենգափոխել է 1914–1916 թթ. երիտթուրքերի ցեղասպանության քաղաքականության հետևանքով մեկուկես միլիոնից ավելի անմեղ հայերի նահատակման իրողությունը։ Թուրք պատմաբանները պնդում են, թե իբր երկրի ներսում բռնկված հայերի ապստամբության հետևանքով կառավարությունը նախաձեռնեց նրանց տեղահանությունը։ Ոմանք էլ փորձում են հավատացնել, թե տեղահանությունն իրականացվել է Կովկասյան ճակատում թուրքական բանակի թիկունքն ապահովելու նկատառումով։

Ավելի ուշ կեղծարարներն սկսեցին խոսել այն մասին, որ այդ տարիներին երկու ժողովուրդների միջև տեղի են ունեցել սարսափելի բախումներ, որին զոհ են գնացել ոչ միայն հայերը, այլև թուրքերը։

1980-ական թվականներին արդեն թուրք կեղծարարներն սկսեցին աշխարհով մեկ աղմկել, թե հայերն են կոտորել թուրքերին և սկսեցին մի շարք հուշարձաններ կառուցել «զոհերի» հիշատակին²։

Ա. Փափազյանը նշում է, որ թուրքիայում հրատարակվող կեղծագիր գրքերում շեշտը դրվում է հետևյալ հարցերի վրա՝ հայերը Օսմանյան կայսրությունում վարել են բարեկեցիկ կյանք և երբեք ճնշման չեն ենթարկվել, ոչ մի տարածքում նրանք մեծամասնություն չեն կազմել, Հայաստանը որպես ինքնուրույն պետություն երբեք գոյություն չի ունեցել, հայերը եկվոր ժողովուրդ են և չեն ունեցել ինքնուրույն մշակույթ, Հայկական հարցը անգլո-ռուսական հակամարտության արդյունք է՝ թուրքիայի ներքին գործերին միջամտելու համար։

¹ Ավետիս Փափազյան, Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, 2001։

² Նշվ. աշխ., էջ 12։

Աշխատության առաջին գլուխը նվիրված է 19-րդ դարի վերջին քառորդին Արևմտյան Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձություններին մեծ վեզիր Քյամիլ փաշայի տված գնահատականներին ու մեկնաբանություններին: Այդ այն Քյամիլ փաշան է, որը հայտարարել է. «Եթե Եվրոպիո մեջ մեր ծոցը օծ սնուցինք, պետք չէ նույն հիմարությունն անել Ասիական Տաճկաստանի մեջ... ուրեմն այդ հայ ազգը վերացնելու, անհետ և անճիտ ընելու ենք: Եվ այդ ի գլուխ հանելու համար բան չի պակսիր մեզ...»¹:

Այնուհետև հեղինակը քաղվածաբար բերում է հայերեն թարգմանություններ Քյամիլ փաշայի հուշագրությունից:

Գրքի երկրորդ բաժինը նվիրված է 1895 թ. Բաբը Ալիի ցույցին՝ ըստ մեծ վեզիր Սայիդ փաշայի հուշագրության: Թարգմանաբար բերվում են այդ հուշագրությունից առանձին հատվածներ:

Երրորդ բաժնում ներկայացվում է օսմանիզմի գաղափարախոսությունն ըստ երիտթուրքական գործիչ Ջելալ Նուրիի երկերի:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում չորրորդ բաժինը՝ նվիրված Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Ջեմալ փաշայի հուշագրությանը:

Նշվում է, որ Թուրքիայի պարտությունից հետո փախուստի մեջ գտնվող Թալեաթն ու Ջեմալը, որոնց 1919 թ. հուլիսի 5-ին Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանը մահապատժի էր դատապարտել, գրեցին իրենց հուշերը: Այդ երկու ոճրագործներն էլ կաշվից դուրս էին գալիս ապացուցելու, թե իբր իրենք մեղավոր ու հանցավոր չեն եղել հայության բնաջնջման հարցում, որ հայերն են բռնացել թուրքերի վրա և որ իրենց հանդեպ մահվան վճիռը անարդարացի է:

Իր հուշերում Ջեմալ փաշան աշխատել է ցույց տալ, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում ապրել են լավագույն պայմաններում, վայելել մի շարք արտոնություններ: Նա ճիգ է գործադրել 1915 թ. հայերի ողբերգության պատճառները վերագրել Ռուսաստանի վարած քաղաքականությանը:

Երիտթուրք ճիվաղը միակ պատասխանատու է հռչակում պատրիարք Ներսես Վարժապետյանին, որը Սան Ստեֆանո գնաց հայերի անկախության հարցում խնդրելու ցարի հովանավորությունը, և այդ քայլով հայերը վերջնականապես զրկվեցին «հավատարիմ ազգի» իրենց անվանումից:

Բացահայտելով տխրահռչակ փաշայի կեղծիքը՝ Ավետիս Փափազյանը հիշեցնում է, որ պատրիարքը ճարահատյալ Սան Ստեֆանո էր մեկնել ոչ թե անկախություն հայցելու, այլ ինչ-որ չափով վերջ դնելու հայերի հանդեպ կատարվող ճնշումներին, հարստահարումներին ու խտրականությանը²:

Ջեմալ փաշայի կարծիքով՝ 1894-1896 թթ. իրադարձությունները հետևանք էին հայերի ապստամբությունների, որոնք հանգեցրին հայ-թուրքական ընդհարումների: Նա դատապարտում է այդ տարիներին Աբդուլ Համիդի վարած արյունոտ քաղաքականությունը, մոռանալով, ինչպես Ա. Փափազյանն

է գրում, որ հետագայում երիտթուրքերն ամբողջապես որդեգրեցին այդ քաղաքականությունը և իրենց դաժանությամբ գերազանցեցին սուլթանին¹:

Հեղինակը ցույց է տալիս Ջեմալ փաշայի կեղծիքը նաև 1909 թ. Ադանայի կոտորածի հարցում, երբ փաշան փորձում է հանցանքը հեռացնել երիտթուրքերի վրայից և այն գցել հնչակյան Սուշեղ եպիսկոպոսի ու Ադանայի նահանգապետի վրա:

Բացահայտելով Ջեմալ փաշայի նենգափոխումը պատերազմի ժամանակ հայերի տեղահանության հարցում, որը ներկայացվում է հարկադրական ռազմական անհրաժեշտություն՝ կապված թուրքական բանակի թիկունքի ամրապնդման հետ՝ Ա. Փափազյանը եզրակացնում է, որ ընդհանրապես արևմտահայությանը վերաբերող նրա տեսակետները կեղծ են, խեղաթյուրված և չեն համապատասխանում իրականությանը²:

Աշխատության հինգերորդ բաժինը վերաբերում է Թալեաթ փաշայի հուշերին: Ինչպես տեղեկացնում է հեղինակը՝ 1942 թ. թուրքական կառավարության նախաձեռնությամբ Բեռլինից Ստամբուլ է տեղափոխվում Հայոց ցեղասպանության գլխավոր հանցագործներից մեկի՝ Թալեաթ փաշայի անարգ ու երիցս նզովյալ աճյունը և թաղվում, այսպես կոչված, Հավիտյան ազատության պանթեոնում:

1946 թ. Ստամբուլում լույս են տեսնում Թալեաթ փաշայի հուշերը, որոնք փաստորեն հիմնականում վերաբերում են Հայկական հարցի պատմությանը:

Հեղինակի արտահայտությամբ՝ հուշագրողը կաշվից դուրս է գալիս ապացուցելու, որ ինքը մեղավոր ու հանցավոր չէ հայերի բնաջնջման հարցում, որ հայերն իրենք են բռնություն գործադրել թուրքերի վրա և որ 1919 թ. Կ. Պոլսի ռազմական արտակարգ ատյանի արձակած մահվան դատավճիռն իր և իր ընկերների նկատմամբ անարդարացի է³:

Թալեաթը գրում է, թե իբր ինքը կտրականապես դեմ է եղել հայերի տեղահանության մասին օրենքին և պայքարել է դրա գործադրման դեմ, իսկ երբ այն, այնուամենայնիվ, մտել է գործողության մեջ, իբր ինքը խստագույնս պահանջել է, որ տարագրվող ժողովրդին պաշտպանելու համար զինվորական ջոկատներ ուղարկվեն, իսկ ոճրագործները պատժվեն⁴:

Նման պնդումները որակելով իբրև իրականության կատարյալ խեղաթյուրում Ա. Փափազյանը հատվածներ է բերում Թալեաթի 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի, 16-ի և նոյեմբերի 23-ի գաղտնի հեռագրերից ու հրահանգներից՝ նահանգներում տարագրված հայերին բնաջնջելու վերաբերյալ, որոնք լիովին պարզում են նրա հանցանքի իրական չափերը:

Թալեաթը գրում է նաև, որ ըստ էության զինվորական նախազուլազան միջոցառում հանդիսացող տեղահանումը անխիղճ, աննկարագիր մարդկանց պատճառով ստացել է ողբերգական կերպարանք, և ինքը նպատակ չունի թաքցնելու այդ գործերի տգեղությունը⁵:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 86:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 89:

² Նշվ. աշխ., էջ 93:

³ Նշվ. աշխ., էջ 97:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 99:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 101:

Թալեաթ փաշայի հուշերի վերլուծությունը Ա. Փափազյանին հանգեցնում է այն եզրակացության, որ արևմտահայությանը վերաբերող նյութերը միտումնավոր աղավաղված են և չեն համապատասխանում իրականությանը: Նա խիստ կասկածանքի տակ է դնում նաև հուշերի հեղինակի ինքնության հարցը, հայտարարելով, որ միգուցե Թալեաթն ունեցել է օրագրություն կամ հուշերի ձևով շարադրված էջեր, բոլոր դեպքերում հրատարակիչները նենգ նպատակներով ընդարձակել են դրա ծավալը, խմբագրել և կցել շինծու «փաստաթղթեր»:

Հուշագրության վերջում Թալեաթն ավելացնում է, որ ինքն ամեն ինչ արել է ազգի շահերից ելնելով, ուստի գիտի, որ պիտի մեռնի դրա համար: Նա իր արժանի պատիժն ստացավ հայ վրիժառու Սողոմոն Թեհլերյանի ձեռքով՝ զնդակահարվելով Բեռլինում, 1921 թ. մարտի 15-ին:

Ա. Փափազյանի գրքին կից հավելվածում զետեղված են թուրքերեն մի շարք փաստաթղթերի թարգմանություններ:

Գիտական մեծ կարևորություն ունի Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մատենագիտական բնույթի աշխատանքների հրատարակումը, որը ցեղասպանության մի ուրույն ու ղժվարին բնագավառ է:

Արևմտյան երկրների գիտական հասարակայնությանը և ընթերցող զանգվածներին Մեծ եղեռնի պատմությանը ծանոթացնելու առումով խիստ կարևոր նշանակություն ունի պրոֆ. Ռ. Գ. Հովհաննիսյանի անգլերենով դեռևս 1978 թ. հրատարակված և 1980 թ. վերահրատարակված մատենագիտությունը¹: (Պրոֆեսոր Ռիչարդ Հովհաննիսյանի կազմած մատենագիտության Առաջաբանի, Նախաբանի և Ներածության հայերեն թարգմանության ձեռագիրը մեզ է տրամադրել Վալտեր Դիլոյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը):

Այն բաղկացած է երկու մասից. առաջին մասը պարունակում է Հայաստանի Հանրապետության կենտրոնական պետական պատմական արխիվի, 1912 թ. Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորած պատվիրակության, Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքության, Հայաստանի Հանրապետության պատվիրակության դիվաններում պահվող նյութերը՝ համապատասխանաբար Երևանում, Փարիզում, Երուսաղեմում և Բոստոնում (ԱՄՆ) գտնվող, ինչպես նաև Ավստրո-Հունգարիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Մեծ Բրիտանիայի և ԱՄՆ-ի արխիվներում պահվող և Մեծ եղեռնին վերաբերող նյութերը: Մատենագրության կազմողը նշում է, որ դրանք թվով կազմում են «մի քանի հարյուր հազար»:

Մատենագիտության երկրորդ մասը պարունակում է արևմտյան լեզուներով և թուրքերենով հրատարակված աշխատությունների լայն ընտրանի՝ փաստաթղթերի ժողովածուներ, ոչ հայ ականատեսների վկայություններ, զինվորականների պատմածներ, քաղաքական և քարոզչական բնույթի երկասիրություններ, նպաստամատույց կազմակերպությունների զեկուցագրեր, Հայկական և Արևելյան հարցերի վերաբերյալ գիտական աշխատություններ, թուրքական մեկնաբանություններ և ինքնարդարացումներ, հայ վերապրողների հուշեր և ուսումնասիրություններ արևմտյան լեզուներով: Բնականաբար, մատենագի-

տության մեջ տեղ չեն գտել ամսագրային և լրագրական մեծաթիվ հոդվածներն ու նյութերը, որոնք մեծապես կծանրաբեռնեին մատենագիտությունը, ուստի հեղինակը խորհուրդ է տալիս, որպեսզի նմանաբնույթ նյութերից օգտվելու համար օգտագործվեն պարբերական մամուլի ուղեցույցներից և լրագրերի տարեկան ցուցակներից:

Մատենագիտությանը նախորդում են ՄԱԿ-ում ԱՄՆ-ի նախկին դեսպան Հենրի Կաբոտ Լոջի համառոտ առաջաբանը, որտեղ խրախուսվում է այդ «արժեքավոր նախաձեռնությունը, Մասաչուսեթսի Իրանդեիս համալսարանի նախագահ Աբրամ Լ. Սաքարի նախաբանը և Ռիչարդ Գ. Հովհաննիսյանի ներածությունը: Ինչպես ճիշտ նկատում է Աբրամ Լ. Սաքարը, Ռիչարդ Հովհաննիսյանի ներածությունը գրված է խիստ զուսպ: Բայց այն նաև մեղադրական մի անաչառ ակտ է: Վկայակոչելով Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Հայկական հարցի արդար լուծման և հայոց հայրենիքը թուրքական տիրապետությունից ազատագրելու և թուրքական գազանությունները դատապարտելու վերաբերյալ 1915 թ. մայիսի 14-ի Անտանտի երկրների հայտարարությունը, Լլոյդ Ջորջի, Արիստիդ Բրիանի, Ժորժ Կլեմանսոյի, Ստեֆան Պիչոնի, Ամերիկյան գործիչների հայտարարությունները՝ Ռիչարդ Հովհաննիսյանը գրում է. «Ճակատագրի հեզնանքով, այս դիպուկ դիտարկումներից զատ, որոնք վերաբերում են հայ ազգաբնակչության անողորմ ոչնչացմանը, մարդկության խիղճը չի ցնցվի առհավետ: Եվրոպական տերությունները, ինչպես և Միացյալ Նահանգները, վերջին հաշվով ապացուցեցին, որ չէին կամենում իրենց ուսերին վերցնել բարոյական պատասխանատվություն՝ կանգնեցնելու հանցագործներին արդարադատության առջև կամ կենսագործելու խաղաղության լայնորեն հռչակված ծրագրերը՝ այդպիսով հող նախապատրաստելով ներկա դարում նոր և հավասարապես սահմակեցուցիչ վարչակարգերի և ցեղասպանական ակտերի համար: Անսկզբունքայնության քաղաքականությունը հայերին տրված երաշխիքներն ի չիք դարձրեց: Փախստականների առջև փակվեց տունդարձի ճանապարհը: Բացառությամբ նրանց, ովքեր հաստատվեցին Անդրկովկասի հայկական փոքր պետության մեջ, մյուսները սփռված մնացին Միջին Արևելքում, Եվրոպայում և Ամերիկայում: Ժամանակի ընթացքը և ռազմավարական աշխարհաքաղաքական դիրքը, որ սահմանվեց Թուրքիայի համար գերտերությունների հաշիվներում Երկրորդ աշխարհամարտից հետո, էլ ավելի դուրս մղեցին Հայկական հարցը դիվանագիտության ոլորտից: Պաշտոնյաների նոր սերունդը, անգամ նրանք, ովքեր իրազեկ են ժամանակակից պատմությանը և Մերձավոր Արևելքի գործերին, այժմ կարծես թե անտեղյակ են կամ անտարբեր ցեղասպանության նկատմամբ, մինչև իսկ որոշ անհատներ ընդունել են պատերազմի ժամանակի դժվարությունների թուրքական տրամաբանական հիմնավորումների ստանդարտը և հայերին ոչնչացնելու նախօրոք մտահոգացված սխեման: Դժբախտաբար, որոշ գրողներ և անհատներ, ովքեր կառավարությունում կարևոր պաշտոններ ունեն, ավելացնում են վիրավորանքը ցեղասպանության հարցում, օգտագործելով այնպիսի արտահայտություններ, ինչպես «կարծեցյալ կամ «հա-

¹ Richard G. Hovhannisian, The Armenian Holocaust. A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Disperation of the Armenian People, 1915-1923. Armenian Heritage Press. National Association for Armenian Studies and Research. Cambridge, Massachusetts. Second (Revised) Printing, 1980.

վակնող», թեև այս երկրի պետական արխիվները հագեցված են ողբերգական խորության և դժնի հանցագործության վկայություններով»¹:

Ի տարբերություն ԳՖՅ-ի կառավարության, որը, տարանջատվելով հանդերձ հիտլերյան վարչակարգից, ընդունեց կոլեկտիվ մեղքի իր բաժինը և վարձահատույց եղավ սպանվածների համար, թուրքական կառավարությունը մերկապարանոց հերքում է հայերի ցեղասպանությունը, օգտվելով այն հանգամանքից, որ աշխարհաքաղաքական նկատառումներով «հարկադրում» են արևմտյան տերություններին լռելյայն համաձայնվել թուրքական ձեռնածություններին: Ռիչարդ Յոզիանիսյանի հրատարակած մատենագիտության նպատակն է պատռել այդ չարաշուք անտարբերության շղթան և ցուցադրել թուրքիայի իսկական դեմքը: Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ թուրքիայի գրաված ներկա անպատկառ դիրքորոշումը և նրա փաստական շրջափակումը ցույց են տալիս, որ նա եղել է, կա և մնում է վաղեմի թուրքական քաղաքականության ջերմեռանդ երկրպագուն ու ժառանգորդը: Այդ տեսանկյունից առավել քան հրատապ է հիշյալ մատենագիտության նշանակությունը: Շատ ճիշտ է նկատում Աբրամ Լ. Սաքարը, որ «Հավասարապես ծանր պատասխանատվություն պիտի կրեն նաև մի կողմ կանգնածները, հռետորները, որոնց խղճահարությունը ոչ այլ ինչ է, եթե ոչ երեսպաշտական տափակություն»²:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ ռուսերենով հրատարակված գրականության մեծարժեք մատենագիտություն է հրատարակել Հայկական հարցի և Գեոնցիդի ուսումնասիրման կենտրոնը³: Գրքում ներկայացված է 1877–1917 թթ. ընթացքում Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված ռուսերեն հրատարակված աշխատությունների, փաստաթղթերի ժողովածուների և պարբերական մամուլի նյութերի մատենագիտական ցանկը:

Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության մի ինքնատիպ մատենագիտություն է Ս. Պողոսյանի և Կ. Պողոսյանի բազմահատոր աշխատության 4–րդ հատորը, որը միավորների թվով և լեզվական բազմազանությամբ, ինչպես հեղինակներն են նշում՝ նախադեպը չունի: 434 էջանոց այդ յուրատեսակ մատենագիտությունը բովանդակում է 5217 միավոր⁴:

Աշխատանքը կատարված է մատենագիտական հանրագիտարանի սկզբունքներով, այսինքն՝ առավել նշանակալից հրապարակներում եղած կարևորագույն կարծիքներն ու տեսակետները համառոտակի ներկայացնելու միջոցով ստեղծված է հիմնահարցի պատմագրության յուրատեսակ համայնապատկեր:

¹ Նույն տեղում, էջ 14–15:

² Նույն տեղում, էջ 11–12:

³ Армянский вопрос. Геноцид армян. Библиография литературы на русском языке (1877–1997). Составители П. О. Оганесян, Э. А. Бабалян. Ответст. редактор и автор предисловия П. О. Оганесян. Редактор Э. Т. Данегян, Центр Изучения Национального Вопросы и Геноцида. Ереван, Хоск, 1998, 316 с.

⁴ Ստեփան Պողոսյան, Կարո Պողոսյան, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր չորրորդ: Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000:

Անտարակույս, հատորը Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմության մատենագիտության բնագավառի ամենանշանակալի երևույթներից մեկն է:

1915–1916 թվականների Հայոց ցեղասպանությունն ըստ ամենայնի ներկայացված է «Հայկական հարց» հանրագիտարանում¹:

Հայոց ցեղասպանության հարցերի ուսումնասիրման պարբերականությունն ու շարունակականությունն ապահովելու, ցեղասպանագիտության բնագավառի նորությունները, ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացները ընթերցողին ներկայացնելու առումներով անգերազնահատելի է ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտի գիտական պարբերականի դերն ու նշանակությունը²: Պարբերականն ունի Հայոց ցեղասպանության արդի և տեսական խնդիրների, ժողովրդագրության, փաստագրության, ցեղասպանության պատմագրության, պատմական ակնարկների, ցեղասպանությունը և եկեղեցին, ցեղասպանությունը և մշակույթը, հուշագրության, հրապարակումների, նոթերի, վկայությունների, ռեֆերատային տեղեկատվության, բանավիճային, ցեղասպանությունը և սփյուռքը, մեծ հայասերների և այլ բաժիններ:

Պարբերականի նյութերին կից հրատարակվում են հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփումներ:

5. Հայոց մեծ եղեռնը և Ռուսաստանը

Հայոց մեծ եղեռնի հետ Ռուսաստանի առնչությունների հիմնահարցերն զբաղեցրել են մի շարք գիտնականների: Դրանց հետազոտությանն ու լուսաբանմանն են նվիրված Մ. Ամիրխանյանի, Մ. Սուրադյանի, Վ. Թունյանի, Ռ. Բադրասարյանի, Ա. Ջաքարյանի, Ա. Մարուքյանի աշխատությունները:

Հայոց ցեղասպանության անմեղ զոհերի հիշատակին նվիրված մի գեղեցիկ հուշարձան է ռուսական պոեզիայի ժողովածուն, որը հրատարակել է Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտը 1996 թ³: Ժողովածուն կազմել, խմբագրել և ներածական ակնարկ է գրել բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Մ. Դ. Ամիրխանյանը:

Ինչպես նշում է ժողովածուն կազմողը, այնտեղ զետեղված են այն ռուս հեղինակների բանաստեղծությունները, որոնք մեծ մասամբ ականատեսն են 19–րդ դարի վերջին և 20–րդ դարի սկզբներին Արևմտյան Հայաստանում ծավալվող իրադարձություններին: Այդ բանաստեղծությունները ոչ թե նրանց անմիջական տպավորությունների, այլ ավելի շուտ ապրումների և հոգեկան ցնցումների ու կարեկցանքի արդյունքն են:

¹ Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996:

² Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր: Գիտական աշխատություններ: ՀԳԱԱ ՀԳԹԻ: համբարական հանձնախմբի նախագահ՝ Լ.Ա.Բարսեղյան: Պարբերականը լույս է տեսնում 1995–ից:

³ 1, Не убий! Геноцид армян и русская поэзия 1895–1918, НАН РА МИГА, составление, редакция и вступительный очерк доктора филологических наук, профессора М. Д. Амирханяна, Ереван, 1996.

Դրանք պատկանում են Յու. Վեսելովսկու, Ա. Կուլեբյակինի, Ս. Գորոդեցկու, Ե. Ալեքսեևայի, Վ. Օպոչինի, Կ. Սարանսկու, Վ. Պոպովի, Ս. Կրոտկովի, Յու. Բարանովսկու, Վ. Նեմիրովիչ-Ղանչենկոյի, Վ. Յազվիցկու և այլոց գրչին:

Այդ բանաստեղծություններում ոչ միայն նկարագրվում են Հայոց ցեղասպանության մահասարսուռ տեսարանները, այլև փառաբանվում են հայոց գոյամարտի հերոսները, հայոց հինավուրց մշակույթը, հայ ժողովուրդը:

Կլանենայինը ավելացնել, որ գրված լինելով իրադարձությունների թարմ տպավորությունների տակ, այսօր արդեն այդ բանաստեղծությունները դուրս են եկել զգացմունքայնության շրջանակներից ու ձեռք են բերել նաև պատմագիտական իմաստ ու նշանակություն, դարձել մի յուրահատուկ պատմական սկզբնաղբյուր:

Ներածականի վերջում գետեղված է Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դոկտրինայի հայտարարությունը և որոշումը՝ «Հայ ժողովրդի 1915–1922 թթ. ցեղասպանության դատապարտման մասին»¹:

Պրոֆեսոր Ս. Ամիրխանյանի աշխատասիրությամբ 1998–ին հրատարակվեց մեկ այլ արժեքավոր ժողովածու՝ նվիրված ռուս հրապարակախոսության մեջ Հայոց ցեղասպանության արտացոլմանը²: Կազմողի բառերով՝ հրատարակված հրապարակախոսական հոդվածները գիտական շրջանառության մեջ են դնում մարդկային դաժանության նոր էջեր:

Ժողովածուում տեղ են գտել Ա. Տամարինի, «Ռուսսկիե վեդոմոստի» թերթի թղթակից Ա. Մժեղովի, ռուսական բանակի սպա Դ. Դավիդկինի, «Ուտրո Ռոսսիի» թերթի զինվորական թղթակից Վ. Յազվիցկու, Ֆ. Սիբիրսկու, Լ. Օշերովսկու, Ս. Գորոդեցկու հուշագրությունները, հոդվածներն ու ակնարկները Արևմտյան Հայաստանի, արևմտահայության բնաջնջման և նրա հերոսական պայքարի մասին, որոնք ժամանակին լույս են տեսել ռուսական մամուլի էջերում: Մասնավորապես ռուս նշանավոր բանաստեղծ և հրապարակախոս Ա. Ս. Գորոդեցկին 1916 թ. ապրիլի վերջին իբրև «Ռուսսկոյե սլովո» թերթի թղթակից մեկնեց Վան, որտեղ մնաց շուրջ կես տարի: Իր տեսածի հիման վրա նա գրեց բանաստեղծությունների և ակնարկների շարք, որոնք դեռ այն ժամանակ հրապարակվեցին «Ռուսսկոյե սլովո» և «Կավկասկոյե սլովո» թերթերում: 1974–ին Երևանում հրապարակվեց Ս. Գորոդեցկու «Об Армении и армянской культуре» գիրքը:

Ցեղասպանության փաստի արձանագրման առումով ժողովածուի նյութերը այսօր ձեռք են բերում արդիական կարևոր պատմագիտական նշանակություն:

Մոսկվայի հայկական համայնքը 1997 թ. լույս ընծայեց Ս. Դ. Ամիրխանյանի աշխատությունը՝ նվիրված ռուս հրապարակախոսության մեջ Հայոց ցեղասպանության արտացոլմանը³: Գրքում գետեղված են Գր. Դիևի, Յա. Լազարևի, Վ. Տանիշչևի, Ֆ. Ջելինսկու, Վ. Սիխայլովի, Ա. Տիրկովայի հոդվածները՝ նվիրված Հայկական հարցի և արևմտահայության կոտորածների լուսաբանմանը:

Ռուս–հայկական (Սլավոնական) պետական համալսարանը 2002 թ. լույս ընծայեց նույն հեղինակի մեկ այլ աշխատությունը՝ նվիրված Ա. Կուլեբյակինի և Ս. Գորոդեցկու այն բանաստեղծություններին, որոնք պատկերում են հայոց հինավուրց մայրաքաղաքներից մեկը՝ Վանը⁴:

«Ասողիկ» հրատարակչությունը 2003–ին լույս ընծայեց Ս. Ամիրխանյանի ծավալուն մենագրությունը՝ նվիրված ռուս–հայկական գրական կապերին: Նրա առանձին բաժիններում լուսաբանվում են Հայոց ցեղասպանության հարցերը ռուս գրականության մեջ⁵:

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սիբայել Մուրադյանի մենագրության չորրորդ գլխում ներկայացված է Հայոց ցեղասպանությունը ռուս հասարակական–քաղաքական մտքի գնահատմամբ⁶:

Հեղինակը գրում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ռուսական հասարակական–քաղաքական տարբեր ուղղություններին պատկանող թերթերն ու ամսագրերը ամենայն խստությամբ ու վճռականությամբ դատապարտեցին երիտթուրքերի հայակու գործողությունները, անկեղծորեն կարեկցեցին արևմտահայերին, համակրանքով, սիրով ու ջերմությամբ արտահայտվեցին հայ ժողովրդի մասին: Այդ առումով նա հատկապես կարևորում է Մոսկվայում 1916–1918 թթ. լույս տեսնող «Արմյանսկի վեստնիկ»–ի դերն ու նշանակությունը, որն սպառնիչ կերպով լուսաբանեց ցեղասպանության պատճառները, բացահայտեց երիտթուրքերի հանցագործ քաղաքականությունը:

Պատմաբանն ըստ ամենայնի արժևորում է դեպքերի ականատես Ն. Օգանովսկու հոդվածը արևմտահայ գաղթականների դժնդակ դրության մասին: Սպանված մի թուրք սպայի օրագրի հիման վրա հոդվածագիրը տեղեկություններ է հաղորդում նաև ցեղասպանության գործադրման անմարդկային եղանակների մասին⁴:

Հեղինակը բարձր է գնահատում նշանավոր հասարակական գործիչ, սոցիոլոգ, պետականագետ գիտնական Մաքսիմ Կովալևսկու «Հայկական հարցը» հոդվածը, որը 1916–ին լույս տեսավ «Վեստնիկ Եվրոպի» ամսագրում: Դատապարտելով երիտթուրքերի ոճրագործությունը և հավանություն տալով Անտանտի երկրների մայիսյան համատեղ հայտարարությանը՝ հայ ժողովրդի անկեղծ բարեկամը հույս էր հայտնում, որ Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների շնորհիվ հնարավոր կլինի ինքնավարություն շնորհել արևմտահայերին⁵:

Ս. Մուրադյանի բառերով՝ ռուս մտավորականության ճանաչված դրոշակակիրը եղավ հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ Վ. Բրյուսովը, որը Մեծ եղեռնից հետո հրատարակեց «Հայ ժողովրդի պատմական ճակատագրի տարեգրությունը» մեծարժեք ու հրատապ աշխատությունը: Հեղինակի գնահատմամբ՝ դա մի հնչեղ կոչ էր համայն մարդկությանը՝ օգնության ձեռք պարզելու օրհաս ապրող

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10–11:

² Геноцид армян и русская публицистика, НАН РА МИГА.

³ Геноцид армян и русская публицистика. Часть I. Армянская община Москвы.

¹ М. Д. Амирханян, Русская поэзия и Ван, Ереван, 2002.

² М. Д. Амирханян, Россия и Армения. Очерк русско–армянских литературных отношений. Часть 1, Ереван, 2003.

³ Ս. Ա. Մուրադյան, Հայկական հարցը և ռուս հասարակական–քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, ԳԳԱ Հայոց ցեղասպանության բանագրան–ինստիտուտ, Երևան, 1998:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 157–158:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 162:

արևմտահայությանը: Վկայակոչելով Վ. Բրյուսովի կարծիքը, որ ոչ մի փաստարկ չի կարող արդարացնել զանգվածային սպանությունները, ամբողջ նահանգների ամայացումը, բնակչությանը սովամահության դատապարտելը՝ հեղինակը գտնում է, որ դրանով ռուս նշանավոր մտավորականը նախահիմքեր ստեղծեց երիտթուրքերի ու նրանց ժառանգների ստահող «տեսակետները» մերժելու համար: Բերվում է այդպիսի «փաստարկներից» մեկը. Թալեաթը փորձում էր համոզել գերմանացի մի թղթակցի, թե իբր Ղարդանելի օպերացիայի պատճառով իրենք ցանկացել են մայրաքաղաքը Վ. Պոլսից տեղափոխել Էսֆիզեհիր, ուստի անհրաժեշտ էր այդ տարածքը մաքրել խռովարար հայերից¹:

Ջերմ խոսք է ասվում ռուս նշանավոր արևելագետ-թուրքագետ Վ. Գորդլևսկու մասին, որն իբրև զինվորական թարգմանիչ մեկնել է Կովկասյան ռազմաճակատ և եղել Արևմտյան Հայաստանում: Նրա բազմաթիվ հրապարակումներից հատկապես արժևորվում է «Հայերը և պատերազմը» հոդվածը, որտեղ խստագույնս դատապարտվում են երիտթուրքերի ոճրագործությունը և նրանց գերմանական հովանավորները:

Հեղինակը բերում է ռուս նշանավոր գիտնականի վկայությունները. Բիթլիսի փողոցները, տները, եկեղեցիներն ու վանքերը լցված էին հայերի դիակներով, իսկ մի քիչ այն կողմ՝ կիրճում, փռված էին դիակների սարեր, իսկ Եփրատը վարարել էր արյունից²:

Մ. Սուրադյանը եզրակացնում է. «Ռուս հասարակական-քաղաքական մտքի ներկայացուցիչների զնահատականները Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ իրենց նշանակությամբ անանց վկայություններն են, որոնք գալիս են մեկ անգամ ևս ապացուցելու միջազգային հանցագործների ոճրագործությունները»³:

Հեղինակն առանձնակի կանգ է առնում Ռուսաստանի չորրորդ Պետական դումայում պատգամավորներ Պ. Միլյուկովի և Մ. Պապաջանովի հայանպաստելությունների վրա, նշում, որ դրանք լիովին համապատասխանում էին Ռուսաստանի ազգային պետական շահերին⁴:

Ներկայացվում են նաև ռուս նշանավոր դիվանագետ Անդրեյ Մանդելշտամի՝ Հայոց ցեղասպանությանը նվիրված աշխատությունները, որոնցում Հայկական հարցի գիտակ ռուս պատմաբանը պսակագերծում է թուրք կեղծարարների հորինվածքները՝ ոճրագործության դրդապատճառների մասին, դատապարտում այն և պաշտպանում արևմտահայերին:

Գլխի վերջին էջերում ներկայացվում են խորհրդային պատմաբաններ Վ. Գուրկո-Կոյաժինի, Ա. Միլլերի, Է. Տարլեի մոտեցումները Հայոց ցեղասպանության հարցերի վերաբերյալ:

«Ցեղասպանություն» վերնագրով գլուխ է պարունակում Վալերի Թունյանի աշխատությունը⁵, որտեղ քննարկված են բնաջնջման ծրագրի, երիտթուրքերի պատասխանատվության և հարակից այլ հարցեր:

Հեղինակը նշում է, որ երիտթուրքերի կողմից բնաջնջման ծրագիրը նախատեսվում էր մի շարք նպատակներ իրականացնելու համար: Տեսական առումով նրանք ձգտում էին խուսափել մոտալուստ քաղաքական կրախից: Հայերի նկատմամբ հաշվեհարդարը իբրև ներքին թշնամու, ներքին գործերի նախարար Թալեաթ բեյին պատմական պահի տեսակետից շատ հարմար էր թվում: Համաշխարհային պատերազմը, Անտանտի երկրների հետ դիվանագիտական հարաբերությունների խզումը, Գերմանիայի կողմից խրախուսանքը շատ հարմար էին գոյակցության մարդկային նորմերը արհամարհելու համար:

Ըստ Վ. Թունյանի՝ հայերի ցեղասպանության էպիկենտրոն պիտի դառնար Վանի վիլայեթը, իբրև հայերի ինքնակազմակերպման կենտրոն և ռազմական գործողություններին մոտիկ ընկած շրջան: Վանը Արծրունիների հայկական դինաստիայի կենտրոնն էր, որոնք թագավորում էին Վասպուրականում, իսկ նրանց թագավորական դրոշները պահպանվում էին Աղթամարի վանքում¹: Նկատի էր առնվում Վանի կենսական նշանակությունը: Հեղինակի նկարագրության համաձայն՝ կուսակալ Ջևդեթը 1915 թ. մարտի կեսերին շրջապատեց հայկական երեք գյուղերը, սակայն զինված վանեցիները օգնության չտապեցին, և կուսակալը դադարեցրեց պաշարումը:

Ապրիլի 4-ին կուսակալի կարգադրությամբ Արճեշի շրջակայքում հավաքվեցին 10-80 տարեկան հայ տղաներն ու տղամարդիկ՝ իբրև թե աշխատանքային պարհակի ուղարկվելու համար: Սակայն, «Ռուսակիե վեդոմոստի» թերթի թղթակից Ն. Օզանովսկու վկայությամբ, նրանց խմբերով սկսեցին ոչնչացնել ռուսներին համակրելու համար:

Ինչպես հեղինակն է գրում՝ միջոցներ ձեռնարկվեցին Վանի հնարավոր ինքնապաշտպանության ղեկավարներին վերացնելու համար: Ռուսական մամուլի վկայությամբ՝ դարասկզբից այստեղ գործում էին դարաբաղցիներ Արամը, Վռամյանը, Իշխանը, Թորգոմը, Մենակը, Սարգիսը, Իսաջանը, որոնք ժողովրդին համախմբում էին թուրքերի դեմ: Նրանց գրեթե բոլորին վիճակված էր ֆիդայու ճակատագիրը. Մենակը կորավ անհետ, Թորգոմն սպանվեց, Իսաջանը զոհվեց ռուսի պայթյունից: Վռամյանը 1896 թ. Պոլսում Օտտոմանյան բանկի գրավման նախաձեռնողներից մեկն էր, ղեկավարում էր Բոստոնի «Հայրենիքը» և Պոլսի «Ազատամարտը», թուրքական խորհրդարանի անդամ էր: Նրան ձերբակալեցին, Վանա լճի ափին նավակ մատցեցին, որն անհետացավ: Ջևդեթի հրամանով սպանվեց Իշխանը, որը խաբեությամբ ուղարկվել էր Շատախ՝ բանակցությունների համար:

1915 թ. ապրիլի 7-ին վանեցիները դիմեցին ինքնապաշտպանության՝ ստեղծելով ազգային պաշտպանության կոմիտե, որն ուներ ինքնապաշտպանության, դատական, պարենավորման, առողջապահության բաժանմունքներ: Վանեցիների կառուցած դիրքերն ու խրամատները զնդակոծվում էին թուրքական հրետանու կողմից²:

Վ. Թունյանի նկարագրությամբ՝ երիտթուրքերը հայերի բնաջնջման իրենց ծրագրի իրականացմանը ձեռնամուխ եղան 1915 թ. ապրիլի սկզբներից: Ապրի-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 163:

² Նշվ. աշխ., էջ 165:

³ Նույն տեղում:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 166-169:

⁵ В. Г. Тунян, Армянский вопрос в русской печати 1900-1917. НАН РА МИГА, Ереван, 2000.

¹ Նշվ. աշխ., էջ 181:

² Նշվ. աշխ., էջ 182:

լի 8-ին սկսվեց Ձեյթունի հայերի տեղահանությունը: Ութ հազար հոգուց կազմված զեյթունցիների առաջին քարավանն ուղարկվեց Սուլթանիե, որն Անկարայի մոտակայքում գտնվող մի ճահճուտ վայր էր, երկրորդը՝ Միջագետքի Դեր Ձորի անապատը:

Ձեյթունցիների ինքնապաշտպանությանը խանգարեց Կիլիկիայի հոգևոր առաջնորդը, որն արյունահեղությունից խուսափելու նպատակով կոչ արեց չդիմել ինքնապաշտպանության¹:

Հենմելով ռուսական աղբյուրների վրա՝ Վ. Թունյանը նշում է, որ երիտթուրքական եռապետությունը՝ Թալեաթ, Էնվեր, Ջեմալ, տեղական իշխանություններին ապրիլի 15-ին հրահանգ տվեց հայ ազգաբնակչությանը տեղահանելու և Արաբական անապատ արքայություն մասին, որը հավասարազոր էր ֆիզիկական բնաջնջման: Հրահանգը ուժի մեջ մտավ ապրիլի 24-ի արևածագին: Այդ նույն օրը մայրաքաղաքում ձերբակալվեցին 225 հայ մտավորականներ՝ կապված Վանի իրադարձությունների հետ:

Ինչպես վկայում է Վ. Թունյանը՝ արևմտահայության սկսված տեղահանությունների ու ջարդերի մասին «Կավկասկոյե սլովո» թերթին տեղեկություններ հաղորդեց հայկական կենտրոնական կոմիտեի նախագահ (այդպես է տեքստում — Ս. Կ.) Ս. Ս. Հարությունյանը: Հայերի տեղահանության առաջնահերթ նպատակ նա համարեց Ռուսաստանի գրաված վայրերից թուրք և քուրդ փախստականներին Վանի վիլայեթի հայկական գյուղերում տեղավորելը²:

Հեղինակը ցույց է տալիս, որ հայ կամավորների և ռուսական զորքերի կողմից Վանի գրավմամբ փրկվեց շուրջ 250 հազար հայերի կյանքը:

Վ. Թունյանը ներկայացնում է նաև «Կավկաս», «Ռուսսկիե վեդոմոստի», «Կավկասկոյե սլովո», «Դեն» և այլ ռուսական թերթերի հաղորդումները Արևմտյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում տեղի ունեցող ահավոր կոտորածների մասին: Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում 1915 թ. սեպտեմբերի 5-ին «Ռուսսկիե վեդոմոստի» թերթում Օլգինսկու «Հայաստանն առանց հայերի» հոդվածը, որտեղ ցույց է տրվում, որ այդ հայատյաց կարգախոսը եղել է թուրք կառավարողների ուղեղի ծնունդն ու գործունեության ուղեկիցը³:

1915 թ. աշնանը «Բիրժևիե վեդոմոստի» թերթը «Սիրիական մղձավանջ» հոդվածում պատկերացում է տալիս անապատ արքայության հայերի դժոխային վիճակի մասին⁴:

Բաժինն ավարտվում է Ռուսաստանի Պետական դումայում Սազոնովի ելույթի հիշատակմամբ, որով արտգործնախարարը խստորեն դատապարտեց անմեղ ժողովրդի նկատմամբ թուրքական գազանությունները⁵:

«Երիտթուրքերի պատասխանատվությունը» բաժնում Վ. Թունյանը, ընդգծելով Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարության նշանակությունը, հայտարարություն, որն արվեց Ռուսաստանի նախածեռնությամբ և որտեղ շեշտադրվում է երիտթուրքական կա-

¹ Նույն տեղում:

² Նշվ. աշխ., էջ 183:

³ Նշվ. աշխ., էջ 190:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 193:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 195:

ռավարողների անձնական պատասխանատվության պահը, ներկայացնում է «Բիրժևիե վեդոմոստի», «Ռուսսկիե գապիսկի» մամուլի օրգանների արտահայտած համակրանքը դժբախտության մեջ հայտնված արևմտահայության նկատմամբ, որը վերջիններիս համար ուներ բարոյաքաղաքական կարևոր նշանակություն:

Հեղինակը կանգ է առնում «Ռուսսկայա միսլ» ամսագրի 1915 թ. հունիսյան համարում լույս տեսած Պոլսի ռուսական դեսպանատան նախկին խորհրդական Անդրեյ Մանդելշտամի «Երիտթուրքական պետությունը» հոդվածի վրա, որտեղ հոդվածագիրը տալիս է թուրքերի գործունեության նկարագիրը: Նա ցույց է տալիս, որ թուրքերի հոգևոր զարգացման մշտական ուղեկիցներն են եղել պատերազմները, թալանը, կոտորածները, և նրանք համաշխարհային քաղաքակրթության մեջ խաղացել են միայն ստրկացնողի դեր: Եվ դա եղել է թուրք ժողովրդի դժբախտությունը, որը կուլտուրայի տեսանկյունից ոչինչ չի արել իր գոյությունն արդարացնելու համար: Դա անպտուղ ժողովուրդ է: Նրա պատմական առաքելությունը եղել է բացառապես ավերիչ, իսկ ավերելու համար հոգի չի պահանջվում: Կուլտուրական զարգացման նման վիճակը հիմք է հանդիսանում երիտթուրքերի քաղաքական վարքագծի էվոլյուցիան հասկանալու համար, որոնք սկսելով եղբայրության և հավասարության լոզունգներով ավարտեցին հայերի գեոցիդը¹:

Վ. Թունյանը ներկայացնում է ԱՄՆ-ի, Անգլիայի պետական գործիչների, Հռոմի Բենեդիկտ 15-րդ պապի հայանպաստ քայլերը, որոնք, սակայն, շոշափելի որևէ արդյունք չտվեցին:

1916 թ. փետրվարի 9-ին Ռուսաստանի արտգործնախարար Սազոնովը Պետական դումայի բացման օրը նշավակեց երիտթուրքական ղեկավարությանը:

Վ. Թունյանը վկայակոչում է «Ռուսսկոյե սլովո» թերթում 1916 թ. հունիսի վերջին տպագրված Սերգեյ Գորոդեցկու մի հոդվածը, որտեղ հեղինակը նկարագրում է ավերված Վանը, Վալերի Յազվիցկու բանաստեղծությունը՝ նվիրված հայ կամավորներին, քաղվածքներ է բերում ռուսական մամուլից՝ որոնք մերկացնում են հայերի դավաճանության վերաբերյալ թուրքական կեղծարարությունները:

Ենթազվիսի վերջում Վ. Թունյանը գետեղել է աղյուսակ, որը պատկերում է Հայոց ցեղասպանության գործընթացը՝ Աբդուլ Համիդից մինչև Մուստաֆա Բեմալ: Այդ աղյուսակի համաձայն՝ 1894-1922 թթ. հայերի կորուստը կազմել է 2 միլիոն 640 հազար մարդ, որի գերակշիռ մասը ծանրանում է երիտթուրքական ղեկավարության վրա²:

Ուսումնասիրության ուրույն բնագավառ է ընտրել Ռոբերտ Բաղդասարյանը, որի արժեքավոր մենագրությունը նվիրված է Ռուսաստանի հայ մտավորականության և, մասնավորապես, Գրիգոր Ջանշիկի, Ալեքսեյ Ջիվելեզովի, Միքայել Պապաջանյանի, Հակոբ Ջավրիկի, Կարեն Միքայելյանի հասարակական-քաղաքական, մշակութային հայրենասիրական և հրապարակախոսական գոր-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 198:

² Նշվ. աշխ., էջ 213:

ծունելությանը՝ Հայոց ցեղասպանության իրականացման ժամանակաշրջանում (19-րդ դարի 90-ական թվականներ, 20-րդ դարի 20-ական թվականներ)¹:

Ռ. Բաղդասարյանը առաջինը ներկայացնում է հայ նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Գրիգոր Ավետի Ջանշիկին (Ջանշյան, 1851-1900): Նա ծնվել է Նոր Նախիջևանում, 1874-ին ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Ակտիվորեն մասնակցել է ռուսական պետության հասարակական-քաղաքական կյանքին, եղել 1860-ական թվականների ռեֆորմների ջերմ կողմնակիցը:

Ավելի քան քսան տարի Գ. Ջանշիկը եղել է «Ռուսակիե վեդոմոստի» ազդեցիկ թերթի աշխատակից և խմբագրական կոլեգիայի անդամ, տպագրվել է նաև «Ռուսակայա միսլ», «Ռուսակայա ստարինա», «Ռուսակոյե բոգատստվո» և այլ պարբերականներում:

1894-ի Սասունի ապստամբությունից հետո՝ 1896-ին, Մոսկվայում լույս տեսավ «Հայերի դրությունը Թուրքիայում մինչև տերությունների միջամտությունը 1895 թ.» մեծարժեք ժողովածուն, որտեղ զետեղված էին Վ. Գլադստոնի, Ռոլեն-ժեկմենի, Ֆր. Գրինի, Է. Դիլոնի և Գր. Դիկի աշխատությունները Հայկական հարցի մասին: Այդ բացառիկ արժեք ներկայացնող ժողովածուի առաջաբանը գրել էր Մոսկվայի համալսարանի պրոֆեսոր, կոմս Լ. Կոմարովսկին, իսկ Գր. Դիկը Գր. Ջանշիկի գրական կեղծանունն էր:

Ինչպես ցույց է տալիս Ռ. Բաղդասարյանը, Գր. Ջանշիկը ակտիվ մասնակցություն է ունենում նաև «Եղբայրական օգնություն հայերին» սովորածավալ ու մեծարժեք ժողովածուի խմբագրման և հրատարակման աշխատանքներին: Ժողովածուն ունեցավ երկու հրատարակություն և 60 հազար ռուբլի բերեց հոգուտ հայ փախստականների:

Հեղինակը հատկապես արժևորում է առաջին ժողովածուում տպագրված Գր. Ջանշիկի «Հայկական հարցը Թուրքիայում» աշխատությունը: Նրա կարծիքով՝ Հայկական հարցը Թուրքիայում կարող էր լուծվել իրավունքի, արդարության և մարդասիրության պահանջներին համապատասխան: Սակայն, ինչպես իրավամբ նկատում է Ռ. Բաղդասարյանը, նման եվրոպական չափանիշները բնավ չէին համապատասխանում Թուրքիայի նման բարբարոս պետությանը, «ռոմանտիկ-իդեալիստական» հայացքներ էին: Իհարկե այդ հանգամանքը երբեք չէր նվազեցնում Գ. Ջանշիկի հսկայական ծառայությունը հարազատ ժողովրդի նկատմամբ:

Նոր Նախիջևանի հայկական միջավայրից էր նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչ Ալեքսեյ Ջիվելեգովը (1875-1952), որին էլ նվիրված է գրքի հաջորդ բաժինը: 1897-ին նա ավարտել է Մոսկվայի համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, այնուհետև հարել կաղետական կուսակցությանը, դարձել «Ռուսակիե վեդոմոստի» թերթի մշտական թղթակից, որտեղ տպագրել են Հայկական հարցին նվիրված բազմաթիվ հոդվածներ:

Ա. Ջիվելեգովի գրչին են պատկանում «Հայերը Ռուսաստանում» (1906) և «Թուրքահայաստանի ապագան» (1911) կարևոր աշխատությունները: Նրա հոդվածները հրատարակվում էին նաև «Արմյանսկիե վեդոմոստի» համարներում:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի թեժ պահին՝ 1915 թ. օգոստոսի 4-ին, «Ռուսակիե վեդոմոստի»-ում տպագրվեց նրա «Հայաստանի վերքերը» արժեքավոր հոդվածը: Նրա կարծիքով՝ արևմտահայության փրկությունը, որը չափազանց կարևոր է Ռուսաստանի և նրա դաշնակիցների շահերի տեսակետից, հնարավոր է միայն Գերմանիայի պարտության դեպքում, որի հետևանքով կսառչի երիտթուրքերի եռանդը, Թուրքիան կգրավի իր համեստ տեղը, և հայերը կկարողանան հանդիստ մտածել իրենց ապագայի մասին¹:

Ընդգծելով Ա. Ջիվելեգովի դերը՝ իբրև «Արմյանսկի վեստնիկ» շաբաթաթերթի հիմնադիրներից մեկը՝ Ռ. Բաղդասարյանը նրա գլխավոր ծառայությունը տեսնում է նրանում, որ նա ամսագրի շուրջը համախմբում է այնպիսի նշանավոր անձանց, ինչպիսիք էին Ս. Կոտլյարսկին, Ս. Կովալսկին, Յու Վեսելովսկին, Վ. Բրյուսովը, Ս. Գորոդեցկին, Վ. Նեմիրովիչ-Պանչենկոն, Վ. Յազվիցկին և ուրիշներ²:

Հեղինակը կարևորում է նաև Ա. Ջիվելեգովի «Հայաստանի ճակատագիրը» հոդվածը, որը լույս տեսավ նշված պարբերականում:

Ռ. Բաղդասարյանի գնահատմամբ՝ Ա. Ջիվելեգովը ջերմ հայրենասեր էր, հարազատ ժողովրդի իրավունքների ու արդարացի պահանջների աննկուն պաշտպանը:

Գրքի հաջորդ բաժնում ներկայացված է նշանավոր հասարակական գործիչ, իրավաբան, հրապարակախոս Գրիգոր Չալխուշյանի (1861-1931 թթ.) գործունեությունը: Նա նույնպես ծնվել է Նոր Նախիջևանում, ավարտել Մոսկվայի արևելյան լեզուների ինստիտուտը և Մոսկվայի պետական համալսարանի իրավաբանական ֆակուլտետը: Նա իր բազմաթիվ հոդվածներում, գրքերում և աշխատություններում շոշափել է Հայկական հարցը, անդրադարձել արևմտահայության ծանր վիճակին, լուսաբանել նրան բաժին ընկած ողբերգական ճակատագիրը:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում կառավարական բարձր ոլորտներում հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնում էր ազդեցիկ հասարակական-քաղաքական գործիչ Միքայել Պապաջանովը (1865-1926): Նա կաղետական կուսակցության անդամ էր, 4-րդ Պետական դումայի (1912 թ.) պատգամավոր, հետագայում՝ Օգակոմի (Անդրկովկասյան հատուկ կոմիտե) անդամ, ավելի ուշ՝ Անդրկովկասյան կոմիսարիատի անդամ, Հայ ժողովրդական կուսակցության Կենտկոմի նախագահ:

Ինչպես գրում է Ռ. Բաղդասարյանը՝ 1915 թ. օգոստոսին Ս. Պապաջանովը (Բաբաջանյան) Ռուսաստանի արտգործնախարար Ս. Սազոնովի ուշադրությունը հրավիրեց Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչության կոտորածներ:

¹ Роберт Багдасарян, Геноцид и армянская интеллигенция России. МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редакторы: доктора ист. наук Л. Барсебян, В. Тунян, Ереван, 2003:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Նշվ. աշխ., էջ 39:

րի և ռուսական պետության սահմանները մտած արևմտահայ գաղթականական զանգվածների ծանր վիճակի վրա¹:

Ռուսաստանի Պետական դումայի բարձր ամբիոնից Մ. Պապաջանովը նկարագրում էր արևմտահայերի հետ կատարվող աննախադեպ ցեղասպանությունը:

Նա մասնակցեց համահայկական համագումարի հրավիրմանը, որը կայացավ 1916 թ. մայիսին՝ Պետրոգրադում: Համագումարին ներկա էին հայ փախստականներին օգնող հասարակական կազմակերպությունները ներկայացնող 140 պատգամավորներ²:

Ինչպես գրում է Ռ. Բաղդասարյանը, այդ օրերին մամուլում հաճախ էր հայտնվում Մ. Պապաջանովի անունը: Նրա ելույթը Պետական դումայում 1916 թ. աշնանը՝ ներծծված էր արևմտահայության և արևելահայության ճակատագրերի մտահոգությամբ: Իր անխոնջ գործունեությամբ Մ. Պապաջանովը մեծ համբավ ու հեղինակություն վաստակեց հայության շրջանում:

Գրքում առանձին ակնարկներ են զետեղված նաև հասարակական-քաղաքական գործիչ Հակոբ Ջավրիևի և արձակագիր Կարեն Սիբայեյանի մասին:

Հայ մտավորականության նկատմամբ խորին հարգանք ու ակնածանք են առաջացնում Ռ. Բաղդասարյանի եզրակացությունները: Նա գրում է, որ 1915 թ. համազգային աղետի ժամանակաշրջանում հայ ժողովուրդը իր մեջ ուժ գտավ ընդդիմանալ և առաջ մղել Հայաստանին նվիրված տաղանդավոր, ականավոր, եռանդուն և իմաստուն գործիչների՝ գիտնականների, պոետների, գրողների, հրապարակախոսների, այսինքն՝ ստեղծագործական և գիտական մտավորականության ներկայացուցիչների, որոնք ընդունակ եղան իրենց կենսահաստատ ոգու, ինտելեկտուալ հնարավորությունների ուժով ոչ միայն բարբարոս-ստրկացնողների առջև առաջ քաշել արդարացի պահանջներ, պաշտպանել արևմտահայ ազգաբնակչության իրավունքները, ողջ քաղաքակիրթ աշխարհին իրազեկել կատարվող հանցագործության մասին, այլև իրենց բոլոր հնարավորություններով թեթևացնելու ողնաշարը կոտրված փախստական-ժողովրդի ճակատագիրը:

Ռուսաստանի հայերի ինտելեկտն ու ոգին, անսպառ եռանդն ու հայրենասիրությունը հնարավորություն տվեցին նրանց հասնել այնպիսի արդյունքների, որոնք պակաս ծանրակշիռ չէին, քան Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ռազմաճակատի մարտադաշտերում հայկական կամավորական դրուժինաների, ռուսական կանոնավոր բանակի շարքերում գտնվող զինվորների ու սպաների ռազմական հաջողությունները: Նրանք ձևավորեցին ոչ միայն ռուսական, այլև եվրոպական և ամերիկյան քաղաքական և հասարակական կարծիքը հօգուտ հայերի³:

Ռ. Բաղդասարյանը հատկապես ընդգծում է, որ այդ գործիչները հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշման համոզված կողմնակիցներ էին, ռուս-հայկա-

կան հասարակական-քաղաքական և մշակութային կապերի հետագա մերձեցման ու ամրապնդման ջատագովներ:

Հեղինակն իր ամփոփիչ խոսքի ավարտին հայտնում է այն համոզմունքը, որ Ռուսաստանի հայ առաջադիմական մտավորականությունը պատվով կատարեց իր բարոյական և որդիական պարտքը հարազատ ժողովրդի առջև:

Հայ ժողովրդի ողբերգությանը ռուս գրական գործիչների վերաբերմունքի լուսաբանմանն է նվիրված Անուշավան Ջաքարյանի ծավալուն մենագրությունը¹:

Աշխատության ներածականում շեշտադրվում է այն հանգամանքը, որ անկախ հասարակական-քաղաքական կարգից, գաղափարախոսական հրահանգներից, մեր արդի իրականության հակասականությունից, հայ-ռուսական գրական-հասարակական և կուլտուր-պատմական դարավոր կապերը եղել են ու կլինեն հայ գրականագիտության ուշադրության կենտրոնում:

Չնայած ծանրագույն ժամանակներին՝ 20-դ դարի 10-ական թվականներին նույնպես փոխադարձաբար ընդլայնվում էին հայ և ռուս ժողովուրդների կապերը հասարակական-քաղաքական կյանքի գրեթե բոլոր բնագավառներում: Երկար ժամանակով Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում բնակություն էին հաստատում ռուս լրագրողներ, հրապարակախոսներ, գրողներ, երաժիշտներ, նկարիչներ, ինչպես նաև Ռուսաստանի նշանավոր հասարակական-քաղաքական գործիչներ: Դառնալով հայ ժողովրդի ողբերգության ակնմատեններ՝ նրանք հանդես էին գալիս ռուսական մամուլի էջերում լուսաբանելով ռազմական գործողությունները, պատմում հայ ժողովրդին բաժին ընկած ողբերգական ճակատագրի մասին²:

Խոսելով ցարական կառավարության վարած քաղաքականության մասին՝ Ա. Ջաքարյանն ամենայն իրավամբ գրում է, որ նա, ելնելով իր արտաքին քաղաքականության շահերից, հաճախ խրախուսում և պաշտպանում էր հայերի ազգային-ազատագրական պայքարը արևելյան բռնապետության դեմ այնքանով, որքանով դա չէր հակասում իր քաղաքական ծրագրերին: Ընդգծելով առաջադիմական, դրական դերը արևելահայության պատմական ճակատագրում՝ հեղինակը գտնում է, որ Ռուսաստանն ապահովեց նրանց ֆիզիկական գոյությունը, հանդես եկավ նրանց ոչնչացման թուրքական քաղաքականության դեմ, ուստի Հայկական հարցում Ռուսաստանի և հայ ժողովրդի շահերը համընկնում էին:

Սակայն, հեղինակի կարծիքով, այդ նույն ցարական կառավարությունը կայսրության մեջ վարում էր սոցիալական և ազգային ճնշման քաղաքականություն, մերժում էր հայոց պետականության ստեղծման գաղափարները, փակում էր ազգային դպրոցները և այլն:

Այդպիսով, եզրակացնում է հեղինակը, հարկ է խուսափել հայ-ռուսական հարաբերությունների միանշանակ գնահատականներից, ուստի անհրաժեշտ է հարցերը դիտարկել՝ ելնելով կոնկրետ իրադրությունից³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 177:

² Նշվ. աշխ., էջ 184:

³ Նշվ. աշխ., էջ 247:

¹ Анушаван Закарян, Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов. МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редактор доктор ист. наук А. Харатян, Ереван, 2003.

² Նշվ. աշխ., էջ 3-4:

³ Նշվ. աշխ., էջ 4:

Մեր համոզմամբ՝ Ա. Ջաքարյանի դրսևորած նման զգուշավորությունը չի բխում կոնկրետ իրադրությունից և հակասության մեջ է վերը նշված և հետագա առողջ ու համոզիչ ընդհանրացումների հետ:

Ա. Ջաքարյանն անդրադառնում է հայ նշանավոր գրող և հասարակական-քաղաքական գործիչ Ավետիս Ահարոնյանի «Ինչո՞ւ համար» հոդվածին՝ հրատարակված «Կավկասկոյե սլովո» և «Հորիզոն» թերթերի 1917 թ. օգոստոսի 20-ի համարներում: Հոդվածագիրը կշտամբում է ռուսական վերնախավին, որ նա եվրոպացիների նման այդ ճակատագրական և դրամատիկական պահին չի բարձրացնում իր բողոքի ձայնը՝ ընդդեմ հայերի նկատմամբ կատարվող հանցագործությունների: «Այո՛, ամբողջ կուլտուրական աշխարհը եղբայրաբար արձագանքեց հայ ժողովրդի տառապանքներին, ցավալի է խոստովանել, որ միայն ռուս մեծ ժողովուրդը անմասն ու համր մնաց,— գրում է Ա. Ահարոնյանը— ...Հարյուր հիսուն միլիոնանոց մեծ ժողովուրդը սոսկ լուռ ականատեսը եղավ մեր հայրենիքի բոլոր սարսափներին և ոչ մի անգամ... իր հայացքը չուղղեց մեր կողմը և չմիացավ մեր մասին համամարդկային սուգին: Ցավալի է ասել, որ նույնիսկ ռուս մտավորականության լավագույն մասը մեր նկատմամբ հանդես բերեց աններելի հոգեկան սնանկություն և սրտի դատարկություն... Չկա ոչ ոք, որը նեղություն կրեր, գոնե մեկ անգամ անցներ սարսափների երկրով, շնչեր հայոց մեծագույն ողբերգության մթնոլորտում և ռուս ժողովրդին պատմեր դաժան ճշմարտությունը»: Ահարոնյանը տարակուսանքի մեջ է, թե ինչու է, այնուամենայնիվ, այդ անբացատրելի լռությունը հայ ժողովրդի տառապանքների հանդեպ, ինչու է այդպես մոռացվում մեր հայրենիքը, ինչու է այդ հանցավոր կուրությունը մեր զոհերի, մեր զրկանքների, մեր իրավունքների և մեր ճշմարտության առջև¹:

Ա. Ջաքարյանն, իհարկե, առարկում է Ա. Ահարոնյանին՝ գրելով, թե նրա նման հայացքը իրադարձությունների վրա «այնքան էլ օբյեկտիվ չէ», որովհետև Ռուսաստանի և ռուսական մտավորականության դերը հայ ժողովրդի ճակատագրի լուսաբանման և նրան ցուցաբերած ռեալ օգնության գործում մեծ է՝ 19-րդ դարից սկսած²: Իսկ ինչո՞ւ չասել ավելի որոշակի՝ Ահարոնյանի նման հայացքը իրադարձություններին ոչ թե այնքան էլ օբյեկտիվ չէ, այլ որևէ առնչություն չունի օբյեկտիվության և մանավանդ իրականության հետ: Այդ առումով չափազանց կարևորվում է Ա. Ջաքարյանի հավաստիացումը՝ սույն աշխատությունը նպատակ ունի ցույց տալ այն ամբողջ դրական դերը, որը քննարկվող ժամանակաշրջանում՝ ի դեմս իր առաջադեմ մտավորականության, խաղացել է Ռուսաստանը հայ ժողովրդի կյանքում: Նա այն համոզմունքն է հայտնում, որ ռուս գրականության ներկայացուցիչների գործունեությունը Հայաստանում և Անդրկովկասում ունեցել է ոչ միայն մարդասիրական, այլ նաև քաղաքական նշանակություն, մեծապես ազդել է ժողովրդի հոգևոր և մշակութային կյանքի վրա: Արևմտյան Հայաստանում և Անդրկովկասում նրանք կապող օղակ են եղել երկու ժողովուրդների միջև: Նշելով հայ գրականագետների և պատմաբանների ավանդը Անդրկովկասի ռուս պոետների, գրողների, հրապարակախոսների,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6:

լրագրողների և այլոց կյանքի և գործունեության ուսումնասիրման բնագավառում՝ հեղինակը միաժամանակ նշում է, որ, այնուամենայնիվ, նրանց տեսադաշտից դուրս են մնացել Տ. Օլգենինը, Ա. Կուլեբյակինը, Ս. Ռաֆայելովիչը, Պ. Սիբիրցևը, Բ. Լազարևսկին և շատ ուրիշներ¹:

Ա. Ջաքարյանի աշխատությունը գրված է իր կողմից հայտնաբերված գանազան արխիվային նյութերի հիման վրա: Կարևորագույն սկզբնաղբյուր է հանդիսացել նաև 20-րդ դարի 10-ական թվականների պարբերական մամուլը, որը հրապարակվել է Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում, Մոսկվայում:

Հայտնաբերված նոր նյութերի հիման վրա հեղինակը խնդիր է դրել համակողմանիորեն ներկայացնել երկարատև ժամանակամիջոցում Հայաստանում և Անդրկովկասում գտնվող ռուս գրական գործիչների գործունեությունը, բացահայտել նրանց մասնակցությունը հայ ժողովրդի ողբերգական վիճակը լուսաբանելու և գնահատելու գործում, նրանց բարոյական օգնությունը հայ փախստականներին՝ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության ժամանակ և դրանից հետո:

Ռուսումնասիրության խնդիրներից է նաև ռուսների և հայերի ռազմական համագործակցության բացահայտումը, հայ ժողովրդի հոգևոր արժեքների պրոպագանդումը, ռուս հասարակայնությանը հայ ժողովրդի ողբերգական ճակատագրի մասին տեղեկացնելը ռուս գործիչների կողմից: Ռուսաստանի և Հայաստանի ներկա հարաբերությունների խորացման ու զարգացման առումով Ա. Ջաքարյանի աշխատությունն ունի հույժ կարևոր գիտագործնական արդիական նշանակություն:

Մենագրության առաջին գլուխը վերնագրված է «Ռուս գրական գործիչների գործունեությունը Արևմտյան Հայաստանում», որտեղ ներկայացված է Տ. Օլգենինի, Ա. Կուլեբյակինի և Ս. Գորոդեցկու գործունեությունը:

Նշանավոր հրապարակախոս, պետերբուրգյան «Բիրժևիե վեդոմոստի» թերթի թղթակից Անտուան Բերեզովսկի-Օլգինսկին (գրական կեղծանունը՝ Տ. Օլգենին) Թիֆլիս է եկել 1912 թ. վերջերին՝ Հայկական հարցը ուսումնասիրելու նպատակով: Թիֆլիսից նա ուղևորվում է Երևան, Էջմիածին: Այնուհետև նա չորս ամիս շրջագայում է Վանում, Էրզրումում, Բիթլիսում, Դիարբեքիրում, Սեբաստիայում և հարբերդում: Ինչպես նշում է Ա. Ջաքարյանը, Արևմտյան Հայաստանից «Բիրժևիե վեդոմոստի» թերթին ուղարկած նրա թղթակցություններն ունեն պատմական փաստաթղթերի արժեք:

Գնդապետ Ալեքսանդր Կուլեբյակինը պատերազմի առաջին իսկ օրերից Սարիղամիշի թևում գործող ջոկատներից մեկի հրամանատարն էր: Նրա հրամանատարության տակ էր գործում Համազասպ Սրվանձտյանի հայկական կամավորական 3-րդ գունդը: Առաջին Կովկասյան կորպուսի հրամանատար, գեներալ-մայոր Պրժևալսկուն Կուլեբյակինի գրած զեկուցագրի հիման վրա, որտեղ բարձր է գնահատվում հայ կամավորների ծառայությունը, նրանք արժանանում են շնորհակալության:

1915 թ. նոյեմբերից Վանի ջոկատի հրամանատար, գեներալ-մայոր Ա. Կուլեբյակինի հրամանատարության տակ էր գործում նաև Անդրամիկի կամավորական 1-ին ջոկատը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 8-9:

«Ռուսակոյե սլովո» թերթի թղթակից Սերգեյ Գորոդեցկին Կովկասյան ռազմաճակատ է ուղարկվում 1916 թ. ապրիլին: Նրա անմիջական ջանքերով հարյուրավոր որբ հայ երեխաներ են ուղարկվում Իգդիր: Ռուսական զորքերի հուլիսյան նահանջի օրերին նա հայ գաղթականների հետ էր:

Ա. Ջաքարյանի աշխատության երկրորդ գլուխը նվիրված է ռուս գրական գործիչների Հայկական հարցի և հայ մշակույթին տված գնահատականներին: Առանձին ենթագլուխներով լուսաբանվում է հարցերի մի ամբողջ խումբ՝ Տ. Օլգենիցի «Անհետացող Հայաստան» դասախոսությունների շարքը, արևմտահայության ցեղասպանությունը ռուս լրագրողների աչքերով, Հայաստանը Ա. Կուլեբյակինի բանաստեղծություններում, Վ. Բրյուսովի դասախոսությունները հայ պոեզիայի մասին, Ս. Գորոդեցկու գրական-հասարակական գործունեությունը Հայաստանում, գրող, դրամատուրգ Սերգեյ Ռաֆայելովիչը 1918 թ. Բաքվի հայերի ջարդի մասին, թուրքական բանակի արևմտահայ 210 գերի զինվորներից կազմված հայկական ջոկատը և զինվոր-բանաստեղծ Պյոտր Սիբիրցևը, Հայաստանը Բորիս Լազարևսկու ստեղծագործություններում: Չորրորդ գլուխը նվիրված է Վ. Բրյուսովի, Ս. Գորոդեցկու, Ա. Կուլեբյակինի և հայ գրականության դասականների ու հայ հասարակայնության հետ ունեցած կապերին:

Աշխատության վերջաբանում հեղինակն ընդգծում է, որ 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության կապակցությամբ համաշխարհային հասարակայնության հետ միասին իրենց արդարացի զայրույթի ու բողոքի ձայնը բարձրացրին նաև ռուս գիտնականները, գրականագետները, գրողները, հասարակական-քաղաքական գործիչները: Այդ դիրքորոշումը պատմականորեն արդարացված էր և օրինաչափ:

Արմեն Մարուքյանի արժեքավոր մենագրությունը¹ նվիրված է Հայոց ցեղասպանության տարիներին՝ 1915-1917 թթ., Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հանգամանալի վերլուծությանը: Աշխատությունը գրված է բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների, առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դրված արխիվային նորահայտ փաստաթղթերի, դիվանագիտական ու պաշտոնական գրագրության, ժամանակի պարբերական մամուլի նյութերի հիման վրա:

Մենագրությունը բաղկացած է ներածությունից, չորս գլուխներից, վերջաբանից, աղբյուրների ու գրականության ցանկից:

Ներածությունն սկսում է 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման մասին ընդունած բանաձևի գնահատմամբ: Շեշտադրելով բանաձևում արտահայտված այն միտքը, թե եղբայրական հայ ժողովրդի հանդեպ իր պատմական հայրենիքում կատարված ցեղասպանությունը նպատակ է ունեցել ոչ միայն ոչնչացնել հայ ժողովրդին, այլև հարված հասցնել Ռուսաստանի պետական շահերին, հեղինակն այն գնահատում է իբրև քաղաքական ռազմավարական նշանակություն ունեցող և խորը պատմագիտական իմաստ պարունակող միտք²:

Առաջին գլխում ներկայացվում է նշված ժամանակաշրջանում Ռուսաստանում առաջացած երկու՝ հայանպաստ և ոչ հայանպաստ հոսանքների առկայությունը, ցույց է տրվում, որ հայանպաստ հոսանքը առաջնորդվում էր արդարության սկզբունքներով, իսկ ոչ հայանպաստը կանգ չէր առնում կեղծիքի ու վարկաբեկումների առաջ:

Ուշագրավ հետևություն է արվում, որ Վ. Պոլսում ամերիկյան դեսպան Յ. Մորգենթաուի հայանպաստ գործունեությունն սկսվել է Ռուսաստանի միջնորդությունից հետո:

Մանրամասնորեն ներկայացնելով Ռուսաստանի, Անգլիայի և Ֆրանսիայի 1915 թ. մայիսի 24-ի համատեղ հայտարարությանը նախորդած նախապատրաստական ողջ աշխատանքը՝ հեղինակն ամենայն իրավամբ ընդգծում է, որ նրա վերջնական տեքստն ընդունվեց այնպես, ինչպես պնդում էր Ռուսաստանը, և այն ձեռք բերվեց Ռուսաստանի ակտիվ ջանքերով ու դիվանագիտական համառությամբ: Եզրակացվում է, որ այդ հայտարարությունը միջազգային իրավունքի տեսակետից արդիական էր և կարևոր հիմք հանդիսացավ ցեղասպանության վերաբերյալ հետագա միջազգային փաստաթղթերի համար³:

Համոզիչ փաստերով Ա. Մարուքյանը ներկայացնում է Ռուսաստանի իրական ջանքերը՝ տարագրված և տառապյալ հայությանը նյութական և բարոյական օգնություն հասցնելու ուղղությամբ և միաժամանակ ցույց տալիս, դրանք մեծ մասամբ ապարդյուն էին անցնում՝ դաշնակիցների անտարբեր վերաբերմունքի պատճառով⁴:

Առանձին ենթագլխում մենագրության հեղինակն անդրադառնում է ռուսական հրամանատարական և հայկական կամավորական ջոկատների փոխհարաբերություններին: Ռուսական իշխանությունների կողմից հայկական կամավորական ջոկատներ ստեղծելու թույլտվությունը դիտվում է իբրև առաջադիմական, գնահատելի երևույթ, որովհետև այդ ջոկատները հայերի ցեղասպանության տարիներին հսկայական գործ կատարեցին հրաշքով փրկված հայերին պաշտպանելու և նրանց անվտանգ անցումը դեպի Կովկաս ապահովելու գործում⁵:

Հեղինակն անդրադառնում է նաև Վանի 1915 թ. հուլիսյան նահանջին և գտնում, որ ռուսական բանակի նահանջները չի կարելի համարել կանխատեսված գործողություն, բայց և չի բացառում ռուս հետադեմ հրամանատարության անտարբերությունը հայ բնակչության նկատմամբ⁶:

Մենագրության 4-րդ գլխում Ա. Մարուքյանը ներկայացնում է ռուս հասարակական-քաղաքական կարծիքը Հայոց ցեղասպանության մասին:

Հեղինակն ըստ պատշաճի ներկայացնում է «Армянский вестник», «Армяне и война» և այլ պարբերականների գործունեությունը, որոնք կարևոր դեր են խաղացել ռուս հասարակայնությանը օբյեկտիվ տեղեկատվություն հարողելու գործում:

¹ Армен Марукиан, Армянский вопрос и политика России (1915-1917), МИГА НАН РА, Союз армян России. Ереван, 2003:
² Նշվ. աշխ., էջ 3:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:
² Նշվ. աշխ., էջ 152:
³ Նշվ. աշխ., էջ 324:
⁴ Նշվ. աշխ., էջ 310:

Շեշտվում է ռուս առաջադեմ մտավորականության՝ Մ. Գորկու, Վ. Բրյուսովի, Յու. Վենելովսկու, Ս. Գորոդեցկու, Ե. Տարլեի, Ա. Տոլստայայի և այլոց դերը ռուս հասարակայնության շրջանում հայանպաստ կարծիք ձևավորելու գործում¹:

Ամփոփելով սեփական ուսումնասիրությունների արդյունքները՝ վերջաբանում Ա. Մարուքյանը հանգում է այն եզրակացության, որ ամբողջության մեջ Ռուսաստանի քաղաքականությունը Հայոց ցեղասպանության ժամանակաշրջանում և դրանից հետո հայ ժողովրդի համար ունեցել է անուրանալի դրական նշանակություն: Ընդգծվում է այն պատմական ճշմարտությունը, որ Ռուսաստանը միակն էր մեծ տերություններից, որի շահերն ու նպատակները հանրակնում էին հայ ժողովրդի ցանկությունների հետ: Ռուսաստանը առաջին տերությունն էր, որ պաշտպանեց և պատսպարեց հայ փախստականների հիմնական զանգվածներին: Եվ վերջապես Ռուսաստանը այն տերությունն էր, որ օգնության հասավ Արևմտյան Հայաստանում մնացած հայերին և փրկեց նրանց վերահաս մահից:

Հեղինակն, իհարկե, չի ժխտում նաև, որ Ռուսաստանի քաղականության մեջ նկատվել են նաև նեգատիվ երևույթներ, որոնք հիմնականում չունեին նպատակաուղղված բնույթ և հետևանք էին պատերազմի պայմաններում առաջացած ընդհանուր քաոսի, բարձր հրամանատարության անտարբերության և անհետևողականության:

Կարևոր է հեղինակի այն միտքը, թե Ռուսաստանում միշտ էլ եղել են ազգայնամուլ, հետադեմ բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնք քարոզել են մեծապետական շովինիզմի ծայրահեղ ռեակցիոն զաղափարներ, սակայն չի կարելի դրանք նույնացնել ռուսական պետական քաղաքականության հետ²:

Եվ եթե մեծ հաշվով ռուսական զորքերը չփակեին թուրքերի ճանապարհը Կովկասյան ռազմաճակատում, ապա արևելահայերի հետ էլ կարող էր կատարվել նույնը, ինչ տեղի ունեցավ նրանց արևմտահայ հայրենակիցների հետ: Դրա վառ արտահայտությունն է թուրքական բանակի կողմից արևելահայերի կոտորածը 1918 թվականին³:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 436-438:
² Նշվ. աշխ., էջ 456:
³ Նշվ. աշխ., էջ 464:

ԳԼՈՒԽ ՉՈՐՐՈՐԴ

Հայոց ցեղասպանությունը տարբեր երկրների խորհրդարանական քննարկումներում

Հիմնահարցի գիտական հետազոտության բնագավառում կարևոր նշանակություն ունի պրոֆեսոր Վահագն Դադրյանի աշխատությունը¹: Այն բաղկացած է երկու ուսումնասիրություններից, որոնցից առաջինը կրում է «Հայկական ցեղասպանությունը հետպատերազմյան օսմանյան խորհրդարանին մեջ (հայ երեսփոխաններու մեղադրական ելույթները)» վերնագիրը: Սույն ուսումնասիրության եզակի արժեքն այն է, որ վավերագրական ձևով ներկայացված են օսմանյան խորհրդարանի հայ պատգամավորների մերկացումները և թուրք պատգամավորների ու պետական պաշտոնյաների մասնակի խոստովանությունները, զղջումի արտահայտությունները, ինչպես նաև ներկայացվող մեղադրանքներին ընդդիմանալը՝ կատարված ոճրագործության կապակցությամբ: Իբրև ներածության ամփոփում հնչում է հեղինակի այն միտքը, թե Անկարայի նախկին կուսակալ Հասան Մազհարի գլխավորած հանձնախմբի՝ կառավարական պաշտոնյաների հանցագործությունների ստուգումների հիման վրա Պատերազմական ատյանը 1919-1920 թթ. արձակեց մի շարք վճիռներ և, որ ամենաէականն է, հաստատեց, որ հայկական Մեծ եղեռնը կանխամտածված, ծրագրված և հսկողությամբ իրագործված ոճիր էր, որն իրականացվեց կառավարությունն իր ձեռքը գցած «Իթթիհատ» կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեի և նահանգներում գործող իր արբանյակների կողմից:

Ինչպես նշվում է աշխատության հակիրճ նախաբանում՝ իթթիհատական ոճրագործների դեմ քրեական դատ բանալու գործում կարևոր դեր խաղաց օսմանյան երեսփոխանական ժողովը, որը, չնայած ճնշող մեծամասնությամբ կազմված էր իթթիհատական հացկատակներից, հասարակական կարծիքի ճնշման տակ ստիպված էր վիճակահանությամբ կազմել Հինգերորդ հանձնախումբը, որի պարտականությունն էր հարցաքննության ենթարկել պատերազմի ժամանակ Սայիդ Հալիմի և Թալեաթի գլխավորած երկու իրարահաջորդ կառավարություններում իբրև նախարար ծառայած կառավարական պաշտոնյաներին և որոշել՝ պե՞տք է նրանք իբրև հանցագործներ դատվեն, թե՞ ոչ: Այդ առթիվ խորհրդարանային այս մարմինը պատրաստեց մեծ թվով հարցաքննական թղթածրարներ և կարողացավ ձեռք բերել մի շարք հույժ կարևոր վավերագրեր:

¹ Պրոֆ. Վահագն Տատրեան, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտական քննարկումներով, «Պայքար», 1995 (ԱՄՆ):

Սակայն հանձնաժողովը չկարողացավ իր եզրակացություններն ամփոփել և երեսփոխանական ժողովին ներկայացնել քվեարկության համար, քանի որ սուլթան Վահիդեդդինը լուծարեց այդ ժողովը և արձակեց երեսփոխաններին՝ իրենց թաքուն և խափանարար գործունեության համար: Բայց և այնպես այդ մարմնի հավաքած տեղեկությունները և փաստաթղթերը ավելի ուշ մեծ օգուտ ունեցան դատավարության ընթացքում: Հեղինակը եզրակացնում է, որ երեսփոխանական ժողովի վիճաբանությունները դատական հետապնդման նախաքայլ հանդիսացան այն իմաստով, որ դրանք հանգեցին Հինգերորդ հանձնախմբի կազմավորման և արդյունավետ գործունեության¹:

Երեսփոխանական ժողովը հետպատերազմյան իր առաջին նիստը գումարեց 1918 թ. հոկտեմբերի 10-ին: Նախագահին էր նախկին արտագործնախարար, մուլի իթթիհատական և Թալեաթի մտերիմ խալիլը, իսկ փոխնախագահը՝ «բարեխառն» իթթիհատական Յուսեփն Ջահիդը:

Այնուհետև Վ. Դադրյանը ներկայացնում է 1918 թ. նոյեմբերի 4-ից մինչև դեկտեմբերի 12-ը տեղի ունեցած հինգ նիստերի սղագրական նկարագիրը, որոնց հետևում է յուրաքանչյուր նիստի նշանակության վերաբերյալ հեղինակի վերլուծությունները, ամփոփումներն ու գնահատականները:

1918 թ. նոյեմբերի 4-ի նիստում, որը հեղինակը բնորոշում է իբրև առճակատման առաջին փորձաքար, ժողովի քարտուղարությանը հղվեցին հայ, հույն և թուրք երեսփոխանների մի շարք թագրիրներ՝ դիմումնագրեր: Դրանցից առաջինը Այտըն (Ջմյուռնիա) նահանգի հույն երեսփոխան Էմմանուել Էմմանուելիտի դիմումն էր, որով առաջարկվում էր ժողովի քննարկման առաջնահերթ նյութ դարձնել պատերազմի ժամանակի կառավարության վարքագիծը: Իր հերթին Տրապիզոնի երեսփոխան, իրավաբան Հաֆեզ Մեհմեդ Էմինը առաջարկեց քննարկել թուրքական կառավարության պատերազմին մասնակցելուն առնչվող փաստաթղթերը: Այդ առաջարկները պաշտպանեցին տասնչորս ուրիշ երեսփոխաններ, որոնցից երկուսը՝ հայեր, երկուսը՝ հույներ էին:

Է. Էմմանուելիտի դիմումնագիրը բաղկացած էր ութ կետերից, որոնցից առաջինում ընդգծվում էր, որ հայ ազգին պատկանելուց զատ ուրիշ ոչ մի հանցանք չունեցող մեկ միլիոն հոգի, առանց բացառելու կանանց և երեխաներին, սպանվեցին: Երկրորդ և երրորդ կետերում ասվում էր, որ քառասուն դարերից ի վեր երկրի քաղաքակրթության հիմնաքարը հանդիսացող հույն տարրից 250000 մարդ օսմանյան սահմաններից արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և բնաջնջվեցին, իսկ պատերազմից հետո էլ 550000 հույներ արտաքսվեցին, կողոպտվեցին և սպանվեցին Սև ծովի շրջանից, Չանաքկալեի, Մարմարա ծովի և Կղզիների մարզերից: Հինգերորդ կետում խոսվում էր երեսփոխաններ Ջոհրապ և Վարդգես Էֆենդիների բնաջնջման մասին²:

Սակայն, ինչպես նշում է Վ. Դադրյանը, այն դիմումնագիրը, որը հետևողական հանդիսացավ և իր անառարկելի դրոշմը դրեց ժողովի Հինգերորդ հանձնախմբի կազմության և աշխատանքների վրա, պատրաստված էր Դիվանիեի արաբ երեսփոխան Ֆուատի կողմից, որը պաշտոնապես գրանցվեց և վի-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 7:

² Նշվ. աշխ., էջ 8:

ճաբանության հիմնահարց դարձավ նոյեմբերի 4-ի նիստում: Հեղինակի բնորոշմամբ՝ տասը կետերից բաղկացած այդ դիմումնագիրը ընդհանրական էր և շոշափում էր ոչ միայն հայկական ջարդերը, այլ նաև կառավարության մի շարք ապօրինի արարքներ:

Ներկայացնելով հայկական Մեծ եղեռնի քննական հետապնդումը թելադրող 5-րդ կետը, որտեղ խոսվում է մարդկային և իրավական կանոնների դեմ մեղանշող, օսմանյան սահմանադրության ոգին ոտնակոխող ժամանակավոր օրենքների և հրամանագրերի ընդունման և դրանցով իսկ երկիրը ողբերգության բեմի վերածելու մասին Վ. Դադրյանը բացահայտում է ժամանակավոր օրենք հորջորջված տեղահանության օրենքի ընդունման (27.05.1915) կապակցությամբ իթթիհատականների գործած զարտուղի և օրինազանց գործողությունները, ցույց տալիս, որ այդ օրենքի հաստատումից շաբաթներ առաջ արդեն Թալեաթը տեղահանման գործողություններ էր ձեռնարկել Ջեթունում, Մարաշում, Պոլսում և երկրի այլ շրջաններում: Այդ առնչությամբ հեղինակը մեկնաբանում է օրենքի ցարդ անհայտ մնացած 4-րդ հոդվածը, ըստ որի, տեղահանությունները պետք է իրականացնեին պատերազմական նախարարության իշխանությունները, մինչդեռ դրանք գրեթե ամբողջությամբ ի կատար ածվեցին ներքին գործերի նախարարության և նրան ենթակա նահանգային ոստիկանության (ժանդարմերիա), գաղտնի ոստիկանության և բանտային հանցագործների ու մակների կողմից, որոնք Հատուկ կազմակերպության պիտակի տակ գլխավոր ջարդարարները հանդիսացան: Նշվում է նաև, որ տեղահանության օրենքը խորհրդարանի քվեարկությանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին, երբ հայերը բնաջնջված էին, թուրքերը՝ պարտված:

Այնուհետև Վ. Դադրյանն անդրադառնում է Ֆուատի ծանուցագրի 10-րդ կետին, որտեղ նշվում է, որ իշխանության մարմինները, երկրի ներսում քառս և խառնակություն ստեղծելով, մարդկանց կյանքը, սեփականությունը և պատիվը վստահեցին իրենց իսկ օժանդակած հրոսակախմբերին և դրանով իսկ աղետալի ոճիրների մասնակից դարձան¹:

Վ. Դադրյանը ներկայացնում է հայկական Մեծ եղեռնի հարցի արժարձանը մասնակից վեց հայ երեսփոխաններին՝ Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյան, Իզմիրի երեսփոխան Օննիկ Իհսան, Էրզրումի երեսփոխան Հովսեփ Մադաթյան, Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոշկեզենյան, Մարաշի երեսփոխան Հակոբ Խրլաթյան, Սվազի (Սեբաստիա) երեսփոխան Տիգրան Պարսամյան: Բացակայում էին Մուշի երկու հայ երեսփոխաններ, Գեղամ Տեր-Վարապետյանը, որը հիվանդ էր, Վահան Փափագյանը, որը հեռացել էր երկրից, Պոլսի երեսփոխան Պետրոս Հալաճյանը: Եղեռնի ժամանակ զազանաբար սպանվել էին հայ երեսփոխաններ Ջոհրապը, Վարդգեսը և Վռամյանը (Օնիկ Դերձակյան): Մերթ ընդ մերթ հայերին զորավիզ էին կանգնում 10 հույն երեսփոխաններ, որոնց մեջ հատկապես աչքի էին ընկնում Էմմանուելիտին, Էֆթալիտիսը, Հարավամպիսը, Յուվանիտին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 10:

Վիճաբանությունների ասպարեզ նետվեցին երեք հարակից հարցեր. ինչ-պիսին էր ոճրի բնույթը և տարողությունը, ովքեր էին պատասխանատուները, ինչպես կարելի է դարձանել հասցված վնասները և կորուստները:

Ըստ Վ. Դադրյանի հանգամանալի նկարագրության՝ խորհրդարանական վիճաբանության առաջին հանգրվանը բացվեց հույն երեսփոխան Էմմանուելիտի հարցապնդմամբ, թե ներկայի թուրքական կառավարությունը ինչ է մտածում խնդրի մասին և ինչ քայլերի պիտի դիմի: Պատասխանի համար բեմ բարձրացավ նախկին իթթիատական, ներքին գործերի նախարար Ֆեթի Օքեարը: Կրկնելով թուրքական սովորական հանգերգը, թե խնդրո առարկա զոհերը միայն հայերը, հույները կամ արաբները չէին, այլ թուրք ժողովրդի զանգվածները նույնպես՝ նախարարը խոստացավ իրենց բնակավայրերը վերադարձնել քսորյալներին և նյութական հատուցում տալ նրանց:

Այնուհետև հրապարակվեց Գոզանի (Սիս) երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանի դիմումնագիրը (թագրիր), որն ստորագրել էին նաև հայ երեսփոխաններ Խրլաքյանը, Իսսանը, Պոչկեզենյանը, Սադաթյանը և Պարսամյանը: Հայ երեսփոխանները հարց էին տալիս կառավարությանը, թե նա ինչ դիրք ունի Տեղահանության (27.05.1915) և Լքյալ գույքերի (26.09.1915) օրենքների գործադրության առթիվ գործված ոճիրների կազմակերպիչների և գործադրողների, ինչպես և այդ ոճիրների զոհերի հանդեպ:

Գնահատելով միստի նշանակությունը՝ Վ. Դադրյանն արձանագրում է, որ դա առաջին քաղաքական առճակատումն էր, որով հայ երեսփոխանները մերթ փաղաքշելով, մերթ սաստելով և մերթ էլ երկիմաստ կամ թաքուն արտահայտություններով իրենց թուրք պաշտոնակիցներին մարտահրավեր նետեցին Մեծ եղեռնի առնչությամբ գործված ոճրապարտ արարքների համար: Թուրքիայի ներքին գործերի նախարարը հարկադրված էր անձամբ ներկայանալ խորհրդարան՝ բացատրություններ և խոստումներ տալու համար: Միաժամանակ հեղինակը ուշադրություն է հրավիրում թուրք երեսփոխանների ճղճիմ ճիգերի և համառ փորձերի վրա, որոնց նպատակն էր նսեմացնել Հայոց ցեղասպանության տարողությունն ու իմաստը, այն դնել թուրքերի կրած այլազան կորուստների հետ նույն մեծարի վրա, և կամ հայերին վերագրել գրգռիչ և նախահարձակի դեր¹: Կարևորվում է Տրապիզոնի երեսփոխան Հաֆեզ Մեհմեդի բացահայտ խոստովանությունը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի ոճրագործությունների, կառավարական հրահանգներով հայերի ջարդի և ծովամույն անելու վերաբերյալ:

Հեղինակն առանձնակի ուշադրություն է հրավիրում 1915-ի մայիսի 27-ի կառավարական որոշման վրա, որը հետապնդում էր երկու նպատակ. ա) տեղահանության պիտակի տակ գործադրել ցեղասպանությունը, բ) իրավական հիմք ստեղծել այդ ոճրի համար: Տեղահանության օրենքը, որը խորհրդարանի վերջնական հաստատմանը պիտի ներկայացվեր 1915-ի սեպտեմբերին, այդպես էլ չներկայացվեց:

Հեղինակը զավեշտական է համարում այն փաստը, որ այդ ժամանակավոր օրենքը, հայ երեսփոխանների պնդմամբ երեսփոխանական ժողովի հաստատմանը դրվեց 1918-ի նոյեմբերի 4-ին միայն և առանց այլևայլի մերժվեց,

որն արդեն գործադրված էր: Չհայտարարվեց, սակայն, որ այդ օրենքը ապօրինի էր և հակասահմանադրական¹:

Մատնանշվում է նաև, որ հայ երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը համարձակություն ունեցավ հասկացնել տալու թուրք երեսփոխաններին. թուրք հանրությանը և կառավարությանը, որ տեղի ունեցածը մի վիթխարի ոճիր էր, որից անմասն մնացածների թիվը շատ քիչ է:

1918 թ. նոյեմբերի 18-ի միստին ներկա էին արտգործնախարար Մուստաֆա Ռեշիդ փաշան, ներքին գործերի նախարար Մուստաֆա Արիֆը, կրթական նախարար Ռիզա Թևֆիքը, Պետական խորհրդի նախագահ Շերիֆ փաշան: Վ. Դադրյանի բնորոշմամբ՝ այնքան տալավորիչ էր Հալեպի երեսփոխան Արթին Պոչկեզենյանի ելույթը, որ արտգործնախարարը, զգալով կացության լրջությունը, պահանջեց, որ միստը գաղտնի լինի, բայց այդ առաջարկը չընդունվեց: Հայ երեսփոխանը մատը դրեց թուրքերի համար անախորժ և խռովահույզ հարց հանդիսացող Մեծ եղեռնի վրա, այն որակելով իբրև կոտորած մի վերք: Հայ երեսփոխանը հայկական կոտորածները որակեց իբրև երկինք ու երկիր դղրդացնող վիթխարի ոճիր, որը օսմանյան պատմության ամենատխուր և ամենաարյունալի էջն է: Առաջ քաշելով պատասխանատուների հարցը՝ Ա. Պոչկեզենյանը հայտնեց այն միտքը, որ բուն ամբաստանյալը թուրք ազգը չէ, այլ թուրք կառավարությունը, նախորդ վարչակազմը: Նա «չեթեամիտ վարմունք» համարեց մի քանի հրեշների և ճիվաղների գործած ոճրի համար մի ամբողջ ազգ ամբաստանելը: Սակայն, չուրանալով, որ մի շարք վայրերում ժողովուրդն, այնուամենայնիվ, մասնակից է դարձել չարագործություններին, հայ երեսփոխանը նրանց համար «հայտնագործում է» հետևյալ արդարացումը. «Այո, կարգ մը տեղեր խուժանը և ցած դասակարգի մարդիկ կառավարության դրկած չեթեներու ըրած ոճրային արարքներուն հետևանքները կշռելու և չափելու անկարող հասարակ մահկանացուներ էին. երբ ոչխարի հոտ մը ճահիճի մեջ կիյնա, ատոր հանցավորը ոչխարներն են, թե ոչ զիրենք առաջնորդող հովիվը. ես կպնդեմ, որ եթե կարգ մը տեղեր ասոնք ոճիրներուն մասնակցած են, հանցանքը կառավարական պաշտոնյաներունն է»²:

Շարունակելով խոսքը՝ Ա. Պոչկեզենյանն ասաց, որ իսկական հայ բնօրրան և հայրենիք, հայի բույն եղող մի քանի նահանգներ կան, ուր ներկայումս ոչ մի հայ չի կարելի գտնել. 70-80 հազար հայ պարունակող նահանգում 70-80 հայ հնարավոր չէ գտնել: Դեր Ջորի և Ռասուլ-Այնի միջև գտնվող տարածության վրա գայլերի և թռչունների հոշոտումներից մնացած հայերի ոսկորներից բլուրներ են առաջացել³:

Գնահատելով չորս ու կես ժամ տևած միստի նշանակությունը՝ Վ. Դադրյանը նշում է, որ հայ երեսփոխաններ Պոչկեզենյանին, Պարսամյանին և Նալբանդյանին հաջողվեց մի քանի թուրք և հույն երեսփոխանների աջակցությամբ կրկին արծարծել հայկական ցեղասպանության հարցը իր այլազան ծալքերով: Պոչկեզենյանը Մեծ եղեռնը որակեց իբրև աշխարհը դղրդացնող ահավոր ոճիր և այդ որակումը փոքր-ինչ մեղմելու նպատակով դիմեց աճպարարության

¹ Նշվ. աշխ., էջ 19:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 23:

³ Նշվ. աշխ., էջ 25:

թուրք ազգը տարանջատելով թուրք կառավարությունից՝ ոճրի գլխավոր հեղինակ ճանաչելով վերջինիս:

Վ. Դադրյանն ընդգծում է երեսփոխան Պարսամյանի ելույթի բացառիկ նշանակությունը, որը, լինելով թունդ իթթիհատական, այնուամենայնիվ, ոգեկոչեց սպանված հայ երեսփոխանների հիշատակը և ջարդարարներ անվանեց թուրք պաշտոնյաներին, պաշտպանության տակ վերցրեց Վանի երեսփոխան Վռամյանին և վանեցիներին¹: Յեղիմակի գնահատմամբ՝ Մատթեոս Նալբանդյանի ճառը իր ողջ էությունը մի ներհուն պատասխան էր թուրքական ուրացումի և դրժումի բոլոր ելույթներին: Նա հայտարարեց, թե իրավաբանական կամ տրամաբանական ոչ մի հիմք չկա, որ երկրի տարբեր անկյուններում հայերը տեղահանվեն ու ջարդվեն Վանի դեպքերի պատճառով, դեպքեր, որոնց հանգամանքները դեռ պետք է պարզել: Յայ երեսփոխանը հակադրվեց նաև այն պնդումներին, թե այդ մեծ ոճիրը մի փոքր խմբակի սարքած գործն էր և հասկացրեց, որ կազմակերպված նախճիրի իրագործմանը մասնակցեցին պետական հաստատություններ, կառավարական և զինվորական կառույցներ, ինչպես և բնակչության հատվածներ:

Վ. Դադրյանի կարծիքով՝ այս նիստում ամենապարսավելի դերը խաղաց Մուշի քուրդ երեսփոխան, Մշո դաշտի 70–80000 հայ բնակչության բնաջնջման գլխավոր պատասխանատու, մուլի իթթիհատական Իլյաս Սամին: Եղելությունը չարափոխելու և չքմեղանալու նոր վարկած ձևավորելու միտումով՝ նա Վանի հայ երեսփոխաններ Վռամյանի և Փափագյանի՝ 1915 թ. հունվար–փետրվարին կառավարությանն ուղարկած խնդրագրերը որակեց իբրև վերջնագրեր: Կուռ տրամաբանությամբ և անհերքելի փաստերով վեր հանելով Վանի հազվագյուտ հերոսամարտի ինքնապաշտպանական բնույթը՝ Վ. Դադրյանը վճռականորեն մերժում է այն՝ իբրև հայկական աղետի սկզբնապատճառ ցույց տալու ճիգեր: «Վան դրդապատճառ մը չէր, այլ նպատակահարմար շարժառիթ մը,— այդ առիթով ամփոփում է նա իր մտքերը,— և այս տարբերությունը ամենալավը ըմբռնած էին Յայկական Ցեղասպանության կազմակերպիչները»²:

Դեկտեմբերի 9–ի նիստում հայ երեսփոխանների համառ պահանջով ընթերցվեց Մշո նոր մահացած երեսփոխան Գեղամ Տեր–Կարապետյանի կազմած և Սերաստիայի երեսփոխան Տիգրան Պարսամյանի կողմից նույնպես ստորագրված դիմումագրի լրիվ տեքստը: Փաստաթղթի հեղինակները հակահարված էին տալիս հայերի զոհերի թիվը 100000–ի իջեցնելու թուրքական փորձերին և այն հասցնում էին 1,5 միլիոնի: Վճռական բողոք էր հայտնվում դատարկված Արևմտյան Յայաստանը այլազգիներով բնակեցնելու գործողությունների դեմ:

Վ. Դադրյանն այդ դիմումագրի ամենակենսական և զարմանալիորեն խիզախ մասը համարում է այն հայտարարությունը, որ Արևելյան նահանգները հայ ազգի պատմական բնօրրանն են, հարազատորեն հայկական հողեր են և կազմում են հայերի նվիրական հայրենիքը, մի բան, որ մինչ այդ որևէ մեկի կողմից չէր արվել: Գ. Տեր–Կարապետյանն առաջինն էր նաև, որ նահատակների թիվը հասցնում էր մեկուկես միլիոնի:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 44:
² Նշվ. աշխ., էջ 55:

Դեկտեմբերի 11–ի նիստը գրեթե ամբողջությամբ հատկացվեց Թուրքիայի հույն բնակչության նկատմամբ պատերազմի ժամանակ կիրառված բռնարարքների քննարկմանը, և այդ առնչությամբ հիշատակվեցին նաև հայերը: Մասնավորապես մի թուրք երեսփոխան հաստատեց Տրապիզոնում հայերին Սև ծովում խեղդելու փաստը: Նիստում թուրք հռչակավոր բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինը փորձեց թուրք ազգի կրած տառապանքները բաղդատել հայերի կրած դժբախտությունների հետ՝ իբրև զուգակշիռ եղելություններ և պնդել, որ հայերի դեմ գործված ոճիրները բուն թուրքերի կողմից չեն կատարված: Անամոթությունը լիովին բավարարում է թուրք բանաստեղծին՝ հայտարարելու, թե թուրք ազգն այնքան կարեկից է պանդուխտների ու տնանկների նկատմամբ, որ սիրահոժար իր երկրում ապաստան է ապահովել հայերի և հրեաների նման ազգերի համար: «Թուրքը այսօր ալ ցուլի մը նման հուժկու ըլլալով հանդերձ ոչ խարի մը չափ անմեղ և խաղաղ է... Չարագործությունները այս Ազգին ոգին, այս Ազգին սրտեն, այս Ազգին խղճեն, այս Ազգին գաղափարներեն բխած չարագործություններ չեն»,— ինքնամոռաց կուրծք է ծեծում թուրք ազգայնամուլը և միաժամանակ մեղադրական կարդում Մ. Խրիմյանի, Ներսես Վարժապետյանի, Գամառ–Քաթիպայի հասցեին, որոնք ազգայնականության կրակ հրահրեցին հայերի շրջանում¹:

Վ. Դադրյանը բացառիկ կարևորություն է տալիս թուրք երեսփոխաններից մեկի վկայությանը՝ Տրապիզոնի կուսակալ Ջեմալ Ազմիի և Սամսոնի կառավարչի՝ հայերին Սև ծովում ծովամույն անելուն անմիջականորեն մասնակցելու վերաբերյալ: Նա գտնում է, որ դրանով բացահայտորեն մերկացվում է թուրքական գավառային վարչամեքենայի գործուն մասնակցությունը ցեղասպանության կազմակերպման գործողություններին, վարչամեքենա, որը բացարձակորեն և անմիջականորեն ենթակա էր կենտրոնական կառավարության հրամաններին²:

Դեկտեմբերի 12–ի վերջին նիստը նախագահում էր երեսփոխանական ժողովի նախագահը՝ Յալիլ Մենթեշեն, որը պատերազմի ժամանակ արտագործնախարարն էր և մի կարճ ժամանակ՝ արդարադատության նախարարը և որը մի քանի ամիս անց պետք է ձերբակալվեր ու դատի տրվեր, իբրև Յայոց ցեղասպանության ոճիրների մեղսակից:

Վ. Դադրյանի բնորոշմամբ՝ այս նիստի հատկանշական կողմերից մեկն այն էր, որ այն սկսվեց հույների նախաձեռնած հարցերի արժարծմամբ, սակայն դուրս եկավ հունից և ծանրացավ հայկական ցեղասպանության արհավիրքի և հատկապես Տարոն–Տուրուբերանում կատարված նախճիրի վրա: Այդ տեսակետից վճռական դեր խաղաց Սիսի երեսփոխան Մատթեոս Նալբանդյանը: Նրա ելույթը շառաչուն պատասխան էր թուրք բանաստեղծ Մեհմեդ Էմինի այն պնդումին, թե հայերի դեմ կատարված ոճիրը չպետք է թուրքերին վերագրել, և թե թուրք ազգն էլ արժանի է կարեկցության և մխիթարության³:

Նիստի ծանրության կենտրոնը դարձան Մուշի երեսփոխան Խոջա Իլյաս Սամիի ճառերն ու պատասխանները: Նախ նա կոչ արեց հարցը հնարավորին չափ շուտ փակել և այլևս դրան չանդրադառնալ: Նա ամեն կերպ ճգնում էր ժխտել

¹ Նշվ. աշխ., էջ 67:
² Նշվ. աշխ., էջ 74:
³ Նշվ. աշխ., էջ 87:

մահմեդական կրոնավորների խաղացած ծանրակշիռ դերը ոճիրների իրագործման մեջ: Քուրդ ոճրագործ երեսփոխանը փորձում է ծուռ հայելու մեջ ներկայացնել Վահան Փափազյանի վարքագիծը և ունկնդիրներին հրամցնել այն համոզումը, թե հայկական տեղահանությունը և նախճիրը միայն մի պատճառաբանություն ունի. Թուրքիան մահու և կենաց պայքարի մեջ գտնվելու պահին հարված ստացավ ռուսների հետ ընկերակցած հայկական զինյալ խմբերից և հուժկու հակահարված տվեց: Սակայն հոջա Իլյան անգամ ստիպված էր ընդունել, որ զոհված հայ զանգվածների ութսուն տոկոսը անմեղ մարդիկ էին¹:

Եզրափակման մեջ Վ. Դադրյանն ընդգծում է, որ երեսփոխանական ժողովի նիստերի ուսումնասիրությունն ունի արտակարգ նշանակություն, քանի որ առաջին և վերջին անգամ թուրք երեսփոխանները և նախարարները ստիպված էին դիմագրավել ուղղակի և շեշտակի կերպով իրենց դեմ եղած մեղադրանքները՝ հայերի տեղահանության և ջարդին առնչվող ոճիրների կապակցությամբ: Առաջին և վերջին անգամ եղան մանրամասն խոստովանություններ, զղջումի արտահայտություններ և դարմաններ գտնելու անհրաժեշտության հավաստիքներ: Հիշեցնելով, որ երեսփոխանական ժողովը վերջին հաշվով թունդ իթփիհատական մարմին էր, հեղինակը տարակուսանք է հայտնում, որ եթե չլիներ հաշտության ծանր պայմանների ուրվականը, հազիվ թե նիստերը նույն բովանդակությամբ և ընթացքով տեղի ունենային:

1997-ին ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին» մատենաշարով (թիվ 2) հրատարակեց «Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը» գրքույկը²: Այն Հունաստանի խորհրդարանի 1996-ի ապրիլյան նիստի սղագրությունն է, որտեղ քննարկվել և ընդունվել է ապրիլի 24-ը՝ որպես թուրքերի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին օրենքը: Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման առումով հիշյալ սղագրությունը նաև մի բացառիկ արժեք ներկայացնող վավերագիր է:

Հույն պատգամավորների ելույթները ոչ միայն հաստատում և դատապարտում են ճիվաղների անլուր հանցագործությունը, այլև անարգանքի սյունին են գամում ժամանակակից թուրք կեղծարարներին, որոնք ջանում են ժխտել հայ ժողովրդի նկատմամբ կատարված հրեշավոր ոճրագործության փաստը: Այդ ելույթների ընթերցումը նաև խորին ակնածանք է առաջացնում ոչ միայն հույն պատգամավորների, այլև առհասարակ ողջ հույն ժողովրդի նկատմամբ, ժողովուրդ, որը ոչ միայն հաղորդակից է մեր համազգային վշտին, այլև սատարում է մեր արդի պահանջներին ու բարձր է գնահատում իր դարավոր բարեկամ հայ ժողովրդին:

Իր ելույթում Աթենքի պատգամավոր Ստեփանոս Ստեփանոպուլոսն ասաց, որ 1915 թ. ջարդից 81 տարի հետո այս քննարկումն ինքնին հարգանքի պարտադիր տուրք է մի ազնիվ եղբայր ժողովրդի, որը ոչնչացվեց, որպեսզի պարզապես ծառայություն մատուցվեր թուրք ղեկավարության սնած պանթուր-

քական զգացումներին: Երկու միլիոն 26 հազար հայերից, որոնք մինչև 1914 թ. ապրում էին թուրքական լժի տակ, հազիվ 100 հազար հոգի ողջ մնաց: Մեկուկես միլիոնը մորթվեց զորքի, չեթեների և ժանդարմների կողմից, թուրք ղեկավարության հրահանգով: Այդ ջարդերին մասնակցում էին նաև զինված թուրքերի խաժամուժ ամբոխները: Բանախոսը թուրքական գազանության անհերքելի ապացույցներ համարեց դատված թուրք զինվորականների վկայությունները, թուրքական փաստաթղթերը, դեսպանական և հյուպատոսական զեկուցագրերը, գերմանացիների դատարանական վճիռները, բազմաթիվ այլ անձնական վկայություններ¹: Այդ առումով ատենախոսը հատկապես կարևորում է Թալեաթ փաշայի 1915 թ. սեպտեմբերի 9-ի և 13-ի հեռագրերը՝ ուղղված Հալեպի նահանգապետարանին:

Հայտարարելով, որ 1915 թ. հայերի բնաջնջումը ցեղասպանության դրսևորում էր, պատգամավորը քարտուղարությանն է հանձնում հիշատակի օր սահմանելու վերաբերյալ 15 կետերից բաղկացած որոշման նախագիծ²: Պատգամավոր Սպիրիդոն Յատրասը իր ելույթում հայտարարում է, որ թուրքական վարչակարգի կողմից եղեռնը 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանությունն է, որն իրագործվեց քաղաքակիրթ ու քրիստոնյա եվրոպայի աչքի առաջ և նրա հանցագործ հանդուրժողականությամբ, իսկ ապրիլի 24-ը հիշատակի օր սահմանելը հարգանքի տուրքի նվազագույն հատուցում կհանդիսանա եղբայր ժողովրդի նկատմամբ: Նա նույնպես հաստատում է, որ Թալեաթի վերոհիշյալ երկու հեռագրերը անհերքելի վկայություններ են, որոնք էլ կազմեցին հետագայում Թալեաթին սպանած հայ հայրենասեր Սողոմոն Թեխլերյանի՝ Բեռլինի դատարանի կողմից արդարացվելու հիմնական պատճառը: Ատենախոսն ավելացրեց նաև, որ մեր օրերում նույն գործողությունները կրկնվում են գրավված Կիպրոսում և Քուրդիստանում³: Ի դեպ՝ Կիպրոսի իրադարձությունների հետ զուգահեռներ են անցկացնում գրեթե բոլոր ելույթ ունեցող պատգամավորները:

Պատգամավոր Անաստասիոս Ներանցիսը իր ելույթում ասաց, որ գոյություն ունի թուրքերի կողմից մի չարագործ փորձ՝ աղավաղելու ճշմարտությունը: Տեսեք թե ուր են հասել՝ հուշարձան են կանգնեցրել՝ հարգելու այն զոհերին, ովքեր, իբր, կործանվել են հայ ժողովրդի պատճառով: Այսինքն՝ լկտիությունը հասել է գագաթնակետին, երբ դահիճը ներկայանում է որպես զոհ: Գերմանացիները ևս գարշելի դիակիզարաններ կանգնեցրին, որոնք արատավորում են մեր քաղաքակրթությունը: Բայց նրանք արտահայտեցին իրենց զղջումը, ընդունեցին, ծունկ չոքեցին, արտասվեցին, ապաշխարանքի խոսքեր հայտնեցին: Իսկ այս դեպքում անգամ չեն ընդունում փաստը: Ընդհակառակը, առկա է մի հակադարձ շարժում, մի զզվելի փորձ՝ խեղաթյուրելու դեպքերը, դրանց իմաստը և չափերը⁴:

Վերջում պատգամավորն ավելացրեց, որ ներկա քննարկման և կայացնելիք որոշման նպատակն է արթնացնել և կենդանի պահել համաշխարհային հի-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 88:

² Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին», Մատենաշար թիվ 2, Երևան, 1997:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

² Նշվ. աշխ., էջ 6-9:

³ Նշվ. աշխ., էջ 11-12:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 14:

շողությունը, զոնե վրդովել անտարբերությունը, որովհետև ոչ ոք չգիտի, թե հաջորդը որ ժողովուրդը կլինի:

Հունաստանի խորհրդարանի նախագահի երրորդ տեղակալ Պանայոտիս Աղուրիտիսն իր ելույթում ասաց, որ իրենք թուրքերի ձեռքով ողջակիզված մեռյալներին հիշում են ոչ թե նրանց հարգանքի տուրք մատուցելու համար, այլ որպեսզի պաշտպանեն ապրողներին ու տակավին չծնվածներին: Տվյալ դեպքում հայերի ցեղասպանությունը, բացի մեկուկես միլիոն հայերի նկատմամբ կատարված հանցագործություններից, բացահայտում է նաև մեկ ուրիշ հանցագործություն, այն է՝ պատմությունը խեղաթյուրելու թուրքիայի փորձը: Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո պարտված թուրքիան կազմակերպեց ջարդերի պատասխանատուների դատ-պարողիաները, բայց գրեթե բոլոր դատապարտվածներն արդարացվեցին և կամ պարզապես չդատվեցին: Եվ մինչդեռ Գերմանիան ներողության մեկ ժեստով ընդունեց հրեաների նկատմամբ իր կատարած ողջակիզումը, այսօր թուրքիան դամբարանով մեծարում է թալեաթ փաշային¹:

Նիստի ավարտին Հունաստանի խորհրդարանն ընդունում է երեք հոդվածներից բաղկացած օրենք «Ապրիլի 24-ը թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության հիշատակի օր հաստատելու մասին» և մեկ րոպե լռությամբ հոտնկայս հարգում է հայերի և բոլոր ցեղասպանությունների զոհերի հիշատակը²:

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի նպատակադրումներից մեկն էլ տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության մասին տեղի ունեցած խորհրդարանական քննարկումների նյութերի հրապարակումն է:

1999 թ. Լավրենտի Բարսեղյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով հրապարակվեց Կանադայի խորհրդարանի Համայնքների պալատի 1996 թ. ապրիլի 23-ի քննարկումների պաշտոնական արձանագրությունը³:

Ինչպես նշվում է առաջաբանում, 1996 թ. ապրիլի 3-ին Կանադայի խորհրդարանի Համայնքների պալատի օրակարգում քննարկման դրվեց «Մարդու անմարդկային վերաբերմունքը իր մերձավորի նկատմամբ» հարցը, որի ժամանակ անդրադարձ կատարվեց նաև հայերի ցեղասպանության ճանաչման ու դատապարտման հարցին:

Կանադայի կառավարության ներկայացուցիչները առարկեցին Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական ճանաչմանը, որը դժգոհություն առաջացրեց խորհրդարանում: Դժգոհ պատգամավորները հիշեցրին, թե ինչպես կառավարությունն արգելեց Մոնրեալում կառուցել Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակին նվիրված հուշարձան, իսկ արտագործնախարարության ներկայացուցիչը 1988-ին պահանջեց դպրոցական դասագրքից հանել հայերի ցեղասպանության մասին բոլոր հիշատակումները:

Պատգամավորներից ոմանք առաջարկեցին «ցեղասպանություն» բառը փոխարինել «հայկական ողբերգություն» արտահայտությամբ, գտնելով, որ առաջինը շատ կտրուկ է ու աննպատակահարմար:

Պատգամավոր Ջ. Պետերսոնը կոչ արեց արիություն ունենալ ճշմարտության աչքերին նայելու համար և ոչ թե զլուխը թաքցնել ավազի մեջ: Նա ընդգծեց, որ այդ ողբերգությունը տեղի է ունեցել, և հայերի ցեղասպանությունը պատմական փաստ է¹:

Քննարկումների ընթացքում բազմիցս հանդես եկավ խորհրդարանի միակ հայ պատգամավոր Սարգիս Ասատրյանը:

Քվեարկության դրվեց ուղղումով ձևափոխված հիմնական առաջարկությունը, որը, ինչպես նշում է Լ. Բարսեղյանը, փաստորեն արտահայտում էր կառավարական շրջանների ցանկությունը:

Ընդունված որոշման մեջ ասված է. «Պալատը կայացնում է որոշում 1915 թ. ապրիլի 24-ին տեղի ունեցած և մեկնկես միլիոն մարդկային կյանք խլած հայերի ողբերգության 81-ամյա տարելիցի առթիվ, ինչպես նաև մարդկության դեմ գործած այլ ոճրագործությունների կապակցությամբ, յուրաքանչյուր տարվա ապրիլի 20-27-ը հայտարարել և նշել «իրենց մերձավորների նկատմամբ մարդկանց դաժան վերաբերմունքի հիշողության շաբաթ»:

Լ. Բարսեղյանը սույն որոշումը որակում է իբրև ողջ երկրի ժողովրդավարական ուժերի մեծ հաղթանակ:

2000 թ. ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը հրատարակեց Մեծ Բրիտանիայի Պառլամենտի Լորդերի պալատում 1999 թ. ապրիլի 14-ին Հայոց ցեղասպանության խորհրդարանական քննարկումների նյութերը²:

Խորհրդարանական քննարկման հենց սկզբին բարոնուհի Քոքսը հարցումով դիմեց բրիտանական կառավարությանը՝ ցանկանալով տեղեկանալ, թե արդյոք նա չի վերանայելու իր նախկին որոշումը՝ 1915 թվականին հայերի նկատմամբ գործադրված ցեղասպանությունը ճանաչելու մասին: Այնուհետև նա բերեց համոզիչ փաստարկներ, որոնք անժխտելիորեն ապացուցում են ցեղասպանության իրողությունը:

Խորհրդարանական հետագա քննարկումները փաստորեն ընթացան բարոնուհու զեկույցի շուրջ:

Կոմս Շենենը իր ելույթում ընդգծեց, որ չի կարող երբևիցե լինել որևէ փաստարկ, որը կհերքի ցեղասպանության իրողությունը:

Լորդ Սոնսոնը նշեց, որ չնայած պատահածը իրոք սարսափելի էր, բայց դա ցեղասպանություն չէր:

Կոմս Կառլայլը շեշտեց, որ 1915 թ. դեպքերը տեղի են ունեցել, և դա ցեղասպանություն էր:

Կոմս Վիվերլին հայտնեց, որ պաշտոնական ճանաչումը վնասակար և վիճահարույց նախադեպ կարող է ստեղծել: Նա ավելացրեց, որ պատմությունը հիմնականում միշտ մեկնաբանվում է միտումնավոր կերպով և այդ իսկ պատճառով անվստահելի է ու հակասական:

Լորդ Պիրսոնը գտավ, որ խոստովանության մեջ ոչ մի վնաս չկա, որովհետև այն միշտ նշանակում է հոգու մաքրում:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Նշվ. աշխ., էջ 39-40:

³ Կանադայի խորհրդարանի 1996 թ. ապրիլյան քննարկումները Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին: Երևան, 1999: «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին»: Մատենաշար թիվ 6:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանական քննարկումները Լորդերի պալատում Հայոց ցեղասպանության մասին (14 ապրիլ, 1999 թ.): Պաշտոնական զեկուցագիր, Հայկական հարց, 1915, Երևան, 2000:

Լորդ Օբվերին հայտարարեց, որ կատարված հանցագործությունը այսօր դատապարտելն իրենց գործն է: Նա բերեց փաստարկներ, որոնք ապացուցում են, որ հայ մտավորականության, զինվորականության ոչնչացումը, բնակչության տեղահանումն ու բնաջնջումը թուրքական կառավարության գործն է:

Լորդ Մոյնիհենը կասկածից դուրս համարեց, որ 1915–1923 թթ. հայ ժողովուրդը ապրել է անասելի չափերի ողբերգություն, և այդ բոլորը հանցագործություն է մարդկության դեմ: Սպանվել է 600 հազարից մինչև 1,5 միլիոն հայ, և դա դարի ամենասև էջն է: Սակայն, ըստ նրա, նախկին բրիտանական կառավարության որոշումը՝ չճանաչել 1915 թվականի իրադարձությունները որպես ցեղասպանություն, պայմանավորված է նրանով, որ չկան ապացույցներ, որ այն ժամանակվա թուրքական կառավարությունը որոշում է ընդունել իրենց երկրում ապրող հայերի ոչնչացման մասին: Նա կոչ արեց զգուշորեն գնահատել անցյալի իրադարձությունները:

Բարոնուհի Ռամսեյը նույնպես համաձայնեց, որ օսմանյան վարչակազմի կողմից հատուկ որոշման անհերքելի վկայության բացակայության պատճառով բրիտանական կառավարությունը 1915–1916 թթ. դեպքերը որպես ցեղասպանություն չի ճանաչում: Նա կարծիք հայտնեց, որ գերադասելի է նայել առաջ, այլ ոչ ետ, պետք չէ դառնալ անցյալի գերին: Պետք է ժամանակ տալ Հայաստանի և Թուրքիայի ժողովուրդներին՝ լուծելու միմյանց միջև այն խնդիրները, որոնք առայժմ բաժանում են նրանց¹:

Քննարկումների արդյունքում որևէ որոշում չընդունվեց:

1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության պատմության ուսումնասիրման բնագավառում կարևոր նորույթ է Տիգրան Սարուխանյանի հրատարակած փաստաթղթերի ժողովածուն²: Դրանով առաջին անգամ հայերենով ընթերցողին է ներկայացվում Մեծ Բրիտանիայի Պառլամենտի Համայնքների և Լորդերի պալատներում Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ 1915–1918 թթ. տեղի ունեցած քննարկումների արձանագրությունները, որոնց արդիականությունն ու այժմեական խորհուրդը ժողովածուն կազմողի բառերով՝ ուղղված է հայերի նկատմամբ Մեծ ոճիրի բոլոր ուրացող–բացասողների ու կեղծարարների դեմ: Բրիտանական պառլամենտի անդամները, ինչպես նաև նրանց հարցապնդումներին պատասխանող կառավարության ներկայացուցիչները՝ Ռոբերտ Սեսիլ, Արթուր Բալֆուր, Աքսփիտ, Էդուարդ Գրեյ, Լլոյդ Ջորջ և ուրիշներ, իրենց ելույթներում հաստատագրեցին հայերի կանխամտածված բնաջնջման փաստը:

Այսպես՝ Լորդերի պալատի 1915 թ. հուլիսի 28–ի նիստում Պատերազմական խորհրդի նախագահ Կոմս Գրյուն, պատասխանելով Վիկոնտ Բրայսի հարցին՝ ասաց, որ ստացված տեղեկությունների համաձայն՝ Հայաստանում թուրքերի կողմից քրիստոնյաների սպանությունները աճել են և՛ թվաքանակով, և՛ վայրագության աստիճանով: Նրանք ներառում են և՛ զանգվածային կոտորածը, և՛ բռնագաղթը, որոնք իրագործվել են հարկադրված վերաբնակեցման պատրվակի ներքո: Լորդը ավելացնում է նաև, որ չնայած նման վայրագությունների

զսպման համար անհնար է անհապաղ քայլերի դիմելը, սակայն դրա պատասխանատուները վերջին հաշվով կստանան արդար պատիժ¹: Նրա ասածները հայկական կոտորածների մասին՝ հաստատեցին Կոմս Կրոմերը և Քենթրբերիի արքեպիսկոպոսը:

1915 թ. հոկտեմբերի 6–ին Լորդերի պալատում ընդարձակ ելույթով հանդես եկավ լորդ Ջեյմս Բրայսը: Նա հայտարարեց, որ հայերի բնաջնջման մասին իրեն տեղեկություններ են հասնում ամենատարբեր վայրերից, որոնք արժանահավատ են և փաստորեն վավերացնում են մեկը մյուսին: Տարբեր եղանակներով զոհվածների թիվը շատ մեծ է, այդ թիվը ընդունված է համարել 800000: Լորդը հայտարարեց նաև, որ այդ բոլոր քայլերը խնամքով կանխամտածված ու նախատեսված էին այն անպատկառ արկածախնդիրների հրոսակախմբի կողմից, որը տնօրինում է թուրքական կայսրության կառավարությունը:

Այնուհետև լորդ Բրայսը ներկայացնում է իր սեփական պատկերացումները բռնագաղթի ու կոտորածի մասին. յուրաքանչյուր քաղաքում ամբողջ հայ բնակչությունը տուն առ տուն խուզարկությամբ դատարկվում էր: Տղամարկանց մի մասը նետվում էր փողոց, որտեղ նրանք կտտանքներով սպանվում էին, մյուս մասը կանանց ու երեխաների հետ դուրս էին բերվում քաղաքից: Երբ նրանք անցնում էին մի քիչ հեռավորություն՝ տղամարդկանց առանձնացնում և դարձյալ կտտանքներով սպանում էին, իսկ կանայք, երեխաներն ու ծեր տղամարդիկ ամենաստորակարգ զինվորների ուղեկցությամբ քշվում էին դեպի նախատեսված հեռավոր հանգրվանները՝ երբեմն Փոքր Ասիայի կենտրոնական անկենդան շրջանները, իսկ ավելի հաճախ Դեր Ջոր նահանգի ընդարձակ անապատը, որն ընկած էր Հալեպից Արևելք՝ Եփրատի ուղղությամբ: Նրանք քշվում էին ոտքով, ծեծված կամ թողնված մեռնելու: Շատերն ընկնում էին ճանապարհին, շատերը՝ մեռնում սովից, որովհետև նրանց ոչ մի մթերք չէր տրվում: Կանանցից շատերն առանձնացվում էին ավելի նվաստացուցիչ բախտի համար: Այդ քրիստոնյա կանայք դատապարտվեցին ստրկության, ամոթի և ուրացության: Տրապիզոնում ծովը նետվեցին, կամ այլ եղանակներով սպանվեցին 8–10 հազար հայեր:

Լորդ Բրայսին է պատկանում այն թևավոր դարձած խոսքը, թե ամբողջ հայ ազգի չորս հինգերորդը երկրի երեսից սրբվել է, և անկասկած Լենկ թեմուրի ժամանակից սկսած պատմության մեջ այնպիսի դեպք չի եղել, որտեղ արձանագրված լինի մի այդպիսի սարսափելի և մեծ չափի հասնող հանցագործություն²: Այնուհետև լորդը ավելացնում է, թե որտեղ էլ հայերը, գրեթե ամբողջապես անգեն, կռվել են՝ կռվել են ինքնապաշտպանության համար:

Ելույթի վերջում Բրայսը շեշտում է, որ թուրքական կառավարության վարքագծի համար գոյություն չունի ոչ մի արդարացում, իսկ ջարդի ու բռնագաղթի նրանց քաղաքականությունն անբարոյական է և առանց դրդապատճառի: Թվում է, որ դա միայն այն սկզբունքի իրագործումն է, որ մի անգամ հայտարարվել է Արդուլ Համիդի կողմից՝ Հայկական հարցից ազատվելու միջոցը հայերից ազատվելն է:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 43:

² Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում (1915–1918 թթ.): Կազմող, առաջաբանի, թարգմանությունների և ծանոթագրությունների հեղինակ՝ Տիգրան Սարուխանյան: Երևան, 2000:

¹ Նշվ. ժողովածու, էջ 15:

² Նշվ. ժողովածու, էջ 21:

1998 թ. հունիսի 18-ին Ներկայացուցիչների պալատը կրկին անդրադարձավ ցեղասպանության հիշատակությանը: Այս անգամ թուրքական բողոքն ընթերցեց պատգամավոր Նազը: Հարցը չքննարկվեց:

1999 թ. մայիսի 13-ին Ներկայացուցիչների պալատում նորից հիշատակվեց Հայոց ցեղասպանությունը: Նախարար պատգամավոր Վատկինսը պալատին առաջարկեց ճանաչել 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը և հարգել զոհված հայերի հիշատակը:

Պատգամավոր Արմատրոնգը կասկածի տակ վերցրեց Հայոց ցեղասպանության իրողությունը և առաջարկեց հետաձգել քննարկումը, որն էլ ընդունվեց:

Ներածականի վերջում L. Բարսեղյանը տեղեկացնում է, որ անկախ Ավստրալիայի խորհրդարանում քննարկումների ընթացքից, այսօր արդեն խորհրդարանի տարածքում տեղադրվել է Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը հավերժացնող հուշարձանը, որը մի նոր ահազանգ է աշխարհի ժողովուրդներին¹:

Առաջաբանին հետևում են խորհրդարանական քննարկումների արձանագրությունները:

Ավստրալիայի, Նոր Հարավային Ուելսի խորհրդարանի Օրենսդիր ասամբլեայի 1997 թ. ապրիլի 17-ի նիստում պարոն Քոլինզն առաջարկեց դատապարտել Հայոց Մեծ եղեռնը, ինչպես նաև այն ժխտելու և խեղաթուրելու բոլոր փորձերը, ապրիլի 24-ը հայտարարել 20-րդ դարի առաջին զոհ դարձած 1,5 միլիոն հայերի հիշատակի օր: Այնուհետև պատգամավորը խորը տեղակայումը ներկայացնում է հայերի ցեղասպանության մեթոդները, եղանակներն ու ընթացքը: Նա խոսեց նաև Ավստրալիայի 30-35 հազարանոց հայկական համայնքի օգտակար գործունեության մասին:

Մարաութայի մշակույթի նախարար պարոն Քարրը պաշտպանեց առաջարկությունը, ընդգծեց, որ տեղի է ունեցել նաև մշակութային ցեղասպանություն: Կանգուն մնացած եկեղեցիներն իրենց տեսակի մեջ մշակութային և ճարտարապետական եզակի ոճ ունենին և արտացոլում են հայկական մշակույթի հարստությունը: Թուրքիան և Գերմանիան պատասխան պետք է տան գործած հանցագործության համար²:

Խորհրդարանի պատգամավոր պարոն Ֆոտիոսը ամոթանք տվեց ցեղասպանության մեղավորներին:

Գլադեսվիլի պատգամավոր պարոն Ուոթքինգը թախանձագին խնդրեց, որ կառավարությունն ընդունի արված առաջարկությունը, որն արդարացիորեն կոչ է անում պալատին՝ դատապարտել ցեղասպանությունը, կանխել պատմական ճշմարտության խեղաթուրման փորձերը և Նոր Հարավային Ուելսում ապրիլի 24-ը համարել հիշատակի օր:

Ավստրալիայի Ներկայացուցիչների պալատի 1998 թ. մարտի 8-ի քննարկումներում ելույթ ունեցավ Հյուսիսային Սիդնեյի պատգամավոր պարոն Հոքեյը: Նա ասաց, որ դարավերջին Արևելյան Թուրքիայում իրենց պապենական հողերի վրա ապրում էին 2,5 միլիոն հայեր, որոնք ստեղծել էին հարուստ ու ծաղկուն մշակույթ: Այդ ամենը ոչնչացվեց 1915-1922 թթ. հայոց սարսափելի ցե-

ղասպանությամբ: Նա կոչ արեց դատապարտել Թուրքիայում քրիստոնյա փոքրամասնությունների նկատմամբ շարունակվող խտրականությունը¹:

Բարտոնի պատգամավոր պարոն Միքելանդը պաշտպանեց այդ առաջարկությունը: Նա ասաց, որ թուրքական կառավարությունը չի կարող հույս ունենալ՝ ամբողջությամբ ընդունվելու միջազգային հանրության կողմից, մինչև որ իր տանը կարգի չբերի մարդկային չարաշահումների խնդիրը²:

Հյուսիսային տարածքի պատգամավոր պարոն Դոնդասը ողջունեց պալատի առաջարկությունը և հայտարարեց, որ միանում է միջազգային հանրությանը՝ կոչ անելով պաշտպանել քրիստոնեական եկեղեցիները և կառույցները Թուրքիայում:

Օրենսդիր ժողովի 1998 թ. ապրիլի 28-ի նիստը նվիրված էր հայերի ցեղասպանության տարելիցին:

Պարոն Վատկինսը առաջարկեց պալատին՝ ճանաչել և դատապարտել 1915 թ. հայկական Մեծ ցեղասպանությունը, ընդունել խորհրդարանին ենթակա տարածքում զոհերի հիշատակի հավերժական հուշակոթող կառուցելու առաջարկը:

Պարոն Քոլինգը ջերմորեն պաշտպանեց արված առաջարկը:

1998 թ. մայիսի 21-ի նիստում Լիվերպուլի պատգամավոր պարոն Լինչը, արտահայտելով ՆՂՈԻ թուրքական համայնքի բողոքը, հրապարակեց իր թուրք ընտրողների նամակը, որով թուրքերը բողոքում էին հայերի ցեղասպանության ճանաչման և հուշակոթող կառուցելու որոշման դեմ:

Այնուհետև պատգամավորը «պարզաբանեց» կատարվածը՝ ասելով, թե Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ թիկունքից հարձակվելու պատճառով թուրքական կառավարությունն ստիպված էր հայերին տեղահանել արևելյան Անատոլիայից, որի ընթացքում հազարավոր կյանքեր կորսվեցին երկու կողմից էլ: Պատգամավորի խոսքերով՝ դա իրոք ողբերգություն էր, սակայն չի կարող կոչվել ցեղասպանություն, իսկ սփյուռքի հայերը փորձում են աղավաղել պատմությունը: Ընդունել ցեղասպանությունը՝ համարժեք կլինի վիրավորել թուրք ժողովրդին³:

1998 թ. հունիսի 18-ի նիստում պարոն Նազը նույնպես թուրքական համայնքի բողոքների հիման վրա փորձեց խեղաթուրել կատարվածը և ժխտել հայերի ցեղասպանության փաստը:

1999 թ. մայիսի 13-ի նիստում պարոն Վատկինսը առաջարկեց ճանաչել 1915 թ. հայերի ցեղասպանությունը և ապրիլի 24-ը համարել հիշատակի օր: Նա հայտնեց, որ ընթացիկ տարվա սկզբներին արդեն հուշարձան է դրվել խորհրդարանի այգում, որը հայկական խաչքար է:

Նրան պաշտպանեց պարոն Քոլինգը:

Լանչլանի պատգամավոր Յան Արմատրոնգը կտրականապես դեմ արտահայտվեց հայերի ցեղասպանության ճանաչմանը, գտնելով, որ այն պաշտոնապես ապացուցված չէ:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 24:

² Նշվ. աշխ., էջ 28:

³ Նշվ. աշխ., էջ 40-41:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Նշվ. աշխ., էջ 13:

Գոսֆորդի պատգամավոր պարոն Հարթչերը պաշտպանեց հայերի ցեղասպանությունը ճանաչելու առաջարկությունը:
Պարոն Անդերսոնի առաջարկությամբ քննարկումը հետաձգվեց:

2001 թ. հրատարակվեցին Իտալիայի խորհրդարանում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի քննարկումների նյութերը¹:

2000 թ. մարտի 6-ին Հռոմի քաղաքային խորհուրդը, որն արդեն 32-րդ Իտալական քաղաքն էր, միաձայն որոշում ընդունեց դիմել Իտալական կառավարությանը՝ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչելու կոչով: Վերջինը՝ 33-րդը, Բելլունո քաղաքի խորհրդարանն էր:

Ինչպես նշում է Լ. Բարսեղյանը՝ 2000 թ. ապրիլի 3-ին Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր (Կամերային) պալատում տեղի ունեցավ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի քննարկումը, որը զգալի առաջընթաց էր Իտալիայի քաղաքական կյանքում:

Պատգամավոր Ջանկարլո Պալարինին իր զեկուցումը ներկայացրեց նախագծի ձևով: Նա ասաց, որ ճանաչելով հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը, Իտալիան և եվրոպական պետությունները բարոյական հոգեհանգիստ կմատուցեն ցեղասպանության զոհերին: Այնուհետև զեկուցողը հակիրճ ներկայացրեց Հայոց ցեղասպանության գլխավոր փաստերն ու դրվագները: Նա բերում է թվական տվյալներ՝ 1800000-ից մոտ 700000 սպանվեցին իրենց բնակության վայրերում, մոտ 600000-ը մահացան բռնագաղթի ժամանակ, 200000-ը փախան Կովկաս, 150000-ը՝ Եվրոպա: Թուրքիայում վերապրեցին 150000 հայեր: Ոչնչացվեց իր հայրենիքում ապրող հայերի 70 տոկոսը:

Ջեկուցողը հայտնեց, որ իր ներկայացրած նախագիծը ստորագրել են 145 պատգամավորներ, որով հանձնարարվում է Իտալիայի կառավարությանը՝ պաշտոնապես ճանաչել հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը, և դա իրենց պարտքն է մարդկության առջև:

Պատգամավոր Գուլբերտո Նիկոլինին ասաց, թե կասկած չկա, որ տեղի է ունեցել ցեղասպանություն: Ապացույցներն այնպիսին են և այնքան շատ, որ ընդունելի չէ վիճել՝ եղել է, թե՞ ոչ, ցեղասպանությունը եղել է: Թուրքերը պետք է բարոյական, քաղաքացիական և քաղաքական քաջություն ունենան դա ընդունելու: Դա թուրքերից պիտի պահանջի միացյալ Եվրոպան: Նա թուրքերին կոչ արեց չվախենալ սեփական մեղքերն ընդունելուց:

Այլ ելույթների հայտեր չլինելու պատճառով նախագահը քննարկումը հայտարարեց փակված: Հաջորդ խորհրդարանական քննարկումը դեռևս չի կայացել:

Համոզված ենք, որ նման քննարկումներ տարբեր երկրների խորհրդարաններում դեռ շատ են լինելու և հաղթելու է պատմական ճշմարտությունն ու արդարությունը:

¹ Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր պալատում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի 2000 թ. ապրիլի 3-ի քննարկումները: Առաջարանի հեղինակ և խմբագիր՝ Լ. Բարսեղյան: Երևան, 2001:

ԳԼՈՒԽ ԳԻՆԳԵՐՈՐԴ

Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման միջազգային գործընթացների լուսաբանումը

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացը լուսաբանելու բնագավառում հետևողական աշխատանք է կատարել պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյանը:

1998-ին նրա հրապարակած գրքույկներից մեկը¹ ներկայացնում է համառոտ տեղեկատվություն 1965-1997 թթ. ընթացքում միջազգային կազմակերպությունների և առանձին պետությունների կողմից Հայոց ցեղասպանության դատապարտման և պաշտոնական ճանաչման ուղղությամբ կատարված աշխատանքների մասին:

Նշվում է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո ընկած մի մեծ ժամանակահատվածում՝ մինչև 1965 թվականը, հատկապես Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի թոհուրոհից հետո, գնալով խամրեց հայերի ողբերգության հիշողությունը: Հայերի ցեղասպանությունը դարձավ «մոռացված ցեղասպանություն»:

1965-ից հետո, երբ ի լուր աշխարհի պոռթկաց հայ ժողովրդի հավաքական հիշողությունը, և հայ մարդկանց նոր սերունդը շառաչուն ապտակ իջեցրեց ցեղասպանությունն իրականացնողների երեսին, թուրքական քարոզչական մեքենան փորձեց ամենաստոր ճանապարհներով «մոռացված» ցեղասպանությունը դարձնել «վիճելի ցեղասպանություն» և ընդհանրապես հերքել այդ իրողությունը, որն անշուշտ, հաջողություն ունենալ չէր կարող:

Առաջին հզոր ծայնը հնչեց 1968 թվականին՝ 64 երկրների և 16 միջազգային կազմակերպությունների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ հրավիրված խաղաղասեր ուժերի համաշխարհային կոնգրեսում:

1973-ին ՄԱԿ-ի Մարդու իրավունքների հանձնաժողովի ազգային փորձաքննությունների ենթահանձնաժողովում Օսմանյան կայսրությունում հայերի ջարդը որակվեց իբրև 20-րդ դարի առաջին ցեղասպանություն:

1984-ի ապրիլի 13-16-ին Փարիզում կայացած ժողովուրդների մշտական դատարանի հատուկ նստաշրջանը քննարկեց հայերի ցեղասպանության հարցը և ընդունեց դատապարտող որոշում:

¹ Լ. Ա. Բարսեղյան, Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998:

1987 թ. հունիսի 18-ին Եվրախորհրդարանը բանաձև ընդունեց Հայկական հարցի քաղաքական լուծման մասին, որտեղ Օսմանյան կայսրության տարածքում 1915–1917 թթ. հայերի նկատմամբ տեղի ունեցած ողբերգական իրադարձությունները որակվեցին իբրև ցեղասպանություն¹: Միաժամանակ նշվում էր, որ ժամանակակից Թուրքիան պատասխանատու չի կարող համարվել Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության ողբերգության համար և «ամենայն հաստատականությամբ» ընդգծվում էր, որ պատմական այդ իրադարձությունների ճանաչումը որպես ցեղասպանություն՝ առիթ չի կարող հանդիսանալ քաղաքական, իրավական կամ նյութական որևէ պահանջի այսօրվա Թուրքիայի նկատմամբ²:

Բանաձևի երրորդ կետը պահանջում է Եվրախորհրդից՝ ճնշում գործադրել ներկայիս թուրքական կառավարության վրա, որպեսզի վերջինս ճանաչի 1915–1917 թթ. հայերի հանդեպ կազմակերպված ցեղասպանությունը և այդպիսով նպաստի քաղաքական երկխոսության հաստատմանը Թուրքիայի և հայերի լիազոր պատվիրակների միջև:

Չորրորդ կետում նշվում է, որ ցեղասպանության ճանաչումից Թուրքիայի հրաժարումը անհաղթահարելի արգելքներից մեկը կդառնա՝ Եվրոպական տնտեսական համագործակցության մեջ Թուրքիայի հնարավոր ընդունման քննարկման համար:

Թուրքիան ընդհանրապես հրաժարվեց բանաձևի գոյության փաստն ընդունելուց:

Գրքույկի առանձին բաժնում ներկայացված է Հայոց ցեղասպանության ճանաչումն ու դատապարտումը առանձին պետությունների կողմից:

1965 թ. ապրիլի 20-ին Ուրուգվայի Ազգային համագումարը Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտելու իր որոշմամբ դարձավ աշխարհում առաջին երկիրը:

1980-ին նման որոշում կայացրեց Կանադայի Քվեբեկի նահանգի Ազգային համագումարը և Օնտարիո նահանգի խորհրդարանը:

1985 թ. ապրիլի 23-ին հայերի ցեղասպանությունը դատապարտելու մասին միաձայն որոշում ընդունեց Արգենտինայի Ազգային կոնգրեսը:

1988 թ. նոյեմբերի 22-ին Հայկական ԽՍՀ Գերագույն խորհուրդը օրենք ընդունեց «Օսմանյան Թուրքիայում հայերի 1915 թվականի ցեղասպանության դատապարտման մասին» և ապրիլի 24-ը հայտարարեց զոհերի հիշատակի օր: Համանման առաջարկություն ներկայացվեց ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահություն:

1990 թ. ապրիլի 19-ին հայերի ցեղասպանության դատապարտման վերաբերյալ հատուկ բանաձև ընդունեց Կիպրոսի խորհրդարանը:

Լ. Բարսեղյանն ամբողջությամբ ներկայացնում է 1995 թ. ապրիլի 14-ին Ռուսաստանի Դաշնության Պետական դումայի ընդունած հայտարարությունը «1915–1922 թթ. հայ ժողովրդի ցեղասպանության դատապարտման մասին», որտեղ ընդգծվում է ցեղասպանության փաստը և նշվում, որ իր պատմական

հայրենիքում եղբայրական հայ ժողովրդի ֆիզիկական բնաջնջումը կատարվել է Ռուսաստանի քայքայման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով:

Դատապարտելով հայերի բնաջնջման կազմակերպիչներին՝ ՌԴ Պետական դուման իր կարեկցանքն է հայտնում հայ ժողովրդին և ապրիլի 24-ը համարում ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր¹:

1996 թ. ապրիլի 23-ին Հայոց ցեղասպանության դատապարտման բանաձև ընդունեց Կանադայի Համայնքների պալատը:

1996 թ. ապրիլի 25-ին հայերի ցեղասպանության ճանաչման և ապրիլի 24-ը որպես Թուրքիայի կողմից հայերի ցեղասպանության Հիշողության օր սահմանելու մասին օրենք ընդունեց Հունաստանի խորհրդարանը:

1997 թ. ապրիլի 17-ին համանման որոշում ընդունեց Նոր Հարավային Ուելսի (Ավստրալիա) խորհրդարանի օրենսդիր համագումարը և առաջարկություն ներկայացրեց Ավստրալիայի դաշնային կառավարությանը՝ ընդունել նույնանման որոշում:

1997 թ. մայիսի 3-ին Լիբանանի Հանրապետության խորհրդարանը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը հայության հետ միասնականության օր հռչակելու մասին²:

Հետագա էջերում Լ. Բարսեղյանը համառոտակի ներկայացնում է ԱՄՆ-ի կոնգրեսականների երկարատև պայքարը՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման մասին բանաձև ընդունելու համար, որը, ցավոք, հաղթանակով չպսակվեց և շարունակվում է առայսօր:

Գրքույկի վերջում զետեղված է հիմնահարցի վերաբերյալ կարևորագույն իրադարձությունների ժամանակագրություն:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման ու դատապարտման շրջանակների հետագա ընդլայնումը անհետաձգելի էր դարձնում համապատասխան գիտական ժամանակագրություն ստեղծելու գործը, որին և հատուկ ուսումնասիրություն մվիրեց Լավրենտի Բարսեղյանը³:

Երկարատև սպասումներից հետո՝ 1998 թ. մայիսի 29-ին, Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման և դատապարտման գործընթացում տեղի ունեցավ կարևորագույն իրադարձություն. պատմականորեն մարդու իրավունքի հայրենիքի՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Այդ նշանակալի իրադարձությանն էլ նվիրված է Լավրենտի Բարսեղյանի հատուկ ուսումնասիրությունը⁴:

Հայտնի է, որ Ֆրանսիայի առաջադեմ հասարակայնության ներկայացուցիչները միշտ էլ հանդես են եկել հայ ժողովրդի արդար դատի պաշտպանությամբ, իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրել արևմտահայության դեմ կիրառված անլուր դաժանությունների կապակցությամբ: Դրա անմիջական արձագանքն է 1900–1960-ական թվականներին Ֆրանսիայում լույս տեսած շուրջ 400 գրքերի հրապարակ գալը՝ նվիրված հայ ժողովրդի ճակատագրին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 14–15:

² Նշվ. աշխ., էջ 17–18:

³ Լ. Ա. Բարսեղյան, Հայոց ցեղասպանության իրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915–2000 թթ.), Երևան, 2001:

⁴ Լ. Ա. Բարսեղյան, Ֆրանսիայի իրապարակայնորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 9:

² Նույն տեղում:

1970–1980–ական թվականների հրատարակություններից հեղինակը առանձնացնում է հատկապես ֆրանսիացի պատմաբաններ Իվ Տերնոնի և Ժան–Մարի Կարզուի աշխատությունները, որոնք փաստում են 1915 թ. Հայոց ցեղասպանության անհերքելի իրողությունը:

Միաժամանակ հեղինակը ստորաքարշության աննախադեպ օրինակ է համարում ֆրանսիացի փաստաբան Ժորժ դը Մալվիլի 1988 թ. հրատարակած գիրքը, որտեղ հայ ժողովրդի ողբերգությունը չի որակվում իբրև ցեղասպանություն:

1998 թ. մայիսի 29–ին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովը ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Սոցիալիստների խմբակցության նախագիծը՝ «Ֆրանսիան հրապարակավ ճանաչում է Հայոց 1915 թ. ցեղասպանությունը», ընդունվեց միաձայն:

Հեղինակը ներկայացնում է հուզիչ մանրամասներ. նիստն սկսվեց Փարիզի Ժամանակով 9–ին և տևեց 2,40 ժամ: Բացման խոսքն արտասանեց պատգամավոր, օրինագծի գեկուցող Ռընե Ռուբեն, որը հուզված շեշտեց, որ դա Ֆրանսիայի համար պատմական առիթ է՝ ճանաչել պատմական ճշմարտությունը: Նա հիշատակեց նաև հանգուցյալ նախագահ Ֆ. Միտերանին՝ որպես ցեղասպանությունը ճանաչած առաջին պետական ղեկավարի: Մի շարք ելույթներից հետո Ազգային ժողովի միակ հայ պատգամավոր Պատրիկ Դեջյանը հայտարարել է, թե այսօր այլևս չկան աջեր ու ձախեր, կա հավերժական Ֆրանսիա¹:

Հուզիչ ու հետաքրքրական է աշխարհահռչակ երգիչ, Ֆրանսիայում Հայաստանի արտակարգ հանձնարարությունների դեսպան, ՅՈՒՆԵՍԿՕ–ի Հայաստանի պատվիրակ Շառլ Ազնավուրի՝ նույն օրը տված հարցազրույցը «Ֆրանս սուար» թերթի թղթակցին, որը Լ. Բարսեղյանը մեջ է բերել ամբողջությամբ: Նա գոհունակություն է հայտնել և ցանկացել, որ թուրքերի և հայերի միջև այսուհետև հաստատվի յուրահատուկ մտավոր գործակցություն²:

Լ. Բարսեղյանը հանգամանորեն ներկայացնում է այն ուժգին հակազդեցությունը, որ դրսևորեց թուրքական կողմը՝ Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի կապակցությամբ: Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը մի քանի օր անց հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիայի Սենատը չի վավերացնի այդ որոշումը, իսկ վարչապետ Մեսութ Յըլմազը դեռևս մայիսի 3–ին նամակ էր գրել Ֆրանսիայի վարչապետ Լիոնել Ժոսպենին: Նամակում ասված էր, որ 83–ամյա վաղեմության իրադարձությունները ցեղասպանություն համարել–չհամարելու հարցը պետք է լուծեն ավելի շուտ պատմաբանները, քան քաղաքական գործիչները: Ակնարկելով նման օրենքի ընդունման դեպքում առաջանալիք վնասակար հետևանքների մասին՝ վարչապետն ուղղակիորեն հայտարարում էր, որ որևիցե ատյանի կողմից Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը Թուրքիան կհամարի անվավեր և ուժ չունեցող: Ասվում էր նաև, որ թուրք ժողովուրդը չափազանց զգայուն է «ցեղասպանություն» բառի նկատմամբ և իրեն անարդարացիորեն մեղադրված է զգում մի ոճրի համար, որը չի գործել թե՛ մեկ և թե՛ մյուս կողմի մեծ տառապանքների ժամանակաշրջանում:

Նամակի վերջում խնդրվում էր Ֆրանսիայի վարչապետից՝ ծախողել օրինագծի ընդունումը Ազգային ժողովում¹:

Ի պատասխան այդ նամակի, Լավրենտի Բարսեղյանը բաց նամակ հղեց Թուրքիայի վարչապետին, որն առաջին անգամ հրապարակվեց Բեյրութի «Արարատ» օրաթերթի 1998 թ. հունիսի 17–ի համարում:

Նշելով, որ Թուրքիայի վարչապետի նամակները նպատակին չհասան, բաց նամակի հեղինակը նրան հիշեցնում է պատմական անցյալը՝ 1919 թ. կայացած թուրքական ռազմական ատյանի դատավճիռները, որոնցով մահապատժի և տարբեր ժամկետներով բանտարկության դատապարտվեցին երիտթուրքական գլխավոր հանցագործները: Նա ընդգծում է, որ Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստը և նրա ընդունումը անհնար է անվավեր համարել և ուժ չունեցող ճանաչել:

Համառոտակի ներկայացնելով Հայոց ցեղասպանության ճանաչման ժամանակակից միջազգային գործընթացը՝ բաց նամակի հեղինակը թուրք ղեկավարի ուշադրությունը հրավիրում է այն փաստի վրա, որ ընդամենը մեկ նախադասություն պարունակող ֆրանսիական օրինագծի կապակցությամբ Թուրքիայում դրսևորվող չափազանց զգացմունքային արձագանքները վկայում են, որ թուրքական իշխանություններն անմիջապես իրենց վրա են վերցնում կատարվածի պատասխանատվությունը²:

Բերված փաստերից էլ բխում է Թուրքիայի վարչապետին ուղղված Լ. Բարսեղյանի անկեղծ ու անմիջական հարցը՝ արդյոք ժամանակը չէ՞, որ Հայոց ցեղասպանության հարցերը քննարկվեն կլոր սեղանի շուրջ, անզգացմունք հանդարտությամբ, մեր երկու երկրների պատվիրակների մասնակցությամբ, նույնիսկ գործընթացն սկսել հայ և թուրք պատմաբանների հանդիպումներով³:

Լ. Բարսեղյանը հիշեցնում է նաև ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի դիրքորոշումը, որը 1998–ի ապրիլի 24–ին, դիմելով հայ ժողովրդին՝ նշեց, որ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման հարցում վրեժխնդրությունը չէ, որ առաջնորդում է հայ ժողովրդին, այլ՝ անցյալի ճիշտ գնահատումը, որը թույլ կտա կանխել մարդկության դեմ հնարավոր նոր ոճիրները և կծառայի տարածաշրջանում կայունության և խաղաղության հաստատմանը⁴:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի որոշման կապակցությամբ Թուրքիայի կառավարող շրջանների հիվանդագին արձագանքը: Որոշումից անմիջապես հետո թուրքական հեռուստատեսությունը դա համարեց պատմական թյուրիմացություն, իսկ Թուրքիայի նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը այն որակեց ոչ այլ ինչ, քան պատմության խեղաթյուրում և հույս հայտնեց, որ Ֆրանսիայի Սենատը կուղղի իր սխալը⁵: Համանման գնահատականներ տվեցին նաև Մեջլիսի նախագահ Հիքմեթ Չեթինը, վարչապետ Յըլմազը, փոխվարչապետ Բյուլենթ Եջևիթը, արտգործնախարար Իսմայիլ Ջեմը, պաշտպանության նախարար Իսմեթ Սեզգինը:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37–38:

² Նշվ. աշխ., էջ 47:

³ Նշվ. աշխ., էջ 48:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Նշվ. աշխ., էջ 49:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 23:

² Նշվ. աշխ., էջ 24:

Նշվում է, որ 1998 թ. հունիսի 3-ին Թուրքիայի Հանրապետության նախագահ Ս. Դեմիրելը հատուկ նամակով դիմեց Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակին՝ խնդրելով ծախողել Սենատի կողմից Ազգային ժողովի օրինագծի վավերացումը:

Լ. Բարսեղյանը գրում է նաև Թուրքիայում նկատվող առողջ միտումների մասին: Այսպես՝ ներկայացվում է թուրք լրագրող Ահմեդ Ալթանի հեռուստատեսությամբ, երբ թուրք լրագրողը հայտարարեց, որ ցեղասպանությունը ամբողջ աշխարհի կողմից հաստատված փաստ է, և դրա ժխտումը ոչ մի նպատակի չի ծառայի: Նա կոչ է անում գերմանացիների օրինակով ճանաչել հայերի ցեղասպանությունը¹:

Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի 1998 թ. մայիսի 29-ի որոշումից մեկ ամիս անց՝ հունիսի 29-ին, նախատեսվում էր բանաձևի քննարկումը Սենատում: Սակայն այն հետաձգվեց անորոշ ժամանակով, հեղինակի համոզմամբ՝ թուրքական ահաբեկչության պատճառով:

Գրքի վերջում բերված է Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի պատմական նիստի ամբողջական սղագրությունը՝ Գրիգոր Ջանիկյանի հայերեն թարգմանությամբ²:

Ֆրանսիայի Հանրապետության կողմից Հայոց ցեղասպանության օրենսդրորեն վերջնական ճանաչման հետագա զործընթացներին է նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի հաջորդ աշխատությունը³:

Ներկայացնելով հիմնահարցի շուրջը մամուլում և այլուր ծավալված տարբեր քննարկումները՝ հեղինակը նշում է, որ 2000 թ. մարտի 21-ին Ֆրանսիայի Սենատը հերթական նիստում 130 կողմ, 172 դեմ քվեարկելով մերժեց օրակարգ մտցնել Հայոց ցեղասպանության հարցի քննարկումը:

Սակայն 2000 թ. նոյեմբերի 8-ին, Փարիզի ժամանակով առավոտյան ժամը 5:30-ին, երեքուկես ժամ տևած գիշերային քննարկումներից հետո Ֆրանսիայի Սենատը ճանաչեց 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը:

Նիստին ներկա 208 սենատորներ 164 կողմ, 40 դեմ և 4 ձեռնպահ ձայներով քվեարկեցին Սենատի հինգ կուսակցությունների ներկայացուցիչների կողմից առաջարկված օրենքի նախագիծը՝ «Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է 1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը»:

Ինչպես նշեց Ազգային ժողովի պատգամավոր, օրինագծի հեղինակ ժան Պոլ Բրեն՝ դա խոշոր հաղթանակ էր ստի դեմ⁴:

2001 թ. հունվարի 29-ին Ֆրանսիայի նախագահ ժակ Շիրակը ստորագրեց Հայոց ցեղասպանության մասին Ֆրանսիայի Ազգային ժողովի ընդունած օրինագիծը, որը Ազգային ժողովը միաձայն ընդունել էր հունվարի 18-ին:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանն ամբողջությամբ ներկայացնում է թիվ 2001-70 օրենքը, որն ազդարարում էր՝ Ազգային ժողովը և Սենատը ընդունել են, Հան-

րապետության նախագահը հրապարակում է օրենք, որի բովանդակությունը հետևյալն է.

Եզակի հողված
Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է
1915 թ. Հայոց ցեղասպանությունը
Ներկա օրենքը կկիրառվի որպես պետական օրենք

Փարիզ, 2001 թ. հունվարի 29:
Հանրապետության նախագահ՝ ժակ Շիրակ
Վարչապետ՝ Լեոնել Ժոսպեն

Նշելով, որ ժակ Շիրակի կողմից օրինագծի ստորագրումը երկու տարվա պայքարի վերջնակետն էր, Լ. Բարսեղյանն ընդգծում է, որ փաստորեն Ֆրանսիան դարձավ աշխարհում առաջին պետությունը, որն օրենսդրությամբ ճանաչեց Հայոց ցեղասպանությունը: Դա նշանակում էր նաև, որ այսուհետև նրանք, ովքեր կփորձեն Ֆրանսիայում ժխտել կամ կասկածանքի տակ դնել Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցած Հայոց ցեղասպանության փաստը, կենթարկվեն քրեական պատասխանատվության¹:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է այդ կապակցությամբ առաջացած դժգոհության բուռն ալիքը Թուրքիայում. բողոքի և խիստ դժգոհության հայտարարություններ արեցին վարչապետ Բ. Էջևիթը, պետնախարար Ռ. Յուջելենը, Սեջլիսի նախագահ Օ. Իզգին, ռազմական գերատեսչության ղեկավար Ս. Չաքմաքոզլին, իսկ Թուրքիայի արտգործնախարարությունը Սենատի որոշումը որակեց որպես պատմական իրականությանը ամբողջովին հակասող ու սխալ²: Ստամբուլում թուրքերը հրապարակավ այրեցին Ֆրանսիայի ազգային դրոշմը:

Գրքի վերջում գետեղված են Ֆրանսիայի Հանրապետության Ազգային ժողովի 1998 թ. մայիսի 29-ի նիստի և Սենատի 2000-2001 թթ. խորհրդարանական քննարկումների արձանագրությունները³:

ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտը, ի շարս բազում այլ մտահղացումների, ձեռնարկել է Հայոց ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստների և նյութական պատասխանատվության հիմնահարցերի պարզաբանմանը: Այդ թեմայով ստեղծված գրքույկ-տեղեկատվության հեղինակն է Լ. Բարսեղյանը⁴: Մատենաշարի նպատակն է Հայոց ցեղասպանության թանգարանի այցելուներին տեղեկացնել ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած մարդկային և նյութական կորուստների մասին:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 86:

² Նշվ. աշխ., էջ 87-88:

³ Նշվ. աշխ., էջ 94-244:

⁴ Լ. Բարսեղյան, Գեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները: Մատենաշար թիվ 1: Երևան, 1999:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 59:

² Նշվ. աշխ., էջ 65-131:

³ Լ. Ա. Բարսեղյան, Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Երևան, 2002, 244 էջ:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 83:

Տեղեկատվության առաջին աղյուսակը թվական տվյալներ է պարունակում 1914 թ. դրությամբ Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանի տարածքում բնակվող հայ ազգաբնակչության մասին: Առաջին սյունակներում տրվում են նահանգների անվանումը, հայկական բնակավայրերի, հայ բնակչության, հայկական եկեղեցիների, դպրոցների թիվը: Աղյուսակի համաձայն՝ հայկական բնակավայրերի թիվը 2925 էր, հայերի թիվը՝ 2 միլիոն 133 հազար 190, եկեղեցիները՝ 3368, դպրոցները՝ 1996:

Առանձին աղյուսակով ներկայացվում է մարդկային կորուստների թիվը նահանգների անվանումը, բնակչության թիվը 1914-ին, 1922-ին, տեղահանվածների կամ ոչնչացվածների թիվը: Ամփոփիչ տվյալներն են. բնակչության թիվը 1914-ին՝ 2133190, 1922-ին՝ 387800, տեղահանվածների կամ ոչնչացվածների թիվը՝ 1745390:

Տեղեկագրում տվյալներ են բերվում նաև հայ ժողովրդի կրած նյութական մոտավոր կորուստների մասին, որը կազմված է հայկական երկու պատվիրակությունների՝ 1918 թվականին Փարիզի Խաղաղության վեհաժողովին ներկայացրած հուշագրի հիման վրա: Ըստ այդ տեղեկատվության՝ 1914 թ. Օսմանյան կայսրությունում հայերի ընդհանուր թիվն է 2026000 մարդ:

Մանրամասն աղյուսակներով ցույց է տրվում, որ Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությանը հասցված նյութական վնասը կազմում է 14 միլիարդ 598 միլիոն 460 հազար ֆրանսիական ֆրանկ:

Առանձին հաշվարկ է կատարված Հայաստանի Հանրապետության և Կովկասի հայաբնակ շրջաններից տեղահանված ու ոչնչացված հայ ազգաբնակչության նյութական կորուստների վերաբերյալ, որը կազմում է 4 միլիարդ 532 միլիոն 472 հազար ֆրանկ:

Այսպիսով, ինչպես ամփոփում է տեղեկագրի հեղինակը, Արևմտյան Հայաստանում և Հայաստանի առաջին հանրապետության տարածքում 1914-1919 թթ. ընթացքում հայ ժողովրդի կրած նյութական վնասները կազմում են 19 միլիարդ 130 միլիոն 932 հազար ֆրանկ՝ 1919 թ. Ֆրանսիայում գործող զենքի համապատասխան:

Մատենաշարի երկրորդ գրքույկում¹, որի հեղինակն է նշանավոր իրավագետ-միջազգայնագետ Յուրի Բարսեղովը, քննարկվում է ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի նյութական կորուստների փոխհատուցման իրավական հիմքերի հարցը: Հեղինակը գտնում է, որ բոլորը, ովքեր մասնակցել են հայերի ցեղասպանության գործողությանը՝ մասնավոր անձինք, պետություն կազմող ժողովուրդը և պետությունն ինքնին, ենթակա են տնտեսական պատժամիջոցի: Նյութական պատասխանատվություն պիտի կրեն նաև օտար պետությունները, բանկերը և մասնավոր անձինք, ովքեր յուրացրել են ցեղասպանության օբյեկտ դարձած ժողովրդի կողոպտման պտուղները²:

Նա հայ ժողովրդին կողոպտելու հիմք է համարում օսմանյան կառավարության 1915 թ. մայիսի 30-ի ժամանակավոր օրենքը հայերի տեղահանության

մասին, որը պառլամենտը չէր հաստատել, այլ դրան իբր թե «համաձայնել էր» 1915 թ. սեպտեմբերի 15-ին, այսինքն՝ օրենքը հակասահմանադրական էր:

Ինչպես գրում է Յու. Բարսեղովը, իրավական ուժ չստացած տեղահանման մասին օրենքին հաջորդեց 1915 թ. հունիսի 15-ի լրացուցիչ օրենքը, որով հայերի ամբողջ ունեցվածքը հայտարարվեց «լքյալ» և կալանք դրվեց դրավրա: Այդ օրենքը նույնպես կիրառվեց սահմանադրության խախտմամբ՝ առանց խորհրդարանի քննարկման: Այդ կապակցությամբ Յու. Բարսեղովը վկայակոչում է գերմանական բանկերից մեկի տնօրեն Արթուր ֆոն Գվինների այն կարծիքը, թե օրենքի տասնմեկ հոդվածների բովանդակությունը հանգում է տեղահանված հայերի ամբողջ ունեցվածքի բռնազավթմանը:

Նշվում է, որ 1914 թ. նոյեմբերի 4-ին, երբ Թուրքիան պարտություն կրեց պատերազմում, Օսմանյան կայսրության խորհրդարանը այդ փաստաթուղթը ճանաչեց ոչ սահմանադրական, իրավական առումով անվավեր¹:

Առանձին ենթաբաժնում հեղինակը ցույց է տալիս, թե ինչպես էր կատարվում ցեղասպանության օբյեկտ դարձած արևմտահայության կողոպուտը ողջ Օսմանյան կայսրությունում: Նա վկայակոչում է ամերիկյան հյուպատոս Ջեյսոնին, որը հայ ժողովրդի կողոպուտը դիտում էր որպես հայերի բնաջնջման բաղկացուցիչ մաս, շվեյցարացի հեղինակ Ջուռլինդեսին, որը գտնում էր, թե այն, ինչ կատարվեց իրականում, մեկուկես միլիոն քաղաքացիների լայնամասշտաբ ունեզրկում էր²:

Յու. Բարսեղովը հիշատակում է այնպիսի տվյալների գոյության մասին, ըստ որոնց, հայկական բռնագրավված փողերի մի մասը թուրքական կառավարությունն ավանդագրել է Գերմանիայի և Ավստրո-Հունգարիայի բանկերում, որոնք հետո անցել են Անտանտի տերությունների տնօրինությանը³:

Վկայակոչելով զանազան տվյալներ հայերի նյութական կորուստների գումարային չափերի մասին՝ նա ամենամախնական ու ոչ լրիվ է համարում հայկական երկու պատվիրակությունների հաշվարկները 19 միլիարդ ֆրանկի մասին:

Անդրադառնալով միջազգային պայմանագրերում հայերի սեփականության պաշտպանության մասին՝ իրավագետ-միջազգայնագետը գտնում է, որ ցեղասպանության զոհերի սեփականության իրավունքների հարցն առավել ամբողջությամբ կարգավորվել է Սևրի դաշնագրում: Մինչդեռ 1923 թ. Լոզանի համաձայնագիրը, որը փոխարինեց Սևրի դաշնագրին, չէր բովանդակում դրույթներ Հայաստանի և հայ ժողովրդի մասին⁴:

Գնահատելով Թուրքիայի Հանրապետության օրենքները իբրև մարտահրավեր մարդկության իրավագիտակցությանը՝ Յու. Բարսեղովը մատնանշում է քեմալականների ընդունած 1923 թ. ապրիլի 15-ի օրենքը «լքյալ ունեցվածքի» մասին, որով հայերի ամբողջ ունեցվածքը բռնագրավվում էր, իսկ հայերին տրված բոլոր լիազորագրերը հայտարարվում էին անվավեր: Այդ օրենքի հիման վրա թուրքական կառավարությունը պահանջներ առաջադրեց թուրքական

¹ Յուրի Բարսեղով, Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը (ռեպարացիայի և փոխհատուցման խնդիրներ): Երևան, 1999:

² Նշվ. աշխ., էջ 4:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6:

² Նշվ. աշխ., էջ 8:

³ Նշվ. աշխ., էջ 10:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 13:

բանկերում և օտարերկրյա բանկերի բաժանմունքներում հայերի ավանդների նկատմամբ: Քենալական կառավարությունը փախստական հայերին զրկեց թուրքական քաղաքացիությունից: Արգելվեց հարյուր հազարավոր փրկված հայերին՝ վերադառնալ իրենց սեփական տները:

Նշանավոր միջազգայնագետը եզրակացնում է, որ Թուրքիայի Հանրապետության օրենքները և թուրքական պետության դիրքորոշումն ամբողջապես՝ ցեղասպանության զոհ հայերի նկատմամբ անհամատեղելի են միջազգային իրավունքի ամենատարրական նորմերին և հակասում են միջազգային պարտավորություններին¹:

Ինչպես նշում է հեղինակը, հայ ժողովրդի կողոպտման փաստին քաղաքական և իրավական գնահատական տալու փոխարեն, Ազգերի լիգայի խորհուրդը հայ գաղթականների բոլոր զանգատներն ու բողոքները հանձնեց Թուրքիայի Հանրապետության կառավարությանը:

Ազգերի լիգայի գլխավոր քարտուղար է. Դրյունոնդին ուղարկված թուրքական կառավարության պատասխանում նշվում էր, որ հայ գաղթականների ճակատագիրը և «լքյալ ունեցվածքի» հարցը ենթակա չի քննության, քանի որ իրենց երկրից փախածները գտնվում են հատուկ, այն է՝ հանցագործների վիճակում²:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում շարադրանքի այն մասը, որը վերաբերում է Թուրքիայի դիրքորոշման կապակցությամբ Հայ գաղթականների կենտրոնական կոմիտեի՝ 1929 թ. հունիսի 5-ին իրավաբանական խորհրդատվության համար չորս նշանավոր միջազգայնագետ իրավաբանների՝ Ժիլբեռ Ժիդելին, Ալբեր Լապլադելին, Լուի Լեֆյունին և Անդրե Մանդելշտամին հղած դիմումի մասին: Իրավախորհրդատուները հաստատեցին, որ անկախ հայերի տարագրման պատճառներից, թուրքական կառավարությունն իրավունք չունի բռնազավթել հայերի ունեցվածքն այն պատրվակով, թե ներկայումս նրանք Թուրքիայի բնակիչներ չեն: Հեղինակի կարծիքով՝ խորհրդատվական եզրակացությունն ըստ էության տվեց տվյալ հարցում Թուրքիայի հակաօրինական քաղաքականության իրավաբանական գնահատականը: Եզրակացությունն ուղղված էր նաև արևմտյան տերություններին, որոնք Հայկական հարցի լուծումը ենթարկել էին իրենց քաղաքական շահերին և Ազգերի լիգայում քննարկումը փակուղի մտցրել³:

Յու. Բարսեղովի կարծիքով՝ հարցը կարող է և պետք է լուծվի հայ-թուրքական հարաբերությունների հիման վրա: «Հայ-թուրքական հարաբերությունների ողբերգական անցյալի քաղաքակիրթ եղանակով հանգուցալուծումը, — գրում է նա, — առնվազն ենթադրում է ունեցվածքը վերադարձնելը կամ վնասի դրամական փոխհատուցումը ցեղասպանության զոհերին կամ նրանց ժառանգներին»:

Ի. Ա. Արաբյանի գիտահանրամատչելի գրքույկը նվիրված է ցեղասպանության և նրա պատժելիության հարցերին⁴:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 16:
² Նշվ. աշխ., էջ 21-22:
³ Նշվ. աշխ., էջ 28-29:
⁴ Ի. Ա. Արաբյան. Геноцид и его наказуемость (страницы истории: вчера и сегодня). Ереван, 1999:

Միջազգային իրավաբանական փաստաթղթերի հիման վրա հեղինակը համակողմանիորեն բնորոշում է ցեղասպանության երևույթը, համառոտակի շարադրում նրա պատմությունը:

Փաստական նյութի հիման վրա հեղինակը տալիս է ցեղասպանության հանցակազմի իրավաբանական որակումը և նրա պատժելիությունը:

Ընդգծվում է, որ ցեղասպանությունը ծանրագույն հանցագործություն է մարդկության հանդեպ, որը դատապարտում է ողջ քաղաքակիրթ աշխարհը, և որի դեմ ՄԱԿ-ը ընդունել է համապատասխան փաստաթղթեր: Այն չունի վաղեմության ժամկետ և ենթակա է դատապարտման, իսկ կազմակերպիչները՝ պատժի, անկախ կատարման ժամկետից:

Ի. Արաբյանը գտնում է, որ հայ ժողովրդի ինքնապաշտպանությունը ցեղասպանական գործողությունների դեմ պատմականորեն անհրաժեշտություն էր և իրավաբանորեն արդարացված: Նա ցեղասպանության դրսևորում է համարում նաև մերօրյա շրջափակումները, շոշափում նաև ցեղասպանության հետևանքներից բխող փոխհատուցման հարցերը:

Հեղինակը պաշտպանում է մի շարք ճանաչված իրավաբանների առաջարկը՝ ցեղասպանության հետ առնչված միջազգային իրավաբանական օրենսգիրք ստեղծելու և քրեական դատարան ձևավորելու վերաբերյալ:

Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի ուսումնասիրման բնագավառում կարևոր ներդրում է Լավրենտի Բարսեղյանի աշխատությունը՝ նվիրված ԱՄՆ-ում հիմնահարցի արծարծումներին և թուրքական հակազդեցությանը¹:

Աշխատության առաջին գլխում ներկայացված է ԱՄՆ-ի նախագահների և կոնգրեսականների գործունեությունը Հայոց ցեղասպանության դատապարտման ուղղությամբ:

Ուսումնասիրության առաջին օբյեկտը նախագահ Վուդրո Վիլսոնն է: Նրա գործունեության լուսաբանումն սկսվում է 1916 թ. օգոստոսի 31-ի հայտարարությամբ, որտեղ կոչ էր արվում ամերիկյան ժողովրդին՝ օժանդակել պատերազմից, սովից ու հիվանդություններից ծանր հարվածներ ստացած հայ ժողովրդին²:

1917 թ. դեկտեմբերի 22-ին Վ. Վիլսոնը հատուկ հանձնարարական է տալիս կառավարությանը՝ ուսումնասիրել Հայաստանի հետագա ճակատագրի հետ կապված հարցերը և մշակել ԱՄՆ-ի դիրքորոշումը: Հանձնարարականում ընդգծվում էր, որ անհրաժեշտ է թուրքական տիրապետությունից ազատագրել ճնշված ժողովուրդներին:

1918 թ. հունվարի 8-ին հրապարակվում է Վ. Վիլսոնի տասնչորս կետերից բաղկացած հայտարարությունը, որոնցից 12-րդը վերաբերում էր հայերին:

Իբրև ամփոփում նշվում է, որ 1920 թ. մայիսի 24-ին Վ. Վիլսոնը դիմեց Կոնգրեսին՝ Հայաստանի մանդատն ստանձնելու և այնտեղ գործ ուղարկելու

¹ Լ. Ա. Բարսեղյան, Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը, Երևան, 2001:
² Նշվ. աշխ., էջ 4:

լիազորություններ ստանալու առաջարկությամբ, սակայն սենատորների մեծամասնությունը մերժեց այն¹:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է պայքարի առաջուր շարունակվող այն երկարատև ճանապարհը, որ անցել են ԱՄՆ-ի կոնգրեսականները, բայց դեռևս չեն հասել հաղթանակի: Ահա այդ ճանապարհի կարևորագույն հանգրվանները. 1975-ին ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատը բանաձև ընդունեց ապրիլի 24-ը «Մարդու կողմից մարդու նկատմամբ անմարդկային վերաբերմունքի հիշատակման ազգային օր հայտարարելու մասին»: Բանաձևը մերժվեց:

1978 թ. մայիսի 16-ին նախագահ Ջիմի Քարտերը հայտարարեց, որ 1916 թ. նախորդած տարիներին ողջ հայ ժողովրդի ոչնչացմանն ուղղված քայլերի համար, որն ամենամեծ ողբերգություններից մեկն էր, որևէ Նյուրնբերգյան դատավարություն տեղի չունեցավ:

1981 թ. ապրիլի 22-ին նախագահ Ռոնալդ Ռեյգանը հայտարարեց, որ ինչպես հայկական ցեղասպանության, այնպես էլ դրան հետևած բազմաթիվ այլ ժողովուրդների ցեղասպանությունների դատերը երբեք չպետք է մոռացվեն:

Սակայն ԱՄՆ-ի Սենատը մերժեց Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ Կոնգրեսի Ներկայացուցիչների պալատի 1984, 1985, 1987, 1990 թթ. ներկայացրած բանաձևերը:

1991 թ. ապրիլի 20-ին ԱՄՆ-ի նախագահ Ջորջ Բուշը հայտարարեց ամերիկացիներին, որ ինքը միանում է բոլոր նրանց, ովքեր ապրիլի 24-ը ընդունում են իբրև հայ ժողովրդի 1,5 միլիոնից ավելի զոհերի հիշատակի օր:

1994 թ. ապրիլի 24-ին համանուն մի ուղերձով հանդես եկավ պրեզիդենտ Բիլ Բլինտոնը²:

Լ. Բարսեղյանը կարևոր իրադարձություն է համարում այն փաստը, որ 1996 թ. մայիսի 15-ին ԱՄՆ-ի Ներկայացուցիչների պալատի միջազգային հարաբերությունների հանձնախմբի նախաձեռնությամբ առաջին անգամ Կոնգրեսում տեղի ունեցան լսումներ Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության պատմական փաստի ճանաչման խնդրի շուրջ: Կոնգրեսին ներկայացվեց մի բանաձև, որը Թուրքիային կոչ էր անում ճանաչել Հայոց եղեռնը: Բանաձևը պաշտպանում էին 165 կոնգրեսականներ: Սակայն ԱՄՆ-ի արտգործնախարարությունը հավանություն չտվեց բանաձևին և այն Կոնգրեսի օրակարգ չմտավ³:

1997 թ. ապրիլի 22-ին պրեզիդենտ Բիլ Բլինտոնը հանդես եկավ նոր հայտարարությամբ, որտեղ 1915-1923 թթ. Օսմանյան կայսրությունում 1,5 միլիոն հայերի սպանող համարվում էր 20-րդ դարի պատմության ամենասև էջը⁴:

Լ. Բարսեղյանը հատուկ կանգ է առնում այն նշանակալի փաստի վրա, որ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը 1998 թ. ապրիլի 22-ին հարգեց Թուրքիայում Հայոց ցեղասպանության զոհերի հիշատակը: Ներկայացուցիչների պալատի ավելի քան 40 անդամներ մասնակցեցին Կապիտոլիումում կայացած Կոնգրեսի հատուկ բաց

նիստին: Բացելով նիստը՝ կոնգրեսական Ֆրենկ Փալոունն ընդգծել է, որ Կոնգրեսն իր հարգանքի տուրքն է մատուցում մարդկության դեմ հրեշավոր հանցագործություններից մեկի՝ 1915-1923 թթ. օսմանյան Թուրքիայում հայտնի ցեղասպանության զոհերի հիշատակին: Կոնգրեսական Ջոն Փորտերն ասել է, թե իրենք նմանվում են անբարոյական ցինիկների, երբ ռազմավարական դաշնակից են համարում մի երկիր, որը հրաժարվում է իրեն մեղավոր ճանաչել աղաղակող հանցագործության իրականացման մեջ:

Հեղինակը մանրամասնորեն ներկայացնում է Ջորջիայի և Հարավային Կարոլինայի նահանգների Սենատների որոշումները՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և ապրիլի 24-ը անմեղ զոհերի հիշատակի օր սահմանելու մասին: Նա խոսում է նաև 1999 թ. ապրիլին ԱՄՆ-ի շուրջ 60 կոնգրեսականների ներկայացրած հայերի ցեղասպանության դատապարտման օրենքի նոր նախագծի մասին, որը, սակայն, դեռևս չի քննարկվել: Ինչ վերաբերում է Բիլ Բլինտոնի՝ 1999 թ. ապրիլի 19-ի նոր հայտարարությանը, որտեղ ցեղասպանություն բառը չի օգտագործվում, ապա, հեղինակի կարծիքով, այն վշտակցության հետ այնքան կապ ուներ, որքան 1915 թ. ցեղասպանության հարցի միջազգային շահարկումները՝ դրա միջազգային ճանաչման հետ¹:

Աշխատության երկրորդ գլխում Լ. Բարսեղյանը հանգամանորեն քննարկում է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի թիվ 398 բանաձևը և դրան Թուրքիայի հակազդեցության հարցը: Նա հիշատակում է ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի հայկական հարցերի հանձնախմբի 2000 թ. մշակած թիվ 398 բանաձևը, որը պրեզիդենտին կոչ էր անում Հայոց ցեղասպանության շուրջ համապատասխան նյութեր և ուսումնասիրություն ապահովել արտգործնախարարության և արտաքին կապերի ծառայությունների բոլոր պաշտոնյաների համար: Այնուհետև քաղվածքներ են բերվում շուրջ 10 կոնգրեսականների դատապարտող ելույթներից²:

Սակայն, ինչպես արձանագրում է հեղինակը, թիվ 398 բանաձևը հանդիպեց Բլինտոնի վարչակազմի և թուրքական կառավարության ընդդիմությանը: Պետդեպարտամենտի խոսնակը հանդես եկավ բանաձևի ընդունման դեմ:

Ներկայացվում է այն մեծ աղմուկը, որ բանաձևի առիթով բարձրացրին թուրք պետական գործիչներն ու մամուլը: Բերվում է Թուրքիայի պետնախարար Աբդյուլհալուք Չայի պատասխանը, ըստ որի, օսմանյան վիճակագրության համաձայն՝ 1914 թ. այնտեղ ապրել են մեկ միլիոն 100 հազար հայեր, հետևաբար 1,5 միլիոն հայերի կոտորածի շուրջ պնդումները հիմնովին սխալ են, և տեղի ունեցածը ստիպողական տարագրություն է եղել միայն³:

Չավեշտական է հնչում «Ջումհուրիեթ» թերթից բերած հեղինակի քաղվածքը, ըստ որի, իբր 1916-1917 թթ. հայազգի Համբարձում Բոյաջյանը և նրա զինվորները Անատոլիայում կոտորել են 5000 թուրք: Պարզաբանվում է, որ Հ. Բոյաջյանը հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նշանավոր հնչակյան գործիչ Մեծն Մուրադն էր, որը թուրքերի կողմից կախաղան է բարձրացվել դեռևս 1915 թ. հուլիսի 30-ին: Հեղինակը նպատակահարմար է համարել ամ-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 6-7:

² Նշվ. աշխ., էջ 12-13:

³ Նշվ. աշխ., էջ 14:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 15:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 20:

² Նշվ. աշխ., էջ 22-23:

³ Նշվ. աշխ., էջ 25:

բողջությամբ մեջ բերել թուրք հայտնի մտավորական թաներ Աքչամի հողվածը, որը հաստատում է, որ ըստ օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության՝ 800 հազար հայ է սպանվել: «Մի՞թե չեք ամաչում մարդկային ցեղին ձեր պատկանելիությունից»,— իր հայրենակիցներին է դիմում թուրք մտավորականը¹: Հատուկ ուշադրության արժանի է հեղինակի կողմից թուրքիայի նախկին վարչապետ թանու Զիլլերի դիրքորոշման բացահայտումը: Վերջինս պահանջել էր արտաքսել թուրքիայում գտնվող Հայաստանի 30 հազար քաղաքացիներին, գիտական լայն արշավ ծավալել ցեղասպանության կեղծությունն ապացուցելու համար, լայնորեն օգտագործել ցեղասպանությունը ժխտող ամերիկյան պատմաբան Բեռնարդ Լյուսի աշխատությունները:

Հեղինակն անառարկելի փաստերով ցույց է տալիս ԱՄՆ-ի նախկին պետքարտուղար Մադլեն Օլբրայթի բացասական դիրքորոշումը՝ Հայոց ցեղասպանության ճանաչման օրինագիծը քննարկումից հանելու հարցում:

Լ. Բարսեղյանը ամբողջությամբ մեջ է բերում «Կալիֆոռնիա կուրիեր» թերթի խմբագիր Հարութ Սասունյանի մի հողվածը՝ նվիրված օսմանյան արխիվների ներկա վիճակին: Այնտեղ ցույց է տրվում, որ արխիվային բազմաթիվ փաստաթղթերի մեծածավալ կույտեր տգիտության հետևանքով հայտնվել են թղթի վերամշակման գործարանների աղբակույտերում, կամ թափվել ծովը:

Հետագա շարադրանքում ներկայացվում է պրեզիդենտ Բիլ Բլինտոնի մի ուղերձը, որով Ներկայացուցիչների պալատի նախագահ Դենիս Հասթերթին հորդորվում էր հայերի ցեղասպանության օրինագիծը չդնել օրակարգում: «Ես լիովին հասկանում եմ,— ասված էր ուղերձում,— թե որքան սուր են ընկալում թուրքիան և Հայաստանը այս խնդիրը: Վերջին հաշվով, այս ցավոտ խնդիրը կարող է լուծվել միայն այն դեպքում, երբ կողմերը միասին քննեն իրենց անցյալը»²:

Ցեղասպանության օրինագծի տապալման առնչությամբ Հյուսիսային Կիպրոսի թուրքական Հանրապետության նախագահ Ռաուֆ Դենքթաշի արտահայտված անսքող հրճվանքին զուգահեռ՝ Լ. Բարսեղյանը ներկայացնում է թուրք նշանավոր հրապարակախոս Մեհմեդ Ալի Բիրանդի մի հողվածը: Այնտեղ ասվում է, որ Ներկայացուցիչների պալատում հայկական բանաձևի քննարկման հետաձգումը թուրքիային չի փրկում «Եղեռնագործ մարդասպաններ» պիտակից, որը դաջված է թուրք ազգի երեսին:

Թուրք հրապարակախոսն ընդունում է, որ իրենց նախնիները ստորաբարքներ են գործել հայերի նկատմամբ, բայց ոչ ցեղասպանություն: Նա առաջարկում է ամեն ինչ անել, որ հայկական «պատահարները» չորակվեն իբրև ցեղասպանություն³:

Քննարկելով ևս մի քանի թուրք մտավորականների տեսակետներ՝ Լ. Բարսեղյանը եզրակացնում է. «Թուրք մտավորականությունը բազմակարծիք է հայկական բանաձևի կապակցությամբ, սակայն հիմնականում նրա դիրքորոշումը

և հակումները սերտորեն առնչվում են հոգուտ պաշտոնական շրջանների արտահայտած տեսակետների»⁴:

Գլուխն ավարտվում է 2000 թ. նոյեմբերի 2-ին տեղի ունեցած ՀՀ նախագահ Ռ. Քոչարյանի բացառիկ հարցազրույցով ազգային հեռուստատեսությանը, որը նվիրված էր Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հարցերին⁵:

Որոշակի հետաքրքրություն է ներկայացնում Լ. Բարսեղյանի աշխատության չորրորդ գլուխը՝ նվիրված Հայաստանի և թուրքիայի միջև երկխոսության հարցին:

Հեղինակը գտնում է, որ այսօր խուսափել երկխոսությունից՝ նշանակում է պարտվել, հրաժարվել պայքարից, մի բան, որ չի կարող ներել մեր ժողովուրդը: Ընդհակառակը, շարունակում է նա, առիթ է ներկայանում կրկին անգամ միջազգային հանրությանը ներկայացնել ճշմարտությունը Հայոց ցեղասպանության մասին: «Մենք պարտավոր ենք այսօր ամբողջ ուժերով պատշաճ պատասխան ու հակահարված տալ թուրք, և ոչ միայն թուրք, այդ թվում արևմտյան քարոզչությանը, գիտական խորությամբ ու փաստարկներով աշխարհին հասցնել ճշմարտությունը»,— գրում է նա⁶:

Այնուհետև գիտնականը փորձում է սահմանել հարցերի այն մոտավոր շրջանակը, որ կարող է քննարկվել երկխոսության ընթացքում:

Մերկացնելով 2001 թ. հունվարի վերջին թուրքիայի գինված ուժերի գլխավոր շտաբի ինտերնետային էջում հայտնված «Հայկական հարց» նյութի հեղինակներին, այդ նոր տիպի կեղծարարներին որակելով իբրև «գեներալ-պատմաբաններ»⁴, Լ. Բարսեղյանն իր աշխատությունն ավարտում է այն հավատամքով, որ 20-րդ դարի սկզբին Օսմանյան կայսրությունում իրագործված ոճրագործության ուրացմանն ու ժխտմանը միտված թուրքիայի բոլոր ճիգերը անհիմն են ու անհուսալի:

1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման հետ անմիջական աղերս ունի տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու հիմնահարցը, որին էլ հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել Հ. Վ. Հակոբյանը⁵:

Գրքում առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձված թուրքերի կողմից ցեղասպանության և բռնազաղթի ենթարկված հայության՝ Մեծ եղեռնը վերապրածների և նրանց սերունդների հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստան, Կիլիկիա, Արևելյան Հայաստանից բռնազավթված Կարս, Արդահան, Սուրմալու և այլ կորսված հայկական բնակավայրերը վերադառնալու իրավունքի հիմնահարցին, որին հեղինակը առանձին ենթագլուխ է նվիրել⁶:

Վկայակոչելով 1916 թ. Անգլիայի և Ֆրանսիայի միջև կնքված Սայքս–Պիկոյի համաձայնագիրը, ըստ որի, Ռուսաստանին պետք է անցնեին Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Բիթլիսի շրջանները՝ հեղինակն ընդգծում է, որ ճիշտ է,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 71:

² Նշվ. աշխ., էջ 75–78:

³ Նշվ. աշխ., էջ 83–85:

⁴ Նշվ. աշխ., էջ 107–110:

⁵ Հ. Վ. Հակոբյան, Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Երևան, 2002:

⁶ Նշվ. աշխ., էջ 200–220:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 37:

² Նշվ. աշխ., էջ 64:

³ Նշվ. աշխ., էջ 69–71:

այնտեղ բացակայում էին «Հայաստան» և «Հայկական հարց» հասկացությունները, սակայն այդ առթիվ վարվող դիվանագիտական գրագրության մեջ ուղղակիորեն շոշափվում էր նաև Թուրքիայի պարտությունից հետո տարագրված արևմտահայության հայրենիք վերադառնալու հարցը¹:

Սայքս-Պիկոյի գաղտնի համաձայնագրով Օսմանյան կայսրության տարածքները բաժանվում էին հինգ՝ Կապույտ, Կարմիր, Դարչնագույն, Կանաչ, Դեղին գոտիների, որոնցից վերջինը՝ Արևմտյան Հայաստանը, անցնում էր Ռուսաստանին:

Ինչպես նշում է հեղինակը, ռուսները մտադիր չէին Դեղին գոտում հայերին որևէ արտոնություն շնորհել: Ըստ Ռուսաստանի արտգործնախարար Ա. Սազոնովի՝ Թուրքիայից նոր նվաճված մարզերը կարգավորելիս անհրաժեշտ է միանգամայն անաչառ վերաբերվել բոլոր ազգություններին, և ցույց չտալ որևէ բացառիկ հովանավորություն որևէ ազգության՝ ի վնաս մյուսի: Նա հնարավոր էր համարում որոշյալ սահմաններում հայերին վերապահել դպրոցական և եկեղեցական անկախություն, մայրենի լեզվից օգտվելու իրավունք, ինչպես նաև քաղաքային և գյուղական ինքնավարություն:

Ինչպես եզրակացնում է Հ. Հակոբյանը, ինչպես արևմտյան, այնպես էլ ռուսական պլաններում բացակայում էր անկախ Հայաստանի, նույնիսկ Հայաստանի ինքնավարության հեռանկարը, որը կարող էր արմատապես նյութակազմել տարագիր հայերի հայրենիք վերադառնալու գաղափարը²:

Մեր կարծիքով, սակայն, միանգամայն անընդունելի է հեղինակի այն տեսակետը, թե հակահայկական քաղաքականության լկտիությունը հասնում էր այնտեղ, որ ցարիզմը չարաշահում էր հայերի ցեղասպանության հետևանքները: «Նրանց ձեռնադրում էր Արևմտահայաստանի հայաթափությունը թուրքերի ձեռքերով, — շարունակում է նա, — և որոշ դեպքերում ռուսական զորքերի գործողությունները նպաստում էին դրան: Լավագույն միջոցը հանկարծակի նահանջներն էին, որով հայ բնակչությանը հանձնում էին վրեժխնդիր թուրքերի ձեռքը»: Ռուսաստանի նկատմամբ այդ անհիմն մեղադրանքը հաստատելու համար հեղինակը վկայակոչում է Գ. Լազյանին, որը հայտնի է իր ռուսատյացությամբ:

Մի կողմից՝ Հ. Հակոբյանը գրում է, թե հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու տենչը ամենևին չէր հուզում ցարական Ռուսաստանի իշխանություններին, ավելին՝ խանգարող հանգամանք էր հայաթափված Արևմտահայաստանը ռուս գաղթականներով բնակեցնելու ծրագրի իրականացման ճանապարհին, մյուս կողմից էլ վկայում, որ 1917 թ. փետրվարյան հեղափոխությունից հետո հայերին թույլատրվեց վերադառնալ իրենց հայրենի բնակավայրերը, և 150 հազար փախստականներ վերադարձան Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի և Տրապիզոնի վիլայեթներում գտնվող իրենց օջախները³:

Հ. Հակոբյանն անդրադարձել է նաև հիմնահարցի սրմանը Առաջին աշխարհամարտից հետո: Խոսելով հուշարձանների ոչնչացման մասին՝ նա

գտնում է, որ դա կանխամտածված գործողություն է, մշակութային ցեղասպանություն, որի նպատակն է բնաջնջել ամենամանջնջելի վկայություններն այն բանի, թե ով է տվյալ հողի տերը, և զրկել հայերին հայրենիք վերադառնալու ամենագորեղ կռվաններից:

Քննարկելով Հայոց մեծ եղեռնի համար պատասխանատուների հարցը՝ նա գտնում է, որ դրա համար պատասխանատվություն է կրում նաև թուրք ժողովուրդը:

Եզրակացության ձևով նշվում է, որ պատերազմից հետո Մեծ եղեռնի և բռնազաղթի դժոխային ողբերգությունը վերապրած տարագիր արևմտահայության համար տուն վերադառնալու անկապտելի իրավունքի ճանաչումը և իրացումը նույնպես ընդունեց անսովոր դրամատիկ ընթացք: Կազմակերպված զանգվածային հայրենադարձություն այդպես էլ տեղի չունեցավ, և տարագրությունը հայությանը պարտադրվեց իբրև ճակատագիր¹:

Հաջորդ ենթագլուխներում քննարկված են հայերի՝ հայրենիք վերադառնալու հարցերը Խորհրդային Ռուսաստանի վարած քաղաքականության տեսանկյունից, Սևրից Լոզան ընկած ժամանակամիջոցում, ինչպես նաև Երկրորդ աշխարհամարտից առաջ և հետո:

Աշխատության վերջին՝ չորրորդ գլխում, քննարկված են տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի միջազգային իրավական հիմքերը:

Վերջաբանում Հ. Հակոբյանը կատարում է մի շարք ուշագրավ եզրահանգումներ: Այսպես, նա որոշակիորեն ընդգծում է, որ ցեղասպանության և հայրենագրկության ենթարկված հայության ազգային դատն ամբողջությամբ և տարագրությունից իր հայրենի օջախը վերադառնալու իրավունքի հարցերը մնում են չլուծված: Սակայն երբեք, ոչ մի տեղ և ոչ ոք չի փորձել ապացուցել, որ այդ հարցերի դրական լուծումը հնարավոր չէ միջազգային իրավունքի տեսանկյունից: Հայությունը պետք է համառորեն ու հետևողականորեն շարունակի պայքարը հայրենիք վերադառնալու գաղափարն իրացնելու համար: Անհրաժեշտ է Հայոց ցեղասպանության փաստի այնպիսի ճանաչում, որն ընդունում է բռնազաղթի ենթարկված արևմտահայության՝ իր հայրենիք վերադառնալու իրավունքը²:

Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915–1918 թվականներին Հայոց ցեղասպանության դատապարտմանն է նվիրված Լավրենտի Բարսեղյանի կազմած փաստաթղթերի ժողովածուն³, որը նվիրված է Մեծ եղեռնի 90–րդ տարելիցին:

Ներածական խոսքում ժողովածուն կազմողը նշում է, որ 1915 թվականի վերջերին արդեն ողջ Արևմտյան Հայաստանը ծածկված էր հազարավոր չթաղված դիակներով, և միջազգային հանրությունը քաջատեղյակ էր Հայոց ցեղասպանության մասին: 1915 թ. մայիսի 24–ին առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տերությունների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունները համատեղ հանդես եկան Թուրքիայի կառավարությանն ուղղված հրապարակային նախազգուշացմամբ, որտեղ հայերի դեմ կատար-

¹ Նշվ. աշխ., էջ 277:

² Նշվ. աշխ., էջ 399:

³ Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915–1918 թթ., փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող՝ Լ. Բարսեղյան, Երևան, 2004:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 203:

² Նշվ. աշխ., էջ 204–205:

³ Նշվ. աշխ., էջ 209:

ված ոճրագործությունները որակվեցին որպես մարդկության և քաղաքակրթության դեմ կատարված նոր հանցագործություններ:

Այնուհետև Լ. Բարսեղյանը գրում է, որ 1915 թ. հուլիսից Անգլիայի մայրաքաղաքում և այլ քաղաքներում գործող հայանպաստ կազմակերպություններն իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին Թուրքիայի հայասպան քաղաքականության դեմ, իսկ Մեծ Բրիտանիայի առաջադեմ հասարակական-քաղաքական գործիչները և առաջին հերթին հայ ժողովրդի մեծ բարեկամ լորդ Ջեյմս Բրայսը Անգլիայի խորհրդարանի Լորդերի և Համայնքների պալատները վերածեցին Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող հզոր լսարանների¹:

Ժողովածուն կազմողի կարծիքով՝ Հայոց ցեղասպանության միջազգային դատապարտման ու ճանաչման գործընթացի պատմության ուսումնասիրման համար անգնահատելի արժեք են ներկայացնում բրիտանական խորհրդարանի 1915–1918 թվականների քննարկումները, որոնց մասին նույնիսկ Անգլիայում ոչ բոլորն են տեղյակ:

Ժողովածուն կազմողը ձեռքի տակ ունեցել է երկու հրատարակություններ՝ ընթերցողին արդեն ներկայացված ՀՅԹԻ ասպիրանտ Տիգրան Սարուխանյանի կազմած համապատասխան ժողովածուն, որը նախածեռնել է Լ. Բարսեղյանը և Արա Սարաֆյանի ու Էրիկ Ավերուրի կազմած ու նոր նյութերով լրացված ժողովածուն, որը անգլերեն հրատարակվել է Լոնդոնում 2003–ին:

Ժողովածուում տեղ են գտել վիկոնտ Բրայսի, կոմս Կրոմերի, Քենտրբերիի լորդ արքեպիսկոպոսի, մարկիզ Կրյուի, Անկրին Ուիլյամսի, լորդ Ռ. Մեսիլի, Տ. Պ. Օ'Կոնների, Դեվիդ Լլոյդ Ջորջի, մայոր Պիլի, սըր Գ. Գրինվալդի, գեղապետ Վեջվուդի, Հ. Լոուի և այլոց զեկույցներն ու ելույթները, որոնցում ոչ միայն անառարկելիորեն հաստատվում է Հայոց ցեղասպանության իրողությունը, այլև մեղադրանք է հնչում թուրք ոճրագործների հասցեին:

Հայոց ցեղասպանության պատմության տարեգրության ստեղծմանը նպատակաուղղված իր շնորհակալ աշխատանքը Լավրենտի Բարսեղյանը լրացրեց և ամփոփեց 2004 թ. լույս տեսած մի համապարփակ աշխատությամբ²:

Ներածական խոսքում տարեգրության հեղինակը գրում է, որ արդեն 1915 թ. կեսերին միջազգային հանրությունը քաջատեղյակ էր Հայոց ցեղասպանության մասին և այն քողարկել այլևս հնարավոր չէր: 1915 թ. մայիսի 24–ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի կառավարությունների միացյալ հայտարարությունը որակելով իբրև Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը, նա գտնում է, որ այն 33 տարի անց իր քողարկված արտահայտությունը գտավ 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ին ՄԱԿ–ի ընդունած ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու մասին կոնվենցիայում:

Հեղինակը խնդիր է դնում հստակեցնել հայ ժողովրդի նպատակներն ու պահանջները Թուրքիայից, բարոյականից դրանք տեղափոխել միջազգային–իրավական հարթություն³: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ է ոչ միայն ամբողջ ուժով հակահարված տալ թուրք և արևմտյան թուրքամետ քարոզչությանը,

¹ Նշվ. աշխ., էջ 3:

² Լ. Ա. Բարսեղյան, Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915–2003 թթ.): Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: Երևան, 2004:

³ Նշվ. աշխ., էջ 9:

որոնք զբաղվում են փաստերի նենգափոխումով ու պատմական կեղծարարությամբ, այլև գիտական խորությամբ ու փաստարկումներով աշխարհին հասցնել ճշմարտությունը:

Տարեգրությունը կազմելիս Լ. Բարսեղյանը չի բավարարվել սոսկ Հայոց ցեղասպանությունը ճանաչած և դատապարտած երկրների, վարչատարածքային միավորների կամ առանձին քաղաքների թվարկումով, այլ ներառել է նաև այնպիսի կարևորագույն իրադարձություններ, որոնք մեծ չափով լրացնում, ավելի ցցուն ու պատկերավոր են դարձնում ցեղասպանության դատապարտումը: Տարեգրության էջերում տեղ են գտել քաղվածքներ ամենատարբեր պետական, հասարակական–քաղաքական գործիչների, գրականության և արվեստի բնագավառների աշխարհահռչակ ներկայացուցիչների ելույթներից ու հրապարակումներից: Հատուկ հետաքրքրություն են ներկայացնում Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտի այցելուների գրառումների մատյանից կատարված քաղվածքները, որոնք Հայոց ցեղասպանության դատապարտման յուրատեսակ վավերագրեր են:

Ներկայացնելով գիտական մեծ արժեք՝ «Տարեգրությունը» սեղանի գիրք է յուրաքանչյուր հետազոտողի, մտավորականի, յուրաքանչյուր հայ մարդու համար: Այն նաև հիշյալ զլխի յուրատեսակ ամփոփումն է:

Հայոց ցեղասպանության 90–ամյակի առթիվ Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտը հրատարակեց նյութերի մեծարժեք ժողովածու¹:

Ստվարածավալ ժողովածուի առաջաբանում նշվում է, որ ցեղասպանության ճանաչումն ինքնին ցեղասպանության դեմ պայքարի մի հիմնավոր միջոց է, իսկ ցեղասպանությունը մեծագույն հանցագործություն է մարդկության հանդեպ: Ժողովածուի հեղինակը տեսակետ է հայտնում, որ ցեղասպանությունը 20–րդ դարի քաղաքական զենքն էր:

Լ. Բարսեղյանը բարձր է գնահատում 1915 թ. մայիսի 24–ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի համատեղ հայտարարությունը, որը, նրա կարծիքով կարելի է համարել Հայոց ցեղասպանությունը դատապարտող առաջին միջազգային փաստաթուղթը: Առաջին անգամ միջազգային ասպարեզում երեք խոշոր տերությունները հայերի դեմ կատարված ոճրագործությունը որակեցին որպես «մարդկության և քաղաքակրթության դեմ» Թուրքիայի կողմից կատարած նոր հանցագործություններ, որոնց համար անձնական պատասխանատվությունը դնում են թուրքական կառավարության բոլոր անդամների, ինչպես նաև տեղական իշխանությունների վրա: Լ. Բարսեղյանի կարծիքով՝ այդ հայտարարությունը շատ ավելի ուշ՝ 33 տարի անց, իր քողարկված արտահայտությունը գտավ 1948 թ. դեկտեմբերի 9–ի Միավորված ազգերի կազմակերպության կողմից ցեղասպանությունը կանխելու և պատժելու մասին կոնվենցիայում:

Նշվում է, որ ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովուրդը կրեց քանակական և որակական լուրջ փոփոխություններ, Արևմտյան Հայաստանի հայ բնակչությունը զրկվեց հայրենիքից ու կորցրեց իր բնօրրանը համարվող տա-

¹ Հայոց ցեղասպանություն: Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում: Կազմող, պատասխանատու խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ պատմ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, Երևան, 2005:

րածքները, ինչպես նաև ունեցվածքը: Հայտնվում է այն միտքը, որ հայ ժողովրդի ներկայիս սերունդը արդարացիորեն պահանջում է, որ ցեղասպանությունը ճանաչվի ոճրագործությունը կատարածների իրավահաջորդների կողմից: Եվ որքան անարդարությունը խորն է և երկար է թաքցվում, այնքան ավելի խորն է նրա ճանաչման ձգտումը և ցանկությունը¹:

Ժողովածուի հեղինակը խնդիր է դնում հստակեցնել մեր նպատակներն ու պահանջները Թուրքիայից, բարոյականից այն տեղափոխել միջազգային-իրավական հարթություն, ամբողջ ուժով հակահարված տալ թուրք և արևմտյան թուրքամետ քարոզչությանը, որն զբաղվում է փաստերի նենգափոխումով ու պատմական կեղծարարությամբ: Նրա կարծիքով՝ աշխարհի առաջադեմ մարդիկ արդեն 1915 թ. կեսերից փաստաթղթերով և դատապարտող նյութերով ապացուցեցին հայերի ցեղասպանության իրողությունը, և ցեղասպանությունն իրականացնող երկրին մեղադրող արխիվային փաստաթղթերն ու նյութերը պահվում են Մեծ Բրիտանիայի, Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի, Ավստրիայի, Թուրքիայի, Իտալիայի, ԱՄՆ-ի արխիվներում, ինչպես նաև աշխարհի համարյա բոլոր երկրների լրատվության միջոցների էջերում:

Ժողովածուի առաջին բաժնում զետեղված են 26 փաստաթղթեր, որոնք վերաբերում են Հայոց ցեղասպանության նկատմամբ Ռուսաստանի վերաբերմունքին:

Երկրորդ բաժինը նյութեր է պարունակում Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանի Լորդերի պալատում Հայոց ցեղասպանության դատապարտման քննարկումների վերաբերյալ:

Չորրորդ բաժնում ամփոփված են հայ երեսփոխանների մեղադրական ելույթները Օսմանյան Թուրքիայի խորհրդարանում:

Հինգերորդ բաժնի նյութերը վերաբերում են երիտթուրքական կառավարության և կուսակցական բարձրաստիճան ղեկավարների դատավարությանը:

Հաջորդ բաժիններում ներկայացված են Ուրուգվայի, Կիպրոսի, Արգենտինայի, Ռուսաստանի Դաշնության, Հունաստանի, Լիբանանի, Ավստրալիայի, Բելգիայի, Ֆրանսիայի, Շվեդիայի, Իտալիայի, Շվեյցարիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության հարցի շուրջ:

Առանձին բաժիններով ներկայացված են Սշտական ժողովրդական ատյանի որոշումը, Եվրոպական խորհրդարանի բանաձևը Հայոց ցեղասպանության մասին:

Ժողովածուի վերջին բաժինը Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման 1914–2004 թվականների ժամանակագրությունն է:

Լ. Բարսեղյանի կազմած ժողովածուն ունի գաղափարական-քաղաքական անգերազնահատելի արժեք ու գիտագործնական կարևոր նշանակություն:

* * *

Այսպիսով՝ հետխորհրդային ժամանակաշրջանում հայրենական պատմագրության մեջ լայնամասշտաբ աշխատանք է կատարվել Հայոց 1915–1916 թթ. ցեղասպանության ամենատարբեր հիմնահարցերի ուսումնասիրման և լուսա-

բանման ուղղությամբ: Հրատարակվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի մի շարք արժեքավոր ժողովածուներ, սկզբնաղբյուրի արժեք ներկայացնող ակադեմիկոսական հեղինակների հուշագրություններ:

Մեծ թիվ են կազմում հրատարակված ընդհանուր բնույթի գիտական աշխատությունները, որոնցում քննարկված են գիտատեսական բնույթի հիմնահարցեր, լուսաբանված են Ռուսաստանի, Ֆրանսիայի, Մեծ Բրիտանիայի, Գերմանիայի և այլ երկրների դիրքորոշումները Հայոց մեծ եղեռնի իրականացման ժամանակաշրջանում:

Առանձին ուսումնասիրություններ են նվիրված Հայոց մեծ եղեռնի պատմագրության հարցերին, հրատարակվել են մի շարք մեծարժեք մատենագիտություններ:

Հրատարակված աշխատություններում որոշ չափով անդրադարձ կա Հայոց ցեղասպանության հարցերում պատմության թուրքական և թուրքամետ կեղծարարության դեմ, որը ցավոք, չի կարող բավարար համարվել:

Որոշակի աշխատանք է կատարված Հայոց մեծ եղեռնի վերաբերյալ օտար հեղինակների գրքերը հայերեն հրատարակելու բնագավառում: Սակայն մնանատիպ շատ ու շատ գործեր դեռ սպասում են իրենց թարգմանիչներին ու հրատարակիչներին:

Կարևոր աշխատանք է կատարված տարբեր երկրներում Հայոց ցեղասպանության խորհրդարանական քննարկումների նյութերը հրապարակելու և դրանք մեկնաբանելու բնագավառում, նյութեր, որոնք կարող են լայնորեն շրջանառվել Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ հետազոտող ուսումնասիրություններում:

Օրախնդիր նշանակության մեծ աշխատանք է կատարված Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման միջազգային գործընթացները լուսաբանելու և ընթերցող լայն շրջաններին տեղեկացնելու բնագավառում, աշխատանք, որը կյանքին համաքայլ ունի հետազոտող ընդլայնման լայն հեռանկարներ:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում 1915–1916 թվականների Հայոց ցեղասպանության բնագավառում կատարված պատմագիտական ուսումնասիրություններում ընդհանուր առմամբ ուրվագծվում են հետազոտող հետազոտողները:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 5:

Карпетян Мгер Степанович, Геворкян Эдик Геворкович,
Мелконян Эдуард Володяевич, Абгарян Армен Арамаисович

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Резюме

В монографии подвергнута историко-критическому анализу определенная часть исторической литературы, мемуаров и сборников документов, посвященных различным проблемам истории Геноцида армян.

В первой главе (“Зарождение историографии Геноцида армян”) представлены ранние труды по истории Геноцида армян, дана научная оценка исследований и мемуаров очевидцев-современников, а также трудов иностранных авторов, переведенных на армянский язык.

Вторая глава (“Геноцид армян в зарубежной армянской историографии”) посвящена зарубежной армянской историографии Геноцида армян, в отдельных разделах представлены издания 1915–1965 и 1965–1998 годов.

В третьей, более объемистой, главе (“Геноцид армян 1915–1916 гг. в отечественной историографии”) исследованы различные историографические аспекты изучения истории Геноцида армян в Армении. Изучены публикации первоисточников и сборников документов, труды историографического и библиографического характера, подвергнуты критическому разбору исследования по истории Геноцида армян, в частности, оценки армянскими авторами героической самообороны западных армян. Особое место уделено трудам, посвященным позиции России по отношению к Геноциду армян.

В четвертой главе (“Геноцид армян в парламентских обсуждениях различных стран”) представлены вопросы парламентских обсуждений в различных странах, а в последней, пятой главе (“Освещение процесса международного признания и осуждения Геноцида армян”), освещен процесс признания и осуждения Геноцида армян на международной арене.

ՍԿԶԲԼԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Ա-Ղո, Մեծ դեպքերը Վասպուրականում 1914–1915 թվականներին, Երևան, 1917:
2. Ազատյան Լ., Հայ որբերը մեծ եղեռնի, Լոս Անջելես, 1995:
3. Ակունի Ս., Միլիոն մը հայերու ջարդի պատմությունը, Կ. Պոլիս, 1920:
4. Ահարոնյան Գ., Խոհեր հիսնամյակի ավարտին (1915–1965), Բեյրութ, 1966:
5. Աղայան Ծ. Պ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի պատմությունից, Երևան, 1976:
6. Աղետ և վերածնունդ: Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ, Փարիզ, 1952:
7. Աճեմեան Հայկ, Թուրքահայ աղետը. պատմական փաստաթղթեր, Ա. Տեղեկագիր Տեր Մ. Օրմանյան, Նախկին պատրիարք Թուրքիո Հայոց, Նոր ծանոթագրություններով ու հավելվածներով, հրատարակեց Հայկ Աճեմեան, Ս. Էջմիածին, 1919:
8. Ամերիկյան դեսպան Հենրի Մորգենթաուի հուշերը և հայկական եղեռնի գաղտնիքները, Ֆաքսիմիլային հրատարակություն, Երևան, 1990:
9. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների վավերագրերը 1915–1916 թթ. Հայոց ցեղասպանության մասին: Կազմող և ներածության հեղինակ՝ Տիգրան Ջաքարյան: Պատասխանատու խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2002:
10. Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների պաշտոնական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին: ՀԳԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2004: Կազմող՝ Արա Սարաֆյան: Թարգմանությունը՝ Հասմիկ Հայրապետյանի: Խմբագիր՝ Լ. Ա. Բարսեղյան:
11. Ամուրյան Ա., Կանխամտածված և նախօրոք ծրագրված ցեղասպանություն, Թեհրան, 1979:
12. Անանյան Ա., Հայոց ցեղասպանության ժխտման նոր փորձ, Երևան, 2005:
13. Անդրեասյան Տ., Ջեթթունի անձնատվությունը և Սուեի ինքնապաշտպանությունը, Գահիրե, 1915:
14. Անտոնյան Արամ, Մեծ ոճիրը: Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեաթ փաշա, Բոստոն, 1921:
15. Ասլանյան Ա. Ն., Փեսանդաշտը պաշարված էր, Երևան, 1990:
16. Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915–1918 թթ.): Փաստաթղթերի ժողովածու, Երևան, 2004:
17. Ավստրալիայի խորհրդարանական քննարկումները Հայոց ցեղասպանության մասին (1997–1999 թթ.), Նյուքեթի ժողովածու, Երևան, 2001:
18. Արզումանյան Մ. Վ., Հայաստան 1914–1917, Երևան, 1969:
19. Արզումանյան Մ. Վ., Դարավոր գոյամարտ, Երևան, 1989:
20. Բարսեղյան Լ. Ա., Միջազգային հանրությունը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: ՀԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 1998:
21. Բարսեղյան Լ. Ա., Ֆրանսիան հրապարակայնորեն ճանաչում է Հայոց ցեղասպանությունը, Երևան, 1998:
22. Բարսեղյան Լ. Ա., Ցեղասպանության հետևանքով հայ ժողովրդի կրած կորուստները, Երևան, 1999:
23. Բարսեղյան Լ. Ա., Հայոց ցեղասպանության հրապարակայնորեն դատապարտման և ճանաչման ժամանակագրություն (1915–2000 թթ.), Երևան, 2001:

24. Բարսեղյան Լ. Ա., Ամերիկայի Միացյալ Նահանգները, Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը և թուրքական հակազդեցությունը: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2001:
25. Բարսեղյան Լ. Ա., Ֆրանսիան Հայոց ցեղասպանությունը օրենսդրությամբ ճանաչած առաջին պետությունն է աշխարհում, Երևան, 2002:
26. Բարսեղյան Լ. Ա., Տարեգրություն Հայոց ցեղասպանության պաշտոնական դատապարտման և ճանաչման (1915–2003 թթ), Երևան, 2004:
27. Բարսեղով Յուրի, Հայերի ցեղասպանության համար նյութական պատասխանատվությունը (դեպորտացիայի և փոխհատուցման խնդիրներ), Երևան, 1999:
28. Բրայս Ջ., Անգղիական կառավարության Կապույտ գիրքը հայկական Մեծ եղեռնի մասին (1915–1916), Կ. Պոլիս, 1919:
29. Բրյուսով Վ., Տարեգրություն հայ ժողովրդյան պատմական ճակատագրին, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1931:
30. Գալոյան Գ. Ա., Պատմության քառուղիներում, Երևան, 1982:
31. Գալոյան Գ., Հայաստանը մեծ տերությունների աշխարհակալական առճակատումներում (16–րդ դարից–1917 թ.), Երևան, 2004:
32. Գահուլեճեան Եղիա, Յուլշեր Ուրֆայի 1915 թ. հերոսամարտի ու յետագայ իրադարձություններում մասին, Երևան, 1995:
33. Գասպարյան Ե., Ֆրանսիան և Մեծ եղեռնը (1915–1918 թթ.), Երևան, 2000:
34. Գասպարյան Ռ. Հ., Սահակյան Ռ. Օ., Թալեաթ փաշայի դատավարությունը, ՊԲՀ, 1995, հ. 1:
35. Գասպարյան Ռ., Հայկական կոտորածները Կիլիկիայում (XIX դարի 90–ական թթ.— 1912 թ.), Երևան, 2005:
36. Գեմբարսկի Բոգդան, Նամակներ աշխարհին, Երևան, 1990:
37. Գիբրոնս Հ. Ա., Ժամանակակից պատմության սևագույն էջը: 1915–ի հայկական դեպքեր: Իրողություններ և պատասխանատվություններ, Նյու Յորք, 1916:
38. Գիբրոնս Հ. Ա., Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը: 1915–ի դեպքերը Հայաստանում: Փաստեր և պատասխանատվություններ, Երևան, 2003:
39. Գիրք «Ամենացեղասպանական ցեղասպանության հայասպանության» մասին, Երևան, 2002:
40. Գուստ Վոլֆգանգ, Հայերի ցեղասպանությունը, աշխարհի հնագույն քրիստոնյա ժողովրդի ողբերգությունը, Երևան, «Հայաստան», 2002:
41. Դադրեան Վահագն, Հայկական ցեղասպանությունը խորհրդարանային և պատմագիտության քննարկումներով, «Պայքար», 1995 (ԱՄՆ):
42. Դադրյան Վ., Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները, Երևան, 2005:
43. Դադրյան Վահագն, Հայոց ցեղասպանության ժխտման թուրքական հիմնական փաստարկները: Աղավաղման և կեղծարարության ուսումնասիրություն, Երևան, 2005:
44. Տեր-Պարսամյան Ե. ք., Տարոնո ինքնապաշտպանությունն ու ջարդը (1914–1915), Ֆրեզնո, 1920:
45. Չավեն արքեպիսկոպոս, Պատրիարքական հուշեր: Վավերագիրներ և վկայություններ, Կահիրե, 1947:
46. Էսմերյան Ս., Աքսորի և պատերազմի կրակներում մեջեն, Բոստոն, 1953:
47. Թագվորյան Գաբրիել, Գորշ գայլը կատղեր էր (վկայություններ և տպավորություններ), Կահիրե, 1953:
48. Թեոդիկ, Հուշարձան նահատակ մտավորականության, Երևան, 1990:
49. Թեքեյան Շառլ–Տիրան, Մուսա լեռան հայերի փրկությունը. հիշողության էջեր: Երևան, 2002:

50. Թյուրապյան Հ., Դրվագներ հայկական եղեռնին և վերածնունդ: 1915–ի ջարդերում մասին տեղեկագիրներ եվրոպական, ամերիկյան և հայկական աղբյուրներով, Փարիզ, 1946:
51. Յակոբսոն Մարիա, 1915. պատառիկներ օրագրություններից, Երևան, 1995:
52. Ինժիկյան Հ. Գ., Օսմանյան կայսրության անկումը, Երևան, 1984:
53. Իտալիայի արտաքին գործերի նախարարության պատմական դիվանագիտական արխիվի վավերագրերը Հայկական հարցի մասին 1913–1923 թթ., Հատոր Ա, 1913–1917, Երևան, 2008:
54. Իտալիայի խորհրդարանի Փոքր պալատում Հայոց ցեղասպանության ճանաչման նախագծի 2000 թ. ապրիլի 3–ի քննարկումները, Երևան, 2001:
55. Լազյան Գաբրիել, Հայաստան և Հայ Ղատը (հայ և ռուս հարաբերություններում լույսին տակ), Կահիրե, 1957:
56. Լեո, Անցյալից: Հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925:
57. Լեո, Թուրքահայ հեղափոխության զաղափարաբանությունը, Բ հատոր, Փարիզ, 1935:
58. Լեփսիուս Յո., Հայաստանի ջարդերը: Գաղտնի տեղեկագիր դոկտոր Յոհաննես Լեփսիուսի: Թարգմ. Մ. Շամտալճյան, Կ. Պոլիս, 1919:
59. Խուրշուդյան Լենդրուշ, Հայկական հարցը, բովանդակությունը, ծագումը, պատմության հիմնական փուլերը, Երևան, 1995:
60. Կանադայի խորհրդարանի 1996 թ. ապրիլյան քննարկումները Հայոց ցեղասպանության դատապարտման մասին, Երևան, 1999:
61. Կարապետյան Մ. Ս., Հայոց մեծ եղեռնը պատմագրության մեջ, Երևան, 1993:
62. Կարապետյան Մ. Ս., Հայոց 1915–1916 թվականների ցեղասպանության հարցերը հայ պատմագրության մեջ, Երևան, 1998:
63. Կարապետյան Մ. Ս., Հայաստանը 1912–1920 թվականներին: Ուսումնական ձեռնարկ բուհերի համար, Երևան, 2003:
64. Կիրակոսյան Ջ. Ս., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը 1914–1916 թթ., Երևան, 1965:
65. Կիրակոսյան Ջ., Երիտթուրքերը պատմության դատաստանի առաջ: Գիրք առաջին, Երևան, 1982: Գիրք երկրորդ, Երևան, 1983:
66. Կոստեան Հայկ, Վան քաղաքամիջի ապրիլեան կռիվները, Երևան, 1992:
67. Հակոբյան Հ. Վ., Տարագիր հայության հայրենիք վերադառնալու պահանջի պատմական ու իրավական հիմքերը, Երևան, 2002:
68. Համբարյան Ա. Ս., Երիտթուրքերի ազգային և հողային քաղաքականությունը և ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում 1908–1914 թթ., Երևան, 1979:
69. Համբարյան Ա. Ս., Հայ հասարակական–քաղաքական միտքը արևմտահայության ազատագրության ուղիների մասին (19–րդ դարի վերջ — 20–րդ դարի սկիզբ), Երևան, 1990:
70. Համբարյան Ա. Ս., Արևմտահայերի 1915 թվականի կոտորածները և ինքնապաշտպանական մարտերը, Երևան, 1990:
71. Համբարյան Ազատ, Ստեփան Ստեփանյան, Հայոց ցեղասպանությունը: Պատ խմբագիր Հ. Պողոսյան, Երևան, 1995:
72. Հայանպաստ շարժումը Մեծ Բրիտանիայում 1918–1923 թթ. (ըստ ՀՀ պատմության կենտրոնական պետական արխիվում պահվող վավերագրերի), Երևան, 2002:
73. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու Մ. Գ. Ներսիսյանի խմբագրությամբ, Երևան, «Հայաստան», 1991:
74. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում (1894–1923 թթ.), Մատենագիտություն, Երևան, 1993:
75. Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատարակություն, հ. 6, Երևան, 1981:

76. Հուշամատյան Մեծ եղեռնի. 1915–1965, Բեյրութ, 1965:
77. Հայկական հարց. Հայոց ցեղասպանություն, Մատենագիտություն, Գիրք առաջին, երկրորդ, Երևան, 2005:
78. «Հայկական հայագիտական հանդես», հ. 15, Բեյրութ, 1995:
79. Հայկական հարց հանրագիտարան, Երևան, 1996:
80. Հայոց ցեղասպանությունը թուրքիայում բուլղարական դիվանագիտական փաստաթղթերի լույսի ներքո, Երևան, 1996:
81. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը միջազգային կազմակերպություններին կողմից (1984–1987). փաստաթղթեր, Երևան, 1999:
82. Հայոց մեծ եղեռն — 90, հողվածների ժողովածու, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2005:
83. Հայոց 1915–1916 թթ. ցեղասպանությունը, Մատենագիտություն, Երևան, 1995:
84. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում (1915–1918 թթ.), Երևան, 2000:
85. Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Մեծ Բրիտանիայի խորհրդարանում 1915–1918 թթ.: Փաստաթղթերի ժողովածու: Կազմող՝ Լ. Բարսեղյան, անգլերենից թարգմանեց Հասմիկ Հայրապետյանը: ՀԳԱԱ ՀՅԹԻ, Երևան, 2004:
86. Հայոց ցեղասպանություն. Աշխարհի պետությունները, ազգային խորհրդարանները և միջազգային կազմակերպությունները դատապարտում են և ճանաչում: Կազմող, պատասխանատու խմբագիր և առաջաբանի հեղինակ՝ պատմ. գիտ. դոկտոր Լավրենտի Բարսեղյան, Երևան, 2005:
87. Հայոց ցեղասպանություն. պատճառներ և դասեր, մաս 1, Երևանի համալսարանի հրատարակչություն, Երևան, 1995:
88. Հայրունի Աշոտ, Յոհաննես Լեփսիուսի առաքելությունը, Երևան, 2002:
89. Հերոսապատում Մեծ եղեռնի, Պեյրութ, 1978:
90. Հովակիմյան Բախտիար. Հայոց ցեղասպանության նահատակ գործիչների ծածկանուններ, Երևան, 2002:
91. Հովհաննիսյան Նիկոլայ, Հայոց ցեղասպանությունը ցեղասպանագիտության հայեցակարգային համակարգում, Երևան, 2002:
92. Հովհաննիսյան Լիլիթ, Հայկական հարցը և մեծ տերությունները 1914–1917 թվականներին, Երևան, 2002:
93. Հունաստանի խորհրդարանը դատապարտում է Հայոց ցեղասպանությունը: «Օտարերկրացիները Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մասին», Երևան, 1997:
94. Ղազարեան Հ., Ցեղասպան թուրքը, Բեյրութ, 1968:
95. Ղազարյան Հ., Հայ ժողովրդի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում, հատոր Ա, Բ, Երևան, 2004:
96. Ղարիբջանյան Գ. Բ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը 19–րդ դարի վերջին և 20–րդ դարի սկզբին, Երևան, 1986:
97. Մաթոսյան Տ., Հայոց ցեղասպանություն և հրեական հոլոքոստ, Երևան, 2005:
98. Մալեգյան Վ., Տարագրի մը հուշատետրը, Կահիրե, 1915:
99. Մակունց Ղազար, Տրապիզոնի հայոց տեղահանությունը: Հուշագրական էջեր, Թեհրան, 1963:
100. Մանդելշտամ Ա., Օսմանյան կայսրության ճակատագիրը և Հայկական հարցը, Ա մաս, Կ. Պոլիս, 1919:
101. Մանասե Սևակ, Հայկական Մեծ եղեռնը և մենք (թրքական հայասպանություն), Նյու Յորք, 1964:
102. Մելիքսեթյան Հ., Արևմտահայերի բռնագաղթը և սփյուռքահայերի հայրենադարձությունը Սովետական Հայաստան (1914–1940), Երևան, 1975:

103. Մելիքսեթյան Հ., Հայրենիք–Սփյուռք առնչությունները և հայրենադարձությունը (1920–1980), Երևան, 1985:
104. Մինախորյան Վ., 1915 թվականը (արհավիրքի օրեր), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1949:
105. Միսքեյան Ստ., Ես Տեր–Ձորի դժոխքեն փախած եմ, Ա հատոր, Փարիզ, 1966:
106. Մնացականյան Ա. Ն., Հայ ժողովրդի ողբերգությունը ռուս և համաշխարհային հասարակական մտքի գնահատմամբ, Երևան, 1965:
107. Մոզյան Լևոն, Աքտրականի մը ողիսականը (Սև օրերու հիշատակներ), Բոստոն, 1958:
108. Մուշեղ արքեպիսկոպոս, Հայկական մղձավանջը (քննական վերլուծումներ), Բոստոն, 1916,
109. Մուրադյան Մ. Ա., Հայկական հարցը և ռուս հասարակական–քաղաքական ու պատմագիտական միտքը, Երևան, 1998:
110. Մուրադյան Հ., Էջեր հայ ժողովրդի հերոսական անցյալից, Երևան, 1988:
111. Նազգաշյան Ա., Հայ մտավորականներու ձերբակալությունը և Այաչի բանտը, Բեյրութ, 1969:
112. Նազլյան Հովհ. արք., Հուշեր, Ա հատոր, Բեյրութ, 1960:
113. Նանսեն Ֆրիտյոֆ, Հայաստանը և Մերձավոր Արևելքը, Երևան, 1993:
114. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ (1850–1870 թթ.), Երևան, 1955:
115. Ներսիսյան Մ. Գ., Արևմտահայերի ցեղասպանությունը 1915 թվականին (ռուսերեն), «Պատմա–բանասիրական հանդես», 1965, հ. 2:
116. Ներսիսյան Մ. Գ., Մղձավանջից դեպի վերածնություն, «Սովետական Հայաստան» թերթ, 24.04.1975:
117. Ներսիսյան Մ. Գ., Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Երևան, 1982:
118. Ներսիսյան Մ. Գ., Քսաներոդ դարի առաջին ցեղասպանությունը, «Գիտություն», 24.04.1996:
119. Ներսիսյան Մկրտիչ, Հայոց ցեղասպանության անհերքելի փաստաթղթեր, Երևան, 2005:
120. Նորաշխարհյան Լևոն, Ձեյթունը 1914–1921 թթ., Երևան, 1984:
121. Չոբուրյան Է., Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը, Կ. Պոլիս, 1920:
122. Չորմիսյան Լ., Համապատկեր արևմտահայոց մեկ դարու պատմության: Հ. Գ. (1908–1922), Պեյրութ, 1975:
123. Պալաքեան Գրիգորիս ծ. վարդապետ, Հայ Գողգոթան (դրվագներ հայ մարտիրոսութենեն, Ա հատոր, Վիեննա, 1922, Բ հատոր, Փարիզ, 1959:
124. Պետրոսյան Աննա, Եղերապատում: Վեպ, ՀԳԱԱ, Երևան, 2002:
125. Պինոն Ռ., Հայերու բնաջնջումը: Գերմանական մեթոդ — թուրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919:
126. Պողարյան Գրիգոր, Ցեղասպան թուրքը: Վկայություններ՝ քաղված հրաշքով փրկվածներու զրույցներեն, Պեյրութ, 1973:
127. Պողոսյան Հ. Մ., Ձեյթունի պատմությունը, Երևան, 1969:
128. Պողոսյան Հ. Մ., Սասունի պատմություն, Երևան, 1985:
129. Պողոսյան Ս. Կ., Գոյատևման պայքարի քառուղիներում (փաստեր, վկայություններ, մեկնաբանություններ), Երևան, 1988:
130. Պողոսյան Ստեփան, Պողոսյան Կարո, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր առաջին. Հայերի բնաջնջման օսմանյան քաղաքականությունը, Երևան, 2000:
131. Պողոսյան Ստեփան, Պողոսյան Կարո, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր չորրորդ: Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության մատենագիտություն, Երևան, 2000:

132. Պողոսյան Ստեփան, Պողոսյան Կարո, Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության պատմություն: Հատոր երկրորդ, գիրք չորրորդ. Մեծ եղեռնը Անատոլիայում, Երևան, 2002:
133. Պողոսյան Ստեփան, Հայոց ցեղասպանության պատմություն, II, պատմագիտական ուսումնասիրություններ, Երևան, 2008:
134. Պողոսյան Վ., 1909 թ. հայկական կոտորածները Կիլիկիայում ֆրանսիական պատմագրության գնահատմամբ, Երևան, 2009:
135. Պողոսյան Վ., Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլը ֆրանսիական պատմագրության և հասարակական մտքի գնահատմամբ (XIX դ. վերջ — XX դ. սկիզբ), Երևան, 2005:
136. Ռեֆիկ Ահմեդ, Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, Երևան, 1997:
137. Ռիֆաթ Մկան Ջադե, Օսմանեան հեղափոխութեան մութ ծալքերը և իթթիհատի հայաջինջ ծրագիրները, Երևան, 1990
138. Ռուբեն, Հայ հեղափոխականի մը հիշատակները, հ. 7, Երևան, 1990:
139. Ռուսաստանի Պետական դուման և Հայոց ցեղասպանությունը (1915–1917 թթ.), Երևան, 2001:
140. Սահակյան Ռուբեն, Ցեղասպանության պատմությունից, Երևան, 1990:
141. Սահակյան Ռուբեն, Խուղավերդյան Կոստանդին, Հայոց ցեղասպանությունը տասնամյակների լույսի ներքո, Երևան, 1995:
142. Սարգսյան Ե., Սահակյան Ռ., Հայ ժողովրդի նոր շրջանի պատմության նենգափոխումը թուրք պատմագրության մեջ, Երևան, 1963:
143. Սարգսյան Ե., Թուրքիան և նրա նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում, Երևան, 1964:
144. Սապահ-Գուլյան Ս., Պատասխանատուները, Պրովիդենս, 1916:
145. Սասունի Վ., Ապրիլյան եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931:
146. Սասունցի Սարտիրոս, Սև օրագիր, Բեյրութ, 1957:
147. Սարուխանյան Ն. Բ., Մեծ եղեռնի լուսաբանումը խորհրդահայ պատմագրության մեջ, ՊԲՀ, 1995, հ. 2:
148. Սարուխանյան Ս., Հայոց ցեղասպանությունը Օսմանյան Թուրքիայում և Մեծ Բրիտանիան (1915–1918 թթ.), Երևան, 2005:
149. Սիմոնյան Հր. Ռ., Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը, Երևան, 1986:
150. Սիմոնյան Հր. Ռ., Թուրք–հայկական հարաբերությունների պատմությունից, Երևան, 1991:
151. Սիմոնյան Հրաչիկ, Անդրանիկի ժամանակը: Երկու գրքով, գիրք Ա, Երևան, 1996:
152. Սիմոնյան Հրաչիկ, Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), Երևան, 2009:
153. Սյուրմենյան Գ., Տաճկահայ զինվոր և զինվորականությունը նախ տաճկական, ապա հայկական բանակներում մեջ, Պեյրութ, 1967:
154. Սվազյան Վերժինե, Արևմտահայոց բանավոր վկայություններ, Երևան, 1995:
155. Սվազյան Վերժինե, Մեծ եղեռնը արևմտահայոց հուշապատումներում և թուրքալեզու երգերում, Երևան, 1997:
156. Սվազյան Վերժինե, Հայոց ցեղասպանություն. ականատես վերապրողների վկայություններ, Երևան, 2000: Հատորը հրատարակվել է Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսության մեկենասությամբ:
157. Սվազյան Վերժինե, Հայոց ցեղասպանությունը և պատմական հիշողությունը, Երևան, 2003:
158. Ստեփանյան Ստեփան, Արմին Վեգները Հայոց Մեծ եղեռնի մասին, ՊԲՀ, 1995, հ. 2:
159. Ստեփանյան Ստեփան, Յոհաննես Լեփսիուսը և Հայաստանը, Երևան, 1998:

160. Վան–Վասպուրականի հերոսամարտը, Երևան, 1990:
161. Վարագ Բացառիկ. նվիրված Մեծ եղեռնի և Վանի հերոսամարտի 50–ամյակի տարեդարձներուն, Բեյրութ, 1965:
162. Տարոնցի Աղան, Պատասխանատուները Տարոնի եղեռնին, Պեյրութ, 1966:
163. Տաշյան Հ., Հայ ազգի տարագրությունը գերմանական վավերագիրներու համեմատ, Վիեննա, 1921:
164. Տեր–Ձոր: Հեղինակ՝ աղետեն վերապրողներ, Փարիզ, 1955:
165. Տեր–Մելքոնյան Մելքոն, Կյանքի և մահվան միջև, Բեյրութ, 1974:
166. Տոնիկյան Ս., Հայկական փոթորիկը, Կահիրե, 1929:
167. Փափազյան Ավետիս, Հայերի ցեղասպանությունը թուրք քաղաքական գործիչների հուշագրություններում, Երևան, 2001:
168. Փիրանյան Նազարեթ, Խարբերդի եղեռնը, Բուստոն, 1937:
169. Քեչյան Ա., Կարմիր դրվագներ հերոսներու կյանքին, Պուլքոբեշ, 1939:
170. Օհանջանյան Արտեմ, 1915 թվական. Անհերքելի վկայություններ (ավստրիական վավերագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին), Երևան, 1997:
171. Ֆիրբյուխեր Հայնրիխ, Հայաստան 1915, գերմանացի սպայի վկայությունը, Երևան, 1995:
172. Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913–1919). Материалы Политического архива министерства иностранных дел кайзеровской Германии. Сборник. Составитель, ответ. ред., автор предисловия, введения и примечаний, доктор исторических наук, проф. Вардгес Микаелян. Ереван, 1995.
173. Авакян Арсен, Геноцид 1915 г. Механизмы принятия и исполнения решений. Изд. “Гитутюн” АН РА, Музей–институт геноцида армян. Ереван, 1999.
174. Авакян Арсен, Черкесский фактор в Османской империи и Турции (вторая половина XIX–первая четверть XX вв.), Ереван, 2001 МИГА НАН РА. Ответ. редактор: академик Грант Аветисян.
175. Арутюнян А., Кавказский фронт 1914–1917. Ереван, 1971.
176. Армянский вопрос. Геноцид армян. Библиография литературы на русском языке (1877–1997). Ереван, 1998.
177. Амирханян М., Русская поэзия и Ван, Ереван, 2002.
178. Амирханян М. Д., Россия и Армения. Очерк русско–армянских литературных отношений. Часть 1, Ереван, 2003.
179. Арабян И. А., Геноцид и его наказуемость (страницы истории: вчера и сегодня). Ответ. редактор доктор ист. наук Барсебян Л. А. МИТА НАН РА, Ереван, 1999:
180. Библиография литературы на русском языке. ЦНИ АН Арм. ССР, Ереван, 1985.
181. Багдасарян Роберт, Геноцид и армянская интеллигенция России. МИГА НАН РА, Союз армян России. Ответ. редакторы: доктора ист. наук Л. Барсебян, В. Тунян, Ереван, 2003.
182. Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под. ред М. Нерсияна. Ереван, 1982.
183. Геноцид армян. Ответственность Турции и обязательства мирового сообщества. Документы и комментарий. Союз армян России, Армянский институт Международного права и политологии в Москве. Составитель, ответ. редактор, автор предисловия и комментария доктор исторических наук, проф. Ю. Т. Барсегов. Том 1, Москва, 2002. Том 2, часть 1, Москва, 2003.
184. Гарибджанян Г. Б., Геноцид армян и мировая общественность. Ереван, 1989.
185. Гарибджанян Г. Б., Геноцид армян перед судом истории. Ереван, 1995.
186. Геноцид армян и русская публицистика. Сост. М. Амирханян. Ереван, 1998.

187. Дадрян Ваакн Н. История Армянского геноцида (этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа). Ереван, "Гладзор", 2007, 584 стр.
188. Закарян Анушаван, Трагедия армянского народа в оценке русских литераторов. Ереван, 2003.
189. Киракосян Дж. С., Западная Армения в годы первой мировой войны. Ереван, 1971.
190. Марукян Армен, Армянский вопрос и политика России (1915—1917). Ереван, 2003.
191. Новая история Армении в трудах современных зарубежных авторов. Ереван, 1993.
192. Не убий! Геноцид армян и русская поэзия 1895—1918. Ереван, 1996.
193. Рафаель де Ногалес Мендес, Четыре года под полумесяцем. Москва, 2006.
194. Русские источники о геноциде армян в Османской империи, 1915—1916 годы (Сборник документов и материалов). Выпуск 1, Ереван, 1995.
195. Саркисян Е. К., Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны. Ереван, 1962.
196. Степанян Ст., Армения в политике империалистической Германии. Ереван, 1975.
197. Саакян Рубен Г., Зарубежная историография геноцида армян (1970—1990 гг.).
198. Тунян В. Г., Армянский вопрос в русской печати 1900—1917. НАН РА МИГА. Ереван, 2000.
199. Фирбюхер Г., Армения 1915. Ереван, 1991.
200. N. Hovhannisian. The Armenian Genocide. Armenocide. Yerevan, 2002.
201. Nikolay Hovhannisyanyan. The Armenian Genocide. "Zangak-97", Yerevan, 2009.
202. Richard G. Hovhanisian. The Armenian Holocaust. A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres, and Disperation of the Armenian People, 1915—1923. Armenian, 2000.
203. Heritage Press. National Association for Armenian Studies and Research. Cambridge, Massachusets. Second (revised) printing, 1980.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան	5
Գլուխ առաջին	
Մեծ եղեռնի պատմագրության սկզբնավորումը	9
Ականատես—ժամանակակիցների ուսումնասիրություններն ու հուշագրությունները	9
Օտար հեղինակների թարգմանված աշխատությունները	29
Գլուխ երկրորդ	
Հայոց մեծ եղեռնը սիյուռքահայ պատմագրության մեջ	92
1915—1965 թվականների հրատարակությունները	92
1965—1998 թվականների ուսումնասիրությունները	108
Գլուխ երրորդ	
1915—1916 թվականների ցեղասպանությունը հայրենական պատմագրության մեջ	167
Սկզբնաղբյուրների և փաստաթղթերի հրատարակումը	170
Ցեղասպանության ուսումնասիրումը	218
Հայերի ինքնապաշտպանական հերոսամարտերի ուսումնասիրումն ու գնահատումը	320
Հայոց ցեղասպանության պատմագրության և մատենագիտության հարցեր	352
Հայոց մեծ եղեռնը և Ռուսաստանը	391
Գլուխ չորրորդ	
Հայոց ցեղասպանությունը տարբեր երկրների խորհրդարանական քննարկումներում	407
Գլուխ հինգերորդ	
Հայոց ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման միջազգային գործընթացների լուսաբանումը	425
Резюме	446
Սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկ	447

Կարապետյան Միեր Ստեփանի, Գևորգյան Էդիկ Գևորգի,
Մելքոնյան Էդուարդ Վոլոդյայի, Աբգարյան Արմեն Արամայիսի

**ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱՀԱՐՑԵՐԸ
ՀԱՅ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ
Մ Ե Ն Ա Պ Բ Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն**

Карапетян Мгер Степанович, Геворкян Эдик Геворкович,
Мелконян Эдуард Володяевич, Абгарян Армен Арамаисович

**ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ГЕНОЦИДА АРМЯН
В АРМЯНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
Монография**

Հրատարակչության տնօրեն՝
Գեղարվեստական խմբագիր՝
Համակարգչ. էջադրումը՝
Վերստուգող սրբագրիչ՝

Էմին Սկրտչյան
Արա Բաղդասարյան
Գրիգոր Հարությունյանի
Մերժ Մելքունյան

ISBN 978-99941-1-850-2

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Չափսը՝ 70x100/16: Ծավալը՝ 28.5 տպ. մամ.:

«ԶԱՆԳԱԿ-97» ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
0051, Երևան, Կոմիտասի պող. 49/2,
հեռ.՝ (+37410) 23-25-28, հեռապատճեն՝ (+37410) 23-25-95
էլ. փոստ՝ info@zangak.am, էլ. կայք՝ www.zangak.am, www.book.am, www.dasagirq.am